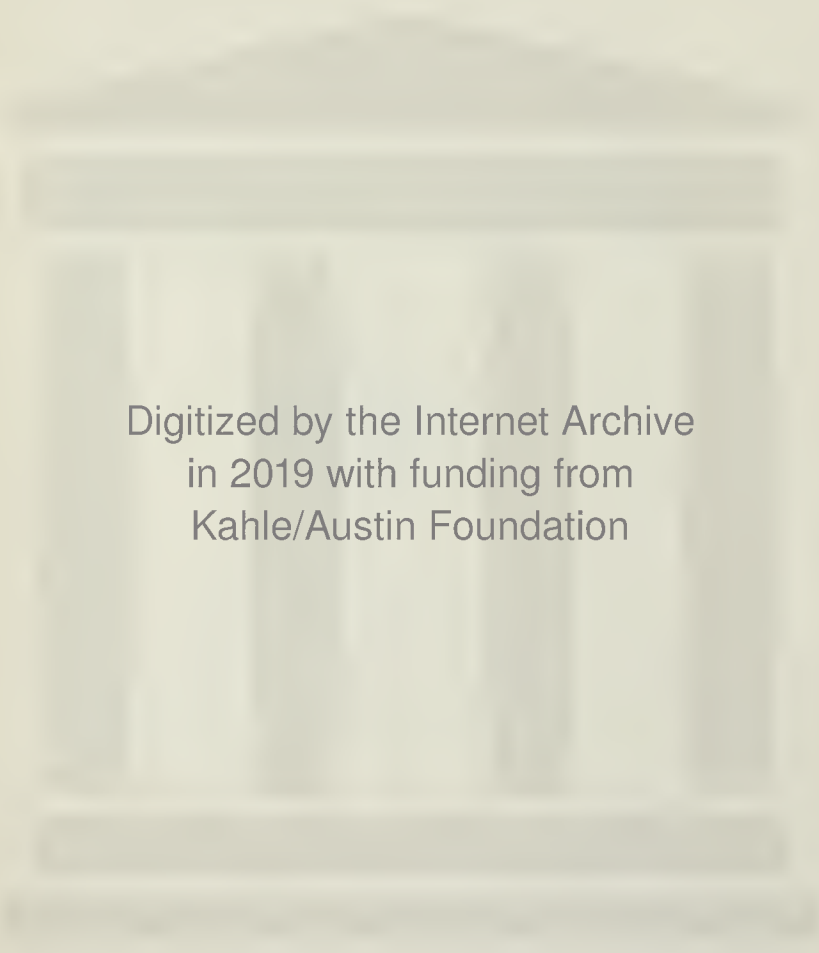


TRENT UNIVERSITY



LIBRARY
OF RELIGION



Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
Kahle/Austin Foundation

CORPVS
SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM
LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS

ACADEMIAE LITTERARVM CAESARAEAE

VINDOBONENSIS

VOL. XXXX.

SANCTI AVRELII AVGVSTINI

EPISCOPI OPERA (SECT. V PARS 2):

DE CIVITATE DEI

LIBRI XXII

EX RECENSIONE

EMANVEL HOFFMANN.

PARS II

LIBRI XIII—XXII.

PRAGAE
F. TEMPSKY

VINDOBONAE
F. TEMPSKY

LIPSIAE
G. FREYTAG

MDCCC.

Reprinted with the permission of the original publishers

JOHNSON REPRINT CORPORATION

NEW YORK and LONDON

SANCTI AVRELI AVGVSTINI

EPISCOPI

DE CIVITATE DEI

LIBRI XXII

RECENSUIT
ET COMMENTARIO CRITICO INSTRVXIT

EMANVEL HOFFMANN.

VOL. II

LIBRI XIII—XXII

PRAGAE
F. TEMPSKY

VINDOBONAE
F. TEMPSKY

LIPSIAE
G. FREYTAG

MDCCC.

Reprinted with the permission of the original publishers

JOHNSON REPRINT CORPORATION

NEW YORK and LONDON

First reprinting, 1962, Johnson Reprint Corporation

LR
BR 60.C 6 v 40, Sect. 5, Pt. 2

Printed in Germany

Lessingdruckerei Wiesbaden

PRAEFATIO TOMI II.

Qui de I. huius editionis uolumine in ephemeridibus literariis iudicium tulerunt, concesserunt quidem excepto Parisino quodam censore his nouis curis uerborum contextum iam emendatiorem et certiore fundamento critico munitum exhiberi, sed id mihi inprimis a Carolo Weyman. (Litterar. Centralblatt 1899, n. 22) exprobratum est, quod neque de fontibus, ex quibus Augustinus hausisset, lectores edocuissem, nec quae ad explicanda uerba uel ex aliis Augustini operibus uel ex aliis scriptoribus afferri possent, conguessissem. Sed qui talia mihi exprobrauit, parum fines respexit, quibus ex programme nouae Scriptorum Ecclesiasticorum Collectionis editorum opera circumscribitur. Liceat mihi uerba ipsa ponere: 'Die Bearbeitung hat lediglich den Zweck kritisch zuverlässige Textesrecensionen herzustellen: die Exegese der Väter, sowohl die theologische als auch die historisch-philologische, liegt ausser den Grenzen dieses Unternehmens.' 'Ferner sind in einer besonderen von dem kritischen Apparate getrennten adnotatio die von den Vätern angeführten Stellen der h. Schrift und der classischen Autoren zu verzeichnen.' His praeceptis cum obtemperarem, adnotaui quidem locos ex S. Scriptura et ex profanis scriptoribus ab Augustino aperte allegatos, sed consulto eos omisi. ex quibus aliqua modo uerba petita sunt. Haec iure in commentario exegetico uel in singulari adnotationis sectione monerentur, sed in eadem sectione pariter ac loci ab auctore operi suo inserti consignata lectorem haud dubie fallerent, cum non locum uerbis similem sed ad eandem rem pertinentem designari suspicari deberet.

Ut exemplum ponam: Augustinus cum scripsit II, 520, 25: *India mittit* — memoria certe tenebat Vergilianum illud *India mittit* —; si iam adnotaretur ‘Verg. Geo. I, 57’, id haud dubie sic intellexeretur, tamquam Vergiliano loco de eadem re, sc. de patria magnetis et adamantis ageretur, non uero de prouentu eboris. Similiter iudicari deberet, si ad uerba I, 147, 12: *belli Punici secundi—confector* adscripsissem: Cic. ad fam. X, 20, 3, quod inde fortasse *belli confector* petitum est. Ad uerba II, 54, 6: *sine ardoris inlecebroso stimulo... infunderetur gremio maritus uxoris* notissimum illum locum Verg. Aen. VIII, 405 adscribere non magis necessarium erat quam errorem corrigere Augustini II, 293, 13 uerba Vergilii *et iurgia Codri* ad Atheniensium regem Codrum referentis.

Censor ille Parisinus, qui ut supra significauimus, de ratione critica a me obseruata aliter statuendum esse censuit (v. ‘Revue critique’ 1900, n. 9), laudat quidem quod hac editione lectiones ueterum illorum codicum Lugudunensis, Corbeiensis, Veronensis iam propositae sint, sed cum in Praefatione stemma, quali librorum familiae delineari solent, non reperiret, me cognationis codicum rationem omnino non habuisse insimulauit. Scribit enim: ‘M. H. ne s’est pas préoccupé, semble-t-il, d’établir les relations de parenté qui peuvent exister entre les vingt-neuf manuscrits de son édition. Il a procédé différemment. Il apprécie chaque manuscrit par comparaison aux autres, comme dans un concours on classe des copies de candidats. La règle principale est celle de la *lectior difficilior*. Tel mot rare, telle construction insolite est la bonne leçon, que les autres manuscrits ont altérée pour y substituer l’expression banale. C’est ainsi que le manuscrit de Lyon 607 a le pas sur le manuscrit de Corbie. La faveur accordée au manuscrit de Padoue n’a pas d’autre motif. M. H. cite un certain nombre de leçons que ce manuscrit est seul à présenter et il les considère comme authentiques. Il serait cependant possible que quelques-unes d’entre elles fussent des corrections d’humaniste’. Haec confidentius quam uerius dicta ita certe comparata sunt, ut, si probarentur, omne rei criticae factitandae euerterent

fundamentum. Explosa enim lege illa primaria, ex qua difficilior lectio uerior habenda est, si iam suspicionis licentia accedit, ex qua lectiones praestantiores uel unice uerae, etiamsi tota codicis indole defendantur, non genuinae habeantur sed docto cuidam correctori adscribantur, nescio quod praeceptum in constituendis uerbis alicuius auctoris tenendum sit nisi illud fortasse, ut ubique cum maiore numero librorum licet deteriorum faciendum sit.

Cum duo sint genera codicum, quibus in recensendo opere de Ciuitate Dei utendum est, unum uetustos illos libros LVC comprehendens, alterum codices saeculo X uel inferiore scriptos ~~complectens~~, non de cognatione quaerendum est, quae inter hos recentes libros dispici possit, sed de necessitudine, quae inter eos et uetustos illos codices intercedat. Cum his certe plurimum conspirat liber Patauinus, et hanc ob rem, non quod hic illic praestantes lectiones exhibet, maximam ei tribuendam esse auctoritatem duxi.

Iam restat ut quaeram, utrum recte iudicauerit Dombart de pretio codicis ρ (R), quem scripturae sinceritate in libris XV et XVI Veronensi auctoritate paene aequandum ideoque dignum censuit, quem in ultimis libris praecipue ducem sequeretur. Sed in locis, ubi ρ cum V consentit, plerumque etiam alii libri mss. easdem lectiones praebent; grauioris itaque momenti ad diiudicandam indolem codicis ρ illi loci sunt, ubi ρ non modo a Veronensi libro uerum etiam ab reliquis codicibus discrepans singulares exhibet lectiones. Hae uero lectiones ita sunt comparatae, ut eas correctori deberi uix dubitari possit. cf. II, p. 63, 10: *bellando*] *belligerando* ρ; 76, 15: *fides deroganda*] *fides deneganda* ρ; 79, 21: *quid mihi uideatur, suo loco diligentius inserendum est*] *disserendum est* ρ Domb.; 85, 6: *magis mouet ideo illum feeisse*] *monet* ρ Domb.; 87, 26: *eursum solarem*] *e. solis* ρ; 90, 9: *quem occidit*] *ingulauit* ρ; 91, 3: *nixit Seth quinque et ducentos annos*] *habet* ρ; 92, 18: *nati fuissent*] *essent* ρ; 95, 2: *reuerendum honorem*] *uereundum h.* ρ; 100, 15: *scriptor*] *auctor* ρ; 104, 10: *ineertum erat*] *fuera* ρ; 125, 27: *seruus est fratrum bonorum*] *suorum*

ρ; 131, 21: *in terra sua*] *eorum* ρ; 143, 9: *orditur inde generationes*] *ordinantur* ρ; 177, 4: *ab initio uocauimus*] *conuocauimus* ρ; 181, 21: *figuram gerit*] *tenet* ρ; 189, 2: *ab alienis*] *ab alienigenis* ρv; 193. 26: *sub caput*] *super e.* ρ; 194, 24: *aneillam de qua filios ipsa susceperet*] *filium* ρ.

Ut hae discrepantiae uix probant, codicem ρ Veronensi auctoritate paene aequandum esse, sic et lectiones quas in sequentibus libris ρ singulares habet, admodum suspectae sunt. Dombart ipse uidit respuenda esse, quae in ρ leguntur p. 205, 12. 211, 9. 218, 1. 242, 3. 244, 22. 250, 15. 20. 252, 21. 395, 23. 413, 9. 604, 23. 606, 9. 611, 11. 14. 612, 2. 28. 657, 8. 664, 11. 665, 9; sed illae etiam lectiones, quas Dombart ex uno ρ in textum recepit, plerumque correctorem produnt. cf. 210, 14: *substitutus in Dei ministerium*] *seruitium* ρ Domb.; 257, 26: *patre uiuente*] *p. uino* ρ Domb.; 264, 6: *curuauerunt genua ante Bahal*] *contra B.* ρ Domb.; 266, 6: *in auctoritatem canonicam receptos*] *diuinam* ρ Domb.; 269, 28: *Assyrios memorare reges*] *nominare* ρ Domb.; 373, 25: *beati fieri*] *beatificari* ρ Domb.; 516, 29: *sicut ipsa corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori cogunt*] *quas tormenta* ρ Domb.; 520, 10: *istam uim lapidis*] *uirtutem* ρ Domb.; 538, 3: *daemones licet incorporei corporeis ignibus cruciandi*] *cruciantibus* ρ Domb.; 591, 25: *sempiternae conditor ciuitatis*] *aeternae* ρ Domb.; 600, 25: *quid adhibuisset*] *quid curationis adhib.* ρ Domb.; 658, 19: *quem a leprae deformitate mundauerat*] *liberauerat* ρ Domb.; 666, 17: *carnis*] *corporis* ρ Domb.; 669, 7: *nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse quam nostra*] *non nostra* ρ Domb.

Tantum igitur abest, ut cod. ρ sincerum uerborum fontem habeamus, ut interpolatis libris adnumerandus uideatur.

Inter codices ex quibus solis libri inde ab XVII. peti possunt, optimae notae esse codicem Parisinum littera *g* a me insignitum, iam in Praefatione prioris uoluminis monui. Non caret quidem librorum erroribus (a diuersis enim scriptoribus singula pensa nec pari diligentia exarata sunt), sed uacat

ab illis interpolationibus, quibus reliqui libri hic illic uitati sunt.¹⁾ In libro XVI. ubique fere eadem habet atque cod. Veronensis, in reliquis libris plerumque cum *p* conspirat, ita quidem ut in his lectionibus adquiescendum sit.

Dolendum est quod utriusque codicis ope in extrema libri XXII. parte destituti sumus; cod. *g* enim desinit 'media pagina medio uersu' ut in Praef. I. uol. p. XIII. monui, uerbis *nonne cor meum* p. 659, 18; cod. *p* finitur uerbis *ubi nullus* p. 665, 15.

Inscriptiones capitum in libro XV. ex *pq* tantum peti poterant; a libro XVI. praesto erat canon capitulorum in cod. *g* exstans, quocum contuli indicem quem cod. *f* habet (Cod. Paris. n. 11637, scl. XI, libros duodecim posteriores continens, a Duebnero littera *F* notatus). Cum uerba plane consentiant cum iis quae in *g* leguntur, uterque index ex eodem fonte depromptus esse uidetur.

Indicem locorum, nominum et rerum Guilelmus Weinberger, professor gymnasii Iglaiensis, confecit.

¹⁾ De uno loco dubitari possit, num in *g* uerba per se gratissima a correctore addita an genuina sint. p. 656, 12 reliqui libri habent: *Nunc iam quid acturi sint in corporibus immortalibus adque spiritalibus sancti . . . , quantum Dominus dignatur adiuuare uideamus*, in *g* pro *uideamus* legitur: *pie adque humiliter pertractemus*.

Vindobonae m. Aprili 1900.

E. Hoffmann.

SIGLARVM EXPLICATIO.

- L* = cod. Lugudunensis n. 607, scl. VI, libros quinque priores nec tamen integros continens.
- Λ et l* partes codicis Lugud. n. 608, scl. VIII. *Λ* = apographus codicis *L*, *l* = pars ex recentiore codice descripta initium libri I et libros VI—XIII continens.
- C* = cod. Corbeiensis—Parisinus n. 12.214, scl. VII, libros I—VIII complectens.
- V* = cod. bibl. Capituli Veronensis, scl. VII, libros XI—XVI exhibens.
- a* = cod. Paris. n. 2050, scl. X, omnes libros continens.
- b* = cod. Paris. n. 2051, scl. X, omnes libros continens.
- d* = cod. Paris. n. 2053, scl. X, octo priores libros exhibens.
- e* = cod. Paris. n. 11.638, scl. X, omnes libros continens.
- g* = cod. Paris. n. 12.215 scl. X, libros XVI—XXII complectens.
- p* = cod. bibl. uniuersitatis Patauinae, n. 1469, scl. XIII, omnes libros continens.
- q* = cod. eiusdem bibl. Patauinae, n. 1490, scl. XIII, omnes libros complectens.
- r* = specimen codicis Farfensis n. 26 (bibl. Vitt. Emman.) scl. XI.
- s* = specimen codicis S. Crucis 138 (bibl. Vitt. Emman.) scl. X.
- t* = speciuem cod. S. Crucis 391, scl. X.
- Codices a Dombarto adhibiti:
- α* = (A Domb.) = cod. Monac. 3831, scl. X, omnes libros continens.
- f* = (F Domb.) = cod. Monac. 6267, libros I—XVIII complectens, scl. VIII.
- k* = (K Domb.) = cod. Coloniensis 75, scl. VIII, libros I—X continens.
- λ* = (L Domb.) = cod. Monac. 2532, scl. XI, omnes libros complectens, perraro a Dombarto commemoratus.
- ρ* = (R Domb.) = cod. Monac. 6259, scl. X, libros XV—XXII exhibens.
- v* = Editio Patrum Benedictinorum.

CORRIGENDA.

- I p.* 78, 13 *l.* expetitores *pro* expeditores *quod ex Dombarti textu restitit.*
- p.* 558, 8 *l.* quaternarius *pro* quaaternarius.
- II p.* 84, 10 *l.* additis *pro* adbitis.
- p.* 201, 12 *l.* Aegyptium *pro* Aegyptum.
- p.* 214, 5 *l.* Latino *pro* Latine.
- p.* 277, 11 *l.* secuti *pro* secuti.
- p.* 294, 20 *l.* fecerunt *pro* fecerunt.
-

LIBER XIII.

CAPUT I.

Per inoboedientiam primi hominis omnes in secun-
5 dae mortis perpetuitatem ruituros fuisse, nisi
multos Dei gratia liberaret.

Diximus iam superioribus libris ad humanum genus non
solum naturae similitudine sociandum, uerum etiam quadam
cognitionis necessitudine in unitatem concordem pacis uinculo
10 conligandum ex homine uno Deum uoluisse homines insti-
tuere, neque hoc genus fuisse in singulis quibusque mori-
turum, nisi duo primi, quorum creatus est unus ex nullo,
altera ex illo, id inoboedientia meruissent, a quibus admissum
est tam grande peccatum, ut in deterius eo natura muta-
15 retur humana, etiam in posteros obligatione peccati et mortis
necessitate transmissa. Mortis autem regnum in homines usque
adeo dominatum est, ut omnes in secundam quoque mortem,
cuius nullus est finis, poena debita praecipites ageret, nisi
inde quosdam indebita Dei gratia liberaret. Ac per hoc factum
20 est, ut, cum tot tantaeque gentes per terrarum orbem diuersis
ritibus moribusque uiuentes multiplici linguarum armorum
uestium sint uarietate distinctae, non tamen amplius quam
duo quaedam genera humanae societatis existerent, quas ciui-
tates duas secundum scripturas nostras merito appellare pos-
25 semus. Una quippe est hominum secundum carnem, altera

4 omnes *om. p* 7 super. *V a p a*; in super. *b e v* 9 uingulo *e*
10 dō *l* 13 id, *d m. 2 in ras. V* ammissum *V* 19 quodam *V¹*
24 possemus *V e p a f*; possumus *a b l²*; possumus *l¹ v* 25 ut editur *V e p v*
unam *f* est *om. f* una quippe petit hominem *a*; una quippe
appetit hominum *b* alteram *b f*

secundum spiritum uiuere in sui cuiusque generis pace uolentium et, cum id quod expetunt adsequuntur, in sui cuiusque generis pace uiuentium.

CAPUT II.

De uita carnali, quae non ex corporis tantum, sed etiam ex animi intellegenda sit uitiis.

Prius ergo uidendum est, quid sit secundum carnem, quid secundum spiritum uiuere. Quisquis enim hoc quod diximus prima fronte inspicit, uel non recolens uel minus aduertens quem ad modum scripturae sanctae loquantur, potest putare philosophos quidem Epicureos secundum carnem uiuere, quia summum bonum hominis in corporis uoluptate posuerunt, et si qui alii sunt, qui quoquo modo corporis bonum summum bonum esse hominis opinati sunt, et eorum omne uulgus, qui non aliquo dogmate uel eo modo philosophantur, sed procliuus ad libidinem nisi ex uoluptatibus, quas corporeis sensibus capiunt, gaudere nesciunt; Stoicos autem, qui summum bonum hominis in animo ponunt, secundum spiritum uiuere, quia et hominis animus quid est nisi spiritus? Sed sicut loquitur scriptura diuina, secundum carnem uiuere utrique monstrantur. Carnem quippe appellat non solum corpus terreni adque mortalis animantis (ueluti cum dicit: Non omnis caro eadem caro; alia quidem hominis, alia autem caro pecoris, alia uolucrum, alia piscium), sed et aliis multis modis significatione huius nominis utitur, inter quos uarios locutionis modos saepe etiam ipsum hominem, id est naturam hominis, carnem nuncupat, modo locutionis a parte totum, quale est: Ex operibus legis non

22 1. Cor. 15, 39 28 Rom. 3, 20

2 assecuntur *Ve* 6 *ax V* sit intelleg. *qv* 14 omne eorum *v*
 16 corpores *e*¹ 18 in animo *om. l* 19 qui *e* 23 eadem *u* (= uero),
in marg. m. 2 caro, *b* alia quidem *Vabelpα Domb.*; sed alia
 quidem *v* 24 autem *om. a* caro *om. l* 25 et aliis *abep Domb.*;
 et *om. Vlv* 28 aperte *l*¹

iustificabitur omnis caro. Quid enim uoluit intellegi nisi omnis homo? Quod apertius paulo post ait: In lege nemo iustificatur, et ad Galatas: Scientes autem quia non iustificatur homo ex operibus legis. Secundum hoc intellegitur: Et Verbum caro factum est, id est homo; quod non recte accipientes quidam putauerunt Christo humanam animam defuisse. Sicut enim a toto pars accipitur, ubi Mariae Magdalenae uerba in euangelio leguntur dicentis: Tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum, cum de sola Christi carne loqueretur, quam sepultam de monumento putabat ablatam: ita et a parte totum carne nominata intellegitur homo, sicuti ea sunt quae supra commemorauimus.

Cum igitur multis modis, quos perscrutari et colligere longum est, diuina scriptura nuncupet carnem: quid sit secundum carnem uiuere (quod profecto malum est, cum ipsa carnis natura non sit malum) ut indagare possimus, inspiciamus diligenter illum locum epistulae Pauli apostoli quam scripsit ad Galatas, ubi ait: Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicationes, immunditiae, luxuria, idolorum seruitus, ueneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inuidiae, ebrietates, comisationes et his similia; quae praedico uobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt. Iste totus epistulae apostolicae locus, quantum ad

2 Gal. 3, 11 3 ib. 2, 16 5 Io. 1, 14 9 Io. 20, 13 19 Gal. 5, 19 sqq.

3 iustificabitur *p a f* autem *mss.*; *om. v* 4 quia] qm̄ *a* iustificatur *V a b e l*; iustificabitur *p a f v* 5 Et] ut *e* 8 magdalenę *V*; magdalen//es *l* 9 tulerunt *V e l p a f Domb.*; abstulerunt *a b v* 10 carne *sup. lin. V* 11 aperte *l* 12 sicut *e l* 14 prescut. *V* 17 inuenire *l* 20 fornicat. *codd. praeter l*; adulterium fornic. *l*; adulteria fornic. *v* luxuria *V e p*; luxuriae (luxoriae *b*). *a b l a v* 23 comisationes *V p*; comiss. *e l*; comess. *a b v* 24 sicut *V a b e p*; sicut et *l a f v*

rem praesentem satis esse uidebitur, consideratus poterit hanc
dissoluere quaestionem, quid sit secundum carnem uiuere.
In operibus namque carnis, quae manifesta esse dixit eaque
commemorata damnauit, non illa tantum inuenimus, quae ad
uoluptatem pertinent carnis, sicuti sunt fornicationes, immu- 5
ditiae, luxuria, ebrietates, comisationes; uerum etiam illa,
quibus animi uitia demonstrantur a uoluptate carnis aliena.
Quis enim seruitutem, quae idolis exhibetur, ueneficia, inimici-
tias, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones,
haereses, inuidias non potius intellegat animi uitia esse quam 10
carnis? Quando quidem fieri potest, ut propter idololatriam
uel haeresis alicuius errorem a uoluptatibus corporis tempe-
retur; et tamen etiam tunc homo, quamuis carnis libidines
continere adque cohibere uideatur, secundum carnem uiuere
hac apostolica auctoritate conuincitur, et in eo, quod abstinet 15
a uoluptatibus carnis, damnabilia opera carnis agere demon-
stratur. Quis inimicitias non in animo habeat? aut quis ita
loquatur, ut inimico suo uel quem putat inimicum dicat:
‘Malam carnem,’ ac non potius: ‘Malum animum habes
aduersus me’? Postremo sicut carnalitates, ut ita dicam, si 20
quis audisset, non dubitaret carni tribuere, ita nemo dubitat
animositates ad animum pertinere. Quae ergo haec omnia et
his similia doctor gentium in fide et ueritate opera carnis
appellat, nisi quia eo locutionis modo, quo totum significatur
a parte, ipsum hominem uult nomine carnis intellegi? 25

CAPUT III.

Peccati causam ex anima, non ex carne prodisse,
et corruptionem ex peccato contractam non pecca-
tum esse, sed poenam.

Quod si quisquam dicit carnem causam esse in malis 30
moribus quorumcumque uitiorum, eo quod anima carne adfecta

6 luxuriae l comisat. V; comissat. *rell.*; comessat. v 12 cor-
poris *mss.*; carnis v 13 carnalis V 20 aduersum v 21 dubitaret
V *elp Domb.*; dubitasset *ab v* 25 aperte l

sic uiuit, profecto non uniuersam hominis naturam diligenter aduertit. Nam 'corpus quidem corruptibile adgrauat animam'. Unde etiam idem apostolus agens de hoc corruptibili corpore, de quo paulo ante dixerat: Etsi exterior
 5 homo noster corrumpitur: Scimus, inquit, quia, si terrena nostra domus habitationis resoluatur, aedificationem habemus ex Deo, domum non manufactam aeternam in caelis. Etenim in hoc ingemescimus, habitaculum nostrum quod de caelo est
 10 superindui cupientes; si tamen et induti, non nudi inueniamur. Etenim qui sumus in hac habitatione, ingemescimus grauati, in quo nolumus exspoliari, sed superuestiri, ut absorbeatur mortale a uita. Et adgrauamur ergo corruptibili corpore. et ipsius adgruationis causam non naturam substantiamque corporis, sed eius
 15 corruptionem scientes nolumus corpore spoliari, sed eius immortalitate uestiri. Et tunc enim erit, sed quia corruptibile non erit, non grauabit. Adgrauat ergo nunc animam corpus corruptibile, et deprimit terrena inhabitatio
 20 sensum multa cogitantem. Verum tamen qui omnia mala animae ex corpore putant accidisse, in errore sunt.

Quamuis enim Vergilius Platonice uideatur luculentis uersibus explicare sententiam dicens:

25 Igneus est illis uigor et caelestis origo
 Seminibus, quantum non noxia corpora tardant
 Terrenique hebetant artus moribundaque membra,

omnesque illas notissimas quattuor animi perturbationes, cupiditatem timorem, laetitiam tristitiam, quasi origines omnium

2 Sap. 9, 15 4 2. Cor. 4, 16 5 ib. 5, 1 sqq. 18 Sap. 9, 15
 24 Verg. Aen. VI, 730 sqq.

6 nostra om. a habitationis *V a b l p a¹ v*; huius habit. *e a² .f*
 resoluatur *codd. praeter a*; dissoluatur *a v* 8 in caelis aeternam *l*
 8 et 12 ingemescimus *V b e l*; ingemisc. *a p v* 10 et om. *l* 12 in
 quo *V a b e l p Domb.*; eo quod *v* spoliari *e* 16 spoliari *V e l p*
Domb.; exspoliari *a b v* 17 enim om. *l* 21 animae mala *v* 24 illis
V b e l p; ollis *a a f v Domb.* 25 quantum *V*

peccatorum adque uitiorum uolens intellegi ex corpore accidere subiungat et dicat:

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco:

tamen aliter se habet fides nostra. Nam corruptio corporis, 5
quae adgrauat animam, non peccati primi est causa, sed
poena; nec caro corruptibilis animam peccatricem, sed anima
peccatrix fecit esse corruptibilem carnem. Ex qua corruptione
carnis licet existant quaedam incitamenta uitiorum et ipsa
desideria uitiosa, non tamen omnia uitae iniquae uitia tri- 10
buenda sunt carni, ne ab his omnibus purgemus diabolum,
qui non habet carnem. Etsi enim diabolus fornicator uel
ebriosus uel si quid huius modi mali est, quod ad carnis
pertinet uoluptates, non potest dici, cum sit etiam talium
peccatorum suasor et instigator occultus: est tamen maxime 15
superbus adque inuidus. Quae illum uitiositas sic obtinuit, ut
propter hanc esset in carceribus caliginosi huius aeris aeterno
supplicio destinatus. Haec autem uitia, quae tenent in diabolo
principatum, carni tribuit apostolus, quam certum est diabolum
non habere. Dicit enim inimicitias, contentiones, aemulationes, 20
animositates, inuidias opera esse carnis; quorum omnium
malorum caput adque origo superbia est, quae sine carne
regnat in diabolo. Quis autem illo est inimicior sanctis? Quis
aduersus eos contentiosior, animosior et magis aemulus adque
inuidus inuenitur? At haec omnia cum habeat sine carne, quo 25
modo sunt ista opera carnis, nisi quia opera sunt hominis,
quem, sicut dixi, nomine carnis appellat? Non enim habendo
carnein, quam non habet diabolus, sed uiuendo secundum se
ipsum, hoc est secundum hominem, factus est homo similis

20 Gal. 5, 20

4 suscipiunt *b e*¹ 5 habet se aliter *e* 12 enim, *m. 2 lineolis dele-*
tum, e 17 aeterna *V*¹ 23 est *om. a* 25 At *V l*²; ad *l*¹; et *e p v*;
om. a b omnia *om. b* habet *a* 28 uiuendo se ipsum secundum hoc
V m. 1 corr. 29 hoc usque ad se ipsum *p. 7, 1 om. e*¹ alterum
est *om. l*

diabolo; quia et ille secundum se ipsum uiuere uoluit, quando in ueritate non stetit, ut non de Dei, sed de suo mendacium loqueretur, qui non solum mendax, uerum etiam mendacii pater est. Primus est quippe mentitus, et a quo peccatum, 5 ab illo coepit esse mendacium.

CAPUT III.

Quid sit secundum hominem, quid autem secundum Deum uiuere.

Cum ergo uiuit homo secundum hominem, non secundum 10 Deum, similis est diabolo; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum uiuendum fuit, ut staret in ueritate et ueritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait: Si autem ueritas Dei in meo mendacio abundauit. Nostrum dixit 15 mendacium, ueritatem Dei. Cum itaque uiuit homo secundum ueritatem, non uiuit secundum se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim qui dixit: Ego sum ueritas. Cum uero uiuit secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum mendacium uiuit; non quia 20 homo ipse mendacium est, cum sit eius auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, uiueret, id est illius potius quam suam faceret uoluntatem: non ita uiuere, quem 25 ad modum est factus ut uiueret, hoc est mendacium. Beatus quippe uult esse etiam non sic uiuendo ut possit esse. Quid est ista uoluntate mendacius? Unde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi

2 Io. 8, 44 13 Rom. 3, 7 17 Io. 14, 6

¹
1 il̄se | cundum *V* 7 quid autem *V*; quid *q*!; quidue *p q² v* 13 et] ut *b* 14 abundabit *V b* nostrum *V a b e l Domb.*; meum *p v* 19 Deum *sup. lin. l* profecto, *superscripto m. 2* sed, *l* 23 sed sec. eum *om. l* 24 non ita *V e l p a*; non autem ita *a b v*

ea uoluntate, qua uolumus ut bene sit nobis uel nolimus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, hinc potius male est nobis, uel cum fiat ut melius sit nobis, hinc potius peius est nobis. Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem uiuendo delinquit? 5

Quod itaque diximus, hinc exitisse duas ciuitates diuersas inter se adque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum uiuerent: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum uiuant. 10 Apertissime quippe <Paulus> ad Corinthios dicit: Cum enim sint inter uos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis? Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id est a parte hominis, intellegitur homo. Eos- 15 dem ipsos quippe dixit superius animales, quos postea carnales, ita loquens: Quis enim scit, inquit, hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit nisi spiritus Dei. Nos autem, inquit, non spiritum huius mundi 20 accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis; quae et loquimur, non in sapientiae humanae doctis uerbis, sed doctis spiritu, spiritualibus spiritualia comparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt 25 spiritus Dei; stultitia est enim illi. Talibus igitur, id est animalibus, paulo post dicit: Et ego, fratres, non potui loqui uobis quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus; et illud et hoc eodem loquendi modo, id est

11 1. Cor. 3, 3 17 Ib. 2, 11 sqq. 27 Ib. 3, 1

7 ciuitates duas *v* 8 inter] aduersus *l* aliqui *l* 11 Paulus *p v*; *om. V a b e l a f* chorintios *V* 12 sint inter uos *a b p Domb.*; sit inter uos *e*; inter uos *omisso* sint *V l*; inter uos sint *v* 17 inquit *om. l* 24 doctis spiritu *e l a v*; docti spiritu *V a b p* 25 ea quae *l* 28 uobis loqui *l* 29 et hoc *V e p*; ex hoc *a b l a v* modo intelligitur *v*

a parte totum. Et ab anima namque et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo; adque ita non est aliud animalis homo, aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum hominem uiuens
 5 homo; sicut non aliud quam homines significantur, siue ubi legitur: Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro, siue quod scriptum est: Septuaginta quinque animae descenderunt cum Iacob in Aegyptum. Et ibi enim per omnem carnem omnis homo, et ibi per septua-
 10 ginta quinque animas septuaginta quinque homines intelleguntur. Et quod dictum est: Non in sapientiae humanae doctis uerbis, potuit dici: 'Non in sapientiae carnalis'; sicut quod dictum est: Secundum hominem ambulatis, potuit dici: 'Secundum carnem'. Magis autem hoc apparuit in his
 15 quae subiunxit: Cum enim quis dicat: Ego quidem sum Pauli, alius autem: Ego Apollo, nonne homines estis? Quod dicebat: Animales estis, et: Carnales estis, expressius dixit: Homines estis, quod est: 'Secundum hominem niuitis, non secundum Deum, secundum quem si uiueretis,
 20 di essetis.'

CAPUT V.

Quod de corporis animaeque natura tolerabilior quidem Platonicorum quam Manichaeorum sit opinio, sed et ipsa reprobanda, quoniam uitiorum
 25 omnium causas naturae carnis adscribunt.

Non igitur opus est in peccatis uitisique nostris ad Creatoris iniuriam carnis accusare naturam, quae in genere adque

6 Rom. 3, 20 7 Gen. 46, 27 15 1. Cor. 3, 4

3 carnali *V*¹ 6 iustificatur *V* *e* 12 dici] *sequentia usque ad l. 15 sic scripta sunt in b*: Non magis autem hoc apparuit in his quae subiūxit in sapientia carnalis. sicut quod dictum est. secundum hominem ambulatis. potuit dici] secundum carnem peruersos habebit hos mores sic a⁷ recta est. Cum enim (*l. 15*) *cett.* 15 quidem *mss.*; *om. v* 16 ego pollo *b* 17 et carnales estis *om. b* 22 Quid *V* 24 ipsa reprobanda *V*; ipsi reprobantur *p q v* 25 omnium *V*; *om. p q v* adscribunt *p q v*; ascripti *V*; ascribit *Domb.*

ordine suo bona est; sed deserto Creatore bono uiuere secundum creatum bonum non est bonum, siue quisque secundum carnem siue secundum animam siue secundum totum hominem, qui ex anima constat et carne (unde et nomine solius animae et nomine solius carnis significari potest) eligat uiuere. Nam qui uelut summum bonum laudat animae naturam et tamquam malum naturam carnis accusat, profecto et animam carnaliter adpetit et carnem carnaliter fugit, quoniam id uanitate sentit humana, non ueritate diuina. Non quidem Platonici sicut Manichaei desipiunt, ut tamquam mali naturam terrena corpora detestentur, cum omnia elementa, quibus iste mundus nisibilis contrectabilisque compactus est, qualitatesque eorum Deo artifici tribuant; uerum tamen ex terrenis artibus moribundisque membris sic adfici animas opinantur, ut hinc eis sint morbi cupiditatum et timorum et laetitiae siue tristitiae; quibus quattuor uel perturbationibus, ut Cicero appellat, uel passionibus, ut plerique uerbum e uerbo Graeco exprimunt, omnis humanorum morum uitiositas continetur. Quod si ita est, quid est quod Aeneas apud Vergilium, cum audisset a patre apud inferos animas rursus ad corpora redituras, hanc opinionem miratur exclamans:

O pater, ane aliquas ad caelum hinc ire putandum est
 Sublimes animas iterumque ad tarda reuerti
 Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?

Numquidnam haec tam dira cupido ex terrenis artibus moribundisque membris adhuc inest animarum illi praedicatissimae puritati? Nonne ab huius modi corporeis, ut dicit, pestibus omnibus eas adserit esse purgatas, cum rursus incipiunt in corpora uelle reuerti? Unde colligitur, etiamsi ita se haberet, quod est omnino uanissimum, uicissim alternans incessabiliter euntium adque redeuntium animarum mundatio et inquinatio,

16 Tusc. III, 6 22 Aen. VI, 719 sqq.

2 creatum quisque secundum *om e* 4 constat ex anima *v*
 6 uelut *ex* uult *corr. V* 20 rursus ad corpora *om. l* 25 num quin
 nam *l*

non potuisse ueraciter dici omnes culpabiles adque uitiosos
 motus animarum eis ex terrenis corporibus inolescere, si qui-
 dem secundum ipsos illa, ut locutor nobilis ait, dira cupido
 usque adeo non est ex corpore, ut ab omni corporea peste
 5 purgatam et extra omne corpus animam constitutam ipsam
 esse compellat in corpore. Unde etiam illis fatentibus non ex
 carne tantum adficitur anima, ut cupiat metuat, laetetur
 aegrescat, uerum etiam ex se ipsa his potest motibus agitari.

CAPUT VI.

10 De qualitate uoluntatis humanae, sub cuius
 iudicio adfectiones animi aut prauae habentur
 aut rectae.

Interest autem qualis sit uoluntas hominis; quia si per-
 uersa est, peruersos habebit hos motus; si autem recta est,
 15 non solum inculpabiles, uerum etiam laudalibes erunt. Volun-
 tas est quippe in omnibus; immo omnes nihil aliud quam
 uoluntates sunt. Nam quid est cupiditas et laetitia nisi uolun-
 tas in eorum consensione quae uolumus? Et quid est metus
 adque tristitia nisi uoluntas in dissensione ab his quae nolu-
 20 mus? Sed cum consentimus adpetendo ea quae uolumus,
 cupiditas; cum autem consentimus fruendo his quae uolumus,
 laetitia uocatur. Itemque cum dissentimus ab eo quod accidere
 nolumus, talis uoluntas metus est; cum autem dissentimus
 ab eo quod nolentibus accidit, talis uoluntas tristitia est. Et
 25 omnino pro uarietate rerum, quae adpetuntur adque fugiuntur,
 sicut adlicitur uel offenditur uoluntas hominis, ita in hos uel
 illos adfectus mutatur et uertitur. Quapropter homo, qui
 secundum Deum, non secundum hominem uiuit, oportet ut
 sit amator boni; unde fit consequens ut malum oderit. Et

3 nobilis] nobis a ait] aut e; ac b 4 est om. l 5 et om. V
 ipsa V¹ l 6 compellat esse v compellit e¹ 7 efficitur e 8 et
 aegr. v 11 prabe V 13 qua V¹ 18 sq. consensione . . . dissensione
 mss.; consensionem . . . dissensionem v 22 itaque, in marg. itaque, e
 29 sit m. 2 in ras. l

quoniam nemo natura, sed quisquis malus est, uitio malus est: perfectum odium debet malis, qui secundum Deum uiuit, ut nec propter uitium oderit hominem nec amet uitium propter hominem, sed oderit uitium, amet hominem. Sanato enim uitio totum quod amare, nihil autem quod debeat odisse 5 remanebit.

CAPUT VII.

Amorem et dilectionem indifferenter et in bono et in malo apud sacras litteras inueniri.

Nam cuius propositum est amare Deum et non secundum 10 hominem, sed secundum Deum amare proximum, sicut etiam se ipsum: procul dubio propter hunc amorem dicitur uoluntatis bonae, quae usitatus in scripturis sanctis caritas appellatur; sed amor quoque secundum easdem sacras litteras dicitur. Nam et amatorem boni apostolus dicit esse debere, 15 quem regendo populo praecipit eligendum, et ipse Dominus Petrum apostolum interrogans cum dixisset: Diligis me plus his? ille respondit: Domine, tu scis quia amo te; et iterum Dominus quaesiuit, non utrum amaret, sed utrum diligeret eum Petrus; at ille respondit iterum: Domine, tu 20 scis quia amo te; tertia uero interrogatione et ipse Iesus non ait: 'Diligis me?' sed: Amas me? ubi secutus ait euangelista: Contristatus est Petrus, quia dixit ei tertio: Amas me? cum Dominus non tertio, sed semel dixerit: Amas me? bñs autem dixerit: Diligis me? Unde intellegi- 25 mus, quod etiam cum dicebat Dominus: Diligis me? nihil aliud dicebat quam: Amas me? Petrus autem non mutauit

3 Ps. 138. 22 15 1. Tim. 3, 1. 17 Io. 21, 15 sqq.

2 debet, *in marg.* habet. e Deum *sup. lin.* 9 inueniri hñ uita iustorum (*sic*) p 13 sanctis *mss.*; sacris v 15 dicit apost. v 18 plus is V¹; plus quam hi l 21 iesus *Vel p a. f.*; ei b; Dominus v; om. a 22 dilig//is/ me, *radendo ex diligentissime corr.* e 23 est om. l 27 mutabit V

huius unius rei uerbum, sed etiam tertio: Domine, inquit, tu omnia scis, tu scis quia amo te.

Hoc propterea commemorandum putauit, quia nonnulli arbitrantur aliud esse dilectionem siue caritatem, aliud amorem. 5 Dicunt enim dilectionem accipiendam esse in bono, amorem in malo. Sic autem nec ipsos auctores saecularium litterarum locutos esse certissimum est. Sed uiderint philosophi utrum uel qua ratione ista discernant; amorem tamen eos in bonis rebus et erga ipsum Deum magni pendere, libri eorum satis loquuntur. 10 Sed scripturas religionis nostrae, quarum auctoritatem ceteris omnibus litteris anteponimus, non aliud dicere amorem, aliud dilectionem uel caritatem, insinuandum fuit. Nam et amorem in bono dici iam ostendimus. Sed ne quis existimet amorem quidem et in malo et in bono, dilectionem autem non nisi in 15 bono esse dicendam, illud adtendat quod in psalmo scriptum est: Qui autem diligit iniquitatem, odit animam suam, et illud apostoli Iohannis: Si quis dilexerit mundum, non est dilectio Patris in illo. Ecce uno loco dilectio et in bono et in malo. Amorem autem in malo (quia in bono 20 iam ostendimus) ne quisquam flagitet, legat quod scriptum est: Erunt enim homines se ipsos amantes, amatores pecuniae. Recta itaque uoluntas est bonus amor, et uoluntas peruersa malus amor. Amor ergo inhians habere quod amatur, cupiditas est, id autem habens eoque fruens laetitia; fugiens 25 quod ei aduersatur, timor est, idque si acciderit sentiens tristitia est. Proinde mala sunt ista, si malus amor est; bona, si bonus. Quod dicimus, de scripturis probemus. Concupiscit apostolus dissolui et esse cum Christo; et: Concupiuit

16 Ps. 10, 5 17 1. Io. 2, 15 21 2. Tim. 3, 2 27 Phil. 1, 23
28 Ps. 118, 20

1 unius huius *V* 2 tu scis] tu nosti *l* 5 in bono *om.* *l*¹ 6 litterarum *om.* *l* 9 locuntur *Vel* 11 omnibus *V a b e l p a f*; quibusque *v* 14 et in bono et in malo *v* 15 dicendum *V*¹ 17 diligit *a* 18 in eo *a v* 19 in malo *usque ad* quia *om.* *l*¹ 20 et legat *l* 22 et recta *a* 23 inanis, *in marg.* inhians, *p* 24 eo||, *q*; *eras.*, *b* laetitia *V b e l p a*; laet. est *a v* 26 est amor *v*

anima mea desiderare iudicia tua, uel si adcommodatius dicitur: Desiderauit anima mea concupiscere iudicia tua; et: Concupiscentia sapientiae perducit ad regnum. Hoc tamen loquendi obtinuit consuetudo, ut, si cupiditas uel concupiscentia dicatur nec addatur cuius rei sit, non nisi in malo possit intellegi. Laetitia in bono est: Laetamini in Domino et exultate iusti; et: Dedisti laetitiam in cor meum; et: Adimplebis me laetitia cum uultu tuo. Timor in bono est apud apostolum, ubi ait: Cum timore et tremore uestram ipsorum salutem operamini; et: Noli altum sapere, sed time; et: Timeo autem, ne, sicut serpens Euam seduxit astutia sua, sic et uestrae mentes corrumpantur a castitate, quae est in Christo. De tristitia uero, quam Cicero magis aegritudinem appellat, dolorem autem Vergilius, ubi ait: 'dolent gaudentque', (sed ideo malui tristitiam dicere, quia aegritudo uel dolor usitatius in corporibus dicitur) scrupulosior quaestio est, utrum inueniri possit in bono.

CAPUT VIII.

De tribus perturbationibus, quas in animo sapientis Stoici esse uoluerunt, excluso dolore siue tristitia, quam uirtus animi sentire non debeat.

Quas enim Graeci appellant εὐπαθείας, Latine autem Cicero constantias nominauit, Stoici tres esse uoluerunt pro tribus perturbationibus in animo sapientis, pro cupiditate uoluntatem, pro laetitia gaudium, pro metu cautionem; pro aegritudine uero uel dolore, quam nos uitandae ambiguitatis gratia tristi-

2 Sap. 6, 21 6 Ps. 31, 11 7 Ps. 4, 8 8 Ps. 15, 11
9 Phil. 2, 12 11 Rom. 11, 20 2. Cor. 11, 3 14 Tusc. III, 10
15 Aen. VI, 733

1 deside^r desiderare V 12 equam V 16 quam lⁱ 21 exclusis p
23 euphatias et sic p. 15, 12 Vel 24 istoici V pro] per lineolis
deletum l

tiam maluimus dicere, negauerunt esse posse aliquid in animo sapientis. Voluntas quippe, inquit, adpetit bonum, quod facit sapiens; gaudium de bono adepto est, quod ubique adipiscitur sapiens; cautio deuitat malum, quod debet sapiens
 5 deuicare; tristitia porro quia de malo est, quod iam accidit, nullum autem malum existimant posse accidere sapienti, nihil in eius animo pro illa esse posse dixerunt. Sic ergo illi loquuntur, ut uelle gaudere cauere negent nisi sapientem; stultum autem non nisi cupere laetari, metuere contristari; et
 10 illas tres esse constantias, has autem quattuor perturbationes secundum Ciceronem, secundum autem plurimos passiones. Graece autem illae tres, sicut dixi, appellantur εὐπάθειαι; istae autem quattuor πάθη. Haec locutio utrum scripturis sanctis congruat, cum quaererem quantum potui diligenter,
 15 illud inueni quod ait propheta: Non est gaudere in piis, dicit Dominus; tamquam inpii laetari possint potius quam gaudere de malis, quia gaudium proprie bonorum et piorum est. Item illud in euangelio: Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, haec et uos facite illis, ita
 20 dictum uidetur, tamquam nemo possit aliquid male uel turpiter uelle, sed cupere. Denique propter consuetudinem locutionis nonnulli interpretes addiderunt 'bona' et ita interpretati sunt: 'Quaecumque uultis ut faciant uobis homines bona.' Canendum enim putauerunt, ne quisquam inhonesta uelit sibi
 25 fieri ab hominibus, ut de turpioribus taceam, certe luxuriosa conuiuia, in quibus se, si et ipse illis faciat, hoc praeceptum existimet inpleturum. Sed in Graeco euangelio, unde in Latinum translatum est, non legitur 'bona', sed: Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, haec et nos
 30 facite illis; credo propterea, quia in eo quod dixit uultis, iam noluit intellegi 'bona'. Non enim ait 'cupitis'.

15 Esai. 57, 21 18 Mt. 7, 12

1 aliquid esse posse *l* 5 accedit *et* 6 accedere *l* 10 constantius *V*¹ hos *V*¹ 11 plurimos autem *v* 13 phatae *el* 26 faciat *mss.*; faciat similia *v* 28 uerba sed usque ad bona *l*. 31 om. *l*

Non tamen semper his proprietatibus locutio nostra frenanda est, sed interdum his utendum est; et cum legimus eos, quorum auctoritati resultare fas non est, ibi sunt intellegendae, ubi rectus sensus alium exitum non potest inuenire; sicut ista sunt, quae exempli gratia partim ex propheta, 5 partim ex euangelio commemorauimus. Quis enim nescit inpios exultare laetitia? et tamen: Non est gaudere inpiis, dicit Dominus. Unde, nisi quia gaudere aliud est, quando proprie signateque hoc uerbum ponitur? Item quis negauerit non recte praecipere hominibus, ut quaecumque ab aliis sibi fieri cupiunt, haec eis et ipsi faciant; ne se inuicem turpitudine illicitae uoluptatis oblectent? et tamen saluberrimum uerissimumque praeceptum est: Quaecumque uultis ut faciant uobis homines, eadem et uos facite illis. Et hoc unde, nisi quia hoc loco modo quodam proprio 15 uoluntas posita est, quae in malo accipi non potest? Locutione uero usitatiore, quam frequentat maxime consuetudo sermonis, non utique diceretur: Noli uelle mentiri omne mendacium, nisi esset et uoluntas mala, a cuius prauitate illa distinguitur, quam praedicauerunt angeli dicentes: Pax 20 in terra hominibus bonae uoluntatis. Nam ex abundanti additum est 'bonae', si esse non potest nisi bona. Quid autem magnum in caritatis laudibus dixisset apostolus, quod non gaudeat super iniquitate, nisi quia ita malignitas gaudet? Et apud auctores saecularium litterarum talis istorum uerborum indifferentia reperitur. Ait enim Cicero orator amplissimus: 'Cupio, patres conscripti, me esse clementem.' Quia id uerbum in bono posuit, quis tam peruerse doctus existat, qui non eum 'Cupio', sed 'Volo' potius dicere debuisse con-

18 Eccli. 7, 13 20 Lc. 2, 14 23 1. Cor. 13, 6 27 Cat. I 2, 4

1 his se α 3 intellegendae $f v$; intellegendi $V a b e l p \alpha$ 10 sq. sibi ab aliis v 14 ut *sup. lin. l* 16 locutionem u usitatiorem l 21 abundantiam (hab.) $l p v$; abundantiam $V a b e$ 24 iniquitatem e 25 et $V a b e l p \alpha . f$; Nam et v

tendat? Porro apud Terentium flagitiosus adulescens insana flagrans cupidine:

Nihil uolo aliud, inquit, nisi Philumenam.

Quam uoluntatem fuisse libidinem responsio, quae ibi serui
5 eius sanioris inducitur, satis indicat. Ait namque domino suo:

Quanto satius est,
Te id dare operam, qui istum amorem ex animo
amoueas tuo,

10 Quam id loqui, quo magis libido frustra accen-
datur tua?

Gaudium uero eos et in malo posuisse ille ipse Vergilianus testis est uersus, ubi has quattuor perturbationes summa breuitate complexus est:

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.

15 Dixit etiam idem auctor:

Mala mentis gaudia.

Proinde uolunt cauent gaudent et boni et mali: adque ut eadem aliis uerbis enuntiemus, cupiunt timent laetantur et boni et mali; sed illi bene, isti male, sicut hominibus seu
20 recta seu peruersa uoluntas est. Ipsa quoque tristitia, pro qua Stoici nihil in animo sapientis inueniri posse putauerunt, reperitur in bono et maxime apud nostros. Nam laudat apostolus Corinthios, quod contristati fuerint secundum Deum. Sed fortasse quis dixerit illis apostolum fuisse congratulatum,
25 quod contristati fuerint paenitendo, qualis tristitia, nisi eorum qui peccauerint, esse non potest. Ita enim dicit: Video quod epistula illa, etsi ad horam, contristauit

1 Ter. Andr. 2, 1, 6 sqq. 14 Aen. VI, 733 16 Aen. VI, 278
26 2. Cor. 7, 8 sqq.

3 filiumenam e¹ 5 sanioris V a b l p a f; senioris e v 6 quando l
7 id] ei b; ad id p qui V l a; qui//, duabus litt. erasis. e; quo
a b p f v istum] his eius b 11 idem ille l 21 istoici V 24 illis
sup. lin. e 27 illa om. b e¹

uos; nunc gaudeo, non quia contristati estis, sed quia contristati estis in paenitentiam. Contristati enim estis secundum Deum, ut in nullo detrimentum patiamini ex nobis. Quae enim secundum Deum est tristitia, paenitentiam in salutem 5 inpaenitentiam operatur; mundi autem tristitia mortem operatur. Ecce enim id ipsum secundum Deum contristari quantam perfecit in uobis industriam. Ac per hoc possunt Stoici pro suis partibus respondere, ad hoc uideri utilem esse tristitiam, ut peccasse paeniteat; in animo autem sapientis ideo esse non posse, quia nec peccatum in eum cadit, cuius paenitentia contristetur, nec ullum aliud malum, quod perpetiundo et sentiundo sit tristis. Nam et Alcibiadem ferunt (si me de nomine hominis memoria non fallit), cum sibi beatus uideretur, Socrate disputante et 15 ei quam miser esset, quoniam stultus esset, demonstrante fleuisse. Huic ergo stultitia fuit causa etiam huius utilis optandaeque tristitiae, qua homo esse se dolet, quod esse non debet. Stoici autem non stultum, sed sapientem aiunt tristem esse non posse. 20

CAPUT VIII.

De perturbationibus animi, quarum adfectus rectos habet uita iustorum.

Verum his philosophis, quod ad istam quaestionem de animi perturbationibus adinet, iam respondimus in nono huius 25 operis libro, ostendentes eos non tam de rebus, quam de uerbis cupidiores esse contentionis quam ueritatis. Aput nos autem iuxta scripturas sanctas sanamque doctrinam ciues

26 c. 4; 5

2 quia om. l estis om. b in mss.; ad v 5 in paenitentiam, ti ex d corr., l 7 morte V oper. mortem l Ecce] haec b 8 dmn V contristari uos f perfecit V¹ b e l a Domb.; perficit V² a p v 9 istoici et sic semper V 16 et quoniam l 18 quam V; cum l 28 sacras v

sanctae ciuitatis Dei in huius uitae peregrinatione secundum Deum uiuentes metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, et quia rectus est amor eorum, istas omnes adfectiones rectas habent. Metuunt poenam aeternam, cupiunt uitam aeternam; 5 dolent in re, quia ipsi in semet ipsis adhuc ingemescunt adoptionem, expectantes redemptionem corporis sui; gaudent in spe, quia fiet sermo, qui scriptus est: Absorpta est mors in uictoriam. Item metuunt peccare, cupiunt perseuerare; dolent in peccatis, gaudent in operibus bonis. Ut 10 enim metuant peccare, audiunt: Quoniam abundabit iniquitas, refrigescet caritas multorum; ut cupiant perseuerare, audiunt quod scriptum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit; ut doleant in peccatis, audiunt: Si dixerimus quia peccatum non 15 habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est; ut gaudeant in operibus bonis, audiunt: Hilarem datorem diligit Deus. Item sicuti se infirmitas eorum firmitasque habuerit, metuunt tentari, cupiunt tentari; dolent in tentationibus, gaudent in tentationibus. Ut enim metuant 20 tentari, audiunt: Si quis praeoccupatus fuerit in aliquo delicto, uos, qui spirituales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum. ne et tu tenteris; ut autem cupiant tentari, audiunt quendam uirum fortem ciuitatis Dei dicentem: Proba me, Do- 25 mine, et tenta me; ure renes meos et cor meum; ut doleant in tentationibus, uident Petrum flentem; ut gaudeant in tentationibus, audiunt Iacobum dicentem: Omne gau-

7 1. Cor. 15, 54 10 Mt. 24, 12 12 Mt. 10, 22 14 1. Io.
1, 8 16 2. Cor. 9, 7 20 Gal. 6, 1 24 Ps. 25, 2 26 Mt. 26, 75
27 Iac. 1, 2

5 in se *abea* adopt.] abolitionem *l* 7 absorta *Vabel* 8 in uictoria *V* 10 abundabit *ex* alium dabit *corr. V*; abundauit *el* 11 refrigescit *Vl* 12 quoniam qui *l* 13 in fine *V¹* 16 hilarem enim *f*
17 se *om. b* 18 cupiunt tentari *om. l¹* 21 spirituales *v* 23 uerba *inde ab* quendam *usque ad* cor meum *correctoris manu in ras. l*

dium existimate, fratres mei, cum in tentationes uarias incideritis.

Non solum autem propter se ipsos his mouentur adfectibus, uerum etiam propter eos, quos liberari cupiunt et ne pereant metuunt, et dolent si pereunt et gaudent si liberantur. Illum 5 quippe optimum et fortissimum uirum, qui in suis infirmitatibus gloriatur, ut eum potissimum commemoremus, qui in ecclesiam Christi ex gentibus uenimus, doctorem gentium in fide et ueritate, qui et plus omnibus suis coapostolis laborauit et pluribus epistulis populos Dei, non eos tantum, qui 10 praesentes ab illo uidebantur, uerum etiam illos, qui futuri praeuidebantur, instruxit; illum, inquam, uirum, athletam Christi, doctum ab illo, unctum de illo, crucifixum cum illo, gloriosum in illo, in theatro huius mundi, cui spectaculum factus est et angelis et hominibus, legitime magnum agonem 15 certantem et palmam supernae uocationis in anteriora sectantem, oculis fidei libentissime spectant gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus, foris habentem pugnas, intus timores, cupientem dissolui et esse cum Christo, desiderantem uidere Romanos, ut aliquem fructum habeat et in illis sicut 20 et in ceteris gentibus, aemulantem Corinthios et ipsa aemulatione metuentem, ne seducantur eorum mentes a castitate, quae in Christo est, magnam tristitiam et continuum dolorem cordis de Israelitis habentem, quod ignorantes Dei iustitiam

6 2. Cor. 12, 5 10 1. Cor. 15, 10 12 Gal. 1, 12 13 2. Cor. 1, 21 Gal. 2, 20 14 1. Cor. 4, 9 16 Phil. 3, 14 17 Rom. 12, 15
18 2. Cor. 7, 5 19 Phil. 1, 23 Rom. 1, 11; 13 21 2. Cor. 11, 2 sq. 23 Rom. 9, 2 24 Rom. 10, 3

1 in temptationibus uariis l 2 insideritis, *in marg.* incider., e
^{IN} 8 uenimus, *IN m. rec.*, V 11 illo... etiam *om.* l¹ futuri erant prae-
uid. l 12 uerum l 13 unctum l 15 magnum agonem V a b v;
magno agone e l p a f 17 spectant V p v; spectantem b e a; expectans l;
expectantem a 19 ut esset, t m. 2, e 21 ipsa V a b e l p v; in ipsa a f
aemulatione metuentem (aemulationem auentem?) V m. 2 corr. 23 est
in Xpo l

et suam uolentes constituere iustitiae Dei non essent subiecti; nec solum dolorem, uerum etiam luctum suum denuntiantem quibusdam, qui ante peccauerunt et non egerunt poenitentiam super immunditia et fornicationibus suis.

5 Hi motus, hi adfectus de amore boni et de sancta caritate uenientes si uitia uocanda sunt, sinamus, ut ea, quae uere uitia sunt, uirtutes uocentur. Sed cum rectam rationem sequantur istae adfectiones, quando ubi oportet adhibentur, quis eas tunc morbos seu uitiosas passiones audeat dicere? Quam
10 ob rem etiam ipse Dominus in forma serui agere uitam dignatus humanam, sed nullum habens omnino peccatum adhibuit eas, ubi adhibendas esse iudicauit. Neque enim, in quo uerum erat hominis corpus et uerus hominis animus, falsus erat humanus adfectus. Cum ergo eius in euangelio
15 ista referuntur, quod super duritia cordis Iudaeorum cum ira contristatus sit, quod dixerit: Gaudeo propter uos, ut credatis, quod Lazarum suscitaturus etiam lacrimas fuderit, quod concupiuerit cum discipulis suis manducare pascha, quod propinquante passione tristis fuerit anima eius: non
20 falso utique referuntur. Verum ille hos motus certae dispensationis gratia ita cum uoluit suscepit animo humano, ut cum uoluit factus est homo.

Proinde, quod fatendum est, etiam cum rectas et secundum Deum habemus has adfectiones, huius uitae sunt, non illius,
25 quam futuram speramus, et saepe illis etiam inuiti cedimus. Itaque aliquando, quamuis non culpabili cupiditate, sed laudabili caritate moueamur, etiam dum nolumus flemus. Habemus ergo eas ex humanae condicionis infirmitate; non autem

3 2. Cor. 12, 21 15 Mrc. 3, 5 16 Io. 11, 15 17 ib. 35
18 Lc. 22, 15 19 Mt. 26, 38

1 eē (= esse) e; sunt l 4 immunditiam V^l 5 carit. sancta l
7 cum rectam] corectam e 9 moribus V¹; morbos, in marg. morbidas e
10 in formam a b serui] dei V 14 humanus om. l¹ euangelista V¹
15 feruntur V¹ duritia V e p a f; duritiam. a b l v 18 pascha V
20 hos sup. in. e 21 ut cum ex uitium corr. V 22 esset l

ita Dominus Iesus, cuius et infirmitas fuit ex potestate. Sed dum uitae huius infirmitatem gerimus, si eas omnino nullas habeamus, tunc potius non recte uiuimus. Vituperabat enim et detestabatur apostolus quosdam, quos etiam esse dixit sine adfectione. Culpauit etiam illos sacer psalmus, de quibus ait: 5 Sustinui qui simul contristaretur, et non fuit. Nam omnino non dolere, dum sumus in hoc loco miseriae, profecto, sicut quidam etiam apud saeculi huius litteratos sensit et dixit, non sine magna mercede contingit inmanitatis in animo, stuporis in corpore. Quocirca illa, quae ἀπάθεια Graece 10 dicitur (quae si Latine posset impassibilitas diceretur), si ita intellegenda est (in animo quippe, non in corpore accipitur), ut sine his adfectionibus uiuatur, quae contra rationem accidunt mentemque perturbant, bona plane et maxime optanda est, sed nec ipsa huius est uitae. Non enim qualiumcumque 15 hominum uox est, sed maxime piorum multumque iustorum adque sanctorum: Si dixerimus, quoniam peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et ueritas in nobis non est. Tunc itaque ἀπάθεια ista erit, quando peccatum in homine nullum erit. Nunc uero satis bene uiuitur, si sine 20 crimine; sine peccato autem qui se uiuere existimat, non id agit, ut peccatum non habeat, sed ut ueniam non accipiat. Porro, si ἀπάθεια illa dicenda est, cum animum contingere omnino non potest ullus adfectus, quis hunc stuporem non omnibus uitis iudicet esse peiorem? Potest ergo non absurde 25 dici perfectam beatitudinem sine stimulo timoris et sine ulla tristitia futuram; non ibi autem futurum amorem gaudiumque quis dixerit, nisi omni modo a ueritate seclusus? Si autem

4 Rom. 1, 31 6 Ps. 68, 21 8 Cic. Tusc. III, 6 17 1.
Io. 1, 8

1 firmitas V¹ 4 dixit esse l 6 quia l 7 non omnino non l
9 magna om. l contigit l 10 aphantia V 11 impossibilitas V¹
13 occidunt V¹; accedunt l 17 dixerit | in fine lineae e quōñiam V;
quia p 20 nunc autem l si om. V a b l p 23 porro V¹ a b e l p v;
porro autem V² f Domb. animo a b 25 non om. b

ἀπάθεια illa est, ubi nec metus ullus exterret nec angit dolor, auersanda est in hac uita, si recte, hoc est secundum Deum, uiuere uolumus; in illa uero beata, quae sempiterna promittitur, plane speranda est.

5 Timor namque ille, de quo dicit apostolus Iohannes: Timor non est in caritate, sed perfecta caritas foras mittit timorem, quia timor poenam habet; qui autem timet, non est perfectus in caritate, non est eius generis timor, cuius ille, quo timebat apostolus Paulus, ne Corinthii serpentina seducerentur astutia; hunc enim timorem
 10 habet caritas, immo non habet nisi caritas; sed illius generis est timor, qui non est in caritate, de quo ipse apostolus Paulus ait: Non enim accepistis spiritum seruitutis iterum in timore. Timor uero ille castus permanens in
 15 saeculum saeculi, si erit et in futuro saeculo, (nam quo alio modo potest intellegi permanere in saeculum saeculi?) non est timor exterrens a malo quod accidere potest, sed tenens in bono quod amitti non potest. Ubi enim boni adepti amor inmutabilis est, profecto, si dici potest, mali cauendi timor
 20 securus est. Timoris quippe casti nomine ea uoluntas significata est, qua nos necesse erit nolle peccare, et non sollicitudine infirmitatis, ne forte peccemus, sed tranquillitate caritatis cauere peccatum. Aut si nullius omnino generis timor esse poterit in illa certissima securitate perpetuorum: felicitum-
 25 que gaudiorum, sic est dictum: Timor Domini castus permanens in saeculum saeculi, quem ad modum dictum est: Patientia pauperum non peribit in aeternum. Neque enim aeterna erit ipsa patientia, quae necessaria non est, nisi ubi toleranda sunt mala; sed aeternum erit, quo per

5 1, Io. 4, 18 10 2, Cor. 11, 3 13 Rom. 8, 15 14 Ps. 18, 10
 27 Ps. 9, 19

1 anget l 2 aduers. l recte hic hoc e est sup. lin. V
 4 separanda V¹ 4 sq. separandus ē timor. Ille l 6 foras minoribus
 litteris extra lineam V 11 est generis timor V; est gen. timor v
 12 et ipse e l p 14 timore V a b e p Domb.; timorem l v 25 dictum est v

patientiam peruenitur. Ita fortasse timor castus in saeculum saeculi dictus est permanere, quia id permanebit, quo timor ipse perducit.

Quae cum ita sint, quoniam recta uita ducenda est, qua perueniendum sit ad beatam, omnes adfectus istos uita recta 5 rectos habet, peruersa peruersos. Beata uero eademque aeterna amorem habebit et gaudium non solum rectum, uerum etiam certum; timorem autem ac dolorem nullum. Unde iam apparet utcumque, quales esse debeant in hac peregrinatione ciues ciuitatis Dei, uiuentes secundum spiritum, non secundum 10 carnem, hoc est secundum Deum, non secundum hominem, et quales in illa, quo tendunt, immortalitate futuri sint. Ciuitas porro, id est societas, in piorum non secundum Deum, sed secundum hominem uiuentium et in ipso cultu falsae contemptuque uerae diuinitatis doctrinas hominum daemonumue 15 sectantium his adfectibus prauis tamquam morbis et perturbationibus quatitur. Et si quos ciues habet, qui moderari talibus motibus et eos quasi temperare uideantur, sic impietate superbi et elati sunt, ut hoc ipso sint in eis maiores tumores, quo minores dolores. Et si nonnulli tanto inmaniore, 20 quanto rariore uanitate hoc in se ipsis adamauerint, ut nullo prorsus erigantur et excitentur, nullo flectantur adque inclinentur adfectu: humanitatem totam potius amittunt, quam ueram adsequuntur tranquillitatem. Non enim quia durum aliquid, ideo rectum, aut quia stupidum est, ideo sanum. 25

1 Ps. 18, 10

7 beatum, *in marg.* ⁱ rectum, e 19 in eis sint v 22 et om. l
24 adsequuntur (////) quntur, *litteris adse umiditate deletis V*) mss.; as-
sequantur v

CAPUT X.

An primos homines in paradiso constitutos ullis perturbationibus, priusquam delinquerent, adfectos fuisse credendum sit.

5 Sed utrum primus homo uel primi homines (duorum erat quippe coniugium) habebant istos adfectus in corpore animali ante peccatum, quales in corpore spiritali non habebimus omni purgato finitoque peccato, non inmerito quaeritur. Si enim habebant, quo modo erant beati in illo memorabili beatitudinis loco, id est paradiso? Quis tandem absolute dici beatus potest, qui timore adficitur uel dolore? Quid autem timere aut dolere poterant illi homines in tantorum tanta affluentia bonorum, ubi nec mors metuebatur nec ulla corporis mala ual-
 10 tudo, nec aberat quicquam, quod bona uoluntas adipisceretur, nec inerat quod carnem animumue hominis feliciter uiuentis offenderet? Amor erat inperturbatus in Deum adque inter se coniugum fida et sincera societate uiuentium, et ex hoc amore grande gaudium, non desistente quod amabatur ad fruendum. Erat deuitatio tranquilla peccati, qua manente nullum omnino
 20 alicunde malum, quod contristaret, inruebat. An forte cupiebant prohibitum lignum ad uescendum contingere, sed mori metuebant, ac per hoc et cupiditas et metus iam tunc illos homines etiam in illo perturbabat loco? Absit ut hoc existimemus fuisse, ubi nullum erat omnino peccatum. Neque enim
 25 nullum peccatum est ea quae lex Dei prohibet concupiscere adque ab his abstinere timore poenae, non amore iustitiae. Absit, inquam, ut ante omne peccatum iam ibi fuerit tale peccatum, ut hoc de ligno admitterent, quod de muliere Dominus ait: Si quis uiderit mulierem ad concupiscen-

29 Mt. 5, 28

2 ullis *Vp*; nullis *qv* 3 delinquerent *Vp*; deliquerint *qv* 7 spiritali *v* 7 habemus *V¹* 12 affluent. *Vp*; affluent. *v* 18 desiste *V¹* 19 dubitatio *b* 20 alicunde *Vel p Domb.*; aliunde *abv* 21 prohibitum *usque ad* metuebant *om. l* 23 perturbat *e¹* 26 *pejne V* 28 amitterent *V¹* 29 ad concup.] accupiscenda *b* concupiscendam *e*

dum eam, iam moechatus est eam in corde suo. Quam igitur felices erant et nullis agitabantur perturbationibus animorum, nullis corporum laedebantur incommodis: tam felix uniuersa societas esset humana, si nec illi malum, quod etiam in posteros traicerent, nec quisquam ex eorum stirpe iniquitate committeret, quod damnationem reciperet; adque ista permanente felicitate, donec per illam benedictionem, qua dictum est: Crescite et multiplicamini, praedestinatorum sanctorum numerus conpleretur, alia maior daretur, quae beatissimis angelis data est, ubi iam esset certa securitas peccatorum neminem neminemque moriturum, et talis esset uita sanctorum post nullum laboris doloris mortis experimentum, qualis erit post haec omnia in incorruptione corporum reddita resurrectione mortuorum.

CAPUT XI.

15

De lapsu primi hominis, in quo bene condita natura uitata est, nec potest nisi a suo auctore reparari.

Sed quia Deus cuncta praesciuit et ideo quoque hominem peccatum ignorare non potuit: secundum id, quod praesciuit adque disposuit, ciuitatem sanctam debemus adserere, non secundum illud, quod in nostram cognitionem peruenire non potuit, quia in Dei dispositione non fuit. Neque enim homo peccato suo diuinum potuit perturbare consilium, quasi Deum quod statuerat mutare compulerit; cum Deus praesciendo utrumque praeuenerit, id est, et homo, quem bonum ipse

8 Gen. 1, 28

1 eam *om. l* 2 erant *V e¹ l p a f Domb.*; erant primi homines *a b e² v*
 et] qui *e²* 4 si *om. e* 5 traicerent *V e l p Domb.*; traiecerunt *a b v*
 ne *a¹ b* ex eius *b* iniquitate *V a f Domb.*; iniquitatem
a b e l p v 6 quod *V b e l p Domb.*; quo *a*; quae *v* damnationem
a b e l p v; damnatione *V a f Domb.* recipere] *e* ita *a b* 7 quia *e*
 17 uitata *V*; *om. p q v* 18 hominem quoque *v* hominum pecca-
 torum *b* 20 sanctam *b f Domb.*; sanctam eam *V rell. v* 22 dispen-
 satione *a* Nec *v*

creauit, quam malus esset futurus, et quid boni etiam sic de illo esset ipse factururus. Deus enim etsi dicitur statuta mutare (unde tropica locutione in scripturis etiam paenituisse legitur Deum), iuxta id dicitur, quod homo sperauerat uel naturalium
 5 causarum ordo gestabat, non iuxta id, quod se Omnipotens facturum esse praesciuerat. Fecit itaque Deus, sicut scriptum est, hominem rectum ac per hoc uoluntatis bonae. Non enim rectus esset bonam non habens uoluntatem. Bona igitur uoluntas opus est Dei; cum ea quippe ab illo factus est homo.
 10 Mala uero uoluntas prima, quoniam omnia opera mala praecessit in homine, defectus potius fuit quidam ab opere Dei ad sua opera quam opus ullum, et ideo mala opera, quia secundum se, non secundum Deum; ut eorum operum tamquam fructuum malorum uoluntas ipsa esset uelut arbor mala
 15 aut ipse homo in quantum malae uoluntatis. Porro mala uoluntas quamuis non sit secundum naturam, sed contra naturam, quia uitium est, tamen eius naturae est, cuius est uitium, quod nisi in natura non potest esse; sed in ea, quam creauit ex nihilo, non quam genuit Creator de semet ipso, sicut genuit Verbum, per quod facta sunt omnia; quia, etsi de terrae puluere Deus finxit hominem, eadem terra omnisque terrena materies omnino de nihilo est, animamque de nihilo factam dedit corpori, cum factus est homo. Usque adeo autem mala uincuntur a bonis, ut, quamuis sinantur esse ad demonstran-
 25 dum quam possit et ipsis bene uti iustitia prouidentissima Creatoris, bona tamen sine malis esse possint, sicut Deus ipse uerus et summus, sicut omnis super istum caliginosum aerem caelestis inuisibilis uisibilisque creatura; mala uero sine bonis esse non possint, quoniam naturae, in quibus sunt, in

3 Gen. 6, 6 6 Eccle. 7, 30

3 scripturis *codd. praeter a*; script. sanctis *a v* 10 mala opera *v*
 12 qua *l* 16 sit *om. l* *ē*contra *e* 17 est *om. α¹* 18 in eam *e*
 19 de] ex *α* 21 puluereip. *V* 22 matrices *e* omni modo *e*
 25 posset *V¹ e* prouidentissime *V¹* 28 uisibilis *om. l¹* 29 pos-
 sunt *V¹*

quantum naturae sunt, utique bonae sunt. Detrahitur porro malum non aliqua natura, quae accesserat, uel ulla eius parte sublata, sed ea, quae uitiosa ac deprauata fuerat, sanata adque correcta. Arbitrium igitur uoluntatis tunc est uere liberum, cum uitiosis peccatisque non seruit. Tale datum est a Deo; 5 quod amissum proprio uitio, nisi a quo dari potuit, reddi non potest. Unde Veritas dicit: Si uos Filius liberauerit, tunc uere liberi eritis. Id ipsum est autem, ac si diceret: 'Si uos Filius saluos fecerit, tunc uere salui eritis.' Inde quippe liberator, unde saluator. 10

Vinebat itaque homo secundum Deum in paradiso et corporali et spiritali. Neque enim erat paradisos corporalis propter corporis bona et propter mentis non erat spiritalis; aut uero erat spiritalis quo per interiores, et non erat corporalis quo per exteriores sensus homo frueretur. Erat plane utrum- 15 que propter utrumque. Postea uero quam superbus ille angelus ac per hoc inuidus per eandem superbiam a Deo ad semet ipsum conuersus et quodam quasi tyrannico fastu gaudere subditis quam esse subditus eligens de spiritali paradiso cecidit (de cuius lapsu sociorumque eius, qui ex angelis Dei 20 angeli eius effecti sunt, in libris undecimo et duodecimo huius operis satis, quantum potui, disputauit), malesuada uersutia in hominis sensum serpere adfectans, cui utique stanti, quoniam ipse ceciderat, inuidebat, colubrum in paradiso corporali, ubi cum duobus illis hominibus, masculo et femina, 25 animalia etiam terrestria cetera subdita et innoxia uersabantur, animal scilicet lubricum et tortuosis anfractibus mobile, operi suo congruum, per quem loqueretur, elegit; eoque per ange-

7 Io. 8, 36

5 peccatorum *l* dictum *V* a *om. e* 6 potui *V*¹ 12 spiritali et sic infra *v* 15 per *om. V* 18 et *Vel p Domb.*; *om. abv* 19 subditis quam esse *om. e*¹ 21 facti *l* 22 male suasa *e*; male suadenda *b* 23 in *om. e* sensum *Vel p Domb.*; sensu *ab*; sensus *v* 24 corporali *V* 28 angelic^am, u *eras*, *V*

licam praesentiam praestantioremque naturam spiritali nequitia sibi subiecto et tamquam instrumento abutens fallacia sermocinatus est feminae, a parte scilicet inferiore illius humanae copulae incipiens, ut gradatim perueniret ad totum, non existimans uirum facile credulum nec errando posse decipi, sed dum alieno cedit errori. Sicut enim Aaron erranti populo ad idolum fabricandum non consensit inductus, sed cessit obstrictus, nec Salomonem credibile est errore putasse idolis esse seruiendum, sed blanditiis femineis ad illa sacrilegia fuisse compulsus: ita credendum est illum uirum suae feminae, uni unum, hominem homini, coniugem coniugi, ad Dei legem transgrediendam non tamquam uerum loquenti credidisse seductum, sed sociali necessitudine paruissse. Non enim frustra dixit apostolus: Adam non est seductus. mulier autem seducta est, nisi quia illa quod ei serpens locutus est, tamquam uerum esset, accepit, ille autem ab unico noluit consortio dirimi nec in communione peccati: nec ideo minus reus, si sciens prudensque peccauit. Unde et apostolus non ait: 'Non peccauit', sed: Non est seductus; nam utique ipsum ostendit, ubi dicit: Per unum hominem peccatum intrauit in mundum, et paulo post apertius: In similitudine, inquit, praenaricationis Adae. Hos autem seductos intellegi uoluit, qui id, quod faciunt, non putant esse peccatum; ille autem sciuit. Alioquin quo modo uerum erit: Adam non est seductus? Sed inexpertus diuinae seneritatis in eo falli potuit, ut ueniale crederet esse commissum. Ac per hoc in eo quidem, quo mulier seducta est, non est ille

6 Exod. 32, 3 sqq. 9 Reg. III, 11, 4 9 1. Tim. 2, 14 20 Rom. 5, 12 sqq.

2 fallacia *p v Domb.*; fallaciam *V a b e l* ('*minime male*' *Däbn.*) 3 inferioris *l* 5 uerum *V¹* 6 aron *V* 11 unum *sup. lin. l* 14 Adam *p*; Et Adam *Domb.*; sed adam *V e a f*; sed et adam *a b v*; sed ad. non est seductus *corr. m. in marg. l* 16 autem] uero, *m. 2 in ras., e* 18 si *codd. praeter p*; sed *v*; *om. p* 20 intrauit peccatum *r* 21 similitudinem *V* 22 hos *V e l p Domb.*; eos *a b v* 25 seductum *V¹* 26 ut *sup. lin. V*

seductus, sed eum fefellit, quo modo fuerat iudicandum quod erat dicturus: Mulier. quam dedisti mecum, ipsa mihi dedit, et manducaui. Quid ergo pluribus? Etsi credendo non sunt ambo decepti, peccando tamen ambo sunt capti et diaboli laqueis implicati.

5

CAPUT XII.

De qualitate peccati a primis hominibus admissi.

Si quem uero mouet. quur aliis peccatis sic natura non mutetur humana. quem ad modum illa duorum primorum hominum praeuaricatione mutata est, ut tantae corruptioni, 10 quantam uidemus adque sentimus, et per hanc subiaceret et morti ac tot et tantis tamque inter se contrariis perturbaretur et fluctuaret adfectibus, qualis in paradiso ante peccatum, licet in corpore animali esset, utique non fuit — si quis hoc mouetur, ut dixi, non ideo debet existimare leue ac paruum illud 15 fuisse commissum, quia in esca factum est, non quidem mala nec noxia, nisi quia prohibita; neque enim quidquam mali Deus in illo tantae felicitatis loco crearet adque plantaret. Sed oboedientia commendata est in praecepto, quae uirtus in creatura rationali mater quodam modo est omnium custosque 20 uirtutum; quando quidem ita facta est, ut ei subditam esse sit utile; perniciosum autem suam, non eius a quo creata est facere uoluntatem. Hoc itaque de uno cibi genere non edendo, ubi aliorum tanta copia subiacebat, tam leue praeceptum ad obseruandum, tam breue ad memoria retinendum, ubi prae- 25 sertim nondum uoluntati cupiditas resistebat, quod de poena transgressionis postea subsecutum est, tanto maiore iniustitia uiolatum est, quanto faciliore posset obseruantia custodiri.

2 Gen. 3, 12

2 mecum *Vel lpv*; mihi *abe²af* mi ^{l¹} 7 ut editur *V*; primi hominis peccati admissi *pq*; primi peccati per hominem admissi *v* 11 et morti *Vel paf*; et *om. abv* 12 et tot ac *l* conturbaretur *l* 14 esset animali *v* 15 illud *sup. lin. V* 17 nisi] sed *m. 2 in ras. e* 21 eis *e* 23 cui *V¹* 25 ad memoriam *e* 28 custodire *l*

CAPUT XIII.

Quod in praeuaricatione Aadae opus malum uoluntas
 praecesserit mala.

In occulto autem mali esse coeperunt, ut in apertam in-
 5 oboedientiam laberentur. Non enim ad malum opus perueni-
 retur, nisi praecessisset uoluntas mala. Porro malae uoluntatis
 initium quae potuit esse nisi superbia? Initium enim omnis
 peccati superbia est. Quid est autem superbia nisi per-
 uersae celsitudinis adpetitus? Peruersa enim est celsitudo
 10 deserto eo, cui debet animus inhaerere, principio sibi quodam
 modo fieri adque esse principium. Hoc fit, cum sibi nimis
 placet. Sibi uero ita placet, cum ab illo bono inmutabili de-
 ficit, quod ei magis placere debuit quam ipse sibi. Sponta-
 neus est autem iste defectus, quoniam, si uoluntas in amore
 15 superioris inmutabilis boni, a quo inlustrabatur ut uideret et
 accendebatur ut amaret, stabilis permaneret, non inde ad sibi
 placendum auerteretur et ex hoc tenebresceret et frigesceret,
 ut uel illa crederet uerum dixisse serpentem, uel ille Dei
 mandato uxoris praeponeret uoluntatem putaretque se uenia-
 20 liter transgressorem esse praecepti, si uitae suae sociam non
 desereret etiam in societate peccati. Non ergo malum opus
 factum est, id est illa transgressio ut cibo prohibito uesce-
 rentur, nisi ab eis qui iam mali erant. Neque enim fieret ille
 fructus malus nisi ab arbore mala. Ut autem esset arbor
 25 mala, contra naturam factum est, quia nisi uitio uoluntatis,
 quod contra naturam est, non utique fieret. Sed uitio deprauari
 nisi ex nihilo facta natura non posset. Ac per hoc ut
 natura sit, ex eo habet quod a Deo facta est; ut autem ab

7 Eccli. 10, 13 23 Mt. 7, 18

2 praebaric. V opus V; ad opus p q v 3 praecesserit V; prae-
 cessit p q v 5 opus sup. lin. V peruenitur e 6 mala uoluntas v
 7 quae V e l a f Domb.; quid a b; quod p v potuit m. 2 ex putauit
 corr. b; putauit^{mus} a 9 celsit. est v 12 bona V¹ defecit e 13 ei]
 et l 15 bono l 18 crederet om. e uerum crederet v 20 prae-
 cepto V¹ 21 deseret e malum ergo v 24 esset sup. lin. e

eo quod est deficiat, ex hoc quod de nihilo facta est. Nec sic defecit homo, ut omnino nihil esset, sed ut inclinatus ad se ipsum minus esset, quam erat. cum ei qui summe est inhaerebat. Relicto itaque Deo esse in semet ipso, hoc est sibi placere, non iam nihil esse est, sed nihilo propinquare. 5 Unde superbi secundum scripturas sanctas alio nomine appellantur sibi placentes. Bonum est enim sursum habere cor; non tamen ad se ipsum, quod est superbiae, sed ad Dominum, quod est oboedientiae, quae nisi humilium non potest esse. Est igitur aliquid humilitatis miro modo quod sursum faciat 10 cor, et est aliquid elationis quod deorsum faciat cor. Hoc quidem quasi contrarium uidetur, ut elatio sit deorsum et humilitas sursum. Sed pia humilitas facit subditum superiori; nihil est autem superius Deo; et ideo exaltat humilitas, quae facit subditum Deo. Elatio autem, quae in uitio est, eo ipso 15 respuit subiectionem et cadit ab illo, quo non est quidquam superius, et ex hoc erit inferius et fit quod scriptum est: Deiecisti eos. cum extollerentur. Non enim ait: 'Cum elati fuissent', ut prius extollerentur et postea deicerentur; sed cum extollerentur, tunc deiecti sunt. Ipsum quippe extolli 20 iam deici est. Quapropter quod nunc in ciuitate Dei et ciuitati Dei in hoc peregrinanti saeculo maxime commendatur humilitas et in eius rege, qui est Christus, maxime praedicatur contrariumque huic uirtuti elationis uitium in eius aduersario, qui est diabolus, maxime dominari sacris litteris 25 edocetur: profecto ista est magna differentia, qua ciuitas, unde loquimur, utraque discernitur, una scilicet societas piorum hominum, altera impiorum, singula quaeque cum angelis ad se pertinentibus, in quibus praecessit haec amor Dei, haec amor sui.

6 2. Petr. 2, 10 18 Ps. 72, 18

4 inhaereret *l* 5 est *om. b* propinquante *b* 8 deum *l* 11 ali-
quod *V¹* 13 susum *V* 14 est *sup. lin. l* exultat *V¹* 15 eo]
quo *b* ipso respuit *mss.*; ipso quo resp. *v* 19 deiecerentur *e¹ l*
20 tum *V¹* ipsud quidpe *l* 22 saeculo peregrin. *v* 24 huic *sup.*
lin. l. 29 cum quibus *l*

Manifesto ergo apertoque peccato, ubi factum est quod Deus fieri prohibuerat, diabolus hominem non cepisset, nisi iam ille sibi ipsi placere coepisset. Hinc enim et delectauit quod dictum est: Eritis sicut di. Quod melius esse possent summo ueroque principio cohaerendo per oboedientiam, non suum sibi existendo principium per superbiam. Di enim creati non sua ueritate, sed Dei ueri participatione sunt di. Plus autem adpetendo minus est, qui, dum sibi sufficere deligit, ab illo, qui ei uere sufficit, deficit. Illud itaque malum, quo, cum sibi homo placet, tamquam sit et ipse lumen, auertitur ab eo lumine, quod ei si placeat et ipse fit lumen — illud, inquam, malum praecessit in abdito, ut sequeretur hoc malum quod perpetratum est in aperto. Verum est enim quod scriptum est: Ante ruinam exaltatur cor et ante gloriam humiliatur. Illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur. Quis enim exaltationem ruinam putat, cum iam ibi sit defectus, quo est relictus Excelsus? Quis autem ruinam esse non uideat, quando fit mandati euidentis adque indubitata transgressio? Propter hoc Dens illud prohibuit, quod cum esset admissum, nulla defendi posset imaginatione iustitiae. Et audeo dicere superbis esse utile cadere in aliquod apertum manifestumque peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit, quando fleuit, quam sibi placuit, quando praesumpsit. Hoc dicit et sacer psalmus: Imple facies eorum ignominia, et quaerent nomen tuum, Domine, id est, ut tu eis placeas quaerentibus nomen tuum, qui sibi placuerant quaerendo suum.

4 Gen. 3, 5 14 Prou. 18, 12 25 Mt. 26, 33; 75 26 Ps. 82, 17

3 ipsi *om. α* hunc *p* 4 sicut *om. l* 9 deligit *V f Domb.*; delegit *α*
diligit *ab elpv*; ei *om. α* 11 ei sibi placet *l* 14 exaltauit *e'*
15 humiliatur *V* 16 fit *m. 2* *ex est corr. V* 18 defectus quo ibi sit
relictus quo est relictus *V* quod *l* 21 ammissum *V* possit *l*
24 ceciderunt *ab f* 27 quaerant *α*: queŕ (= quaerunt) *e* ut et
tu *V' b* 28 placuerunt *α v*

CAPUT XIII.

De superbia transgressoris, quae ipsa fuit transgressionem deterior.

Sed est peior damnabiliorque superbia, qua etiam in peccatis manifestis suffugium excusationis inquitur; sicut illi 5
primi homines, quorum et illa dixit: Serpens seduxit me, et manducaui, et ille dixit: Mulier, quam dedisti mecum, haec mihi dedit a ligno, et edi. Nusquam hic sonat petitio ueniae, nusquam inploratio medicinae. Nam licet isti non sicut Cain quod commiserunt negent, adhuc 10
tamen superbia in aliud quaerit referre quod perperam fecit: superbia mulieris in serpentem, superbia uiri in mulierem. Sed accusatio potius quam excusatio uera est, ubi mandati diuini est aperta transgressio. Neque enim hoc propterea non fecerunt, quia id mulier serpente suadente, uir muliere inper- 15
tiente commisit, quasi quidquam Deo, cui uel crederetur uel cederetur, anteponendum fuit.

CAPUT XV.

De iustitia retributionis, quam primi homines pro sua inoboedientia receperunt. 20

Quia ergo contemptus est Deus iubens, qui creauerat, qui ad suam imaginem fecerat, qui ceteris animalibus praeposuerat, qui in paradiso constituerat, qui rerum omnium copiam salutisque praestiterat, qui praeceptis nec pluribus nec grandibus nec difficilibus onerauerat, sed uno breuissimo adque 25
leuissimo ad oboedientiae salubritatem adminiculauerat, quo eam creaturam, cui libera seruitus expediret, se esse Domi-

10 Gen. 3, 12 sq.

2 superuia V transgressoris V; transgressionis p q v 7 mecum
V b e l p' v; mihi a p² a f 8 e ligno e et cōmedi, in marg. et edi, e
10 sic ea in quod e 11 alium e v 13 potius quam excusatio om. l'
17 fuit mss.; fuerit v 25 honerauerat l 26 oboedientiae V ammi-
niculum dederat l

num commonebat: iusta damnatio subsecuta est, talisque damnatio, ut homo, qui custodiendo mandatum futurus fuerat etiam carne spiritalis, fieret etiam mente carnalis et, qui sua superbia sibi placuerat, Dei iustitia sibi donaretur; nec sic, ut in sua esset omnimodis potestate, sed a se ipse quoque dissentiens sub illo, cui peccando consensit, pro libertate, quam concupiuit, duram miseramque ageret seruitutem, mortuus spiritu uolens et corpore moriturus inuitus, desertor aeternae uitae etiam aeterna, nisi gratia liberaret, morte damnatus. Quisquis huius modi damnationem uel nimiam uel iniustam putat, metiri profecto nescit, quanta fuerit iniquitas in peccando, ubi tanta erat non peccandi facilitas. Sicut enim Abrahae non inmerito magna oboedientia praedicatur, quia, ut occideret filium, res difficillima est imperata: ita in paradiso tanto maior inoboedientia fuit, quanto id, quod praecceptum est, nullius difficultatis fuit. Et sicut oboedientia secundi hominis eo praedicabilior, quo factus est oboediens usque ad mortem: ita inoboedientia primi hominis eo detestabilior, quo factus est inoboediens usque ad mortem. Ubi enim magna est inoboedientiae poena proposita et res a Creatore facilis imperata, quisnam satis explicet, quantum malum sit non oboedire in re facili et tantae potestatis imperio et tanto terrente supplicio?

Denique, ut breuiter dicatur, in illius peccati poena quid inoboedientiae nisi inoboedientia retributa est? Nam quae hominis est alia miseria nisi aduersus eum ipsum inoboedientia eius ipsius, ut, quoniam noluit quod potuit, quod non potest

13 Gen. 22, 2 17 Phil. 2, 8

2 mandato *l* 5 ad se *l* 9 liberet *V¹l* 10 huiusmodi *V* damnatione *b* nimiam] animam *b* 11 iustam putat metiri perfectionem scit *b* 12 in non peccando felicitas *V* 14 qui/, a *eras.*, e 15 tanta magis inoboediens fuit quando id praeceptum nullus (*sic*) *b*. 17 eo *ex* et *corr.* *V*; quo *ex* eo *corr.* *l* 17 quod *l* 18 ita *usque* ad mortem *l*. 19 *om.* *a¹ e¹* ita et inoboed. *V* 23 terrente *V e l*; terrentis *p a f*; terrenti *a b v*

nelit? In paradiso enim etiamsi non omnia poterat ante pec-
 catum, quidquid tamen non poterat, non uolebat, et ideo
 poterat omnia quae uolebat; nunc nero sicut in eius stirpe
 cognoscimus et diuina scriptura testatur: Homo uanitati
 similis factus est. Quis enim enumerat, quam multa 5
 quae non potest uelit, dum sibi ipse, id est uoluntati eius
 ipse animus eius eoque inferior caro eius, non obtemperat?
 Ipso namque inuito et animus plerumque turbatur et caro
 dolet et ueterescit et moritur, et quidquid aliud patimur,
 quod non pateremur inniti, si uoluntati nostrae nostra natura 10
 omni modo adque ex omnibus partibus oboediret. At enim
 aliquid caro patitur, quo seruire non sinitur. Quid interest
 unde, dum tamen per iustitiam dominantis Dei, cui subditi
 seruire noluimus, caro nostra nobis, quae subdita fuerat, non
 seruiendo molesta sit, quamuis nos Deo non seruiendo molesti 15
 nobis potuerimus esse, non illi? Neque enim sic ille nostro,
 ut nos seruitio corporis indigemus, et ideo nostra est quod
 recipimus, non illius poena quod fecimus. Dolores porro, qui
 dicuntur carnis, animae sunt in carne et ex carne. Quid enim
 caro per se ipsam sine anima uel dolet uel concupiscit? Sed 20
 quod concupiscere caro dicitur uel dolere, aut ipse homo est,
 sicut discernimus, aut aliquid animae, quod carnis adficit
 passio, uel aspera, ut faciat dolorem, uel lenis, ut uoluptatem.
 Sed dolor carnis tantum modo offensio est animae ex carne
 et quaedam ab eius passione dissensio, sicut animi dolor, 25
 quae tristitia nuncupatur, dissensio est ab his rebus, quae
 nobis nolentibus acciderunt. Sed tristitiam plerumque prae-
 cedit metus, qui et ipse in anima est, non in carne. Dolorem
 autem carnis non praecedit ullus quasi metus carnis, qui

4 Ps. 143, 4

2 non uolebat.. poterat *om. e*¹ 4 uanitatis *e* 6 cum *f* 9 ueterascit *r*
 12 si aliquid *p* 15 est *l* nobis molesti *l* 16 nobis *om. e*¹
 18 percipimus *l* poena non illius *l* 19 et *om. e*¹ 21 quod *om.*
*a*¹ *b e l*¹; quando *a*² aut dolere uel ipse *l* 22 carnis *om. e* 25 animae
a v 29 metus] etus (= aestus) *e*

ante dolorem in carne sentiatur. Voluptatem uero praecedit
 adpetitus quidam, qui sentitur in carne quasi cupiditas eius,
 sicut fames et sitis et ea, quae in genitalibus usitatius
 libido nominatur, cum hoc sit generale uocabulum omnis
 5 cupiditatis. Nam et ipsam iram nihil aliud esse quam ulci-
 scendi libidinem ueteres definierunt; quamuis nonnumquam
 homo, ubi uindictae nullus est sensus, etiam rebus inanimis
 irascatur, et male scribentem stilum condat uel calamum
 frangat iratus. Verum et ista licet inrationabilior, tamen quae-
 10 dam ulciscendi libido est, ut nescio qua, ut ita dixerim,
 quasi umbra retributionis, ut qui male faciunt, mala patiantur.
 Est igitur libido ulciscendi, quae ira dicitur; est libido
 habendi pecuniam, quae auaritia; est libido quomocumque
 uincendi, quae peruicacia; est libido gloriandi, quae iactantia
 15 nuncupatur. Sunt multae uariaeque libidines, quarum non-
 nullae habent etiam uocabula propria, quaedam uero non
 habent. Quis enim facile dixerit, quid uocetur libido domi-
 nandi, quam tamen plurimum ualere in tyrannorum animis
 etiam ciuilia bella testantur?

CAPUT XVI.

20

De libidinis malo, cuius nomen cum multis uitiis
 congruat, proprie tamen motibus obsceni caloris
 adscribitur.

Cum igitur sint multarum libidines rerum, tamen, cum
 25 libido dicitur neque cuius rei libido sit additur, non fere
 adsolet animo occurrere nisi illa, qua obscenae partes corporis
 excitantur. Haec autem sibi non solum totum corpus nec
 solum extrinsecus, uerum etiam intrinsecus uindicat totumque

6 Cic. Tusc. III, 5

7 inanimis, ^{esi} m. 2 rescript., V; inanimatis e²p; inanibus l 8 et V
 a b e p l; ut v Domb. 9 et ista] est a 10 ut nescio scripsi; et nesc.
 mss. v qua V a b e l p; quae v Domb. 13 quomocumque... libido
 om. e¹ 22 obsceni caloris V obscenis corporis p q v 26 corp. partes v

commouet hominem animi simul adfectu cum carnis adpetitu
 coniuncto adque permixto, ut ea uoluptas sequatur, qua
 maior in corporis uoluptatibus nulla est; ita ut momento
 ipso temporis, quo ad eius peruenitur extremum, paene omnis
 acies et quasi uigilia cogitationis obruatur. Quis autem 5
 amicus sapientiae sanctorumque gaudiorum coniugalem agens
 uitam, sed, sicut apostolus monuit, sciens suum uas
 possidere in sanctificatione et honore, non in morbo
 desiderii, sicut et gentes, quae ignorant Deum, non
 mallet, si posset, sine hac libidine filios procreare, ut etiam 10
 in hoc serendae prolis officio sic eius menti ea, quae ad hoc
 opus creata sunt, quem ad modum cetera suis quaeque
 operibus distributa membra seruirent, nutu uoluntatis acta,
 non aestu libidinis incitata? Sed neque ipsi amatores huius
 uoluptatis siue ad concubitus coniugales siue ad inmunditias 15
 flagitiorum cum uoluerint commouentur; sed aliquando impor-
 tunus est ille motus poscente nullo, aliquando autem destituit
 inhiantem, et cum in animo concupiscentia ferueat, friget in
 corpore; adque ita mirum in modum non solum generandi
 uoluntati, uerum etiam lasciuiendi libidini libido non seruit, 20
 et cum tota plerumque menti cohibenti aduersetur, nonnun-
 quam et aduersus se ipsam diuiditur commotoque animo in
 commouendo corpore se ipsa non sequitur.

CAPUT XVII.

De nuditate primorum hominum, quam post peccatum 25
 turpem pudendamque uiderunt.

Merito huius libidinis maxime pudet, merito et ipsa mem-
 bra, quae suo quodam, ut ita dixerim, iure, non omni modo

7 1. *Thess.* 4, 4 sq.

3 corpori/s, i *eras.*; in *margin.* corporalibus, e 7 sed *erasum e* uas
 suum v 9 desid.] concupiscentiae l 10 possit l 11 ad huc V
 16 sq. motus ille importunus est v 17 nullo poscente v 22 ipsam
bel p v; ipsa *V a α Domb.* 27 maximo l pudat maxime e

ad arbitrium nostrum mouet aut non mouet, pudenda dicuntur, quod ante peccatum hominis non fuerunt. Nam sicut scriptum est: Nudi erant, et non confundebantur, non quod eis sua nuditas esset incognita, sed turpis nuditas nondum erat, quia
 5 nondum libido membra illa praeter arbitrium commouebat, nondum ad hominis inoboedientiam redarguendam sua inoboedientia caro quodam modo testimonium perhibebat. Neque enim caeci creati erant, ut inperitum uulgu opinatur; quando quidem et ille uidit animalia, quibus nomina inposuit, et de illa
 10 legitur: Vidit mulier quia bonum lignum in escam et quia placet oculis ad uidendum. Patebant ergo oculi eorum, sed ad hoc non erant aperti, hoc est non adtentis, ut cognoscerent quid eis indumento gratiae praestaretur, quando membra eorum uoluntati repugnare nesciebant. Qua gratia
 15 remota, ut poena reciproca inoboedientia plecteretur, extitit in motu corporis quaedam inpudens nouitas, unde esset indecens nuditas, et fecit adtentos reddiditque confusos. Hinc est quod, postea quam mandatum Dei aperta transgressione uiolarunt, scriptum est de illis: Et aperti sunt oculi
 20 amborum et agnouerunt quia nudi erant, et consue- runt folia fici et fecerunt sibi campestria. Aperti sunt, inquit, oculi amborum, non ad uidendum, nam et antea uidebant, sed ad discernendum inter bonum quod amiserant et malum quo ceciderant. Unde et ipsum lignum, eo
 25 quod istam faceret dignoscentiam, si ad uescendum contra uetitum tangeretur, ex ea re nomen accepit, ut appellaretur lignum sciendi boni et mali. Experta enim morbi molestia euidentior fit etiam iucunditas sanitatis. Cognouerunt ergo

3 Gen. 2, 25 (3, 1) 10 ib. 3, 6 19 ib. 3, 7

1 mouent aut non mouent *a* mouentur pudenda, *m. 2 superscript.*
 aut ñ mouent, *e; in infer. margine m. uet. exstant:* a[lib. merito et ipsa mēbra quae suo quodā ut ita dixerī iure omī modo ad arbitriū nrīn of(?) mouet aut non mouet pudenda dicuntur 9 et illa, *m. 2 in illic corr., l*
 10 aesca *V l* 20 cognouerunt *v* 21 ficus *l et sic p. 40, 8* 24 quo] quod *e* et ante ipsum *om. l* 25 dinoscent: *V e l* 26 et ex *V² l*
 ea re nomen] aere nr̄a *b*

quia nudi erant, nudati scilicet ea gratia, qua fiebat ut nuditas corporis nulla eos lege peccati menti eorum repugnante confunderet. Hoc itaque cognouerunt, quod felicius ignorarent, si Deo credentes et oboedientes non committerent, quod eos cogeret experiri infidelitas et inoboedientia quid 5 noceret. Proinde confusi inoboedientia carnis suae, tamquam teste poena inoboedientiae suae, consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria, id est succinctoria genitalium. Nam quidam interpretes 'succinctoria' posuerunt. Porro autem 'campestria' latinum quidem uerbum est, sed ex eo 10 dictum, quod iuuenes, qui nudi exercebantur in campo, pudenda operiebant: unde qui ita succincti sunt, campestratos uulgus appellat. Quod itaque aduersus damnatam culpa inoboedientiae uoluntatem libido inoboedienter mouebat, uerecundia pudenter tegebat. Ex hoc omnes gentes, quoniam ab 15 illa stirpe procreatae sunt, usque adeo tenent insitum pudenda uelare, ut quidam barbari illas corporis partes nec in balneis nudas habeant, sed cum earum tegimentis lauent. Per opacas quoque Indiae solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde gymnosophistae nominantur, adhibent tamen genitalibus 20 tegmina, quibus per cetera membrorum carent.

CAPUT XVIII.

De pudore concubitus non solum uulgaris, sed etiam coniugalis.

Opus uero ipsum, quod libidine tali peragitur, non solum 25 in quibusque stupris, ubi latebrae ad subterfugienda humana indicia requiruntur, uerum etiam in usu scortorum, quam terrena ciuitas licitam turpitudinem fecit, quamuis id agatur,

5 quid noceret] quid in hoc erat *b* 6 nocerent *v* 7 consuerunt *V*
 8 succinctoria *Ve* 10 quidam *V*¹ 13 appellant *V* 17 balneos *i*
 18 tegim. *Vel*; tegum. *v* 23 sq. ut editur *V*; uulgari . . coniugali *p q v*
 26 stuporis *V*

quod, eius ciuitatis nulla lex uindicat, deuitat tamen publicum etiam permissa adque inpunita libido conspectum, et uerecundia naturali habent prouisum lupanaria ipsa secretum faciliusque potuit iupudicitia non habere uincla prohibitionis, 5 quam inpudentia remouere latibula illius foeditatis. Sed hanc etiam ipsi turpes turpitudinem uocant, cuius licet sint amatores, ostentatores esse non audent. Quid? concubitus coniu- galis, qui secundum matrimonialium praescripta tabularum procreandorum fit causa liberorum, nonne et ipse quamquam 10 sit licitus et honestus, remotum ab arbitris cubile conquirit? Nonne omnes famulos adque ipsos etiam paranymphos et quoscumque ingredi quaelibet necessitudo permiserat, ante mittit foras, quam uel blandiri coniux coniugi incipiat? Et quoniam, sicut ait etiam quidam 'Romani maximus auctor 15 eloquii', omnia recte facta in luce se conlocari uolunt, id est adpetunt sciri: hoc recte factum sic adpetit sciri, ut tamen erubescat uideri. Quis enim nescit, ut filii procreentur, quid inter se coniuges agant? quando quidem ut id agatur, tanta celebritate ducuntur uxores; et tamen cum agitur, unde filii 20 nascantur, nec ipsi filii, si qui inde iam nati sunt, testes fieri permittuntur. Sic enim hoc recte factum ad sui notitiam lucem adpetit animorum, ut tamen refugiat oculorum. Unde hoc, nisi quia sic geritur quod deceat ex natura, ut etiam quod pudeat comitetur ex poena?

14 Lucan. Phars. VII, 62 15 Cic. Tusc. II, 26, 64

4 uincla *v* 10 conquirit *Vlp Domb.*; requirit *ab ev* 11 ut *l*
 14 etiam sicut quidam ait *b* etiam *om. v* 15 eloqui *Vl* recta *l*
 luce ^m *V* 16 hoc, *in marg.* quod, *e* ut... uideri *om. l* 24 com-
 mittitur *l*

CAPUT XVIII.

Quod partes irae adque libidinis, quae in homine tam uitiose mouentur, ut eas necesse sit frenis sapientiae cohiberi, in illa ante peccatum naturae sanitate non fuerint.

5

Hinc est quod et illi philosophi, qui ueritati propius accesserunt, iram adque libidinem uitiosas animi partes esse confessi sunt, eo quod turbide adque inordinate mouerentur ad ea etiam, quae sapientia perpetrari uetat, ac per hoc opus habere moderatrice mente adque ratione. Quam partem animi tertiam uelut in arce quadam ad istas regendas perhibent conlocatam, ut illa imperante, istis seruiantibus possit in homine iustitia ex omni animi parte seruari. Hae igitur partes, quas et in homine sapiente ac temperante fatentur esse uitiosas, ut eas ab his rebus, ad quas iniuste mouentur, mens conpescendo et cohibendo refrenet ac reuocet adque ad ea permittat, quae sapientiae lege concessa sunt (sicut iram ad exercendam iustam coercionem, sicut libidinem ad propagandae proles officium) — hae, inquam, partes in paradiso ante peccatum uitiosae non erant. Non enim contra rectam uoluntatem ad aliquid mouebantur, unde necesse esset eas rationis tamquam frenis regentibus abstinere. Nam quod nunc ita mouentur et ab eis, qui temperanter et iuste et pie uiuunt, alias facilius, alias difficilius, tamen cohibendo et repugnando modificantur, non est utique sanitas ex natura, sed languor ex culpa. Quod autem irae opera aliarumque adfectionum in quibusque dictis adque factis non sic abscondit uerecundia, ut opera libidinis, quae fiunt genitalibus membris, quid cau-

2 patet *V* quae in homine *V*; *om.* *p q v* 4 cohibere *p* in illa *V*; quae in illa *q v*; quae nulla *p* 5 fuerint *V*; fuerunt *p q v* *Domb.* 6 et *om.* *l* propius *V* 8 eo] et *V* turpidae *e* 9 perpetrare *p* uetat (uetat *e*) *mss.*; non uetat *v* 10 haberent *e* 18 exercend. *a b e² p v*; exercendam *V e¹ l a Domb.* coercionem *e* 21 estset *V*; est *a f* 22 rationes *l* 24 alius fac. *V* repugnando *mss.*; refrenando *v* 26 aliarumque opera *e*

sae est, nisi quia in ceteris membra corporis non ipsae adfectiones, sed, cum eis consenserit, uoluntas mouet, quae in usu eorum omnino dominatur? Nam quisquis uerbum emittit iratus uel etiam quemquam percutit, non posset hoc facere, nisi lingua et manus iubente quodam modo uoluntate mouerentur; quae membra, etiam cum ira nulla est, mouentur eadem uoluntate. At uero genitales corporis partes ita libido suo iuri quodam modo mancipauit, ut moueri non ualeant, si ipsa defuerit et nisi ipsa uel ultro uel excitata surrexerit. Hoc est quod pudet, hoc est quod intuentium oculos erubescendo deuitat; magisque fert homo spectantium multitudinem, quando iniuste irascitur homini, quam uel unius aspectum et quando iuste miscetur uxori.

CAPUT XX.

15 De uanissima turpitudine Cynicorum.

Hoc illi canini philosophi, hoc est Cynici, non uiderunt, proferentes contra humanam uerecundiam quid aliud quam caninam, hoc est inmundam inpudentemque sententiam? ut scilicet, quoniam iustum est quod fit in uxore, palam non pudeat id agere nec in uico aut platea qualibet coniugalem concubitum deuitare. Vicit tamen pudor naturalis opinionem huius erroris. Nam etsi perhibent, hoc aliquando gloriabundum fecisse Diogenem, ita putantem sectam suam nobiliorem futuram, si in hominum memoria insignior eius inpudentia figeretur, postea tamen a Cynicis fieri cessatum est, plusque ualuit pudor, ut erubescerent homines hominibus, quam error, ut homines canibus esse similes adfectarent. Unde et illum uel illos, qui hoc fecisse referuntur, potius arbitror concumbentium motus dedisse oculis hominum nescientium quid sub pallio gereretur, quam humano premente conspectu potuisse

1 membris e 3 num V¹ 4 possit l 7 ita om. l 11 expectant. l
 20 in platea e qualibet V 22 nam si e perhibet V¹ 24 memoriam Vl insignitior V¹l

illam peragi uoluptatem. Ibi enim philosophi non erubescerent uideri se uelle concumbere, ubi libido ipsa erubesceret surgere. Et nunc uidemus adhuc esse philosophos Cynicos; hi enim sunt, qui non solum amiciuntur pallio, uerum etiam clauam ferunt; nemo tamen eorum audet hoc facere, quod si aliqui ausi essent, ut non dicam ictibus lapidantium, certe conspuentium salius obruerentur. Pudet igitur huius libidinis humanam sine ulla dubitatione naturam, et merito pudet. In eius quippe inoboedientia, quae genitalia corporis membra solis suis motibus subdidit et potestati uoluntatis eripuit, satis ostenditur, quid sit hominis illi primae inoboedientiae retributum; quod in ea parte maxime oportuit apparere, qua generatur ipsa natura, quae illo primo et magno in deterius est mutata peccato; a cuius nexu nullus eruitur, nisi id quod, cum omnes in uno essent, in communem perniciem perpetratum est et Dei iustitia uindicatum, Dei gratia in singulis expiatur.

CAPUT XXI.

De benedictione multiplicandae fecunditatis humanae ante peccatum data, quam praeuaricatio non ademerit et cui libidinis morbus accesserit.

Absit itaque, ut credamus illos coniuges in paradiso constitutos per hanc libidinem, de qua erubescendo eadem membra texerunt, inpleturos fuisse quod in sua benedictione Deus dixit: Crescite et multiplicamini et replete terram. Post peccatum quippe orta est haec libido; post peccatum eam natura non inpudens amissa potestate, cui corpus ex omni parte seruiebat, sensit adtendit, erubuit ope-

25 Gen. 1, 28

3 surgeret e quinosⁱ V 5 clauem lⁱ 7 salibus e obruetur e^l
 12 maxime parte v 14 nullus nexu e 16 uindicatam lⁱ 17 expiatum l
 20 data V; om. p q v 21 ademerit V; adimeret p q v liuidinis V 25 replete codd.; implete v 26 hortat V l

ruit. Illa uero benedictio nuptiarum, ut coniugati crescerent et multiplicarentur et inplerent terram, quamuis et in delinquentibus manserit, tamen antequam delinquerent data est, ut cognosceretur procreationem filiorum ad gloriam conubii, non ad poenam pertinere peccati. Sed nunc homines, profecto illius quae in paradiso fuit felicitatis ignari, nisi per hoc, quod experti sunt, id est per libidinem, de qua uidemus etiam ipsam honestatem erubescere nuptiarum, non potuisse gigni filios opinantur, alii scripturas diuinas, ubi legitur post peccatum puduisse nuditatis et pudenda esse contacta, prorsus non accipientes, sed infideliter inridentes; alii uero quamuis eas accipiant et honorent, illud tamen quod dictum est: Crescite et multiplicamini, non secundum carnalem fecunditatem uolunt intellegi, quia et secundum animam legitur tale aliquid dictum: Multiplicabis me in anima mea in uirtute, ut id, quod in genesi sequitur: Et inplete terram et dominamini eius, terram intellegant carnem, quam praesentia sua inplet anima eiusque maxime dominatur, cum in uirtute multiplicatur; carnales autem fetus sine libidine, quae post peccatum exorta inspecta, confusa uelata est, nec tunc nasci potuisse, sicut neque nunc possunt, nec in paradiso futuros fuisse, sed foris, sicut et factum est. Nam postea quam inde dimissi sunt, ad gignendos filios coierunt eosque genuerunt.

CAPUT XXII.

25

De copula coniugali a Deo primitus instituta adque benedicta.

Nos autem nullo modo dubitamus secundum benedictionem Dei crescere et multiplicari et implere terram donum esse

15 Ps. 137, 3

4 cognosceret procreatione *l* procreat., *in marg.* propagationem, *e*
 5 homines, *superscripto m. 2* aliqui, *p* 8 ipsam etiam *v* 15 me *om. a p*
 inani mea *l* 16 in uirtute *V a Domb.*; in uirtute tua *l*; uirtute tua *e v*;
 uirtute *b*; uirtutem *a p* ut] et *a b* 23 demissi *l*¹

nuptiarum, quas Deus ante peccatum hominis ab initio constituit, creando masculum et feminam, qui sexus euidens utique in carne est. Huic quippe operi Dei etiam benedictio ipsa subiuncta est. Nam cum scriptura dixisset: Masculum et feminam fecit eos, continuo subdidit: Et benedixit eos Deus dicens: Crescite et multiplicamini et implete terram et dominamini eius, et cetera. Quae omnia quamquam non inconuenienter possint etiam ad intellectum spiritalem referri, masculum tamen et feminam non sicut simile aliquid etiam in homine uno intellegi potest, quia uidelicet in eo aliud est quod regit, aliud quod regitur; sed sicut euidentissime apparet in diuersi sexus corporibus, masculum et feminam ita creatos, ut prolem generando crescerent et multiplicarentur et inplerent terram, magnae absurditatis est reluctari. Neque enim de spiritu qui imperat et carne quae obtemperat, aut de animo rationali qui regit et inrationali cupiditate quae regitur, aut de uirtute contemplatiua quae excellit et de actiua quae subditur, aut de intellectu mentis et sensu corporis, sed aperte de uinculo coniugali, quo inuicem sibi uterque sexus obstringitur, Dominus interrogatus utrum liceret quacumque causa dimittere uxorem, quoniam propter duritiam cordis Israelitarum Moyses dari permisit libellum repudii, respondit adque ait: Non legistis, quia, qui fecit ab initio, masculum et feminam fecit eos et dixit: Propter hoc dimittet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una? Itaque iam non sunt duo, sed una caro. Quod ergo Deus coniunxit, homo non separet. Certum est igitur masculum et feminam ita primitus institutos, ut nunc homines duos diuersi sexus uidemus et nouimus, unum autem dici uel propter coniunctionem uel propter originem

4 Gen. 1, 27; 28 23 Mt. 19, 4 sqq.

3 hinc e 9 tamen masc. V¹ 15 qui] cum l 20 quo/, d eras., V
interque l 21 quacumque ex causa lv 23 libell. repud. permisit v
28 iunxit l 30 unus e

feminae, quae de masculi latere creata est. Nam et apostolus per hoc primum, quod Deo instituyente praecessit, exemplum singulos quosque admonet, ut uiri uxores suas diligant.

CAPUT XXIII.

5 An etiam in paradiso generandum fuisset, si nemo peccasset, uel utrum contra aestum libidinis pugnantura illic fuisset ratio castitatis.

Quisquis autem dicit non fuisse coituros nec generaturos, nisi peccassent, quid dicit, nisi propter numerositatem sanctorum necessarium hominis fuisse peccatum? Si enim non
10 peccando soli remanerent, quia, sicut putant, nisi peccassent, generare non possent: profecto ut non soli duo iusti homines possent esse, sed multi, necessarium peccatum fuit. Quod si credere absurdum est, illud potius est credendum, quod sanctorum numerus quantus complendae illi sufficit beatissimae
15 ciuitati, tantus existeret, etsi nemo peccasset, quantus nunc per Dei gratiam de multitudine colligitur peccatorum, quo usque filii saeculi huius generant et generantur.

Et ideo illae nuptiae dignae felicitate paradisi, si peccatum
20 non fuisset, et diligendam prolem gignerent et pudendam libidinem non haberent. Sed quo modo id fieri posset, nunc non est quo demonstretur exemplo. Nec ideo tamen incredibile debet uideri etiam illud unum sine ista libidine uoluntati potuisse seruire, cui tot membra nunc seruiunt. An uero
25 manus et pedes mouemus, cum uolumus, ad ea quae his membris agenda sunt, sine ullo renisu, tanta facilitate, quanta et in nobis et in aliis uidemus, maxime in artificibus quo-

2 Eph. 5, 25; Col. 3, 19 19 Lc. 20, 34

3 diligunt l 6 aestum V p q; actum v 7 fuisset illic p ratio V; traditio p q v 8 cohituros V l 15 ille l 17 Dei sup. lin. e 18 huius saec. v 21 fieri om. e possit l possset et e 22 ideo om. e¹ 23 uoluptati l 25 pedes et manus l 26 felicitate, in marg. facilitate e

rumque operum corporalium, ubi ad exercendam infirmiore
 tardioreque naturam agilior accessit industria; et non cre-
 dimus ad opus generationis filiorum, si libido non fuisset,
 quae peccato inoboedientiae retributa est, oboedienter homi-
 nibus ad uoluntatis nutum similiter ut cetera potuisse illa 5
 membra seruire? Nonne Cicero in libris de re publica, cum
 de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem
 ex natura hominis adsumeret, ut filiis dixit imperari corporis
 membris propter oboediendi facilitatem; uitiosas uero animi
 partes ut seruos asperiore imperio coherceri? Et utique ordine 10
 naturali animus anteponitur corpori, et tamen ipse animus
 imperat corpori facilius quam sibi. Verum tamen haec libido,
 de qua nunc disserimus, eo magis erubescenda extitit, quod
 animus in ea nec sibi efficaciter imperat, ut omnino non
 libeat, nec omni modo corpori, ut pudenda membra uoluntas 15
 potius quam libido commoueat; quod si ita esset, pudenda
 non essent. Nunc uero pudet animum resisti sibi a corpore,
 quod ei natura inferiore subiectum est. In aliis quippe adfe-
 ctionibus cum sibi resistit, ideo minus pudet, quia, cum a
 se ipso uincitur, ipse se uincit; etsi inordinate adque uitiose, 20
 quia ex his partibus, quae rationi subici debent, tamen a
 partibus suis ac per hoc, ut dictum est, a se ipso uincitur.
 Nam cum ordinate se animus uincit, ut inrationabiles motus
 eius menti rationique subdantur, si tamen et illa Deo subdita
 est, laudis adque uirtutis est. Minus tamen pudet, cum sibi 25
 animus ex uitiosis suis partibus non obtemperat, quam cum
 ei corpus, quod alterum ab illo est adque infra illum est et
 cuius sine illo natura non uiuit, uolenti iubentique non cedit.

Sed cum alia membra retinentur uoluntatis imperio, sine
 quibus illa, quae contra uoluntatem libidine concitantur, id 30

6 lib. III, frg. 25

1 ad exercendam *om. e* 5 nutum *sup. lin. V* 6 nonne *V¹ e l p r*;
 nonne hoc *V² a b* 7 imperatoris *l* 13 extitit *e² l p a f Domb.*; existit
V a b e¹ v 16 quo *l* 23 ut] tunc *a* inrationabiles *p et sic Domb.*;
 inrationales *V rell. v* 24 illam *e* 27 ei] et *l* 30 ulla *l*

quod adpetunt implere non possunt, pudicitia custoditur, non amissa, sed non permissa delectatione peccati. Hunc renisum, hanc repugnantiam, hanc uoluntatis et libidinis rixam uel certe ad uoluntatis sufficientiam libidinis indigentiam procul
 5 dubio, nisi culpabilis inoboedientia poenali inoboedientia plecteretur, in paradiso nuptiae non haberent, sed uoluntati membra, ut cetera, ita cuncta seruirent. Ita genitale aruum uas in hoc opus creatum seminaret, ut nunc terram manus, et quod modo de hac re nobis uolentibus diligentius disputare
 10 uerecundia resistit et compellit ueniam honore praefato a pudicis auribus poscere, quur id fieret nulla causa esset, sed in omnia, quae de huius modi membris sensum cogitantis adtingerent, sine ullo timore obscenitatis liber sermo ferretur, nec ipsa uerba essent, quae uocarentur obscena, sed quidquid
 15 inde diceretur, tam honestum esset, quam de aliis cum loquimur corporis partibus. Quisquis ergo ad has litteras impudicus accedit, culpam refugiat, non naturam; facta denotet suae turpitudinis, non uerba nostrae necessitatis; in quibus mihi facillime pudicus et religiosus lector uel auditor
 20 ignoscit, donec infidelitatem refellam, non de fide rerum expertarum, sed de sensu expertarum argumentantem. Legit enim haec sine offensione, qui non exhorret apostolum horrenda feminarum flagitia reprehendentem, quae inmutauerunt naturalem usum in eum usum, qui est contra
 25 naturam, praecipue quia nos non damnabilem obscenitatem nunc, sicut ille, commemoramus adque reprehendimus, sed in explicandis, quantum possumus, humanae generationis effectibus uerba tamen, sicut ille, obscena uitamus.

7 Verg. Georg. III, 136 23 Rom. 1, 26

2 peccati renisum *l* 3 uoluntatis *usque ad* certe ad *om. l* 4 ad] hanc *p* 5 poen. inob. *om. e*¹ 7 ut cetera ita *mss.*; illa ut cetera *v*
 8 ⁱⁿ uas in. in *m. corr. superscr., l* 10 praefato *e* 12 sensu *e*
 14 uera *V* 20 donec, do *sup. lin., V* de *om. V* 25 damnab.]
 laudabilem *V*

CAPUT XXIII.

Quod insontes homines et merito oboedientiae in paradiso permanentes ita genitalibus membris usuri fuissent ad generationem prolis, sicut ceteris ad arbitrium uoluntatis.

5

Seminaret igitur prolem uir, susciperet femina genitalibus membris, quando id opus esset et quantum opus esset, uoluntate motis, non libidine concitatis. Neque enim ea sola membra mouemus ad nutum. quae compactis articulata sunt ossibus, sicut manus et pedes et digitos, uerum etiam illa, quae mollibus remissa sunt neruis, cum uolumus, mouemus agitando et porrigendo producimus et torquendo flectimus et constringendo duramus, sicut ea sunt, quae in ore ac facie, quantum potest, uoluntas mouet. Pulmones denique ipsi omnium, nisi medullarum, mollissimi uiscerum et ob hoc antro pectoris communiti, ad spiritum ducendum ac remittendum uocemque emittendam seu modificandam, sicut folles fabrorum uel organorum, flantis, respirantis, loquentis, clamantis, cantantis seruiunt uoluntati. Omitto quod animalibus quibusdam naturaliter inditum est, ut tegmen, quo corpus omne uestitur, si quid in quocumque loco eius senserint abigendum, ibi tantum moueant, ubi sentiunt, nec solum insidentes muscas, uerum etiam haerentes hastas cutis tremore discutiant. Numquid quia id non potest homo, ideo Creator quibus uoluit animantibus donare non potuit? Sic ergo et ipse homo potuit oboedientiam etiam inferiorum habere membrorum, quam sua inoboedientia perdidit. Neque enim Deo difficile fuit sic illum condere, ut in eius carne etiam illud non nisi eius uoluntate moueretur, quod nunc nisi libidine non mouetur.

30

3 fuissent usuri p q v 5 uoluntatis om. p 10 sicut pedes et manus v
 12 flecti||, m. 2 superscripto mus, e 16 arto c² 23 inhaer. a
 astas V; aristas a² 28 enim om. c¹ illum, in marg. eum, e

Nam et hominum quorundam naturas nouimus multum ceteris dispares et ipsa raritate mirabiles nonnulla ut uolunt de corpore facientium, quae alii nullo modo possunt et audita uix credunt. Sunt enim, qui et aures moueant uel singulas uel ambas simul. Sunt qui totam caesariem capite inmoto, quantum capilli occupant, deponunt ad frontem reuocantque cum uolunt. Sunt qui eorum quae uorauerint incredibiliter plurima et uaria paululum praecordiis contrectatis tamquam de sacco quod placuerit integerimum proferunt. Quidam uoces auium pecorumque et aliorum quorumlibet hominum sic imitantur adque exprimunt, ut, nisi uideantur, discerni omnino non possint. Nonnulli ab imo sine putore ullo ita numerosos pro arbitrio sonitus edunt, ut ex illa etiam parte cantare uideantur. Ipse sum expertus sudare hominem solere, cum uellet. Notum est quosdam flere, cum uolunt, adque ubertim lacrimas fundere. Iam illud multo est incredibilius, quod plerique fratres memoria recentissima experti sunt. Presbyter fuit quidam Restitutus nomine in paroecia Calamensis ecclesiae. Quando ei placebat (rogabatur autem ut hoc faceret ab eis, qui rem mirabilem coram scire cupiebant), ad imitatas quasi lamentantis cuiuslibet hominis uoces ita se auferebat a sensibus et iacebat simillimus mortuo, ut non solum uellicantes adque pungentes minime sentiret, sed aliquando etiam igne ureretur admoto sine ullo doloris sensu nisi postmodum ex uulnere; non autem obnitendo, sed non sentiendo, non mouere corpus eo probabatur, quod tamquam in defuncto nullus inueniebatur anhelitus; hominum tamen uoces, si clarius loquerentur, tamquam de longinquo se audire postea referebat. Cum itaque corpus etiam nunc quibusdam, licet

6 reuocamq. V^1 10 quorumque libet V^1 12 possunt V putore p ;
 pudore $a b e a^2$; paedore $V l a v$ *Domb.*; pedore $a^1 f$ 18 restutus l
 nomine Restit. v paroecia $V^1 e v$; paroecia b^2 ; parocia $V^2 l^1 f$; parochia
 (parroch. a) $a b^1 l^2 p a$ 19 quando $V a e a$ *Domb.*; qui quando $b l p v$
 ei *om. e* 20 quoram l^1 23 puⁿg/e/ntes l 24 ullo *sup. lin. V*
 25 optinendo, *in marg.* obnitendo, e

in carne corruptibili hanc aerumnosam ducentibus uitam, ita in plerisque motionibus et adfectionibus extra usitatum naturae modum mirabiliter seruiat: quid causae est, ut non credamus ante inoboedientiae peccatum corruptionisque supplicium ad propagandam prolem sine ulla libidine seruire uoluntati humanae humana membra potuisse? Donatus est itaque homo sibi, quia deseruit Deum placendo sibi, et non oboediens Deo non potuit oboedire nec sibi. Hinc euidentior miseria, qua homo non uiuit ut uult. Nam si ut uellet uiueret, beatum se putaret; sed nec sic tamen esset, si turpiter uiueret.

CAPUT XXV.

De uera beatitudine, quam temporalis uita non obtinet.

Quamquam si diligentius attendamus, nisi beatus non uiuit ut uult, et nullus beatus nisi iustus. Sed etiam ipse iustus non uiuet ut uult, nisi eo peruenerit, ubi mori falli offendi omnino non possit eique sit certum ita semper futurum. Hoc enim natura expetit, nec plene adque perfecte beata erit nisi adepta quod expetit. Nunc uero quis hominum potest ut uult uiuere, quando ipsum uiuere non est in potestate? Viuere enim uult, mori cogitur. Quo modo ergo uiuit ut uult, qui non uiuit quamdiu uult? Quod si mori uoluerit, quo modo potest ut uult uiuere, qui non uult uiuere? Et si ideo mori uelit, non quo nolit uiuere, sed ut post mortem melius uiuat: nondum ergo ut uult uiuit, sed cum ad id quod uult moriendo peruenerit. Verum ecce uiuat ut uult, quoniam sibi extorsit sibi que imperauit non uelle quod non potest, adque hoc uelle quod potest, sicut ait Terentius:

Quoniam non potest id fieri quod uis,

Id uelis quod possis:

25 Ter. Andr. II, 1, 5

2 monitionibus V 3 causa V¹ 6 sibi homo e 8 quia b 9 ut si e uiuere V¹ 13 si om. l 14 et nullus usque ad ut uult om. b 15 uiuet V ep; uiuit a b l v 19 ipsud l¹ 20 et mori l 21 uult/ierit l 23 non quod p a f; nunc cum a uiuat] uiuere possit l 25 ut uult. om. e 29 possis mss.; possit v

num ideo beatus est, quia patienter miser est? Beata quippe uita si non amatur, non habetur. Porro si amatur et habetur, ceteris omnibus rebus excellentius necesse est ametur, quoniam propter hanc amandum est quidquid aliud amatur. Porro si tantum amatur, quantum amari digna est (non enim beatus est, a quo ipsa beata uita non amatur ut digna est): fieri non potest, ut eam, qui sic amat, non aeternam uelit. Tunc igitur beata erit, quando aeterna erit.

CAPUT XXVI.

10 Quod felicitas in paradiso uiuentium sine erubescendo adpetitu generandi officium credenda sit implere potuisse.

Viuebat itaque homo in paradiso sicut uolebat, quamdiu hoc uolebat quod Deus iusserat; uiuebat fruens Deo, ex quo 15 bono erat bonus; uiuebat sine ulla egestate, ita semper uiuere habens in potestate. Cibus aderat ne esuriret, potus ne sitiret, lignum uitae ne illum senecta dissolueret. Nihil corruptionis in corpore uel ex corpore ullas molestias ullis eius sensibus ingerebat. Nullus intrinsecus morbus, nullus ictus 20 metuebatur extrinsecus. Summa in carne sanitas, in animo tota tranquillitas. Sicut in paradiso nullus aestus aut frigus, sic in eius habitatore nulla ex cupiditate uel timore accidebat bonae uoluntatis offensio. Nihil omnino triste, nihil erat inaniter laetum. Gaudium uerum perpetuabatur ex Deo, in quem 25 flagrabat caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta, adque inter se coniugum fida ex honesto amore societas, concors mentis corporisque uigilia et mandati sine labore custodia. Non lassitudo fatigabat otiosum, non

25 1. Tim. 1, 5

2 non habetur. . . amatur *om.* l¹ 17 senectus l 18 nullas *Ve*
 20 animo *codd.*; anima *v* 22 sic *V*; ita *abelpav* in eius
 habitatore] habitatori *b* accidebat *Vbe Domb.*; accedebat *alp v*
 24 perpetuebatur *e* in deo l

somnus premebat inuitum. In tanta facilitate rerum et felicitate hominum absit ut suspicemur non potuisse prolem seri sine libidinis morbo, sed eo uoluntatis nutu mouerentur membra illa quo cetera, et sine ardoris inlecebroso stimulo cum tranquillitate animi et corporis nulla corruptione integritatis infunderetur gremio maritus uxoris. Neque enim quia experientia probari non potest, ideo credendum non est, quando illas corporis partes non ageret turbidus calor, sed spontanea potestas, sicut opus esset, adhiberet, ita tunc potuisse utero coniugis salua integritate feminei genitalis uirile semen inmitti, sicut nunc potest eadem integritate salua ex utero uirginis fluxus menstrui cruoris emitti. Eadem quippe uia posset illud inici, qua hoc potest eici. Ut enim ad pariendum non doloris gemitus, sed maturitatis impulsus feminea uiscera relaxaret, sic ad fetandum et concipiendum non libidinis adpetitus, sed uoluntarius usus naturam utramque coniungeret. De rebus loquimur nunc pudendis et ideo, quamuis, antequam earum puderet, quales esse potuissent coniciamus ut possumus, tamen necesse est, ut nostra disputatio magis frenetur ea, quae nos reuocat, uerecundia, quam eloquentia, quae nobis parum subpetit, adiuuetur. Nam cum id quod dico nec ipsi experti fuerint, qui experiri potuerunt (quoniam praecoccupante peccato exilium de paradiso ante mernerunt, quam sibi in opere serendae propaginis tranquillo arbitrio conuenirent), quo modo nunc, cum ista commemorantur, sensibus occurrit humanis nisi experientia libidinis turbidae, non coniectura placidae uoluntatis? Hinc est quod inpedit loquentem pudor, etsi non deficiat ratio cogitantem. Verum tamen omnipotenti Deo, summo ac summe bono creatori omnium naturarum, uoluntatum autem bonarum adiutori et remuneratori,

1 inuitum e felicitate, in marg. facilitate, e 3 eo] ideo V
 mouerentur, male rescriptum, V 4 illa membra v 5 cum] in l
 8 turpidus V esset sed l 9 adhibere V 10 sacra integr. e
 integritatem V 11 salua sed rescript. e 13 possit l¹ 16 utrum-
 ue V¹ l²

malarum autem relictori et damnatori, utrarumque ordinatori, non defuit utique consilium, quo certum numerum ciuium in sua sapientia praedestinatum etiam ex damnato genere humano suae ciuitatis inpleret, non eos iam meritis, quando quidem
 5 uniuersa massa tamquam in uitata radice damnata est, sed gratia discernens et liberatis non solum de ipsis, uerum etiam de non liberatis, quid eis largiatur, ostendens. Non enim debita, sed gratuita bonitate tunc se quisque agnoscit erutum malis, cum ab eorum hominum consortio fit immunis, cum
 10 quibus illi iusta esset poena communis. Quur ergo non crearet Deus, quos peccaturos esse praesciuit, quando quidem in eis et ex eis, et quid eorum culpa mereretur, et quid sua gratia donaretur, posset ostendere, nec sub illo creatore ac dispositore peruersa inordinatio delinquentium rectum peruer-
 15 teret ordinem rerum?

CAPUT XXVII.

De peccatoribus, et angelis et hominibus, quorum peruersitas non perturbat prouidentiam.

Proinde peccatores, et angeli et homines, nihil agunt, quo
 20 impediuntur magna opera Domini, exquisita in omnes uoluntates eius, quoniam qui prouidenter adque omnipotenter sua cuique distribuit, non solum bonis, uerum etiam malis bene uti nouit. Ac per hoc propter meritum primae malae uoluntatis ita damnato adque obdurato angelo malo.
 25 ut iam bonam uoluntatem ulterius non haberet, bene utens Deus quur non permetteret, ut ab illo prius homo, qui rectus, hoc est bonae uoluntatis, creatus fuerat, tentaretur? Quando quidem sic erat institutus, ut, si de adiutorio Dei

20 Ps. 110, 2

1 relectori *l* 6 de se ipsis *e* 9 cum quib. usque ad communis om. *e*¹
 10 iusta *V a b e*² *l p v*; iuste *a Domb.* est *V*¹ crearet] crederet *b*
 11 quod *e*¹ peccatores *l* 12 et ex] uel ex *f* 13 hostenderet,
 omisso posset, *l* 18 prouidentiam *V*; prouid. dei *p q v*

fideret bonus homo, malum angelum uinceret; si autem
 creatorem adque adiutorem Deum superbe sibi placendo de-
 sereret, uinceretur; meritum bonum habens in adiuta diuinitus
 uoluntate recta, malum uero in deserente Deum uoluntate
 peruersa. Quia et ipsum fidere de adiutorio Dei non quidem 5
 posset sine adiutorio Dei, nec tamen ideo ab his diuinæ
 gratiæ beneficiis sibi placendo recedere non habebat in po-
 testate. Nam sicut in hac carne uiuere sine adiumentis ali-
 mentorum in potestate non est, non autem in ea uiuere in
 potestate est, quod faciunt qui se ipsos necant: ita bene 10
 uiuere sine adiutorio Dei etiam in paradiso non erat in pote-
 state; erat autem in potestate male uiuere, sed beatitudine
 non permansura et poena iustissima secutura. Cum igitur
 huius futuri casus humani Deus non esset ignarus, quare eum
 non sineret inuidi angeli malignitate tentari? nullo modo 15
 quidem quod uinceretur incertus, sed nihilo minus praescius
 quod ab eius semine adiuto sua gratia idem ipse diabolus
 fuerat sanctorum gloria maiore uincendus. Ita factum est, ut
 nec Deum aliquid futurorum lateret, nec praesciendo quem-
 quam peccare compelleret et, quid interesset inter propriam 20
 cuiusque praesumptionem et suam tuitionem, angelicæ et hu-
 manæ rationali creaturae consequenti experientia demonstraret.
 Quis enim uideat credere aut dicere, ut neque angelus neque
 homo caderet, in Dei potestate non fuisse? Sed hoc eorum
 potestati maluit non auferre adque ita, et quantum mali eorum 25
 superbia et quantum boni sua gratia ualeret, ostendere.

CAPUT XXVIII.

De qualitate duarum ciuitatum. terrenæ adque
caelestis.

Fecerunt itaque ciuitates duas amores dno, terrenam sci- 30
licet amor sui usque ad contemptum Dei, caelestem uero amor

2 deseret e¹ 5 fide e 6 possit l¹ his ideo, *omisso* ab. l
 7 in potestatem V 14 eum] enim e 16 uincetur e 22 experientiae V
 31 contentum l Dei om. V¹

Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum; haec dicit Deo suo: Gloria mea et exaltans caput meum. Illi in principibus eius uel in eis quas subiugat nationibus domi-
 5 nandi libido dominatur; in hac seruiunt inuicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis potentibus diligit uirtutem suam; haec dicit Deo suo: Diligam te,
 10 Domine, uirtus mea. Ideoque in illa sapientes eius secundum hominem uiuentes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, non ut Deum honorauerunt aut gratias egerunt, sed euanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est
 15 insipiens cor eorum; dicentes se esse sapientes (id est dominante sibi superbia in sua sapientia sese extollentes) stulti facti sunt et inmutauerunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et uolucrum et quadrupedum et serpentium
 20 (ad huiusce modi enim simulacra adoranda uel duces populorum uel sectatores fuerunt), et coluerunt adque seruiuerunt creaturae potius quam Creatori, qui est benedictus in saecula; in hac autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua recte colitur uerus Deus, id expectans
 25 praemium in societate sanctorum non solum hominum, uerum etiam angelorum, ut sit Deus omnia in omnibus.

4 Ps. 3, 4 9 Ps. 17, 2 13 Rom. 1, 21 sqq. 26 1. Cor. 15, 28

1 ipsa *om.* e¹ 2 ab omnibus *e* 5 et *om.* l exultans V¹; exaltas a.⁵
 6 subiungat *e* 11 aut corp.] a corp. V 13 ut deum, deum m. 2 extra
 lin., *e* honorificauerunt *e* aut Vlp Domb.; uel a b e v 14 et *om.* l¹
 18 in similit. *om.* l¹ similitudine V 22 sq. qui est deus *e* 23 in
 hoc V¹ 25 uerum et l 26 post omnibus in el exstat amen. EXP.
 LIBER XIII CONTRA PAGANOS INCIP. LIB. XV. V EXPLICIT
 CONTRA PAGANOS SCI AVGVSTINI. LIBER. QUARTVS DECIMVS.
 l. qui hic desinit.

LIBER XV.

CAPUT I.

De duobus ordinibus generationis humanae in diuersos fines ab initio procurrentis. 5

De felicitate paradisi uel de ipso paradiso et de uita ibi primorum hominum eorumque peccato adque supplicio multi multa senserunt, multa dixerunt, multa litteris mandauerunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas uel quod in eis legimus uel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentis auctoritati de his rebus in superioribus libris diximus. Enucleatius autem si ista quaerantur, multiplices adque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint uoluminibus, quam hoc opus tempusque deponit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, paratiores ad interrogandum quam capaciores ad intellegendum, nos oporteat inmorari. Arbitror tamen satis nos iam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio uel mundi uel animae uel ipsius generis humani, quod in duo genera distribuimus, unum eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum uiuunt; quas etiam mystice appellamus ciuitates duas, hoc est duas societates hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo, altera aeternum supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum siue in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, siue in duobus primis hominibus satis dictum est, iam mihi uidetur earum adgrediendus excursus, ex quo illi duo generare coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim uniuersum tempus siue saeculum, in quo cedunt morientes succe-

7 multa multi e 13 sint *Vep*; sunt *abv* 16 scrupulosi *Vabpv*; scrip. *e p a f* 19 uelamine *V¹* 20 homine *V* 29 est cursus *V¹*

duntque nascentes, istarum duarum ciuitatum, de quibus disputamus, excursus est.

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum ciuitatem, posterior Abel, 5 ad ciuitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale (unde unusquisque, quoniam ex damnata propagine exoritur, primo sit necesse est ex Adam malus adque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post erit bonus et spiritualis): sic 10 in uniuerso genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo adque moriendo procurrere ciuitates, prior est natus ciuis huius saeculi, posterius autem isto peregrinus in saeculo et pertinens ad ciuitatem Dei, gratia praedestinat^{us} gratia 15 electus, gratia peregrinus deorsum gratia ciuis sursum. Nam quantum ad ipsum adtinet, ex eadem massa oritur, quae originaliter est tota damnata; sed tamquam figulus Deus (hanc enim similitudinem non inpudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud uas in honorem, aliud 20 in contumeliam. Prius autem factum est uas in contumeliam, post uero alterum in honorem, quia et in ipso uno, sicut iam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus et ubi non est necesse ut remaneamus, posterius uero probum, quo proficientes ueniamus et quo peruenientes maneamus. 25 Proinde non quidem omnis homo malus erit bonus, nemo tamen erit bonus qui non erat malus; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari quod adprehendit celerius, et posteriore cooperit uocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod condiderit ciuitatem; Abel 30 autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim

6 1. Cor. 15, 46 19 Rom. 9, 21

6 quod *sup. lin. V* 8 ex adam nata *a b¹ e¹* 13 posterior *V e p Domb.*; posterior *a b v* 18 inpudenter *V b² e¹ p Domb.*; inprud. *a b¹ e² p a v* 19 aliud in contum. *usque ad* in honorem *l. 21 om. e¹*
26 bonus] hō (homo?) e

sanctorum ciuitas, quamuis hic pariat ciues, in quibus peregrinatur, donec regni eius tempus adueniat. cum congregatura est omnes in suis corporibus resurgentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt.

5

CAPUT II.

De filiis carnis et filiis promissionis.

Umbræ sanè quaedam ciuitatis huius et imago prophetica ei significandæ potius quam præsentandæ seruiuit in terris, quo eam tempore demonstrari oportebat, et dicta est etiam ipsa ciuitas sancta merito significantis imaginis, non expressæ, sicut futura est, ueritatis. De hac imagine seruiente et de illa, quam significat, libera ciuitate sic apostolus ad Galatas loquitur: Dicite mihi, inquit, sub lege uolentes esse legem non audistis? Scriptum est enim, quod Abraham duos filios habuit, unum de ancilla et unum de libera. Sed ille quidem, qui de ancilla, secundum carnem natus est; qui autem de libera, per repromissionem; quæ sunt in allegoria. Haec enim sunt duo testamenta, unum quidem a monte Sina in seruitutem generans, quod est Agar; Sina enim mons est in Arabia, quæ coniuncta est huic quæ nunc est Hierusalem; seruit enim cum filiis suis. Quæ autem sursum est Hierusalem, libera est, quæ est mater nostra. Scriptum est enim: Laetare sterilis, quæ non paris, erumpe et exclama, quæ non parturis; quoniam multi filii desertæ, magis quam eius quæ habet niram. Nos autem,

14 Gal. 4, 21 sqq.

15 audistis] legistis *a* 18 carne *V¹* 21 Sina *om. c* 22 est mons *v*
 quæ coniuncta est *Vep Domb.*; qui coniunctus est *abv* 25 nostra
Vep q a. = Domb.; omnium nostrum *av*; omnium nostrorum *b* 26 et
 exclama *V e² p a. = Domb.*; et clama *ab e¹ v*

fratres, secundum Isaac promissionis filii sumus. Sed sicut tunc, qui secundum carnem natus fuerat, persequabatur eum, qui secundum spiritum: ita et nunc. Sed quid dicit scriptura? Eice ancillam
 5 et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio liberae. Nos autem, fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae, qua libertate Christus nos liberauit. Haec forma intellegendi de apostolica auctoritate descendens locum nobis aperit, quem ad modum scrip-
 10 turas duorum testamentorum, ueteris et noui, accipere debeamus. Pars enim quaedam terrenae ciuitatis imago caelestis ciuitatis effecta est, non se significando, sed alteram, et ideo seruiens. Non enim propter se ipsam, sed propter aliam significandam est instituta, et praecedente alia significatione
 15 et ipsa praefigurans praefigurata est. Namque Agar ancilla Sarrae eiusque filius imago quaedam huius imaginis fuit; et quoniam transiturae erant umbrae luce ueniente, ideo dixit libera Sarra, quae significabat liberam ciuitatem, cui rursus alio modo significandae etiam illa umbra seruebat: Eice
 20 ancillam et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio meo Isaac, quod ait apostolus: Cum filio liberae. Inuenimus ergo in terrena ciuitate duas formas, unam suam praesentiam demonstrantem, alteram caelesti ciuitati significandae sua praesentia seruientem. Parit
 25 autem ciues terrenae ciuitatis peccato uitata natura, caelestis uero ciuitatis ciues parit a peccato naturam liberans gratia unde illa uocantur uasa irae, ista uasa misericordiae. Significatum est hoc etiam in duobus filiis Abrahae, quod unus de ancilla, quae dicebatur Agar, secundum carnem natus est
 30 Ismael, alter est autem de Sarra libera secundum repromissionem natus Isaac. Uterque quidem de semine Abrahae;

19 Gen. 21, 10 27 Rom. 9, 22 sq.

18 significat e 24 ciuitate V 27 illi V¹ 30 alter est V b e p p a ;
 est om. a v

sed illum genuit demonstrans consuetudo naturam, illum uero dedit promissio significans gratiam; ibi humanus usus ostenditur, hic diuinum beneficium commendatur.

CAPUT III.

De sterilitate Sarrae, quam Dei gratia fecundauit. 5

Sarra quippe sterilis erat et desperatione prolis saltem de ancilla sua concupiscens habere, quod de se ipsa non se posse cernebat, dedit eam fetandam uiro, de quo parere uoluerat nec potuerat. Exegit itaque etiam sic debitum de marito utens iure suo in utero alieno. Natus est ergo Ismael, sicut 10 nascuntur homines, permixtione sexus utriusque, usitata lege naturae. Ideo dictum est: Secundum carnem; non quod ista beneficia Dei non sint aut non illa operetur Deus, cuius opifex sapientia adtingit, sicut scriptum est, a fine usque in finem fortiter et disponit omnia suauiter; sed 15 ubi significandum fuerat Dei donum, quod indebitum hominibus gratia largiretur, sic oportuit dari filium, quem ad modum naturae non debebatur excursibus. Negat enim natura iam filios tali commixtioni maris et feminae, qualis esse poterat Abrahae et Sarrae in illa iam aetate, etiam mulieris 20 accedente sterilitate, quae nec tunc parere potuit, quando non aetas fecunditati, sed aetati fecunditas defuit. Quod ergo naturae sic adfectae fructus posteritatis non debebatur, significat quod natura generis humani peccato uitata ac per hoc iure damnata nihil uerae felicitatis in posterum merebatur. Recte 25 igitur significat Isaac, per repromissionem natus, filios gratiae, ciues ciuitatis liberae, socios pacis aeternae, ubi sit non amor propriae ac priuatae quodam modo uoluntatis, sed communi

. 14 Sap. 8, 1

1 illum *V sed m. 2 rescript.. a b p q α Domb.*; istum (*V¹ ?*) *e v* 10 utens
iure
 de marito suo *V* 12 secundum carnem *V a b² e v*; carnem *om. b¹*; se-
 cundum hominem *p α f* 14 attigit *V* 15 in *V e Domb.*; ad *ab p v*
 18 enim] autem *e* 19 commixtione *V¹* 22 fecunditatis *V¹ e* 26 filius *V*

eodemque inmutabili bono gaudens adque ex multis unum cor faciens, id est perfecte concors oboedientia caritatis.

CAPUT III.

De terrenae ciuitatis uel concertatione uel pace.

5 Terrena porro ciuitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, iam ciuitas erit), hic habet bonum suum, cuius societate laetatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, ideo ciuitas
10 ista aduersus se ipsam plerumque diuiditur litigando, bellando adque pugnando et aut mortiferas aut certe mortales uictorias requirendo. Nam ex quacumque sui parte aduersus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse uictrix gentium, cum sit captiua uitiorum; et si quidem, cum uicerit,
15 superbius extollitur, etiam mortifera; si uero condicionem cogitans casusque communes magis quae accidere possunt aduersis angitur, quam eis quae prouenerunt secundis rebus inflatur, tantummodo mortalis est ista uictoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subiugare uincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse,
20 quae concupiscit haec ciuitas, quando est et ipsa in suo humano genere melior. Concupiscit enim terrenam quandam pro rebus infimis pacem; ad eam namque desiderat peruenire bellando; quoniam si uicerit et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non habebant partes in uicem aduersantes et pro his rebus, quas simul habere non poterant, infelici egestate certantes. Hanc pacem requirunt laboriosa bella, hanc adipiscitur quae putatur gloriosa uictoria. Quando autem uincunt

1 itaque e 4 uel ante concert. om. p 6 extremo Vep; in extremo abv 8 rebus laetitia v 10 belligerando p 14 cum ante uicerit sup. lin. V 17 prouenerunt Vb²ep Domb.; prouenerint ab¹v
20 dicitur Vbep Domb.; dicuntur av 21 et ipsa om. e 22 genere hum. v 26 quasimul V 28 quae putatur om. V¹

qui causa iustiore pugnabant, quis dubitet gratulandam esse uictoriam et prouenisse optabilem pacem? Haec bona sunt et sine dubio Dei dona sunt. Sed si neglectis melioribus, quae ad supernam pertinent ciuitatem, ubi erit uictoria in aeterna et summa pace segura, bona ista sic concupiscuntur, 5 ut uel sola esse credantur uel his, quae meliora creduntur, amplius diligantur: necesse est miseria consequatur et quae inerat augeatur.

CAPUT V.

De primo terrenae ciuitatis auctore fratricida, 10 cuius impietati Romanae urbis conditor germani caede responderit.

Primus itaque fuit terrenae ciuitatis conditor fratricida; nam suum fratrem ciuem ciuitatis aeternae in hac terra peregrinantem inuidia uictus occidit. Unde mirandum non est, 15 quod tanto post in ea ciuitate condenda, quae fuerat huius terrenae ciuitatis, de qua loquimur, caput futura et tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant, ἀρχετύπῳ quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus quidam poeta commemo- 20 rauit illorum,

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia; nisi quod isti terrenae ciuitatis ambo cines erant. Ambo gloriam de Romanae rei 25 publicae institutione quaerebant, sed ambo eam tantam, quantum, ni unus esset, habere non poterant. Qui enim uolebat dominando gloriari, minus utique dominaretur, si eius potestas uino consorte minueretur. Ut ergo totam dominationem

22 Lucan. I, 95

3 sin electis e 5 si e 6 creduntur V uel in his e 11 impietatis p 17 et tam] etiam e 18 primo sup. lin. V 19 archeotypo V e 20 illis pro illic male rescript. V 26 tantum tanquam si b 27 ni scripsi; nisi. Domb.; si codd. v non om. q

haberet unus, ablatuſ est ſociuſ, et ſcelere creuit in peiuſ,
 quod innocentia minus eſſet et meliuſ. Hi autem fratres
 Cain et Abel non habebant ambo inter ſe ſimilem rerum
 terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri inuidit, quod
 5 eius dominatuſ fieret anguſtior, qui alterum occidit, ſi ambo
 dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in
 ea ciuitate; quae condebatur a fratre), ſed inuidentia illa
 diabolica, qua inuident boniſ maliſ, nulla alia cauſa, niſi
 quia illi boni ſunt, illi mali. Nullo enim modo fit minor
 10 accedente ſeu permanente conſorte poſſeſſio bonitatiſ, immo
 poſſeſſio bonitaſ, quam tanto latiuſ, quanto concordiuſ indi-
 uidua ſociorum poſſidet caritaſ. Non habebit denique iſtam
 poſſeſſionem, qui eam noluerit habere communem, et tanto
 eam reperiet ampliorem, quanto ampliuſ ibi potuerit amare
 15 conſortem. Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum
 eſt, quem ad modum aduerſuſ ſe ipſam terrena ciuitaſ diui-
 datur, oſtendit; quod autem inter Cain et Abel, inter duaſ ipſaſ
 ciuitateſ, Dei et hominum, inimicitiaſ demonſtrauit. Pugnant
 ergo inter ſe mali et mali; item pugnant inter ſe mali et
 20 boni: boni uero et boni, ſi perfecti ſunt, inter ſe pugnare
 non poſſunt. Proſicienteſ autem nondumque perfecti ita poſ-
 ſunt, ut bonus quiſque ex ea parte pugnet contra alterum,
 qua etiam contra ſemet ipſum; et in uno quippe homine
 caro concupiſcit aduerſuſ ſpirituſ et ſpirituſ
 25 aduerſuſ carnem. Concupiſcentia ergo ſpiritualiſ contra
 alteriuſ poteſt pugnare carnalem uel concupiſcentia carnaliſ
 contra alteriuſ ſpiritalem, ſicut inter ſe pugnant boni et mali;
 uel certe ipſae concupiſcentiae carnales inter ſe duorum bono-
 rum, nondum utique perfectorum, ſicut inter ſe pugnant
 30 mali et mali, donec eorum, qui curantur, ad ultimam uictoriaſ
 ſanitaſ perducatuſ.

24 Gal. 5, 17

14 repperit et e 16 ciuitatiſ e 19 boni et mali v 26 poteſt
 uſque ad alteriuſ om. e 28 certe uel e

CAPUT VI.

De languoribus, quos ex poena peccati etiam ciues ciuitatis Dei in huius uitae peregrinatione patiuntur et a quibus Deo medente sanantur.

Languor est quippe iste, id est illa inoboedientia, de qua ⁵ in libro quarto decimo disseruimus, primae inoboedientiae supplicium, et ideo non natura, sed uitium; propter quod dicitur proficientibus bonis et ex fide in hac peregrinatione uiuentibus: In uicem onera uestra portate, et sic adinplebitis legem Christi; item alibi dicitur: Corri- ¹⁰ pite inquietos, consolamini pusillanimes, suscipite infirmos, patientes estote ad omnes; uidete ne quis malum pro malo alicui reddat; item alio loco: Si praeoccupatus fuerit homo in aliquo delicto, uos, qui spirituales estis, instruite huius modi ¹⁵ in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tenteris; et alibi: Sol non occidat super iracundiam uestram; et in euangelio: Si peccauerit in te frater tuus, corripe eum inter te et ipsum; item de peccatis, in quibus multorum cauetur offensio, apostolus ²⁰ dicit: Peccantes coram omnibus argue, ut ceteri timorem habeant. Propter hoc et de uenia in uicem danda multa praecipiuntur et magna cura propter tenendam pacem, sine qua nemo poterit uidere Deum; ubi ille terror, quando iubetur seruus decem milium talentorum reddere debita, quae ²⁵ illi fuerant relaxata, quoniam debitum denariorum centum conseruo suo non relaxauit; qua similitudine proposita Dominus Iesus adiecit adque ait: Sic et uobis faciet Pater

6 c. 1; 11 etc. 9 Gal. 6, 2 10 1. Thess. 5, 14 sq. 14 Gal. 6, 1 17 Eph. 4, 26 18 Mt. 18, 15 21 1. Tim. 5, 20 22 Hebr. 12, 14 28 Mt. 18, 35

3 ciues *om. p* 6 decimo *sup. lin. V* 8 et *om. p p a* 15 *inscruite V* 18 in te | inter *e* 19 ipsum *V b e Domb.*; ipsum solum *ap v* 20 *sq.* ait apostolus *a* 21 ut *V a b e² p p a. f Domb.*; et *e¹*; ut et *r* 23 pura *V* 24 terror *V a e Domb.*; est terror *b p*; terror est *r*

uester caelestis. si non dimiseritis unusquisque fratri suo de cordibus uestris. Hoc modo curantur ciues ciuitatis Dei in hac terra peregrinantes et paci supernae patriae suspirantes. Spiritus autem sanctus operatur intrinsecus, ut ualeat aliquid medicina, quae adhibetur extrinsecus. Alioquin etiamsi Deus ipse utens creatura sibi subdita in aliqua specie humana sensus adloquatur humanos, siue istos corporis siue illos, quos istis simillimos habemus in somnis, nec interiore gratia mentem regat adque agat, nihil prodest homini omnis praedicatio ueritatis. Facit autem hoc Deus a uasis misericordiae irae uasa discernens, dispensatione qua ipse nouit multum occulta, sed tamen iusta. Ipso quippe adiuuante mirabilibus et latentibus modis, cum peccatum quod habitat in membris nostris, quae potius iam poena peccati est, sicut apostolus praecipit, non regnat in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius nec ei membra nostra uelut iniquitatis arma exhibemus, conuertitur ad mentem non sibi ad mala, Deo regente, consentientem et eam regentem tranquillius nunc habebit, postea sanitate perfecta adque in mortalitate percepta homo sine ullo peccato in aeterna pace regnabit.

CAPUT VII.

De causa et pertinacia sceleris Cain, quem a facinore concepto nec Dei sermo reuocauit.

Sed hoc ipsum, quod sicut potuimus exposuimus, cum Deus locutus esset ad Cain eo more, quo cum primis hominibus per creaturam subiectam uelut eorum socius forma congrua loquebatur, quid ei profuit? Nonne conceptum scelus in necando fratre etiam post uerbum diuinae admonitionis inpleuit? Nam cum sacrificia discreuisset amborum, in illius

15 Rom. 6, 12 sq.

3 pauci V; pacis e 9 gratiam V 30 discreuissent V in om. e

respiciens, huius despiciens, quod non dubitandum est potuisse cognosci signo aliquo adtestante nisibili, et hoc ideo fecisset Deus, quia mala erant opera huius, fratris uero eius bona: contristatus est Cain ualde et concidit facies eius. Sic enim scriptum est: Et dixit Dominus ad Cain: Quare 5
tristis factus es et quare concidit facies tua? Nonne si recte offeras, recte autem non diuidas, peccasti? Quiesce; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius. In hac admonitione uel monitu, quem Deus protulit ad Cain, illud quidem quod dictum est: 10
Nonne si recte offeras, recte autem non diuidas, peccasti? quia non elucet quur uel unde sit dictum, multos sensus peperit eius obscuritas, cum diuinarum scripturarum quisque tractator secundum fidei regulam id conatur exponere. Recte quippe offertur sacrificium, cum offertur Deo uero, cui 15
uni tantummodo sacrificandum est. Non autem recte diuiditur, dum non discernuntur recte uel loca uel tempora uel res ipsae quae offeruntur uel qui offert et cui offertur uel hi, quibus ad uescendum distribuitur quod oblatum est, ut diuisionem hic discretionem intellegamus; siue cum offertur ubi 20
non oportet, aut quod non ibi sed alibi oportet, siue cum offertur quando non oportet, aut quod non tunc sed alias oportet, siue cum id offertur, quod nusquam et numquam penitus debuit, siue cum electiora sibi eiusdem generis rerum tenet homo, quam sunt ea, quae offert Deo, siue eius rei. 25
quae oblata est, fit particeps profanus aut quilibet quem fas non est fieri. In quo autem horum Deo displicuerit Cain, facile non potest inueniri. Sed quoniam Iohannes apostolus, cum de his fratribus loqueretur: Non sicut Cain, inquit,

5 Gen. 4, 6 sq. 29 1, Io. 3, 12

1 respiciens] despiciens V 9 dominaueris V¹ admonitione, quam (omisso uel monitu) a v 10 quid V¹ 13 cum *ex tam corr.* V scriptur. om. V 18 uel cui e 21 siue . . . oportet om. e 22 offertur, *superscripto* id, V 23 cum id (id m. 1 sup. lin. V) V a b e p v; id om. p Domb. 25 siue V b e p p a Domb.; siue cum a v 26 profanos V¹ 29 siq̄ent V

ex maligno erat et occidit fratrem suum; et cuius rei gratia occidit? Quia opera illius maligna fuerunt, fratris autem eius iusta: datur intellegi propterea Deum non respexisse in munus eius, quia hoc ipso male
 5 dinidebat, dans Deo aliquid suum, sibi autem se ipsum. Quod omnes faciunt, qui non Dei, sed suam sectantes uoluntatem, id est non recto, sed peruerso corde uiuentes, offerunt tamen Deo munus, quo putant eum redimi, ut eorum non opituletur sanandis prauis cupiditatibus, sed explendis. Et hoc est ter-
 10 renae proprium ciuitatis, Deum uel deos colere, quibus adiuuantibus regnet in uictoriis et pace terrena, non caritate consulendi, sed dominandi cupiditate. Boni quippe ad hoc utuntur mundo, ut fruantur Deo; mali autem contra, ut fruantur mundo, uti uolunt Deo; qui tamen eum uel esse uel res
 15 humanas curare iam credunt. Sunt enim multo deteriores, qui ne hoc quidem credunt. Cognito itaque Cain quod super eius germani sacrificium, nec super suum respexerat Deus, utique fratrem bonum mutatus imitari, non elatus debuit aemulari. Sed contristatus est et concidit facies eius. Hoc
 20 peccatum maxime arguit Deus, tristitiam de alterius bonitate, et hoc fratris. Hoc quippe arguendo interrogauit dicens: Quare contristatus es, et quare concidit facies tua? Quia enim fratri inuidebat, Deus uidebat et hoc arguebat. Nam hominibus, quibus absconditum est cor alterius,
 25 esse posset ambiguum et prorsus incertum, utrum illa tristitia malignitatem suam, in qua se Deo displicuisse didicerat, an fratris doluerit bonitatem, quae Deo placuit, cum in sacrificium eius adspexit. Sed rationem reddens Deus, quur eius oblationem accipere noluerit, ut sibi ipse potius merito quam
 30 ei frater immerito displiceret, cum esset iniustus non recte

1 ex maligno *V b¹ p p a Domb.*; qui ex mal. *a b² e f v* occidit eum *b² v*. 3 eius *V a e p p*; ipsius *b*; illius *v*; *om. a f* 4 respexisse immunus *e* ipsum *e²* 8 quo putant] coputant *e¹*; cōputant *e²* 10 proprium terrenae *v* 16 ne *V p² p Domb.*; nec *a b e p¹ a v* 18 fratris *e²* 21 fratres *V¹* dicens *sup. lin. V* 22 es *sup. lin. V* 28 Deus reddens *v* 30 immerito frater *v*

diuidendo, hoc est non recte uiuendo, et indignus cuius adprobaretur oblatio, quam esset iniustior, quod fratrem iustum gratis odisset, ostendit.

Non tamen eum dimittens sine mandato sancto, iusto et bono: Quiesce, inquit; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius. Numquid fratris? Absit. Cuius igitur, nisi peccati? Dixerat enim: Peccasti, tum deinde addidit: Quiesce; ad te enim conuersio eius, et tu dominaberis illius. Potest quidem ita intellegi ad ipsum hominem conuersionem esse debere peccati, ut nulli alii quam sibi sciat tribuere debere quod peccat. Haec est enim salubris paenitentiae medicina et ueniae petitio non incongrua, ut, ubi ait: Ad te enim conuersio eius, non subaudiatur 'erit', sed 'sit'; praecipientis uidelicet, non praedicentis modo. Tunc enim dominabitur quisque peccato, si id sibi non defendendo praeposuerit, sed paenitendo subiecerit; alioquin et illi seruiet dominanti, si patrocinium adhibuerit accidenti. Sed ut peccatum intellegatur concupiscentia ipsa carnalis, de qua dicit apostolus: Caro concupiscit aduersus spiritum, in cuius carnis fructibus et inuidiam commemorat, qua utique Cain stimulabatur et accendebatur in fratris exitium: bene subauditur 'erit', id est: Ad te enim conuersio eius erit, et tu dominaberis illius. Cum enim commota fuerit pars ipsa carnalis, quam peccatum appellat apostolus, ubi dicit: Non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum (quam partem animi etiam philosophi dicunt esse uitiosam, non quae mentem debeat trahere, sed cui mens debeat imperare eamque ab illicitis operibus ratione cohibere); — cum ergo commota fuerit ad aliquid perperam committendum, si quiescatur et obtemperetur dicenti apostolo: Nec exhibueritis membra uestra arma iniquitatis

19 Gal. 5, 17 25 Rom. 7, 17 31 ib. 6, 13

17 accidenti *V a e p a v*; accedenti *b p Domb.* 20 uti *V¹* 21 in-
stimul. *V* 23 illi *V¹* *post illius in e legitur*: Potest quidem ita
intellegi. (*cf.* 9)

peccato, ad mentem domita et uicta conuertitur, ut sub-
 ditae ratio dominetur. Hoc pracepit Deus huic, qui facibus
 inuidiae inflammabatur in fratrem et, quem debuerat imitari,
 cupiebat auferri. Quiesce, inquit; manus ab scelere contine,
 5 non regnet peccatum in tuo mortali corpore ad oboediendum
 desideriis eius, nec exhibeas membra tua iniquitatis arma
 peccato. Ad te enim conuersio eius, dum non adiuuatur
 relaxando, sed quiescendo frenatur; et tu dominaberis
 illius, ut, cum forinsecus non permittitur operari, sub pote-
 10 state mentis regentis et beneuolentis adsuescat etiam intrin-
 secus non moueri. Dictum est tale aliquid in eodem diuino
 libro et de muliere, quando post peccatum Deo interrogante
 adque iudicante damnationis sententias acceperunt, in serpente
 diabolus et in se ipsis illa et maritus. Cum enim dixisset
 15 ei: Multiplicans multiplicabo tristitias tuas et
 gemitum tuum, et in tristitiis paries filios, deinde
 addidit: Et ad uirum tuum conuersio tua, et ipse
 tui dominabitur. Quod dictum est ad Cain de peccato
 uel de uitiosa carnis concupiscentia, hoc isto loco de pecca-
 20 trice femina; ubi intellegendum est uirum ad regendam uxo-
 rem animo carnem regenti similem esse oportere. Propter
 quod dicit apostolus: Qui diligit uxorem suam, se
 ipsum diligit; nemo enim unquam carnem suam
 odio habuit. Sananda sunt enim haec sicut nostra, non
 25 sicut aliena damnanda. Sed illud Dei praeceptum Cain sicut
 praeuaricator accepit. Inualescente quippe inuidientiae uitio
 fratrem insidiatus occidit. Talis erat terrenae conditor ciui-
 tatis. Quo modo autem significauerit etiam Iudaeos, a quibus
 Christus occisus est pastor ouium hominum, quem pastor
 30 ouium pecorum praefigurabat Abel, quia in allegoria prophe-
 tica res est, parco nunc dicere, et quaedam hinc aduersus
 Faustum Manichaeum dixisse me recolo.

15 Gen. 3, 16 22 Eph. 5, 28 sq. 32 XII, c. 9

I domitam et uictam e 8 refrenatur e 13 acceperant V¹ 18 do-
 minab. tui v 27 fratri e¹ et terren. e 30 quid V¹ 31 quaedam V¹

CAPUT VIII.

Quae ratio fuerit, ut Cain inter principia generis
humani conderet ciuitatem.

Nunc autem defendenda mihi uidetur historia, ne sit scrip-
tura incredibilis, quae dicit aedificatam ab uno homine cui 5
tatem eo tempore, quo non plus quam uiri quattuor uel po-
tius tres, postea quam fratrem frater occidit, fuisse uidentur
in terra, id est primus homo pater omnium et ipse Cain et
eius filius Enôch, ex cuius nomine ipsa ciuitas nuncupata est.
Sed hoc quos mouet, parum considerant non omnes homines, 10
qui tunc esse potuerunt, scriptorem sacrae huius historiae
necesse habuisse nominare, sed eos solos, quos operis suscepti
ratio postulabat. Propositum quippe scriptoris illius fuit, per
quem sanctus Spiritus id agebat, per successiones certarum
generationum ex uno homine propagatarum peruenire ad Abra- 15
ham ac deinde ex eius semine ad populum Dei, in quo di-
stincto a ceteris gentibus praefigurarentur et praenuntiarentur
omnia, quae de ciuitate, cuius aeternum erit regnum, et de
rege eius eodemque conditore Christo in Spiritu praeuidebantur
esse uentura; ita ut nec de altera societate hominum tace- 20
retur, quam terrenam dicimus ciuitatem, quantum ei comme-
morandae satis esset, ut ciuitas Dei etiam suae aduersariae
comparatione clarescat. Cum igitur scriptura diuina, ubi et
numerum annorum, quos illi homines uixerunt, commemorat,
ita concludat, ut dicat de illo, de quo loquebatur: Et ge- 25
nuit filios et filias, et fuerunt omnes dies illius uel
illius quos uixit anni tot, et mortuus est: numquid quia
eisdem filios et filias non nominat, ideo intellegere non de-

25 Gen. 5, 4 sq.

5 uno *om. ρ* homine *om. α* 6 non *ab*; *om. V e p p α* quam
om. b¹ 7 frater fratrem *p* uiderentur *e* 8 homo *om. V* 9 enoc *V*
14 Spiritus sanctus *v* 15 propagatorum *V¹* 16 ex *sup. lin. V* 17 et
sup. lin. V 20 nec *m. 2 ex ñ corr., e* 26 dies *om. e* 27 quo *V*
28 filias *V* non *sup. lin. V*

bemus per tam multos annos, quibus tunc in saeculi huius
 prima aetate uiuebant, nasci potuisse plurimos homines, quo-
 rum coetibus condi possent etiam plurimae ciuitates? Sed
 pertinuit ad Deum, quo ista inspirante conscripta sunt, has
 5 duas societates suis diuersis generationibus primitus digerere
 adque distinguere, ut seorsum hominum, hoc est secundum
 hominem uiuentium, seorsum autem filiorum Dei, id est ho-
 minum secundum Deum uiuentium, generationes contexerentur
 usque diluuium, ubi ambarum societatum discretio concretio-
 10 que narratur; discretio quidem, quod ambarum separatim
 generationes commemorantur, unius fratricidae Cain, alterius
 autem qui uocabatur Seth; natus quippe fuerat et ipse de
 Adam pro illo, quem frater occidit; concretio autem, quia
 bonis in deterius declinantibus tales uniuersi facti fuerant,
 15 ut diluuium delerentur, excepto uno iusto, cui nomen erat Noe,
 et eius coniuge et tribus filiis totidemque nuribus, qui ho-
 mines octo ex illa omnium uastatione mortalium per arcam
 euadere meruerunt.

Quod igitur scriptum est: Et cognouit Cain uxorem
 20 suam, et concipiens peperit Enoch; et erat aedificans
 ciuitatem in nomine filii sui Enoch: non est quidem
 consequens, ut istum primum filium genuisse credatur. Neque
 enim hoc ex eo putandum est, quia dictus est cognouisse
 uxorem suam, quasi tunc se illi primitus concumbendo mi-
 25 scuisset. Nam et de ipso patre omnium Adam non tunc solum
 hoc dictum est, quando conceptus est Cain, quem primo-
 genitum uidetur habuisse; uerum etiam posterius eadem scrip-
 tura: Cognouit, inquit, Adam Euam uxorem suam, et
 concepit et peperit filium, et nominauit nomen illius
 30 Seth. Unde intellegitur ita solere illam scripturam loqui.
 quamuis non semper cum in ea legitur factos hominum fuisse

19 Gen. 4, 17 28 ib. 25

3 co/etibus, h (?) eras., V 9 usque Vp Domb.; usque ad abev
 diluuium ex dilucidum ut uidetur corr. e 15 cui Ve²v; cuius abe¹ppa.²
 25 de se e 28 uxorem s. Euam v

conceptus, non tamen solum cum primum sibi sexus uterque miscetur. Nec illud necessario est argumento, ut primogenitum patri existimemus Enoch, quod eius nomine illa ciuitas nuncupata est. Non enim ab re est, ut propter aliquam causam, cum et alios haberet, diligeret eum pater ceteris amplius. 5 Neque enim et Iudas primogenitus fuit, a quo Iudaea cognominata est et Iudaei. Sed etiamsi conditori ciuitatis illius iste filius primus est natus, non ideo putandum est tunc a patre conditae ciuitati nomen eius inpositum, quando natus est, quia nec constitui tunc ab uno poterat ciuitas, quae 10 nihil est aliud quam hominum multitudo aliquo societatis uinculo conligata; sed cum illius hominis familia tanta numerositate cresceret, ut haberet iam populi quantitatem, tunc potuit utique fieri, ut et constitueret et nomen primogeniti sui constitutae inponeret ciuitati. Tam longa quippe uita illo- 15 rum hominum fuit, ut illic memoratorum, quorum et anni taciti non sunt, qui uixit minimum ante diluuium, ad septingentos quinquaginta tres perueniret. Nam plures nongentos annos etiam transierunt. quamuis nemo ad mille perueniret. Quis itaque dubitauerit per unius hominis aetatem tantum 20 multiplicari potuisse genus humanum, ut esset unde constituerentur non una, sed plurimae ciuitates? Quod ex hoc conici facillime potest, quia ex uno Abraham non multo amplius quadringentis annis numerositas Hebraeae gentis tanta procreata est, ut in exitu eiusdem populi ex Aegypto sescenta 25 hominum milia fuisse referantur bellicae iuuentutis; ut omitamus gentem Idumaeorum non pertinentem ad populum Israel, quam genuit frater eius Esau, nepos Abrahae, et alias

18 Gen. 5. 31 25 Exod. 12, 37

3 ciuit. illa v 4 non, m. 1 superscripto dum, V enim om. e¹
 8 filius est primogenitus natus V ^{us est} 10 qui nec V 11 aliud est v
 13 quantitate V 14 primogenitui V ^{is} 17 minim. uixit v 18 nun-
 gent. V 21 constituerentur mss.; constitueretur v 26 milia
 hom. v

natas ex semine ipsius Abrahae non per Sarram coniugem procreato.

CAPUT VIII.

De longa uita hominum, quae fuit ante diluuium et
5 de ampliore humanorum corporum forma.

Quam ob rem nullus prudens rerum existimator dubitauerit Cain non solum aliquam, uerum etiam magnam potuisse con-
dere ciuitatem, quando in tam longum tempus protendebatur
uita mortalium; nisi forte infidelium quispiam ex ipsa nume-
10 rositate annorum nobis ingerat quaestionem, qua uixisse tunc
homines scriptum est in auctoritatibus nostris, et hoc neget
esse credendum. Ita quippe non credunt etiam magnitudines
corporum longe ampliores tunc fuisse quam nunc sunt. Unde
et nobilissimus eorum poeta Vergilius de ingenti lapide, quem
15 in agrorum limite infixum uir fortis illorum temporum pu-
gnans et rapuit et cucurrit et intorsit et misit:

Vix illum — inquit — lecti bis sex cernice subirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus,

significans maiora tunc corpora producere solere tellurem.
20 Quanto magis igitur temporibus recentioribus mundi ante illud
nobile diffamatumque diluuium! Sed de corporum magnitudine
plerumque incredulos nudata per uetustatem siue per uim
fluminum uariosque casus sepulera conuincunt, ubi apparue-
runt uel unde ceciderunt incredibilis magnitudinis ossa mor-
25 tuorum. Vidi ipse non solus, sed aliquot mecum in Uticensi
litore molarem hominis dentem tam ingentem, ut, si in no-
strorum dentium modulos minutatim concideretur, centum
nobis uideretur facere potuisse. Sed illum gigantis alicuius
fuisse crediderim. Nam praeter quod erant omnium multo

17 Aen. XII, 899 sq.

2 procreato *V e² ρ¹ α f Domb.*; procreatae *e¹*; procreatos *a*; procreatas
b p v 11 auctoritatibus *V e Domb.*; auctoribus *a b p v* 15 temporum
sup. lin. V 24 os^s/a *V* 25 aliquod *V* 29 erat *male rescript. V*

quam nostra maiora tunc corpora, gigantes longe ceteris anteibant; sicut aliis deinde nostrisque temporibus rara quidem, sed nunquam ferme defuerunt, quae modum aliorum plurimum excederent. Plinius Secundus. doctissimus homo, quanto magis magisque praeterit saeculi excursus, minora ⁵ corpora naturam ferre testatur; quod etiam Homerum commemorat saepe carmine fuisse conquestum, non haec uelut poetica figmenta deridens, sed in historicam fidem tamquam miraculorum naturalium scriptor adsumens. Verum, ut dixi, antiquorum magnitudines corporum inuenta plerumque ossa, ¹⁰ quoniam diuturna sunt, etiam multo posterioribus saeculis produnt. Annorum autem numerositas cuiusque hominis, quae temporibus illis fuit, nullis nunc talibus documentis uenire in experimentum potest. Nec tamen ideo fides sacrae huic historiae deroganda est, cuius tanto inprudontius narrata non ¹⁵ credimus, quanto impleri certius praenuntiata conspiciamus. Dicit tamen etiam idem Plinius esse adhuc gentem, ubi ducentos annos uiuitur. Si ergo humanarum nitarum diuturnitates, quas experti non sumus, hodie habere creduntur incognita nobis loca, quoniam non habuisse credantur et tempora? ²⁰ An uero credibile est alicubi esse quod hic non est, et incredibile est aliquando fuisse quod nunc non est?

CAPUT X.

De differentia, qua inter Hebraeos et nostros codices uidentur annorum numeri dissonare. ²⁵

Quocirca etsi inter Hebraeos et nostros codices de ipso numero annorum nonnulla uidetur esse distantia, quod ignoro

4 H. N. VII, 16 17 ib. VII, 48 (49)

1 maiora quam nostra *v* 4 excederunt *rescript.* *V* 6 FERRE *rescribendo in RENRE et homerum in anorum corruptum V* commemoras *rescript.* *V* 14 sacra *V* huic *V a b e . f v*; huius *p z a* 15 deneganda *p* 16 impleriq; (= in plerisque), *f m. 2, e* 20 habuisse non *V* 21 est credib. *v* alicubi esse *om. e*¹ 22 est *ante* aliquando *om. e* 24 codices nostros *q* 27 ignaro *I*¹

qua ratione sit factum: non tamen tanta est, ut illos homines tam longaeuos fuisse dissentiant. Nam ipse homo primus Adam, antequam gigneret filium, qui est appellatus Seth, ducentos triginta uixisse annos reperitur in codicibus nostris, 5 in Hebraeis autem centum triginta perhibetur; sed postea quam eum genuit, septingentos uixisse legitur in nostris, octingentos uero in illis; adque ita in utrisque uniuersitatis summa concordat. Ac deinde per consequentes generationes antequam gignatur, qui gigni commemoratur, minus uixisse 10 aput Hebraeos pater eius inuenitur centum annos; sed postea quam est genitus idem ipse, centum minus quam in Hebraeis inueniuntur in nostris; adque ita et hinc et inde numeri uniuersitas consonat. In sexta autem generatione nusquam utri- que codices discrepant. In septima uero, ubi ille qui natus 15 est Enoch non mortuus, sed quod Deo placuerit translatus esse narratur, eadem dissonantia est, quae in superioribus quinque de centum annis antequam gigneret eum, qui ibi commemoratus est, filium, adque in summa similis conso- nantia. Vixit enim annos, antequam transferretur, secundum 20 utrosque codices trecentos sexaginta quinque. Octaua gene- ratio habet quidem nonnullam diuersitatem, sed minorem ac dissimilem ceteris. Mathusalam quippe, quem genuit Enoch, antequam gigneret eum, qui in ipso ordine sequitur, secun- dum Hebraeos non centum minus, sed uiginti amplius uixit 25 annos; qui rursus in nostris, postea quam eum genuit, repe- riuntur additi, et in utrisque sibi summa uniuersi numeri occurrit. In sola nona generatione, id est in annis Lamech, filii Mathusalae, patris autem Noe, summa uniuersitatis dis-

5 Gen. 5, 3 etc.

3 appell. est v 4 annos uixisse v 9 gignantur V qui gigni] pgigni e commemoratur V 12 et hinc *ep̄p̄f Domb.*; et *om. Vabav* 17 de centum] ducentum e 18 atque in *Vep̄ Domb.*; atque ita in *abv* 20 et quinque *ev* 22 Mathusalem *abv* 23 secundum, *in marg.* apud, e 28 mathusalae *Vep̄p̄a f*; mathusalem *abv*

crepat, sed non plurimum. Viginti enim et quattuor annos plus uixisse in Hebraeis quam in nostris codicibus inuenitur. Namque antequam gigneret filium, qui uocatus est Noe, sex minus habet in Hebraeis quam in nostris; postea uero quam eum genuit, triginta amplius in eisdem quam in nostris. Unde sex illis detractis restant uiginti quattuor, ut dictum est.

CAPUT XI.

De auuis Mathusalae, cuius aetas quattuordecim annis diluuium uidetur excedere.

Per hanc autem discrepantiam Hebraeorum codicum adque nostrorum exoritur illa famosissima quaestio, ubi Mathusalam quattuordecim annos uixisse post diluuium computatur, cum scriptura ex omnibus, qui in terra tunc fuerant, solos octo homines in arca exitium commemoret euasisse diluuii, in quibus Mathusalam non fuit. Secundum codices enim nostros Mathusalam priusquam gigneret illum, quem uocauit Lamech, uixit annos centum sexaginta septem; deinde ipse Lamech, antequam ex illo natus esset Noe, uixit annos centum octoginta octo, qui fiunt simul trecenti quinquaginta quinque; his adduntur sescenti Noe, quoto eius anno diluuium factum est: qui fiunt nongenti quinquaginta quinque, ex quo Mathusalam natus est usque ad annum diluuii. Omnes enim anni uitae Mathusalam nongenti sexaginta uouem computantur, quia, cum uixisset annos centum sexaginta septem et genuisset filium, qui est appellatus Lamech, post eum genitum uixit annos octingentos duo; qui omnes, ut diximus, uongenti sexaginta uouem fiunt. Unde detractis nongentis quinquaginta quinque ab ortu Mathusalae usque ad diluuium remanent

21 Gen. 7, 6

3 namque *V a b e a f*; nam *p p v* 6 et quattuor *e v* 10 quodicum *e*¹
 19 simul fiunt *v* 21 nungenti *V ρ*¹ et sic semper *V* 22 enim *V p*;
 autem *rell. v Domb.* 25 est *om. e* 26 octingentos duo *V ρ .5*;
d. ccc. ii a b p; oct. duos *e v* 28 et quinque *e*

quattuordecim, quibus uixisse creditur post diluuium. Propter quod eum nonnulli, etsi non in terra, ubi omnem carnem, quam uiuere in aquis natura non sinit, constat fuisse deletam, cum patre suo qui translatus fuerat aliquantum fuisse adque
 5 ibi, donec diluuium praeteriret, uixisse arbitrantur, nolentes derogare fidem codicibus, quos in auctoritatem celebriorem suscepit ecclesia, et credentes Iudaeorum potius quam istos non habere quod uerum est. Non enim admittunt, quod magis hic esse potuerit error interpretum, quam in ea lingua esse
 10 falsum, unde in nostram per Graecam scriptura ipsa translata est, sed inquit non esse credibile septuaginta interpretes, qui uno simul tempore unoque sensu interpretati sunt, errare potuisse aut ubi nihil eorum intererat uoluisse mentiri; Iudaeos uero, dum nobis inuident, quod lex et prophetae ad
 15 nos interpretando transierint, mutasse quaedam in codicibus suis, ut nostris minueretur auctoritas. Hanc opinionem uel suspicionem accipiat quisque ut putauerit; certum est tamen non uixisse Mathusalam post diluuium, sed eodem anno fuisse defunctum, si uerum est quod de numero annorum in Hebraeis codicibus inuenitur. De illis autem septuaginta interpretibus quid mihi uideatur, suo loco diligentius inserendum est, cum ad ipsa tempora, quantum necessitas huius operis postulat, commemoranda adiuuante Domino uenerimus. Praesenti enim sufficit quaestioni secundum utrosque codices tam
 25 longas habuisse uitas illius aevi homines, ut posset aetate unius, qui de duobus, quos solos terra tunc habuit, parentibus primus est natus, ad constituendam etiam ciuitatem multiplicari genus humanum.

21 XVIII, c. 42 sqq.

1 quattuor V 3 constat *sup. lin.* V 4 elatus, *in marg.*
 translatus, e 8 amittunt V 11 credibilem V interpretejs V
 13 intercat e 17 quis e 21 inserendum *V a b e p a v*; disserendum ρ *Domb.*

CAPUT XII.

De opinione eorum, qui primorum temporum homines tam longaeuos, quam scribitur, fuisse non credunt.

Neque enim ullo modo audiendi sunt, qui putant aliter annos illis temporibus computatos, id est tantae breuitatis, 5 ut unus annus noster decem illos habuisse credatur. Quapropter, inquit, cum audierit quisque uel legerit nongentos annos quemque uixisse, debet intellegere nonaginta; decem quippe illi anni unus est noster et decem nostri centum illi fuerunt. Ac per hoc, ut putant, uiginti trium annorum fuit 10 Adam, quando genuit Seth, et ipse Seth uiginti agebat et sex menses, quando ex illo natus est Enos, quos appellat scriptura ducentos et quinque annos; quoniam sicut isti suspicantur, quorum exponimus opinionem, unum annum, qualem nunc habemus, in decem partes illi diuidebant et easdem 15 partes annos uocabant; quarum partium habet una quadratum senarium, eo quod sex diebus Deus perfecit opera sua, ut in septimo requiesceret (de qua re in libro undecimo, sicut potui, disputaui); sexiens autem seni, qui numerus quadratum senarium facit, triginta sex dies sunt; qui multiplicati deciens 20 ad trecentos sexaginta perueniunt, id est duodecim menses lunares. Propter quinque dies enim reliquos, quibus solaris annus inpletur, et diei quadrantem, propter quem quater ductum eo anno, quo bissextum uocant, unus dies adicitur, addebantur a ueteribus postea dies, ut occurreret numerus 25 annorum, quos dies Romani intercalares uocabant. Proinde etiam Enos, quem genuit Seth, decem et nouem agebat annos, quando ex illo natus est filius eius Caiuan, quos annos dicit

18 c. 8

7 uelegerit V¹ 8 quemque V b e p a f Domb.; quemquam a v; quem p
9 unus annus est e 10 uiginti trium om. a annorum superscripto
cxxx, et in marg. corr. m. In biblioteca habetur. c. xxx., a 11 et
ante ipse om. V agebat mss.; habebat v 16 haberet e¹ 17 eo ex
cum corr., e Deus sex diebus v 20 et sex, et m. 2 sup. lin. b
dies om. a sunt mss.; fiunt v 23 quapãt e

scriptura centum nonaginta. Et deinceps per omnes genera-
 tiones, in quibus hominum anni commemorantur ante dilu-
 uium, nullus fere in nostris codicibus inuenitur, qui, cum
 esset centum annorum uel infra uel etiam centum uiginti aut
 5 non multo amplius, genuerit filium; sed qui minima aetate
 genuerunt, centum sexaginta, et quod excurrit, fuisse refe-
 runtur; quia nemo, inquiunt, decem annorum homo potest
 gignere filios, qui numerus centum appellabantur anni ab illis
 hominibus; sed in annis sedecim est matura pubertas et proli
 10 iam idonea procreandae, quos centum et sexaginta annos illa
 tempora nuncupabant. Ut autem aliter annum tunc fuisse
 computatum non sit incredibile, adiciunt quod aput plerosque
 scriptores historiae reperitur, Aegyptios habuisse annum quat-
 tuor mensum, Acarnanas sex mensum, Lauinios tredecim men-
 15 sum. Plinius Secundus cum commemorasset relatum fuisse
 in litteras quendam uixisse centum quinquaginta duos <annos>,
 alium decem amplius, alios ducentorum annorum habuisse
 uitam, alios trecentorum, quosdam ad quingentos, alios ad
 sescentos, nonnullos ad octingentos etiam peruenisse, haec
 20 omnia inscitia temporum accidisse arbitratus est. 'Alii quippe,
 inquit, aestate <unum> determinabant annum et alterum hieme,
 alii quadripartitis temporibus. sicut Arcades, inquit, quorum
 anni trimenstres fuerunt.' Adiecit etiam aliquando Aegyptios,
 quorum paruos annos quaternorum mensum fuisse supra dixi-
 25 mus, lunae fine limitasse annum. 'Itaque aput eos, inquit, et
 singula milia annorum uixisse produntur.'

17 H. N. VII, 48, 155

6 et quod excurrit *sup. lin. V* 11 *sq.* ut annum tunc aliter *p*
 14 mensum *et sic deinceps V ρ α f Domb.*; mensium *a b e p v* acar-
 cadas, *in marg.* acarnanas, *e* labinios *V*; lanios *b* 16 litteras
V e v; litteris *a b p* annos *om. V e p p α f* 20 inscitia *V p p α f*;
 inscientia *a b e*; propter inscientiam *v* 21 unum *om. V a b e p p α f*
 22 partitis, *m. 2 superscripto* quadri, *b* 23 trimenstres *V e¹*; trimen-
 ses, *a e²*; tres menses *b*; trimestres *p v* fuerunt *V a b e p p*; fuere *v*

His uelut probabilibus argumentis quidam non destruentes fidem sacrae huius historiae, sed adstruere nitentes, ne sit incredibile quod tam multos annos uixisse referuntur antiqui, persuaserunt sibi, nec se suadere inpudenter existimant, tam exiguum spatium temporis tunc annum uocatum, ut illi decem 5 sint unus noster et decem nostri centum illorum. Hoc autem esse falsissimum documento euentissimo ostenditur. Quod antequam faciam, non mihi tacendum uidetur, quae credibilior possit esse suspicio. Poteramus certe hanc adseuerationem ex Hebraeis codicibus redarguere adque conuincere, ubi Adam 10 non ducentorum tringinta, sed centum triginta annorum fuisse reperitur, quando tertium genuit filium; qui anni si tredecim nostri sunt, procul dubio, primum quando genuit, undecim uel non multo amplius annorum fuit. Quis potest hac aetate 15 generare usitata ista nobisque notissima lege naturae? Sed hunc omittamus, qui fortasse etiam quando creatus est potuit; non enim eum tam paruun, quam infantes nostri sunt, factum fuisse credibile est. Seth filius eius non ducentorum quinque, sicut nos legimus, sed centum quinque fuit, quando genuit Enos; ac per hoc secundum istos nondum habebat undecim 20 annos aetatis. Quid dicam de Cainan eius filio, qui cum aput nos centum septuaginta reperiatur, aput Hebraeos septuaginta legitur fuisse, quando genuit Maleleel? Quis generat homo septennis, si tunc anni septuaginta nuncupabantur qui septem fuerunt? 25

10 Gen. 5, 3 sqq.

4 inpudenter *V a b e p p a f*; imprud. *v* 7 falsiss. esse *v* documentorum documento euid. *V* 11 sed centum XXX *sup. lin.* *V* 13 primo e quando genuit *mss.*; genuit, quando *v* 15 iste (?) *Domb.* 18 seth *V b e p a f*; sedh *p*; sed *a v* 19 sicut *om.* *V* 23 maleleel *V e*; malelehel *a b p v* 24 septem annis *p f* nuncupatur *V¹*

CAPUT XIII.

An in dinumeratione annorum Hebraeorum magis quam septuaginta interpretum sit sequenda auctoritas.

5 Sed cum hoc dixerō, continuo referetur illud Iudaeorum esse mendacium, de quo superius satis actum est; nam septuaginta interpretes laudabiliter celebratos uiros non potuisse mentiri. Ubi si quaeram, quid sit credibilius, Iudaeorum gentem tam longe lateque diffusam in hoc conscribendum mendacium uno consilio conspirare potuisse et, dum aliis inuidēt auctoritatem, sibi abstulisse ueritatem, an septuaginta homines, qui etiam ipsi Iudaei erant, uno in loco positos, quoniam rex Aegyptius Ptolomaeus eos ad hoc opus ascuerat, ipsam ueritatem gentibus alienigenis inuidisse et communicato istuc
10 fecisse consilio: quis non uideat quid procliuius faciliusque credatur? Sed absit ut prudens quispiam uel Iudaeos cuiuslibet peruersitatis adque malitiae tantum potuisse credat in codicibus tam multis et tam longe lateque dispersis, uel septuaginta illos memorabiles uiros hoc de inuidenda gentibus
20 ueritate unum communicasse consilium. Credibilius ergo quis dixerit, cum primum de bibliotheca Ptolomaei describi ista coeperunt, tunc aliquid tale fieri potuisse in codice uno, sed primitus inde descripto, unde iam latius emanaret; ubi potuit quidem accidere etiam scriptoris error. Sed hoc in illa quaestione de uita Mathusalae non absurdum est suspicari, et in
25 illo alio, ubi superantibus uiginti quattuor annis summa non conuenit. In his autem, in quibus continuatur ipsius mendo-

5 Sed cum] secundum *e* 9 hoc *om.* *e*¹ ^m ^{dac} ^{consil} eonſilium uno međaō V
11 et ueritatem *e* 12 in uno *v* positus *e*¹; positi *e*² 13 aegyptius
mss.; Aegypti *v* ptolomeus et sic infra V a b e p a f; ptholomeus et
sic infra *p*; Ptolemaeus *v* 14 communi *a* istuc V p a; istunc *e*¹;
istud *a b e*² *p v* 15 fecisse *om.* *a* quid faciliusque, quid *m.* 2 *sup.*
lin., V 17 potuisse *om.* *e* 18 post multis in V uerba inde ab alieni-
genis *l.* 14 usque ad tam multis repetita lineolis deleta sunt 22 sed
mss.; scilicet *v* 24 errore *e* 27 quibus omisso in, *e*¹

sitatis similitudo, ita ut ante genitum filium, qui ordini in-
seritur, alibi supersint centum anni, alibi desint; post genitum
autem ubi deerant supersint, ubi supererant desint, ut summa
conueniat; et hoc in prima, secunda, tertia, quarta, quinta,
septima generatione inuenitur: uidetur habere quandam, si ⁵
dici potest, error ipse constantiam nec casum redolet, sed
industriam.

Itaque illa diuersitas numerorum aliter se habentium in
codicibus Graecis et Latinis, aliter in Hebraeis, ubi non est
ista de centum annis prius additis et postea detractis per tot ¹⁰
generationes continuata parilitas, nec malitiae Iudaeorum nec
diligentiae uel prudentiae septuaginta interpretum, sed scrip-
toris tribuatur errori, qui de bibliotheca supradicti regis codi-
cem describendum primus accepit. Nam etiam nunc, ubi
numeri non faciunt intentum ad aliquid, quod facile possit ¹⁵
intellegi uel quod appareat utiliter disci, et neglegenter descri-
buntur et neglegentius emendantur. Quis enim sibi existimet
esse discendum, quot milia hominum tribus Israel singillatim
habere potuerunt? quoniam prodesse aliquid non putatur; et
quotus quisque hominum est, cui profunditas utilitatis huius ²⁰
appareat? Hic uero, ubi per tot contextas generationes centum
anni alibi adsunt, alibi desunt, et post natum, qui comme-
morandus fuerat, filium desunt ubi adfuerunt, adsunt ubi
defuerunt, ut summa concordet: nimiram cum uellet per-
suadere, qui hoc fecit, ideo numerosissimos annos uixisse ²⁵
antiquos, quod eos breuissimos nuncupabant, et hoc de maturi-
tate pubertatis, qua idonea filii gignerentur, conaretur osten-
dere, adque ideo in illis centum annis decem nostros insinu-
andos putaret incredulis, ne homines tamdiu uixisse recipere
in fidem nollent, addidit centum, ubi gignendis filiis habilem ³⁰

4 et tertia e quinta sexta sept. V; sexta sup. lin. b 6 post e
8 numerum e¹ 14 ubimeri V 15 quid V. 16 dici V¹ 17 exist.
sibi v 18 quod e¹ 19 quoniam^d V 22 desunt, de sup. lin., e
natum V 24 conuellet e¹ 27 quia e 28 centum decem annis V^{annis}

non inuenit aetatem, eosdemque post genitos filios, ut congrueret summa, detraxit. Sic quippe uoluit credibiles facere idonearum generandae proli conuenientias aetatum, ut tamen numero non fraudaret uniuersas aetates uiuentium singulorum.

5 Quod autem id in sexta generatione non fecit, hoc ipsum est quod magis mouet ideo illum fecisse, cum res, quam dicimus, postulauit, quia non fecit, ubi non postulauit. Inuenit namque in eadem generatione aput Hebraeos uixisse Iared, antequam genuisset Enoch, centum sexaginta duos <annos>, qui secundum illam rationem breuium annorum fiunt anni sedecim et

10 aliquid minus quam menses duo; quae iam aetas apta est ad gignendum, et ideo addere centum annos breues, ut nostri uiginti sex fierent, necesse non fuit, nec post natum Enoch eos detrudere, quos non addiderat ante natum. Sic factum est

15 ut hic nulla esset inter codices utrosque uarietas.

Sed rursus mouet, quur in octaua generatione, antequam de Mathusalam nasceretur Lamech, cum aput Hebraeos legantur centum octoginta duo anni, uiginti minus inueniuntur in codicibus nostris, ubi potius addi centum solent, et post genitum

20 Lamech complendam restituuntur ad summam, quae in codicibus utrisque non discrepat. Si enim centum septuaginta annos propter pubertatis maturitatem decem et septem uolebat intellegi, sicut nihil addere, ita nihil detrudere iam debebat, quia inuenerat aetatem idoneam generationi filiorum, propter

25 quam in aliis centum illos annos, ubi eam non inueniebat, addebat. Hoc autem de uiginti annis merito putarem casu mendositatis accidere potuisse, nisi eos, sicut prius detraxerat,

8 Gen. 5, 18

1 uenit *V* easdemque *V* 3 proliſ *e* conuenias *e* 5 id in *V*
*b*² *e*² *p*; id *om.* *a* *b*¹ *e*¹ *v* *Domb.* non *mss.*; id non *v* 6 mouet *V*
a *b* *e* *p* *a* *v*; monet *p* *Domb.* illum ideo *v* 8 iared *V*¹ *e*; iaret *V*² *b*;
iareth *a* *v*; lamech, *in marg. m.* 2 iareth, *p* 9 duo *p* annos *om.*
V *e* *p* *p* *a* = 10 annis *e* 11 quaeſiam *V*; quae eſiam *e* 15 utrosque
sup. lin. *V* 17 nosceretur *V*¹ 18 uiginti duſ minus *e* 19 solet *e*
23 addere ita nihil *om.* *e*¹

restituere postea curaret, ut summae conueniret integritas. An forte astutius factum existimandum est, ut illa, qua centum anni prius solent adici et postea detrahi, occultaretur industria, cum et illic, ubi necesse non fuerat, non quidem de centum annis, uerum tamen de quantulocumque numero prius detracto, 5 post reddito, tale aliquid fieret? Sed quomolibet istuc accipiatur, siue credatur ita esse factum siue non credatur, siue postremo ita siue non ita sit: recte fieri nullo modo dubitauerim, ut, cum diuersum aliquid in utrisque codicibus inuenitur, quando quidem ad fidem rerum gestarum utrumque 10 esse non potest uerum, ei linguae potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio. Nam in quibusdam etiam codicibus Graecis tribus et uno Latino et uno etiam Syro inter se consentientibus inuentus est Mathusalam sex annis ante diluuium fuisse defunctus. 15

CAPUT XIII.

De parilitate annorum, qui eisdem quibus nunc spatiis et in prioribus saeculis cucurrerunt.

Nunc iam uideamus quonam modo euidenter possit ostendi, non tam breues, ut illi decem unus esset noster, sed tantae 20 prolixitatis annos, quantae nunc habemus (quos utique circuitus conficit solis), in illorum hominum uita prolixissima computatos. Sescentesimo nempe anno uitae Noe scriptum est factum esse diluuium. Quir ergo ibi legitur: Et aqua diluuii facta est super terram sescentesimo anno 25 in uita Noe, secundi mensis, septima et uicensima mensis, si annus ille minimus, quales decem faciunt unum nostrum, triginta sex habebat dies? Tantillus quippe annus,

24 Gen. 7, 10 sq.

4 centum *omisso* de *V* 6 quomodo *ab* 1 istuc *V*; istunc *e*; istud *bpv*; id *a* 8 *ista—ista* *V* dubitauerit *e* 12 alium *V*¹ 19 quoniam *V* 22 in *om.* *p*¹ *f* 23 *sesce* ^{*en*} *ssimo* *V* 24 quare *b* ibi ergo *e* 26 in uita *Vev*; uitae *abp p² a f* 28 dies habebat *v*

si antiquo more hoc nomen accepit, aut non habet menses, aut mensis eius est triduum, ut habeat duodecim menses. Quo modo igitur hic dictum est: Sescentesimo anno, secundi mensis, septima et uicensima mensis, nisi
 5 quia tales, quales nunc sunt, etiam tunc erant menses? Nam quo pacto aliter uicensimo et septimo die secundi mensis diceretur coeptum esse diluuium? Deinde postea in fine diluuii ita legitur: Et sedit arca in mense septimo, septima et uicensima mensis, super montes Ararat.
 10 Aqua autem minuebatur usque ad undecimum mensem; in undecimo autem mense prima die mensis paruerunt capita montium. Si igitur tales menses erant, tales profecto et anni erant, quales nunc habemus. Menses quippe illi triduani uiginti et septem dies habere non poterant.
 15 Aut si pars tricesima tridui tunc appellabatur dies, ut omnia proportione minuantur: ergo nec toto quadriduo nostro factum est illud tam grande diluuium, quod memoratur factum quadraginta diebus et noctibus. Quis hanc absurditatem et uanitatem ferat? Proinde remoueatur hic error, qui coniec-
 20 tura falsa ita uult adstruere scripturarum nostrarum fidem, ut alibi destruat. Prorsus tantus etiam tunc dies fuit, quantus et nunc est, quem uiginti quattuor horae diurno curriculo nocturnoque determinant; tantus mensis, quantus et nunc est, quem luna coepta et finita concludit; tantus annus, quan-
 25 tus et nunc est, quem duodecim menses lunares additis propter cursum solarem quinque diebus et quadrante consummant, quanti anni sescentissimi uitae Noe secundus erat mensis eiusque mensis uicensimus et septimus dies, quando coepit esse diluuium, in quo dies quadraginta continuatae ingentes

8 Gen. 8, 4 sq.

3 hinc *ab* 4 uicensima *V e p p a f*; uicesima (uiges. *a*) die *abv*
 6 *p e c c a t o V* 9 uicesima die *abv* montem *s a r a r a t e* 16 ergo
om. a quadriduo *V b¹ p Domb.*; quadriduo *ab² e v* 22 uiginti
 quattuor *V e p*; uig. et quatt. *abv Domb.* 23 determinat *V¹* 26 so-
 lis *p* 29 quadrag. *om. V, in marg. m. 2 XL*

pluuiæ memorantur, qui dies non binas ac paulo amplius horas habebant, sed uicenas et quaternas die noctuque transactas. Ac per hoc tam magnos annos uixerunt illi antiqui usque amplius quam nongentos, quantos postea uixit Abraham centum septuaginta et post eum filius eius Isaac centum octoginta et filius eius Iacob prope centum quinquaginta, et quantos interposita aliquantâ aetate Moyses centum uiginti, et quantos etiam nunc uiuunt homines septuaginta uel octoginta uel non multo amplius, de quibus dictum est: Et amplius eis labor et dolor.

Illa uero numerorum uarietas, quæ inter codices Hebraeos inuenitur et nostros, neque de hac antiquorum longæuitate dissentit, et si quid habet ita diuersum, ut uerum esse utrumque non possit, rerum gestarum fides ab ea lingua repetenda est, ex qua interpretatum est quod habemus. Quæ facultas cum uolentibus ubique gentium præsto sit, non tamen uacat, quod septuaginta interpretes in plurimis, quæ diuersa dicere uidentur, ex Hebraeis codicibus emendare ausus est nemo. Non enim est illa diuersitas putata mendositas; nec ego ullo modo putandam existimo: sed ubi non est scriptoris error, aliquid eos diuino spiritu, ubi sensus esset consentaneus ueritati et prædicans ueritatem, non interpretantium munere, sed prophetantium libertate aliter dicere uoluisse credendum est. Unde merito non solum Hebraeis, uerum etiam ipsis, cum adhibet testimonia de scripturis, uti apostolica inuenitur auctoritas. Sed hinc me opportuniore loco, si Deus adiuuerit, promisi diligentius locuturum; nunc quod instat expediam. Non enim ambigendum est ab homine, qui ex primo homine

4 Gen. 25, 7 5 Gen. 35, 28 6 Gen. 47, 28 8 Deut. 34, 7
9 Ps. 89, 10

4 qui usque e nung. V; nonagentos, e ex i corr., e . 5 septuaginta mss.; sept. quinque v et post octog. om. b¹ 7 moyses V¹
12 longe uite e¹; longæua uita e² 19 sq. non enim illa diuersitas putanda est mendositas p 20 putandum ep 22 munere mss.; more v
26 opportuniore e

primus est natus, quando tamdiu uiuebant, potuisse constitui ciuitatem, sane terrenam, non illam, quae dicitur ciuitas Dei, de qua ut scriberemus, laborem tanti huius operis in manus sumsimus.

CAPUT XV.

5 An credibile sit primi saeculi uiros usque ad eam aetatem, qua filios generasse referuntur, a concubitu continuisse.

Dicet ergo aliquis: 'Itane credendum est hominem filios
 10 generaturum nec habentem propositum continentiae centum et amplius, uel secundum Hebraeos non multo minus, id est octoginta, septuaginta, sexaginta annos a concumbendi opere uacuisse, aut si non uacaret, nihil prolis gignere potuisse?' Haec quaestio duobus modis soluitur. Aut enim tanto serior
 15 fuit proportione pubertas, quanto uitae totius maior annositas; aut, quod magis uideo esse credibile, non hic primogeniti filii commemorati sunt, sed quos successionis ordo poscebat, ut perueniretur ad Noe, a quo rursus ad Abraham uidemus esse peruentum, ac deinde usque ad certum articulum tem-
 20 poris, quantum oportebat signari etiam generationibus commemoratis cursum gloriosissimae ciuitatis in hoc mundo peregrinantis et supernam patriam requirentis. Quod enim negari non potest, prior omnibus Cain ex coniunctione maris et feminae natus est. Neque enim illo nato dixisset Adam, quod
 25 dixisse legitur: Adquisiui hominem per Deum, nisi illis duobus ipse fuisset homo nascendo additus primus. Hunc secutus Abel, quem maior frater occidit, praefigurationem quandam peregrinantis ciuitatis Dei, quod ab impiis et

25 Gen. 4, 1

9 dicit *a* 13 uacuisse *b¹e¹*; uacuisset *V*; uacasse *e²*; uacauisse *ab²pv*
 17 sed quod *e* 26 duos *V* 27 praefigurationem quandam *Vep²α²f*
Domb.; praefiguratione quadam *abv* 28 quod ab *V¹aev*; quae ab *p*;
 quod esset ab *V²b²ρ²f*

quodam modo terrigenis, id est terrenam originem diligentibus et terrenae ciuitatis terrena felicitate gaudentibus, persecutiones iniquas passura fuerat, primus ostendit. Sed quot annorum erat Adam, cum eos genuit, non apparet. Exinde digeruntur generationes aliae de Cain, aliae de illo, quem 5 genuit Adam in eius successionem, quem frater occidit, et appellauit nomen illius Seth dicens, ut scriptum est: Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro Abel, quem occidit Cain. Cum itaque istae duae series generationum. una de Seth, altera de Cain, has duas, de quibus agimus, 10 distinctis ordinibus insinuent ciuitates, unam caelestem in terris peregrinantem, alteram terrenam terrenis tamquam sola sint gaudiis inhiantem uel inhaerentem: nullus de progenie Cain, cum dinumerata sit connumerato Adam usque ad octauam generationem, quot annorum fuisset expressus est, quando 15 genuit eum, qui commemoratur post eum. Noluit enim Spiritus Dei in terrenae ciuitatis generationibus tempora notare ante diluuium, sed in caelestis maluit, tamquam essent memoria digniores. Porro autem Seth quando natus est, non quidem taciti sunt anni patris eius, sed iam genuerat alios; et utrum 20 solos Cain et Abel, adfirmare quis audeat? Non enim quia soli nominati sunt propter ordines generationum quas commemorare oportebat, ideo consequens uideri debet solos fuisse tunc generatos ex Adam. Cum enim silentio coopertis omnium nominibus ceterorum legatur eum genuisse filios et filias: 25 quota fuerit ista proles eius, quis praesumat adserere, si culpam temeritatis euitat? Potuit quippe Adam diuinitus admonitus dicere, postea quam Seth natus est: Suscitauit enim mihi Deus semen aliud pro Abel, quoniam talis

7 Gen. 4, 25

3 fuerat *om.* α quod V^1 6 successionem $Vepv$; successione $abaf$
 8 enim *om.* b^1 8 quem iugulauit ρ 13 inhi autem, *in marg.* inhiantem, e 20 sed etiam e 21 ad , *reliquae litterae deletae dignosci nequeunt, in marg.* affirmare, e 22 commemorare $Vab^1ep\rho af$ *Domb.*; commemorari b^2v 26 qui e

erat futurus, qui inpleret illius sanctitatem, non quod ipse prior post eum temporis ordine nasceretur. Deinde quod scriptum est: Vixit autem Seth quinque et ducentos annos (uel secundum Hebraeos quinque et centum
 5 annos), et genuit Enos: quis possit nisi inconsideratus adseuerare hunc eius primogenitum fuisse? ut admirantes merito requiramus, quo modo per tot annos immunis fuerit a conubio sine ullo proposito continentiae uel non genuerit coniugatus; quando quidem etiam de ipso legitur: Et genuit
 10 filios et filias, et fuerunt omnes dies Seth duodecim et nongenti anni, et mortuus est. Adque ita deinceps, quorum anni commemorantur, nec filios filiasque genuisse reticentur. Ac per hoc non apparet omnino, utrum, qui nominatur genitus, ipse fuerit primogenitus; immo uero, quoniam
 15 credibile non est patres illos aetate tam longa aut inpuberes fuisse aut coniugibus caruisse uel fetibus, nec illos eorum filios primos eis natos fuisse credibile est. Sed cum sacrae scriptor historiae ad ortum uitamque Noe, cuius tempore diluuium factum est, per successiones generationum notatis
 20 temporibus intenderet peruenire, eas utique commemorauit, non quae primae suis parentibus fuerint, sed quae in propagationis ordinem uenerint.

Exempli gratia, quo id fiat apertius, aliquid interponam, unde nullus ambigat fieri potuisse quod dico. Euangelista
 25 Matthaeus generationem dominicae carnis per seriem parentum uolens commendare memoriae, ordiens a patre Abraham adque ad Dauid primitus ut perueniret intendens: Abraham, inquit, genuit Isaac; quur non dixit Ismael, quem primitus genuit? Isaac autem, inquit, genuit Iacob; quur non
 30 dixit Esau, qui eius primogenitus fuit? Quia scilicet per illos ad Dauid peruenire non posset. Deinde sequitur: Iacob

9 Gen. 5, 4 sqq. 27 Mt. 1, 2 sq.

3 uixit] habet ρ 5 consider. e 11 nungenti V e 12 nec...
 reticentur sup. lin. V 22 ordine f 23 quod id e id om. p
 27 ad] a V

autem genuit Iudam et fratres eius; numquid Iudas primogenitus fuit? Iudas, inquit, genuit Phares et Zarat; nec istorum geminorum aliquis fuit primogenitus Iudae, sed ante illos iam tres genuerat. Eos itaque tenuit in ordine generationum, per quos ad Dauid adque inde quo 5 intenderat perueniret. Ex quo intellegi potest, ueteres quoque homines ante diluuium non primogenitos, sed eos fuisse commemoratos, per quos ordo succedentium generationum ad Noe patriarcham duceretur, ne serae pubertatis illorum obscura et non necessaria quaestio nos fatiget. 10

CAPUT XVI.

De iure coniugiorum, quod dissimile a subsequentibus matrimoniis habuerint prima conubia.

Cum igitur genus humanum post primam copulam uiri facti ex puluere et coniugis eius ex uiri latere marium femi- 15 uarumque coniunctione opus haberet, ut gignendo multiplicaretur, nec essent ulli homines, nisi qui ex illis duobus nati fuissent: uiri sorores suas coniuges acceperunt; quod profecto quanto est antiquius compellente necessitate, tanto postea factum est damnabilius religione prohibente. Habita est enim 20 ratio rectissima caritatis, ut homines, quibus esset utilis adque honesta concordia, diuersarum necessitudinum uinculis uecterentur, nec unus in uno multas haberet, sed singulae spargerentur in singulos ac sic ad sociale uitam diligentius conligandam plurimae plurimos obtinerent. Pater quippe et 25 socer duarum sunt necessitudinum nomina. Ut ergo alium quisque habeat patrem, alium socerum, numerosius se caritas porrigit. Utrumque autem unus Adam esse cogebatur et filiis et filiabus suis, quando fratres sororesque conubio

3 zarat *V p q a*; zarad *b*; zarath *e f*; zaram *a v* 4 hos *p* 5 ad...
 quo *om. e* quod *V* 8 succed. ordo *v* 9 puertatis *V* 10 fatigat *e*¹
 15 eius *sup. lin. V* 16 coniunctionem *V* multiplicarentur *V*¹ *e*
 17 essent *q* 20 enim *sup. lin. e* 24 sia-otiale *e*¹ 27 caritatis *V*¹
 29 et *sup. lin. V*

iungebantur. Sic et Eua uxor eius utrique sexui filiorum fuit et socrus et mater; quae si duae feminae fuissent, mater altera et socrus altera. copiosius se socialis dilectio conligaret. Ipsa denique iam soror, quod etiam uxor fiebat, duas tenebat
 5 una necessitudines; quibus per singulas distributis, ut altera esset soror, altera uxor, hominum numero socialis propinquitas augetur. Sed hoc unde fieret tunc non erat, quando nisi fratres et sorores ex illis duobus primis nulli homines erant. Fieri ergo debuit quando potuit, ut existente copia inde
 10 ducerentur uxores, quae non erant iam sorores, et non solum illud ut fieret nulla necessitas esset, uerum etiam si fieret nefas esset. Nam si et nepotes primorum hominum, qui iam consobrinas poterant accipere coniuges, sororibus matrimonio iungerentur, non iam duae, sed tres in homine uno necessi-
 15 tudines fierent, quae propter caritatem numerosiore propinquitate nectendam disseminari per singulos singulae debuerunt. Esset enim unus homo filiis suis, fratri scilicet sororique coniugibus, et pater et socer et auunculus; ita et uxor eius eisdem communibus filiis et mater et amita et socrus; idem-
 20 que inter se filii eorum non solum essent fratres adque coniuges, uerum etiam consobrini, quia et fratrum filii. Omnes autem istae necessitudines, quae uni homini tres homines conectebant, nouem conecterent, si essent in singulis singulae, ut unus homo haberet alteram sororem, alteram uxorem,
 25 alteram consobrinam, alterum patrem, alterum auunculum, alterum socerum, alteram matrem, alteram amitam, alteram socrum; adque ita se non in paucitate coartatum, sed latius adque numerosius propinquitatibus crebris uinculum sociale diffunderet.
 30 Quod humano genere crescente et multiplicato etiam inter inpios deorum multorum falsorumque cultores sic obseruari

4 quae b^2 duos V 11 istud v 12 esset uerum et Nam *ex*
antecedentibus repetit. V si ex nepotibus a 18 abunculus V et sic
 l. 25 uxores eisdem V 19 eisdemque e . iidemque v 21 qui e
 27 cohartatum V ; coarctatum v

cernimus, ut, etiamsi peruersis legibus permittantur fraterna coniugia, melior tamen consuetudo ipsam malit exhorre licentiam, et cum sorores accipere in matrimonium primis humani generis temporibus omnino licuerit, sic auersetur, quasi nunquam licere potuerit. Ad humanum enim sensum 5 uel adliciendum uel offendendum mos ualet plurimum; qui cum in hac causa inmoderationem concupiscentiae coherceat, eum dissignari adque corrumpi merito esse nefarium iudicatur. Si enim est iniquum auiditate possidendi transgredi limitem agrorum, quanto est iniquius libidine concumbendi subuertere 10 limitem morum! Experti autem sumus in conubiis consobrinarum etiam nostris temporibus propter gradum propinquitatis fraterno gradui proximum quam raro per mores fiebat, quod fieri per leges licebat, quia id nec diuina prohibuit et nondum prohibuerat lex humana. Verum tamen factum etiam licitum 15 propter uicinitatem horrebatur illiciti et, quod fiebat cum consobrina, paene cum sorore fieri uidebatur; quia et ipsi inter se propter tam propinquam consanguinitatem fratres uocantur et paene germani sunt. Fuit autem antiquis patribus religiosae curae, ne ipsa propinquitas se paulatim propaginum 20 ordinibus dirimens longius abiret et propinquitas esse desisteret, eam nondum longe positam rursus matrimonii uinculo conligare et quodam modo renocare fugientem. Unde iam pleno hominibus orbe terrarum, non quidem sorores ex patre uel matre uel ex ambobus suis parentibus natas, sed tamen 25 amabant de suo genere ducere uxores. Verum quis dubitet honestius hoc tempore etiam consobrinorum prohibita esse coniugia? non solum secundum ea, quae disputauimus, propter multiplicandas adfinitates, ne habeat duas necessitudines una persona, cum duae possint eas habere et numerus propin- 30 quitatis auergeri; sed etiam quia nescio quo modo inest humanae

2 ipsamq' V 4 humanis V 6 adliciendum, *in marg.* illiciendū, e
 9 iniquum est v inicum V 11 autem] enim V conubis V¹
 13 fiebant V 16 et hoc, *in marg.* et quod, e 21 ordinum V¹
 22 uinculum V¹

uerecundiae quiddam naturale adque laudabile, ut. cui debet causa propinquitatis reuerendum honorem, ab ea contineat, quamuis generatricem, tamen libidinem, de qua erubescere uidemus et ipsam pudicitiam coniugalem.

5 Copulatio igitur maris et feminae, quantum adinet ad genus mortalium, quoddam seminarium est ciuitatis; sed terrena ciuitas generatione tantummodo, caelestis autem etiam regeneratione opus habet, ut noxam generationis euadat. Utrum autem aliquod fuerit, uel si fuit, quale fuerit corporale
10 adque uisibile regenerationis signum ante diluuium, sicut Abrahae circumcisio postea est imperata, sacra historia tacet. Sacrificasse tamen Deo etiam illos antiquissimos homines non tacet; quod et in duobus primis fratribus claruit, et Noe post diluuium, cum de arca fuisset egressus, hostias Deo
15 legitur immolasse. De qua re in praecedentibus libris iam diximus, non ob aliud daemones adrogantes sibi diuinitatem deosque se credi cupientes sibi expetere sacrificium et gaudere huius modi honoribus, nisi quia uerum sacrificium uero Deo deberi sciunt.

20

CAPUT XVII.

De duobus ex uno genitore procreatis patribus adque principibus.

Cum ergo esset Adam utriusque generis pater, id est et cuius series ad terrenam, et cuius series ad caelestem pertinet
25 ciuitatem, occiso Abel adque in eius interfectione commendato mirabili sacramento facti sunt duo patres singulorum generum, Cain et Seth, in quorum filiis, quos commemorari oportebat, duarum istarum ciuitatum in genere mortalium euidentius indicia clarere coeperunt. Cain quippe genuit Enoch, in cuius
30 nomine condidit ciuitatem, terrenam scilicet, non peregrinantem

14 Gen. 8, 20

1 ut, *in marg.* et, e quidelicet, e 2 uerecundum p continuat e
7 etiam om. Va 9 si fuerit quale fuerit V 21 duorum patribus p

in hoc mundo, sed in eius temporali pace ac felicitate quiescentem. Cain autem interpretatur possessio; unde dictum est, quando natus est, siue a patre siue a matre eius: Adquisiui hominem per Deum. Enoch uero dedicatio; hic enim dedicatur terrena ciuitas, ubi conditur, quoniam hic ⁵ habet eum, quem intendit et adpetit, finem. Porro ille Seth interpretatur resurrectio et Enos filius eius interpretatur homo; non sicut Adam. Et ipsum enim nomen homo interpretatur; sed commune perhibetur esse in illa lingua, id est Hebraea, masculino et feminae. Nam sic de illo scriptum est: Mascululum et feminam fecit illos et benedixit illos ¹⁰ et cognominauit nomen eorum Adam. Unde non ambigitur sic appellatam fuisse feminam Euam proprio nomine, ut tamen Adam, quod interpretatur homo, nomen esset amborum. Enos autem sic interpretatur homo, ut hoc ¹⁵ non posse feminam nuncupari periti linguae illius adseuerent, tanquam filius resurrectionis, ubi non nubent neque uxores ducent. Non enim erit ibi generatio, cum illuc perduxerit regeneratio. Quare et hoc non incassum notandum arbitror, quod in eis generationibus, quae propagantur ²⁰ ex illo qui est appellatus Seth, cum genuisse filios filiasque dicantur, nulla ibi genita nominatim femina expressa est; in his autem, quae propagantur ex Cain, in ipso fine, quo usque pertendunt, nouissima femina genita nominatur. Sic enim legitur: Mathusael genuit Lamech; et sumsit sibi ²⁵ Lamech duas uxores, nomen uni Ada et nomen secundae Sella, et peperit Ada Iobel; hic erat pater habitantium in tabernaculis pecuariorum.

3 Gen. 4, 1 10 Gen. 5 2 17 Lc. 20. 35 25 Gen. 4, 18 sqq.

5 hic *sup. lin. V* 6 attendit *V¹* sed *V¹* 7 resurr. interpreta-
tur *v* 8 interpr. homo *v* 19 non ut puto *V² ab*; non puto *p¹*
24 pertendunt *Ve p r p a f*; pertenduntur *b*; protenduntur *a v* 25 mat-
thusael *V*; matussael *a*; matusale *p r* 27 secundi *V¹*; secunde *V²*

Et nomen fratris eius Iobal; hic fuit qui ostendit psalterium et citharam. Sella autem peperit et ipsa Tobel; et erat malleator aerarius aeramenti et ferri. Soror autem Tobel Noemma. Huc usque porrectae sunt generationes ex Cain, quae sunt omnes ab Adam octo adnumerato ipso Adam, septem scilicet usque ad Lamech, qui duarum maritus uxorum fuit, et octaua est generatio in filiis eius, in quibus commemoratur et femina. Ubi eleganter significatum est terrenam ciuitatem usque in sui finem carnales habituram generationes, quae marium feminarumque coniunctione proueniunt. Unde et ipsae, quod praeter Euam nusquam reperitur ante diluuium, nominibus propriis exprimuntur uxores illius hominis, qui nominatur hic nouissimus pater. Sicut autem Cain, quod interpretatur possessio, terrenae conditor ciuitatis, et filius eius, in cuius nomine condita est, Enoch, quod interpretatur dedicatio, indicat istam ciuitatem et initium et finem habere terrenum, ubi nihil speratur amplius, quam in hoc saeculo cerni potest: ita Seth, quod interpretatur resurrectio, cum sit generationum seorsus commemoratarum pater, quid de filio eius sacra haec historia dicat, intuendum est.

CAPUT XVIII.

Quid significatum sit in Abel et Seth et Enos, quod appareat ad Christum et corpus eius, id est ecclesiam, pertinere.

Et Seth, inquit, natus est filius. et nominauit nomen eius Enos; hic sperauit inuocare nomen Domini Dei. Nempe clamat adtestatio ueritatis. In spe igitur uiuit homo

25 Gen. 4, 26

1 i/bal, post i perforata est membrana, V; iobal eb Domb.; iubal aprv 2 autem om. p 3 4 tobel V ep tubal a; iobel b; Thobel v Domb. malleator aerarius p a Domb.; mall. et aerar. V a b e r p f; aerar. et mall. v 4 noemma V e r p a f; noema a b p v huc a b e p v; hoc V r p a Domb. 19 seorsum v commemoratarum V¹ 25 eius nomen v

filius resurrectionis; in spe uiuit, quamdiu peregrinatur hic, ciuitas Dei, quae gignitur ex fide resurrectionis Christi. Ex duobus namque illis hominibus, Abel, quod interpretatur luctus, et eius fratre Seth, quod interpretatur resurrectio, mors Christi et uita eius ex mortuis figuratur. Ex qua fide 5
 gignitur hic ciuitas Dei, id est homo, qui sperauit inuocare nomen Domini Dei. Spe enim salui facti sumus, ait apostolus. Spes autem quae uidetur, non est spes. Quod enim uidet quis, quid sperat? Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam exspectamus. Nam 10
 quis uacare hoc existimet ab altitudine sacramenti? Numquid enim Abel non sperauit inuocare nomen Domini Dei, cuius sacrificium scriptura tam acceptum Deo fuisse commemorat? Numquid ipse Seth non sperauit inuocare nomen Domini Dei. de quo dictum est: Suscitauit enim mihi Deus semen 15
 aliud pro Abel? Quur ergo huic proprie tribuitur, quod piorum omnium intellegitur esse commune, nisi quia oportebat in eo, qui de patre generationum in meliorem partem, hoc est supernae ciuitatis, separatarum, primus commemoratur exortus, praefigurari hominem, id est hominum societatem, 20
 quae non secundum hominem in re felicitatis terrenae, sed secundum Deum uiuit in spe felicitatis aeternae? Nec dictum est: 'Hic sperauit in Dominum Deum', aut: 'Hic inuocauit nomen Domini Dei', sed: sperauit, inquit, inuocare nomen Domini Dei. Quid sibi hoc uult: Sperauit inuocare, nisi 25
 quia propheta est exorturum populum, qui secundum electionem gratiae inuocaret nomen Domini Dei? Hoc est, quod per alium prophetam dictum apostolus de hoc populo intel-

7 Rom. 8, 24 sq. 15 Gen. 4, 25

2 quae *sup. lin.* V resurr.] generationis e 8 spes *om. e* 9 quid sperat *V a b p r v*; quid et sper. *e p a* 19 separatorum *V¹* commemorator *V* 20 exhortus *V* profigurari *V¹* 23 hic *ante* inuoc. *om. b* 24 sed sperauit . . . Dei *m. 1 sup. lin. V*; *m. uet. in marg. p*; *om. a* sed sperauit *b e r p f*; sed: Hic sper. *v* 25 sibi *om. a¹* 28 dictum est *V*

legit ad Dei gratiam pertinente: Et erit, omnis qui inuocauerit nomen Domini saluus erit. Hoc ipsum enim quod dicitur: Et nominauit nomen eius Enos, quod interpretatur homo, ac deinde additur: Hic sperauit
 5 inuocare nomen Domini Dei, satis ostenditur, quod non in se ipso spem ponere debēat homo; maledictus enim omnis (sicut alibi legitur), qui spem suam ponit in homine, ac per hoc nec in se, ut sit ciuis alterius ciuitatis, quae non secundum filium Cain dedicatur hoc tempore, id est
 10 mortalis huius saeculi labente transcurso, sed in illa immortalitate beatitudinis sempiternae.

CAPUT XVIII.

De significatione, quae in Enoch translatione monstratur.

15 Nam et ista propago, cuius est pater Seth, in ea generatione habet dedicationis nomen, quae septima est ex Adam adnumerato Adam. Septimus enim ab illo natus est Enoch, quod interpretatur dedicatio. Sed ipse est ille translatus, quoniam placuit Deo, et insigni numero in ordine generationum,
 20 quo sabbatum consecratum est, septimo scilicet ab Adam. Ab ipso autem patre istarum generationum, quae discernuntur a progenie Cain, id est a Seth, sextus est; quoto die factus est homo et consummauit Deus omnia opera sua. Sed huius Enoch translatio nostrae dedicationis est praefigurata dilatio.
 25 Quae quidem iam facta est in Christo capite nostro, qui sic resurrexit, ut non moriatur ulterius, sed etiam ipse translatus est; restat autem altera dedicatio uniuersae domus, cuius ipse

1 Rom. 10, 13; Ioel. 2, 32 7 Hierem. 17, 5

1 pertinentē *ep* Et erit] etenim *p* (cf. *uulg.* omnis enim) omnis
 quicumque *av* 2 enim ipsum *v* 7 in homine *Vabepv*; in hominem
 $\rho a f$ 10 habente *V*¹ illammortalitate *V* mortalit. *e*
 16 ex adam *Vabp Domb.*; ab adam *ev* 17 notus *V* 21 patrem *V*
 22 a *om. p* propagine *v* 24 translatione *a, sic scribendum esse suspicatur Domb.*

Christus est fundamentum, quae differtur in finem, quando erit omnium resurrectio non moriturorum amplius. Siue autem domus Dei dicatur siue templum Dei siue ciuitas Dei, id ipsum est nec abhorret a Latini eloquii consuetudine. Nam et Vergilius imperiosissimam ciuitatem domum appellat Assaraci, Romanos uolens intellegi, qui de Assaraco per Troianos originem ducunt; et domum Aeneae eosdem ipsos, quia eo ducere Troiani cum Italiam uenissent ab eis condita est Roma. Imitatus namque est poeta ille litteras sacras, in quibus dicitur domus Iacob iam ingens populus Hebraeorum.

CAPUT XX.

De eo, quod Cain successio in octo ab Adam generationes clauditur, et in posteris ab eodem patre Adam Noe decimus inuenitur.

Dicet aliquis: 'Si hoc intendebat scriptor huius historiae in commemorandis generationibus ex Adam per filium eius Seth, ut per illas perueniret ad Noe, sub quo factum est diluuium, a quo rursus contexeretur ordo nascentium, quo perueniret ad Abraham, a quo Matthaeus euangelista incipit generationes, quibus ad Christum peruenit aeternum regem ciuitatis Dei: quid intendebat in generationibus ex Cain et quo eas perducere uolebat?' Respondetur: Usque ad diluuium, quo totum illud genus terrenae ciuitatis absumtum est, sed reparatum est ex filiis Noe. Neque enim deesse poterit haec terrena ciuitas societasque hominum secundum hominum uiuentium usque ad huius saeculi finem, de quo Dominus ait: Filii saeculi huius generant et generantur. Ciuitatem uero Dei peregrinantem in hoc saeculo regeneratio perducit ad alterum saeculum, cuius filii nec generant nec gene-

5 Aen. I, 284; III, 97 27 Lc. 20, 34

7 qui e 9 sacras litt. v 10 iam *V a b e p a . f*; nam *pr*; tam v
12 ab Adam] abraham p 15 dicit a auctor p 21 tendebat e
23 adsumptum e 24 est *om. v* 27 huius saec. v

rantur. Hic ergo generari et generare ciuitati utrique com-
 mune est; quamuis Dei ciuitas habeat etiam hic multa ciuium
 milia, quae ab opere generandi se abstineant; sed habet etiam
 illa ex imitatione quadam, licet errantium. Ad eam namque
 5 pertinent etiam, qui deuiantes ab huius fide diuersas haereses
 condiderunt; secundum hominem quippe uiuunt, non secundum
 Deum. Et Indorum gymnosophistae, qui nudi perhibentur phi-
 losophari in solitudinibus Indiae, cibi esu et a generando se
 cohibent. Non est enim hoc bonum, nisi cum fit secundum
 10 fidem summi boni, qui Deus est. Hoc tamen nemo fecisse
 ante diluuium reperitur; quando quidem etiam ipse Enoch
 septimus ab Adam, qui translatus refertur esse non mortuus,
 genuit filios et filias antequam transferretur; in quibus fuit
 Mathusalam, per quem generationum memorandarum ordo
 15 transcurrit.

Quur ergo tanta paucitas successionum commemoratur in
 generationibus ex Cain, si eas usque ad diluuium perduc
 oportebat, nec erat diuturna aetas praeueniens pubertatem,
 quae centum uel amplius annos uacaret a fetibus? Nam si
 20 non intendebat auctor libri huius aliquem, ad quem necessario
 perduceret seriem generationum, sicut in illis, quae ueniunt
 de semine Seth, intendebat peruenire ad Noe, a quo rursus
 ordo necessarius sequeretur: quid opus erat praetermittere
 primogenitos filios, ut perueniretur ad Lamech, in cuius filiis
 25 finitur illa contextio, octaua generatione scilicet ex Adam,
 septima ex Cain, quasi esset inde aliquid deinceps conec-
 tendum, unde perueniretur uel ad Israeliticum populum, in
 quo caelesti ciuitati etiam terrena Hierusalem figuram pro-

3 abstinent v habeat e 8 cibi esu scripsi; ciues eius sunt mss. v
 Domb.; continentes sunt Gloss. Salom. (G. Loewe, Misc. crit. in Act.
 societ. philol. Lips. V, pag. 335) 9 Non enim est v enim
 om. V 10 est Deus v nemo sup. lin. V 12 non om. e 16 memo-
 ratur V 17 eis e¹ 20 ad quem om. e¹ 22 de om. e intende-
 bant e 24 quuius V 26 in qua si e aliquid inde e 27 per-
 uenitur e¹

pheticam praebuit, uel ad Christum secundum carnem, qui est super omnia Dens benedictus in saecula, supernae Hierusalem fabricator adque regnator, cum tota progenies Cain diluuiio sit deleta? Unde uideri potest in eodem ordine generationum primogenitos fuisse commemoratos. Quor 5 ergo tam pauci sunt? Non enim usque ad diluuium tot esse potuerunt, non uacantibus usque ad centenariam pubertatem patribus ab officio generandi, si non erat tunc proportione longaeuitatis illius etiam sera pubertas. Ut enim peraeque triginta annorum fuerint, cum filios generare coeperunt, octies 10 triceni (quoniam octo sunt generationes cum Adam et cum eis quos genuit Lamech) ducenti et quadraginta sunt anni: num itaque toto deinde tempore usque ad diluuium non generauerunt? Qua tandem causa, qui haec scripsit, generationes commemorare noluit quae sequuntur? Nam ex Adam usque 15 ad diluuium computantur anni secundum codices nostros duo milia ducenti sexaginta duo; secundum Hebraeos autem mille sescenti quinquaginta sex. Ut ergo istum numerum minorem credamus esse ueriores, de mille sescentis quinquaginta sex annis ducenti quadraginta detrahantur: numquid credibile est 20 per mille quadringentos, et quod excurrit, annos, qui restant usque diluuium, progeniem Cain a generationibus uacare potuisse?

Sed qui ex hoc mouetur, meminerit, cum quaererem, quo modo credendum sit antiquos illos homines per tam multos 25 annos a gignendis filiis cessare potuisse, duobus modis istam solutam esse quaestionem: aut de sera pubertate, proportione tam longae uitae, aut de filiis qui commemorantur in generationibus, quod non fuerint primogeniti, sed hi, per quos ad

1 Rom. 9, 5

4 in dilu. e 8 patris e obfitio e 9 per ea que a; peraque e
 10 fuerit V 12 et om. p p 18 sex sup. lin. V 22 et p. 103, 7
 usque Vr p Domb.; usque ad a b e p v 22 cum generationibus, omisso
 progeniem et a. p 24 in hoc, in marg. ex hoc. e

eum, quem intendebat auctor libri, poterat perueniri, sicut ad Noe in generationibus Seth. Proinde in generationibus Cain, si non occurrit qui deberet intendi, ad quem praetermissis primogenitis per eos, qui commemorati sunt, perueniri oportebat, sera pubertas intellegenda restabit, ut aliquanto post centum annos puberes habilesque ad gignendum facti fuerint, ut ordo generationum per primogenitos curreret et usque diluuium ad Lamech annorum tantae quantitatis occurreret. Quamuis fieri possit, ut propter aliquam secretiorem causam, quae me latet, usque ad Lamech et eius filios generationum perueniente contextu commendaretur haec ciuitas, quam dicimus esse terrenam, ac deinde cessaret scriptor libri commemorare ceteras, quae usque ad diluuium esse potuerunt. Potest et illa esse causa, quur non ordo generationum per primogenitos duceretur, ut necesse non sit in illis hominibus tam seram credere pubertatem, quod scilicet eadem ciuitas, quam Cain in nomine Enoch filii sui condidit, longe lateque regnare potuerit et reges habere non simul plures, sed suis aetatibus singulos, quos genuissent sibi successuros quicumque regnassent. Horum regum primus esse potuit ipse Cain, secundus filius eius Enoch, in cuius nomine, ubi regnaretur, condita est ciuitas; tertius Gaidad, quem genuit Enoch; quartus Meuia, quem genuit Gaidad; quintus Mathusael, quem genuit Meuia; sextus Lamech, quem genuit Mathusael, qui est septimus ab Adam per Cain. Non autem erat consequens, ut primogeniti regum regnantibus succederent patribus, sed quos regnandi meritum propter uirtutem terrenae utilem ciuitati uel sors aliqua reperiret, uel ille potissimum succederet patri hereditario quodam iure regnandi, quem prae ceteris filiis

1 perueniri *V Domb.*; peruenire *a b e p v* 2 Seth . . generationibus
om. e 9 posset *e* 14 causa esse *b* 18 potuerunt *V* 22 gaidad *V b v*;
 gaidat *p a f*; gaid *e*; guidad *p*; guidat *r*; iareth *a* 23 meuia *V*
b e p p a f; meuida *a*; Manihel *v* gaid. ad quintus *e* mathusal/, *e*
eras., *V* 24 septimus est *v* 26 in regnum *a v* quibus, *in marg.* quos, *e*

dilexisset. Potuit autem uiuente adhuc Lamech adque regnante fieri diluuium, ut ipsum cum aliis omnibus hominibus, exceptis qui in arca fuerunt, quem perderet inueniret. Neque enim mirandum est, si uaria quantitate numerositatis annorum interposita per tam longam aetatem ab Adam usque diluuium 5 non aequalis numeri generationes habuit utraque progenies, sed per Cain septem, per Seth autem decem; septimus est enim, ut iam dixi, ab Adam Lamech, decimus Noe; et ideo non unus filius Lamech, sicut in ceteris superius, sed plures commemorati sunt, quia incertum erat quis ei fuisset mortuo 10 successurus, si regnandi tempus inter ipsum et diluuium remansisset.

Sed quoquo modo se habeat siue per primogenitos siue per reges ex Cain generationum ordo decurrens, illud mihi nullo pacto praetereundum silentio uidetur, quod, cum Lamech 15 septimus ab Adam fuisset inuentus, tot eius adnumerati sunt filii, donec undenarius numerus inpleretur, quo significatur peccatum. Adduntur enim tres filii et una filia. Uxores autem aliud possunt significare, non hoc quod nunc commendandum uidetur. Nunc enim de generationibus loquimur; illae uero 20 unde sint genitae, tacitum est. Quoniam ergo lex denario numero praedicatur, unde est memorabilis ille decalogus, profecto numerus undenarius, quoniam transgreditur denarium, transgressionem legis ac per hoc peccatum significat. Hinc est quod in tabernaculo testimonii, quod erat in itinere po- 25 puli Dei uelut templum ambulatorium, undecim uela cilicina fieri praecepta sunt. In cilicio quippe recordatio est peccatorum propter haedos ad sinistram futuros; quod confitentes in cilicio prosternimur tamquam dicentes quod in psalmo

25 Exod. 26, 7

2 fieri] filii e 3 in arca] natura e 4 numerositas e¹ 5 ab adam
sup. lin. e usque Vρ; usque ad a b e p v 10 fuerat ρ 11 si ex
 in *corr. V* 13 quomodo b 15 uideretur V 20 nec enim e 24 trans-
 gressio e 25 est] enim e 28 prohedes V

scriptum est: Et peccatum meum ante me est semper. Progenies ergo ex Adam per Cain sceleratum undenario numero finitur, quo peccatum significatur; et ipse numerus femina clauditur, a quo sexu initium factum est peccati, per
 5 quod omnes morimur. Commissum est autem, ut et uoluptas carnis, quae spiritui resisteret, sequeretur. Nam et ipsa filia Lamech Noemma uoluptas interpretatur. Per Seth autem ab Adam usque ad Noe denarius insinuat legitimus numerus. Cui Noe tres adiciuntur filii, unde uno lapso duo benedicuntur
 10 a patre, ut remoto reprobo et probatis filiis ad numerum additis etiam duodenarius numerus intimetur, qui et in patriarcharum et in apostolorum numero insignis est, propter septenarii partes alteram per alteram multiplicatas. Nam ter quaterni uel quater terni ipsum faciunt. His ita se habentibus
 15 uideo considerandum et commemorandum, ista utraque progenies, quae distinctis generationibus duas insinuat ciuitates, unam terrigenarum, alteram regenerantium, quo modo postea sic commixta fuerit adque confusa, ut uniuersum genus humanum exceptis octo hominibus diluuiio perire mereretur.

CAPUT XXI.

20 Qua ratione commemorato Enoch, qui fuit filius Cain, totius generationis eius usque ad diluuium sit continuata narratio; commemorato autem Enos, qui fuit filius Seth, ad conditionis humanae principium sit
 25 reditum.

Primo autem intuendum est, quem ad modum, cum ex Cain generationes enumerarentur, commemorato ante ceteros

1 Ps. 50, 5

1 ante], *in marg.* contra, e 6 in sp̄ui, *lectionibus* in spiritu et spiritui *confusis*, e 7 noemma *V e p ρ f*; noema *a b v* uoluntas *p* 10 ad neruum *V* 13 per alteram *sup. lin. e* 14 se *om. e* 17 una *e* 18 sic] sit *V¹*, si *e¹* 19 perire mereretur *V a e²*; perimeretur *b e¹ p ρ f* perire meretur diluuiio *v* 23 a commemorato enoch qui filius seth *p* 26 est *om. e¹* 27 VII generationes *b* enumerentur *V*

posteris eius illo, in cuius nomine condita est ciuitas, id est Enoch. contexti sunt ceteri usque ad illum finem, de quo locutus sum, donec illud genus adque uniuersa propago diluuiio deleteretur; cum uero filius Seth unus cōmmemoratus fuisset Enos, nondum usque ad diluuium additis ceteris articulus 5 quidam interponitur et dicitur: Hic liber natiuitatis hominum, qua die fecit Deus Adam, ad imaginem Dei fecit illum. Masculum et feminam fecit illos, et benedixit illos, et cognominauit nomen eorum Adam, qua die fecit illos. Quod mihi uidetur ad hoc interpositum, ut 10 hinc rursus inciperet ab ipso Adam dinumeratio temporum, quam noluit facere, qui haec scripsit, in ciuitate terrena: tanquam eum Deus sic commoneret, ut non computaret. Sed quare hinc reditur ad istam recapitulationem, postea quam commemoratus est filius Seth, homo qui sperauit inuocare 15 nomen Domini Dei, nisi quia sic oportebat istas duas proponere ciuitates, unam per homicidam usque ad homicidam (nam et Lamech duabus uxoribus suis se perpetrasse homicidium confitetur), alteram per eum, qui sperauit inuocare nomen Domini Dei? Hoc est quippe in hoc mundo peregrinantis 20 ciuitatis Dei totum adque summum in hac mortalitate negotium, quod per unum hominem, quem sane occisi resurrectio genuit, commendandum fuit. Homo quippe ille unus totius supernae ciuitatis est unitas, nondum quidem completa, sed praemissa ista prophetica praefiguratione complenda. Filius 25 ergo Cain, hoc est filius possessionis, (cuius nisi terrenae?) habeat nomen in ciuitate terrena, quia in eius nomine condita est. De his est enim, de quibus cantatur in psalmo:

6 Gen. 5, 1 sq. 16 Gen. 4, 26 18 Gen. 4, 23

1 in om. e 4 commemoratur fuisse V 6 quidem V¹ 13 tanquam eum deus sic commoneret p; tanquam eam (ea V) deus sic commemoraret V *rell. v Domb.* 18 suis se| fuisse V¹ 23 unius V 26 cainhoc filius *omisso* est e 27 quia V *a b e p r q a Domb.*; qui f; quae v in om. p 28 etenim est e

Inuocabunt nomina eorum in terris ipsorum; propter quod sequitur eos quod in alio psalmo scriptum est: Domine, in ciuitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges. Filius autem Seth, hoc est filius resurrectionis, speret inuocare nomen Domini Dei; eam quippe societatem hominum praefigurat quae dicit: Ego autem sicut oliua fructifera in domo Dei speraui in misericordia Dei; uanas autem glorias famosi in terra nominis non requirat; beatus est enim uir, cuius est nomen Domini spes eius, et non respexit in uanitates et insanias mendaces. Propositis itaque duabus ciuitatibus, una in re huius saeculi, altera in spe Dei, tamquam ex communi, quae aperta est in Adam, ianua mortalitatis egressis, ut procurrant et excurrant ad discretos proprios ac debitos fines, incipit diu-
meratio temporum; in qua et aliae generationes adiciuntur, facta recapitulatione ex Adam, ex cuius origine damnata, ueluti massa una meritaee damnationi tradita, facit Deus alia in contumeliam uasa irae, alia in honorem uasa misericordiae, illis reddens quod debetur in poena, istis donans quod non debetur in gratia; ut ex ipsa etiam comparatione uasorum irae superna ciuitas discat, quae peregrinatur in terris, non fidere libertate arbitrii sui, sed speret inuocare nomen Domini Dei. Quoniam uoluntas in natura, quae facta est bona a Deo bono, sed mutabilis ab inmutabili, quia ex nihilo, et a bono potest declinare, ut faciat malum, quod fit libero arbitrio, et a malo, ut faciat bonum, quod non fit sine diuino adiutorio.

3 eorum *V a b p*; illorum *a*; ipsorum *e p v* nihil *a f* 9 est enim *mss.*; est *om. v* est *post* cuius *om. e¹* 10 ipsius *e* 15 aliae adae *e* 17 ueluti *Vⁿ* facit *V a¹ b Domb.*; fecit *a² e p r v* 18 contumelia *V* honore *V* 23 dei sui *p* immatura *V¹* 24 sed *superscripto corr.* *m. et V*

CAPUT XXII.

De lapsu filiorum Dei alienigenarum mulierum amore captorum, unde et omnes exceptis octo hominibus diluio perire meruerunt.

Hoc itaque libero uoluntatis arbitrio genere humano pro- 5
 grediente adque crescente facta est permixtio et iniquitate
 participata quaedam utriusque confusio ciuitatis. Quod malum
 a sexu femineo causam rursus inuenit; non quidem illo modo
 quo ab initio (non enim cuiusquam etiam tunc fallacia se-
 ductae illae feminae persuaserunt peccatum uiris); sed ab 10
 initio quae prauis moribus fuerant in terrena ciuitate, id est
 in terrigenarum societate, amatae sunt a filiis Dei, ciuibus
 scilicet peregrinantis in hoc saeculo alterius ciuitatis, propter
 pulchritudinem corporis. Quod bonum Dei quidem donum est;
 sed propterea id largitur etiam malis, ne magnum bonum 15
 uideatur bonis. Deserto itaque bono magno et bonorum pro-
 prio lapsus est factus ad bonum minimum, non bonis pro-
 prium, sed bonis malisque commune; ac sic filii Dei filiarum
 hominum amore sunt capti, adque ut eis coniugibus frue-
 rentur, in mores societatis terrigenae defluerunt, deserta pie- 20
 tate, quam in sancta societate seruabant. Sic enim corporis
 pulchritudo, a Deo quidem factum, sed temporale carnale
 infimum bonum, male amatur postposito Deo, aeterno interno
 sempiterno bono, quem ad modum iustitia deserta et aurum
 amatur ab auaris, nullo peccato auri, sed hominis. Ita se 25
 habet omnis creatura. Cum enim bona sit, et bene amari
 potest et male: bene scilicet ordine custodito, male ordine
 perturbato. Quod in laude quadam Cerei breuiter uersibus dixi:

Haec tua sunt, bona sunt, quia tu bonus ista creasti.

Nil nostrum est in eis, nisi quod peccamus amantes

Ordine neglecto pro te, quod conditur abs te.

12 Gen. 6, 2

12 sunt amatae e 13 scilicet deī e 14 quidem dei e donum]
 bonum V 16 magno bono v 21 seruabunt e 25 abaris, in marg. ab
 auaris, e 26 potest amari v 27 si licet e¹ 30 nihil V²

Creator autem si ueraciter ametur, hoc est si ipse, non aliud pro illo quod non est ipse, ametur, male amari non potest. Nam et amor ipse ordinate amandus est, quo bene amatur quod amandum est, ut sit in nobis uirtus qua uiuitur bene.

5 Unde mihi uidetur, quod definitio breuis et uera uirtutis ordo est amoris; propter quod in sancto cantico canticorum cantat sponsa Christi, ciuitas Dei: Ordinate in me caritatem. Huius igitur caritatis, hoc est dilectionis et amoris, ordine perturbato Deum filii Dei neglexerunt et filias hominum dile-

10 xerunt. Quibus duobus nominibus satis ciuitas utraque discernitur. Neque enim et illi non erant filii hominum per naturam; sed aliud nomen coeperant habere per gratiam. Nam in eadem scriptura, ubi dicti sunt dilexisse filias hominum filii Dei, idem dicti sunt etiam angeli Dei. Unde illos multi putant

15 non homines fuisse, sed angelos.

CAPUT XXIII.

An credendum sit angelos substantiae spiritualis amore speciosarum mulierum captos earundem inisse coniugia, ex quibus gigantes sint creati.

20 Quam quaestionem nos transeunter commemoratam in tertio huius operis libro reliquimus insolutam, utrum possint angeli, cum spiritus sint, corporaliter coire cum feminis. Scriptum est enim: Qui facit angelos suos spiritus, id est eos, qui natura spiritus sunt, facit esse angelos suos, iniungendo

25 eis officium nuntiandi. Qui enim Graece dicitur ἄγγελος, quod nomen Latina declinatione angelus perhibetur, Latina lingua nuntius interpretatur. Sed utrum eorum corpora consequenter adiunxerit dicendo: Et ministros suos ignem ardentem, an quod caritate tamquam igne spiritali feruere debeant mi-

30 nistri eius, ambiguum est. Apparuisse tamen hominibus an-

7 Cant. 2, 4 20 c. 5 I, p. 114, 1 23 Ps. 103, 4

3 quod *Ve* 4 ut... uirtus. *om.* *e*¹ 11 et *om.* *p* 12 coeperunt *a p*; acceperant *p* nam et *b* 14 iidem *v*; id est *e* 25 angelos *mss.*
 28 aduixerit *V*¹ 30 appar//usse, at ut uidetur *erasis*, *V*

gelos in talibus corporibus, ut non solum uideri. uerum etiam
 tangi possent, eadem ueracissima scriptura testatur. Et quo-
 niam creberrima fama est multique se expertos uel ab eis,
 qui experti essent, de quorum fide dubitandum non esset,
 audisse confirmant, Siluanos et Panes, quos uulgo incubos ⁵
 uocant, improbos saepe extitisse mulieribus et earum adpetisse
 ac peregisse concubitum; et quosdam daemones, quos Dusios
 Galli nuncupant, adsidue hanc inmunditiam et tentare et
 efficere, plures talesque adsenerant, ut hoc negare inprudenciae
 uideatur: non hinc aliquid audeo definire, utrum aliqui spi- ¹⁰
 ritus elemento aereo corporati (nam hoc elementum etiam
 cum agitur flabello sensu corporis tactuque sentitur) possint
 hanc etiam pati libidinem, ut, quo modo possunt, sentientibus
 feminis misceantur. Dei tamen angelos sanctos nullo modo
 illo tempore sic labi potuisse crediderim; nec de his dixisse ¹⁵
 apostolum Petrum: Si enim Deus angelis peccantibus
 non pepercit, sed carceribus caliginis inferi retru-
 dens tradidit in iudicio puniendos reseruari; sed po-
 tius de illis, qui primum apostatantes a Deo cum diabolo
 suo principe ceciderunt, qui primum hominem per inuidiam ²⁰
 serpentina fraude deiecit. Angelos autem fuisse etiam Dei
 homines nuncupatos eadem scriptura sancta locupletissima
 testis est. Nam et de Iohanne scriptum est: Ecce mitto
 angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit
 uiam tuam, et Malachiel propheta propria quadam, id est ²⁵
 proprie sibi inperitita gratia dictus est angelus.

16 2. Petr. 2, 4 23 Mr. 1, 2 25 Malach. 2, 7

2 ueracissima *V*; uerissima *rell. v* 3 se *sup. lin. V* experto *V*¹
 4 fidei *V* esset *V a e¹ p Domb.*; est *b, e in marg., v* 5 siluanus *V*
 panes *V e¹ p a f Domb.*; panos *e²*; faunos *superscripto* † panos *b*; faunos
a p v; phaunos *r* incubos *V¹ p¹ a¹*; incu^{ti}ribos *e* 6 ex^{ti}tisse *e* et
 eas *p* 7 duos *a¹* 8 appellant *a* hanc assidue *v* 13 hinc *e*
 etiam hanc *v* 14 miscebant *V¹* 17 inferni *b* 19 apost^{antes}jadō *V*
 diabulo *r*; zabulo *p Domb.* 20 principe suo *v* 24 praeparauit *V¹ e*
 25 Malachias *v* 26 sibi proprie *v*

Verum hoc mouet quosdam, quod ex illis, qui dicti sunt angeli Dei, et ex mulieribus, quas amauerunt, non quasi homines generis nostri, sed gigantes legimus esse natos. Quasi uero corpora hominum modum nostrum longe excedentia, 5 quod etiam supra commemorauimus, non etiam nostris temporibus nata sunt. Nonne ante paucos annos, cum Romanae urbis quod a Gothis factum est adpropinquaret excidium, Romae fuit femina cum suo patre et sua matre, quae corpore quodam modo giganteo longe ceteris praemineret? Ad quam 10 uisendam mirabilis fiebat usquequaque concursus. Et hoc erat maxime admirationi, quod ambo parentes eius nec saltem tam longi homines erant, quam longissimos uidere consueuimus. Potuerunt igitur gigantes nasci, et prius quam filii Dei, qui et angeli Dei dicti sunt, filiabus hominum, hoc est secundum 15 hominem uiuentium, miscerentur; filii scilicet Seth filiis Cain. Nam et canonica scriptura sic loquitur, in quo libro haec legimus, cuius uerba ista sunt: Et factum est, postquam coeperunt homines multi fieri super terram, et filiae natae sunt illis; uidentes autem angeli Dei filias 20 hominum, quia bonae sunt, sumserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt. Et dixit Dominus Deus: Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt. Erunt autem dies eorum centum uiginti anni. Gigantes autem erant 25 super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum, et generabant sibi; illi erant gigantes a saeculo homines nominati. Haec libri uerba diuini satis indicant iam illis diebus fuisse gigantes super terram, quando filii Dei acceperunt uxores filias homi-

17 Gen. 6, 1 sqq.

5 memorauimus non sint etiam nostris temporibus. nonne a 6 sunt Vberpa f Domb.; sint pv 11 admirationis e 13 ergo v 15 filiis scil. V¹e filiis Vabeprp Domb.; filiabus av 21 elegerant arv 24 illorum V¹ 25 super terram codd. praeter V; super terra V Domb. (cf. infra 29 112, 4 super terram V rell.) 26 a filia^a. V

num, cum eas amarent bonas, id est pulchras. Consuetudo quippe scripturae huius est, etiam speciosos corpore bonos nocare. Sed et postquam hoc factum est, nati sunt gigantes. Sic enim ait: Gigantes autem erant super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum. Ergo et ante in illis diebus et post illud. Quod autem ait: Et generabant sibi, satis ostendit, quod prius, antequam sic caderent filii Dei, Deo generabant, non sibi, id est non dominante libidine coeundi, sed seruiente officio propagandi; non familiam fastus sui, sed cines ciuitatis Dei, quibus adnuntiarent tamquam angeli Dei, ut ponerent in Deo spem suam, similes illius, qui natus est de Seth, filius resurrectionis, et sperauit inuocare nomen Domini Dei; in qua spe essent cum suis posteris coheredes aeternorum bonorum et sub Deo patre fratres filiorum.

Non autem illos ita fuisse angelos Dei, ut homines non essent, sicut quidam putant, sed homines procul dubio fuisse, scriptura ipsa sine ulla ambiguitate declarat. Cum enim praemissum esset, quod uidentes angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt, mox adiunctum est: Et dixit Dominus Deus: Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt. Spiritu Dei quippe fuerant facti angeli Dei et filii Dei, sed declinando ad inferiora dicuntur homines nomine naturae, non gratiae; dicuntur et caro, desertores spiritus et deserendo deserti. Et septuaginta quidem interpretes et angelos Dei dixerunt istos et filios Dei; quod quidem non omnes codices habent, nam quidam nisi filios Dei non habent. Aquila autem, quem interpretem Iudaei ceteris anteponunt, non angelos Dei, nec filios

11 Ps. 77, 7

3 hoc *om.* a 6 erant ergo et ante *e*; gygantes autem erant, *omissis* et ante, a in illis *V a b e p f v*; in *om.* *r p a Domb.* 9 dominante sibi *e* 17 se *V*¹ 18 ipsa *om.* *V*¹ 21 elegerant *v* 23 quippe Dei *a v* 24 angeli *om.* *e* 25 homines dicuntur *v* 28 quos *e*¹

Dei, sed filios deorum interpretatus est. Utrumque autem uerum est. Nam et filii Dei erant, sub quo patre suorum patrum etiam fratres erant; et filii deorum, quoniam dis geniti erant, cum quibus et ipsi di erant iuxta illud psalmi: Ego
 5 dixi: Di estis et filii Excelsi omnes. Merito enim creduntur septuaginta interpretes accepisse propheticum spiritum, ut, si quid eius auctoritate mutarent adque aliter quam erat quod interpretabantur dicerent, neque hoc diuinitus dictum esse dubitaretur. Quamuis hoc in Hebraeo esse perhibeatur
 10 ambiguum, ut et filii Dei et filii deorum posset interpretari.

Omittamus igitur earum scripturarum fabulas, quae apocryphae nuncupantur, eo quod earum occulta origo non claruit patribus, a quibus usque ad nos auctoritas ueracium scripturarum certissima et notissima successione peruenit. In his
 15 autem apocryphis etsi inuenitur aliqua ueritas, tamen propter multa falsa nulla est canonica auctoritas. Scripsisse quidem nonnulla diuine illum Enoch, septimum ab Adam, negare non possumus, cum hoc in epistula canonica Iudas apostolus dicat. Sed non frustra non sunt in eo canone scripturarum,
 20 qui seruabatur in templo Hebraei populi succedentium diligentia sacerdotum, nisi quia ob antiquitatem suspectae fidei iudicata sunt, nec utrum haec essent, quae ille scripsisset, poterat inueniri, non talibus proferentibus, qui ea per seriem successionis reperirentur rite seruasse. Unde illa, quae sub
 25 eius nomine proferuntur et continent istas de gigantibus fabulas, quod non habuerint homines patres, recte a prudentibus iudicantur non ipsius esse credenda; sicut multa sub

4 Ps. 81, 6 18 Iud. 14

3 et filii . . . erant *om. p* dis *V b² e ρ¹ f Domb.*; diis *r*; dii *a* (ii *in ras.*), *b¹*; de his *α*; a diis *ρ² v* 9 esse *m. 2 extra lin. V*; esse dictum *v* 10 posset *V a e p r v*; possent *b¹ ρ α*; possint *b² f* 11 apocrysa^e *V¹* 12 eo *ex et corr. V* 15 apocrysis *V¹* 17 diuine *Domb.*; diuinae *V er*; diuina *a b p v* Enoch illum *v* 19 eo *sup. lin. V* 22 scripsisset perhibetur, *in marg.* scripsisse, *e* 23 eaij *V* 24 rite reperirentur rite *V* 25 deligentibus fabulis *V*

nominibus et aliorum prophetarum et recentiora sub nomi-
 nibus apostolorum ab haereticis proferuntur, quae omnia no-
 mine apocryphorum ab auctoritate canonica diligenti exami-
 natione remota sunt. Igitur secundum scripturas canonicas
 Hebraeas adque Christianas multos gigantes ante diluuium 5
 fuisse non dubium est, et hos fuisse ciues terrigenae socie-
 tatis hominum; Dei autem filios, qui secundum carnem de
 Seth propagati sunt, in hanc societatem deserta iustitia decli-
 nasse. Nec mirandum est, quod etiam de ipsis gigantes nasci
 potuerunt. Neque enim omnes gigantes, sed magis multi uti- 10
 que tunc fuerunt, quam post diluuium temporibus ceteris.
 Quos propterea creare placuit Creatori, ut etiam hinc osten-
 deretur non solum pulchritudines, uerum etiam magnitudines
 et fortitudines corporum non magni pendendas esse sapienti,
 qui spiritalibus adque immortalibus longe melioribus adque 15
 firmioribus et bonorum propriis, non bonorum malorumque
 communibus beatificatur bonis. Quam rem alius propheta
 commendans ait: Ibi fuerunt gigantes illi nominati, qui
 ab initio fuerunt staturesi, scientes proelium. Non
 hos elegit Dominus, nec uiam scientiae dedit illis; 20
 sed interierunt, quia non habuerunt sapientiam, per-
 ierunt propter inconsiderantiam.

CAPUT XXIII.

Quo modo intellegendum sit, quod de eis, qui diluui-
 o perdendi erant, Dominus dixerit: Erunt dies eorum 25
 centum uiginti anni.

Quod autem dixit Deus: Erunt dies eorum centum
 uiginti anni, non sic accipiendum est, quasi praenuntiatum
 sit post haec homines centum uiginti annos uiuendo non

18 Bar. 3, 26 sqq. 27 Gen. 6, 3

2 nomina *V* 13 etiam *mss.*; etiam et *v* 21 sed *V a b e p r p a .^c*
Domb.; et *v* 24 de *om. p q* 25 dix. *dom. q* 27 illorum *V¹*
 28 quia *V*

transgredi, cum et post diluuium etiã quingentos excessisse inueniamus; sed intellegendum est hoc Deum dixisse, cum circa finem quingentorum annorum esset Noe, id est quadringentos octoginta uitae annos ageret, quos more suo scriptura
 5 quingentos uocat, nomine totius maximam partem plerumque significans; sescentesimo quippe anno uitae Noe, secundo mense factum est diluuium; ac sic centum uiginti anni praedicti sunt futuri uitae hominum periturorum, quibus transactis diluuiò delerentur. Nec frustra creditur sic factum esse
 10 diluuium, iam non inuentis in terra qui non erant digni tali morte defungi, qua in inpios uindicatum est; non quo quicquam bonis quandoque morituris tale genus mortis faciat aliquid, quod eis possit obesse post mortem; uerum tamen nullus eorum diluuiò mortuus est, quos de semine Seth pro-
 15 pagatos sancta scriptura commemorat. Sic autem diuinitus diluuii causa narratur: Videns, inquit, Dominus Deus, quia multiplicatae sunt malitiae hominum super terram, et omnis quisque cogitat in corde suo diligenter super maligna omnes dies, et cogitauit Deus, quia
 20 fecit hominem super terram, et recogitauit, et dixit Deus: Deleam hominem, quem feci, a facie terrae, ab homine usque ad pecus et a reptantibus usque ad uolatilia caeli, quia iratus sum, quoniam feci eos.

CAPUT XXV.

25 De ira Dei, quae incommutabilem tranquillitatem nulla inflammatione perturbat.

Ira Dei non perturbatio animi eius est, sed iudicium quo inrogatur poena peccato. Cogitatio uero eius et recogitatio

6 Gen. 7, 11 16 Gen. 6, 5 sqq.

3 esset, *in marg.* fuisset, e 7 praedicti V 9 si et V 10 terram V 11 quia a e, *in marg.* e qua non quod a b quicquam V a b e p a. f; quicquam r; om. p; hic quidquam v 12 bonis, *superscripto m.* 2 piis, p 14 quod de e 20 fecit deus a 21 dominus deus a deleam mss.; delebo v a facie terrae om. a 22 et om. a reptantibus V e p p a Domb.; reptantibus a b p v 27 quoniam e

mutandarum rerum est inmutabilis ratio. Neque enim sicut hominem, ita Deum cuiusquam facti sui paenitet, cuius est de omnibus omnino rebus tam fixa sententia quam certa praescientia. Sed si non utatur scriptura talibus uerbis, non se quodam modo familiariter insinuabit omni generi hominum, 5 quibus uult esse consultum, ut et perterreat superbientes et excitet neglegentes, et exerceat quaerentes et alat intellegentes; quod non faceret, si non se prius inclinaret et quodam modo descenderet ad iacentes. Quod autem etiam interitum omnium animalium terrenorum uolatiliumque denuntiat: magnitudinem 10 futurae cladis effatur, non animantibus rationis expertibus, tamquam et ipsa peccauerint, minatur exitium.

CAPUT XXVI.

Quod arca, quam Noe iussus est facere, in omnibus Christum ecclesiamque significet. 15

Iam uero quod Noe homini iusto et, sicut de illo scriptura ueridica loquitur, in sua generatione perfecto (non utique sicut perficiendi sunt ciues ciuitatis Dei in illa immortalitate, qua aequabuntur angelis Dei, sed sicut esse possunt in hac peregrinatione perfecti) imperat Deus, ut arcam faciat, in qua 20 cum suis, id est uxore, filiis et nuribus, et cum animalibus, quae ad illum ex Dei praecepto in arcam ingressa sunt, liberaretur a diluuii uastitate: procul dubio figura est peregrinantis in hoc saeculo ciuitatis Dei, hoc est ecclesiae, quae fit salua per lignum, in quo pependit mediator Dei et hominum, homo 25 Christus Iesus. Nam et mensurae ipsae longitudinis et altitudinis et latitudinis eius significant corpus humanum, in cuius

17 Gen. 6, 9 25 1. Tim. 2, 5

6 uult *om. e* perterreat *bp*; terreat *a*; praetereat *Verpa f* et excit. negleg. *om. a¹* 8 et *om. e* 10 animalium terrenorum, *in marg.* animarum terrenarum, *e* 11 rationibus *e* 14 iussus est noe *p* 21 cum uxore *e* et filiis *ep* nuribus *omisso* et *f* 26 ipsius *b* long. altitud. latitudinisque *v* 27 et latitud. *om. p*

ueritate ad homines praenuntiatus est uenturus et uenit. Humani quippe corporis longitudo a uertice usque ad uestigia sexiens tantum habet quam latitudo, quae est ab uno latere ad alterum latus, et deciens tantum quam altitudo, cuius
 5 altitudinis mensura est in latere a dorso ad uentrem; nelut si iacentem hominem metiaris supinum seu pronum, sexiens tantum longus est a capite ad pedes, quam latus a dextra in sinistram uel a sinistra in dextram, et deciens. quam altus a terra. Unde facta est arca trecentorum in longitudine cubi-
 10 torum et quinquaginta in latitudine et triginta in altitudine. Et quod ostium in latere accepit, profecto illud est uulnus, quando latus crucifixi lancea perforatum est; hac quippe ad illum uenientes ingrediuntur, quia inde sacramenta manarunt, quibus credentes initiantur. Et quod de lignis quadratis fieri
 15 inbetur, undique stabilem uitam sanctorum significat; quacumque enim uerteris quadratum, stabit; et cetera, quae in eiusdem arcae constructione dicuntur, ecclesiasticarum signa sunt rerum.

Sed ea nunc persequi longum est; et hoc iam fecimus in
 20 opere, quod aduersus Faustum Manichaeum scripsimus, negantem in Hebraeorum libris aliquid de Christo esse prophetatum. Et fieri quidem potest, ut et nobis quispiam et alius alio exponat haec aptius, dum tamen ea, quae dicuntur, ad hanc de qua loquimur Dei ciuitatem in hoc saeculo maligno tam-
 25 quam in diluuiio peregrinantem omnia referantur. si ab eius sensu, qui ista conscripsit, non uult longe aberrare, qui exponit. Exempli gratia, uelut si quispiam, quod hic scriptum est: Inferiora bicamerata et tricamerata facies eam, non quod ego in illo opere dixi uelit intellegi, quia ex

12 Io. 19, 34 20 XII, c. 14 28 Gen. 6, 16

2 ad *om.* ρ 3 longitudo ^{at} V 4 quam *superscripto m.* 2 ut V
 6 hominem . . . pronum *om.* e¹ 7 longitudinis, *in marg.* longus, e 9 in
ante longitud. *om.* e 11 hostium e 13 qua in ⁱ ^{de} V 16 cum ^{IN} ^u eisdem V
 21 in libris Hebr. v prophetarum e¹

omnibus gentibus ecclesia congregatur, bicameratam dictam propter duo genera hominum, circumcisionem scilicet et praeputium, quos apostolus et alio modo dicit Iudaeos et Graecos; tricameratam uero eo, quod omnes gentes de tribus filiis Noe post diluuium reparatae sunt; sed aliud dicat aliquid. 5 quod a fidei regula non sit alienum. Nam quoniam non solas in inferioribus mansiones habere arcam uoluit, uerum etiam in superioribus (et haec dixit bicamerata) et in superioribus superiorum (et haec appellauit tricamerata), ut ab imo sursum uersus tertia consurgeret habitatio: possunt hic intellegi et 10 tria illa, quae commendat apostolus, fides, spes, caritas; possunt etiam multo conuenientius tres illae ubertates euangelicae, tricena, sexagena, centena, ut in infimo habitet pudicitia coniugalis, supra uidualis adque hac superior uirginalis, et si quid melius secundum fidem ciuitatis huius intellegi 15 et dici potest. Hoc etiam de ceteris, quae hic exponenda sunt, dixerim, quia, etsi non uno disseruntur modo, ad unam tamen catholicae fidei concordiam reuocanda sunt.

CAPUT XXVII.

De arca adque diluio nec illis esse consentien- 20 dum, qui solam historiam recipiunt sine allegorica significatione, nec illis, qui solas figuras defendunt repudiata historica ueritate.

Non tamen quisquam putare debet aut frustra haec esse conscripta, aut tantummodo rerum gestarum ueritatem sine 25 ullis allegoricis significationibus hic esse quaerendam, aut e contrario haec omnino gesta non esse, sed solas esse uerborum figuras, aut quidquid illud est nequaquam ad prophe-

3 Rom. 3, 9 11 1, Cor. 13, 13 13 Mt. 13, 8

1 dicam, *in marg.* dictam, *e* 5 sint ρ^1 aliquis e^1 8 bicameratam *e* 9 tricameratam *e* ut ab imo] ubi V^1 11 illa tria *v* 12 multo *sup. lin. e* . 13 ut] aut *e* 15 melius $Vb v$; aliud $a e p r \rho a f$ 20 neque *p* 24 quisque *b*

tiam ecclesiae pertinere. Quis enim nisi mente peruersus inaniter scriptos esse contendat libros per annorum milia tanta religione et tam ordinatae successionis obseruantia custoditos, aut solas res gestas illic intuendas, ubi certe, ut
 5 alia omittam, si numerositas animalium cogebat arcae tantam fieri magnitudinem, immunda bina et munda septena intromitti animalia quid cogebat, cum aequalis numeri possent utraque seruari? Aut uero Deus, qui propter genus reparandum seruanda praecepit, eo modo illa, quo instituerat, restituere
 10 non ualebat?

Qui uero non esse gesta, sed solas rerum significandarum figuras esse contendunt, primum opinantur tam magnum fieri non potuisse diluuium, ut altissimos montes quindecim cubitis aqua crescendo transcenderet, propter Olympi uerticem montis,
 15 supra quem perhibentur nubes non posse concreescere, quod tam sublime iam caelum sit, ut non ibi sit aer iste crassior, ubi uenti nebulae imbresque gignuntur; nec adtendunt omnium elementorum crassissimam terram ibi esse potuisse. An forte negant esse terram uerticem montis? Quur igitur usque ad
 20 illa caeli spatia terris exaltari licuisse, et aquis exaltari non licuisse contendunt, cum isti mensores et pensores elementorum aquas terris perhibeant superiores adque leuiores? Quid itaque rationis adferunt, quare terra grauior et inferior locum caeli tranquillioris inuaserit per uolumina tot annorum, et
 25 aqua leuior ac superior permissa non sit hoc facere saltem ad tempus exiguum?

Dicunt etiam non potuisse capere arcae illius quantitatem animalium genera tam multa in utroque sexu, bina de immun-
 dis, septena de mundis. Qui mihi uidentur non computare
 30 nisi trecenta cubita longitudinis et latitudinis quinquaginta,

2 scribtor V¹ 5 tantum V¹ 8 repar. genus v 14 crescendo sup.
 lin. e olympii V 15 perhibentur a b e p p a v; perhiben (sic) V;
 perhibent r Domb. conscendere p r 16 sublime V b e p r p a f Domb.;
 sublimis a v iam V b e² p r p a f Domb.; quam a e¹ v iste om. e
 21 et pensores sup. lin. V 25 promissa V 29 quid e

nec cogitare aliud tantum esse in superioribus itemque aliud tantum in superioribus superiorum, ac per hoc ter ducta illa cubita fieri nongenta super centum quinquaginta. Si autem cogitemus quod Origenes non ineleganter adstruxit, Moysen scilicet hominem Dei eruditum. sicut scriptum est, omni 5 sapientia Aegyptiorum, qui geometricam dilexerunt, geometrica cubita significare potuisse, ubi unum quantum sex nostra ualere adseuerant, quis non uideat quantum rerum capere illa potuit magnitudo? Nam illud quod disputant tantae magnitudinis arcam non potuisse conpingi, ineptissime 10 calumniantur, cum sciant immensas urbes fuisse constructas, nec adtendunt centum annos, quibus arca illa est fabricata; nisi forte lapis lapidi adhaerere potest sola calce coniunctus, ut murus per tot milia circumagatur, et lignum ligno per suscudines, epiros, clauos, gluten bituminis non potest adhae- 15 rere, ut fabricetur arca non curuis, sed rectis lineis longe lateque porrecta, quam nullus in mare mittat conatus hominum, sed leuet unda, cum uenerit, naturali ordine ponderum, magisque diuina prouidentia quam humana prudentia natantem gubernet, ne incurrat ubicumque naufragium. 20

Quod autem scrupulosissime quaeri solet de minutissimis bestiolis, non solum quales sunt mures et stelliones, uerum etiam quales lucustae, scarabei, muscae denique et pulices, utrum non amplioris numeri in arca illa fuerint, quam qui est definitus, cum hoc imperaret Deus, prius admonendi sunt, 25 quos haec mouent, sic accipiendum esse quod dictum est: Quae repunt super terram, ut necesse non fuerit con-

4 Homil. 2. in Genes. 5 Act. 7, 22

1 tantum aliud *p* 3 nungenta *V* super *scripsi*; per *ms.* *Domb.*; *om.* *v* 4 non neglegenter *a* 9 potuit illa *v* 12 attendant *V*¹ 13 posse *V*¹ 14 lignum . . . clauos *m.* 2 in *spatio uacuo a* 15 suscudines *V e pr Domb.*; succud., *prius c in ras., b*; subsucudines *v* epiros *ms.* *v*; epigros uel epiuros *coni. Meursius* et gluten *v* 16 fabricaretur *v* currus *e* 18 ad (ab?) naturali *V* 22 uerum, *in marg.* uermiu, *e* 23 locustae *v* 26 mouet *V*

seruari in arca, quae possunt in aquis uiuere, non solum mersa, sicut pisces, uerum etiam supernatantia, sicut multae alites. Deinde cum dicitur: Masculus et femina erunt, profecto intellegitur ad reparandum genus dici; ac per hoc
 5 nec illa necesse fuerat ibi esse, quae possunt sine concubitu de quibusque rebus uel rerum corruptionibus nasci; uel si fuerunt, sicut in domibus esse consuerunt, sine ullo numero definito esse potuisse; aut si mysterium sacratissimum, quod agebatur, et tantae rei figura etiam ueritate facti aliter non
 10 posset inpleri, nisi ut omnia ibi certo illo numero essent, quae uiuere in aquis natura prohibente non possent, non fuit ista cura illius hominis uel illorum hominum, sed diuina. Non enim ea Noe capta. intromittebat, sed uenientia et intrantia permittebat. Ad hoc enim ualet quod dictum est:
 15 Intrabunt ad te; non scilicet hominis actu, sed Dei nutu; ita sane, ut non illic fuisse credenda sint, quae sexu carent. Praescriptum enim adque definitum est: Masculus et femina erunt. Alia sunt quippe quae de quibusque rebus sine concubitu ita nascuntur, ut postea concumbant et gene-
 20 rent, sicut muscae; alia uero in quibus nihil sit maris et feminae, sicut apes. Ea porro quae sic habent sexum, ut non habeant fetum, sicut muli et mulae, mirum si fuerunt ibi, ac non potius parentes eorum ibi fuisse suffecerit, equinum uidelicet adque asininum genus; et si qua alia sunt, quae
 25 commixtione diuersi generis genus aliquod gignunt. Sed si et hoc ad mysterium pertinebat, ibi erant. Habet enim et hoc genus masculum et feminam.

Solet etiam mouere nonnullos, genera escarum, quae illic habere poterant animalia, quae non nisi carne uesci putantur,
 30 utrum praeter numerum ibi fuerint sine transgressione mandati, quae aliorum alendorum necessitas illic coegisset includi;

5 essent *e* 7 consueuerunt *v* 9 et *om. p* figuram habuit quod etiam *p* ueritate *mss.*; in uerit. *v* 17 est enim *v* 22 ibi fuerunt *v* 23 ubi *V*¹ suffecerit *Vb²e¹p v*; sufficerit, *r p a .F*; sufficeret *a b¹*;

an uero, quod potius est credendum, praeter carnes aliqua
 alimenta esse potuerint, quae omnibus conuenirent. Nouimus
 enim quam multa animalia, quibus caro cibus est, frugibus
 pomisque uescantur et maxime fico adque castaneis. Quid
 ergo mirum, si uir ille sapiens et iustus, etiam diuinitus 5
 admonitus quid cuique congrueret, sine carnibus aptam
 cuique generi alimoniam praeparauit et condidit? Quid est
 autem, quo uesci non cogeret fames? aut quid non suaue ac
 salubre facere posset Deus, qui etiam, ut sine cibo uiuerent,
 diuina facilitate donaret, nisi ut pascerentur etiam hoc inplen- 10
 dae figurae tanti mysterii conueniret? Non autem ad prae-
 figurandam ecclesiam pertinere tam multiplicia rerum signa
 gestarum, nisi fuerit contentiosus, nemo permittitur opinari.
 Iam enim gentes ita ecclesiam repleuerunt, mundique et
 immundi, donec certum ueniatur ad finem, ita eius unitatis 15
 quadam compagine continentur, ut ex hoc uno manifestissimo
 etiam de ceteris, quae obscurius aliquanto dicta sunt et
 difficiliter agnosci queunt, dubitare fas non sit. Quae cum
 ita sint, sic nec inaniter ista esse conscripta putare quisquam
 uel durus audebit, nec nihil significare cum gesta sint, nec 20
 sola dicta esse significatiua non facta, nec aliena esse ab
 ecclesia significanda probabiliter dici potest; sed magis creden-
 dum est et sapienter esse memoriae litterisque mandata, et
 gesta esse, et significare aliquid, et ipsum aliquid ad prae-
 figurandam ecclesiam pertinere. Iam usque ad hunc articulum 25
 perductus liber iste claudendus est, ut ambarum ciuitatum
 cursus, terrenae scilicet secundum hominem uiuentis et cae-
 lestis secundum Deum, post diluuium et deinceps in rebus
 consequentibus requiratur.

2 potuerunt *V a b e p r p a f* 7 recondidit *v* 8 quo *V b² v*; quod
a b¹ e p r p a f ac] aut *V¹* 10 nisi *om. e* 18 dubitari *v* 19 sic *b*;
 si *rell. v*; [si] *Dübnero auctore Domb.* conscripta esse *v* reputare *V*
 21 ab ecclesia dei *e* 26 amborum *V¹* AURELI AUGUSTINI |
 CONTRA PAGANOS | LIBER · XV · EXP. | INCIP · LIB. XVI · V LIB.
 XVI. Precedente canone capitulorum quibus quid singuli libri contineant
 indicatur. Incipit itaque canon libri. XVI. *f*; Incipit itaque Canon libri XVI. *g*

LIBER XVI.

CAPUT I.

An post diluuium a Noe usque ad Abraham aliquae
5 familiae secundum Deum uiuentium reperiantur.

Post diluuium procurrentis sanctae uestigia ciuitatis utrum
continuata sint an intercurrentibus impietatis interrupta tem-
poribus, ita ut nullus hominum ueri unius Dei cultor existeret,
ad liquidum scripturis loquentibus inuenire difficile est, pro-
10 pterea quia in canonicis libris post Noe, qui cum coniuge ac
tribus filiis totidemque nuribus suis meruit per arcam uasta-
tione diluuii liberari, non inuenimus usque Abraham cuius-
quam pietatem euidenti diuino eloquio praedicatam, nisi quod
Noe duos filios suos Sem et Iapheth prophetica benedictione
15 commendat, intuens et praeuidens quod longe fuerat post
futurum. Unde factum est etiam illud, ut filium suum medium,
hoc est primogenito iuniorem ultimoque maiorem, qui pecca-
uerat in patrem, non in ipso, sed in filio eius suo nepote
malediceret his uerbis: Maledictus Chanaan puer, famu-
20 lus erit fratribus suis. Chanaan porro natus fuerat ex
Cham, qui patris dormientis nec texerat, sed potius prodiderat
nuditatem. Unde etiam quod secutus adiunxit benedictionem
duorum maximi et minimi filiorum dicens: Benedictus
Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius;
25 latificet Deus Iapheth, et habitet in domibus Sem,
sicut ipsa eiusdem Noe et uineae plantatio et ex eius fructu
inebriatio et dormientis enudatio, et quae ibi cetera facta

19 Gen. 9, 25 sqq.

4 aliquem *fg* 10 qui *a*¹; quod *v* *ac*] et *b* 11 uastatione *Vbr*;
uastationē *e*; a uastatione *gpv*; a uastitate *a* 12 usque *Vr α Domb.*;
usque ad *abegpv* habraam *g* quiusquam *V* 15 post fuerat *v*
17 iuniorem *codd.*; minorem *v* 22 adiunxit *Vb Domb.*; adiungit
aegprv 24 Deus *om. V*¹ 25 eius *e* latificet *Vbpr α Domb.*;
actificet *aegpv* 27 enudatio *V*; nud. *rell. v Domb.*

adque conscripta sunt, prophetis sunt grauidata sensibus et uelata tegminibus.

CAPUT II.

Quid in filiis Noe propheticè fuerit prae-
figuratum. 5

Sed nunc rerum effectu iam in posteris consecuto, quae operta fuerant, satis aperta sunt. Quis enim haec diligenter et intellegenter aduertens non agnoscat in Christo? Sem quippe, de cuius semine in carne natus est Christus, interpretatur nominatus. Quid autem nominatus Christo, cuius 10 nomen ubique iam fragrat, ita ut in cantico canticorum etiam ipsa praecedente prophetia unguento conparetur effuso; in cuius domibus, id est ecclesiis, habitat gentium latitudo? Nam Iapheth latitudo interpretatur. Cham porro, quod interpretatur calidus, medius Noe filius, tamquam se ab utroque 15 discernens et inter utrumque remanens, nec in primitiis Israelitarum nec in plenitudine gentium, quid significat nisi haeticorum genus calidum, non spiritu sapientiae, sed impatientiae, quo solent haeticorum feruere praecordia et pacem perturbare sanctorum? Sed haec in usum cedunt proficientium, 20 iuxta illud apostoli: Oportet et haereses esse, ut probati manifesti fiant in uobis. Unde etiam scriptum est: Filius eruditus sapiens erit, imprudente autem ministro utetur. Multa quippe ad fidem catholicam pertinentia, dum haeticorum calida inquietudine exagitantur, 25

12 Cant. 1, 2 21 1. Cor. 11, 19 23 Prou. 10, 5

1 in sensibus *p* 2 reuelata tegminibus, *in marg. at.* in uisceribus, *p*
4 figuratum *fg* 7 fuerant *V b p r v*; fuerunt *a e g a f p* 8 et intelleg.
*om. e*¹ 9 est *om. e* 11 ubique, que *m. 2 sup. lin. e* fragrat *V*,
in marg. e; flagrat *egp* in canticis *p* 12 praecedente *codd.*; praec-
inente *v* unguento *V* 13 quius *V* domibus *e* 15 callidus
a b e g et sic l. 18. 25 16 primis *V* 17 israhelit. *V a b c g p* signi-
ficatur *g* . 19 primordia *codd.* 21 et *om. g p* 23 imprudens *e*
24 quippe *ex quidem corr., V*

ut aduersus eos defendi possint, et considerantur diligentius et intelleguntur clarius et instantius praedicantur, et ab aduersario mota quaestio discendi existit occasio. Quamuis non solum qui sunt apertissime separati, uerum omnes, qui Christiano uocabulo gloriantur et perditae uiuunt, non absurde possunt uideri medio Noe filio figurati; passionem quippe Christi, quae illius hominis nuditate significata est, et adnuntiant profitendo, et male agendo exhonorant. De talibus ergo dictum est: Ex fructibus eorum cognoscetis eos.

10 Ideo Cham in filio suo maledictus est, tamquam in fructu suo, id est in opere suo. Unde conuenienter et ipse filius eius Chanaan interpretatur motus eorum; quod aliud quid est quam opus eorum? Sem uero et Iapheth tamquam circumcisio et praeputium, uel sicut alio modo eos appellat apostolus, Iudaei et Graeci, sed uocati et iustificati, cognita

15 quoquo modo nuditate patris, qua significabatur passio Saluatoris, sumentes uestimentum posuerunt supra dorsa sua et intrauerunt auersi et operuerunt nuditatem patris sui, nec uiderunt quod reuerendo texerunt. Quodam enim modo in

20 passione Christi et quod pro nobis factum est honoramus et Iudaeorum facinus auersamur. Vestimentum significat sacramentum, dorsa memoriam praeteritorum, quia passionem Christi eo scilicet iam tempore, quo habitat Iapheth in domibus Sem et malus frater in medio eorum, transactam celebrat

25 ecclesia, non adhuc prospectat futuram.

Sed malus frater in filio suo, hoc est in opere suo, puer. id est seruus est fratrum bonorum, cum ad exercitationem patientiae uel ad prouectum sapientiae scienter utuntur malis

9 Mt. 7, 20

2 praedicatur *g* 4 uerum *codd. praeter b*; uerum etiam *b v* 12 interpretatur *e* quid aliud *p* 13 quam] nisi *p* 14 uel *ex* et *corr. e* 16 significantur *e* 17 supra dorsa *V a b¹ egprpv*; supra duo dorsa *b² α*; duo dorsa *omisso* supra *f* 27 id est] primus *in ras. a*; dū uiuit *in ras. b* seruus fratr. *omisso* est *p* bonorum] suorum *p* cum *om. e* cum ad *V a Domb.*; cum uel ad *bgv*; cum enim ad *p* 28 prouectum *V a g p α p*; profectum *b e f v*

boni. Sunt enim teste apostolo, qui Christum adnuntiant non caste; sed siue occasione, inquit, siue ueritate Christus adnuntietur [in hoc gaudeo, sed et gaudebo]. Ipse quippe plantauit uineam, de qua dicit propheta: Vineam Domini Sabaoth domus Israel est, et bibit de uino eius (siue ille calix hic intellegatur, de quo dicit: Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum? et: Pater, si fieri potest, transeat calix iste, quo suam sine dubio significat passionem; siue, quia uinum fructus est uineae, hoc potius illo significatum est, quod ex ipsa uinea, hoc est ex genere Israelitarum, carnem pro nobis et sanguinem, ut pati posset, adsumsit), et inebriatus est, id est passus est, et nudatus est; ibi namque nudata est, id est apparuit, eius infirmitas, de qua dicit apostolus: Etsi crucifixus est ex infirmitate. Unde idem dicit: Infirmitas Dei fortius est hominibus, et stultum Dei sapientius est hominibus. Quod uero cum dictum esset: Et nudatus est, addidit scriptura: In domo sua, eleganter ostendit, quod a suae carnis gente et domesticis sanguinis sui, utique Iudaeis, fuerat crucem mortemque passurus. Hanc passionem Christi foris in sono tantum uocis reprobi adnuntiant; non enim quod adnuntiant intellegunt. Probi autem in interiore homine habent tam grande mysterium adque honorant intus in corde infirmum et stultum Dei, quia fortius et sapientius est hominibus. Huius rei figura est, quod Cham

2 Phil. 1, 18 4 Esai. 5, 7 6 Mt. 20, 22 7 ib. 26, 39
12 Gen. 9, 21 14 2. Cor. 13, 4 15 1. Cor. 1, 25

1 enim *om. p* 2 sed ⁱsuæ *V* 3 *uerba inclusa om. mss.; in b post adnuntietur superscriptum est* et relq. 4 ipse quidem *p* 5 uiuit de bino *V¹* 6 intellegatur *ϰϰϰ p* 7 et Pater . . . iste *om. p* 8 transeat *V b e¹ g¹ r*; transeat a me *a e² g² α v* 9 binum *V¹* 10 signif. est *V a b g p r ϰ α f*; est *om. e*; sit signif. *v* 12 id est . . . nud. est *om. p* 13 nudatus est. id est *g* 15 ex] in *g* item *V e g* 18 addit *e¹* 20 a iudaeis *V b* 22 reprobi *g* 23 hominem *V* 24 quia *codd.*; quod *v* 25 regi *e*

exiens hoc nuntiauit foris; Sem uero et Iapheth, ut hoc uelarent, id est honorarent, ingressi sunt, hoc est interius id egerunt.

Haec scripturae secreta diuinae indagamus, ut possumus, 5 alius alio magis minusue congruenter, uerum tamen fideliter certum tenentes non ea sine aliqua praefiguratione futurorum gesta adque conscripta neque nisi ad Christum et eius ecclesiam, quae ciuitas Dei est, esse referenda; cuius ab initio generis humani non defuit praedicatio, quam per omnia uide- 10 mus inpleri. Benedictis igitur duobus filiis Noe adque uno in medio eorum maledicto deinceps usque ad Abraham de iustorum aliquorum, qui pie Deum colerent, commemoratione silentium est per annos amplius quam mille. Nec eos defuisse crediderim, sed si omnes commemorarentur, nimis longum 15 fieret, et esset haec historica magis diligentia quam prophetica prouidentia. Illa itaque exsequitur litterarum sacrarum scriptor istarum uel potius per eum Dei Spiritus, quibus non solum narrentur praeterita, uerum etiam praenuntientur futura, quae tamen pertinent ad ciuitatem Dei; quia et de hominibus, 20 qui non sunt ciues eius, quidquid hic dicitur, ad hoc dicitur, ut illa ex comparatione contraria uel proficiat uel emineat. Non sane omnia, quae gesta narrantur, aliquid etiam significare putanda sunt; sed propter illa, quae aliquid significant, etiam ea, quae nihil significant, adtexuntur. Solo enim uomere 25 terra proscinditur; sed ut hoc fieri possit, etiam cetera aratri membra sunt necessaria; et soli nerni in citharis adque huius modi uasis musicis aptantur ad cantum; sed ut aptari possint, insunt et cetera in compaginibus organorum, quae non percipiuntur a canentibus, sed ea, quae percussa resonant, his 30 conectuntur. Ita in prophetica historia dicuntur et aliqua, quae nihil significant, sed quibus adhaereant quae significant et quodam modo religuntur.

5 congruerent *V*¹ 13 silentium est *codd.*; silitum est *v* 15 haec
 esset magis histor. *v* 19 de omnibus *e* 22 narrentur *e* 24 non
 solo *g*; non solum *a* 26 et nec *g* huiuscemodi *g* 27 ad cantum
 om. *b*¹ 28 compaginibus *p*

CAPUT III.

De generationibus trium filiorum Noe.

Generaciones ergo filiorum Noe deinceps intuendae, et quod de his dicendum uidetur, adtexendum est huic operi, quo ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, per tempora 5 procursum ostenditur. Coeptae sunt enim commemorari a minimo filio, qui uocatus est Iapheth, cuius filii octo nominati sunt, nepotes autem septem de duobus filiis eius, tres ex uno, quattuor ex altero; fiunt itaque omnes quindecim. Filii autem Cham, hoc est medii filii Noe, quattuor et nepotes 10 quinque ex uno eius filio, pronepotes duo ex nepote uno; fit eorum summa undecim. Quibus enumeratis reditur tamquam ad caput et dicitur: Chus autem genuit Nebroth: hic coepit esse gigans super terram. Hic erat gigans uenator contra Dominum Deum. Propter 15 hoc dicunt: Sicut Nebroth gigans uenator contra Dominum. Et factum est initium regni eius Babylon, Oreg, Archad et Chalemne in terra Sennaar. De terra illa exiuit Assur et aedificauit Nineuen et Roboth ciuitatem et Chalach et Dasem inter 20 medium Nineuae et Chalach: haec ciuitas magna.

13 Gen. 10, 9 sqq.

4 ope//ri, ra eras., e 6 enim codd.; autem v 8 tris g 9 alio, in marg. altero, c 13 16 nemroth p 14 sqq. gigans V b e¹ g¹ p; gigas a e² g² v erat gigans om. p r 15 dominum om. b¹ Propter usque ad Dominum om. a b¹ 17 deum V eius om. e 18 oreg archad V b e; oreg arcad a; orech archad g; recharchath p; Orech Archad v Domb. chalemne V; chalemne g p r; calemne a e; calemne b; Chalemne v Domb. 19 exiuit V b; exiit rell. v Domb. nineuen V e g; niniuen a p v; niniuen ciuitatem b 20 roboth V² b e g p a f; robot a; roboch p; throboth V¹; Roboath v ciuitatem om. b et ante Chalach om. p chalach V² e g²; chalanc V¹; chalach a; chalachoch g¹; calach p; calanne b Dasem . . . chalach m. 1 minoribus litteris inter lineas V dasen p; resen b 21 nineuen b; Nineues v chalach a; calach p; cale b haec est a ciuitas dei p

Iste porro Chus, pater gigantis Nebroth, primus nominatus est in filiis Cham, cuius quinque filii iam fuerant computati et nepotes duo. Sed istum gigantem aut post nepotes suos natos genuit, aut, quod est credibilius, seorsum de illo propter
 5 eius eminentiam scriptura locuta est; quando quidem et regnum eius commemoratum est, cuius initium erat illa nobilissima Babylon ciuitas, et quae iuxta commemoratae sunt siue ciuitates siue regiones. Quod uero dictum est de terra illa, id est de terra Sennaar, quae pertinebat ad regnum Nebroth,
 10 exisse Assur et aedificasse Nineuen et alias quas contexuit ciuitates, longe postea factum est, quod ex hac occasione perstrinxit propter nobilitatem regni Assyriorum, quod mirabiliter dilatauit Ninus, Beli filius, conditor Nineuae ciuitatis magnae; cuius ciuitatis nomen ex illius nomine deriuatum
 15 est, ut a Nino Nineue uocaretur. Assur autem, unde Assyrii, non fuit in filiis Cham, medii filii Noe, sed in filiis Sem reperitur, qui fuit Noe maximus filius. Unde apparet de progenie Sem exortos fuisse, qui postea regnum gigantis illius obtinerent et inde procederent adque alias conderent
 20 ciuitates, quarum prima est a Nino appellata Nineue. Hinc reditur ad alium filium Cham, qui uocabatur Mesraim, et commemorantur quos genuit, non tamquam singuli homines, sed nationes septem. Et de sexta, uelut de sexto filio, gens commemoratur exisse, quae appellatur Philistiim; unde fiunt
 25 octo. Inde iterum ad Chanaan reditur, in quo filio maledictus est Cham, et quos genuit undecim nominantur. Deinde usque ad quos fines peruenerint commemoratis quibusdam ciuitatibus dicitur. Ac per hoc filiis nepotibusque computatis de progenie Cham triginta unus geniti referuntur.

1 primis V 2 cam et sic semper b 10 et alias V 15 assyri V e
 16 noe ex moae corr. e 17 noe | extra lin. | maximus noes filius V
 20 quam V 21 meyrain V; mesrhaim g; mesrachim e 24 exiisse v
 filistim V; filisthiim g 29 XXXI a unus p; unum V e g r a f
 ii//, ex unū corr., b genti b

Restat commemorare filios Sem, maximi filii Noe; ad eum quippe gradatim generationum istarum peruenit a minimo exorta narratio. Sed unde incipiunt commemorari filii Sem, habet quiddam obscuritatis, quod expositione inlustrandum est, quia et multum ad rem pertinet, quam requirimus. Sic enim legitur: Et Sem natus est, et ipsi patri omnium filiorum, Heber, fratri Iapheth maiori. Ordo uerborum est: Et Sem natus est Heber, etiam ipsi, id est ipsi Sem, natus est Heber, qui Sem pater est omnium filiorum. Sem ergo patriarcham intellegi uoluit omnium, qui de stirpe eius exorti sunt, quos commemoraturus est, siue sint filii, siue nepotes et pronepotes et deinceps indidem exorti. Non sane istum Heber genuit Sem, sed ab illo quintus in progenitorum serie reperitur. Sem quippe inter alios filios genuit Arphaxat, Arphaxat genuit Cainan, Cainan genuit Sala, Sala genuit Heber. Non itaque frustra ipse primus est nominatus in progenie ueniente de Sem et praelatus etiam filiis, cum sit quintus nepos, nisi quia uerum est, quod traditur, ex illo Hebraeos esse cognominatos, tamquam Heberaeos; cum et alia possit esse opinio, ut ex Abraham tamquam Abrahæi dicti esse uideantur; sed nimirum hoc uerum est, quod ex Heber Heberaei appellati sunt, ac deinde una detrita littera Hebraei, quam linguam solus Israel populus potuit obtinere, in quo Dei ciuitas et in sanctis peregrinata est et in omnibus sacramento adumbrata. Igitur filii Sem prius sex nominantur, deinde ex uno eorum nati sunt quattuor nepotes eius, itemque

6 Gen. 10, 21

1 Restat—Noe *om. e* 6 ex sem *p* et ipsi *V a e g p Domb.*; etiam ipsi *b v* 8 natus est et *e eber et sic fere semper e* id est ipsi *sup. lin. V* 9 filiorum suorum *b v* 12 et pronep. *om. p r*; siue pronep. *v* inde *g¹*; itidem *p, marg. e* 13 qui intus *V* genitorum *V¹* 15 chainan chainan *V g* salam *V* 16 itaque *mss.*; utique *marg. e. v* 17 praelatus est *a g p f* etiam] iam *a* 19 cog | nom., cog *extra lin. V* 20 possint *V* 22 sunt *sup. lin. V* detrita *V¹ a¹ e p r a f Domb*; detracta *V² a² b g p v* 23 Hebraei quam] hebraicam *b* linguam *V a e g p Domb*; linguam Hebraicam *v* israhel *V e g*

alter filiorum Sem genuit eius nepotem, adque ex illo itidem
 pronepos natus est adque inde abnepos, qui est Heber. Genuit
 autem Heber duos filios, quorum unum appellauit Phalech,
 quod interpretatur diuidens. Deinde scriptura subiungens
 5 rationemque huius nominis reddens: Quia in diebus, inquit,
 eius diuisa est terra. Hoc autem quid sit, postea appa-
 rebit. Alius uero, qui natus est ex Heber, genuit duodecim
 filios; ac per hoc fiunt omnes progeniti de Sem uiginti septem.
 In summa igitur omnes progeniti de tribus filiis Noe, id est
 10 quindecim de Iapheth, triginta unus de Cham, uiginti septem
 de Sem fiunt septuaginta tres. Deinde sequitur scriptura
 dicens: Hi filii Sem in tribubus suis secundum
 linguas suas in regionibus suis et in gentibus
 suis; itemque de omnibus: Haec, inquit, tribus filiorum
 15 Noe secundum generationes eorum, secundum gen-
 tes eorum. Ab his dispersae sunt insulae gentium
 super terram post diluuium. Unde colligitur septuaginta
 tres uel potius (quod postea demonstrabitur) septuaginta duas
 gentes tunc fuisse, non homines. Nam et prius, cum fuissent
 20 commemorati filii Iapheth, ita conclusum est: Ex his segre-
 gatae sunt insulae gentium in terra sua, unus
 quisque secundum linguam in tribubus suis et in
 gentibus suis.

Iam uero in filiis Cham quodam loco apertius gentes
 25 commemoratae sunt, sicut superius ostendi. Mesraim genuit
 eos, qui dicuntur Ludiim; et eodem modo ceterae usque

5 Gen. 10, 25 12 ib. 10, 31 14 ib. 10, 1. 5 20 ib. 10, 5
 25 ib. 10, 13

3 phalec *V* 6 post *eg*; post hoc *V* 8 progen. omnes *a* 10 et
 triginta *v* XXXI. *a e* unum *V g r ρ f*; *ijj*// *in ras.* *b* *cā b*
 et uiginti septim *g*; uiginti et sept. *e* 11 deinde dicens script. sequitur *a*
 12 secundum—region. suis *om. e* 14 haec *V e g p*; Hae *v* 15 secundum
 generat. *om. e*¹ secundum gentes eorum *mss.*; *in b m. 2 lineola*
transuersa delet.; et sec. gent. eorum *v* 20 congregatae *b* 21 sua]
 eorum *ρ* 22 linguam *V b*¹ *Domb.*; ling. suam *b*² *rell. v* 25 mesrachim
*V e*²*g*; mesrachim *e*¹

ad septem gentes. Et enumeratis omnibus postea concludens: Hi filii Cham, inquit, in tribubus suis secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus suis. Propterea ergo multorum filii non sunt commemorati, quia gentibus aliis nascendo accesserunt, ipsi autem gentes 5
facere nequiverunt. Nam qua alia causa, cum filii Iapheth octo enumerentur, ex duobus eorum tantum filii nati commemorantur, et cum filii Cham quattuor nominentur, ex tribus tantum qui nati sunt adiciuntur, et cum filii Sem nominentur 10
sex, duorum tantum posteritas adtextitur? Numquid ceteri sine filiis remanserunt? Absit hoc credere; sed gentes, propter quas commemorari digni essent, non utique fecerunt, quia, sicut nascebantur, aliis gentibus addebantur.

CAPUT III.

De diuersitate linguarum principioque Babylonis. 15

Cum ergo in suis linguis istae gentes fuisse referantur, redit tamen narrator ad illud tempus, quando una lingua omnium fuit, et inde iam exponit, quid acciderit. ut linguarum diuersitas nasceretur. Et erat, inquit, omnis terra labium unum et uox una omnibus. Et factum est, cum mouerent ipsi ab Oriente, inuenerunt campum in terra Sennaar, et habitauerunt ibi. Et dixit homo proximo: Venite, faciamus lateres et coquamus illos igni. Et facti sunt illis lateres in lapidem, et bitumen erat illis lutum, et dixerunt: Venite, aedificemus nobis 25
met ipsis ciuitatem et turrem, cuius caput erit usque ad caelum, et faciamus nostrum nomen antequam dispergamur in faciem omnis terrae. Et descendit Dominus uidere ciuitatem et turrem, quam aedifica-

2 ib. 10, 20 19 Gen. 11, 1 sqq.

4 filii *V* 16 in linguis suis *p* 17 reddit *e* ad aliud *e* 18 ponit *g* 19 Et *om. b* 22 proximo *Vara*; proximo suo *bgppv*; primo suo *e* 25 eis lutum *a* aedif. *Vbegp*; et aedif. *av* 27 nostrum

uerunt filii hominum. Et dixit Dominus Deus: Ecce
 genus unum et labium unum omnium; et hoc inchoa-
 uerunt facere, et nunc non deficient ex illis omnia
 quae conati fuerint facere; uenite, et descendentes
 5 confundamus ibi linguam eorum, ut non audiant
 unusquisque uocem proximi. Et dispersit eos Domi-
 nus inde super faciem omnis terrae, et cessauerunt
 aedificantes ciuitatem et turrem. Propter hoc appel-
 latum est nomen illius confusio, quia ibi confudit
 10 Dominus labia omnis terrae; et inde dispersit illos
 Dominus Deus super faciem omnis terrae. Ista ciuitas,
 quae appellata est confusio, ipsa est Babylon, cuius mirabilem
 constructionem etiam gentium commendat historia. Babylon
 quippe interpretatur confusio. Unde colligitur, gigantem illum
 15 Nebroth fuisse illius conditorem, quod superius breuiter fuerat
 intimatum, ubi, cum de illo scriptura loqueretur, ait initium
 regni eius fuisse Babylonem, id est quae ciuitatum ceterarum
 gereret principatum, ubi esset tamquam in metropoli habita-
 culum regni; quamuis perfecta non fuerit usque in tantum
 20 modum, quantum superba cogitabat impietas. Nam nimia
 disponebatur altitudo, quae dicta est usque in caelum, siue
 unius turris eius, quam praecipuam moliebantur inter alias,
 siue omnium turrium, quae per numerum singularem ita signi-
 ficatae sunt, ut dicitur miles et intelleguntur milia militum;
 25 ut rana, ut lucusta; sic enim appellata est multitudo ranarum
 ac lucustarum in plagis, quibus Aegyptii percussi sunt per
 Moysen. Quid autem factura fuerat humana et uana pra-

26 Exod. 10, 4

5 illic, *in marg.* ibi, *e* audiat *a g*² 6 proximi *V a e g a f*; pro-
 ximi sui *b p r p v* 7 cesserunt *e*¹ 9 eius *a* confu/dit, *n eras.*, *a*
 10 et inde—terrae *om. a* 12 ipsa] ista *V* 13 gentium etiam *v*
 15 nembroth *V*, nemroth *p*; nemrod *a* fuerat breuiter *p* brebiter
e, om. p . 17 quae *om. V* ciuitatem *e* 18 gerere *V* 19 est^{ff}secta *V*
 24 milium *e* 25 ranae lucusta *V* locusta *a b e g p v* enim *om. p*
 26 lucust. *V*; locust. *rell. v*

sumtio, si cuiuslibet et quantumlibet in caelum aduersus Deum altitudinem molis extolleret? quando montes transcenderet uniuersos, quando spatium nebulosi aeris huius euaderet? Quid denique noceret Deo quantacumque uel spiritalis uel corporalis elatio? Tutam ueramque in caelum uiam molitur 5 humilitas, sursum leuans cor ad Dominum, non contra Dominum, sicut dictus est gigans iste uenator contra Dominum. Quod non intellegentes nonnulli ambiguo Graeco falsi sunt, ut non interpretarentur contra Dominum, sed ante Dominum; ἐναντίον quippe et contra et ante significat. 10 Hoc enim uerbum est in psalmo: Et ploremus ante Dominum qui nos fecit; et hoc uerbum est etiam in libro Iob, ubi scriptum est: In furorem erupisti contra Dominum. Sic ergo intellegendus est gigans iste uenator contra Dominum. Quid autem hic significatur hoc nomine, 15 quod est uenator, nisi animalium terrigenarum deceptor obpressor extinator? Erigebat ergo cum suis populis turrem contra Deum, qua est inopia significata superbia. Merito autem malus punitur adfectus, etiam cui non succedit effectus. Genus uero ipsum poenae quale fuit? Quoniam dominatio imperantis 20 in lingua est, ibi est damnata superbia, ut non intellegeretur iubens homini, qui noluit intellegere ut oboediret Deo iubenti. Sic illa conspiratio dissoluta est, cum quisque ab eo, quem non intellegebat, abscederet nec se nisi ei, cum quo loqui poterat, adgregaret; et per linguas diuisae sunt gentes disper- 25 saeque per terras, sicut Deo placuit, qui hoc modis occultis nobisque inconprehensibilibus fecit.

7 Gen. 10, 9 11 Ps. 94, 6 13 Iob. 15, 13

1 si cuiuslibet *Vg*; si *om. rell. v Domb.* quantum ualet *V*
 4 spiritalis *v* 5 tutam, *m. 2 in cū tam corr., e* 7 uenator *e*
 9 falsi *V a b e g p q a f Domb.*; decepti *v* 10 enantio *V* ante contra *e*;
 ante et contra *v* 12 nos fecit *V*; fecit nos *egp v* est *om. e*
 13 furore *g* rupisti *p* 14 uenator *e* 18 deum *V a e r a f*;
 dominum *b g p p v* 20 poenaequale, *in marg. pene quale, e* 21 ibi damn.
omisso est g ut non] ubi non *p* 22 ut ob.] ubi ob. *p* 26 hoc qui modis *V*

CAPUT V.

De descensione Domini ad confundendam linguam
aedificantium turrem.

Quod enim scriptum est: Et descendit Dominus uidere
5 ciuitatem et turrem, quam aedificauerunt filii homi-
num, hoc est non filii Dei, sed illa societas secundum ho-
minem uiuens, quam terrenam dicimus ciuitatem: non loco
mouetur Deus, qui semper est ubique totus, sed descendere
dicitur, cum aliquid facit in terra, quod praeter usitatum
10 naturae cursum mirabiliter factum praesentiam quodam modo
eius ostendat; nec uidendo discit ad tempus, qui numquam
potest aliquid ignorare, sed ad tempus uidere et cognoscere
dicitur, quod uideri et cognosci facit. Non sic ergo uidebatur
illa ciuitas, quo modo eam Deus uideri fecit, quando sibi
15 quantum displiceret ostendit. Quamuis possit intellegi Deus
ad illam ciuitatem descendisse, quia descenderunt angeli eius
in quibus habitat; ut, quod adiunctum est: Et dixit Do-
minus Deus: Ecce genus unum et labium unum om-
nium, et cetera, ac deinde additum: Venite et descen-
20 dentes confundamus ibi linguam eorum, recapitulatio
sit, demonstrans quem ad modum factum sit, quod dictum
fuerat: Descendit Dominus. Si enim iam descenderat, quid
sibi uult: Venite et descendentes confundamus (quod
intellegitur angelis dictum), nisi quia per angelos descendebat,
25 qui in angelis descendentibus erat? Et bene non ait: 'Venite
et descendentes confundite,' sed: Confundamus ibi lin-
guam eorum; ostendens ita se operari per ministros suos,
ut sint etiam ipsi cooperatores Dei, sicut apostolus dicit:
Dei enim sumus cooperarii.

4 Gen. 11, 5 17 ib. 6 19 Gen. 11, 6 sq. 29 1. Cor. 3, 9

8 ubique est *v* 10 mirabiliter, *in marg.* miserabiliter, *e* praesentia *e* 13 dicitur] *df̄* (*pro df̄*) *e* 15 displicerent *V* poset *rudī manu rescriptum*; possit *m. 1 V* 17 habitabat *e*

CAPUT VI.

Qualis intellegenda sit esse locutio, qua Deus angelis loquitur.

Poterat et illud, quando factus est homo, de angelis intellegi quod dictum est: Faciamus hominem, quia non dixit: 5
 'Faciam'; sed quia sequitur ad imaginem nostram, nec fas est credere ad imaginem angelorum hominem factum, aut eandem esse imaginem angelorum et Dei: recte illic intellegitur pluralitas trinitatis. Quae tamen trinitas quia unus Deus est, etiam cum dixisset: 'Faciamus': 'Et fecit, inquit, 10
 Deus hominem ad imaginem Dei', non dixit 'fecerunt di' aut 'ad imaginem deorum'. Poterat et hic eadem intellegi trinitas, tamquam Pater dixerit ad Filium et Spiritum sanctum: Venite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum, si aliquid esset, quod angelos prohiberet intellegi, 15
 quibus potius conuenit uenire ad Deum motibus sanctis, hoc est cogitationibus piis, quibus ab eis consulitur incommutabilis Veritas, tamquam lex aeterna in illa eorum curia superna. Neque enim sibi ipsi sunt ueritas, sed creatricis participes Veritatis ad illam mouentur, tamquam ad fontem uitae, ut, 20
 quod non habent ex se ipsis, capiant ex ipsa. Et eorum stabilis est iste motus, quo ueniunt, qui non recedunt. Nec sic loquitur angelis Deus, quo modo nos in uicem nobis uel Deo uel angelis uel ipsi angeli nobis siue per illos Deus nobis, sed ineffabili suo modo; nobis autem hoc indicatur nostro 25
 modo. Dei quippe sublimior ante suum factum locutio ipsius sui facti est inmutabilis ratio, quae non habet sonum strepentem adque transeuntem, sed uim sempiternae manentem et temporaliter operantem. Hac loquitur angelis sanctis, nobis autem aliter longe positis. Quando autem etiam nos aliquid 30

5 Gen. 1, 26 sq.

7 *ig*maginem *e* 8 ad imaginem *e* ideo recte *v* 12 autem *V*
 eandem *V* 15 esse *e* 17 incommut. *Vb v Domb.*; immut. *a e g p r a.*^f
 18 tam ^{quam} *V* 19 particeps *V* 21 ex semet *b* ipsi *p¹.*^f 29 hoc *g*

talis locutionis interioribus auribus capimus, angelis propinquamus. Non itaque mihi adsidue reddenda ratio est in hoc opere de locutionibus Dei. Aut enim Veritas incommutabilis per se ipsam ineffabiliter loquitur rationalis creaturae mentibus, aut per mutabilem creaturam loquitur, siue spiritalibus imaginibus nostro spiritui siue corporalibus uocibus corporis sensui.

Illud sane quod dictum est: Et nunc non deficient ex illis omnia, quae conati fuerint facere, non dictum est confirmando, sed tamquam interrogando, sicut solet a comminantibus dici, quem ad modum ait quidam:

Non arma expedient totaque ex urbe sequentur?

Sic ergo accipiendum est, tamquam dixerit: 'Nonne omnia deficient ex illis, quae conati fuerint facere?' Sed si ita dicatur, non exprimit comminantem. Verum propter tardiusculos addidimus particulam, id est 'ne', ut diceremus 'nonne', quoniam uocem pronuntiantis non possumus scribere.

Ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt, quae crescendo et insulas inpleuerunt. Auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum. Nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus, et homines quidem multiplicato genere humano ad insulas inhabitandas nauigio transire potuisse, quis ambigat?

8 Gen. 11, 6 12 Verg. Aen. III, 592

2 est ratio v 5 spirital. v 17 scribere non possumus v 23 Et homines . . . *initium c. VII fecit Domb.*

CAPUT VII.

An omne bestiarum genus etiam remotissimae a terris insulae ex eo numero acceperint, qui in arca a diluuii inundatione seruatus est.

Sed quaestio est de omni genere bestiarum, quae sub cura 5 hominum non sunt neque sicuti ranae nascuntur ex terra, sed sola commixtione maris et feminae propagantur, sicut lupi adque huius modi cetera, quo modo post diluuium, quo ea, quae in arca non erant, cuncta deleta sunt, etiam in insulis esse potuerint, si reparata non sunt nisi ex his, quorum 10 genera in utroque sexu arca seruauit. Possunt quidem credi ad insulas natando transisse, sed proximas. Sunt autem quaedam tam longe positae a continentibus terris, ut ad eas nulla uideatur natate potuisse bestiarum. Quod si homines eas captas secum aduexerunt et eo modo ubi habitabant earum 15 genera instituerunt uenandi studio, fieri potuisse incredibile non est; quamuis iussu Dei siue permissu etiam opere angelorum negandum non sit potuisse transferri. Si uero terra exortae sunt secundum originem primam, quando dixit Deus: Producat terra animam uiuam, multo clarius apparet 20 non tam reparandorum animalium causa quam figurandarum uariarum gentium propter ecclesiae sacramentum in arca fuisse omnia genera, si in insulis, quo transire non possent, multa animalia terra produxit.

CAPUT VIII.

25

An ex propagine Adam uel filiorum Noe quaedam genera hominum monstrosa prodierint.

Quaeritur etiam, utrum ex filiis Noe uel potius ex illo uno homine, unde etiam ipsi extiterunt, propagata esse credendum

20 Gen. 1, 24

5 est *post* bestiarum *ponit v* 6 nec *v* 10 si rep. non sunt *om. e¹*
 13 apositae *V* 15 captasse secum *g* 18 terra *V a Domb.*; e terra
b g v; ex terra *p*; terrae *e¹*; e terra *e²* 19 dñs *g* 26 propagine *g q v*;
 propagatione *f p f Domb.*

sit quaedam monstrosa hominum genera, quae gentium narrat
 historia, sicut perhibentur quidam unum habere oculum in
 fronte media, quibusdam plantas uersas esse post crura,
 quibusdam utriusque sexus esse naturam et dextram mammam
 5 uirilem, sinistram muliebrem, uicibusque inter se coeundo et
 gignere et parere; aliis ora non esse eosque per nares tantum-
 modo halitu uiuere, alios statura esse cubitales, quos Py-
 gmaeos a cubito Graeci uocant, alibi quinquennes concipere
 feminas et octauum uitae annum non excedere. Item ferunt
 10 esse gentem, ubi singula crura in pedibus habent nec po-
 plitem flectunt, et sunt mirabilis celeritatis; quos Sciopodas
 uocant, quod per aestum in terra iacentes resupini umbra se
 pedum protegant; quosdam sine ceruice oculos habentes in
 umeris, et cetera hominum uel quasi hominum genera, quae
 15 in maritima platea Carthaginis musiuo picta sunt, ex libris
 depromta uelut curiosioris historiae. Quid dicam de Cyno-
 cephalis, quorum canina capita adque ipse latratus magis
 bestias quam homines confitetur? Sed omnia genera hominum,
 quae dicuntur esse, credere non est necesse. Verum quisquis
 20 uspiam nascitur homo, id est animal rationale mortale, quam-
 libet nostris inusitatam sensibus gerat corporis formam seu
 colorem sine motum siue sonum siue qualibet ui, qualibet
 parte, qualibet qualitate naturam: ex illo uno protoplasto ori-
 ginem ducere nullus fidelium dubitauerit. Apparet tamen quid
 25 in pluribus natura obtinuerit et quid sit ipsa raritate mirabile.
 Qualis autem ratio redditur de monstrosi aput nos homi-
 num partibus, talis de monstrosi quibusdam gentibus reddi
 potest. Deus enim creator est omnium, qui ubi et quando

1 monstrosa *e* 5 uicibusque inter se *mss.*; uicibusque alternis *v*
 7 alitu *e* quos *om.* *V* 8 concumbere *V* 9 fe^runt, ce *eras.*, *g*
 14 humeris *v* 15 plathea *V* 19 dicantur *V*¹ 20 uspiam *g* 22 qua-
 libet ui *om.* *e* 23 naturam *V a e g p r r p . f Domb.*; natura *a*; naturae *b v*
 ex illo in illo protho. *p* protoplausto *g* 25 plurimis *e*¹ 26 27 mon-
 struosis *a b* 26 hominis *p* 27 partu^b *b*; partibus *er p a* 28 et
 uel *e*

creari quid oporteat nel oportuerit, ipse nonit. sciens uniuersitatis pulchritudinem quarum partium nel similitudine nel diuersitate contexat. Sed qui totum inspicere non potest, tamquam deformitate partis offenditur, quoniam cui congruat et quo referatur ignorat. Pluribus quam quinque digitis in manibus 5 et pedibus nasci homines nonimus; et haec leuior est quam ulla distantia; sed tamen absit, ut quis ita desipiat, ut existimet in numero humanorum digitorum errasse Creatorem, quamuis nesciens quare hoc fecerit. Ita etsi maior diuersitas oriatur, scit ille quid egerit, cuius opera iuste nemo reprehendit. Aput Hipponem Zaritum est homo quasi lunatas habens 10 plantas et in eis binos tantummodo digitos, similes et manus. Si aliqua gens talis esset, illi curiosae adque mirabili adderetur historiae. Num igitur istum propter hoc negabimus ex illo uno, qui primus creatus est, esse propagatum? Androgyni, quos etiam Hermaphroditos nuncupant, quamuis admodum rari sint, difficile est tamen ut temporibus desint, in quibus sic uterque sexus apparet, ut, ex quo potius debeant accipere nomen, incertum sit; a meliore tamen, hoc est a masculino, ut appellarentur, loquendi consuetudo praeualuit. 20 Nam nemo unquam Androgynaecae aut Hermaphroditae nuncupauit. Ante annos aliquot, nostra certe memoria, in Oriente duplex homo natus est superioribus membris, inferioribus simplex. Nam duo erant capita, duo pectora, quattuor manus, nenter autem unus, et pedes duo, sicut uni homini: et tam diu uiuit, ut multos ad eum uidendum fama contraheret. Quis autem omnes commemorare possit humanos fetus longe

2 nel ante simil. om. V nel et similitudinē nel diuersitatē e 7 ulla b e g p Domb.; illa V a v 9 quasi nesc. p 10 post reprehendit p habet: Marcus euangelista dixit: domine Iesu Xpe. ut quid me longe annotasti Ipectu tuo originem ducere 11 ipponem V a b g p Zaritum V b p p; zarium a; diaritum e g a; Diarrhytum v 14 propter istum V negauimus V ex uno illo v 15 primo V¹ 19 a ante masc. om. V 21 androgynicas e g; androgineos marg. e 22 aliquos g² 25 tamen diu V 26 contrahaberet e¹ 27 omnis e

dissimiles his, ex quibus eos natos esse certissimum est? Sicut ergo haec ex illo uno negari non possunt originem ducere, ita quaecumque gentes in diuersitatibus corporum ab usitato naturae cursu, quem plures et prope omnes tenent, uelut exorbitasse traduntur, si definitione illa includuntur, ut rationalia animalia sint adque mortalia, ab eodem ipso uno primo patrè omnium stirpem trahere confitendum est, si tamen uera sunt quae de illarum nationum uarietate et tanta inter se adque nobiscum diuersitate traduntur. Nam et simias et cercopithecus et sphingas si nesciremus non homines esse, sed bestias, possent illi historici de sua curiositate gloriantes uelut gentes aliquas hominum nobis inpunita uanitate mentiri. Sed si homines sunt, de quibus illa mira conscripta sunt: quid, si propterea Deus uoluit etiam nonnullas gentes ita creare, ne in his monstribus, quae aput nos oportet ex hominibus nasci, eius sapientiam, qua naturam fingit humanam, uelut artem cuiuspiam minus perfecti opificis, putaremus errasse? Non itaque nobis uideri debet absurdum, ut, quem ad modum in singulis quibusque gentibus quaedam monstra sunt hominum. ita in uniuerso genere humano quaedam monstra sint gentium. Quapropter ut istam quaestionem pedetentim cauteque concludam: aut illa, quae talia de quibusdam gentibus scripta sunt, omnino nulla sunt; aut si sunt, homines non sunt; aut ex Adam sunt. si homines sunt.

1 ex om. ρ¹ natos eos V¹ 2 'post originem in cod. a magna est lacuna, quae pertinet usque ad 160, 7 Domb. 5 exorbit. V rationalia e 7 confidendum V 9 simios V¹ 10 circopithecus g; circopithecus V e 14 sqq. in V uerba Deus uoluit etiam—ita creare ne — oportet in maculosa membrana dispici nequeunt; tamen cum l. 15 spatium post nos septem litteris par sit, oportet non patet scriptum fuisse suspicari licet oportet a b e g p r ρ λ Domb.; patet v; apparet scribendum esse suspicatur Domb. 18 absurdum debet v 19 monstrata e¹ 21 peditemtim g

CAPUT VIII.

An inferiorem partem terrae, quae nostrae habitationi contraria est, antipodas habere credendum sit.

Quod uero et antipodas esse fabulantur, id est homines a 5
 contraria parte terrae, ubi sol oritur, quando occidit nobis,
 aduersa pedibus nostris calcare uestigia, nulla ratione credendum
 est. Neque hoc ulla historica cognitione didicisse se
 adfirmant, sed quasi ratiocinando coniectant, eo quod intra
 conuexa caeli terra suspensa sit, eundemque locum mundus 10
 habeat et infimum et medium; et ex hoc opinantur alteram
 terrae partem, quae infra est, habitatione hominum carere
 non posse. Nec attendunt, etiamsi figura conglobata et rutunda
 mundus esse credatur siue aliqua ratione monstretur, non
 tamen esse consequens, ut etiam ex illa parte ab aquarum 15
 congerie nuda sit terra; deinde etiamsi nuda sit, neque hoc
 statim necesse esse, ut homines habeat. Quoniam nullo modo
 scriptura ista mentitur, quae narratis praeteritis facit fidem
 eo, quod eius praedicta complentur, nimisque absurdum est,
 ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani 20
 immensitate traiecta, nauigare ac peruenire potuisse, ut etiam
 illic ex uno illo primo homine genus institueretur humanum.
 Quapropter inter illos tunc hominum populos, qui per septua-
 ginta duas gentes et totidem linguas colliguntur fuisse diuisi,
 quaeramus, si possumus inuenire, illam in terris peregrinantem 25
 ciuitatem Dei, quae usque ad diluuium arcamque perducta
 est adque in filiis Noe per eorum benedictiones perseuerasse
 monstratur, maxime in maximo, qui est appellatus Sem,
 quando quidem Iapheth ita benedictus est, ut in eius, fratris
 sui, domibus habitaret.

30

4 sit] est *fg* 13 rutunda *V¹grρ* 18 praeteris *V¹* 24 colli-
 gantur *V* 26 producta *e* 28 monstrantur *V* 29 eius *om. b²p*;
 eiusdem *v*

CAPUT X.

De generatione Sem, in cuius progenie tendens
ad Abraham ciuitatis Dei ordo dirigitur.

Tenenda est igitur series generationum ab ipso Sem, ut
5 ipsa ostendat post diluuium ciuitatem Dei, sicut eam series
generationum ab illo, qui est appellatus Seth, ostendebat
ante diluuium. Propter hoc ergo scriptura diuina cum terrenam
ciuitatem in Babylone, hoc est in confusione, monstrasset, ad
patriarcham Sem recapitulando reuertitur et orditur inde
10 generationes usque ad Abraham, commemorato etiam numero
annorum, quanto quisque ad hanc seriem pertinentem filium
genuisset quantoque uixisset. Ubi certe agnoscendum est,
quod ante promiseram, ut appareat quare sit dictum de filiis
Heber: Nomen unius Phalech, quia in diebus eius
15 diuisa est terra. Quid enim aliud intellegendum est terram
esse diuisam nisi diuersitate linguarum? Omissis igitur ceteris
filiis Sem ad hanc rem non pertinentibus illi conecuntur in
ordine generationum, per quos possit ad Abraham perueniri;
sicut illi coneciebantur ante diluuium, per quos ueniretur ad
20 Noe generationibus, quae propagatae sunt ex illo Adam filio,
qui est appellatus Seth. Sic ergo incipit generationum ista
contextio: Et hae generationes Sem. Sem filius cen-
tum annorum, cum genuit Arphaxat, secundo anno
post diluuium. Et uixit Sem, postquam genuit Ar-
25 phaxat, quingentos annos et genuit filios et filias
et mortuus est. Sic exsequitur ceteros dicens. quoto quis-
que anno uitae suae filium genuerit ad istum generationum

14 Gen. 10, 25 22 Gen. 11, 10 sq.

6 ostendat e 8 babylonem—confusionem V confessione e¹
9 patriarcham V repertitur V ordinantur p¹ 11 quanto quisque g
14 eber V¹ e g phalec V 16 ad diuersitatē e² 19 conecabantur e
ueniretur V e; perueniretur *rell. v* 20 generationes g²; per genera-
tiones e 21 appell. est v 22 contextio e heç g Sem filius] erat
sem filius noe e 23 24 arphaxath V

ordinem pertinentem, qui pertendit ad Abraham, et quot annos postmodum uixerit, intimans eum filios filiasque genuisse; ut intellegamus unde potuerint populi ad crescere, ne in paucis qui commemorantur hominibus occupati pueriliter haesitemus, unde tanta spatia terrarum adque regnorum repleri potuerint 5 de genere Sem, maxime propter Assyriorum regnum, unde Ninus ille Orientalium domitor usquequaque populorum ingenti prosperitate regnauit et latissimum ac fundatissimum regnum. quod diuturno tempore duceretur, suis posteris propagauit.

Sed nos, ne diutius quam opus est inmoremur, non quot 10 annos quisque in ista generationum serie uixerit, sed quoto anno uitae suae genuerit filium, hoc ordine memorandum tantummodo ponimus, ut et numerum annorum a transacto diluuiio usque ad Abraham colligamus et propter illa, in quibus nos cogit necessitas inmorari, breuiter alia cursimque 15 tangamus. Secundo igitur anno post diluuium Sem genuit Arphaxat; Arphaxat autem, cum esset centum triginta quinque <annorum>, genuit Caiman; qui cum esset centum triginta, genuit Sala; porro etiam ipse Sala totidem annorum erat, quando genuit Heber; centum uero et triginta et quattuor 20 agebat annos Heber, cum genuit Phalech, in cuius diebus diuisa est terra: ipse autem Phalech uixit centum triginta. et genuit Ragau; et Ragau centum triginta duo, et genuit Seruch; et Seruch centum triginta, et genuit Nachor; et Nachor septuaginta nouem, et genuit Thara; Thara autem 25 septuaginta, et genuit Abram; quem postea Deus mutato

26 Gen. 11, 10 sqq.

1 quod V 8 ¹statissimum V 10 ne sup. lin. g quod V 11 in] et e 14 propter a b¹ e g p r ρ λ v; praeter V b² Domb. 16 post diluu. om. a¹ Sem genuit V b e g p ρ f λ; Sem cum esset centum annorum genuit a v 17 arphaxath V cum esset sup. lin. V 18 annorum om. V e g r ρ annorum cxxv p chainan V g p cxxx annorum p 20 21 eber V g 23 Ragau genuit om. e centum trig. duo V g; cxxxii a; cent. trig. duos v; cent. trig. duo annorum b; cxxxii annos p et ante genuit om. b 24 serug p et ante Seruch om. b¹ et nachor V 25 lxxviii añ. p 26 Deus om. V .

uocabulo nominauit Abraham. Fiunt itaque anni a diluuiio usque ad Abraham mille septuaginta et duo secundum uulgatam editionem, hoc est interpretum septuaginta. In Hebraeis autem codicibus longe pauciores annos perhibent inueniri, de quibus rationem aut nullam aut difficillimam reddunt.

Cum ergo quaerimus in illis septuaginta duabus gentibus ciuitatem Dei, non possumus adfirmare illo tempore, quo erat eis labium unum, id est loquella una, tunc iam genus humanum alienatum fuisse a cultu ueri Dei, ita ut in solis istis generationibus pietas uera remaneret, quae descendunt de semine Sem per Arphaxat et tendunt ad Abraham; sed ab illa superbia aedificandae turris usque in caelum, qua inopia significatur elatio, apparuit ciuitas, hoc est societas, impiorum. Utrum itaque ante non fuerit an latuerit, an potius utraque permanserit, pia scilicet in duobus filiis Noe, qui benedicti sunt, eorumque posteris; inopia uero in eo, qui maledictus est, adque eius progenie, ubi etiam exortus est gigans uenator contra Dominum, non est diiudicatio facilis. Fortassis enim, quod profecto est credibilius, et in filiis duorum illorum iam tunc, antequam Babylonia coepisset institui, fuerunt contemptores Dei, et in filiis Cham cultores Dei; utrumque tamen hominum genus terris numquam defuisse credendum est. Si quidem et quando dictum est: Omnes declinauerunt, simul iuntilles facti sunt; non est qui faciat bonum, non est usque ad unum, in utroque psalmo, ubi haec uerba sunt, et hoc legitur: Nonne cognoscent omnes, qui operantur iniquitatem, qui deuorant populum meum in cibo panis? Erat ergo etiam tunc populus Dei. Unde illud, quod dictum est: Non est qui faciat bonum,

1 Gen. 17, 5 23 Ps. 13, 3. 4. 2

1 Fiunt—Abraham *om.* *p* a *om.* *e*¹ 2 *MLXXII p* et *om.* *e*
uulgata meditatione *e*¹ 6 duobus *V*; et duabus *g* 7 quod *e* 8 eis
om. *e*; illis *v* loquella *V b*¹ *e g*¹ *r*¹ *p* 15 pia licet *e*¹ 16 eorum,
omisso que, *g* 20 instituti *V* 23 et *sup. lin.* *V* 28 in cibum *b e*
etiam *sup. lin.* *V*

non est usque ad unum, de filiis hominum dictum est, non de filiis Dei. Nam praemisum est: Deus de caelo prospexit super filios hominum, ut uideret si est intellegens aut requirens Deum, ac deinde illa subiuncta, quae omnes filios hominum, id est, ad ciuitatem 5 pertinentes, quae uiuit secundum hominem, non secundum Deum, reprobos esse demonstrant.

CAPUT XI.

Quod ea primitus lingua in usu hominum fuerit, quae postea Hebraea ab Heber nomine nuncupata 10 est, et in cuius familia remansit, cum diuersitas esset facta linguarum.

Quam ob rem sicut lingua una cum esset omnium. non ideo filii pestilentiae defuerunt (nam et ante diluuium una erat lingua. et tamen omnes praeter unam Noe iusti domum 15 deleri diluuium meruerunt): ita, quando merito elatioris impietatis gentes linguarum diuersitate punitae adque diuisae sunt et ciuitas inpiorum confusionis nomen accepit, hoc est, appellata est Babylon, non defuit domus Heber, ubi ea quae antea fuit omnium lingua remaneret. Unde, sicut supra memo- 20 rari, cum coepissent enumerari filii Sem, qui singuli gentes singulas procrearunt, primus est commendatus Heber, cum sit abnepos ipsius, hoc est ab illo quintus inueniatur exortus. Quia ergo in eius familia remansit haec lingua, diuisis per alias linguas ceteris gentibus, quae lingua prius humano 25 generi non inmerito creditur fuisse communis, ideo deinceps Hebraea est nuncupata. Tunc enim opus erat eam distingui ab aliis linguis nomine proprio, sicut aliae quoque uocatae

2 ib. 52, 3

4 aut om. V 6 uiuit, x m. 2, g 7 demonstrat e 10 eber g p q
 11 et om. Dom̄b. 14 diluuium V 16 diluuium V 22 com-
 memoratus a v 23 abnepus g 28 propriae V¹

sunt nominibus propriis. Quando autem erat una, nihil aliud quam humana lingua uel humana locutio uocabatur, qua sola uniuersum genus humanum loquebatur.

Dixerit aliquis: Si in diebus Phalech filii Heber diuisa est
 5 terra per linguas, id est homines, qui tunc erant in terra, ex eius nomine potius debuit appellari lingua illa, quae fuit omnibus ante communis. Sed intellegendum est ipsum Heber propterea tale nomen inposuisse filio suo, ut uocaretur Phalech, quod interpretatur diuisio, quia tunc ei natus est, quando
 10 per linguas terra diuisa est, id est ipso tempore, ut hoc sit quod dictum est: In diebus eius diuisa est terra. Nam nisi adhuc Heber uiueret quando linguarum facta est multitudo, non ex eius nomine nomen acciperet lingua, quae aput illum potuit permanere. Et ideo credenda est ipsa fuisse
 15 prima illa communis, quoniam de poena uenit illa multiplicatio mutatioque linguarum et utique praeter hanc poenam esse debuit populus Dei. Nec frustra lingua haec est, quam tenuit Abraham, nec in omnes suos filios transmittere potuit, sed in eos tantum, qui propagati per Iacob et insignius adque
 20 eminentius in Dei populum coalescentes Dei testamenta et stirpem Christi habere potuerunt. Nec Heber ipse eandem linguam in uniuersam progeniem suam refudit, sed in eam tantum, cuius generationes perducuntur ad Abraham. Quapropter etiamsi non euidenter expressum est fuisse aliquod
 25 pium genus hominum, quando ab impiis Babylonia condebatur, non ad hoc ualuit haec obscuritas, ut quaerentis fraudaretur, sed potius ut exerceretur intentio. Cum enim legitur unam fuisse linguam primitus omnium et ante omnes filios Sem commendatur Heber, quamuis ex illo quintus oriatur, et He-
 30 braea uocatur lingua, quam patriarcharum et prophetarum non

11 Gen. 10, 25

1 sunt e²; siĉ e¹ 14 credendū^a V est om. e 18 filios suos v
 20 de test. V 23 perducatur, un m. 1 sed rescript., V; perducuntur
 29 ab illo v

solum in sermonibus suis, uerum etiam in litteris sacris custodiuit auctoritas: profecto, cum quaeritur in diuisione linguarum. ubi lingua illa remanere potuerit, quae fuit ante communis (quae sine ulla dubitatione ubi remansit, non ibi fuit illa poena, quae facta est mutatione linguarum), quid aliud occurrit, nisi quod in huius gente remanserit, a cuius nomine nomen accepit, et hoc iustitiae gentis huius non paruum apparuisse uestigium, quod, cum aliae gentes plecterentur mutatione linguarum, ad istam non peruenit tale supplicium? 5

Sed adhuc illud mouet, quo modo potuerunt singulas gentes facere Heber et filius eius Phalech, si una lingua permansit ambobus. Et certe una est Hebraea gens ex Heber propagata usque ad Abraham et per eum deinceps. donec magnus fieret populus Israel. Quo modo igitur omnes filii, qui commemorati sunt, trium filiorum Noe fecerunt singulas gentes, si Heber et Phalech singulas non fecerunt? Nimirum illud est probabilius, quod gigans ille Nebroth fecerit etiam ipse gentem suam. sed propter excellentiam dominationis et corporis seorsum eminentius nominatus est, ut maneat numerus septuaginta duarum gentium adque linguarum. Phalech autem propterea commemoratus est, non quod gentem fecerit (nam eadem ipsa est eius gens Hebraea eademque lingua), sed propter tempus insigne, quod in diebus eius terra diuisa sit. Nec mouere nos debet, quo modo potuerit gigans Nebroth ad illud aetatis occurrere, quo Babylon condita est et confusio facta linguarum adque ex hoc diuisio gentium. Non enim quia Heber sextus est a Noe, ille autem quartus, ideo non potuerunt ad idem tempus conuenire uiuendo. Hoc enim contigit, cum plus uiuerent ubi pauciores sunt generationes, 10
15
20
25
30

7 nomine *om. e* 8 prauum apperuisse *e* 9 ad ista *V* 11 ad hoc *g* mouent *V* 14 deinceps *sup. lin. V* 15 filium *V¹* 22 quot *e*
23 eius ^{gens} propter hebraea *V* 24 sit *V a b e g p p λ Domb.*; est *v* 26 quo *om. V*; quod *p* 27 hoc *codd.*; hac *v* 28 qui sextus *e* 29 idem *V a e g p Domb*; id *b p v*

minus ubi plures; aut serius nati essent ubi pauciores, maturius ubi plures. Sane intellegendum est, quando terra diuisa est, non solum iam natos ceteros filios filiorum Noe, qui commemorantur patres gentium, sed etiam eius aetatis
 5 fuisse, ut numerosas familias haberent, quae dignae fuissent nominibus gentium. Unde nequaquam putandum, quod eo fuerint ordine geniti, quo commemorati leguntur. Alioquin duodecim filii Iectan, qui erat alius filius Heber, frater Phalech, quo modo potuerunt iam gentes facere, si post Phalech fra-
 10 trem suum Iectan natus est, sicut post eum commemoratus est; quando quidem tempore, quo natus est Phalech, diuisa est terra. Proinde intellegendum est priorem quidem nominatum, sed longe post fratrem suum Iectan fuisse natum, cuius Iectan duodecim filii tam grandes iam familias haberent,
 15 ut in linguas proprias diuidi possent. Sic enim potuit prior commemorari, qui erat aetate posterior, quem ad modum prius commemorati sunt ex tribus filiis Noe procreati filii Iapheth, qui erat minimus eorum; deinde filii Cham, qui erat medius; postremo filii Sem, qui erat primus et maximus.
 20 Illarum autem gentium uocabula partim manserunt, ita ut hodieque appareat unde fuerint deriuata, sicut ex Assur Assyrii et ex Heber Hebraei; partim temporis uetustate mutata sunt, ita ut uix homines doctissimi antiquissimas historias perscrutantes, nec omnium, sed aliquarum ex istis origines gentium
 25 potuerint reperire. Nam quod ex filio Cham, qui uocabatur Mesraim, Aegyptii perhibentur exorti, nulla hic resonat origo uocabuli; sicut nec Aethiopum, qui dicuntur ad eum filium Cham pertinere, qui Chus appellatus est. Et si omnia considerentur, plura mutata quam manentia nomina apparent.

5 ut *om. e* 6 quaquam *e* 8 filius alius *v* alius *om. V*
 14 quius *V* 22 et *om. V* 26 hoc *a* 28 Cham *om. g*

CAPUT XII.

De articulo temporis in Abraham, a quo sanctae
successionis nouus ordo contexitur.

Nunc iam uideamus procursum ciuitatis Dei etiam ab illo articulo temporis, qui factus est in patre Abraham, unde 5 incipit esse notitia eius euidentior, et ubi clariora leguntur promissa diuina, quae nunc in Christo uidemus impleri. Sicut ergo scriptura sancta indicante didicimus, in regione Chaldaeorum natus est Abraham, quae terra ad regnum Assyrium pertinebat. Aput Chaldaeos autem iam etiam tunc supersti- 10 tiones inopiae praeualebant, quem ad modum per ceteras gentes. Una igitur Tharae domus erat, de quo natus est Abraham, in qua unius ueri Dei cultus et, quantum credibile est, in qua iam sola etiam Hebraea lingua remanserat (quamuis et ipse. sicut iam manifestior Dei populus in Aegypto, 15 ita in Mesopotamia seruisse dis alienis Iesu Naue narrante referatur) ceteris ex progenie illius Heber in linguas paulatim alias et in nationes alias defluentibus. Proinde sicut per aquarum diluuium una domus Noe remanserat ad reparandum genus humanum, sic in diluuiio multarum superstitionum per 20 uniuersum mundum una remanserat domus Tharae, in qua custodita est plantatio ciuitatis Dei. Denique sicut illic enumeratis supra generationibus usque ad Noe simul cum annorum numeris et exposita diluuii causa, priusquam Deus inciperet de arca fabricanda loqui ad Noe, dicitur: Hae 25 autem generationes Noe: ita et hic enumeratis generationibus ab illo, qui est appellatus Sem, filio Noe, usque ad Abraham, deinde insignis articulus similiter ponitur ut

8 Gen. 11, 28 16 Ios. 24, 2 25 Gen. 6, 9

2 articulo *f* 6 clarior ubi, *in marg.* ubi clariora, *e* 9 assyrium
pertinebat *V a b e g p f Domb.*; pertinebat assyriorum *p v* 10 tunc *sup.*
lin. g 12 de quo *V b e g p p² f Domb.*; de qua *a p¹ λ v* 15 ipse
V¹ a b¹ e g p p² f λ; ipsa *V² b² v Domb.* 17 ceteris *om. e* 19 *sqq.* dillu. *V*
24 et *om. g* 26 et ita *e*; ita *om. p* numer. *b*

dicatur: Hae sunt generationes Tharae. Thara genuit Abram et Nachor et Arran, et Arran genuit Loth. Et mortuus est Arran coram Thara patre suo in terra in qua natus est, in regione Chaldaeorum. Et sumsit Abram et Nachor sibi uxores; nomen mulieris Abram Sara et nomen mulieris Nachor Melcha, filia Arran. Iste Arran pater Melchae fuit et pater Iescae, quae Iesca creditur ipsa esse etiam Sarra uxor Abrahæ.

CAPUT XIII.

Quae ratio fecisse uideatur, ut in transmigratiōe Tharae, qua Chaldaeos deserens in Mesopotamiam transiit, nulla filii eius Nachor facta sit mentio.

Deinde narratur quem ad modum Thara cum suis regionem reliquerit Chaldaeorum et uenerit in Mesopotamiam et habitauerit in Charra. Tacetur autem de uno eius filio, qui uocabatur Nachor, tamquam eum non duxerit secum. Nam ita narratur: Et sumsit Thara Abram filium suum et Loth filium Arran, filium filii sui, et Saram nurum suam uxorem Abram filii sui, et eduxit illos de regione Chaldaeorum ire in terram Chanaan; et uenit in Charran et habitauit ibi. Nusquam hic nominatus est Nachor et uxor eius Melcha. Sed inuenimus postea, cum seruum suum mitteret Abraham ad accipiendam uxorem filio suo Isaac, ita scriptum: Et accepit puer decem

1 Gen. 11, 27 sqq. 18 Gen. 11, 31 25 Gen. 24, 10

2 abrahā *V* arran *et sic deinde V*; aram *bis a*; aran *rell. v*
 3 tharra *V*; thare *a* 5 sumsit *V beg Domb.*; sumpserunt *apv* sibi
om. a¹ uxores abram et nachor *p* 6 sarai *a*; sarar *p* 7 aram
bis Veg; aran *rell. v* 8 iesca *Veg*; iesche *ap* que iescha *ap*
 sarra *Vp*; *sup. lin. e*; sara *abgv*; sarar *p* 16 in thara *e* 17 duxe-
 rint *V* 19 sarām *e* 20 abrahā *e* 21 caldeor. *V* canaan *V¹*
 22 carran *V*; charran *g².*; charan *cg¹p*; carram *b¹*; charram *ab²v*
 habuit *b¹* nominatur *p* 24 mit ther | et *g (sic)*

camelos de camelis domini sui et de omnibus
 bonis domini sui secum, et exurgens profectus
 est in Mesopotamiam in ciuitatem Nachor. Isto et
 aliis sacrae huius historiae testimoniis ostenditur etiam Nachor 5
 frater Abrahae exisse de regione Chaldaeorum sedesque con-
 stituisse in Mesopotamia, ubi cum patre suo habitauerat
 Abraham. Quir ergo eum scriptura non commemorauit, quando
 ex gente Chaldaea cum suis profectus est Thara et habitauit
 in Mesopotamia; ubi non solum Abraham filius eius, uerum 10
 etiam Sarra nurus et Loth nepos eius commemorantur, quod
 eos duxerit secum? Quir, putamus, nisi forte quod a paterna
 et fraterna pietate descuerat et superstitioni adhaeserat Chal-
 laeorum et postea inde siue paenitendo siue persecutionem
 passus, quod suspectus haberetur, et ipse emigrauit? In libro
 enim qui inscribitur Iudith, cum quaereret Holofernes, hostis 15
 Israelitarum, quaenam illa gens esset, utrum aduersus eam
 bellandum fuisset, sic ei respondit Achior dux Ammanitarum:
 Audiat dominus noster uerbum de ore pueri sui,
 et referam tibi ueritatem de populo, qui habitat
 iuxta te montanam hanc, et non exhibit mendacium 20
 de ore serui tui. Haec enim progenies populi est
 Chaldaeorum, et antea habitauerunt Mesopota-
 miam, quia noluerunt sequi deos patrum suorum,
 qui fuerunt in terra Chaldaeorum gloriosi, sed
 declinauerunt de uia parentum suorum et adora- 25
 uerunt Deum caeli, quem cognouerunt, et proiece-
 runt eos a facie deorum suorum et fugerunt Mesop-
 otamiam et habitauerunt ibi dies multos. Dixit-

18 Iudith 5, 5 sqq.

5 frater *m.* 2 in fratrem *corr. g* de terra, in *marg.* de regione, *e*
 7 script. eum *v* 10 nepus *g* 13 siue paenit. *sup. lin. V* 15 scribi-
 tur *V* olofernes *Veg* 16 gens illa *v* 17 et 153, 3 ammanit. *mss.*;
 ammonit. *v* 20 te *om. g* exiuit *V* 22 ante *a* mesopotamiam
a b g p; mesopotamia *V*; in mesopotamia *e λ* 27 mesopotamiam *V*
a b e p o λ Domb.; in mesop. *gv*

que illis Deus eorum, ut exirent de habitatione sua et irent in terram Chanaan, et illic habitauerunt, et cetera, quae narrat Achior Ammanites. Unde manifestum est domum Tharae persecutionem passam fuisse a Chaldaeis pro uera pietate, qua unus et uerus ab eis colebatur Deus.

CAPUT XIII.

De annis Tharae, qui in Charra uitae suae tempus inpleuit.

Defuncto autem Thara in Mesopotamia, ubi uixisse perhibetur ducentos et quinque annos, iam incipiunt indicari factae ad Abraham promissiones Dei, quod ita scriptum est: Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra. Non sic autem accipiendum est, quasi omnes hos dies ibi egerit, sed quia omnes dies uitae suae, qui fuerunt anni ducenti quinque, ibi compleuerit; alioquin nescietur quot annos uixerit Thara, quoniam non legitur quoto anno uitae suae in Charran uenerit; et absurdum est existimare in ista serie generationum, ubi diligenter commemoratur quot annos quisque uixerit, huius solius numerum annorum uitae non commendatum esse memoriae. Quod enim quorundam, quos eadem scriptura commemorat, tacentur anni, non sunt in hoc ordine, in quo temporum dinumeratio decessione gignentium et genitorum successione contextitur. Iste autem ordo, qui dirigitur ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham, sine numero annorum uitae suae neminem continet.

12 Gen. 11, 32

2 habitauerunt ^{sent} g 8 in Charra et suae om. p 11 indicari] incari e¹; incarra e² factae ad abraham a b e g p v; factae ad abraham factae (sic) V; ad Abraham factae Domb. 14 et om. V thara mss.; om. v 17 nescietur V e g p Domb.; nesciretur a b v quod V in charra uixerat tharē a 18 charran V g f ρ (?); charran a e v; chara p; carrā b 22 commemorant V 24 discessione b ρ 27 uitae usque ad legitur l. 154, 5 primitus omissa minoribus litteris m. 1 inter lineas et in margine suppleta, V

CAPUT XV.

De tempore profectionis Abrahae, qua secundum
praeceptum Dei exiit de Charra.

Quod uero commemorata morte Tharae, patris Abraham,
deinde legitur: Et dixit Dominus ad Abram: Exi de 5
terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui
et cetera, non, quia hoc sequitur in sermone libri. hoc etiam
in rerum gestarum tempore sequi existimandum est. Erit
quippe, si ita est, insolubilis quaestio. Post haec enim uerba
Dei, quae ad Abraham facta sunt, scriptura sic loquitur: Et 10
exiit Abram, quem ad modum locutus est ei Dominus,
et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et
septuaginta annorum. cum exiit ex Charra. Quo modo
potest hoc esse uerum, si post mortem patris sui exiit de
Charra? Cum enim esset Thara septuaginta annorum, sicut 15
supra intimatum est, genuit Abraham; cui numero additis
septuaginta quinque annis, quos agebat Abraham, quando
egressus est de Charra, fiunt anni centum quadraginta quin-
que. Tot igitur annorum erat Thara, quando exiit Abraham
de illa Mesopotamiae ciuitate; agebat enim annum aetatis 20
suae septuagensimum quintum, ac per hoc pater eius, qui
eum septuagesimo anno suo genuerat, agebat, ut dictum est,
centensimum quadragensimum et quintum. Non ergo inde
post mortem patris, id est post ducentos quinque annos.
quibus pater eius uixit, egressus est; sed annus de illo loco 25
profectionis eius, quoniam ipsius septuagensimus quintus erat,

10 Gen. 12, 1 sq.; 4

2 profectionis *gfq*; promissionis *g in marg., pv* 4 patre *a* 4 5 ha-
braham *e* 5 deinde—ad Abram] eidem abrahe dr (= dicitur?) *b* do-
minus *a egppv*; dñ *V (conf. l. 11), λ*; deus *Domb.* ad *om. ρ*
8 sequitur *V* 10 Et *om. b* 11 exit *V* illi locutus est *p* ei *Vbλ*;
illi *a egpv* dominus *a egpv Domb.*; dñ *Vb* 12 habi///it, tau
eras., b abra *V¹* 13 ex] de *ab ρ* 14 uerum esse *v* 19 exit *V*;
exiuit *p* 21: suae *om. ρ* 26 profectionis. *in marg. progressionis, e*
ipsius quon. *e ρ*

procul dubio patris eius, qui eum septuagensimo suo anno
 genuerat, centesimus quadragensimus quintus fuisse colli-
 gitur. Ac per hoc intellegendum est more suo scripturam
 redisse ad tempus, quod iam narratio illa transierat; sicut
 5 superius, cum filios filiorum Noe commemorasset, dixit illos
 fuisse in linguis et gentibus suis, et tamen postea, quasi hoc
 etiam in ordine temporum sequeretur: Et erat, inquit, omnis
 terra labium unum et uox una omnibus. Quo modo ergo
 secundum suas gentes et secundum suas linguas erant, si
 10 una erat omnibus, nisi quia ad illud quod iam transierat
 recapitulando est reuersa narratio? Sic ergo et hic cum dictum
 esset: Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et
 ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra, deinde
 scriptura redeundo ad id, quod ideo praetermiserat, ut prius
 15 de Thara id quod incohatum fuerat conpleretur: Et dixit,
 inquit, Dominus ad Abram: Exi de terra tua et cetera.
 Post quae Dei uerba subiungitur: Et exiit Abram, quem
 ad modum locutus est illi Dominus, et abiit cum
 eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta
 20 annorum, cum exiit ex Charra. Tunc itaque factum est,
 quando pater eius centesimum quadragensimum et quintum
 annum agebat aetatis; tunc enim fuit huius septuagensimus
 quintus. Soluta est autem ista quaestio et aliter, ut septua-
 ginta quinque anni Abrahae, quando egressus est de Charra,
 25 ex illo computarentur, ex quo de igne Chaldaeorum liberatus,
 non ex quo natus est, tamquam tunc potius natus habendus
 sit.

Sed beatus Stephanus in actibus apostolorum cum ista
 narraret: Deus, inquit, gloriae apparuit Abrahae patri
 30 nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habi-
 taret in Charra, et ait ad illum: Exi de terra tua et

5 Gen. 10, 31 7 Gen. 11, 1 12 Gen. 11, 32 15 Gen. 12, 1
 17 Gen. 12, 4 29 Act. 7, 2 sqq.

6. in gentibus et linguis *v* 17 post quam *e* abrahā *V* 23 quaest.
 ista *v* ut *om. g* 24 et quinque *e* 28 sthefanus *V*

de cognatione tua et de domo patris tui, et ueni in terram, quam tibi demonstrabo. Secundum haec uerba Stephani non post mortem patris eius locutus est Deus Abrahæ, qui utique in Charra mortuus est, ubi cum illo et ipse filius habitauit, sed priusquam habitaret in eadem ciuitate, iam tamen cum esset in Mesopotamia. Iam ergo exierat a Chaldaeis. Quod itaque adiungit Stephanus: Tunc Abraham egressus est de terra Chaldaeorum et habitauit in Charra, non quid sit factum, postea quam locutus est illi Deus (neque enim post illa Dei uerba egressus est de terra Chaldaeorum, cum dicat ei locutum Deum cum esset in Mesopotamia), sed ad totum illud tempus pertinet quod ait: 'Tunc, id est, ex quo egressus est a Chaldaeis et habitauit in Charra.' Item quod sequitur: Et inde postquam mortuus est pater eius, conlocauit illum in terra hac, in qua uos nunc habitatis et patres uestri, non ait: 'Postquam mortuus est pater eius, exiit de Charra'; sed: 'Inde hic eum conlocauit, postquam mortuus est pater eius'. Intellegendum est igitur locutum Deum fuisse ad Abraham, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra; sed eum in Charram peruenisse cum patre, retento apud se praecepto Dei, et inde exisse septuagesimo et quinto suo, patris autem sui centesimo quadragesimo et quinto anno. Conlocationem uero eius in terra Chanaan, non profectionem de Charra post mortem patris eius factam esse dicit, quia iam mortuus erat pater eius, quando emit terram, cuius ibi iam suae rei coepit esse possessor. Quod autem iam in Mesopotamia constituto, hoc est iam egresso de terra Chaldaeorum, dicit Deus: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris

28 Gen. 12, 1

2 monstrabo *e*; demonstrauero *b*; monstrauero *a* uerba haec *V*¹
 9 charra. (*reliqua pars lineae uacua est*) Non, ex Num corr., *g*
 non demonstrat *inuitis codicibus v* quod *p* sit *m. 1 sup. lin. g*
 est *om. e* 21 carram *V* 23 c. et. xl. anno *c* et quinto *V begppf*;
 et *om. v* 24 profectioe *V*

tui, non ut corpus inde eiceret, quod iam fecerat, sed ut animum auelleret, dicitur. Non enim exierat inde animo, si spe redeundi et desiderio tenebatur, quae spes et desiderium Deo iubente ac iuuante et illo oboediente fuerat amputandum.
 5 Non sane incredibiliter existimatur, cum postea secutus esset Nachor patrem suum, tunc Abraham praeceptum Domini in-
 plesse, ut cum Sarra coniuge sua et Loth filio fratris sui exiret de Charra.

CAPUT XVI.

10 De ordine et qualitate promissionum Dei, quae ad Abraham factae sunt.

Iam considerandae sunt promissiones Dei factae ad Abraham. In his enim apertiora Dei nostri, hoc est Dei ueri, oracula apparere coeperunt de populo piorum, quem prophetica
 15 praenuntiauit auctoritas. Harum prima ita legitur: Et dixit Dominus ad Abram: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui [et uade] in terram, quam tibi demonstraui; et faciam te in gentem magnam et benedicam te et magnificabo
 20 nomen tuum, et eris benedictus. et benedicam benedicentes te et maledicentes te maledicam, et benedicentur in te omnes tribus terrae. Aduertendum est igitur duas res promissas Abrahae; unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius, quod
 25 significatur, ubi dictum est: Vade in terram, quam tibi demonstraui, et faciam te in gentem magnam; aliam uero longe praestantiolem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed

15 *ibid.*

3 qua V¹ 4 ac iubante, a *ex e corr.*; m. 2 *utrumque uocabulum lineola deletum, e* et illo oboediente *sup. lin. V* 7 Sara v 8 de tharra V 12 ad *om. V* 16 abraam e; abraham V 17 et uade *om. V g p*; et ueni p 18 demonstraui p 21 et maledicam maledicentes te v 27 spiritali v 28 israelit. *sic semper V e g*

omnium gentium, quae fidei eius uestigia consequuntur, quod promitti coepit his uerbis: Et benedicentur in te omnes tribus terrae. Hanc promissionem factam arbitratur Eusebius septuagensimo quinto anno aetatis Abrahae, tamquam mox ut facta est de Charra exierit Abraham; quoniam scripturae contradici non potest. ubi legitur: Abraham erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra. Sed si eo anno facta est ista promissio, iam utique in Charra cum patre suo demorabatur Abraham. Neque enim exire inde posset, nisi prius ibi habitasset. Numquidnam ergo contradicitur Stephano dicenti: Deus gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra? Sed intellegendum est, quod eodem anno facta sint omnia, et Dei promissio, antequam in Charra habitaret Abraham, et in Charra habitatio eius et inde profectio; non solum quia Eusebius in chronicis ab anno huius promissionis computat et ostendit post quadringentos et triginta annos exitum esse de Aegypto, quando lex data est, uerum etiam quia id commemorat apostolus Paulus.

CAPUT XVII.

20

De tribus excellentioribus gentium regnis, quorum unum, id est Assyriorum, iam Abraham genito sublimius eminebat.

Per idem tempus eminentia regna erant gentium, in quibus terrigenarum ciuitas, hoc est societas hominum secundum hominem uiuentium, sub dominatu angelorum desertorum insignius excellebat, regna uidelicet tria, Sicyoniorum, Aegyp-

6 Gen. 12, 1 sqq. 11 Act. 7, 2 19 Gal. 3, 17

6 abraham *V egypt*; Abram *v Domb.* 7 carra *V* 9 demorabatur, batur *m. 2 sup. lin, e* inde exire *v* 11 sthefano *V* 12 mesopotamia, *m m. 1 superscr., V* 22 genito *om. p* 26 dominatum *e* 27 insignis *e* uerba uidelicet usque ad Beli *p. 159 l. 2 macula penitus fere deleta sunt in V*

tiorum, Assyriorum. Sed Assyriorum multo erat potentius adque sublimius. Nam rex ille Ninus Beli filius excepta India uniuersae Asiae populos subiugauerat. Asiam nunc dico non illam partem quae huius maioris Asiae una prouincia est, sed
 5 eam quae uniuersa Asia nuncupatur, quam quidam in altera duarum, plerique autem in tertia totius orbis parte posuerunt, ut sint omnes Asia, Europa et Africa; quod non aequali diuisione fecerunt. Namque ista, quae Asia nuncupatur, a meridie per orientem usque ad septentrionem peruenit; Europa uero
 10 a septentrione usque ad occidentem, adque inde Africa ab occidente usque ad meridiem. Unde uidentur orbem dimidium duae tenere, Europa et Africa, alium uero dimidium sola Asia. Sed ideo illae duae partes factae sunt, quia inter utramque ab Oceano ingreditur, quidquid aquarum terras interluit; et
 15 hoc mare magnum nobis facit. Quapropter si in duas partes orbem diuidas, Orientis et Occidentis, Asia erit in una, in altera uero Europa et Africa. Quam ob rem trium regnorum, quae tunc praecellebant, Sicyoniorum non erat sub Assyriis, quia in Europa sunt; Aegyptiorum autem quo modo eis non
 20 subiacebat, a quibus tota Asia tenebatur, solis Indis, ut perhibetur, exceptis? In Assyria igitur praeualuerat dominatus inopiae ciuitatis; huius caput erat illa Babylon, cuius terrigenae ciuitatis nomen aptissimum est, id est confusio. Ibi iam Ninus regnabat post mortem patris sui Beli, qui primus
 25 illic regnauerat sexaginta quinque annos. Filius uero eius Ninus, qui defuncto patri successit in regnum. quinquaginta duos regnauit annos, et habebat in regno quadraginta tres, quando natus est Abraham, qui erat annus circiter millen-
 30 in occidente Babyloniam.

5. Sall. Iug. 17, 3

8 noncup. *g* 9 usque] atque *Ve* 15 fecit *e*² 18 Sicyoniorum *b g*;
 sychioniorum *Vae*; sicsiniorum *p*; scilicet Sicyon. *v* 22 terrigenae *V*
 24 iam] nam *g* 26 in regno *p* *LII a* 27 duos *begp*; duo *V*

CAPUT XVIII

De iterato adloquio Dei ad Abraham, quo ei et semini eius Chanaan terra promittitur.

Egressus ergo Abraham de Charra septuagensimo quinto anno aetatis suae, centesimo autem quadragensimo et quinto patris sui, cum Loth filio fratris et Sarra coniuge perrexit in terram Chanaan et peruenit usque ad Sichem, ubi rursus diuinum accepit oraculum, de quo ita scriptum est: Et apparuit Dominus Abrahae, et dixit illi: Semini tuo dabo terram hanc. Nihil hic de illo semine dictum est, in quo pater factus est omnium gentium, sed de illo solo, de quo pater est unius Israeliticae gentis; ab hoc enim semine terra illa possessa est.

CAPUT XVIII.

De Sarrae pudicitia in Aegypto per Deum custodia, quam Abraham non uxorem suam esse dixerat, sed sororem.

Deinde aedificato ibi altari et inuocato Deo Abraham profectus est inde et habitauit in eremo adque inde ire in Aegyptum famis necessitate compulsus est. Ubi uxorem suam dixit sororem, nihil mentitus; erat enim et hoc, quia propinqua erat sanguine; sicut etiam Loth eadem propinquitate. cum fratris eius esset filius, frater eius est dictus. Itaque uxorem tacuit, non negauit, coniugis tuendam pudicitiam committens Deo et humanas insidias cauens ut homo; quoniam, si periculum quantum cauere poterat non caueret, magis tentaret Deum, quam speraret in Deum. De qua re contra calumniantem Faustum Manichaeum satis diximus. Denique

8 Gen. 12, 7 21 Gen. 12, 7 sqq. 28 XXII, c. 36

4 egressus est $\rho\lambda$. 6 fratris sui a Sara v 7 canaã V 8 accepit diuinum v 10 dictum $Vb\lambda$. *Domb.*; promissum $aegppv$
12 unus V 15 per \overline{dnn} p 17 de sororem fg 19 heremo $V^2 aegp$;
heremum V^1 20 compulsus g 22 eandem propinquitatem V

factum est, quod de Domino praesumsit Abraham. Nam Pharaonem facere afflictionibus magnis non fuisse permissum. Pharao rex Aegypti, qui eam sibi uxorem acceperat, grauiter afflictus marito reddidit. Ubi absit ut credamus alieno concubitu fuisse pollutam, quia multo est credibilius, hoc Pharaonem

CAPUT XX.

De secessione Loth et Abrahae, quae illis salua caritate conplacuit.

Renerso igitur Abraham ex Aegypto in locum unde uenerat, nunc Loth fratris filius ab illo in terram Sodomorum salua caritate discessit. Diuites quippe facti erant pastoresque multos pecorum habere coeperant, quibus inter se rixantibus eo modo familiarum suarum pugnacem discordiam uitauerunt. Poterat quippe hinc, ut sunt humana, etiam inter ipsos aliqua rixa consurgere. Proinde hoc malum praecautis Abrahae uerba ista sunt ad Loth: Non sit rixa inter me et te, et inter pastores meos et inter pastores tuos, quia homines fratres nos sumus. Nonne ecce tota terra ante te est? Discede a me: si tu in sinistram, ego in dextram; uel si tu in dextram, ego in sinistram. Hinc fortassis effecta est inter homines pacifica consuetudo, ut, quando terrenorum aliquid partiendum est, maior diuidat, minor eligat.

CAPUT XXI.

De tertia promissione Dei, qua terram Chanaan Abrahae et semini eius in perpetuum pollicetur.

Cum ergo digressi essent separatimque habitarent Abraham et Loth necessitate sustentandae familiae, non foeditate discor-

1 Gen. 12, 20 16 Gen. 13, 8 sq. 21 Senec. controu. 6, 3

4 multum *e* esto *V* 7 in illis *q* 10 fratris illius, *in marg. adscripto* filius, *e* 13 poterant *V* 15 praecautis *e*¹ ista sunt uerba *b* 16 ad] *a e* inter pastores tuos et pastores meos *b* 17 et inter pastores tuos *V e g p f*; inter *om. a p v* quia omnes *a* 18 nos fratres *a v* 28 necessitati *g*

diae, et Abraham in terra Chanaan, Loth autem esset in
 Sodomis, oraculo tertio dixit Dominus ad Abraham: Respi-
 cians oculis tuis uide a loco, in quo unuc tu es.
 ad aquilonem et Africum et orientem et mare,
 quia omnem terram, quam tu uides, tibi dabo eam 5
 et semini tuo usque in saeculum, et faciam semen
 tuum tamquam harenam terrae. Si potest aliquis
 dinumerare harenam terrae, et semen tuum dinn-
 merabitur. Surgens perambula terram in longi-
 tudinem eius et in latitudinem, quia tibi dabo 10
 eam. In hac promissione utrum sit etiam illa, qua pater
 factus est omnium gentium, non euidenter apparet. Potest
 enim uideri ad hoc pertinere: Et faciam semen tuum
 tamquam harenam terrae, quod ea locutione dictum est.
 quam Graeci uocant hyperbolen; quae utique tropica est, non 15
 propria. Quo tamen modo, ut ceteris tropis, uti solere scrip-
 turam, nullus qui eam didieit ambigit. Iste autem tropus.
 id est modus locutionis, fit, quando id quod dicitur longe est
 amplius, quam quod eo dicto significatur. Quis enim non
 uideat, quam sit incomparabiliter amplior harenae numerus, 20
 quam potest esse hominum omnium ab ipso Adam usque ad
 terminum saeculi? Quanto ergo magis quam semen Abrahae,
 non solum quod pertinet ad Israeliticam gentem, uerum etiam
 quod est et futurum est secundum imitationem fidei toto
 orbe terrarum in omnibus gentibus! Quod semen in con- 25
 paratione multitudinis impiorum profecto in paucis est; quam-
 uis et ipsi pauci faciant innumerabilem multitudinem suam,
 quae significata est secundum hyperbolen per harenam terrae.
 Sane ista multitudo, quae promittitur Abrahae, non Deo est
 innumerabilis, sed hominibus; Deo autem nec harena terrae. 30
 Proinde quia non tantum genus Israelitica, sed uniuersum
 semen Abrahae, ubi est et promissio non secundum carnem,

2 Gen 13. 14 sqq.

1 et *om. e* 2 Dominus dixit *v* 3 loquo *g* 5 tu *om. V* eam
mss.; om. v 10 eius—latitudinem *om. c* 21 omnium hominum *r*

sed secundum spiritum plurium filiorum, congruentius harenae multitudini comparatur: potest hic intellegi utriusque rei facta promissio. Sed ideo diximus, quod non euidenter appareat, quia et illius gentis unius multitudo, quae secundum
 5 carnem nata est ex Abraham per eius nepotem Iacob, in tantum creuit, ut paene omnes partes orbis inpleuerit. Et ideo potuit et ipsa secundum hyperbolen harenae multitudini comparari, quia et haec sola innumera est homini. Terram certe illam solam significatam, quae appellata est Chanaan, ambigit
 10 nemo. Sed quod dictum est: Tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum, potest mouere nonnullos, si usque in saeculum intellegant 'in aeternum'. Si autem in saeculum hoc loco sic accipiant, quem ad modum fideliter tenemus initium futuri saeculi a fine praesentis ordiri,
 15 nihil eos mouebit; quia, etsi expulsi sunt Israelitae de Hierosolymis, manent tamen in aliis ciuitatibus terrae Chanaan, et usque in finem manebunt; et uniuersa terra illa cum a Christianis inhabitatur, etiam ipsum semen est Abrahae.

CAPUT XXII.

20 De superatis ab Abraham hostibus Sodomorum. quando et Loth de captiuitate eripuit, et a Melchisedech sacerdote benedictus est.

Hoc responso promissionis accepto migravit Abraham et mansit in alio eiusdem terrae loco, iuxta quercum Mambre, quae erat Chebron. Deinde ab hostibus, qui Sodomis inue-
 25 rant, cum quinque reges aduersus quattuor bellum gererent et uictis Sodomitis etiam Loth captus esset, liberavit eum Abraham adductis secum in proelium trecentis decem et octo

25 Gen. 13, 18 27 ib. 14, 14 sqq.

9 nemo ambigit *v* 10 quod *om. V* 12 intellegatar usque in *b*
 13 in saeculum *p v*; in *om. V a b e g p f l. Domb.* sic *om. a¹* 17 a
 sup. *lin. b* 21 quam de loth captiu. *p* de] a *fg* Melchi-
 sedech] meci sed haec *fg* 24 mansit] misit *e* iuxta *V b¹ l.*; id est
 iuxta *a b² e g p v* 28 trecentos *V*

uernaculis suis et uictoriam fecit regibus Sodomorum nihilque spoli-
 orum auferre uoluit, cum rex cui uicerat obtulisset. Sed
 plane tunc benedictus est a Melchisedech, qui erat sacerdos
 Dei excelsi; de quo in epistula, quae inscribitur ad Hebraeos,
 quam plures Pauli apostoli esse dicunt, quidam uero negant, 5
 multa et magna conscripta sunt. Ibi quippe primum apparnit
 sacrificium, quod nunc a Christianis offertur Deo toto orbe
 terrarum, inpleturque illud, quod longe post hoc factum per
 prophetiam dicitur ad Christum, qui fuerat adhuc uenturus
 in carne: Tu es sacerdos in aeternum secundum 10
 ordinem Melchisedech; non scilicet secundum ordinem
 Aaron, qui ordo fuerat auferendus irrucescentibus rebus.
 quae illis umbris praenotabantur.

CAPUT XXIII.

De uerbo Domini ad Abraham, quo ei promittitur 15
 secundum multitudinem stellarum multiplicanda
 posteritas; quod credens iustificatus est adhuc
 in praepetio constitutus.

Etiam tunc factum est uerbum Domini ad Abraham in
 uisu. Qui cum ei protectionem mercedemque promitteret 20
 ualde multam, ille de posteritate sollicitus quendam Eliezer
 uernaculum suum futurum sibi dixit heredem, continuoque
 illi promissus est heres, non ille uernaculus, sed qui de ipso
 Abraham fuerat exiturus, rursusque semen innumerabile, non
 sicut harena terrae, sed sicut stellae caeli; ubi mihi magis 25
 uidetur promissa posteritas caelesti felicitate sublimis. Nam
 quantum ad multitudinem pertinet, quid sunt stellae caeli
 ad harenam terrae? nisi quis et istam conparationem in
 tantum esse similem dicat, in quantum etiam stellae dinu-

2 Gen. 14, 18 sqq. 4 c. 7 10 Ps. 109, 4 20 Gen. 15, 1 sqq.

2 auferre, au *sup. lin.*, V 5 apostoli Pauli v 9 prophetiam V
 m. 1 *corr.*. e; prophetiam g; prophetam v 12 aron V; aharon g
 22 heredem dixit v 23 illi heredem promissum heres ille non uern. e
 25 sed sicut a b e g p r² v; sicut om. V r¹ Domb.

merari non ualent, quia nec omnes eas uideri posse credendum est. Nam quanto quisque acutius intuetur, tanto plures uidet. Unde et acerrime cernentibus aliquas occultas esse merito existimatur, exceptis eis sideribus, quae in alia parte
 5 orbis a nobis remotissima oriri et occidere perhibentur. Postremo quicumque uniuersum stellarum numerum comprehendisse et conscripsisse iactantur, sicut Aratus uel Eudoxus uel si qui alii sunt, eos libri huius contemnit auctoritas. Hic sane illa sententia ponitur, cuius apostolus meminit
 10 propter Dei gratiam commendandam: Credidit Abraham Deo, et deputatum est illi ad iustitiam; ne circumcisio gloriaretur gentesque incircumcisas ad fidem Christi nollet admitti. Hoc enim quando factum est, ut credenti Abrahae deputaretur fides ad iustitiam, nondum fuerat cir-
 15 cumcisis.

CAPUT XXIII.

De significatione sacrificii, quod Abraham offerre praeceptus est, cum poposcisset, ut de his quae crediderat doceretur.

20 In eodem uisu cum loqueretur ei Deus, etiam hoc ait ad illum: Ego Deus, qui eduxi te de regione Chaldaeorum, ut dem tibi terram hanc, ut heres sis eius. Ubi cum interrogasset Abraham secundum quid sciret, quod heres eius erit, dixit illi Deus: Accipe mihi iuuenecam trimam et
 25 capram trimam et arietem trimum et turturem et columbam. Accepit autem illi haec omnia et diuisit illa media et posuit ea contra faciem alterum alteri;

10 Gen. 15, 6 21 ib. 7 sqq.

2 quantum *p* 3 uident *V* occultas] *hic desinit lacuna in a'*
Domb. 4 in alia quae *e* 7 et conscr. *om.* *V* 9 hi/c, n *eras.*, *b*
 opponitur *V b²g*; apponitur *b¹*, *fortasse recte*; ponitur *rell. v Domb.*
 13 amitti *V g* 18 crederet *p* 21 te eduxi *v* te *om. g* 22 darem *e*
 24 iuuenulam *p* iuuenecam, *superscripto* trimam, *b*; iuuenecam primam *V*
 25 arietem *e* 26 ille *a b* haec ille *e* 27 ea] illa *e*

aues autem non diuisit. Et descenderunt, sicut scriptum est, aues supra corpora quae diuisa erant, et consedit illis Abram. Circa solis autem occasum pauor inruit super Abram, et ecce timor tenebrosus magnus incidit ei; et dictum est ad Abram: Sciendo 5 scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis; gentem autem, cui seruierint, iudicabo ego. Post haec uero exhibunt hoc cum supellectili multa. Tu autem ibis ad patres tuos cum pace 10 nutritus in senecta bona. Quarta uero generatione conuertent se hoc. Nondum enim inpleta sunt peccata Amorrhaeorum usque adhuc. Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt 15 per media diuisa illa. In die illa disposuit Dominus Deus testamentum ad Abram, dicens: Semini tuo dabo terram hanc, a flumine Aegypti usque ad flumen magnum flumen Euphraten, Ceneaeos et Cenezaeos et Cedmonaeos et Chettaeos et Pheresaeos et Raphaim 20 et Amorrhaeos et Chananaeos et Euaeos et Gergesaeos et Iebusaeos.

Haec omnia in uisu facta diuinitus adque dicta sunt, de quibus singulis enucleate disserere longum est et intentionem operis huius excedit. Quod ergo satis est nosse debemus. 25

5 magnus tenebr. *V* 6 scias *p* 9 hoc *V g p a Domb.*; hinc *p*; huc *a b e v* ali^{is} cum, al *m. 2 in ras.*, *b* superlectilia *V*; subpellectili *b*; suppellectile *a* 10 patre *V* 11 nutritus *om. e¹* senectute *e* 12 hoc *V p a*; huc *a b e² g p*; hic *e¹* completa *p* 13 ad hoc *g* 14 erat] iret *a* facta est flamma *v* 16 et in *e* 17 Deus *om. =* abraham *V a b p p a*; abram *e g v* 19 flumen euphraten *V b¹ e f*; flumen *om. a b² g p v* zeneceos *b* 20 celmoneos *V a b e g a f*; celimoneos *p*; celneos *p* cetheos *V g*; cetheos *a e p*; coetheos *b*; Chetaeos *v* Pheresaeos *v* rafahim *e* 21 gergesseos *V g p* 22 et iebuseos *in marg. b* 25 demus *e*

Postea quam dictum est credidisse Abraham Deo et deputatum illi ad iustitiam, non eum in fide defecisse, ut diceret: Dominator Domine, secundum quid sciam, quia heres eius ero? (terrae quippe illius promissa erat hereditas) —
 5 non enim ait: 'Unde sciam?' quasi adhuc non crederet; sed ait: Secundum quid sciam? ut ei rei, quam crediderat, aliqua similitudo adhiberetur, qua eius modus agnosceretur; sicut non est uirginis Mariae diffidentia quod ait: Quo modo fiet istud, quoniam uirum non cognosco? quod enim
 10 futurum esset, certa erat; modum quo fieret inquirebat, et hoc cum quaesisset, audiuit —: denique et hic similitudo data est de animalibus, iuuenca et capra et ariete et duabus uolucris, turture et columba, ut secundum haec futurum sciret, quod futurum esse iam non ambigeret. Siue ergo per
 15 iuencam significata sit plebs posita sub iugo legis, per capram eadem plebs peccatrix futura, per arietem eadem plebs etiam regnatura (quae animalia propterea trima dicuntur, quia, cum sint insignes articuli temporum ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham et inde usque ad Dauid,
 20 qui reprobato Saule primus in regno gentis Israeliticae Domini est uoluntate fundatus, in hoc ordine tertio, qui tenditur ex Abraham usque ad Dauid, tamquam tertiam aetatem gerens ille populus adoleuit), siue aliquid aliud conuenientius ista significant: nullo modo tamen dubitauerim spirituales in ea
 25 praefiguratos additamento turturis et columbae. Et ideo dictum est: Aues autem non diuisit, quoniam carnales inter se diuiduntur, spirituales autem nullo modo, siue a negotiosis

8 Luc. 1, 34

1 est et e deputatum *V e² g p p Domb.*; deput. est *b a*; deput. esse *a e¹ v* 3 quis *g* 4 ero eius *a*; ero *om. p¹* promissa *om. V*
 5 enim *om. e* 6 ut ei] uti *V* 10 esset *V a b p p a Domb.*; esse *eg f v*
 11 quae uulgo post audiuit legebantur: Spiritus sanctus superueniet in te et uirtus Altissimi obumbrabit tibi (*Luc. 1, 34. 35*), *om. mss.* 12 et ante capra *om. v* 16 peccati^x *V* 18 sunt *e¹* 20 est Domini *v*
 24 tamen modo *v* spirituales *v* spiritualesiuea *V*

conuersationibus hominum se remoueant, sicut turtur, siue inter illas degant, sicut columba; utraque tamen auis est simplex et innoxia, significans et in ipso Israelitico populo. cui terra illa danda erat, futuros indiuiduos filios promissionis et heredes regni in aeterna felicitate mansuri. Aues autem 5
 descendentes supra corpora, quae diuisa erant, non boni aliquid, sed spiritus indicant aeris huius, pastum quendam suum de carnalium diuisione quaerentes. Quod autem illis consedit Abraham, significat etiam inter illas carnalium diuisiones ueros usque in finem perseueraturos fideles. Et circa 10
 solis occasum quod pauor inruit in Abraham et timor tenebrosus magnus significat circa huius saeculi finem magnam perturbationem ac tribulationem futuram fidelium, de qua Dominus dicit in euangelio: Erit enim tunc tribulatio magna, qualis non fuit ab initio. 15

Quod uero dictum est ad Abraham: Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis, de populo Israel, qui fuerat in Aegypto seruiturus, apertissime prophetatum est; non quod in eadem 20
 seruitute sub Aegyptiis adfligentibus quadringentos annos ille populus fuerat peracturus, sed in ipsis quadringentis annis praenuntiatum est hoc futurum. Quem ad modum enim scriptum est de Thara patre Abrahae: Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, non quia ibi omnes 25
 acti sunt, sed quia ibi completi sunt: ita et hic propterea interpositum est: Et in seruitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis, quoniam iste numerus in eadem afflictione completus est, non quia ibi uniuersus peractus est. Quadringenti sane dicuntur anni propter numeri 30

14 Mt. 24, 21 24 Gen. 11, 32

5 mansuros *e* 6 super *v* 7 indicat *e* 10 uero *V*; uiros *g* 14 dixit *v* 17 et non *V* 18 et 27 redient *e* et adflig. eos *om. e*
 23 hoc—scriptum est *om. e*¹ 25 omnes ibi *e* 26 sint *m. 1 in ras. e*
 omnes compl. *V* 29 numeri afflict. *e* 30 est *om. e*

plenitudinem, quamuis aliquanto amplius sint, siue ex hoc tempore computentur, quo ista promittebantur Abrahae, siue ex quo natus est Isaac, propter semen Abrahae, de quo ista praedicuntur. Computantur enim, sicut superius iam diximus, 5 ab anno septuagensimo et quinto Abrahae, quando ad eum facta est prima promissio, usque ad exitum Israel ex Aegypto quadringenti et triginta anni; quorum apostolus ita meminit: Hoc autem dico, inquit: testamentum confirmatum a Deo post quadringentos triginta annos facta lex non 10 infirmat ad euacuandam promissionem. Iam ergo isti quadringenti et triginta anni quadringenti poterant nuncupari, quia non sunt multo amplius: quanto magis cum aliquot iam ex isto numero praeterissent, quando illa in uisu demonstrata et dicta sunt Abrahae, uel quando Isaac natus est 15 centenario patri suo, à prima promissione post uiginti quinque annos, cum iam ex istis quadringentis triginta quadringenti et quinque remanerent, quos Deus quadringentos uoluit nominare. Et cetera, quae sequuntur in uerbis praenuntiantis Dei, nullus dubitauerit ad Israeliticum populum pertinere.

20 Quod uero adiungitur: Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media diuisa illa, significat iam in fine saeculi per ignem iudicandos esse carnales. Sicut enim afflictio ciuitatis Dei, qualis 25 antea numquam fuit, quae sub Antichristo futura speratur, significatur tenebroso timore Abrahae circa solis occasum, id est propinquantem iam fine saeculi: sic ad solis occasum, id

8 Gal. 3, 17 20 Gen. 15, 17

9 quae post *b²v* triginta *V¹egp Domb.*; et trig. *V²abpv* facta *Vaegp Domb.*; facta est *bav* 10 infirmata ad *ep* 11 anni *Vbpe*; *om. aegpa* potuerant *e* 12 amplius, *superscripto* magis, a 15 patre *b¹* uig. quinque *V¹abppav*; uig. et quinque *V²eg Domb.* 16 et quadringenti *e* 23 significant *g* ad iudic. *e* 25 ante xpo *V* 27 propinq. iam fine saeculi *m. 1 in ras. g*; propinq. id est *om. e*

est ad ipsum iam finem, significatur isto igne dies iudicii dirimens carnales per ignem saluandos et igne damnandos. Deinde testamentum factum ad Abraham terram Chanaan proprie manifestat et nominat in ea undecim gentes a flumine Aegypti usque ad flumen magnum Euphraten. Non ergo a 5 flumine magno Aegypti, hoc est Nilo, sed a paruo, quod diuidit inter Aegyptum et Palaestinam, ubi est ciuitas Rhinocorura.

CAPUT XXV.

De Agar ancilla Sarrae, quam eadem Sarra Abrahae 10 uoluit esse concubinam.

Iam hinc tempora consequuntur filiorum Abrahae, unius de Agar ancilla, alterius de Sarra libera, de quibus in libro superiore iam diximus. Quod autem adinet ad rem gestam, nullo modo est inurendum de hac concubina crimen Abrahae. 15 Usus est ea quippe ad generandam prolem, non ad explendam libidinem, nec insultans, sed potius oboediens coniugi, quae suae sterilitatis credidit esse solacium, si fecundum ancillae uterum, quoniam natura non poterat, uoluntate faceret suum, et eo iure, quo dicit apostolus: Similiter et uir non habet 20 potestatem corporis sui, sed mulier, uteretur mulier ad pariendum ex altera, quod non poterat ex se ipsa. Nulla est hic cupido lasciuiae, nulla nequitiae turpitude. Ab uxore causa prolis ancilla marito traditur, a marito causa prolis accipitur; ab utroque non culpae luxus, sed naturae fructus 25 exquiritur. Denique cum ancilla grauida dominae sterili superbiret et hoc Sarra suspitione muliebri uiro potius inputaret,

14 C. 3 20 1. Cor. 7, 4

1 significatus V 2 igne V a b; in igne *rell. v Domb.* 5 aegypti usque ad flumen *sup. lin. V* 7 inter] in terra g 10 abr. esse uoluit f g; uoluit abrahe esse p 13 eagar g¹ 16 ad'om. e¹ 18 sterelit. g 22 rapiendum V¹ 23 cupido hic e 25 culpa luxorię b 26 dominae V a b² e p p a f λ; domina b¹ g v stereli g 27 suspitione e

etiam ibi demonstrauit Abraham non se amatorem seruum, sed liberum fuisse genitorem et in Agar Sarrae coniugii pudicitiam custodisse nec uoluptatem suam, sed uoluntatem illius inpleuisse; accepisse nec petisse, accessisse nec haesisse, 5 seminasse nec amasse. Ait enim: Ecce ancilla tua in manibus tuis, utere ea quo modo tibi placuerit. O uirum uiriliter utentem feminis, coniuge temperanter, ancilla obtemperanter, nulla intemperanter!

CAPUT XXVI.

10 De testificatione Dei ad Abraham, qua eidem seni de sterili Sarra filium spondet patremque eum gentium statuit et promissi fidem sacramento circumcisionis obsignat.

Post haec natus est Ismael ex Agar, in quo putare posset 15 inpletum, quod ei promissum fuerat, cum sibi uernaculum suum adoptare uoluisset. Deo dicente: Non erit heres tuus hic; sed qui exiet de te, ille erit heres tuus. Hoc ergo promissum ne in ancillae filio putaret inpletum, iam cum esset annorum nonaginta et nouem, appa- 20 ruit ei Dominus et dixit illi: Ego sum Deus, place in conspectu meo et esto sine querella, et ponam testamentum meum inter me et inter te et inplebo te ualde. Et procidit Abraham in faciem suam. Et locutus est illi Deus dicens: Et ego, ecce testa-

5 Gen. 16, 6 16 ib. 15, 4 19 ib. 17, 1—21

1 demonstrabit *V*¹ se *om.* *V* 2 cō iugis *V*; coniugii *g*; coniugi *rell. v Domb.* 4 petiisse *v* 7 iatentem *V* 10 Dei *om. p q*
 11 stereli *fg* spondit patrem eum *p* 12 promissit *fg* fides *s. c.* obsignatur *p q* 14 est natus *v* ismahel *Vg*; hismael *p*; hismahel *b* 15 ei *om. V*; di *p* 16 dicente Deo *v* 17 hic—tuus *om. e*
 18 promissum est *p* ne *om. Ve* 20 ei *om. V*¹; illi *ab* deus *a*
 21 querella *Vb¹g*; querela *ab²p v* 22 alterum inter *om. a* 23 abraham *Ve g*; abram *v Domb.* in suam faciem abraham *a* 24 Et ego *om. p* ego *om. a*

mentum meum tecum, et eris pater multitudinis gentium; et non appellabitur adhuc nomen tuum Abram, sed erit nomen tuum Abraham, quia patrem multarum gentium posui te; et augeam te ualde ualde et ponam te in gentes, et reges ex te exhibunt: 5 et statuam testamentum meum inter me et [inter] te et inter semen tuum post te in generationes eorum in testamentum aeternum, ut sim tibi Deus et semini tuo post te. Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua incola es, omnem terram 10 Chanaan in possessionem aeternam, et ero illis Deus. Et dixit Deus ad Abraham: Tu autem testamentum meum conseruabis, tu et semen tuum post te in progenies suas. Et hoc est testamentum, quod conseruabis inter me et uos et inter semen 15 tuum post te in generationes suas: Circumcidetur uestrum omne masculinum, et circumcidemini carnem praeputii uestri, et erit in signo testamenti inter me et uos. Et puer octo dierum circumcidetur, uestrum omne masculinum in progenies uestras. 20 Vernaculus et emticius ab omni filio alieno, qui non est de semine tuo, circumcisione circumcidetur uernaculus domus tuae et emticius. Et erit testamentum meum in carne uestra in testamento aeterno. Et qui non fuerit circumciscus 25 masculus, qui non circumcidetur carnem praeputii sui octauo die, interibit anima illa de genere eius. quia testamentum meum dissipauit. Et dixit

1 multarum *a* 2 adhuc] abhinc *a* 4 et] ut *p* augeam *mss.*; augebo *r* ualde ualde *V¹ Domb.*; ualde *rell. v* (*cf. p. 176, 26*) 6 inter te et me *V^ρ* 9 et sem. t. post te *om. p* post te *om. a* 11 illi *b¹ p p α* 12 tu *om. v* 14 generationes *v* testam. meum *a* 17 omnem uestrum *b*; omne uestrum *v* circumcidimini *V^ρ* 18 in *om. e¹* signo *codd. praeter b*; signum *b v* 21 alieno *codd*; alienigena *v* 24 meum *om. e* in testamentum aeternum *v* 27 octauo (*oc̄t̄abo V*) *V c p α v*; octaua *g α f Domb.*

Deus ad Abraham: Sara uxor tua, non appellabitur nomen eius Sara, sed Sarra erit nomen eius. Benedicam autem illam et dabo tibi ex ea filium, et benedicam illum, et erit in nationes, et reges gentium ex eo erunt. Et procidit Abraham super faciem suam et risit et dixit in animo suo dicens: Si mihi centum annos habenti nascetur [filius], et si Sarra annorum nonaginta pariet? Dixit autem Abraham ad Deum: Ismael hic uiuat in conspectu tuo. Dixit autem Deus ad Abraham: Ita, ecce Sarra uxor tua pariet tibi filium, et uocabis nomen eius Isaac; et statuam testamentum meum ad illum in testamentum aeternum, esse illi Deus et semini eius post illum. De Ismael autem ecce exaudiui te; ecce benedixi eum et ampliabo illum et multiplicabo eum ualde. Duodecim gentes generabit, et dabo illum in magnam gentem. Testamentum autem meum statuam ad Isaac, quem pariet tibi Sarra in tempore hoc ad annum sequentem.

Hic apertiora promissa sunt de uocatione gentium in Isaac, id est in filio promissionis, quo significatur gratia, non natura, quia de sene et anu sterili promittitur filius. Quamuis enim et naturalem procreationis excursus Deus operetur: ubi tamen euidentius opus Dei est uitiata et cessante natura, ibi euidentius intellegitur gratia. Et quia hoc non per generationem, sed per regenerationem futurum erat, ideo nunc imperata est circumcisio, quando de Sarra promissus est filius. Et quod omnes non solum filios, uerum etiam seruos uernaculos et emticios circumcidi inbet, ad omnes istam gratiam pertinere testatur. Quid enim aliud circumcisio significat quam naturam

1 sarai bis ut editt. uett. p 3 autem sup. lin. e 7 filius om. V p p a f
 8 si om. p¹ annorum om, e¹ 15 illum] eum b eum mss.; illum v
 16 generauit g 17 gentem magnam v 22. ano V 26 futuram V¹
 nunc om. p¹ impetrata V 27 quo e

exuta uetustate renouatam? Et quid aliud quam Christum octauus dies, qui hebdomade completa. hoc est post sabbatum, resurrexit? Parentum mutantur et nomina: omnia resonant nouitatem, et in testamento uetere obumbratur nouum. Quid est enim quod dicitur testamentum uetus nisi noui occultatio? 5 Et quid est aliud quod dicitur nouum nisi ueteris reuelatio? Risus Abrahae exultatio est gratulantis, non inrisio diffidentis. Verba quoque eius illa in animo suo: Si mihi centum annos habenti nascetur filius et si Sarra annorum nonaginta pariet, non sunt dubitantis, sed admirantis. Si 10 quem uero monet quod dictum est: Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua tu incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam, quo modo accipiatur inpletum siue adhuc expectetur inplendum, cum possessio quaecumque terrena aeterna cuilibet genti esse 15 non possit: sciat aeternum a nostris interpretari, quod Graeci appellant αἰώνιον, quod a saeculo deriuatum est; αἰών quippe Graece saeculum nuncupatur. Sed non sunt ausi Latini hoc dicere saeculare, ne longe in aliud mitterent sensum. Saecularia quippe dicuntur multa, quae in hoc saeculo sic aguntur, 20 ut breui etiam tempore transeant: αἰώνιον autem quod dicitur, aut non habet finem aut usque in huius saeculi tenditur finem.

CAPUT XXVII.

De masculo, qui si octauo die non fuerit circumciscus, perit anima eius, quia testamentum Dei 25 dissipauit.

Item potest monere, quo modo intellegi oporteat quod hic dictum est: Masculus, qui non circumcidetur carnem

28 Gen. 17, 14

1 uetustate exuta naturam renou. v 2 ebdomade *V e g p*; ebdomada *b*; hebdomada *v* sabbato *e*² 5 occultatio noui *v* 9 nasceretur *b* filius *V b g p r*; *om. e p a.*⁵ 11 et] ex *V*¹; *om. e* semine *V* 13 in *om. V* 22 saeculi *om. e* 24 qui si] quin *f g* circumc. n. fuerit *q* 27 oportet *b* 28 circumciditur carne *g*

praeputii sui octauo die, interibit anima illa de
 genere eius, quia testamentum meum dissipauit,
 cum haec nulla culpa sit paruuli, cuius dixit animam peri-
 turam, nec ipse dissipauerit testamentum Dei, sed maiores,
 5 qui eum circumcidere non curarunt; nisi quia etiam paruuli,
 non secundum suae uitae proprietatem, sed secundum com-
 munem generis humani originem omnes in illo uno testamen-
 tum Dei dissipauerunt, in quo omnes peccauerunt. Multa
 quippe appellantur testamenta Dei exceptis illis duobus ma-
 10 gnis, uetere et nouo, quod licet cuique legendo cognoscere.
 Testamentum autem primum, quod factum est ad hominem
 primum, profecto illud est: Qua die ederitis, morte morie-
 mini. Unde scriptum est in libro, qui ecclesiasticus appel-
 latur: Omnis caro sicut uestis ueterescit. Testamentum
 15 enim a saeculo: Morte morieris. Cum enim lex euidentior
 postea data sit, et dicat apostolus: Ubi autem non est
 lex, nec praeuaricatio, quo pacto in psalmo quod legitur
 uerum est: Praeuaricatores aestimaui omnes pecca-
 tores terrae, nisi quia omnes legis alicuius praeuaricatae
 20 sunt rei, qui aliquo peccato tenentur obstricti? Quam ob rem
 si etiam paruuli, quod uera fides habet, nascuntur non proprie.
 sed originaliter peccatores, unde illis gratiam remissionis
 peccatorum necessariam confitemur: profecto eo modo, quo
 sunt peccatores, etiam praeuaricatores legis illius, quae in
 25 paradiso data est, agnoscuntur; ut uerum sit utrumque, quod
 scriptum est, et: Praeuaricatores aestimaui omnes pec-
 catores terrae, et: Ubi lex non est, nec praeuaricatio.
 Ac per hoc, quia circumcisio signum regenerationis fuit et
 non inmerito paruulum propter originale peccatum, quo pri-

8 Rom. 5, 12 12 Gen. 2, 17 14 Eccli. 14, 18 16 Rom. 4, 15
 18 Ps. 118, 119

1 octauo *V e g p a v*; octaua *b q f Domb.* 6 suam *q* 14 ueterescit *V e*;
 ueterescet *b g*; ueterascit *p v* 15 *·ē·* (est) *ante* Morte *e* morte *om g*¹
 17 quod leg. in Psalmo *v* 18 existimaui *V* 20 tenetur *V*¹ 26 pec-
 catores] praeuaricatores *e*

mum Dei dissipatum est testamentum, generatio disperdet,
 nisi regeneratio liberet: sic intellegenda sunt haec uerba diuina.
 tamquam dictum sit: 'Qui non fuerit regeneratus, interibit
 anima illa de genere eius', quia testamentum Dei dissipauit.
 quando in Adam cum omnibus etiam ipse peccauit. Si enim 5
 dixisset: 'Quia hoc testamentum meum dissipauit', non nisi
 de ista circumcissione intellegi cogeret; nunc uero, quoniam
 non expressit cuius modi testamentum paruulus dissipauerit,
 liberum est intellegere de illo testamento dictum, cuius dissi-
 patio pertinere posset ad paruulum. Si autem hoc quisquam 10
 non nisi de ista circumcissione dictum esse contendit, quod
 in ea testamentum Dei, quoniam non est circumcissus, dissi-
 pauerit paruulus: quaerat locutionis aliquem modum, quo non
 absurde possit intellegi, ideo dissipasse testamentum, quia
 licet non ab illo, tamen in illo est dissipatum. Verum sic 15
 quoque animaduertendum est nulla in se neglegentia sua
 iniuste interire incircumcisi animam paruuli nisi originalis
 obligatione peccati.

CAPUT XXVIII.

De commutatione nominum Abrahae et Sarrae, qui 20
 cum ob unius sterilitatem, ob utriusque autem senec-
 tutem generare non possent, munus fecunditatis
 indepti sunt.

Facta igitur promissione tam magna tamque dilucida ad
 Abraham, cui euentissime dictum est: Patrem multarum 25
 gentium posui te: et augeam te ualde ualde et ponam
 te in gentes, et reges ex te exhibunt. Et dabo tibi ex
 Sarra filium, et benedicam illum, et erit in nationes,

2 diuina uerba *v* 4 genere *V b e g p Domb.*; populo *f v* 8 10 13
 paruul *g* 10 posset *V b² e g p a*; possit *b¹ p v* autem *sup. lin. V*
 quisquam hoc *v* 11 ostendit *e¹* 13 paruulos *V* quod *V* 14 ob-
 surde *V* dissipasset *e* 15 tamen in illo *om. e¹* 23 inde adepti *p*
 25 partem, *in marg. patrem, e* 26 augeam *mss.*; augebo *v* ualde
 ualde *V¹ p*; ualde *a b e g v* 27 exhibunt ex te *v*

et reges gentium ex eo erunt (quam promissionem nunc in Christo cernimus reddi), ex illo deinceps illi coniuges non uocantur in scripturis, sicut antea uocabantur, Abram et Sara, sed sicut eos nos ab initio uocauimus, quoniam sic iam
 5 uocantur ab omnibus, Abraham et Sarra. Quir autem mutatum sit nomen Abrahae, reddita est ratio: Quia patrem, inquit, multarum gentium posui te. Hoc ergo significare intelligendum est [Abraham]; Abram uero, quod ante uocabatur, interpretatur pater excelsus. De nomine autem mutato Sarrae
 10 non est reddita ratio; sed, sicut aiunt, qui scripserunt interpretationes nominum Hebraeorum, quae his sacris litteris continentur, Sara interpretatur princeps mea. Sarra autem uirtus. Unde scriptum est in epistula ad Hebraeos: Fide et ipsa Sarra uirtutem accepit ad emissionem seminis.
 15 Ambo enim seniores erant, sicut scriptura testatur; sed illa etiam sterilis et cruore menstruo iam destituta, propter quod iam parere non posset, etiam si sterilis non fuisset. Porro si femina ita sit prouectioris aetatis, ut ei solita mulierum adhuc fluant, de iuvene parere potest, de seniore non potest;
 20 quamuis adhuc possit ille senior, sed de adolescentula gignere, sicut Abraham post mortem Sarrae de Cettura potuit, quia uiuidam eius inuenit aetatem. Hoc ergo est, quod mirum commendat apostolus, et ad hoc dicit Abrahae iam fuisse corpus emortuum, quoniam non ex omni femina, cui adhuc
 25 esset aliquod pariendi tempus extremum, generare ipse in illa aetate adhuc posset. Ad aliquid enim emortuum corpus intelligere debemus, non ad omnia. Nam si ad omnia, non iam senectus uiui, sed cadauer est mortui. Quamuis etiam sic solui soleat ista quaestio, quod de Cettura postea genuit

13 Hebr. 11, 11 23 Rom. 4, 19

4 nos eos *v* uocauimus (uocabimus *V*) *codd. praeter ρ*; cognouimus *ρ* iam *om. g* 5 uocabantur *e* 8 Abraham *om. V e g p*
 10 agiunt *e* 12 sarai *a p* 14 ad emiss.] in conceptione *b* 15 enim *g. Domb.*; autem *V a b e p ρ a v* 16 etiam *e* 21 cettura *V g*;
 cetura *e*; cethura *a b p v* 24 esset adhuc *v*

Abraham, quia donum gignendi, quod a Domino accepit, etiam post obitum mansit uxoris. Sed propterea mihi uidetur illa, quam secuti sumus, huius quaestionis solutio praefenda, quia centenarius quidem senex, sed temporis nostri, de nulla potest femina gignere; non tunc, quando adhuc tandiu uiuebant, ut centum anni nondum facerent hominem decrepitae senectutis. 5

CAPUT XXVIII.

De tribus uiris uel angelis, in quibus ad quercum Mambre apparuisse Abrahae Dominus indicatur. 10

Item Deus apparuit Abrahae ad quercum Mambre in tribus uiris, quos dubitandum non est angelos fuisse: quamuis quidam existiment unum in eis fuisse Dominum Christum, adserentes eum etiam ante indumentum carnis fuisse uisibilem. Est quidem diuinae potestatis et inuisibilis, incorporalis inmutabilisque naturae, sine ulla sui mutatione etiam mortalibus adspectibus apparere, non per id quod est, sed per aliquid quod sibi subditum est; quid autem illi subditum non est? Verum tamen si propterea confirmant horum trium aliquem fuisse Christum, quia, cum tres uidisset, ad Dominum singulariter est locutus (sic enim scriptum est: Et ecce tres uiri stabant super eum, et uidens procucurrit in obuiam illis ab ostio tabernaculi sui, et adorauit super terram et dixit: Domine, si inueni gratiam ante te, et cetera): quur non et illud aduertunt, duos ex eis uenisse, ut Sodomitae delerentur, cum adhuc Abraham ad unum loqueretur, Dominum appellans et intercedens, ne simul iustum cum impio in Sodomis perderet? Illos autem duos 25

21 Gen. 18, 1 sqq.

1 gignendi donum *v* 2 sed *e*¹; si *e*² 10 Abrahae *om. p* indic.] manifestatur *p* 14 etiam eum *V* 15 et uisibilis *V* incommut. *bv* 17 non *om. V* 21 Et *om. p* 22 procucurrit *b*¹*p* in obuiam *V a b e g p p a f*; in *om. v* 23 ostio *V e* 25 et] ad *e*; etiam *v* aduertant *V*¹ ex eis *om. e*¹ 27 unam *V*¹

sic suscepit Loth, ut etiam ipse in conloquio cum illis suo singulariter Dominum appellet. Nam cum eis pluraliter dixisset: Ecce, domini, declinate in domum pueri uestri, et cetera quae ibi dicuntur, postea tamen ita legitur: Et tenuerunt angeli manum eius - et manum uxoris eius et manus duarum filiarum eius, in eo quod parceret Dominus ipsi. Et factum est, mox ut eduxerunt illum foras, et dixerunt: Saluam fac animam tuam, ne respereris retro, nec steteris in tota regione; in monte saluum te fac, ne quando comprehendaris. Dixit autem Loth ad illos: Oro, Domine, quia inuenit puer tuus misericordiam ante te, et quae sequuntur. Deinde post haec uerba singulariter illi respondet et Dominus, cum in duobus angelis esset, dicens: Ecce miratus sum faciem tuam, et cetera. Unde multo est credibilius, quod et Abraham in tribus et Loth in duobus uiris Dominum agnoscebant, cui per singularem numerum loquebantur, etiam cum eos homines esse arbitrarentur; neque enim aliam ob causam sic eos susceperunt, ut tamquam mortalibus et humana refectione indigentibus ministrarent; sed erat profecto aliquid, quo ita excellabant, licet tamquam homines, ut in eis esse Dominum, sicut esse adsolet in prophetis, hi, qui hospitalitatem illis exhibebant, dubitare non possent; adque ideo et ipsos aliquando pluraliter et in eis Dominum aliquando singulariter appellabant. Angelos autem fuisse scriptura testatur, non solum in hoc genesis libro, ubi haec gesta narrantur, uerum etiam in epistula ad Hebraeos, ubi, cum hospitalitas laudaretur: Per hanc, inquit, etiam quidam nescientes hospitio receperunt angelos. Per illos igitur tres uiros, cum rursus

3 Gen. 19, 2 sqq. 28 Hebr. 13, 2

2 appellet *V a b e p p a f Domb.*; appellaret *g v* 3 inclinate *V¹*
 6 manum duarum *g p* 9 in monte *V a e g p v*; in montem *b p a f*
 13 ille *a* respondet *V p Domb.*; respondit *rell. v* haec dñs *b*
 15 et ante Abrah. *om. V a* 20 quod *e* 22 esse adsolet *a b e g¹ p v*;
 esse solet *g²*; esse *om. V Domb.*

filius Isaac de Sarra promitteretur Abrahæ, diuinum datum est etiam tale responsum, ut diceretur: Abraham erit in magnam gentem et multam, et benedicentur in eo omnes gentes terræ. Et hic duo illa breuissime plenissimeque promissa sunt, gens Israel secundum carnem 5 et omnes gentes secundum fidem.

CAPUT XXX.

De Loth a Sodomis liberato adque eisdem caelesti igne consumptis et de Abimelech, cuius concupiscentia castitati Sarrae nocere non potuit. 10

Post hanc promissionem liberato de Sodomis Loth et nenie[n]te igneo imbre de caelo tota illa regio inipie civitatis in cinerem uersa est, ubi stupra in masculos in tantam consuetudinem conualuerant, quantam leges solent aliorum factorum praeberere licentiam. Verum et hoc eorum supplicium specimen futuri iudicii diuini fuit. Nam quo pertinet quod prohibiti sunt qui liberabantur ab angelis retro respicere, nisi quia non est animo redeundum ad ueterem uitam, qua per gratiam regeneratus exuitur, si ultimum euadere iudicium cogitamus? Denique uxor Loth, ubi respexit, remansit et in 20 salem conuersa hominibus fidelibus quoddam praestitit condimentum, quo sapiant aliquid, unde illud caueatur exemplum.

Inde rursus Abraham fecit in Geraris apud regem ciuitatis illius Abimelech, quod in Aegypto de coninge fecerat, eique intacta similiter reddita est. Ubi sane Abraham obiurganti 25 regi, quur tacuisset uxorem sororemque dixisset, aperiens quid timuerit etiam hoc addidit: Etenim uere soror mea est de patre, sed non de matre, quia de patre suo

2 Gen. 18, 18 12 Gen. 19, 24 sq. 27 Gen. 20, 12

2 in gentem magnam v 3 benedicantur e¹ 9 ignem fg¹ consu-
 ptis. 31 capitulum. De abimelech cett. p 12 illa tota e 14 con-
 ualuerunt V¹ 15 praeuere V 17 liberabuntur V¹ 19 regenerati
 exsuimur, in marg. regeneratus exuitur e; exsultur V

soror erat Abrahae, de quo propinqua eius erat. Tantaem autem pulchritudinis fuit, ut etiam in illa aetate posset adamari.

CAPUT XXXI.

De Isaac secundum promissionem nato, cui nomen
5 ex risu utriusque parentis est inditum.

Post haec natus est Abrahae secundum promissionem Dei de Sarra filius, eumque nominavit Isaac, quod interpretatur risus. Riserat enim et pater, quando ei promissus est, admirans in gaudio; riserat et mater, quando per illos tres uiros
10 iterum promissus est, dubitans in gaudio; quamuis exprobrante angelo, quod risus ille, etiamsi gaudii fuit, tamen plenae fidei non fuit, post ab eodem angelo in fide etiam confirmata est. Ex hoc ergo puer nomen accepit. Nam quod risus ille non ad inridendum obprobrium, sed ad celebrandum
15 gaudium pertinebat, nato Isaac et eo nomine uocato Sarra monstravit; ait quippe: Risum mihi fecit Dominus; quicumque enim audierit, congaudebit mihi. Sed post aliquantulum tempus ancilla de domo eicitur cum filio suo, et duo illa secundum apostolum testamenta significantur,
20 uetus et nouum, ubi Sarra illa supernae Hierusalem, hoc est ciuitatis Dei, figuram gerit.

CAPUT XXXII.

De oboedientia et fide Abrahae, qua per oblationem immolandi probatus est filii, et de morte Sarrae.

25 Inter haec, quae omnia commemorare nimis longum est, tentatur Abraham de immolando dilectissimo filio ipso Isaac, ut pia eius oboedientia probaretur, saeculis in notitiam profe-

12 Gen. 18, 13 16 Gen. 21, 6 20 Gal. 4, 26

4. nato *om. f* cuius *p q* 5 est *om. q* 15 et ex eo *V* 18 de
om. p 19 illa *om. e p q .f* 21 gerit] tenet *p* 23 abraham *f g p*
24 prob. est filii *f g Domb.*; filii prob. est *p q v* et de morte Sarrae
om. f g q .f; in *p. legitur: 34 capitulum.* De morte sarre et de emptione
agri ad sepulturam eius 25 est *om. V*

renda, non Deo. Neque enim omnis est culpanda tentatio, quia et gratulanda est, qua fit probatio. Et plerumque aliter animus humanus sibi ipsi innotescere non potest, nisi uires suas sibi non uerbo, sed experimento tentatione quodam modo interrogante respondeat; ubi si Dei munus agnouerit, 5 tunc pius est, tunc solidatur firmitate gratiae, non inflatur inanitate iactantiae. Numquam sane crederet Abraham, quod uictimis Deus delectaretur humanis; quamuis diuino intonante praecepto oboediendum sit, non disputandum; uerum tamen Abraham confestim filium, cum fuisset immolatus, resurre- 10 cturum credidisse laudandus est. Dixerat namque illi Deus, cum de ancilla et filio eius foras eiciendis uoluntatem coniugis nollet implere: In Isaac uocabitur tibi semen. Et certe ibi sequitur ac dicitur: Et filium autem ancillae huius in magnam gentem faciam illum, quia semen 15 tuum est. Quo modo ergo dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen, cum et Ismaelem Deus semen eius uocauerit? Exponens autem apostolus quid sit: In Isaac uocabitur tibi semen: Id est, inquit, non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis depu- 20 tantur in semine. Ac per hoc filii promissionis, ut sint semen Abrahae, in Isaac uocantur, hoc est in Christo uocante gratia congregantur. Hanc ergo promissionem pater pius fideliter tenens, quia per hunc oportebat impleri, quem Deus iubebat occidi, non haesitauit, quod sibi reddi poterat immo- 25 latus, qui dari potuit non speratus. Sic intellectum est et in epistula ad Hebraeos, et sic expositum. Fide, inquit, prae-

13 Gen. 21, 12 sq. 18 Rom. 9, 7 sq. 27 Hebr. 11, 17 sq.

5 si Dei] sisim *g* dñi *e* 10 immolaturus *e* 12 filioque *e* 14 et filium *V a b p q a Domb.*; et *om. e g f v* 17 hismahelem *V e g* semen eius deus *V¹* 21 semine *V m. 1 ex semen corr., a b e g p a f v* (*cf. infra p. 186.* 20 ubi omnes *codd. praebent* in semine); semen *q Domb.* 22 christo *V¹ a b p Domb.*; christum *V² e g v* 25 esitauit *e* 27 praecessit *V e² g p q a f v*; obtulit *a b*; non pepercit *e¹*

cessit Abraham Isaac tentatus et unicum obtulit, qui promissiones suscepit, ad quem dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen, cogitans quia et ex mortuis suscitare potest Deus. Proinde addidit: Pro hoc etiam eum et in similitudinem adduxit; cuius similitudinem, nisi illius unde dicit apostolus: Qui proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum? Propterea et Isaac, sicut Dominus crucem suam, ita sibi ligna ad uictimae locum, quibus fuerat inponendus, ipse portauit. Postremo quia Isaac occidi non oportebat, postea quam est pater ferire prohibitus, quis erat ille aries, quo immolato inpletum est significatiuo sanguine sacrificium? Nempe quando eum uidit Abraham, cornibus in frutice tenebatur. Quis ergo illo figurabatur, nisi Iesus, antequam immolaretur, spinis Iudaicis coronatus?

Sed diuina per angelum uerba potius audiamus. Ait quippe scriptura: Et extendit Abraham manum suam sumere machaeram, ut occideret filium suum. Et uocauit illum angelus Domini de caelo et dixit: Abraham! Ille autem dixit: Ecce ego. Et dixit: Non inicias manum tuam super puerum, neque facias illi quicquam; nunc enim sciui quia times Deum tuum, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me. Nunc sciui dictum est 'nunc sciri feci'; neque enim hoc nondum sciebat Deus. Deinde ariete illo immolato pro Isaac filio suo uocauit, ut legitur, Abraham nomen loci illius: Dominus uidit; ut dicant hodie: In monte Domi-

6 Rom. 8, 32 17 Gen. 22, 10 sqq.

1 isaac *V a b e p p a Domb.*; in isaac *g v* 3 et om. *V¹ e* 4 suscitare *V*; excitare *rell. v Domb.* Deus *om. e* 5 et om. *e g* similitudine *p* 6 unde *mss.*; de quo *v* idem *apost. v* 8 illum *a v* 9 et inpon. *V¹ Domb.* 14 ferēbatur *V¹* 15 iudaicis *g p p a f v*; iudeis *V*; a iudaeis *a e et m. 2 in ras. b* 22 non enim siui *e* tuum *V a b e p p a Domb.*; tu *g f v* 24 nondum | non *e* 27 hodie, *super-*scripto usque, *b* dominus apparuit in monte *V*

nus apparuit. Sicut dictum est: Nunc sciui, pro eo quod est nunc sciri feci: ita hic Dominus uidit, pro eo quod est Dominus apparuit, hoc est uideri se fecit. Et uocauit angelus Domini Abraham secundo de caelo dicens: Per me ipsum iurauit, dicit Dominus, propter quod fecisti uerbum hoc et non pepercisti filio tuo dilecto propter me, nisi benedicens benedicam te, et multiplicans multiplicabo sementuum tamquam stellas caeli et tamquam harenam, quae iuxta labium maris. Et hereditate possidebit sementuum ciuitates aduersariorum, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, quia obaudisti uocem meam. Hoc modo est illa de uocatione gentium in semine Abrahae post holocaustum, quo significatus est Christus, etiam iuratione Dei firmata promissio. Saepe enim promiserat, sed numquam iurauerat. Quid est autem Dei ueracisque iuratio nisi promissi confirmatio et infidelium quaedam increpatio?

Post haec Sarra mortua est, centesimo uicensimo septimo anno uitae suae, centesimo autem et tricensimo septimo uiri sui. Decem quippe annis eam praecedebat aetate; sicut ipse, quando sibi ex illa promissus est filius, ait: Si mihi annorum centum nascetur [filius]. et si Sarra annorum nonaginta pariet. Tunc emit agrum Abraham, in quo sepeliuit uxorem. Tunc ergo secundum narrationem Stephani in terra illa est conlocatus, quoniam coepit ibi esse possessor; post mortem scilicet patris sui, qui colligitur ante biennium fuisse defunctus.

20 Gén. 23, 1 22 Gen. 17, 17 25 Act. 7, 4

1 uidebit, *superscripto* λ apparuit, a siui e^1 5 me *v e g Domb.*;
 memet *a b p v* 8 tibi e^1 9 tamquam *mss.*; sicut *v* quae *V g p p*;
 quae est *a b e a v* 16 autem est *v* 19 uigesimo e ; et uicesimo *v*
 et septimo *e g p* 20 tricensimum V^1 ; trigesimo e 23 [filius] *V v*
Domb.; *om. a b e g p f ut p. 173, 7*

CAPUT XXXIII.

De Rebecca nepte Nachor, quam Isaac accepit uxorem.

Deinde Rebeccam neptem Nachor patris sui, cum annorum
 5 quadraginta esset Isaac, duxit uxorem, centesimo scilicet et
 quadragensimo anno uitae patris sui, triennio post mortem
 matris suae. Ut autem illam duceret, quando ab eius patre
 in Mesopotamiam seruus missus est, quid aliud demonstratum
 est, cum eidem seruo dixit Abraham: Pone manum tuam
 10 sub femore meo, et adiurabo te per Dominum
 Deum caeli et Dominum terrae, ut non sumas
 uxorem filio meo Isaac a filiabus Chananaeorum,
 nisi Dominum Deum caeli et Dominum terrae in carne, quae
 ex illo femore trahebatur, fuisse uenturum? Numquid haec
 15 parua sunt praenuntiatae indicia ueritatis, quam conpleri
 uidemus in Christo?

CAPUT XXXIIII.

Quid intellegendum sit in eo, quod Abraham post
 mortem Sarrae Cetturam accepit uxorem.

20 Quid autem sibi uult, quod Abraham post mortem Sarrae
 Cetturam duxit uxorem? Ubi absit ut incontinentiam suspi-
 cemur, praesertim in illa iam aetate et in illa fidei sanctitate.
 An adhuc procreandi filii quaerebantur, cum iam Deo promit-
 tente tanta multiplicatio filiorum ex Isaac per stellas caeli
 25 et harenam terrae fide probatissima teneretur? Sed profecto
 si Agar et Ismael, doctore apostolo, significauerunt carnales
 ueteris testamenti, quur non etiam Cettura et filii eius signi-

9 Gen. 24, 2 sq. 26 Gal. 4, 24

2 nechor *fg* 4 patris *V* 5 XL *V* centesimo *sup. lin. V*
 6 sui *om. e* 10 per dominum *a b e g p p² a v* per *om. V p¹ Domb.*
 11 caeli *usque ad* Deum *l. 13 om. b¹* ut *om. f* 12 de fil. *b in*
marg., v 15 praenuntiate, *in marg. praenuntiat, e* 18 post sarrae
 coniugium *fg* 26 signauerunt *e¹*

ficent carnales, qui se ad testamentum nouum existimant pertinere? Ambae quippe et uxores Abrahae et concubinae sunt appellatae; Sarra uero numquam dicta est concubina. Nam et quando data est Agar Abrahae, ita scriptum est: Et adprehendit Sara uxor Abram Agar Aegyptiam 5 ancillam suam post decem annos, quam habitauerat Abram in terra Chanaan, et dedit eam Abram uiro suo ipsi uxorem. De Cettura autem, quam post obitum Sarrae accepit, sic legitur: Adiciens autem Abraham sumsit uxorem, cui nomen Cettura. Ecce ambae 10 dicuntur uxores; ambae porro concubinae fuisse reperiuntur, postea dicente scriptura: Dedit autem Abraham omnem censum suum Isaac filio suo, et filiis concubinarum suarum dedit Abraham dationes et dimisit eos ab Isaac filio suo adhuc se uiuo ad orientem, in 15 terram orientis. Habent ergo nonnulla munera filii concubinarum, sed non perueniunt ad regnum promissum, nec haeretici, nec Iudaei carnales, quia praeter Isaac nullus est heres, et non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur in semine, de quo dictum est: 20 In Isaac uocabitur tibi semen. Neque enim uideo, quur etiam Cettura post uxoris mortem ducta, nisi propter hoc mysterium, dicta sit concubina. Sed quisquis haec non uult in istis significationibus accipere, non calumnietur Abrahae. Quid si enim et hoc prouisum est contra haereticos 25 futuros secundarum aduersarios nuptiarum, ut in ipso patre multarum gentium post obitum coniugis iterum coniugari demonstraretur non esse peccatum? Et mortuus est Abraham, cum esset annorum centum septuaginta <quinque>. Annorum

4 Gen. 16, 3 12 ib. 25, 1. 5 sq. 19 Rom. 9, 8 21 Gen. 21, 12
28 Gen. 25, 7

3 sint V¹ 4 quando et a scribitum *omisso* est V 7 eam *om.* V
in uxorem e 15 se uiuo] seuo e 16 terra g 19 qui non e 20 in
semine] *cf. supra p. 182, 21* 25 hoc *om.* e¹ 29 et 187, 1 quinque
om. codd.

ergo septuaginta <quinque> Isaac filium dereliquit, quem centenarius genuit.

CAPUT XXXV.

De geminis adhuc in utero Rebeccae matris inclusis quid indicauerit diuina responsio.

Iam ex hoc, quem ad modum per posteros Abrahae ciuitatis Dei procurrant tempora, uideamus. A primo igitur anno uitae Isaac usque ad sexagensimum, quo ei nati sunt filii, illud memorabile est, quod, cum illi Deum roganti ut pareret
 10 uxor eius, quae sterilis erat, concessisset Dominus quod petebat, adque haberet illa conceptum, gestiebant gemini adhuc in utero eius inclusi. Qua molestia cum angeretur, Dominum interrogauit accepitque responsum: Duae gentes in utero tuo sunt et duo populi de uentre tuo
 15 separabuntur et populus populum superabit et maior seruiet minori. Quod Paulus apostolus magnum uult intellegi gratiae documentum, quia nondum illis natis nec aliquid agentibus boni seu mali sine ullis bonis meritis eligitur minor maiore reprobato; quando procul dubio, quan-
 20 tum adtinet ad originale peccatum, ambo pares erant; quantum autem ad proprium, ullius eorum nullum erat. Sed nunc de hac re dicere aliquid latius instituti operis ratio non sinit, unde in aliis iam multa diximus. Quod autem dictum est: Maior seruiet minori, nemo fere nostrorum aliter intel-
 25 lexit, quam maiorem populum Iudaeorum minori Christiano populo seruiturum. Et re uera quamuis in gente Idumaeorum, quae nata est de maiore, cui duo nomina erant (nam et Esau uocabatur et Edom, unde Idumaei), hoc uideri possit

13 Gen. 25, 23 16 Rom. 9, 11 sqq.

1 filium שׁוּן e 4 clausis p 19 elegitur V 22 sinit] permittit b
 23 unde et in v multa iam b e g p est om. V 24 nostrorum
 V a b e p p Domb.; nostrum g a v 25 populo Christ. v 28 posset g

inpletum, quia postea superanda fuerat a populo, qui ortus est ex minore, id est Israelitico, eique fuerat futura subiecta: tamen in aliquid maius intentam fuisse istam prophetiam, qua dictum est: Populus populum superabit et maior seruiet minori, conuenientius creditur. Et quid est hoc, 5 nisi quod in Iudaeis et Christianis euidenter inpletur?

CAPUT XXXVI.

De oraculo et benedictione, quam Isaac non aliter quam pater ipsius, merito eiusdem dilectus, accepit. 10

Accepit etiam Isaac tale oraculum, quale aliquotiens pater eius acceperat. De quo oraculo sic scriptum est: Facta est autem fames super terram praeter famem, quae prius facta est in tempore Abrahae. Abiit autem Isaac ad Abimelech regem Philistinorum in Gerara. 15 Apparuit autem illi Dominus et dixit: Noli descendere in Aegyptum; habita autem in terra, quam tibi dixero, et incole in terra hac; et ero tecum et benedicam te. Tibi enim et semini tuo dabo omnem terram hanc, et statuam iuramentum meum, 20 quod iuravi Abrahae patri tuo; et multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli, et dabo semini tuo omnem terram hanc, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudiuit Abraham pater tuus uocem meam et custodiuit 25 praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea. Iste patriarcha nec uxorem habuit aliam nec aliquam concubinam, sed posteritate duorum geminorum ex uno concubitu procreatorum contentus fuit. Timuit sane etiam ipse periculum de pulchritudine coniugis, cum 30 habitaret inter alienos, fecitque quod pater, ut eam sororem

12 Gen. 26, 1 sqq.

1 hortus e. 11 oraculum tale v 14 abit V 17 in om. e 31 sororem *superscripto* suam b

diceret, taceret uxorem; erat enim ei propinqua et paterno et materno sanguine; sed etiam ipsa ab alienis, cognito quod uxor esset, mansit intacta. Nec ideo tamen istum patri eius praeferre debemus, quia iste nullam feminam praeter unam
 5 coniugem nouerat. Erant enim procul dubio paternae fidei et oboedientiae merita potiora, in tantum, ut propter illum dicat Deus huic se facere bona quae facit. Benedicentur, inquit, in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudiuit Abraham pater tuus uocem meam et custodiuit
 10 praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea; et alio rursus oraculo: Ego sum, inquit, Deus Abraham patris tui, noli timere; tecum enim sum et benedixi te et multiplicabo semen tuum propter Abraham patrem tuum; ut intellegamus quam
 15 caste Abraham fecerit, quod hominibus impudicis et nequitiae suae de scripturis sanctis patrocinia requirentibus uidetur fecisse libidine; deinde ut etiam hoc nouerimus, non ex bonis singulis inter se homines comparare, sed in uno quoque consideremus uniuersa. Fieri enim potest, ut habeat aliquid
 20 in uita et moribus quispiam, quo superat alium, idque sit longe praestabilius, quam est illud, unde ab alio superatur. Ac per hoc sano ueroque iudicio, cum continentia coniugio praeferatur, melior est tamen homo fidelis coniugatus quam continens infidelis. Sed infidelis homo non solum minus
 25 laudandus, uerum etiam maxime detestandus est. Constituamus ambos bonos; etiam sic profecto melior est coniugatus fidelissimus et oboedientissimus Deo quam continens minoris fidei minorisque oboedientiae. Si uero paria sint cetera, continentem coniugato praeferre quis ambigat?

7 Gen. 26, 24

1 ei] et e et paterno *mss. praeter b; et om. bv* 2 sanguine/, m
 eras., V alienis *V a b e g p a f Domb.*; alienigenis *p v* . cognita *b²*
 3 esset uxor *p* uxor eius *v* 4 unam *sup. lin. V* 6 deus dicat *e*
 15 casta *e* omnibus *e* 17 libidinem *ep* 23 est *om. p* 25 dege-
 standus *V¹* 29 praeferre *gp*; praeferri *V² a b² e*; proferre *V¹*

CAPUT XXXVII.

De his, quae in Esau et Iacob mystice praefigurabantur.

Duo igitur Isaac filii Esau et Iacob pariter crescunt. Primatus maioris transfunditur in minorem ex pacto et placito 5 inter illos, eo quod lenticulam, quem cibum minor parauerat, maior inmoderatus concupiuit, eoque pretio primogenita sua fratri iuratione interposita uendidit. Ubi discimus in uescendo non cibi genere, sed auiditate inmodesta quemque culpandum. Senescit Isaac eiusque oculis per senectam uisus aufertur. 10 Vult benedicere filium maiorem et pro illo nesciens benedicit minorem, pro fratre maiore, qui erat pilosus, se paternis manibus subponentem, haedinis sibi pelliculis coaptatis uelut aliena peccata portantem. Iste dolus Iacob ne putaretur fraudulentus dolus et non in eo magnae rei mysterium quaere- 15 retur, superius praedixit scriptura: Et erat Esau homo sciens uenari, agrestis; Iacob autem homo simplex, habitans domum. Hoc nostri quidam interpretati sunt 'sine dolo'. Siue autem 'sine dolo' siue 'simplex' siue potius 'sine fictione' dicatur, quod est Graece ἄπλαστος: quis est in 20 ista percipienda benedictione dolus hominis sine dolo? Quis est dolus simplicis, quae fictio non mentientis, nisi profundum mysterium ueritatis? Ipsa autem benedictio qualis est? Ecce, inquit, odor filii mei tamquam odor agri pleni, quem benedixit Dominus. Et det tibi Deus de rore caeli 25 et de ubertate terrae et multitudinem frumenti et uini, et seruiant tibi gentes et adorent te principes et fiere dominus fratris tui et adorabunt te filii patris tui. Qui maledixerit te, maledictus; et qui

4 Gen. 25, 29 sqq. 16 Gen. 25, 27 23 Gen. 27, 27 sqq.

2 praefigurantur p 9 immoderata v quemque, que om. e¹

13 pellibus, in marg. pelliculis, e 14 Iacob om. V 16 et om. v

18 domi p 20 plastos V 28 fiere mss. praeter b²; fieri b²; fias v

29 et om. e

benedixerit te, benedictus. Benedictio igitur Iacob praedicatio est Christi in omnibus gentibus. Hoc fit, hoc agitur. Lex et prophetia est Isaac; etiam per os Iudaeorum Christus ab illa benedicitur, uelut a nesciente, quia ipsa nescitur.

5 Odore nominis Christi, sicut ager, mundus inpletur; eius est benedictio de rore caeli, hoc est de uerborum pluuia diuinorum, et de ubertate terrae, hoc est congregatione populorum; eius est multitudo frumenti et uini, hoc est multitudo quam colligit frumentum et uinum in sacramento corporis eius et

10 sanguinis. Ei seruiunt gentes, ipsum adorant principes; ipse est dominus fratris sui, quia populus eius dominatur Iudaeis; ipsum adorant filii patris eius, hoc est filii Abrahae secundum fidem, quia et ipse filius est Abrahae secundum carnem; ipsum qui maledixerit, maledictus, et qui benedixerit, bene-

15 dictus est. Christus, inquam, noster etiam ex ore Iudaeorum quamuis errantium, sed tamen legem prophetasque cantantium benedicitur, id est ueraciter dicitur; et alius benedici putatur, qui ab eis errantibus expectatur. Ecce benedictionem promissam repetente maiore expauescit Isaac, et alium se pro

20 alio benedixisse cognoscit; miratur et quisnam ille sit percuntatur; nec tamen se deceptum esse conqueritur; immo confestim reuelato sibi intus in corde magno sacramento deuitat indignationem, confirmat benedictionem. Quis ergo, inquit, uenatus est mihi uenationem et intulit mihi,

25 et manducaui ab omnibus, antequam tu uenires? et benedixi eum, et benedictus sit. Quis non hic maledictionem potius expectaret irati, si haec non superna inspiratione, sed terreno more gererentur? O res gestas, sed prophe-

23 Gen. 27, 33

2 est christi *V*; christi est *rell. v* 7 congregatione *V b g Domb.*; de congreg. *a e p v* 9 corporis] caro *V (v. I Praef. p. VIII)* et sang. eius *v* 11 dominator *g* 19 repente maior uenit. expauit *p* pro alio se *v* 20 cognoscit *V b e g*; cognoscens *a p v Domb.* percuntatur *V b² e g*; percuntatur *a*; percuntatur *b¹ p v* 25 et ante mand. *om. V¹* 26 sit benedictus *v* 27 expectaret potius *V¹*

tice gestas; in terra, sed caelitus; per homines, sed diuinitus! Si excutiantur singula tantis fecunda mysteriis, multa sunt inplenda uolumina; sed huic operi modus moderate inponendus nos in alia festinare compellit.

CAPUT XXXVIII.

5

De misso Iacob in Mesopotamiam ad accipiendam uxorem et de uisione, quam in itinere somniauit, et de quattuor ipsius feminis, cum unam petisset uxorem.

Mittitur Iacob a parentibus in Mesopotamiam, ut ibi ducat 10 uxorem. Patris mittentis uerba haec sunt: Non accipies uxorem ex filiabus Chananaeorum; surgens fuge in Mesopotamiam in domum Bathuel, patris matris tuae, et sume tibi inde uxorem de filiabus Laban, fratris matris tuae. Deus autem meus benedicat te et 15 augeat te et multiplicet te; et eris in congregationes gentium; et det tibi benedictionem Abraham patris tui, tibi et semini tuo post te, ut heres fias terrae incolatus tui, quam dedit Deus Abraham. Hic iam intellegimus segregatum semen Iacob ab alio semine Isaac, 20 quod factum est per Esau. Quando enim dictum est: In Isaac uocabitur tibi semen, pertinens utique semen ad ciuitatem Dei, separatum est inde aliud semen Abrahae, quod erat in ancillae filio, et quod futurum erat in filiis Cetturae. Sed adhuc erat ambiguum de duobus geminis filiis Isaac, 25 ad utrumque an ad unum eorum illa benedictio pertineret; et si ad unum, quisnam esset illorum. Quod nunc declaratim

11 Gen. 28. 1 sqq. 21 Gen. 21, 12

6 emisso *fg*; missione *p* 7 in *om. fg* 8 petiisset *v* 11 uerba haec *V*; haec uerba *rell. v* 15 et augeat te *sup. lin. V* 17 benedictiones *p* patris tui abraham *a* abraham *V agpa. f*; abraham *b p v* 19 deus *sup. lin. V* deus abraham dedit *e* abraham *mss.*; Abrahamae *v* hinc *a* 20 intellegimus *e* 24 ancilla et *g* 26 ad *Vae*; an ad *bgpv* an *ex* ad *corr. V*

est, cum propheticæ a patre benedicatur Iacob et dicitur ei:
Et eris in congregationes gentium, et det tibi benedictionem Abraham patris tui.

Pergens itaque in Mesopotamiam Iacob in somnis accepit
5 oraculum, de quo sic scriptum est: Et exiit Iacob a puteo
iurationis et profectus est in Charran et deuenit in
locum et dormiuit ibi; occiderat enim sol; et sumsit
ex lapidibus loci et posuit ad caput suum et dormiuit
in loco illo et somniauit. Et ecce scala stabilita
10 super terram, cuius caput pertingebat ad caelum; et
angeli Dei ascendebant et descendebant per illam, et
Dominus incumbebat super illam et dixit: Ego sum
Deus Abraham patris tui et Deus Isaac, noli timere;
terram, in qua tu dormis super eam, tibi dabo illam
15 et semini tuo; et erit semen tuum sicut harena terrae,
et dilatabitur supra mare et in Africum et in aquilonem
et ad orientem; et benedicentur in te omnes tribus terrae
et in semine tuo. Et ecce ego sum tecum, custodiens te
in omni uia quacumque ibis, et reducam
20 te in terram hanc, quia non te derelinquam, donec
faciam omnia, quae tecum locutus sum. Et surrexit Iacob
de somno suo et dixit: Quia est Dominus in loco hoc,
ego autem nesciebam. Et timuit et dixit: Quam
terribilis locus hic! non est hoc nisi domus
25 Dei et haec porta est caeli. Et surrexit Iacob et sumsit
lapidem, quem subposuit ibi sub caput suum, et statuit
illum titulum et superfudit oleum in cacu-

5 ib. 28, 10 sqq.

2 congregationem *b* tibi $\overline{\text{dñs}}$ *a* 3 abraham *Vabegpa*; Abrahæ *pv* 5 sic *om. e* 6 charran *p. f.*; charra *Ve pa*; carram *b*; charram *agv* 11 et descend. *om. e* 16 dilatatur *e* super *ev* in affricam *a* 17 ad] ab *g*; in α 19 $\overset{b}{\text{i}}\text{eris}$ *V* 22 Dominus est *v* 24 terribilis est *a* hoc] hic α 26 ibi *Vpav*; sibi *aepp* sub *Vaeppa f.*; super *p*; ad *v* ibi ad *m. 2 sup. lin. b* suum *om. v* 27 in titulum *bv*

men eius; et uocauit Iacob nomen loci illius: domus Dei. Hoc ad prophetiam pertinet; nec more idolatriae lapidem perfudit oleo Iacob, uelut faciens illum Deum; neque enim adorauit eundem lapidem uel ei sacrificauit; sed quoniam Christi nomen a chrismate est, id est ab unctione, profecto figuratum est hic aliquid, quod ad magnum pertineat sacramentum. Scalam uero istam intellegitur ipse Saluator nobis in memoriam reuocare in euangelio, ubi, cum dixisset de Nathanael: Ecce uere Israelita, in quo dolus non est, quia Israel uiderat istam uisionem (ipse est enim Iacob), eodem loco ait: Amen, amen, dico uobis, uidebitis caelum apertum et angelos Dei ascendentes et descendentes super filium hominis.

Perrexit ergo Iacob in Mesopotamiam, ut inde acciperet uxorem. Unde autem illi acciderit quattuor habere feminas, de quibus duodecim filios et unam filiam procreauit, earum nullam concupisset inlicite, indicat scriptura diuina. Ad unam quippe accipiendam uenerat; sed cum illi altera [pro altera] subposita fuisset, nec ipsam dimisit, qua nesciens usus fuerat in nocte, ne ludibrio eam uideretur habuisse, eo tempore, quando multiplicandae posteritatis causa plures uxores lex nulla prohibebat, accepit etiam illam, cui uni iam futuri coniugii fidem fecerat. Quae cum esset sterilis, ancillam suam, de qua filios ipsa susciperet, marito dedit; quod etiam maior soror eius, quamuis peperisset, imitata, quoniam multiplicare prolem cupiebat, effecit. Nullam Iacob legitur petisse praeter unam, nec usus plurimis nisi gignendae prolis officio, coniugali iure seruato, ut neque hoc faceret, nisi uxores eius id fieri flagitassent, quae corporis uiri sui habebant legitimam

9 Io. 1, 47 sqq.

1 inuocauit a 5 a om. e¹ id est, *omisso priore est, e* unctionem V 9 nathanaele be v 10 quoniam b est om. V 12 et descend. om. g 17 concupiuuit b; concupisceret v diu. script. indicat v 19 pro altera om. V a e p p quia V. f.; quam b 20 fuerit e 23 sterelis e 24 filium p 26 petiisse v

potestatem. Genuit ergo duodecim filios et unam filiam ex quattuor mulieribus. Deinde ingressus est in Aegyptum per filium suum Ioseph, qui uenditus ab inuidentibus fratribus eo perductus fuit adque ibidem sublimatus.

5

CAPUT XXXVIII.

Quae ratio fecerit, ut Iacob etiam Israel cognominaretur.

Iacob autem etiam Israel, sicut paulo ante dixi, uocabatur, quod nomen magis populus ex illo procreatus obtinuit. Hoc
 10 autem nomen illi ab angelo inpositum est, qui cum illo fuerat in itinere de Mesopotamia redeunte luctatus, typum Christi eidentissime gerens. Nam quod ei praeualuit Iacob, utique uolenti, ut mysterium figuraret, significat passionem Christi, ubi uisi sunt ei praeualere Iudaei. Et tamen bene-
 15 dictionem ab eodem angelo, quem superauerat, inpetrauit; ac sic huius nominis inpositio benedictio fuit. Interpretatur autem Israel 'uidens Deum', quod erit in fine praemium sanctorum omnium. Tetigit porro illi idem angelus ueluti praeualenti latitudinem femoris eumque isto modo claudum
 20 reddidit. Erat itaque unus adque idem Iacob et benedictus et claudus: benedictus in eis, qui in Christum ex eodem populo crediderunt, adque in infidelibus claudus. Nam femoris latitudo generis multitudo est. Plures quippe sunt in ea stirpe, de quibus propheticè praedictum est: Et claudicauerunt a
 25 semitis suis.

18 Gen. 32, 25 24 Ps. 17, 46

3 eo] et V 6 fecerit *fp f Domb.*; fuerit *g q v* Iacob *om. p q*
 11 in *om. e* 12 ei *sup. lin. g* 13 ut *om. e* 14 praeualere *e*
 16 huius *om. p* 18 omn. sanctorum *v* ueluti *V e g p*; uelut *v Domb.*
 20 reddit *V* 22 in fidelibus *e* 23 est multitudo *v*

CAPUT XXXX.

Quo modo Iacob cum septuaginta quinque animabus Aegyptum narretur ingressus, cum plerique ex his, qui commemorantur, tempore posteriore sint geniti.

Ingressi itaque referuntur in Aegyptum simul cum ipso 5 Iacob septuaginta quinque homines, adnumerato ipso filiis suis. In quo numero duae tantum feminae commemorantur, una filia, neptis altera. Sed res diligenter considerata non indicat, quòd tantus numerus fuerit in progenie Iacob die 10 nel anno quo ingressus est Aegyptum. Commemorati sunt quippe in eis etiam pronepotes Ioseph, qui nullo modo iam tunc esse potuerunt, quoniam tunc centum triginta annorum erat Iacob, filius uero eius Ioseph triginta nouem; quem cum accepisse tricensimo anno suo uel amplius constet uxorem, 15 quo modo potuit per nouem annos habere pronepotes de filiis, quos ex eadem uxore suscepit? Cum igitur nec filios haberent Ephraem et Manasses, filii Ioseph, sed eos pueros infra quam nouennes Iacob Aegyptum ingressus inuenerit, quo pacto 20 eorum non solum filii, sed etiam nepotes in illis septuaginta quinque numerantur, qui tunc Aegyptum ingressi sunt cum Iacob? Nam commemoratur ibi Machir, filius Manasse, nepos Ioseph, et eiusdem Machir filius, id est Galaad, nepos Manasse, pronepos Ioseph; ibi est et quem genuit Ephraem, alter filius Ioseph, id est Utalaam, nepos Ioseph, et filius ipsius 25 Utalae Edem, nepos Ephraem, pronepos Ioseph; qui nullo modo esse potuerunt, quando Iacob in Aegyptum uenit et filios Ioseph, nepotes suos, auos istorum, minores quam nouem annorum pueros inuenit. Sed nimirum introitus Iacob

7 Gen. 46, 27

2 Iacob *om. p q* 4 commemorentur *p* sunt *q* 5 ipso *om. p*
 6 *sq. ipso cū filiis, transpositione notata, b* filiis *V ē g p Domb.;*
 cum filiis *a v* 10 quod *V* 14 accepisset *V* 15 habere *sup.*
lin. V 21 commemorantur *p* 24 utalaam *g* 25 utalae *V;*
 utalae *g* 1 eadem *V;* aedem *g* 26 filii *V*

in Aegyptum, quando eum in septuaginta quinque hominibus scriptura commemorat, non unus dies uel unus annus, sed totum illud est tempus, quamdiu uixit Ioseph, per quem factum est ut intrarent. Nam de ipso Ioseph eadem scriptura
 5 sic loquitur: Et habitauit Ioseph in Aegypto, ipse et fratres eius et omnis cohabitatio patris eius, et uixit annos centum decem, et uidit Ioseph Ephraem filios usque in tertiam generationem. Ipse est ille pronepos eius ab Ephraem tertius. Generationem quippe tertiam dicit
 10 filium, nepotem, pronepotem. Deinde sequitur: Et filii Machir, filii Manasse, nati sunt supra femora Ioseph. Et hic ille ipse est nepos Manasse, pronepos Ioseph. Sed pluraliter appellati sunt, sicut scriptura consuevit, quae unam quoque filiam Iacob filias nuncupauit; sicut in Latinae
 15 linguae consuetudine liberi dicuntur pluraliter filii, etiamsi non sint uno amplius. Cum ergo ipsius Ioseph praedicetur felicitas, quia potuit uidere pronepotes, nullo modo putandi sunt iam fuisse tricensimo nono anno proauis sui Ioseph, quando ad eum in Aegyptum Iacob pater eius aduenit. Illud
 20 autem est, quod fallit minus ista diligenter intuentes, quoniam scriptum est: Haec autem nomina filiorum Israel, qui intrauerunt in Aegyptum simul cum Iacob patre suo. Hoc enim dictum est, quia simul cum illo computantur septuaginta quinque, non quia simul iam erant omnes, quando
 25 Aegyptum ingressus est ipse; sed, ut dixi, totum tempus habetur eius ingressus, quo uixit Ioseph, per quem uidetur ingressus.

5 Gen. 50, 22

1 hominibus *V a b e p p² α Domb.*; homines *p¹*; animabus *g f v*
 6 cohabitatio *V*; habitatio *g* 7 centum decem *V a e g p f*; decem et centum *b*; centum et decem *α v* filios Ephraem *v* filios usque *V*
 14 quoque *om. V¹* 16 praedicetur *V e g p p α Domb.*; praedicetur *f*; praediceretur *a b v* 17 uidere potuit *v* 18 sunt *sup. lin. V* 20 est *om. e* 22 aegypto *e*

CAPUT XXXXI.

De benedictione, quam Iacob in Iudam filium suum
promisit.

Igitur propter populum Christianum, in quo Dei ciuitas
peregrinatur in terris, si carnem Christi in Abrahae semine 5
requiramus, remotis concubinarum filiis occurrit Isaac; si in
semine Isaac, remoto Esau, qui est etiam Edom, occurrit
Iacob, qui est et Israel; si in semine ipsius Israel, remotis
ceteris occurrit Iudas, quia de tribu Iuda exortus est Christus.
Ac per hoc cum in Aegypto moriturus Israel suos filios 10
benediceret, quem ad modum Iudam prophetice benedixerit,
audiamus: Iuda, inquit, te laudabunt fratres tui. Manus
tuae super dorsum inimicorum tuorum; adorabunt te
filii patris tui. Catulus leonis Iuda; ex germinatione,
fili mi, ascendisti; recumbens dormisti ut leo et ut 15
catulus leonis; quis suscitabit eum? Non deficiet
princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec
ueniant quae reposita sunt ei; et ipse expectatio
gentium; adligans ad uitem pullum suum et cilicio
pullum asinae suae lauabit in uino stolam suam et 20
in sanguine unae amictum suum. Fului oculi eius a
uino et dentes candidiores lacte. Exposui haec aduersus
Manichaeum Faustum disputans et satis esse arbitror, quan-
tum ueritas prophetae huius elucet; ubi et mors Christi
praedicta est uerbo dormitionis et non necessitas, sed pote- 25
stas in morte nomine leonis. Quam potestatem in euangelio
ipse praedicat dicens: Potestatem habeo ponendi animam
meam et potestatem habeo iterum sumendi eam. Nemo
eam tollit a me; sed ego eam pono a me, et iterum

12 Gen. 49, 8 sqq. 23 XII, c. 42 27 Io. 10, 17 sq.

2 Iacob *om. p* 4 Dei *om. e¹* 7 *e/δ, littera x (?) erasa, V* 8 Israel
ipsius *v* 10 filios suos *v* 14 generatione *g* 15 mihi *V* ascen-
distis *e* 16 qui *Ve* suscitauit *V* 20 lauauit *V* 21 amictus *e*
26 in morte *e* 28 et nemo *g*

sumo eam. Sic leo fremuit, sic quod dixit inpleuit. Ad eam namque pertinet potestatem, quod de resurrectione eius adiunctum est: Quis suscitabit eum? hoc est, quia nullus hominum, nisi se ipse, qui etiam de corpore suo dixit:
 5 Soluite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud. Ipsum autem genus mortis, hoc est sublimitas crucis, in uno uerbo intellegitur, quod ait: Ascendisti. Quod uero addidit: Recumbens dormisti, euangelista exponit, ubi dicit: Et inclinato capite tradidit spiritum; aut certe sepultura
 10 eius agnoscitur, in qua recubuit dormiens, et unde illum nullus hominum, sicut prophetae aliquos uel sicut ipse alios, suscitauit, sed sicut a somno ipse surrexit. Stola porro eius, quam lauat in uino, id est mundat a peccatis in sanguine suo, cuius sanguinis sacramentum baptizati sciunt, unde et
 15 adiungit: Et in sanguine unae amictum suum, quid est nisi ecclesia? Et fului oculi eius a uino spirituales eius inebriati poculo eius, de quo canit psalmus: Et calix tuus inebrians quam praeclarus est! Et dentes eius candidiores lacte, quod potant aput apostolum paruuli,
 20 uerba scilicet nutrientia, nondum idonei solido cibo. Ipse igitur est, in quo reposita erant promissa Iudae, quae donec nenirent numquam principes, hoc est reges Israel, ab illa stirpe defuerunt. Et ipse exspectatio gentium; quod clarus est nidendo quam fit exponendo.

5 Io. 2, 19 7 Io. 19, 30 16 Ps. 22, 5 19 1. Cor. 3, 2

3 qui *V* ^b ¹ ^α suscitauit *e* 5 et in triduo *bp*; in triduo *V*; et triduo *aeg* resuscitabo *abegppαv*; suscitabo, *m. 1 superscripto* re, *V*; suscitabo *f Domb.* 8 ad dormisti *e* 11 uel ut *V* 12 porro] purpura *V* 13 labat *V* 16 spirituales *v* 17 inebr. populo eius *sup. lin. V* populo *e*¹ 18 clarus *ρ* eius *om. V*¹ 19 lacte cand. *a* 22 principis *V*¹ 23 et *V* 24 fuit *b*¹; sit *ev*

CAPUT XXXXII.

De filiis Ioseph, quos Iacob prophetica manuum suarum transmutatione benedixit.

Sicut autem duo Isaac filii, Esau et Iacob, figuram prae-
buerunt duorum populorum in Iudaeis et Christianis (quamuis, 5
quod ad carnis propaginem pertinet, nec Iudaei uenerint de
semine Esau, sed Idumaei; nec Christianae gentes de Iacob,
sed potius Iudaei; ad hoc enim tantum figura ualuit, quod
dictum est: Maior seruiet minori): ita factum est etiam
in duobus filiis Ioseph; nam maior gessit typum Iudaeorum, 10
Christianorum autem minor. Quos cum benediceret Iacob,
manum dextram ponens super minorem quem habebat ad
sinistram, sinistram super maiorem quem habebat ad dextram:
grauis uisum est patri eorum, et admonuit patrem uelut
corrigens eius errorem et quisnam eorum esset maior osten- 15
dens. At ille mutare manus noluit, sed dixit: Scio, fili.
scio. Et hic erit in populum, et hic exaltabitur; sed
frater eius iunior maior illo erit, et semen eius erit
in multitudinem gentium. Etiam hic duo illa promissa
demonstrat. Nam ille in populum, iste in multitudinem 20
gentium. Quid euidentiùs quam his duabus promissionibus
contineri populum Israelitarum orbemque terrarum in semine
Abrahae, illum secundum carnem, istum secundum fidem?

CAPUT XXXXIII.

De temporibus Moysi et Iesu Naue ac iudicium adque 25
inde regum, quorum quidem Saul primus est, sed
Dauid praecipuus et sacramento habetur et merito.

Defuncto Iacob, defuncto etiam Ioseph per reliquos centum
quadraginta quattuor annos, donec exiretur de terra Aegypti,

9 Gen. 25, 23 16 Gen. 48, 19

2 iosep *g* 3 benedicit *fg* 6 quod *om. V* pertinent *V* de
V a b e p p a f Domb.; ex *g v* 8 ad *ex ab corr. V* 9 etiam *om. V*
16 scio *ex scit corr. V* 21 his *om. e* 25 De ihu *p* hiesu *fg*
26 inde *fg f*; exinde *p q v* 27 praecepuus *fg*

in modum incredibilem illa gens creuit, etiam tantis adtrita
 persecutionibus, ut quodam tempore nati masculi necarentur,
 cum mirantes Aegyptios nimia populi illius incrementa terre-
 rent. Tunc Moyses subtractus furto trucidatoribus paruulorum
 5 ad domum regiam, ingentia per eum Deo praeparante, perue-
 nit nutritusque et adoptatus a filia Pharaonis (quod nomen
 in Aegypto omnium regum fuit) in tantum prouenit uirum,
 ut ipse illam gentem mirabiliter multiplicatam ex durissimo
 et grauissimo, quod ibi ferebat, iugo seruitutis extraheret,
 10 immo per eum Deus, qui hoc promiserat Abrahae. Prius
 quippe exinde fugiens, quod, cum Israelitam defenderet,
 Aegyptum occiderat et territus fuerat, postea diuinitus missus
 in potestate spiritus Dei superauit Pharaonis resistentes magos.
 Tunc per eum Aegyptiis inlatae sunt decem memorabiles
 15 plagae, cum dimittere populum Dei nollent. aqua in san-
 guinem uersa, rana et sciniphes, cynomyia, mors pecorum,
 ulcera, grando, lucusta, tenebrae, mors primogenitorum. Ad
 extremum Israelitas, quos plagis tot tantisque perfracti tandem
 aliquando dimiserant. Aegyptii in mari Rubro dum persequun-
 20 tar extincti sunt. Illis quippe abeuntibus diuisum mare uiam
 fecit; hos autem insequentes in se rediens unda submersit.
 Deinde per annos quadraginta duce Moyse Dei populus in
 deserto actus est, quando tabernaculum testimonii nuncu-
 patum est, ubi Deus sacrificiis futura praenuntiantibus cole-
 25 batur, cum scilicet iam data lex fuisset in monte multum
 terribiliter; adtestabatur enim euidentissima mirabilibus signis
 uocibusque diuinitas. Quod factum est, mox ut exitum est
 de Aegypto et in deserto populus esse coepit, quinquagen-
 30 qui usque adeo typus Christi est praenuntians eum per nicti-

1 creauit *V* 7 aegyptu *V* omnium *om.* *V* prouenit *mss.*;
 peruenit *v* uerum *g*^l 9 extrahere *V*^l 11 cum israhelita defen-
 derat *V* 12 et territus| exterritus *p* 13 resist. *Phar. v* 16 rana *Vp*
Domb.; ranae *a b e g v* et *om.* *b*^l *g p* ^{cy} snifes *g*; cinifes *e p* cyno-
 mia *V a b e g p* 22 in deserto *mss.*; per desertum *v* 29 die *om.* *V*
 30 quibusque *V*; quisque *e*^l

mam passionis de hoc mundo transiturum ad Patrem (Pascha quippe Hebraea lingua transitus interpretatur), ut iam cum reuelaretur testamentum nouum, postea quam Pascha nostrum immolatus est Christus, quinquagesimo die ueniret de caelo Spiritus sanctus, qui dictus est in euangelio digitus Dei, ut recordationem nostram in primi praefigurati facti memoriam reuocaret, quia et legis illae tabulae digito Dei scriptae referuntur. 5

Defuncto Moyse populum rexit Iesus Naue et in terram promissionis introduxit eamque populo diuisit. Ab his duobus mirabilibus ducibus bella etiam prosperrime ac mirabiliter gesta sunt, Deo contestante non tam propter merita Hebraei populi quam propter peccata earum, quae debellabantur, gentium illas eis prouenisse uictorias. Post istos duces iudices fuerunt, iam in terra promissionis populo conlocato, ut inciperet interim reddi Abrahae prima promissio de gente una, id est Hebraea, et terra Chanaan, nondum de omnibus gentibus et toto orbe terrarum; quod Christi aduentus in carne et non ueteris legis obseruationes, sed euangelii fides fuerat inpletura. Cuius rei praefiguratio facta est, quod non Moyses, qui legem populo acceperat in monte Sina, sed Iesus, cui etiam nomen Deo praecipiente mutatum fuerat ut Iesus uocaretur, populum in terram promissionis induxit. Temporibus autem iudicum, sicut se habebant et peccata populi et misericordia Dei, alternauerunt prospera et aduersa bellorum. 25

Inde uentum est ad regum tempora, quorum primus regnauit Saul; cui reprobo et bellica clade prostrato eiusque stirpe reiecta, ne inde reges orerentur, Dauid successit in

5 Lc. 11, 20 7 Exod. 31, 18 9 Ios. 1

4 est *om.* V uenire V 6 ^{n pri i} i. n. praefigurati V 7 tabula V¹
 8 feruntur *g*¹ 10 induxit promissionis *e* 11 uella V 13 earum
 peccata *e* 15 inciperent *e* 16 promissionis V 17 et terra] et
 cetera *e* 19 legis ueteris obseruatione *e* fide *e* 21 Iesus] is *e*
 24 populi peccata *g* 27 cui V a e g p p a f Domb.; quo b v 28 ciecta b
 orerentur V *g*¹; orerentur a b *g*² p v

regnum, cuius maxime Christus dictus est filius. In quo articulus quidam factus est et exordium quodam modo iuuentutis populi Dei; cuius generis quaedam uelut adulescentia ducebatur ab ipso Abraham usque ad hunc Dauid. Neque enim frustra Matthaeus euangelista sic generationes commemorauit, ut hoc primum interuallum quattuordecim generationibus commendaret, ab Abraham scilicet usque ad Dauid. Ab adulescentia quippe incipit homo posse generare; propterea generationum ex Abraham sumsit exordium; qui etiam pater gentium constitutus est, quando mutatum nomen accepit. Ante hunc ergo uelut pueritia fuit huius generis populi Dei a Noe usque ad ipsum Abraham; et ideo in lingua inuenta est, id est Hebraea. A pueritia namque homo incipit loqui post infantiam, quae hinc appellata est, quod dari non potest. Quam profecto aetatem primam demergit obliuio, sicut aetas prima generis humani est deleta diluuiio. Quotus enim quisque est, qui suam recordetur infantiam? Quam ob rem in isto procursu ciuitatis Dei, sicut superior unam eandemque primam, ita duas aetates secundam et tertiam liber iste contineat, in qua tertia propter uaccam trimam, capram trimam, arietem trimum et inpositum est legis iugum et apparuit abundantia peccatorum et regni terreni surrexit exordium, ubi non defuerunt spirituales, quorum in turture et columba figuratum est sacramentum.

4 Mt. 1, 17

1 dictus Xp̄f est *b* 4 ad huc *e* 12 ipsum *om. a*¹ et ideo in lingua *V a g p ρ Ϛ Domb.*; et ideo lingua *e*; in lingua, *omisso* et ideo, *a*; et ideo (*ilē b*) prima lingua *b v* 13 est *om. p* incipit homo *b* 14 post infant. *om. e* quod *mss.*; quia *v* 15 estas *g* 16 primi *V*¹ 19 aetates primam et secundam *V* 21 arietem *a e p ρ α.*² *Domb.*; et arietem *V b g v* et inpos. *V a b e g p ρ α.*² *Domb.*; et *om. v* 23 spirituales *v* 24 post sacramentum *in g.*² *excstat* contuli. AVRELI AVGVSTINI DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS LIBER XVI EXP. *V* EXPLICIT LIBER XVI. INCIPIT LIBER XVII. *eg*

LIBER XVII.

CAPUT I.

De temporibus prophetarum.

Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cuius 5
 semini et gentem Israeliticam secundum carnem et omnes
 gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem
 ad modum compleantur, per ordinem temporum procurrens
 Dei ciuitas indicabit. Quoniam ergo superioris libri usque
 ad regnum Dauid factus est finis, nunc ab eodem regno, 10
 quantum suscepto operi sufficere uidetur, cetera quae sequun-
 tur adtingimus. Hoc itaque tempus, ex quo sanctus Samuel
 prophetare coepit, et deinceps, donec populus Israel captiuus
 in Babyloniam duceretur adque inde secundum sancti Hiere-
 miae prophetiam post septuaginta annos reuersis Israelitis 15
 Dei domus instauraretur, totum tempus est prophetarum.
 Quamuis enim et ipsum Noe patriarcham, in cuius diebus
 uniuersa diluio terra diluta est, et alios supra et infra usque
 ad hoc tempus, quo reges in Dei populo esse coeperunt,
 propter quaedam per eos futura siue quoquo modo significata 20
 siue praedicta. quae pertinerent ad ciuitatem Dei regnumque
 caelorum, non inmerito possumus appellare prophetas, prae-
 sertim quia nonnullos eorum id expressius legimus nuncu-
 patos, sicut Abraham, sicut Moysen: tamen dies prophe-
 tarum praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit 25
 prophetare Samuel, qui et Saulem prius et eo reprobato
 ipsum Dauid Deo praecipiente unxit in regem, de cuius

14 Hierem. 25, 11 24 Gen. 20, 7 Deut. 34, 10

7 deberi se e 9 indicabit $b^2 g v$ Domb.; indicauit $a b^1 e p a$ 14 Iere-
 miae v 18 terra diluio $a v$ diluta $e g^2 a f$; deluta $g^1 p^2$; data p^1 ;
 deleta $a b$, in marg. e, p v Domb. 19 in om. e 20 pro eo e quo
 modo e 21 praedicata, in marg. praedicta, e 22 possumus $a b^1 p p a$
 Domb.; possumus $b^2 e g v$ 25 hii g; dii, in marg. hi, e 26 samuehel e

ceteri stirpe succederent, quousque illos succedere sic oporteret. Quae igitur a prophetis sint praedicta de Christo, cum moriendo decedentibus et nascendo succedentibus suis membris ciuitas Dei per ista curreret tempora, si omnia uelim
 5 commemorare, in inensum pergitur, primum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges eorumque facta et euenta digerens uidetur tamquam historica diligentia rebus gestis occupata esse narrandis, si adiuuante Dei spiritu considerata tractetur, uel magis uel certe non minus praenuntiandis futuris
 10 quam praeteritis enuntiandis inuenietur intenta; (et hoc perscrutando indagare ac disserendo monstrare quam sit operosum adque prolixum et quam multis indignum uoluminibus, quis ignorat, qui haec nel mediocriter cogitat?) deinde quia ea ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere, ita sunt
 15 multa de Christo regnoque caelorum, quae ciuitas Dei est, ut ad hoc aperiendum maior sit disputatio necessaria, quam huius operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor meo, ut huic operi in Dei uoluntate peragendo nec ea quae supersunt dicam nec ea quae satis sunt prae-
 20 termittam.

CAPUT II.

Quo tempore sit inpleta promissio Dei de terra Chanaan, quam in possessionem etiam Israel carnalis accepit.

25 In praecedente libro diximus ab initio ad Abraham promissionum Dei duas res fuisse promissas, unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius (quod significatur, ubi dictum est: Vade in terram, quam tibi

28 Gen. 12, 1

2 sint *b e p a f*; sunt *a g v Domb.* 3 decedent. *e* succedent. *e*
 8 occupanda, *in marg.* occupata, *e* 12 prolexum *g¹* indignum *g b² p²*;
 indignum *a b¹ p¹*; indigeat *p*; indigeant *e* 13 cogitet *unus p*, *Domb.*
 19 supersunt *codd.*; *e in marg.* superflua sunt; supersint *v* sint *v*
 27 significat *eg* 28 scriptum *e*

demonstrauero, et faciam te in gentem magnam), aliam uero longe praestantio-
 rem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae. sed
 omnium gentium, quae fidei eius uestigia consequuntur; quod
 promitti coepit his uerbis: Et benedicentur in te omnes 5
 tribus terrae; et deinceps aliis multis admodum testimoniis
 haec duo promissa esse monstraui-
 mus. Erat igitur iam in terra
 promissionis semen Abrahae, id est
 populus Israel, secundum carnem
 adque ibi non solum tenendo ac
 possidendo ciuitates aduersariorum,
 uerum etiam reges habendo regnare 10
 iam coeperat, inpletis de ipso
 populo promissionibus Dei magna
 iam ex parte. non solum quae
 tribus illis patribus Abraham
 Isaac et Iacob, et quaecumque
 aliae temporibus eorum, uerum
 etiam quae per ipsum Moysen,
 per quem 15
 populus idem de seruitute Aegyptia
 liberatus et per quem
 cuncta praeterita reuelata sunt,
 temporibus eius, cum populum
 per eremum duceret, factae fuerant.
 Neque autem per insignem
 ducem Iesum Naue, per quem
 populus ille in promissionis
 inductus est terram expugnatisque
 gentibus eam duodecim
 tribubus, quibus Deus iusserat,
 diuisit et mortuus est. 20
 neque post illum toto tempore
 iudicium inpleta fuerat promissio
 Dei de terra Chanaan a quodam
 flumine Aegypti usque ad
 flumen magnum Euphraten; nec
 tamen adhuc prophetabatur
 futurum, sed exspectabatur
 implendum. Impletum est
 autem per Dauid et eius filium
 Salomonem, cuius regnum tanto,
 25
 quanto promissum fuerat, spatio
 dilatatum est; uniuersos quippe
 illos subdiderunt tributariosque
 fecerunt. Sic igitur in terra
 promissionis secundum carnem,
 hoc est in terra Chanaan,
 sub his regibus semen Abrahae
 fuerat constitutum, ut nihil

5 Gen. 12, 3 22 Gen. 15, 18

1 demonstrabo *e* 2 sed spir. *omisso de, e* 4 fide *e* 12 iam
 magna *v* illis tribus *v* 13 alia *e* 15 de *om. e* liberatus *mss.*;
 liber. est *v* 17 heremum *eg* 24 uenturum *e*¹ 25 tanto quanto *agv*;
 tanto quantum *p Domb.*; tantum quantum *bc* 26 spatium *e* 28 in
 terram *g*

deinde superesset, quo terrena illa Dei promissio conpleretur, nisi ut in eadem terra, quantum ad prosperitatem adtinet temporalem, per posteritatis successionem inconcusso statu usque ad mortalis huius saeculi terminum gens permaneret
 5 Hebraea, si Domini Dei sui legibus oboediret. Sed quoniam Deus nouerat hoc eam non esse facturam, usus est eius etiam temporalibus poenis ad exercendos in ea paucos fideles suos et admonendos qui postea futuri erant in omnibus gen-
 10 tibus, quod eos admoneri oportebat, in quibus alteram promissionem reuelato nouo testamento per incarnationem Christi fuerat inpleturus.

CAPUT III.

De tripertitis significationibus prophetarum, quae nunc ad terrenam, nunc ad caelestem Hierusalem,
 15 nunc autem ad utramque referuntur.

Quocirca sicut oracula illa diuina ad Abraham Isaac et Iacob et quaecumque alia signa uel dicta prophetica in sacris litteris praecedentibus facta sunt, ita etiam ceterae ab isto regum tempore prophetiae partim pertinent ad gentem carnis
 20 Abrahae, partim uero ad illud semen eius, in quo benedicuntur omnes gentes coheredes Christi per testamentum nouum ad possidendam uitam aeternam regnumque caelorum; partim ergo ad ancillam, quae in seruitutem generat, id est terrenam Hierusalem, quae seruit cum filiis suis, partim uero ad libe-
 25 ram ciuitatem Dei, id est ueram Hierusalem aeternam in caelis, cuius filii homines secundum Deum uiuentes peregrinantur in terris: sed sunt in eis quaedam, quae ad utramque pertinere intelleguntur, ad ancillam proprie, ad liberam figurate.

30 Tripertita itaque reperiuntur eloquia prophetarum, si quidem aliqua sunt ad terrenam Hierusalem spectantia, aliqua ad

4 saeculi huius *v* 9 quos eos *g* 15 autem *om. p* 19 partem *g*,
 et sic *l. 20 22 24* 25 ueram *om. a* 27 quae in *superscripto*
 ad *c* utrumque *g* 31 expectantia *g*

caelestem, nonnulla ad utramque. Exemplis uideo probandum esse quod dico. Missus est Nathan propheta, qui regem Dauid argueret de peccato graui et ei, quae consecuta sunt mala, futura praediceret. Haec adque huius modi siue publice, id est pro salute uel utilitate populi, siue priuatim, cum pro suis quisque rebus diuina promereretur eloquia, quibus pro usu temporalis uitae futuri aliquid nosceretur, ad terrenam ciuitatem pertinuisse quis ambigat? Ubi autem legitur: Ecce dies ueniunt, dicit Dominus, et consummabo domui Israel et domui Iuda testamentum nouum, non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die, qua adprehendi manum eorum, ut educerem eos de terra Aegypti, quoniam ipsi non permanserunt in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus. Quia hoc est testamentum, quod constituam domui Israel post dies illos, dicit Dominus, dando leges meas in mentem eorum et super corda eorum scribam eas, et uidebo eos, et ero illis in Deum, et ipsi erunt mihi in plebem: Hierusalem sine dubio superna prophetatur, cuius Deus ipse praemium est, eumque habere adque ipsius esse summum ibi est adque totum bonum. Ad utramque uero pertinet hoc ipsum, quod Hierusalem dicitur Dei ciuitas, et in ea prophetatur futura domus Dei, eaque prophetia uidetur impleri, cum Salomon rex aedificat illud nobilissimum templum. Haec enim et in terrena Hierusalem secundum historiam contigerunt, et caelestis Hierusalem figurae fuerunt. Quod genus prophetiae ex utroque ueluti compactum adque commixtum in libris ueteribus canonicis, quibus rerum gestarum narrationes continentur,

2 Reg. II, 12, 1 8 Hierem. 31, 31 sqq.; Hebr. 8, 8 sqq.

2 natham *egr. f.* qui] ad ρ^1 regem *om. p¹* 5 uel utilitate *om. a*
 pro *om. g* 7 nasceretur *g* 8 pertenuisse *eg* 9 uenient *e²* 15 est
om. e 16 illos dies *e* 17 dando *codd. nisi quod recenti m. in a*
correctum est dabo; sic *v* 19 in populum *e* 21 ibi] illi *v* 22 utrum-
 que *g* 25 aedificauit ρ

ualet plurimum multumque exercuit et exercet ingenia scrutantium litteras sacras, ut, quod historice praedictum completumque legitur in semine Abrahæ secundum carnem, etiam in semine Abrahæ secundum fidem quid implendum
 5 allegorice significet inquiratur; in tantum ut quibusdam uisum sit nihil esse in eisdem libris uel praenuntiatum et effectum, uel effectum quamuis non praenuntiatum, quod non insinuet aliquid ad supernam ciuitatem Dei eiusque filios in hac uita peregrinos figurata significatione referendum. Sed si hoc ita
 10 est, iam bipertita, non tripartita erunt eloquia prophetarum, uel potius illarum scripturarum omnium, quae ueteris instrumenti appellatione censentur. Nihil enim erit illic, quod ad Hierusalem terrenam tantum pertineat, si, quidquid ibi de illa uel propter illam dicitur adque completur, significat
 15 aliquid, quod etiam ad Hierusalem caelestem allegorica praefiguratione referatur; sed erunt sola duo genera, unum quod ad Hierusalem liberam, alterum quod ad utramque pertineat. Mihi autem sicut multum uidentur errare, qui nullas res gestas in eo genere litterarum aliquid aliud praeter id, quod
 20 eo modo gestae sunt, significare arbitrantur, ita multum audere, qui prorsus ibi omnia significationibus allegoricis inuoluta esse contendunt. Ideo tripartita, non bipertita esse dixi. Hoc enim existimo, non tamen culpans eos, qui potuerint illic de quacumque re gesta sensum intellegentiae spiritalis exsculpere, seruata dumtaxat primitus historiae ueritate.
 25 Ceterum quae ita dicuntur, ut rebus humanitus seu diuinitus gestis siue gerendis conuenire non possint, quis fidelis dubitet non esse inaniter dicta? Quis ea non ad intellegentiam spiritalem reuocet, si possit, aut ab eo qui potest reuocanda
 30 esse fateatur?

2 quod ibi e historiae e 3 carnem . . . secundum om. g 9 sed
 a b e g p p v; et α λ Domb. ita hoc b 20 eodem e 23 potuerunt e
 25 primitus dumtaxat v 27 possent e 28 ad] in g 29 ab eo]
 habeo e

CAPUT III.

De praefigurata commutatione Israelitici regni et sacerdotii et de his. quae Anna, mater Samuelis, personam gerens ecclesiae prophetauit.

Procursus igitur ciuitatis Dei ubi peruenit ad regum tem- 5
pora, quando Dauid Saule reprobato ita regnum primus
obtinuit, ut eius deinde posterī in terrena Hierusalem diuturna
successione regnarent, dedit figuram, re gesta significans
adque praenuntians, quod non est praetereundum silentio, de
rerum mutatione futurarum, quod adinet ad duo testamenta. 10
uetus et nouum. ubi sacerdotium regnumque mutatum est
per sacerdotem eundemque regem nouum ac sempiternum.
qui est Christus Iesus. Nam et Heli sacerdote reprobato
substitutus in Dei ministerium Samuel simul officio functus
sacerdotis et iudicis, et Saule abiecto rex Dauid fundatus in 15
regno hoc quod dico figurauerunt. Mater quoque ipsa Samuelis
Anna, quae prius fuit sterilis et posteriore fecunditate laetata
est. prophetare aliud non uidetur, cum gratulationem suam
Domino fundit exultans, quando eundem puerum natum et
ablactatum Deo reddidit eadem pietate, qua uouerat. Dicit 20
enim: Confirmatum est cor meum in Domino, exal-
tatum est cornu meum in Deo meo. Dilatatum est
super inimicos meos os meum, laetata sum in salu-
tari tuo. Quoniam non est sanctus sicut Dominus, et
non est iustus sicut Deus noster; non est sanctus 25
praeter te. Nolite gloriari et nolite loqui excelsa,
neque procedat magniloquium de ore uestro. Quoniam

21 Reg. I, 2, 1—10, sec. LXX

8 res *e* 9 de *om.* φ 10 futura, \bar{v} *m.* 2 *superscr.*, *e* 14 mini-
sterium *ab e g p r*; seruitium φ *Domb.* 14 officium *a e g a*, \bar{v} 19 fudit *p*
20 reddidit *a g p a*, \bar{v} ; reddidit *b e v* *Domb.* 21 exaltatum *e g p* φ *Domb.*
et exalt. *a b a*, \bar{v} 22 cornu *a b² e g p r*; cor *b¹*; cornum φa , \bar{v} *Domb.*
dilatatum *e* 23 os meum super inim. meos α *sec. cod. Alex.* 24 sicut
..... sanctus *om.* *e¹* 26 gloriari *a b e p* φa *Domb.*; gloriari su-
perbe *g r*

Deus scientiarum Dominus, et Deus praeparans ad in-
 uentiones suas. Arcum potentium fecit infirmum, et
 infirmi praecincti sunt uirtute. Pleni panibus mino-
 rati sunt, et esurientes transierunt terram. Quia
 5 sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata
 est. Dominus mortificat et uiuificat, deducit ad infe-
 ros et reducit. Dominus pauperes facit et ditat, humi-
 liat et exaltat. Suscitatur a terra pauperem et de ster-
 core erigit inopem, ut conlocet eum cum potentibus
 10 populi, et sedem gloriae hereditatem dans eis; dans
 uotum uouenti, et benedixit annos iusti, quoniam
 non in uirtute potens est uir. Dominus infirmum
 faciet aduersarium suum, Dominus sanctus. Non glo-
 rietur prudens in prudentia sua, et non gloriatur
 15 potens in potentia sua, et non gloriatur diues in
 diuitiis suis; sed in hoc gloriatur, qui gloriatur,
 intellegere et scire Dominum et facere iudicium et
 iustitiam in medio terrae. Dominus ascendit in caelos
 et tonuit; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus
 20 est; et dat uirtutem regibus nostris, et exaltabit
 cornu christi sui.

Itane uero uerba haec unius putabuntur esse mulierculae,
 de nato sibi filio gratulantis? Tantumne mens hominum a
 luce ueritatis auersa est, ut non sentiat supergredi modum
 25 feminae huius dicta quae fudit? Porro qui rebus ipsis, quae
 iam coeperunt etiam in hac terrena peregrinatione conpleri,
 conuenienter mouetur, nonne intendit et adspicit et agnoscit
 per hanc mulierem, cuius etiam nomen, id est Anna, gratia
 eius interpretatur, ipsam religionem Christianam, ipsam ciui-

3 infirmi a b² e g p v infirmes b¹ ρ α Domb. (infirmi 212, 8 mss.)
 5 septim g 9 principibus ρ 11 benedicit e² 12 in uirtute e
 potest uir m. 2 rescript. g 13 faciens p, fortasse recte cf. praeparans
 l. 1 et dans—dans l. 10; facit b suum] eius f 15 uerba potens
 usque ad gloriatur l. 16 om. e 17 scire et intell. α 19 et ipse b g α
 20 alterum et om. p exaltauit b e α 21 cornu a b e g p v; cornum ρ α
 Domb. 25 huius feminae ἡγιῆς e 28 etiam om. ρ

tatem Dei, cuius rex est et conditor Christus, ipsam postremo Dei gratiam prophetico spiritu sic locutam, a qua superbi alienantur, ut cadant, qua humiles implentur, ut surgant, quod maxime hymnus iste personuit? Nisi quisquam forte dicturus est nihil istam prophetasse mulierem, sed Deum tantummodo 5 propter filium, quem precata inpetrauit, exultanti praedicatione laudasse. Quid ergo sibi unlt quod ait: Arcum potentium fecit infirmum, et infirmi praecinctorum sunt uirtute: pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram; quia sterilis peperit septem, et multa 10 in filiis infirmata est? Numquid septem ipsa pepererat. quamuis sterilis fuerit? Unicum habebat, quando ista dicebat; sed nec postea septem peperit, siue sex, quibus septimus esset ipse Samuel, sed tres mares et duas feminas. Deinde in illo populo cum adhuc nemo regnaret, quod in extremo 15 posuit: Dat uirtutem regibus nostris, et exaltabit cornu christi sui, unde dicebat, si non prophetabat?

Dicat ergo ecclesia Christi, ciuitas regis magni, gratia plena, prole fecunda, dicat quod tanto ante de se prophetatum per os huius piaie matris agnoscit: Confirmatum est cor 20 meum in Domino, exaltatum est cornu meum in Deo meo. Vere confirmatum cor et cornu uere exaltatum, quia non in se, sed in Domino Deo suo. Dilatum est super inimicos meos os meum; quia et in angustiis pressurarum sermo Dei non est adligatus nec in praeconibus adligatus. 25 Laetata sum, inquit, in salutari tuo. Christus est iste Iesus, quem Simeon, sicut in euangelio legitur, senex amplectens paruam, agnoscens magnum: Nunc dimittis, inquit.

28 Lc. 2, 29 sq.

5 tantum////, eras. modo, e 7 potentiae b 8 uirtutes e¹; uirtutem a f 10 11 13 septim g 16 exaltauit b e 17 cornum p¹ f Domb. 21 et exalt. v cornum p a Domb.; cor b¹ 22 est cor e cornum a 25 allegatis g 26 in om. e 27 sanctus symeon e sicut et g 28 dimittis inquit a e g² p v; dimittes inq. b g¹; inq. dimittes p¹ a; inq. dimittis Domb.

Domine, seruum tuum in pace, quoniam uiderunt
oculi mei salutare tuum. Dicat itaque ecclesia: Laetata
sum in salutari tuo; quoniam non est sanctus, sicut
Dominus, et non est iustus, sicut Deus noster; tam-
quam sanctus et sanctificans, iustus et iustificans. Non est
5 sanctus praeter te, quia nemo fit nisi abs te. Denique
sequitur: Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque
exeat magniloquium de ore uestro; quoniam Deus
scientiarum Dominus. Ipse uos scit, et ubi nemo scit;
10 quoniam qui putat se aliquid esse, cum nihil sit, se
ipsum seducit. Haec dicuntur aduersariis ciuitatis Dei ad
Babyloniam pertinentibus, de sua uirtute praesumentibus, in
se, non in Domino gloriantibus; ex quibus sunt etiam carnales
Israelitae, terrenae Hierusalem cines terrigenae, qui, ut dicit
15 apostolus, ignorantes Dei iustitiam (id est, quam dat
homini Deus, qui solus est iustus adque iustificans) et suam
nolentes constituere (id est uelut a se sibi partam, non
ab illo inpartitam) iustitiae Dei non sunt subiecti, utique
quia superbi, de suo putantes, non de Dei, posse placere se
20 Deo, qui est Deus scientiarum adque ideo et arbiter conscien-
tiarum, ibi uidens cogitationes hominum, quoniam uanae sunt,
si hominum sunt et ab illo non sunt. Et praeparans, inquit,
adinuentiones suas. Quas adinuentiones putamus, nisi ut
superbi cadant et humiles surgant? Has quippe adinuentiones
25 exsequitur dicens: Arcus potentium infirmatus est, et
infirmi praecincti sunt uirtute. Infirmatus est arcus, id
est intentio eorum, qui tam potentes sibi uidentur, ut sine
Dei dono adque adiutorio humana sufficientia diuina possint
implere mandata, et praecinguntur uirtute, quorum interna
30 uox est: Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum.

10 Gal. 6, 3 15 Rom. 10, 3 21 Ps. 93, 11 30 Ps. 6, 3

2 laeta *e*¹ 7 gloriari *a b*¹ *e g p q f* *Domb.*; glor. superbe *b*² *a v*
9 nemo sit *e* 10 se ipsum se inducit *e* 16 adque] et *v* 17 sta-
tuere *a f* partam *g p v*; paratam *a b e p*; factam *f* 19 se *om.* *g*¹
27 potentes esse *e* 28. sufficientiae *e*¹

Pleni panibus, inquit, minorati sunt, et esurientes transierunt terram. Qui sunt intellegendi pleni panibus, nisi idem ipsi quasi potentes, id est Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei? Sed in eo populo ancillae filii minorati sunt (quo uerbo minus quidem Latine, bene tamen expressum 5 est, quod ex maioribus minores facti sunt), quia et in ipsis panibus, id est diuinis eloquiis, quae Israelitae soli tunc ex omnibus gentibus acceperunt, terrena sapiunt. Gentes autem, quibus lex illa non erat data, postea quam per nouum testamentum ad eloquia illa uenerunt, multum esuriendo 10 terram transierunt, quia in eis non terrena, sed caelestia sapuerunt. Et hoc uelut quaereretur causa quur factum sit: Quia sterilis, inquit, peperit septem, et multa in filiis infirmata est. Hic totum quod prophetabatur eluxit agnoscantibus numerum septenarium, quo est uniuersae ecclesiae 15 significata perfectio. Propter quod et Iohannes apostolus ad septem scribit ecclesias, eo modo se ostendens ad unius plenitudinem scribere; et in prouerbiis Salomonis hoc antea praefigurans Sapientia aedificauit sibi domum et subfulsit columnas septem. Sterilis enim erat in omnibus gentibus 20 Dei ciuitas, antequam iste fetus, quem cernimus, oreretur. Cernimus etiam, quae multa in filiis erat, nunc infirmatam Hierusalem terrenam; quoniam quicumque filii liberae in ea erant, uirtus eius erant; nunc uero ibi quoniam littera est et spiritus non est, amissa uirtute infirmata est. 25

Dominus mortificat et uiuificat; mortificauit illam, quae multa erat in filiis, et uiuificauit hanc sterilem, quae peperit septem. Quamuis commodius possit intellegi eosdem uiuificare, quos mortificauerit. Id enim uelut repetiuit addendo: Deducit ad inferos et reducit. Quibus enim 30

4 Rom. 3, 2 16 Apoc. 1, 4 18 Prou. 9, 1

3 iidem *v* 5 latino *abegppv*; latine *a Domb.* 10 esuriendū *e*¹
 13 septim *g* 14 hoc *g* 15 quod *e*¹*g* 16 iohannis *g*¹ 17 septim *g*¹
 19 subfulsit *g*; suffulsit *rell. v* 20 septim *g*¹ 21 oreretur *g Domb.*;
 oriretur *a v'epv* 22 in filiis *om. g* 28 septim *g*

dicit apostolus: Si mortui estis cum Christo, quae
 sursum sunt quaerite, ubi Christus est in dextera
 Dei sedens, salubriter utique mortificantur a Domino:
 quibus adiungit: Quae sursum sunt sapite, non quae
 5 super terram; ut ipsi sint illi, qui esurientes transi-
 erunt terram. Mortui enim estis, inquit; ecce quo
 modo salubriter mortificat Deus; deinde sequitur: Et uita
 uestra abscondita est cum Christo in Deo; ecce quo
 modo eosdem ipsos uiuificat Deus. Sed numquid eosdem
 10 deduxit ad inferos et reduxit? Hoc utrumque sine contro-
 uersia fidelium in illo potius uidemus inpletum, capite
 scilicet nostro, cum quo uitam nostram in Deo apostolus
 dixit absconditam. Nam cum proprio filio non pepercit,
 sed pro nobis omnibus tradidit eum, isto modo uti-
 15 que mortificauit eum; et quia resuscitauit a mortuis, eun-
 dem rursus uiuificauit. Et quia in prophetia uox eius agno-
 scitur: Non derelinques animam meam in inferno,
 eundem deduxit ad inferos et reduxit. Hac eius paupertate
 ditati sumus. Dominus enim pauperes facit et ditat.
 20 Nam quid hoc sit ut sciamus, quod sequitur audiamus:
 Humiliat et exaltat; utique superbos humiliat et humiles
 exaltat. Quod enim alibi legitur: Deus superbis resistit,
 humilibus autem dat gratiam, hoc totus habet sermo
 huius, cuius nomen interpretatur gratia eius.
 25 Iam uero quod adiungitur: Suscitatur a terra pauperem,
 de nullo melius quam de illo intellego, qui propter nos
 pauper factus est, cum diues esset, ut eius pauper-
 tate, sicut paulo ante dictum est, ditaremur. Ipsum enim

1 Col. 3, 1 sqq. 13 Rom. 8, 32 17 Ps. 15, 10 22 Iac. 4, 6
 26 2. Cor. 8, 9

1 si mortui estis] si consurrexistis *sacr. Bibl.* 2 ubi *usque ad* sapite
l. 4 om. b¹ dexterā *g, in marg. b²* 5 ut *ex et corr. b* 13 cum
gp v; qui *ab e p a Domb.* 17 derelinquens *g* 18 et *om. e* 19 facit
 et ditat] et diuites facit *a* 21 et *ante humil. om. e* 22 resistet *g*
 27 factus est pauper *v*

de terra suscitauit tam cito, ut caro eius non uideret corruptionem. Nec illud ab illo alienabo, quod additum est: Et de stercore erigit inopem. Inops quippe idem, qui pauper; stercus nero, unde erectus est, rectissime intelleguntur persecutores Iudaei, in quorum numero cum se dixisset apostolus 5 ecclesiam persecutum: Quae mihi fuerunt, inquit, lucra, haec propter Christum damna esse duxi; nec solum detrimenta, uerum etiam stercore existimaui esse, ut Christum lucri facerem. De terra ergo suscitatus est ille supra omnes diuites pauper, et de illo stercore erectus est 10 supra omnes opulentos ille inops, ut sedeat cum potentibus populi, quibus ait: Sedebitis super duodecim sedes, et sedem gloriae hereditatem dans eis; dixerant enim potentes illi: Ecce nos dimisimus omnia et secuti sumus te. Hoc uotum potentissime uouerant. Sed unde hoc 15 eis, nisi ab illo, de quo hic continuo dictum est: Dans uotum uouenti? Alioquin ex illis essent potentibus, quorum infirmatus est arcus. Dans, inquit, uotum uouenti. Non enim Domino quisquam quidquam rectum uoueret, nisi qui ab illo acciperet quod uoueret. Sequitur: Et benedixit 20 annos iusti, ut cum illo scilicet sine fine uiuat, cui dictum est: Et anni tui non deficient. Ibi enim stant anni, hic autem traeseunt, immo pereunt; antequam ueniant enim, non sunt; cum autem uenerint, non erunt, quia cum suo fine ueniunt. Horum autem duorum, id est dans uotum uouenti, 25 et benedixit annos iusti, unum est quod facimus, alterum quod sumimus. Sed hoc alterum Deo largitore non sumitur. nisi cum ipso adiutore primum illud efficitur: Quia non in uirtute potens est uir. Dominus infirmum faciet aduersarium eius; illum scilicet, qui homini uouenti 30 inuidet et resistit, ne ualeat implere quod uouit. Potest ex

2 Ps. 112, 7 6 Phil. 3, 7 sq. 12 Mt. 19, 28 14 Mt. 19, 27
22 Ps. 101, 28

6 inquit, fuerunt *v* 9 lucrificerem *e* 13 hereditate *e* 19 quia *e g*
20 acceperit *g* 23 enim ueniant *v* 24 uenerint *om. e*

ambiguo Graeco intellegi et aduersarium suum. Cum enim Dominus possidere nos coeperit, profecto aduersarius, qui noster fuerat, ipsius fit, et uincetur a nobis, sed non uiribus nostris, quia non in uirtute potens est uir. Dominus
 5 ergo infirmum faciet aduersarium suum, Dominus sanctus; ut uincatur a sanctis, quos Dominus sanctus sanctorum efficit sanctos.

Ac per hoc non gloriatur prudens in sua prudentia, et non gloriatur potens in sua potentia, et non gloriatur diues in diuitiis suis; sed in hoc gloriatur, qui
 10 gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae. Non parua ex parte intellegit et scit Dominum, qui intellegit et scit etiam hoc a Domino sibi dari, ut intellegat et sciat Dominum.
 15 Quid enim habes, ait apostolus, quod non accepisti? Si autem et accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis? id est, quasi a te ipso tibi sit, unde gloriaris. Facit autem iudicium et iustitiam, qui recte uiuit. Recte autem uiuit, qui obtemperat praecipienti Deo; et finis praecepti,
 20 id est, ad quod refertur praeceptum, caritas est de corde puro et conscientia bona et fide non ficta. Porro ista caritas, sicut Iohannes apostolus testatur, ex Deo est. Facere igitur iudicium et iustitiam ex Deo est. Sed quid est: In medio terrae? Neque enim non debent facere iudicium et iustitiam qui habitant in extremis terrae. Quis hoc
 25 dixerit? Quur ergo additum est: In medio terrae? Quod si non adderetur et tantummodo diceretur: Facere iudicium et iustitiam, magis hoc praeceptum ad utrosque homines pertineret, et mediterraneos et maritimos. Sed ne quisquam
 30 putaret post finem uitae, quae in hoc agitur corpore, superesse

15 1. Cor. 4, 7 19 1. Tim. 1, 5 22 1. Io. 4, 7

1 et om. *a*¹ 3 fit et uincetur *p p*¹; fiet et uincetur *a b*; fit et uincitur *e g v Domb.* 4 non om. *g*¹ uirtute sua *e* 7 effecit *v*
 8 prudens sua *v* 9 potent. sua *v* 13 et sciat etiam *e* 19 fines *e*¹
 23 iustitiam et iudicium *e*

tempus iudicium iustitiamque faciendi, quam dum esset in carne non fecit, et sic diuinum euadi posse iudicium: in medio terrae mihi uidetur dictum 'cum quisque uiuit in corpore'. In hac quippe uita suam terram quisque circumfert, quam moriente homine recipit terra communis, resurgenti utique redditura. Proinde in medio terrae, id est, cum anima nostra isto terreno clauditur corpore, faciendum est iudicium adque iustitia, quod nobis prosit in posterum, quando recipit quisque secundum ea, quae per corpus gessit, siue bonum siue malum. Per corpus quippe ibi dixit apostolus per tempus, quo uixit in corpore. Neque enim si quis maligna mente adque in pia cogitatione blasphemet neque id ullis membris corporis operetur, ideo non erit reus, quia id non motu corporis gessit, cum hoc per illud tempus gesserit, quo gessit et corpus. Isto modo congruenter intellegi potest etiam illud, quod in psalmo legitur: Deus autem rex noster ante saecula operatus est salutem in medio terrae; ut Dominus Iesus accipiatur Deus noster, qui est ante saecula, quia per ipsum facta sunt saecula, operatus salutem nostram in medio terrae, cum Verbum caro factum est et terreno habitauit in corpore.

Deinde postea quam prophetatum est in his uerbis Annae, quo modo gloriari debeat, qui gloriatur, non in se utique, sed in Domino, propter retributionem, quae in die iudicii futura est: Dominus ascendit, inquit, in caelos et tonuit; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus est. Prorsus ordinem tenuit confessionis fidelium. Ascendit enim in caelum Dominus Christus, et inde uenturus est ad uiuos et mortuos iudicandos. Nam quis ascendit, sicut dicit apostolus, nisi

8 2. Cor. 5, 10 16 Ps. 73, 12 20 Io. 1, 14 29 Eph. 4, 9 sq.

1 dum] diu, *in marg.* du, e; cum p est g 5 recipit e¹; recipiet e² resurgentem e¹ 8 et iust. v iustitiam g recipiet a b e². v 9 per] in g 13 et neque g 19 quia . . . saecula .om. g¹ operatus est e 22 his om. e¹ 25 deus, *in marg.* dñf, e inquit, ascendit v 27 sq. dominus in caelum xps e uenturos e¹

qui et descendit in inferiores partes terrae? Qui descendit, ipse est et qui ascendit super omnes caelos, ut adinpleret omnia. Per nubes ergo suas tonuit, quas sancto Spiritu cum ascendisset inpleuit. De quibus
 5 ancillae Hierusalem, hoc est ingratae uineae, comminatus est aput Esaiam prophetam, ne pluant super eam imbrem. Sic autem dictum est: Ipse indicabit extrema terrae, ac si diceretur: 'Etiam extrema terrae.' Non enim alias partes non indicabit, qui omnes homines procul dubio iudicabit.
 10 Sed melius intelleguntur extrema terrae extrema hominis; quoniam non iudicabuntur, quae in melius uel in deterius medio tempore commutantur, sed in quibus extremis inuentus fuerit, qui iudicabitur. Propter quod dictum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit. Qui ergo
 15 perseueranter facit iudicium et iustitiam in medio terrae, non damnabitur, cum iudicabuntur extrema terrae. Et dat, inquit, uirtutem regibus nostris; ut non eos iudicando condemnet. Dat eis uirtutem, qua carnem sicut reges regant et in illo mundum, qui propter eos fudit sanguinem, uincant.
 20 Et exaltabit cornu christi sui. Quo modo Christus exaltabit cornu christi sui? De quo enim supra dictum est: Dominus ascendit in caelos, et intellectus est Dominus Christus: ipse, sicut hic dicitur, exaltabit cornu christi sui. Quis ergo est christus Christi? An cornu exaltabit
 25 uniuscuiusque fidelis sui, sicut ista ipsa in principio huius hymni ait: Exaltatum est cornu meum in Deo meo? Omnes quippe unctos eius chrismate recte christos possumus dicere; quod tamen totum cum suo capite corpus unus est Christus. Haec Anna prophetauit, Samuelis mater, sancti

7 Esai. 5, 6 13 Mt. 10, 22

1 et om. g 4 Spiritu sancto v 6 Isaiam v 8 sic e 11 qua e¹;
 quia e² 13 quod sup. lin. e 19 fundit e 20 sqq. cornum a Domb.
 21 exaltauit p enim sup. lin. e supra om. p scriptum est p
 23 dicitur hic e 24 christi p Domb.; christi sui a b e g v 25 ipsa
 ista e 27 christos sup. lin. e 28 dicere, in marg. intellegere, e

uiri multumque laudati; in quo quidem tunc figurata est mutatio ueteris sacerdotii et nunc inpleta, quando infirmata est quae multa erat in filiis, ut nouum haberet in Christo sacerdotium sterilis, quae peperit septem.

CAPUT V.

5

De his, quae ad Heli sacerdotem homo Dei prophético locutus est spiritu, significans sacerdotium, quod secundum Aaron institutum fuerat, auferendum.

Sed hoc euentius ad ipsum Heli sacerdotem missus 10 loquitur homo Dei, cuius quidem nomen tacetur, sed intelligitur officio ministerioque suo sine dubitatione propheta. Sic enim scriptum est: Et uenit homo Dei ad Heli et dixit: Haec dicit Dominus: Reuelatus reuelatus sum ad domum patris tui, cum essent in terra Aegypti serui in 15 domo Pharao; et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi. ut ascenderent ad altare meum et incenderent incensum et portarent Ephod; et dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam. Et ut quid respexisti 20 in incensum meum et in sacrificium meum inpudenti oculo et glorificasti filios tuos super me, benedicere primitias omnis sacrificii in Israel in conspectu meo? Propter hoc haec dicit Dominus Deus Israel: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me 25 usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus: Nequaquam, sed glorificantes me glorificabo, et qui spernit

13 Reg. I, 2, 27—36

4 septim *g* 8 aharon *g* 10 eli *g* 14 reuelatus reuelatus *gp*
Domb.; reuelatus *ab¹ep*; reuelans reuelatus *b²av* 16 domū *e* pha-
 rao *eg^f* *Domb.*; pharaonis *abpv* 17 septris (*sic*). *in marg.* tribu-
 bus, *e* 18 potarent *e¹* 19 efoth *e* 23 omnis] nominis *abegppza*
 24 Dixi *om. g*

me, spernetur. Ecce dies ueniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et uirum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficient oculi eius et defluat anima eius; et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Et hoc tibi signum, quod ueniet super duos filios tuos hos, Ophni et Phinees: una die morientur ambo. Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quae in corde meo et quae in anima mea, faciat; et aedificabo ei domum fidelem, et transibit coram Christo meo omnibus diebus. Et erit, qui superauerit in domo tua, ueniet adorare ei obolo argenti dicens: lacta me in unam partem sacerdotii tui manducare panem.

Non est ut dicatur ista prophetia, ubi sacerdotii ueteris tanta manifestatione praenuntiata mutatio est, in Samuele fuisse completa. (Quamquam enim non esset de alia tribu Samuel, quam quae constituta fuerat a Domino. ut seruiret altari, tamen non erat de filiis Aaron, cuius progenies fuerat deputata, unde fierent sacerdotes; ac per hoc in ea quoque re gesta eadem mutatio quae per Christum Iesum futura fuerat, adumbrata est, et ad uetus testamentum proprie, figurate uero pertinebat ad nouum prophetia facti etiam ipsa, non uerbi, id scilicet facto significans, quod uerbo ad Heli sacerdotem dictum est per prophetam.) Nam fuerunt postea sacerdotes ex genere Aaron, sicut Sadoc et Abiathar, regnante Dauid, et alii deinceps, antequam tempus ueniret, quo ista, quae de sacerdotio mutando tanto ante praedicta sunt, effici

26 Reg. II, 15, 24

1 uenient e^2 2 senior tibi e 3 domumea g 5 omnes $a g$
 sup//erunt domui a 6 decident $a b g ? \mathcal{F}$; decidet $e p v$ 7 hos $om. e$
 9 quae sunt e 12 dieb. omn. e 17 enim sit *omisso* non b (sit *in ras.*), α 18 quam] non de tribu leui $b \alpha$ 19 tamen non erat] et ideo
 nec α haaron g 20 depotata g ac per hoc] tamen α 24 uero e
 eli g 26 Sadoch $a b^2 e v$

per Christum oportebat. Quis autem nunc fideli oculo haec
 intuens non uideat esse completa? Quando quidem nullum
 tabernaculum, nullum templum, nullum altare, nullum sacri-
 ficium et ideo nec ullus sacerdos remansit Iudaeis, quibus,
 ut de semine Aaron ordinaretur, in Dei fuerat lege mandatum. 5
 Quod et hic commemoratum est illo dicente propheta: Haec
 dicit Dominus Deus Israel: Dixi: Domus tua et domus
 patris tui transibunt coram me usque in aeternum.
 Et nunc dicit Dominus: Nequaquam, sed glorificantes
 me glorificabo, et qui me spernit, spernetur. Quod 10
 enim nominat domum patris eius, non eum de proximo patre
 dicere, sed de illo Aaron, qui primus sacerdos est institutus,
 de cuius progenie ceteri sequerentur, superiora demonstrant,
 ubi ait: Reuelatus sum ad domum patris tui, cum
 essent in terra Aegypti serui in domo Pharao, et elegi 15
 domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi
 sacerdotio fungi. Quis patrum fuit huius in illa Aegyptia
 seruitute, unde cum liberati essent, electus est ad sacerdo-
 tium, nisi Aaron? De huius ergo stirpe isto loco dixit futu-
 rum fuisse, ut non essent ulterius sacerdotes; quod iam 20
 uidemus inpletum. Vigilet fides, praesto sunt res, cernuntur,
 tenentur et uidere nolentium oculis ingeruntur. Ecce, inquit,
 dies ueniunt, et exterminabo semen tuum et semen
 domus patris tui, et non erit tibi senior in domo
 mea omnibus diebus, et uirum exterminabo tibi ab 25
 altari meo, ut deficient oculi eius et defluat anima
 eius. Ecce dies, qui praenuntiati sunt, iam uenerunt. Nullus
 sacerdos est secundum ordinem Aaron; et quicumque ex eius
 genere est homo, cum uidet sacrificium Christianorum toto
 orbe pollere, sibi autem honorem illum magnum esse subtrac- 30
 tum, deficient oculi eius et defluit anima eius tabe maeroris.

6 dicente *om. e* 11 domus *e* 15 pharao *egga f*; pharaonis *abpv*
 16 domui *e* 25 uerum *g* 27 pronuntiati *e* 29 uidit *e* 30 poll/ere,
 u (?) *eras., g*

Proprie autem ad huius domum Heli, cui haec dicebantur, quod sequitur pertinet: Et omnis qui superauerit domus tuae, decident in gladio uirorum. Et hoc tibi signum, quod ueniet super duos filios tuos hos, Ophni et
 5 Phinees: die uno morientur ambo. Hoc ergo signum factum est mutandi sacerdotii de domo huius, quo signo significatum est mutandum sacerdotium domus Aaron. Mors quippe filiorum huius significauit mortem non hominum, sed ipsius sacerdotii de filiis Aaron. Quod autem sequitur, ad
 10 illum iam pertinet sacerdotem, cuius figuram gessit huic succedendo Samuel. Proinde quae sequuntur, de Christo Iesu noui testamenti uero sacerdote dicuntur: Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat; et aedificabo ei domum
 15 fidelem. Ipsa est aeterna et superna Hierusalem. Et transibit, inquit, coram Christo meo omnibus diebus. Transibit dixit 'conuersabitur'; sicut superius dixerat de domo Aaron: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum. Quod autem ait:
 20 Coram Christo meo transibit, de ipsa domo utique intellegendum est, non de illo sacerdote, qui est Christus ipse mediator adque saluator. Domus ergo eius coram illo transibit. Potest et transibit intellegi de morte ad uitam, omnibus diebus, quibus peragitur usque in finem saeculi
 25 huius ista mortalitas. Quod autem ait Deus: Qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat: non arbitremur habere animam Deum, cum sit conditor animae; sed ita hoc de Deo tropice, non proprie dicitur, sicut manus et pes et alia corporis membra. Et ne secundum hoc
 30 credatur homo in carnis huius effigie factus ad imaginem

1 eli *g* 2 supererit *a* 3 decident *g p f Domb.*; decidet *a b e v*
 5 die uno *codd. praeter ρ, v*; uno die *ρ Domb.* 13 quae *om. e¹* meo
 sunt *e* 14 domum ei *e* 17 dixit] inquit *g* 23 transibit et *e* 25 ait
 autem *e* per qui omnia, qui *m. 2 insert., e* 29 pes *a g p ρ f Domb.*;
 pedes *b e a v* haec *e* 30 effigies *e*

Dei, adduntur et alae, quas utique non habet homo, et dicitur Deo: Sub umbra alarum tuarum proteges me; ut intellegant homines de illa ineffabili natura, non propriis, sed translatis rerum uocabulis ista dici.

Quod uero adiungitur: Et erit, qui superauerit in 5
domo tua, ueniet adorare ei, non proprie de domo
dicitur huius Heli. sed illius Aaron, de qua usque ad aduen-
tum Iesu Christi homines remanserunt, de quo genere etiam
nunc usque non desunt. Nam de illa domo huius Heli iam
supra dictum erat: Et omnis qui superauerit domus 10
tuae, decident in gladio uirorum. Quo modo ergo
hic uere dici potuit: Et erit, qui superauerit in domo
tua, ueniet adorare ei, si illud est uerum, quod ultore
gladio nemo inde superarit? nisi quia illos intellegi uoluit,
qui pertinent ad stirpem, sed illius totius sacerdotii secun- 15
dum ordinem Aaron. Ergo si de illis est praedestinati reli-
quiis, de quibus alius propheta dixit: Reliquiae saluae
fient (unde et apostolus: Sic ergo, inquit, et in hoc
tempore reliquiae per electionem gratiae factae
sunt), quia de talibus reliquiis bene intellegitur esse, de 20
quo dictum est: Qui superauerit in domo tua: profecto
credit in Christum; sicut temporibus apostolorum ex ipsa
gente plurimi crediderunt, neque nunc desunt, qui, licet
rarissime, tamen credant; et inpletur in eo quod hic iste
homo Dei continuo secutus adiunxit: Veniet adorare ei 25
obolo argenti. Cui adorare, nisi summo illi sacerdoti, qui
et Deus est? Neque enim in illo sacerdotio secundum ordinem
Aaron ad hoc ueniebant homines ad templum uel altare Dei,

2 Ps. 16, 8 17 Esai. 10, 22 18 Rom. 11, 5

2 proteges *e p p¹ a f*; proteges *a b g v* 6 ueniet//orare *b* 10 omnes *g p*
supererit *a* 11 decident *b g p p f*; decident *a e a v* 12 supererit *a*
13 uerum est *g* 14 superarit *g*; superaucrit *p Domb.*; super/erit *b*;
supererit *a e p v* 19 factae *g p¹ a¹ Domb.*; saluae factae *a e p v*; saluae
omisso factae, b 20 de quo] quod *p¹* 21 supererit *a* 23 gente
om. e 24 in eo *a b e p p a f Domb.*; in eis *g v* 26 illi summo *v*

ut sacerdotem adorarent. Quid est autem quod ait: Obolo argenti, nisi breuitate uerbi fidei, de quo commemorat apostolus dictum: Verbum consummans et breuians faciet Dominus super terram? Argentum autem pro
5 eloquio poni psalmus testis est, ubi canitur: Eloquia Domini eloquia casta, argentum igne examinatum.

Quid ergo dicit iste, qui uenit adorare sacerdoti Dei et sacerdoti Deo? Iacta me in partem sacerdotii tui, manducare panem. Nolo in patrum meorum conlocari
10 honore, qui nullus est; iacta me in partem sacerdotii tui. Elegi enim abiectus esse in domo Dei; quaecumque et quantulumcumque membrum esse cupio sacerdotii tui. Sacerdotium quippe hic ipsam plebem dicit, cuius plebis ille sacerdos est mediator Dei et hominum, homo Christus
15 Iesus. Cui plebi dicit apostolus Petrus: Plebs sancta, regale sacerdotium. Quamuis nonnulli 'sacrificii tui' sint interpretati, non 'sacerdotii tui'; quod nihilo minus eundem significat populum Christianum. Unde dicit apostolus Paulus: Unus panis, unum corpus multi sumus. Quod ergo
20 addidit: Manducare panem, etiam ipsum sacrificii genus eleganter expressit, de quo dicit sacerdos ipse: Panis, quem ego dederò, caro mea est pro saeculi uita. Ipsum est sacrificium; non secundum ordinem Aaron, sed secundum ordinem Melchisedech, qui legit, intellegat. Breuis itaque
25 ista confessio et salubriter humilis, qua dicitur: Iacta me in partem sacerdotii tui manducare panem; ipse est obolus argenti, quia et breue est et eloquium Domini est habitantis in corde credentis. Quia enim dixerat superius,

3 Rom. 9, 28; Esai. 10, 23 5 Ps. 11, 7 11 Ps. 83, 11
15 1. Petr. 2, 9 18 1. Cor. 10, 17 21 Io. 6, 51

1 autem *om. e* 3 breuiens *e* 8 in partem *a b e g p q a f Domb.*;
in unam partem *v* 10 honorem *g* 12 et quantulumcumque *om. e*
16 sunt *e¹* 19 *post* sumus *in a b legitur*: et iterum. exhibeatis inquit
corpora uestra hostiam uiuam (*Rom. 12, 1*). 20 addit *p*

dedisse se cibos domui Aaron de uictimis ueteris testamenti, ubi ait: Dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam (haec quippe fuerant sacrificia Iudaeorum): ideo hic dixit: Manducare panem, quod est in nouo testamento sacrificium Christianorum. 5

CAPUT VI.

De Iudaico sacerdotio et regno, quae cum in aeternum dicantur statuta, non permanent. ut alia intellegantur, quorum spondetur aeternitas.

Cum igitur haec tanta tunc altitudine praenuntiata sint, 10 tanta nunc manifestatione clarescant, non frustra tamen moueri quispiam potest ac dicere: Quo modo confidimus uenire omnia, quae in libris illis uentura praedicta sunt, si hoc ipsum, quod ibi diuinitus dictum est: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum, 15 effectum habere non potuit? quoniam uidemus illud sacerdotium fuisse mutatum, et quod illi domui promissum est, nec sperari aliquando complendum, quia illud, quod ei reprobato mutatoque succedit, hoc potius praedicatur aeternum. Hoc qui dicit, nondum intellegit aut non recolit etiam ipsum 20 secundum ordinem Aaron sacerdotium tamquam umbram futuri aeterni sacerdotii constitutum; ac per hoc, quando aeternitas ei promissa est, non ipsi umbrae ac figurae, sed ei, quod per ipsam adumbrabatur figurabaturque, promissum est. Sed ne putaretur ipsa umbra esse mansura, ideo etiam mutatio 25 eius debuit prophetari.

Regnum quoque isto modo etiam Saulis ipsius, qui certe reprobatus adque reiectus est, futuri regni erat umbra in aeternitate mansuri. Olenm quippe illud, quo unctus est et

14 Reg. I, 2, 30

1 se *sup. lin. g* domui Aaron cibos *v* 8 *sq.* ut alia uulgantur
 correspondentia quorum sponde *omisso* aeternitas *q* 13 futura *e*
 16 uidimus *e* 22 ei aeternitas *v* 28 regnum *e* erant *g*

ab eo chrismate christus est dictus, mystice accipiendum et magnum sacramentum intellegendum est; quod in eo tantum ueneratus est ipse Dauid, ut percusso corde pautauerit, quando in tenebroso occultatus antro, quo etiam Saul urgente
 5 intrauerat necessitate naturae, exiguam particulam uestis eius retrorsum latenter abscidit, ut haberet unde monstraret, quo modo ei pepercerit, cum posset occidere, adque ita suspicionem de animo eius, qua sanctum Dauid putans inimicum suum uehementer persequebatur, auferret. Ne itaque reus
 10 esset tanti sacramenti in Saule uiolati, quia uel indumentum eius sic adtrectauit, extimuit. Ita enim scriptum est: Et percussit cor Dauid super eum, quia abstulit pinnulam chlamydis eius. Viris autem, qui cum illo erant et, ut Saulem in manus suas traditum interimeret,
 15 suadebant: Non mihi, inquit, contingat a Domino, si fecero hoc uerbum domino meo christo Domini, inferre manum meam super eum; quia christus Domini est hic. Huic ergo umbrae futuri non propter ipsam, sed propter illud, quod praefigurabat, tanta ueneratio
 20 exhibebatur. Unde et illud, quod ait Sauli Samuel: Quoniam non seruasti mandatum meum, quod mandauit tibi Dominus, quem ad modum nunc parauerat Dominus regnum tuum usque in aeternum super Israel: et nunc regnum tuum non stabit tibi, et
 25 quaeret Dominus sibi hominem secundum cor suum, et mandabit ei Dominus esse in principem super populum suum; quia non custodisti quae mandauit tibi Dominus, non sic accipiendum est, ac si ipsum Saulem Deus in aeternum praeparauerit regnaturum,
 30 et hoc postea noluerit seruare peccanti (neque enim eum

15 Reg. I, 24, 6 sq. 20 ib. 13, 13 sq.

3 pautauerit *ex* putauerit *corr.*, *in marg.* palpitauerit, *e* 5 eis *e*¹
 13 pinnolam *g* 15 conting/at, u (?) *eras.*, *g* 19 ipsum *g* 26 mandauit *g* 30 enim *om. e*

peccatum esse nesciebat); sed praeparauerat regnum eius, in quo figura regni esset aeterni. Ideo addidit: Et nunc regnum tuum non stabit tibi. Stetit ergo et stabit, quod in illo significatum est; sed non huic stabit, quia non in aeternum ipse fuerat regnaturus, nec progenies eius, ut ⁵ saltem per posteros alterum alteri succedentes uideretur impleri quod dictum est: In aeternum. Et quaeret, inquit, Dominus sibi hominem; siue Dauid siue ipsum Mediatorem significans testamenti noui, qui figurabatur in chrismate etiam, quo unctus est ipse Dauid et progenies ¹⁰ eius. Non autem quasi nesciat ubi sit, ita sibi hominem Deus quaerit; sed per hominem more hominum loquitur, quia et sic loquendo nos quaerit. Non solum enim Deo Patri, uerum ipsi quoque Unigenito eius, qui uenit quaerere quod ¹⁵ perierat, usque adeo iam eramus noti, ut in ipso essemus ¹⁵ electi ante constitutionem mundi. Quaeret sibi ergo dixit 'suum habebit'. Unde in Latina lingua hoc uerbum accipit praepositionem et 'adquirit' dicitur; quod satis apertum est quid significet. Quamquam et sine additamento praepositionis quaerere intellegatur acquirere; ex quo lucra uocantur et ²⁰ quaestus.

CAPUT VII.

De disruptione regni Israelitici, qua praefiguratur perpetua diuisio Israelis spiritalis ab Israele carnali. 25

Rursus peccauit Saul per inoboedientiam, et rursus Samuel in uerbo Domini ait illi: Quia spreuisti uerbum Domini, spreuit te Dominus, ut non sis rex super Israel. Et rursus pro eodem peccato, cum id confiteretur Saul et

14 Lc. 19, 10 16 Eph. 1, 4

2 esset regni *v* 6 saltim *g* succedentes *g* 11 *sq.* Deus sibi hominem *v* 12 more *om. e* 14 uerum *ab e g p p a f Domb.*; uerum etiam *v* 27 ait illi in uerbo Domini *v* 29 *post id erasum est quod, e*

ueniam precaretur rogaretque Samuelem, ut reuerteretur cum illo ad placandum Deum: Non reuertar, inquit, tecum; quia spreuisti uerbum Domini, et spernet te Dominus, ne sis rex super Israel. Et conuertit Samuel
 5 faciem suam, ut abiret; et tenuit Saul pinnulam diploidis eius et dirupit eam. Et dixit ad eum Samuel: Dirupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie et dabit proximo tuo bono super te, et diuidetur Israel in duo; et non conuertetur
 10 neque paenitebit eum; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum; ipse minatur, et non permanet. Iste, cui dicitur: Spernet te Dominus, ne sis rex super Israel, et: Dirupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie, quadraginta regnauit
 15 annos super Israel, tanto scilicet spatio temporis, quanto et ipse Dauid, et audiuit hoc primo tempore regni sui; ut intellegamus ideo dictum, quia nullus de stirpe eius fuerat regnaturus, et respiciamus ad stirpem Dauid, unde exortus est secundum carnem mediator Dei et hominum, homo
 20 stus Iesus.

Non autem habet scriptura, quod in plerisque Latinis codicibus legitur: Dirupit Dominus regnum Israel de manu tua; sed sicut a nobis positum est inuentum in Graecis: Dirupit Dominus regnum ab Israel de manu
 25 tua; ut hoc intellegatur de manu tua, quod est ab Israel. Populi ergo Israel personam figurate gerebat homo iste, qui populus regnum fuerat amissurus, Christo Iesu Domino nostro per nouum testamentum non carnaliter, sed spiritualiter regnatura. De quo cum dicitur: Et dabit illud proximo

2 Reg. I, 15, 23 sqq.

1 cum illo *erasum in a* 2 dominum *a* 3 spernet *a p a f v Domb.*; spernit *g*; spreuit *b e p* 7 dirumpet *a e* ab *om. a* 11 uerba ipse min. et non permanet *non exstant in LXX* 12 spernit *eg p* te *om. v* 13 dirumpet *a e* 14 annos regn. *v* 22 et 24 dirumpet *a e* 23 inuentum *om. a¹* 28 non *sup. lin. e*

tuo, ad carnis cognationem id refertur; ex Israel enim Christus secundum carnem, unde et Saul. Quod uero additum est: bono super te, potest quidem intellegi 'meliori te'; nam et quidam sic sunt interpretati; sed melius sic accipitur bono super te, ut, quia ille bonus est, ideo sit super te, 5 iuxta illud aliud propheticum: Donec ponam omnes inimicos tuos sub pedibus tuis; in quibus est et Israel, cui suo persecutori regnum abstulit Christus; quamuis fuerit illic et Israel, in quo dolus non erat, quoddam quasi frumentum illarum palearum; nam utique inde erant apostoli, inde 10 tot martyres, quorum prior Stephanus; inde tot ecclesiae, quas apostolus Paulus commemorat, in conuersione eius magnificantes Deum.

De qua re non dubito intellegendum esse quod sequitur: Et diuidetur Israel in duo, in Israel scilicet inimicum 15 Christo et Israel adhaerentem Christo, in Israel ad ancillam et Israel ad liberam pertinentem. Nam ista duo genera primum simul erant, uelut Abraham adhuc adhaereret ancillae, donec sterilis per Christi gratiam fecundata clamaret: Eice ancillam et filium eius. Propter peccatum quidem Salomonis 20 regnante filio eius Roboam scimus Israel in duo fuisse diuisum adque ita perseuerasse, habentibus singulis partibus reges suos, donec illa gens tota a Chaldaeis esset ingenti uastatione subuersa adque translata. Sed hoc quid ad Saulem, cum, si tale aliquid comminandum esset, ipsi David fuerit 25 potius comminandum, cuius erat filius Salomon? Postremo nunc inter se gens Hebraea diuisa non est, sed indifferenter in eiusdem erroris societate dispersa per terras. Diuisio uero illa, quam Deus sub persona Saulis, illius regni et populi

6 Ps. 109, 1 9 Io. 1, 47 12 Gal. 1, 24 19 Gen. 21, 10
20 Reg. III, 12

3 et bono e 9 illuc g¹ 12 in om. e¹ conuersatione, in marg.
conuersione, e 16 et in israhel adh. e 17 ad om. e¹ 23 a om. a
ingenti, in marg. in tanta, e

figuram gerentis, eidem regno populoque minatus est, aeterna adque inmutabilis significata est per hoc, quod adiunctum est: Et non conuertetur neque paenitebit eum; quoniam non est sicut homo. ut paeniteat eum; ipse minatur, 5 et non permanet; id est, homo minatur, et non permanet; non autem Deus, quem non paenitet, sicut hominem. Ubi enim legitur, quod paeniteat eum, mutatio rerum significatur, inmutabili praescientia manente diuina. Ubi ergo non paenitere dicitur, non mutare intellegitur.

10 Prorsus insolubilem uidemus per haec uerba prolatam diuinitus fuisse sententiam de ista diuisione populi Israel et omnino perpetuam. Quicumque enim ad Christum transierunt uel transeunt uel transibunt inde, non erant inde secundum Dei praescientiam, non secundum generis humani unam ean- 15 demque naturam. Prorsus quicumque ex Israelitis adhaerentes Christo perseuerant in illo, numquam erunt cum eis Israelitis, qui eius inimici usque in finem uitae huius esse persistunt; sed in diuisione, quae hic praenuntiata est, perpetuo permanebunt. Nihil enim prodest testamentum uetus de monte 20 Sina in seruitutem generans, nisi quia testimonium perhibet testamento nouo. Alioquin, quamdiu legitur Moyses, uelamen super corda eorum positum est; cum autem inde quisque transierit ad Christum, auferetur uelamen. Transeuntium quippe intentio ipsa mutatur de uetere ad nouum, ut iam 25 non quisque intendat accipere carnalem, sed spiritalem felicitatem. Propter quod ipse magnus propheta Samuel, antequam unxisset regem Saul, quando exclamauit ad Dominum pro Israel, et exaudiuit eum, et cum offerret holocaustosim, accedentibus alienigenis ad pugnam contra populum Dei 30 tonuit Dominus super eos, et confusi sunt et offenderunt coram Israel adque superati sunt: adsumsit lapidem unum

20 Gal. 4, 24 22 2. Cor. 3, 16

2 est *om. g* 17 fine *e* 20 in seruitute *p* 22 quisque inde *v*
24 ipsa intentio *e* 28 holocaustasim, a *m. 2 ex o corr., e*

et statuit illum inter Massephat nouam et ueterem, et uocauit nomen eius Abennezer, quod est Latine lapis adiutoris, et dixit: Usque hoc adiuuit nos Dominus. Massephat interpretatur intentio. Lapis ille adiutoris medietas est Saluatoris, per quem transeundum est a Massephat uetere ad nouam, 5 id est ab intentione, qua exspectabatur in carnali regno beatitudo falsa carnalis, ad intentionem, qua per nouum testamentum exspectatur in regno caelorum beatitudo uerissima spiritalis; qua quoniam nihil est melius, huc usque adiuuat Deus. 10

CAPUT VIII.

De promissionibus ad Daud in filio eius, quae nullatenus in Salomone, sed plenissime inueniuntur in Christo.

Iam nunc uideo esse monstrandum, quid ipsi Daud, qui 15 Sauli successit in regnum, cuius mutatione finalis illa mutatio figurata est, propter quam diuinitus cuncta dicta, cuncta conscripta sunt, Deus promiserit, quod ad rem de qua agimus pertinet. Cum regi Daud multa prospera prouenissent, cogitauit facere Deo domum, templum illud scilicet excellentis- 20 sime diffamatum, quod a rege Salomone filio eius postea fabricatum est. Hoc eo cogitanté factum est uerbum Dei ad Nathan prophetam, quod perferret ad regem. Ubi cum dixisset Deus, quod non ab ipso Daud sibi aedificaretur domus, neque per tantum tempus se mandasse cuiquam in populo 25 suo, ut sibi fieret domus cedrina: Et nunc, inquit, haec dices seruo meo Daud: Haec dicit Dominus omnipotens: Accepi te de ouili ouium, ut esses in ducem super populum meum super Israel, et eram tecum in

3 Reg. I, 7, 9 sqq. 26 ib. II. 7, 8 sqq.

1 masephat *a p et sic in sqq.* 3 hoc *b g ρ¹ α f Domb.*; huc *a e p v* adiuuauit *g* 15 nunc *om. e* 18 scripta *e* qua de *eg* 22 dei *eg p*; Domini *a b v Domb.* 23 Deus dixisset *v* 26 fieret sibi *e* 27 dic *g* 28 accipite *e* 29 super *b¹ e p ρ f Domb.*; super *om. a b² a*; in *g v*

omnibus quibus ingrediebaris, et exterminauit omnes inimicos tuos a facie tua, et feci te nominatum secundum nomen magnorum, qui sunt super terram; et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum. 5 et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra; et non adponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel; et requiem tibi dabo ab omnibus inimicis tuis, et nuntiabit tibi Dominus, 10 quoniam domum aedificabis ipsi. Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de uentre tuo, et praeparabo regnum eius. Hic aedificabit mihi domum nomini meo, et dirigam thronum illius usque 15 in aeternum. Ego ero illi in patrem, et ille erit mihi in filium. Et si uenerit iniquitas eius, redarguam illum in uirga uirorum et in tactibus filiorum hominum; misericordiam autem meam non amoueam ab eo, sicut amoui, a quibus amoui faciem meam; et 20 fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me, et thronus eius erit erectus usque in aeternum.

Hanc tam grandem promissionem qui putat in Salomone fuisse completam, multum errat. Adtendit enim quod dictum 25 est: Hic aedificabit mihi domum, quoniam Salomon templum illud nobile struxit, et non adtendit: Fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me. Adtendat ergo et adspiciat Salomonis domum plenam mulieribus alienigenis colentibus deos falsos et ipsum ab eis 30 regem aliquando sapientem in eandem idolatriam seductum

5 solecitus *g*¹ 9 nuntiauit *eg* 16 si *ppfv*; cum *abeg* iniquitatis *e* 19 sicut moui *p* faciem meam *abegpa*²; a faciem meam *a*¹; a facie mea *pfv Domb.* 25 aedificauit *g* 26 nobile *codd. praeter p, v*; nobilissimum *p Domb.* struxit *aep*; instruxit *ba*; extruxit *gv Domb.* 27 eius domus *e* 29 ab eis regem *om. a*¹ 30 idololatriam *v*

adque deiectum; et non audeat existimare Deum uel hoc
 promisisse mendaciter uel talem Salomonem domnumque eius
 futuram non potuisse praescire. Non hinc autem deberemus
 ambigere, nec si non in Christo Domino nostro, qui factus
 est ex semine Dauid secundum carnem, iam uideremus ista 5
 conpleri, ne uane adque inaniter hic alium aliquem requi-
 ramus, sicut carnales Iudaei. Nam et ipsi usque adeo filium,
 quem loco isto regi Dauid promissum legunt, intellegunt non
 fuisse Salomonem, ut eo, qui promissus est tanta iam mani-
 festatione, declarato adhuc mirabili caecitate alium sperare 10
 se dicant. Facta est quidem nonnulla imago rei futurae etiam
 in Salomone, in eo quod templum aedificauit et pacem habuit
 secundum nomen suum (Salomon quippe pacificus est Latine)
 et in exordio regni sui mirabiliter laudabilis fuit; sed eadem
 sua persona per umbram futuri praenuntiabat etiam ipse 15
 Christum Dominum, non exhibebat. Unde quaedam de illo ita
 scripta sunt, quasi de ipso ista praedicta sint, dum scriptura
 sancta etiam rebus gestis prophetans quodam modo in eo
 figuram deliniat futurorum. Nam praeter libros diuinae histo-
 riae, ubi regnasse narratur. psalmus etiam septuagensimus 20
 primus titulo nominis eius inscriptus est: in quo tam multa
 dicuntur, quae omnino ei conuenire non possunt, Domino
 autem Christo aptissima perspicuitate conueniunt, ut euidenter
 appareat, quod in illo figura qualiscumque adumbrata sit, in
 isto autem ipsa ueritas praesentata. Notum est enim, quibus 25
 terminis regnum conclusum fuerat Salomonis; et tamen in
 eo psalmo legitur, ut alia taceam: Dominabitur a mari
 usque ad mare et a flumine usque ad terminos orbis
 terrae, quod in Christo uidemus impleri. A flumine quippe
 dominandi summsit exordium, ubi baptizatus a Iohanne eodem 30

5 Rom. 1, 3 27 Ps. 71, 8

4 nostro qui factus] non factus *g*¹ 16 dominum nostrum *a b*² *v*
 17 sunt *e*¹ 19 diliniat *g*; declinat *e*; delineat *v* 25 praesentata est *e*
 26 fuerit *v* 30 eo demonstrante *e g*

monstrante coepit agnosci a discipulis, qui eum non solum magistrum, uerum etiam Dominum appellauerunt.

Nec ob aliud uiuente adhuc patre suo Dauid regnare coepit Salomon, quod nulli regum illorum contigit, nisi ut hinc
 5 quoque satis eluceat non esse ipsum, quem prophetia ista praesignat, quae ad eius patrem loquitur dicens: Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de uentre tuo, et praeparabo regnum illius. Quo modo
 10 ergo propter id quod sequitur: Hic aedificabit mihi domum, iste Salomon putabitur prophetatus, et non potius propter id quod praecedit: Cum repleti fuerint dies tui et dormies cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, alius pacificus intellegitur esse promissus, qui non ante, sicut
 15 iste, sed post mortem Danid praenuntiatus est suscitandus? Quamlibet enim longo interposito tempore Iesus Christus ueniret, procul dubio post mortem regis Dauid, cui sic est promissus, eum uenire oportebat, qui aedificaret domum Deo, non de lignis et lapidibus, sed de hominibus, qualem illum
 20 aedificare gaudemus. Huic enim domui dicit apostolus, hoc est fidelibus Christi: Templum enim Dei sanctum est, quod estis uos.

CAPUT VIII.

Quam similis in psalmo octogensimo octauo sit propheta de Christo his, quae in regnorum libris Nathan
 25 prophetante promittuntur.

Propter quod et in psalmo octogensimo octauo, cuius est titulus: Intellectus ipsi Aethan Israelitae. commemorantur promissiones Dei factae regi Dauid. et istis, quae in

21 1. Cor. 3, 17

4 illorum regum *v* 5 ista *om. e* 10 aedificauit *g* 17 uenerit *g*
 18 quia *e* 25 natham *f, g* 26 promuntur *f, g* 27 octuagesimo *p*
 et octauo *a b e* 28 aetham *f*¹ ezraitae *g*²

libro regnorum sunt posita, quaedam ibi similia dicuntur, sicut est: Iuravi Dauid seruo meo: Usque in aeternum praeparabo semen tuum; et iterum: Tunc locutus es in adspectu filiis tuis et dixisti: Posui adiutorium super potentem, exaltaui electum de populo meo. In- 5 ueni Dauid seruum meum, in oleo sancto meo unxi eum. Manus enim mea auxiliabitur ei et brachium meum confortabit eum. Non proficiet inimicus in eo et filius iniquitatis non adponet nocere ei. Et concidam inimicos eius a facie eius, et eos, qui oderunt 10 eum, fugabo. Et ueritas mea et misericordia mea cum ipso, et in nomine meo exaltabitur cornu eius. Et ponam in mari manum eius et in fluminibus dexteram eius. Ipse inuocabit me: Pater meus es tu, Deus meus et susceptor salutis meae. Et ego primo- 15 genitum ponam eum, excelsum aput reges terrae. In aeternum seruabo ei misericordiam meam et testamentum meum fidele ipsi. Et ponam in saeculum saeculi semen eius, et thronum eius sicut dies caeli. Quae omnia de Domino Iesu intelleguntur, quando recte 20 intelleguntur, sub nomine Dauid propter formam serui, quam de semine Dauid idem Mediator adsumsit ex uirgine. Continuo etiam dicitur de peccatis filiorum eius tale aliquid, quale in regnorum libro positum est et quasi de Salomone procliuius accipitur. Ibi namque, hoc est in regnorum libro: 25 Et si uenerit, inquit, iniquitas eius, redarguam illum in uirga uirorum et in tactibus filiorum hominum;

2 Ps. 88, 4. 5 3 ib. 20 sqq. 26 Reg. II, 7, 14 sq.

3 tunc et iterum *e* 5 exaltaui *gp Domb.*; et exalt. *abepv* 8 confortabit *abegpv*; confortauit *p*; confirmauit *a. f* 9 adponet nocere ei *abegpav*; app. noc. eum *f*; nocebit eum *p Domb.* 10 eius *om. e* a facie eius inimicos eius *av* 12 ipso *codd. praeter p, v*; illo *p Domb.* cornum *Domb.* 14 me *om. e* 16 eum *aeg Domb.*; illum *bpv* 17 ei *egp Domb.*; illi *abv* 20 iesu Xpo *e* quando recte intelleg. *om. e* 27 actibus *e¹*

misericordiam autem meam non amoueam ab eo;
 tactibus significans plagas correptionis. Unde illud est: Ne
 tetigeritis christos meos. Quod quid est aliud, quam
 'ne laeseritis'? In psalmo uero cum ageret tamquam de Dauid,
 5 ut quiddam eius modi etiam ibi diceret: Si dereliquerint,
 inquit, filii eius legem meam et in iudiciis meis non
 ambulauerint; si iustificationes meas profanauerint
 et mandata mea non custodierint: uisitabo in uirga
 iniquitates eorum et in flagellis delicta eorum; mise-
 10 ricordiam autem meam non dispergam ab eo. Non
 dixit 'ab eis', cum loqueretur de filiis eius, non de ipso; sed
 dixit ab eo, quod bene intellectum tantundem ualeat. Non
 enim Christi ipsius, quod est caput ecclesiae, possent inueniri
 15 ulla peccata, quae opus esset humanis correptionibus seruata
 misericordia diuinitus coherceri; sed in eius corpore ac mem-
 bris, quod populus eius est. Ideo in libro regnorum: Ini-
 quitas eius dicitur; in psalmo autem: Filiorum eius;
 ut intellegamus de ipso dici quodam modo, quod de eius
 corpore dicitur. Propter quod etiam ipse de caelo, cum corpus
 20 eius, quod sunt fideles eius, Saulus persequeretur: Saule,
 inquit, Saule, quid me persequeris? Deinde in conse-
 quentibus psalmi: Neque nocebo, inquit, in ueritate
 mea, neque profanabo testamentum meum, et quae
 procedunt de labiis meis non reprobabo. Semel
 25 iurauit in sancto meo, si Dauid mentiar; id est,
 nequaquam Dauid mentiar. Solet enim sic loqui scriptura.
 Quid autem non mentiat, adiungit et dicit: Semen eius
 in aeternum manet; et sedes eius sicut sol in con-
 spectu meo, et sicut luna perfecta in aeternum,
 30 et testis in caelo fidelis.

2 Ps. 104, 15 5 Ps. 88, 31 sqq. 20 Act. 9, 4 22 Ps.
 88, 34 sqq. 37 ib. u. 37 sq.

3 tetigeris *e*¹ 9 flagellis *a b e g p v*; uerberibus *ρ Domb.* delicta
a e g p v; peccata *b ρ Domb.* 14 correctionibus *g* 28 manet *e g ρ α f*
Domb.; manebit *a b p v* 30 fideles *g*¹

CAPUT X.

Quam diuersa acta sint in regno terrenae Hierusalem ab his, quae promiserat Deus, ut intellegeretur promissionis ueritas ad alterius regis et regni gloriam pertinere. 5

Post haec tantae promissionis ualidissima firmamenta, ne putarentur in Salomone completa, tamquam id speraretur nec inueniretur: Tu uero, inquit, reppulisti et ad nihilum deduxisti, Domine. Hoc quippe factum est de regno Salomonis in posteris eius usque ad euersionem ipsius terrae Hierusalem, quae regni eiusdem sedes fuit, et maxime ipsius templi labem, quod fuerat a Salomone constructum. Sed ne ob hoc putaretur Deus contra sua promissa fecisse, continuo subiecit: Distulisti christum tuum. Non ergo est ille Salomon, sed nec ipse Daud, si dilatus est christus Domini. Cum enim christi eius dicerentur omnes reges mystico illo chrismate consecrati, non solum a rege Daud et deinceps, sed ab illo etiam Saule, qui populo eidem rex primus est unctus (ipse quippe Daud eum christum Domini appellat): erat tamen unus uerus christus, cuius illi figuram prophetica unctione gestabant; qui secundum opinionem hominum, qui eum putabant in Daud uel in Salomone intellegendum, differebatur in longum; secundum dispositionem autem Dei uenturus suo tempore parabatur. Interea dum ille differtur, quid factum sit de regno terrenae Hierusalem, ubi sperabatur utique regnaturus, secutus iste psalmus adiunxit adque ait: Euertisti testamentum serui tui, profanasti in terra sanctitatem eius; destruxisti omnes maecrias eius, posuisti munitiones eius formidinem; diri-

14 ib. u. 39 18 Reg. I, 24, 7 27 Ps. 88, 40 sqq.

3 promisit *p* 14 est ergo *v* 15 si] sed *e* 'dilatatus *e* 18 etiam .. populo *om.* *e* 23 autem disposit. *v* 24 dum ille *om.* *p* 28 in terra *codd. praeter* *ρ, v*; in terram *ρ Domb.* destrux. *g* 29 formidinem *a e²g p*; in formid. *b e¹ ρ a f v Domb.*

puerunt eum omnes transeuntes uiam, factus est obprobrium uicinis suis; exaltasti dexteram inimicorum eius, iucundasti omnes inimicos eius; auertisti adiutorium gladii eius et non es opitulatus ei in bello; dissoluisti eum ab emundatione, sedem eius in terram conlisisti; minuisti dies sedis eius, perfudisti eum confusione. Haec omnia uenerunt super ancillam Hierusalem, in qua regnauerunt nonnulli etiam filii liberae, regnum illud tenentes in dispensatione temporaria, regnum autem caelestis Hierusalem, cuius erant filii, in uera fide habentes et in uero Christo sperantes. Quo modo autem ista uenerint super illud regnum, index est rerum gestarum, si legatur, historia.

CAPUT XI.

De substantia populi Dei, quae per susceptionem carnis in Christo est, qui solus eruendi ab inferis animam suam habuit potestatem.

Post haec autem prophetata ad precandum Deum propheta conuertitur; sed et ipsa precatio prophetatio est. Usque quo, Domine, auertis in finem? subauditur 'faciem tuam', sicut alibi dicitur: Quo usque auertis faciem tuam a me? Nam ideo quidam codices hic non habent auertis, sed 'auerteris'; quamquam possit intellegi: 'Auertis misericordiam tuam, quam promisisti Daud'. Quod autem dixit: In finem, quid est nisi usque in finem? Qui finis intellegendus est ultimum tempus, quando in Christum Iesum etiam gens illa est creditura, ante quem finem illa fieri

19 ib. u. 47 21 Ps. 12, 1

4. opitulatus ei *abegpv*; ei auxiliatus *p Domb.* 6 terra *a* 11 ista autem *e* 12 ista uenerint] statuerunt *p* uenerunt *a* 15 per susceptionem *fgv*; per successionem *pq*; susceptione *f Domb.* 18 prophete *b* prophetia conuert. *b* 21 quo usque *abegppa*; usque quo *v* 23 auertisti *b* 27 illa gens *v*

oportebat, quae superius aerumosa deflenit. Propter quae et hic sequitur: Exardescit sicut ignis ira tua: memento quae est mea substantia. Nihil hic melius quam ipse Iesus intellegitur substantia populi eius, ex quo natura est carnis eius. Non enim uane, inquit, constituisti omnes filios hominum. Nisi enim esset unus filius hominis substantia Israel, per quem filium hominis liberarentur multi filii hominum, uane utique constituti essent omnes filii hominum. Nunc uero omnis quidem humana natura per peccatum primi hominis in uanitatem de ueritate conlapsa est, propter quod dicit alius psalmus: Homo uanitati similis factus est, dies eius uelut umbra praeter-eunt; sed non uane Deus constituit omnes filios hominum, quia et multos a uanitate liberat per mediatorem Iesum, et quos liberandos non esse praesciuit, ad utilitatem liberandum et comparationem duarum inter se a contrario ciuitatum non utique uane in totius rationalis creaturae pulcherrima adque iustissima ordinatione constituit. Deinde sequitur: Quis est homo, qui uiuet et non uidebit mortem, eruet animam suam de manu inferi? Quis est iste nisi substantia illa Israel ex semine Dauid, Christus Iesus? De quo dicit apostolus, quod surgens a mortuis iam non moritur, et mors ei ultra non dominabitur. Sic enim uiuet et non uidebit mortem, ut tamen mortuus fuerit, sed animam suam eruerit de manu inferni, quo propter quorundam soluenda inferna uincula descenderat; eruerit autem potestate illa, de qua in euangelio dicit: Potestatem

5 Ps. 88, 47 sq. 11 Ps. 143. 4 19 Ps. 88, 49 22 Rom. 6, 9
27 Io. 10, 18

1 oportebat *abegpv*; oportebant *pa Domb.* 2 exardescit *g*; exardescet *v* 9 omnes *g¹* 15 praesciuit *e* 16 inter se a contrario duarum ciuit. *e* 19 *sq.* uiuit et non uideat *b* 20 eruit *g* inferi *gpv*; inferni *abepa f Domb.* iste *om. e¹* 23 et mors *abegpv*; et *om. pa Domb.* ei *om. e* 25 qua propter, superscripto ubi, *b* inferna *ae¹pra f Domb.*; infernalialia *e²*; inferni *b gv* 26 uincula *gv*; uincula *cel. Domb.* discenderat *g*

habeo ponendi animam meam et potestatem habeo iterum sumendi eam.

CAPUT XII.

Ad quorum personam pertinere intellegenda sit
5 flagitatio promissorum, de quibus in psalmo dicitur: Ubi sunt misericordiae tuae, Domine, antiquae et cetera.

Sed cetera psalmi huius, quae ita se habent: Ubi sunt
miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti
10 Dauid in ueritate tua? Memento, Domine, obprobrii
seruorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium; quod exprobrauerunt inimici tui, Domine; quod exprobrauerunt, commutationem Christi tui, utrum ex persona dicta sint illorum Israelitarum, qui
15 desiderabant reddi sibi promissionem, quae facta est ad
Dauid, an potius Christianorum, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum sunt Israelitae, merito quaeri potest. Dicta sunt quippe ista uel scripta tempore, quo fuit Aethan, de cuius nomine titulum iste psalmus accepit; et idem
20 tempus regni Dauid fuit; ac per hoc non diceretur: Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua? nisi eorum personam in se propheta transfiguraret, qui longe postea futuri erant, quibus hoc tempus esset antiquum, quando regi Dauid ista promissa
25 sunt. Potest autem intellegi multas gentes, quando Christianos persequerentur, exprobrasse illis passionem Christi, quam scriptura commutationem uocat, quoniam moriendo immortalis est factus: Potest et commutatio Christi secundum hoc accipi exprobrata Israelitis, quia, cum eorum speraretur futurus,

8 Ps. 88, 50 sq.

6 misericordiae *f g p q v*; miserationes *Domb.* 14 tui *om. e* 17 spiritum] christum *g* 18 ista quippe *g* ethan *p p a* 21 misericordiae *e* 22 propheta *g v*; prophetia *rell. Domb.* 25 persequerentur. Christ. *v*

factus est gentium, et hoc eis nunc exprobrant multae gentes, quae crediderunt in eum per testamentum nouum, illis in uetustate remanentibus, ut ideo dicatur: Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum, quia non eos obliuiscente, sed potius miserante Domino et ipsi post hoc obprobrium 5 credituri sunt. Sed ille, quem prius posui, conuenientior mihi sensus uidetur. Inimicis enim Christi, quibus exprobratur, quod eos ad gentes transiens reliquerit Christus, incongrue uox ista coaptatur: Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum; non enim serui Dei nuncupandi sunt tales 10 Iudaei; sed eis uerba ista competunt, qui, cum graues humilitates persecutionum pro Christi nomine paterentur, recordari potuerunt excelsum regnum semini Dauid fuisse promissum, et eius desiderio dicere, non desperando, sed petendo quae-
rendo pulsando: Ubi sunt miserationes tuae antiquae, 15 Domine, quas iurasti Dauid in ueritate tua? Memento, Domine, obprobrii seruorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium (hoc est, in interioribus meis patienter pertuli); quod exprobrauerunt inimici tui, Domine; quod exprobrauerunt. commutationem Christi 20 tui; non eam putantes commutationem sed consumptionem. Quid est autem: Memento, Domine, nisi ut miserearis et pro tolerata patienter humilitate mea reddas celsitudinem, quam iurasti Dauid in ueritate tua? Si autem Iudaeis adsignemus haec uerba, illi serui Dei talia dicere potuerunt, qui 25 expugnata terrena Hierusalem, antequam Iesus Christus humanitus nasceretur, in captiuitatem ducti sunt, intellegentes commutationem Christi, quia scilicet non per eum terrena carnalisque felicitas, qualis paucis annis regis Salomonis apparuit, sed caelestis ac spiritalis esset fideliter expectanda; 30 quam tunc ignorans infidelitas gentium, cum Dei populum

2 Nouum Testament. v 3 permanent. p 7 exprobrabatur g 12 pro om. p¹, <pro> Domb. 14 desperando g 19 et 20 exprobrauerunt e 21 commutationem codd. praeter p, v; commut. esse p Domb. 26 Xp̄f iesus e 28 eam g²

exultabat adque insultabat esse captiuum, quid aliud quam Christi commutationem, sed scientibus nesciens, exprobrabat? Et ideo quod sequitur, ubi psalmus iste concluditur: Benedictio Domini in aeternum: fiat, fiat, uniuerso populo
 5 Dei ad caelestem Hierusalem. pertinenti. siue in illis, qui latebant in testamento uetere, antequam reuelaretur nouum, siue in his, qui iam testamento nouo reuelato manifeste pertinere cernuntur ad Christum, satis congruit. Benedictio quippe Domini in semine Daud non ad aliquod tempus,
 10 qualis diebus Salomonis apparuit, sed in aeternum speranda est, in qua certissima spe dicitur: Fiat, fiat. Illius enim spei est confirmatio uerbi huius iteratio. Hoc ergo intellegens Daud ait in secundo regnorum libro, unde ad istum psalmum digressi sumus: Et locutus es pro domo serui tui in
 15 longinquum. Ideo autem post paululum ait: Nunc incipe et benedic domum serui tui usque in aeternum et cetera, quia tunc geniturus erat filium, ex quo progenies eius duceretur ad Christum, per quem futura erat domus eius aeterna eademque domus Dei. Domus enim Daud propter
 20 genus Daud; domus autem Dei eadem ipsa propter templum Dei de hominibus factum, non de lapidibus. ubi habitet in aeternum populus cum Deo et in Deo suo, et Deus cum populo adque in populo suo; ita ut Deus sit inplens populum suum, et populus plenus Deo suo, cum Deus erit omnia in
 25 omnibus, ipse in pace praemium, qui uirtus in bello. Ideo cum in uerbis Nathan dictum sit: Et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi, postea dictum est in uerbis Daud: Quoniam tu Dominus omnipotens Deus Israel, reuelasti aurem serui tui dicens: Domum

3 Ps. 88, 50 sqq. 14 Reg. II, 7, 19; 29 25 1. Cor. 15, 28
 26 Reg. II, 7, 11; 27

6 ueteri *g* 9 dei *g* ad *sup. lin. g* 12 eius uerbi *e* 13 ad] et *e*
 15 paululum *g*; paulum *e* 23 suo *om. e* deus *om. e*^t
 27 aedif. domum *e* 29 dicens: Domum] dicendum *e*; domum *om. p*

aedificabo tibi. Hanc enim domum et nos aedificamus bene uiuendo, et Deus ut bene uiuamus opitulando; quia nisi Dominus aedificauerit domum, in uanum laborant aedificantes eam. Cuius domus cum uenerit ultima dedicatio, tunc fiet illud, quod hic per Nathan locutus est Deus dicens: 5
Et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra, et non adponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel. 10

CAPUT XIII.

An promissae pacis ueritas illis temporibus possit adscribi, quae sub Salomone fluxerunt.

Hoc tam magnum bonum quisquis in hoc saeculo et in hac terra sperat, insipienter sapit. An quispiam putabit in 15 pace regni Salomonis id esse completum? Pacem quippe illam scriptura in umbra futuri excellenti praedicatione commendat. Sed huic suspicioni uigilanter occursum est, cum, postea quam dictum est: Et non adponet filius iniquitatis humiliare eum, continuo subiunctum est: Sicut ab 20 initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel. Iudices namque, priusquam reges ibi esse coepissent, super illum populum fuerant constituti, ex quo terram promissionis accepit. Et utique humiliabat eum filius iniquitatis, hoc est hostis alienigena, per interualla 25 temporum, quibus leguntur paces alternasse cum bellis; et inueniuntur illic pacis tempora prolixiora quam Salomon habuit, qui quadraginta regnauit annos; nam sub eo iudice, qui est appellatus Aod, octoginta anni pacis fuerunt. Absit

2 Ps. 126, 1 6 Reg. II, 7, 10 sq.

3 laborant *g* *p*; laborauerunt *b*; laborabunt *a e p v* *Dom b*. 5 natham
e g 12 paucis *f* 15 in pace] in putat *e* 18 occursum *omisso*
est, *e* 22 namque] autem *p* 27 prolixiora *g* 29 appell. est *v*
ahod *g*; *şāđoçb*, *superscripto* aiot, *b*

ergo ut Salomonis tempora in hac promissione praedicta esse credantur; multo minus itaque cuiuslibet regis alterius. Non enim quisquam eorum in tanta, quanta ille, pace regnauit; nec umquam omnino gens illa ita regnum tenuit, ut sollicita
 5 non fuerit ne hostibus subderetur; quia in tanta mutabilitate rerum humanarum nulli aliquando populo concessa est tanta securitas, ut huic uitae hostiles non formidaret incursus. Locus ergo iste, qui promittitur tam pacatae ac securae habitationis, aeternus est aeternisque debetur in matre Hieru-
 10 salem libera, ubi erit ueraciter populus Israel; hoc enim nomen interpretatur 'uidens Deum'; cuius praemii desiderio pia per fidem uita in hac aerumnosa peregrinatione ducenda est.

CAPUT XIII.

De studio Dauid in dispositione mysterioque psal-
 15 morum.

Procurrente igitur per tempora ciuitate Dei, primo in umbra futuri, in terrena scilicet Hierusalem, regnauit Dauid. Erat autem Dauid uir in canticis eruditus, qui harmoniam musicam non uulgari uoluptate, sed fideli uoluntate dilexerit eaque
 20 Deo suo, qui uerus est Deus, mystica rei magnae figuratione seruerit. Diuersorum enim sonorum rationabilis moderatusque concentus concordi uarietate compactam bene ordinatae ciuitatis insinuat unitatem. Denique omnis fere propheta eius in psalmis est, quos centum quinquaginta
 25 liber continet, quem psalmorum uocamus. In quibus nonnulli uolunt eos solos factos esse a Dauid, qui eius nomine inscripti sunt. Sunt item qui putant non ab eo factos, nisi qui prae-notantur: Ipsius Danid; qui uero habent in titulis: Ipsi Danid, ab aliis factos personae ipsius fuisse coaptatos. Quae

2 itaque *mss.*; utique *v* 14 mysterioque *om. p* in *fg inscriptiones*
c. 14 et 15 coniunctae et numeri sequentium capitum mutati sunt
 16 Percurrentes *b* ciuitatis *b* 18 uir *om. p* armon. *eg*
 26 scripti *ep* 27 pronominantur *p*

opinio uoce euangelica Saluatoris ipsius refutatur, ubi ait, quod ipse Dauid in spiritu Christum dixerit esse Dominum suum; quoniam psalmus centesimus nonus sic incipit: Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Et 5 certe idem psalmus non habet in titulo: Ipsius Dauid, sed: Ipsi Dauid, sicut plurimi. Mihi autem credibilius uidentur existimare, qui omnes illos centum et quinquaginta psalmos eius operi tribuunt eumque aliquos praenotasse etiam nominibus aliorum aliquid, quod ad rem pertineat. figurantibus, 10 ceteros autem nullius hominis nomen in titulis habere uoluisse, sicut ei uarietatis huius dispositionem, quamuis latebrosam, non tamen inanem Dominus inspirauit. Nec mouere debet ad hoc non credendum, quod nonnullorum nomina prophetarum, qui longe post Dauid regis tempora fuerunt. quibusdam psal- 15 mis in eo libro leguntur inscripta et quae ibi dicuntur uelut ab eis dici uidentur. Neque enim non potuit propheticus spiritus prophetanti regi Dauid haec etiam futurorum prophetarum nomina reuelare, ut aliquid, quod eorum personae conueniret, propheticè cantaretur; sicut rex Iosias exorturus 20 et regnurus post annos amplius quam trecentos cuidam prophetae, qui etiam facta eius futura praedixit, cum suo nomine reuelatus est.

CAPUT XV.

An omnia, quae in psalmis de Christo et ecclesia 25 prophetantur, ad contextum huius operis adhibenda sint.

Nunc iam expectari a me uideo, ut hoc loco libri huius aperiam quid in psalmis Dauid de Domino Iesu Christo uel eius ecclesia prophetauerit. Ego autem ut hoc non ita faciam. 30

2 Mt. 22, 43 14 Ps. 145 sqq. 20 Reg. III, 13

5 scabillum *g* 14 non *erasum e* 17 uiderentur *g* 26 adhibenda *fg f*; coaptanda *p q v* 28 a me expect. *g*

sicut uidetur ipsa exspectatio postulare (quamuis iam in uno fecerim), copia quam inopia magis inpedior; omnia enim ponere uitandae prolixitatis causa prohibeor. Vereor autem ne, cum aliqua elegero, multis, qui ea nouerunt, uidear magis
 5 necessaria praeterisse; deinde quia testimonium, quod profertur, de contextione totius psalmi debet habere suffragium aut certe nihil sit, quod ei refragetur, si non omnia suffragantur, ne more centonum ad rem, quam uolumus, tamquam uersiculos decerpere uideamur, uelut de grandi carmine, quod
 10 non de re illa, sed de alia longeque diuersa reperiatum esse conscriptum. Hoc autem ut in quocumque psalmo possit ostendi, exponendus est totus; quod quanti operis sit et aliorum et nostra uolumina, in quibus hoc fecimus, satis indicant. Legat ergo illa, qui uoluerit et potuerit; inueniet
 15 quot et quanta rex Dauid idemque propheta de Christo et eius ecclesia prophetauerit, de rege scilicet et ciuitate quam condidit.

CAPUT XVI.

De his, quae in quadragensimo quarto psalmo ad
 20 Christum et ecclesiam pertinentia aut aperte dicuntur aut tropice.

Quamlibet enim de quacumque re propriae sint adque manifestae prophetae locutiones, necesse est ut eis etiam tropicae misceantur; quae maxime propter tardiores ingerunt
 25 doctoribus laboriosum disputandi exponendique negotium. Quaedam tamen Christum et ecclesiam ipsa prima facie, mox ut dicuntur, ostendunt; etsi ex otio restant exponenda, quae in eis minus intelleguntur; quale illud est in eodem psal-morum libro: Eructauit cor meum uerbum bonum, dico

29 Ps. 44, 2 sqq.

3 prolixitatis *g* 7 aut *mss.*; ut *v Domb.* 14 illa ergo *e*
 15 quos *g* 20 et ad *f* 20 *sq.* aut trop. dicuntur *p* 22 Quan-
 tumlibet *p* 29 *sq.* cor meum et reliqua *omissis* uerbum *usque ad* regi
p. 248, 1 b (cf. quae in Praef. I p. X de codice b monui).

ego opera mea regi. Lingua mea calamus scribae
 uelociter scribentis. Speciosus forma prae filiis homi-
 num; diffusa est gratia in labiis tuis, propterea bene-
 dixit te Deus in aeternum. Accingere gladio tuo
 circa femur, potentissime specie tua et pulchritudine 5
 tua, et intende et prospere procede et regna propter
 ueritatem et mansuetudinem et iustitiam, et deducet
 te mirabiliter dextera tua. Sagittae tuae acutae,
 potentissimae (populi sub te cadert) in corda inimi-
 corum regis. Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum, 10
 uirga directionis uirga regni tui Dilexisti iustitiam
 et odio habuisti iniquitatem; propterea unxit te Deus,
 Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis.
 Myrrha et gutta et casia a uestimentis tuis, a domi-
 bus eburneis; ex quibus te delectauerunt filiae regum 15
 in honore tuo. Quis non hic Christum, quem praedicamus
 et in quem credimus, quamlibet sit tardus, agnoscat, cum
 audiat Deum, cuius sedes est in saecula saeculorum, et
 unctum a Deo, utique sicut unguis Deus, non uisibili, sed
 spiritali adque intellegibili chrismate? Quis enim tam rudis 20
 est in hac religione uel tam surdus aduersus eius famam
 longe lateque diffusam, ut Christum a chrismate, hoc est ab
 unctione appellatum esse non nouerit? Agnito autem rege
 Christo, iam cetera, quae hic tropice dicta sunt, quo modo
 sit speciosus forma prae filiis hominum, quadam tanto magis 25

1 ego *om. e* calamus.. scribentis] calamus et r̄lq. b 2—4 forma
 et relq., *omissis uerbis usque ad aeternum l. 4, b* 4 gladio tuo *a¹gpp¹*;
 gladium tuum *a²b e v Domb.* 5 speciem tuam et r̄lq. *omissis sequen-*
tibus usque ad regna l. 6, b 6 et intende *a¹gpp Domb.*; et *om. a²e v*
 et prospere *a gp a*; et *om. e v Domb.* et procede *a* propt. uerit-
 tatem et r̄lq. *om. sqq. usque ad dextera tua l. 8, b* 9 potentissimae *egv*;
 potentissime *a b p p a f¹ Domb.* corda *pp Domb.*; corde. *a b e g v*
 10 saeculum saeculi *a* saeculum et r̄lq. *om. sqq. usque ad tui l. 11, b*
 11 directionis] aequitatis *a* 12 odisti *a b a f* odisti et r̄lq. *om. sqq.*
usque ad partic. tuis, b 13 oleum *a* particibus *e¹g* 14 gutta
 et r̄lq. *om. sqq. usque ad tuo l. 16. b* cassia *eg* 15 delect. te *v*

amanda adque miranda, quanto minus corporea pulchritudine, quis gladius eius, quae sagittae, et cetera isto modo non proprie, sed tropice posita iam subditus ei, qui regnat propter ueritatem et mansuetudinem et iustitiam, inquirat ex otio.

5 Deinde adspiciat eius ecclesiam tanto uiro suo spiritali conubio et diuino amore coniunctam, de qua dicitur in his quae sequuntur. Adstitit regina a dextris tuis in uestitu deaurato, circumamicta uarietate. Audi, filia, et uide et inclina aurem tuam, et obliuiscere populum tuum
10 et domum patris tui; quoniam concupiuit rex speciem tuam, quia ipse est Deus tuus. Et adorabunt eum filiae Tyri in muneribus; uultum tuum deprecabuntur diuites plebis. Omnis gloria eius filiae regis intrinsecus, in fimbriis aureis circumamicta uarietate.
15 Adferentur regi uirgines post eam, proximae eius adferentur tibi. Adferentur cum laetitia et exultatione; adducentur in templum regis. Pro patribus tuis nati sunt tibi filii; constitues eos principes super omnem terram. Memores erunt nominis tui in
20 omni generatione et generatione. Propterea populi confitebuntur tibi in aeternum et in saeculum saeculi. Non opinor quemquam ita desipere, ut hic aliquam mulierculam praedicari credat adque describi; coniugem uidelicet illius, cui dictum est: Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum; uirga directionis uirga regni tui.
25 Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis; Christum utique prae Christianis.

7 ib. 10 sqq.

2 sagitta e 3 trop. dicta e 7 adstetit g tuis et r̄q. om. sqq. usque ad uarietate b 11 deus e p q a f; dominus a g Domb.; dominus deus b v 12 et filiae tyri et r̄q. om. sqq. usque ad plebis l. 13, b 14 fimbreis g fimbriis et r̄q. om. sqq. usque ad uarietate, b 15 uirgines et r̄q. om. sqq. usque ad tibi 16 adferentur om. p cum e g p a f; in a b v Domb. 16—22 laetitia et r̄q. Propatribus tuis et r̄q. Propterea populi et r̄q. Non opinor b

Hi sunt enim participes eius, ex quorum in omnibus gentibus unitate adque concordia fit ista regina, sicut in alio psalmo de illa dicitur: Ciuitas regis magni. Ipsa est Sion spiritaliter; quod nomen Latine interpretatum speculatio est; speculatur enim futuri saeculi magnum bonum, quoniam 5 illuc dirigitur eius intentio. Ipsa est et Hierusalem eodem modo spiritaliter, unde multa iam diximus. Eius inimica est ciuitas diaboli Babylon, quae confusio interpretatur; ex qua tamen Babylone regina ista in omnibus gentibus regeneratione liberatur et a pessimo rege ad optimum regem, id est a 10 diabolo transit ad Christum. Propter quod ei dicitur: Obluiscere populum tuum et domum patris tui. Cuius ciuitatis impiae portio sunt et Israelitae sola carne, non fide; inimici etiam ipsi magni huius regis eiusque reginae. Ad ipsos enim ueniens et ab eis Christus occisus magis aliorum 15 factus est, quos non uidit in carne. Unde per cuiusdam psalmi prophetiam dicit ipse rex noster: Ernes me de contradictionibus populi, constitues me in capite gentium. Populus, quem non cognoui, seruiuit mihi; in obauditu auris obaudiuit mihi. Populus ergo iste gen- 20 tium, quem non cognouit Christus praesentia corporali, in quem tamen Christum sibi adnuntiatum credidit, ut merito de illo diceretur: In obauditu auris obaudinit mihi, quia fides ex auditu est — iste, inquam, populus additus ueris et carne et fide Israelitis ciuitas est Dei, quae ipsum quoque 25 secundum carnem peperit Christum, quando in solis illis Israelitis fuit. Inde quippe erat uirgo Maria, in qua carnem Christus, ut homo esset, adsumsit. De qua ciuitate psalmus

3 Ps. 47, 3 17 Ps. 17, 44 sq. 23 Rom. 10, 17

1 hii *g* 8 diabuli *g*¹ 9 regenerat. *om. b*¹ 11 diabulo *g* pro-
pterea *e* ei *om. g*¹ 13 impia *b* carne circumcisi *e* 15 ab
ipsis *ρ* 17 dicit. tu es ipse rex noster *g* 18 populi et *rlq. b* in
capite *egp a*; in caput *av Domb.* 19 populus et *rlq. b* in auditu *ρ*
20 ergo *om. ρ* 24 ueris] ueteris *g*

alius ait: Mater Sion, dicet homo, et homo factus est
 in ea, et ipse fundauit eam Altissimus. Quis est iste
 Altissimus nisi Deus? Ac per hoc Christus Deus, antequam
 in illa ciuitate per Mariam fieret homo, ipse in patriarchis
 5 et prophetis fundauit eam. Cum igitur huic reginae ciuitati
 Dei tanto ante dictum sit per prophetiam, quod iam uidemus
 impletum: Pro patribus tuis nati sunt tibi filii, con-
 stitues eos principes super omnem terram (ex filiis
 quippe eius per omnem terram sunt praepositi et patres eius,
 10 cum confiteantur ei populi concurrentes ad eam confessionem
 laudis aeternae in saeculum saeculi): procul dubio quidquid
 hic tropicis locutionibus subobscurè dictum est, quoquo modo
 intellegatur, debet his rebus manifestissimis conuenire.

CAPUT XVII.

15 De his, quae ad sacerdotium Christi in psalmo cen-
 tensimo nono, et de his, quae in psalmo uicensimo
 primo ad passionem ipsius spectant.

Sicut etiam in illo psalmo, ubi sacerdos Christus, quem
 ad modum hic rex, apertissime praedicatur: Dixit Dominus
 20 Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam ini-
 micos tuos scabellum pedum tuorum. Sedere Christus
 ad dexteram Patris creditur, non uidetur; eius etiam inimicos
 poni sub pedibus eius nondum apparet; id agitur, apparebit
 in fine; etiam hoc nunc creditur, post uidebitur. Verum quod
 25 sequitur: Virgam uirtutis tuae emittet Dominus ex
 Sion, et dominare in medio inimicorum tuorum, ita
 clarum est, ut non solum infideliter et infeliciter, sed etiam

1 Ps. 86, 5 7 Ps. 44, 17

1 ait alius *e* dicit *g* et homo *sup. lin. b* factus *a² b e g p v*;
 natus *a¹ ρ Domb.* 2 quis est altissimus, *omisso iste, b in marg.* iste
om. p 3 Ac *e p g*; et *v Domb.* 9 illius *e* 10 confessionem *a b g p f*
Domb.; confessione *e*; cum confessione *v* 17 spectant ipsius *p* 18 si-
 cut] '*suspitor: sic*' *Domb.* 20 *sq. dnō meo et reŕq. donec ponam et*
ŕŕq. sedere b 22 Dei patris *v* 25 *dñf dñf exion e*

inpudenter negetur. Et ipsi quippe fatentur inimici ex Sion
 missam fuisse legem Christi, quod euangelium nos uocamus,
 et eam uirgam uirtutis eius agnoscimus. Dominari uero eum
 in medio inimicorum suorum idem ipsi, inter quos dominatur,
 dentibus frendendo et tabescendo et nihil aduersus eum ⁵
 ualendo testantur. Deinde quod paulo post dicit: Iurauit
 Dominus, et non paenitebit eum, quibus uerbis inmutabile
 futurum esse significat, quod adiungit: Tu es sacerdos in
 aeternum secundum ordinem Melchisedech, ex eo quod
 iam nusquam est sacerdotium et sacrificium secundum ordi- ¹⁰
 nem Aaron et ubique offertur sub sacerdote Christo, quod
 protulit Melchisedech, quando benedixit Abraham, quis am-
 bigere permittitur, de quo ista dicantur? Ad haec itaque
 manifesta referuntur, quae paulo obscurius in eodem psalmo
 posita sunt, quando recte intelleguntur; quod in nostris iam ¹⁵
 popularibus sermonibus fecimus. Sic et in illo, ubi humilitatem
 passionis suae per prophetiam Christus eloquitur dicens:
 Foderunt manus meas et pedes, dinumerauerunt
 omnia ossa mea; ipsi uero considerauerunt et
 conspexerunt me (quibus utique uerbis in cruce corpus ²⁰
 significauit extentum manibus pedibusque confixis et clauorum
 transuerberatione confossis, eoque modo se spectaculum con-
 siderantibus et conspicientibus praebuisse). addens etiam:
 Diuiserunt sibi uestimenta mea et super uesti-
 mentum meum miserunt sortem, quae prophetia quem ²⁵
 ad modum inpleta sit euangelica narratur historia, tunc pro-
 fecto et alia recte intelleguntur, quae ibi minus aperte dicta
 sunt, cum congruunt his, quae tanta manifestatione claruerunt;

8 Ps. 109, 1; 2; 4 12 Gen. 14, 18 18 Ps. 21, 17-sqq.
 24 Mt. 27, 35

2 christi legem *e* 5 aduersus *e* 8 *sq.* in aeternum et *rlq.* ex eo *b*
 18 pedes meos *e* 18 *sq.* pedes et *relq.* ipsi uero *b* 21 *extentis* *p*
 confixisset *g*¹; confixis sed *g*² 22 *confussis* *g* 23 *conspuentibus* *e*
 24 *sq.* uestimenta et *rlq.* prophetiae, *b* super uestimentum meum
a e p p f Domb.; super uestem meam *g v*

praesertim quia et illa, quae non transacta credimus, sed praesentia contuemur, sicut in eodem psalmo leguntur tanto ante praedicta, ita nunc exhibita iam toto orbe cernuntur. Ibi enim paulo post dicitur: Commemorabuntur et conuertentur ad Dominum uniuersi fines terrae et adorabunt in conspectu eius uniuersae patriae gentium; quoniam Domini est regnum, et ipse dominabitur gentium.

CAPUT XVIII.

10 De psalmo tertio et de quadragesimo et de quinto decimo et de sexagensimo septimo, in quibus mors et resurrectio Domini prophetatur.

De resurrectione quoque eius nequaquam psalmorum oracula tacuerunt. Nam quid est aliud quod in psalmo tertio ex persona eius canitur: Ego dormiui et somnum cepi; exsurrexi, quoniam Dominus suscepit me? An forte quisquam ita desipit, ut credat uelut aliquid magnum nobis indicare uoluisse prophetam, quod dormierit et exsurrexerit, nisi somnus iste mors esset et euigilatio resurrectio, quam de 20 Christo sic oportuit prophetari? Nam et in quadragesimo multo manifestius id ostenditur, ubi ex persona eiusdem Mediatoris more solito tamquam praeterita narrantur, quae futura prophetabantur; quoniam, quae uentura erant, iam in praedestinatione et praescientia Dei uelut facta erant [quia 25 certa erant]. Inimici, inquit, mei dixerunt mala mihi: Quando morietur et peribit nomen eius? Et si ingrediebatur ut uideret, uana locutum est cor

4 Ps. 21, 27 sq. 15 Ps. 3, 6

1 non *om. e* 7 regnū. et r̄q. De resurr. l. 13, b 11 mors *om. p*
 12 prophetatur *fgp f*; prophetantur *qv* 15 exsurrexi *ppv*; et sur-
 rexi *b*; et exurr. *a f*; et resurr. *ega* 16 suscepit *b³gpp*; suscipiet
ab¹v 18 resurrexit *e* 24 praesentia *e* quia certa erant *om. pp*;
interpretationem esse uidit L. Visis 27 ingrediebantur ut uiderent *b¹a*
 uiderent et r̄q. egrediebantur (*p. 254, 1*) *b* locutus *p*

eius, congregauit iniquitatem ipsi. Egrediebatur foras et loquebantur simul in unum. Aduersus me susurrabant omnes inimici mei, aduersus me cogitabant mala mihi. Verbum iniquum disposuerunt aduersus me: Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat? Hic certe ita posita sunt uerba haec, ut nihil aliud dixisse intellegatur, quam si diceret: 'Numquid qui moritur, non adiciet ut reuiuiscat?' Superiora quippe demonstrant mortem ipsius cogitasse et disposuisse inimicos eius, et hoc actum esse per eum, qui ingrediebatur ut uideret, et egrediebatur ut proderet. Cui autem hic non occurrat ex discipulo eius factus traditor Iudas? Quia ergo facturi erant quod moliebantur, id est occisuri erant eum, ostendens illos uana malitia frustra occisuros resurrecturum, sic adiecit hunc uersum, uelut diceret: 'Quid agitis uani? quod uestrum scelus erit, meus somnus erit': Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat? Et tamen eos tam magnum nefas non inpune facturos consequentibus indicat uersibus dicens: Etenim homo pacis meae, in quem speraui, qui edebat panes meos, ampliauit super me calcaneum, hoc est conculcauit me. Tu autem, inquit, Domine, miserere mei et resuscita me, et reddam illis. Quis hoc iam neget, qui Iudaeos post passionem resurrectionemque Christi de sedibus suis bellica strage et excidio funditus eradicatos uidet? Occisus enim ab eis resurrexit et reddidit eis interim temporariam disciplinam, excepto quod non correctis seruat, quando uiuos

18 Ps. 40, 6 sqq.

1 congregabit *e*; congregauerunt *a* ipsi *a p p a f* *Domb.*; sibi *e g v* egrediebantur *b g p a f* 2 foras et *r l q.* aduersum *b* loquebantur *e g p a f* *Domb.*; loquebatur *a p v* aduersum *b g* 3 omnes et *r l q.* mihi (*l. 4*) *b* aduersum *g p* 4 dispos.] mandauerunt *g*; constituerunt *b* 5 adu. et *r l q.* hic (*l. 6*) *b* 8 resurgat *g* 15 uelut si *a e² v* agis *a* scelus est *p* *Domb.* 16 dormit et *r l q.* Et tamen, *b* 19 in quo *b* 20 ampliauit aduersum me subplantationem. hoc est conculcationem. tu autem *b*

et mortuos indicabit. Nam Dominus ipse Iesus istum ipsum traditorem suum per panem porrectum ostendens apostolis hunc etiam uersum psalmi huius commemorauit et in se dixit inpletum: Qui edebat panes meos, ampliauit super
 5 me calcaneum. Quod autem ait: In quem speraui, non congruit capiti, sed corpori. Neque enim nesciebat eum ipse Saluator, de quo ante iam dixerat: Unus ex uobis diabolus est. Sed solet in se membrorum suorum transferre personam et sibi tribuere quod esset illorum, quia caput et corpus
 10 unus est Christus; unde illud est in euangelio: Esuriui, et dedistis mihi manducare, quod exponens ait: Quando uni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis. Se itaque dixit sperasse, quod tunc sperauerant de Iuda discipuli eius, quando est connumeratus apostolis.

15 Iudaei autem Christum, quem sperant, moriturum esse non sperant. Ideo quem lex et prophetae adnuntiauerunt, nostrum esse non putant, sed nescio quem suum, quem sibi alienum a mortis passione confingunt. Ideo mirabili uanitate adque caecitate uerba, quae posuimus, non mortem et resurrectionem,
 20 sed somnum et euigilationem significasse contendunt. Sed clamat eis etiam psalmus quintus decimus: Propter hoc iucundatum est cor meum et exultauit lingua mea, insuper et caro mea requiescet in spe; quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanc-
 25 tum tuum uidere corruptionem. Quis in ea spe diceret requieuisse carnem suam, ut non derelicta anima sua in inferno, sed cito ad eam redeunte reuiuiceret, ne corrumpetur, sicut cadauera corrumpi solent, nisi qui die tertio

4 Io. 13, 18; 26 7 Io. 6, 70; 13, 21 10 Mt. 25, 35 11 Ib. 40
 21 Ps. 15, 9 sq.

1 Ieus *om.* ρ 4 meos *om.* e 7 unus ex uobis me tradet et unus
 ex uobis diabolus est ρ *Domb.*, ex uobis me tradet *corr. m. in marg.* b
 11 dedisti g 15 sperauerant b² non sperant] non putant b 18 ad
 mortis passionem b 22 iucund.] laetatum a exultauit et r̄q.
 quoniam (l. 23) b 23 requiescit e 24 meam et r̄q. quis (l. 25) o
 in infernū g¹ 27 nec e g¹

resurrexit? Quod utique dicere non possunt de propheta et rege Dauid. Clamat et sexagensimus septimus: Deus noster Deus saluos faciendi, et Domini exitus mortis. Quid apertius diceretur? Deus enim saluos faciendi Dominus est Iesus, quod interpretatur saluator siue salutaris. Nam ratio 5 nominis huius haec réddita est, quando priusquam ex uirgine nasceretur dictum est: Pariet filium, et uocabis nomen eius Iesum. Ipse enim saluum faciet populum suum a peccatis eorum. In quorum peccatorum remissionem quoniam sanguis eius effusus est, non utique oportuit 10 eum de hac uita exitus alios habere quam mortis. Ideo cum dictum esset: Deus noster Deus saluos faciendi, continuo subiunctum est: Et Domini exitus mortis, ut ostenderetur moriendo saluos esse factururus. Sed mirando dictum est: Et Domini; tamquam diceretur: 'Talis est ista uita mortali- 15 talium, ut nec ipse Dominus aliter ab illa exiret, nisi per mortem.'

CAPUT XVIII.

De psalmo sexagesimo octauo, in quo Iudaeorum infidelitas et pertinacia declaratur. 20

Sed ut Iudaei tam manifestis huius prophetae testimoniis etiam rebus ad effectum tam clarum certumque perductis omnino non cedant, profecto in eis illud inpletur, quod in eo psalmo, qui hunc sequitur, scriptum est. Cum enim et illic ex persona Christi, quae ad eius passionem pertinent, 25 prophetae dicerentur, commemoratum est, quod in euangelio patuit: Dederunt in escam meam fel et in siti mea potum mihi dederunt acetum. Et nelut post tale conuiuium epulasque sibi huiusce modi exhibitas mox intulit: Fiat

2 Ps. 67, 21 7 Mt. 1, 21 27 Ps. 68, 22; Mt. 27, 34 29 ib. 23 sq.

1 resurrexerit *b* 2 sept. psalmus *v* 9 remissione *e* 14 facturum *g*
20 infidelitas et pertinacia *g f Domb.*; ut fidel. et pertinacia *f*; pertinax
infidelitas *p q v* 21 prophetae *ex propriae corr. e* 23 credant *b¹ p f*

mensa eorum coram ipsis in muscipulam et in retri-
 butionem et in scandalum; obscurentur oculi eorum
 ne uideant, et dorsum eorum semper incurua, et cetera.
 quae non optando sunt dicta, sed optandi specie prophetando
 5 praedicta. Quid ergo mirum, si haec manifesta non uident,
 quorum oculi sunt obscurati, ne uideant? Quid mirum, si
 caelestia non suspiciunt, qui ut in terrena sint proni, dorsum
 eorum semper incuruum est? His enim uerbis translatis a
 corpore uitia significantur animorum. Ista de psalmis, hoc
 10 est de prophetia regis Dauid. satis dicta sint, ut aliquis
 modus sit. Ignoscant autem qui haec legunt et cuncta illa
 nouerunt, et de his, quae fortasse firmiora me praetermisisse
 uel intellegunt uel existimant, non querantur.

CAPUT XX.

15 De regno ac merito Dauid et de filio ipsius Salomone
 eaque prophetia, quae ad Christum pertinens inue-
 nitur uel in eis libris, qui scriptis ipsius copulantur,
 uel in eis, quos ipsius esse non dubium est.

Regnauit ergo Dauid in terrena Hierusalem, filius caelestis
 20 Hierusalem, diuino multum testimonio praedicatus, quia et
 delicta eius tanta pietate superata sunt per saluberrimam
 paenitendi humilitatem, ut prorsus inter eos sit, de quibus
 ipse ait: Beati quorum remissae sunt iniquitates et
 quorum tecta sunt peccata. Post hunc regnauit eidem
 25 populo uniuerso Salomon filius eius, qui, ut supra dictum
 est, patre suo uiuente coepit regnare. Hic bonis initiis malos

23 Ps. 31, 1 26 Reg. III, 1, 2

1 muscipulam et r̄lq. obscur. *b* 2 in scandalum *a p v Domb.*; in
om. eg oculi eorum et r̄lq. et cetera *l. 3, b* 4 non *sup. lin. g*
 7 suscipiunt *g* in *om. e* 9 significantur *codd. praeter p, v*; intelle-
 guntur *p Domb.* 15 de filio, *omisso et, p* 17 scripturis *p* 23 rem-
 issae et r̄lq. post *l. 24, b* 25 eius filius *b v* 26 patre suo uiuente
 coepit *b v*; patre suo coepit uiuente *a e p*; suo coepit patre uiuente *g*;
 patre suo uiuo *p Domb.*

exitus habuit. Quippe secundae res, quae sapientium animos
 fatigant, magis huic obfuerunt, quam profuit ipsa sapientia,
 etiam nunc et deinceps memorabilis, et tunc longe lateque
 laudata. Prophetasse etiam ipse reperitur in suis libris, qui
 tres recepti sunt in auctoritatem canonicam: Prouerbia, eccle- 5
 siastes et canticum canticorum. Alii uero duo, quorum unus
 sapientia, alter ecclesiasticus dicitur, propter eloquii nonnul-
 lam similitudinem, ut Salomonis dicantur, obtinuit consuetudo;
 non autem esse ipsius non dubitant doctiores; eos tamen in
 auctoritatem maxime occidentalis antiquitus recepit ecclesia. 10
 Quorum in uno, qui appellatur sapientia Salomonis, passio
 Christi apertissime prophetatur. Inpii quippe interfectores
 eius commemorantur dicentes: Circumueniamus iustum,
 quoniam insuauis est nobis et contrarius est operibus
 nostris et inproperat nobis peccata legis et infamat 15
 in nos peccata disciplinae nostrae. Promittit scien-
 tiam Dei se habere et filium Dei se nominat. Factus
 est nobis in traductionem cogitationum nostrarum.
 Grauis est nobis etiam ad uidendum, quoniam dissi- 20
 milis est aliis uita illius et inmutatae uiae eius. Tam-
 quam nugaces aestimati sumus ab illo, et abstinet
 se a uiis nostris quasi ab inmunditiis; praefert nouis-
 sima iustorum et gloriatur patrem Deum se habere.
 Videamus ergo si sermones illius ueri sunt, et ten- 25
 temus quae uentura sunt illi, et sciemus quae erunt
 nouissima illius. Si enim est iustus filius Dei, sus-
 cipiet illum et liberabit eum de manu contrariorum.
 Contumelia et tormento interrogemus illum, ut

13 Sap. 2. 12—21

5 in auctoritate canonica *b g p*; in auctoritate canonicam *a*¹ 6 quo-
 rum duo *e* unus *om. g* 9 ipsius esse *e* 10 recipit *e* 14 quoniam
a b e g p v; quia *p Domb.* 17 se *ante* habere *om. g*¹ et *om. g*
 19 similis *e* 20 uita *g*¹ 21 extimati *p a* 22 et praefert *e* 25 euen-
 tura *p Domb.* 26 eius *e v* iustus est *v* 27 liber. illum *g p* manu
a e g p v; manibus *b p Domb.*

sciamus reuerentiam illius et probemus patientiam ipsius. Morte turpissima condemnemus illum; erit enim ei respectus ex sermonibus illius. Haec cogitauerunt et errauerunt; excaecauit enim illos malitia ipsorum. In ecclesiastico autem fides gentium futura praedicitur isto modo: Miserere nostri, dominator Deus omnium, et inmitte timorem tuum super omnes gentes; extolle manum tuam super gentes alienas et uideant potentiam tuam. Sicut coram illis sanctificatus es in nobis, ita coram nobis magnificeris in illis, et agnoscant te secundum quod et nos agnouimus te, quia non est Deus praeter te, Domine. Hanc optandi et precandi specie prophetiam per Iesum Christum uidemus inpletam. Sed aduersus contradictores non tanta firmitate proferuntur, quae scripta non sunt in canone Iudaeorum.

In tribus uero illis, quos Salomonis esse constat et Iudaei canonicos habent, ut ostendatur ad Christum et ecclesiam pertinere quod in eis eius modi reperitur, operosa disputatio necessaria est, quae nos ultra quam oportet, si nunc adhibetur, extendit. Tamen quod in prouerbiis legitur, uiros inpios dicere: Abscondamus in terra uirum iustum iniuste, absorbeamus uero eum tanquam infernus uiuentem et auferamus eius memoriam de terra, possessionem eius pretiosam adprehendamus, non ita obscurum est, ut de Christo et possessione eius ecclesia sine laboriosa expositione non possit intellegi. Tale quippe aliquid etiam Dominus ipse Iesus per euangelicam parabolam ostendit dixisse malos colonos: Hic est heres, uenite, occidamus eum, et nostra erit hereditas. Itemque illud in eodem libro, quod iam ante perstrinximus, cum ageremus de sterili,

6 Eccli. 36, 1 sqq. 21 Prou. 1, 11 sqq. 28 Mt. 21, 38 30 c. 4

2 ipsius *egpv*; illius *a*; eius *b p Domb.* 3 *ei om. g* ex] in *g*
 7 super. . . tuam *om. p* 10 ita coram nobis *om. e¹* 11 et nos *om. g*
 12 te *sup. lin. g* 17 ad eccles. *e* 18 huiusmodi *b* 20 ueros *g¹*
 30 ante *om. g*

quae peperit septem, non nisi de Christo et ecclesia, mox ut fuerit, pronuntiatum consuevit intellegi ab eis, qui Christum sapientiam Dei esse nouerunt: Sapientia aedificauit sibi domum et subfulsit columnas septem; immolauit suas uictimas, miscuit in cratere uinum suum et parauit mensam suam. Misit seruos suos conuocans cum excellenti praedicatione ad craterem dicens: Quis est insipiens? Diuertat ad me. Et in opibus sensu dixit: Venite, manducate de meis panibus et bibite uinum quod miscui uobis. Hic certe agnoscimus Dei sapientiam, hoc est Verbum Patri coaeternum, in utero uirginali domum sibi aedificasse corpus humanum et huic, tamquam capiti membra, ecclesiam subiunxisse, martyrum uictimas immolasse, mensam in uino et panibus praeparasse, ubi apparet etiam sacerdotium secundum ordinem Melchisedech, insipientes et inopes sensu uocasse, quia, sicut dicit apostolus, infirma huius mundi elegit, ut confunderet fortia. Quibus tamen infirmis quod sequitur dicit: Derelinquite insipientiam, ut uiuatis, et quaerite prudentiam, ut habeatis uitam. Participem autem fieri mensae illius, ipsum est incipere habere uitam. Nam et in alio libro, qui uocatur ecclesiastes, ubi ait: Non est bonum homini, nisi quod manducabit et bibet, quid credibilius dicere intellegitur, quam quod ad participationem mensae huius pertinet, quam sacerdos ipse Mediator testamenti noui exhibet secundum ordinem Melchisedech de corpore et sanguine suo? Id enim sacrificium successit omnibus illis sacrificiis ueteris testamenti, quae immolabantur in umbra futuri; propter quod etiam uocem illam in psalmo tricensimo et nono eiusdem Mediatoris per prophetiam loquen-

3 Prou. 9, 1 sqq. 16 1. Cor. 1, 27 sq. 18 Prou. 9, 6 21 Eccl. 8, 15

1 septim *g*¹ 4 septim *g*¹; VII columnas *b* 6 suam mensam *b*
 7 cratera *p* *Domb.* 8 diuertat *ppv*; deuertat *ae g a f*; declinet *b*
 9 demanducate *e* 16 qui *g* 17 elegit dominus *e* 19 prud.] sapientiam *e* 22 bibit *g*¹

tis agnoscimus: Sacrificium et oblationem noluisti,
 corpus autem perfecisti mihi; quia pro illis omnibus
 sacrificiis et oblationibus corpus eius offertur et participan-
 tibus ministratur. Nam istum ecclesiasten in hac sententia
 5 manducandi et bibendi, quam saepe repetit plurimumque
 commendat, non sapere carnalis epulas uoluptatis, satis illud
 ostendit. ubi ait: Melius est ire in domum luctus quam
 ire in domum potus; et paulo post: Cor, inquit, sapien-
 tium in domo luctus et cor insipientium in domo
 10 epularum. Sed illud magis commemorandum existimo de
 hoc libro, quod pertinet ad ciuitates duas, unam diaboli,
 alteram Christi, et earum reges diabolum et Christum: Vae
 tibi, terra, inquit, cuius rex adulescens, et principes
 tui mane comedunt. Beata tu, terra, cuius rex tuus
 15 filius ingenuorum, et principes tui in tempore come-
 dunt, in fortitudine, et non in confusione. Adulescentem
 dixit diabolum propter stultitiam et superbiam et temeritatem
 et petulantiam ceteraque uitia, quae huic aetati adsolent
 abundare; Christum autem filium ingenuorum, sanctorum
 20 scilicet patriarcharum, pertinentium ad liberam ciuitatem, ex
 quibus est in carne progenitus. Principes illius ciuitatis mane
 manducantes, id est ante horam congruam, quia non exspectant
 opportunam, quae uera est, in futuro saeculo felicitatem,
 festinanter beari huius saeculi celebritate cupientes; principes
 25 autem ciuitatis Christi tempus non fallacis beatitudinis patien-
 ter exspectant. Hoc ait: In fortitudine, et non in confu-
 sione, quia non eos fallit spes, de qua dicit apostolus:
 Spes autem non confundit; dicit et psalmus: Etenim
 qui te exspectant, non confundentur. Iam uero canticum

1 Ps. 39, 7 7 Eccle. 7, 3; 5 12 Ib. 10, 16 sq. 28 Rom. 5, 5
 29 Ps. 24, 3

4 ecclesiastem *e¹ v* 6 carnales *e* 7 in illud *g* 9 ubi, *in marg.* in
 domo *e* 14 filius tuus *e* 22 congruam *om. e* 23 felicitate *g*
 24 beati *p* celebritate *bg*; celeritate *a, b in marg., e p q a f*

canticorum spiritualis quaedam sanctarum est uoluptas mentium in coniugio illius regis et reginae ciuitatis, quod est Christus et ecclesia. Sed haec uoluptas allegoricis tegminibus inuoluta est, ut desideretur ardentius nudeturque iucundius, et appareat sponsus, cui dicitur in eodem cantico: Aequitas dilexit 5 te, et sponsa, quae ibi audit: Caritas in deliciis tuis. Tacita multa transimus cura huius operis terminandi.

CAPUT XXI.

De regibus post Salomonem siue in Iuda siue in Israel. 10

Ceteri post Salomonem reges Hebraeorum uix inueniuntur per aliqua aenigmata dictorum suorum rerumue gestarum, quod ad Christum et ecclesiam pertineat. prophetasse, siue in Iuda siue in Israel. Sic enim appellatae sunt illius populi partes, ex quo propter Salomonis offensam tempore filii eius 15 Roboam, qui patri successit in regnum, Deo uindicante diuisus est. Proinde tribus decem, quas accepit Hieroboam. seruus Salomonis, rex eis in Samaria constitutus, proprie uocabantur Israel, quamuis hoc uniuersi illius populi nomen esset. Duabus uero tribubus, Iudae scilicet et Benjamin, quae propter Dauid, 20 ne penitus regnum stirpis eius fuisset eradicatum, remanserant subiacentes ciuitati Hierusalem, Iudae nomen fuit, quia ipsa erat tribus unde Dauid. Benjamin uero tribus altera ad idem regnum, sicut dixi, pertinens erat, unde fuit Saul rex ante Dauid. Sed simul istae duae tribus, ut dictum est, Iuda 25 uocabantur, et hoc nomine discernebantur ab Israel, quod appellabantur proprie decem tribus habentes suum regem. Nam tribus Leui, quoniam sacerdotalis fuit, Dei, non regum seruitio mancipata, tertia decima numerabatur. Ioseph quippe unus ex duodecim filiis Israel, non unam, sicut ceteri sin- 30

5 Cant. 1, 4 6 Cant. 7, 6

1 uolupt. est *e* 15 filius *g* 17 Ierob-am *v* 19 populi illius *z*
23 erat *om. e* 25 sicut *g*

gulas, sed duas tribus fecit, Ephraem et Manassen. Verum tamen etiam tribus Leui ad regnum Hierosolymitanum pertinebat magis, ubi erat Dei templum, cui seruiebat. Diuiso igitur populo primus regnauit in Hierusalem Roboam, rex
 5 Iuda, filius Salomonis, et in Samaria Hieroboam, rex Israel, seruus Salomonis. Et cum uoluisset Roboam tamquam tyrannidem diuisae illius partis bello persequi, prohibitus est populus pugnare cum fratribus suis dicente Deo per prophetam se hoc fecisse. Unde apparuit nullum in ea re uel regis
 10 Israel uel populi fuisse peccatum, sed uoluntatem Dei uindicantis inpletam. Qua cognita pars utraque inter se pacata conqueiuit; non enim religionis, sed regni fuerat facta diuisio.

CAPUT XXII.

De Hieroboam, qui impietate idolatriae subditum
 15 sibi populum profanauit, in quo tamen non destitit Deus et prophetas inspirare et multos ab idolatriae crimine custodire.

Verum rex Israel Hieroboam mente peruersa non credens Deo, quem ueracem promisso sibi regno datoque probauerat,
 20 timuit ne ueniendo ad templum Dei, quod erat in Hierusalem, quo secundum diuinam legem sacrificandi causa uniuersae illi genti ueniendum fuit, seduceretur ab eo populus et stirpi Daud tamquam regio semini redderetur, et instituit idolatriam in regno suo et populum Dei secum simulacrorum cultu
 25 obstrictum nefanda impietate deceptit. Nec tamen omni modo cessauit Deus non solum illum regem, uerum etiam successores eius et impietatis imitatores populumque ipsum arguere per prophetas. Nam ibi exstiterunt et magni illi insignesque

7 Reg. III, 12, 24

1 efrem *eg*; effrem *bp* manasse *apf* 3 Dei *om. e* 5 fil.
 Salom. rex iuda *a* Israel *om. a* 11 peccata *e'g'* 14 16 idololatriae *v* 15 destitit] defuit *p* 18 rex *om. e* peruersa mente *e*
 23 et *om. g* idolatriam *abpqa Domb.*; idololatriam *egv* 27 eius
om. g ipsum] eius *p*

prophetae, qui etiam mirabilia multa fecerunt, Helias et Heli-
 saeus discipulus eius; ~~ibi~~ etiam dicenti Heliae: Domine,
 prophetas tuos occiderunt, altaria tua suffoderunt,
 et ego relictus sum solus, et quaerunt animam meam,
 responsum est esse illic septem milia uirorum, qui non cur- 5
 uauerunt genua ante Bahal.

CAPUT XXIII.

De uario utriusque regni Hebraeorum statu, donec
 ambo populi in captiuitatem diuerso tempore duce-
 rentur, reuocato postea Iuda in regnum suum, quod 10
 nouissime in Romanorum transiit potestatem.

Itemque in regno Iuda pertinente ad Hierusalem etiam
 regum succedentium temporibus non defuerunt prophetae;
 sicut Deo placebat eos mittere uel ad praenuntiandum, quod
 opus erat, uel ad corripienda peccata praeciendamque iusti- 15
 tiam. Nam et illic, etsi longe minus quam in Israel, tamen
 exstiterunt reges, qui suis impietatibus Deum grauiter offen-
 derent et moderatis flagellis cum populo simili plecterentur.
 Piorum sane regum merita ibi non parua laudantur; in Israel
 autem reges alios magis, alios minus, omnes tamen reprobos 20
 legimus. Utraque igitur pars, sicut iubebat diuina prouidentia
 uel sinebat, uariis et erigebatur prosperitatibus et aduersi-
 tatibus premebatur, et sic adfligebatur non solum externis,
 uerum etiam inter se ciuilibus bellis, ut certis existentibus
 causis misericordia Dei uel ira patesceret, donec eius indigna- 25
 tione crescente uniuersa gens illa a Chaldaeis debellantibus
 non solum subuerteretur in sedibus suis, sed etiam ex maxima

2 Reg. III, 19, 10; 18

1 Elias et Elis. *v* 2 Etiam ibi *v* 3 altar. tua suffod. *om. p*
 4 et ego] ego autem *e* 5 illic *om. p*, <illic> *Domb.* curauer. *b*¹
 6 ante *a b e g v*; *om. p*; contra *p Domb.* bahal *b g Domb.* baal *a p v*;
 baalim *e* 8 hebreor. *in marg. p* 12 Item in *p* 13 succed. regum *v*
 17 offendere *e* 22 prosperabus *e*¹ 24 etiam] et *e g p* cibilibus *e*¹
 existibus *e*¹ 25 paterceret (*r et f confus.*), *g*¹; parceret *g*² 26 a *om. e g*

sui parte transferretur in terras Assyriorum: prius illa pars, quae uocabatur Israel in tribubus decem; postea uero etiam Iudas, enersa Hierusalem et templo illo nobilissimo; in quibus terris per annos septuaginta captiuum egit otium.

5 Post quos inde dimissa templum, quod euersum fuerat, instaurauit; et quamuis plurimi eius in alienigenarum degerent terris, non habuit tamen deinceps duas regni partes et duos diuersos in singulis partibus reges; sed in Hierusalem princeps eorum erat unus, adque ad Dei templum, quod ibi

10 erat, omnes undique, ubicumque essent et undecumque posset, per certa tempora ueniebant. Sed nec tunc eis hostes ex aliis gentibus expugnatoresque defuerunt; nam etiam Romanorum iam tributarios eos Christus inuenit.

CAPUT XXIII.

15 De prophetis, qui uel aput Iudaeos postremi fuerunt, uel quos circa tempus natinitatis Christi euangelica prodit historia.

Toto autem illo tempore, ex quo redierunt de Babylonia, post Malachiam, Aggaeum et Zachariam, qui tunc prophetauerunt. et Esdram non habuerunt prophetas usque ad Saluatoris aduentum, nisi alium Zachariam patrem Iohannis et Elisabeth eius uxorem, Christi natiuitate iam proxima, et eo iam nato Simeonem senem et Annam uidnam iamque grandaeuam et ipsum Iohannem nouissimum; qui iuuenis iam

25 iuuenem Christum non quidem futurum praedixit, sed tamen incognitum prophetica cognitione monstrauit; propter quod ipse Dominus ait: Lex et prophetae usque ad Iohannem. Sed istorum quinque prophetatio ex euangelio nobis nota est. ubi et ipsa uirgo mater Domini ante Iohannem prophetasse

27 Mt. 11, 13

2 decim *g* 5 quos annos *e* 9 unus erat *v* quo *e* sibi *g*
 11 eis *om. e* 13 eos tribut. *e* 20 hesdram *g*; hezram *e* 22 helisab. *g*
 28 iam quinque *e* 29 ubi *om. a*¹; ut *ρ*

inuenitur. Sed hanc istorum prophetiam Iudaei reprobi non accipiunt; acceperunt autem, qui ex eis innumerabiles euangelio crediderunt. Tunc enim est uere Israel diuisus in duo diuisione illa, quae per Samuelem prophetam Sauli regi est inmutabilis praenuntiata. Malachiam uero, Aggaeum, Zachariam et Esdram etiam Iudaei reprobi in auctoritatem canonicam receptos nouissimos habent. Sunt enim et scripta eorum, sicut aliorum, qui in magna multitudine prophetarum perpauci ea scripserunt, quae auctoritatem canonis obtinerent. De quorum praedictis, quae ad Christum ecclesiamque eius pertinent, nonnulla mihi in hoc opere uideo esse ponenda; quod commodius fiet adiuuante Domino sequenti libro, ne hunc tam prolixum ulterius oneremus.

LIBER XVIII.

15

CAPUT I.

De his, quae usque ad tempora Saluatoris decem et septem uoluminibus disputata sunt.

De ciuitatum duarum, quarum Dei una, saeculi huius est altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina, exortu et procursu et debitis finibus me scripturum esse promisi, cum prius inimicos ciuitatis Dei, qui conditori eius Christo deos suos praeferunt et liuore sibi

3 est uere isr. diuisus *egp*; uere Isr. diuisus est *v Domb.* 4 regis *e*
 6 esdram *g*; hezdram *e* canonicam *codd. praeter ρ, v*; diuinam *ρ*
Domb. 10 qui *g* 11 pertinerent *e²* 13 honeremus. amen. *b in b*
iam sequitur canon capitulorum libri XVIII, quem in Praef. I, p. X
exscripsi. Explicit liber XVII *sci ag.* contra paganos de ciuitate
 dei Incipit lib. *ⲛⲟⲩⲟⲩⲉⲓⲙⲟⲩ* octauo *decimuf. g* 18 *decim et septim fg*;
 XVII *p* 21 in qua est *a e²gp Domb.*; et que est *e¹*; in qua *omisso*
 est *b*; in qua nunc est *v* 22 *procursu e²gp*; *progressu a b e¹*

perniciosissimo atrociter inuident Christianis, quantum me
adiuaret eius gratia, refellissem, quod uoluminibus decem
prioribus feci. De hac uero mea, quam modo commemorauī,
tripertita promissione decimum sequentibus quattuor libris
5 ambarum est digestus exortus, deinde procursus ab homine
primo usque ad diluuium libro uno, qui est huius operis
quintus decimus, adque inde usque ad Abraham rursus ambae,
sicut in temporibus, ita et in nostris litteris cucurrerunt.
Sed a patre Abrahami usque ad regum tempus Israelitarum,
10 ubi sextum decimum uolumen absoluimus, et inde usque ad
ipsius in carne Saluatoris aduentum, quo usque septimus
decimus liber tenditur, sola uidetur in meo stilo cucurrisse
Dei ciuitas; cum in hoc saeculo non sola cucurrerit, sed
ambae utique in genere humano, sicut ab initio, simul suo
15 procurso tempora uariauerint. Verum hoc ideo feci, ut prius,
ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, usque ad
eius ex uirgine natiuitatem, in quo fuerant quae primo pro-
mittebantur implenda, sine interpellatione a contrario alterius
ciuitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret;
20 quamuis usque ad reuelationem testamenti noui non in lumine,
sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, quod intermiseram, uideo
esse faciendum, ut ex Abrahae temporibus quo modo etiam
illa cucurrerit, quantum satis uidetur, adtingam, ut ambae
inter se possint consideratione legentium comparari.

CAPUT II.

25 De terrenae ciuitatis regibus adque temporibus, qui-
bus ab exortu Abrahae sanctorum tempora subputata
conueniunt.

Societas igitur usqueaque mortalium diffusa per terras
30 et in locorum quantislibet diuersitatibus unius tamen eius-

2 adiuuerit, *in marg.* adiuuaret, *e* decim *g* 4 decimum *om. p*;
in decimo, *in marg.* decimum, *e* 8 ita *om. e* in scil, *in marg.* in
nostris, *e* 9 sed post *ab e* 11 decimus sept. *v* 18 interpolatione *v*

demque naturae quadam communione deuincta utilitates et cupiditates suas quibusque sectantibus, dum id quod appetitur aut nemini aut non omnibus sufficit, quia non est id ipsum, aduersus se ipsam plerumque diuiditur, et pars partem, quae praeualet, obprimit. Victrici enim uicta subcumbit, dominationi scilicet uel etiam libertati qualemcumque pacem praefrens ac salutem. ita ut magnae fuerint admirationi, qui perire quam seruire maluerunt. Nam in omnibus fere gentibus quodam modo uox naturae ista personuit, ut subiugari uictoribus mallent, quibus contigit uinci, quam bellica omnifariam uastatione deleri. Hinc factum est, ut non sine Dei prouidentia, in cuius potestate est, ut quisque bello aut subiugetur aut subiugetur, quidam essent regnis praediti, quidam regnantibus subditi. Sed inter plurima regna terrarum, in quae terrenae utilitatis uel cupiditatis est diuisa societas (quam ciuitatem mundi huius uniuersali uocabulo nuncupamus), duo regna cernimus longe ceteris prouenisse clariora, Assyriorum primum, deinde Romanorum, ut temporibus, ita locis inter se ordinata adque distincta. Nam quo modo illud prius, hoc posterius: eo modo illud in Oriente, hoc in Occidente surrexit; denique in illius fine huius initium confestim fuit. Regna cetera ceterosque reges uelut adpendices istorum dixerim.

Ninus ergo iam secundus rex erat Assyriorum, qui patri suo Belo successerat, regni illius primo regi, quando in terra Chaldaeorum natus est Abraham. Erat etiam tempore illo regnum Sicyoniorum admodum paruum, a quo ille undecumque doctissimus Marcus Varro scribens de gente populi Romani, uelut antiquo tempore, exorsus est. Ab his enim Sicyoniorum regibus ad Athenienses peruenit, a quibus ad Latinos, inde Romanos. Sed ante conditam Romam in con-

4 aduersum *v* 9 personuit *om.* *q*¹ 10 contingit *e* omnifariam *g p p v*; omnifaria *a b e a f* 11 praeuidentia *g*¹ 12 aut *ante* subiugetur *om.* *e g p* 16 uniuersali *e* 20 horiente—hoccidente *e* 26 sycion. *g*; sition. *e* 29 sichon *e* adthenien-es *e* 30 inde roman. *p p a Domb.*; inde ad rom. *a b e g v*

paratione regni Assyriorum perexigua ista memorantur; quam-
 nis Athenienses in Graecia plurimum claruisse fateatur etiam
 Sallustius Romanus historicus; plus tamen fama quam re
 ipsa. Nam loquens de illis: 'Atheniensium, inquit, res gestae,
 5 sicuti ego existimo, satis amplae magnificaeque fuere; nerum
 aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia
 prouenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem
 Atheniensium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum qui
 fecere uirtus tanta habetur, quantum eam uerbis potuere
 10 extollere praeclara ingenia.' Accedit huic ciuitati non parua
 etiam ex litteris et philosophis gloria, quod ibi potissimum
 talia studia uiguerunt. Nam quantum adinet ad imperium,
 nullum maius primis temporibus quam Assyriorum fuit, nec
 tam longe lateque diffusum, quippe ubi Ninus rex, Beli filius,
 15 uniuersam Asiam, quae totius orbis ad numerum partium
 tertia dicitur, ad magnitudinem uero dimidia reperitur, usque
 ad Libyae fines subegisse traditur. Solis quippe Indis in
 partibus Orientis non dominabatur, quos tamen eo defuncto
 Samiramis uxor eius est adgressa bellando. Ita factum est,
 20 ut, quicumque in illis terris populi siue reges erant, Assy-
 riorum regno dicionique parerent et quidquid imperaretur
 efficerent. Abraham igitur in eo regno apud Chaldaeos Nini
 temporibus natus est. Sed quoniam res Graecae multo sunt
 nobis quam Assyriae notiores, et per Graecos ad Latinos ac
 25 deinde ad Romanos, qui etiam ipsi Latini sunt, temporum
 seriem deduxerunt qui gentem populi Romani in originis eius
 antiquitate rimati sunt: ob hoc debemus, ubi opus est, Assy-
 rios memorare reges, ut appareat quem ad modum Babylonia,
 quasi prima Roma, cum peregrina in hoc mundo Dei ciuitate
 30 procurrat; res autem, quas propter comparationem ciuitatis
 utriusque, terrenaе scilicet et caelestis, huic operi oportet

4 Cat. 8

5 fuerunt *v* 9 facere *g* 15 Asiam *om. e* 19 samiramis *b¹ e g*
Domb.; semir. *b² p v* 23 gregae *g* 24 ad] ac *e* 25 deinde etiam
 ad *α* lati *g* 28 memorare *codd. praeter p, v*; nominare *p Domb.*

inserere, magis ex Graecis et Latinis, ubi et ipsa Roma quasi secunda Babylonia est, debemus adsumere.

Quando ergo natus est Abraham, secundi reges erant apud Assyrios Ninus, apud Sicyonios Europs; primi autem illic Belus, hic Aegialeus fuerunt. Cum uero egresso Abraham de Babylonia promisit ei Deus ex illo magnam gentem futuram et in eius semine omnium gentium benedictionem. Assyrii quartum regem habebant, Sicyonii quintum; apud illos enim regnabat filius Nini post matrem Samiramidem; quae ab illo interfecta perhibetur, ausa filium mater incestare concubitu. Hanc putant nonnulli condidisse Babylonem, quam quidem potuit instaurare. Quando autem uel quo modo condita fuerit, in sexto decimo libro diximus. Filium porro Nini et Samiramidis, qui matri successit in regnum, quidam etiam ipsum Ninum, quidam uero deriuato a patre uocabulo Ninyan uocant. Sicyoniorum autem regnum tunc tenebat Telxion. Quo regnante usque adeo ibi mitia et laeta tempora fuerunt, ut eum defunctum uelut deum colerent sacrificando et ludos celebrando, quos ei primitus institutos ferunt.

CAPUT III.

Quibus regnantibus apud Assyrios adque Sicyonios Abrahae centenario Isaac de promissione sit natus, uel ipsi Isaac sexagenario Esau et Iacob gemini de Rebecca sint editi.

Huius temporibus etiam Isaac ex promissione Dei natus est centenario patri filius Abrahae de Sarra coniuge, quae sterilis et anus iam spem prolis amiserat. Tunc et Assyriis quintus erat rex Arrius. Ipsi uero Isaac sexagenario nati sunt gemini, Esau et Iacob, quos ei Rebecca uxor peperit,

13 c. 4 p. 132 sq.

5 uero] ergo e 9 matrem suam e samir. eg Domb.; semir a b p v
et sic l. 13 15 ninyam b p 16 telsion e; telsyon a 22 de prom.
usque ad Isaac om. fg de repromiss. p 27 anniserat, in marg.
amiserat, e Tunc usque ad erat om. e 28 Aralius v

auo eorum Abraham adhuc uiuente et centum sexaginta
 aetatis annos agente, qui expletis centum septuaginta quin-
 que defunctus est, regnantibus apud Assyrios Xerse illo anti-
 quiore, qui etiam Balens uocabatur, et apud Sicyonios Thu-
 5 riaci, quem quidam Thurimachum scribunt, septimis regi-
 bus. Regnum autem Arginorum simul cum Abrahae nepotibus
 ortum est, ubi primus regnauit Inachus. Sane, quod praetere-
 undum non fuit, etiam apud sepulcrum septimi sui regis
 Thuriaci sacrificare Sicyonios solere Varro refert. Regnantibus
 10 porro octanis regibus, Armamitre Assyriorum, Sicyoniorum
 Leucippo et primo Argiuorum Inacho Deus locutus est ad
 Isaac adque ipsi quoque eadem, quae patri eius, duo illa
 promisit, semini scilicet eius terram Chanaan et in eius
 semine benedictionem cunctarum gentium. Haec ipsa promissa
 15 sunt etiam filio eius, nepoti Abrahae, qui est appellatus primo
 Iacob, post Israel, cum iam Belocus rex nonus Assyriae et
 Phoroneus Inachi filius secundus regnaret Argiuis, Leucippo
 adhuc apud Sicyonios permanente. His temporibus Graecia
 sub Phoroneo Argolico rege legum et iudiciorum quibusdam
 20 clarior facta est institutis. Phegous tamen frater huius Pho-
 ronei iunior cum esset mortuus, ad eius sepulcrum templum
 est constitutum, in quo coleretur ut Deus et ei boues immo-
 larentur. Credo honore tanto ideo dignum putarunt, quia in
 regni sui parte (pater quippe loca ambobus distribuerat, in
 25 quibus eo uiuente regnarent) iste sacella constituerat ad
 colendos deos et docuerat obseruari tempora per menses
 adque annos, quid eorum quatenus metirentur adque nume-
 rant. Haec in eo noua mirantes rudes adhuc homines morte
 obita deum esse factum siue opinati sunt siue uoluerunt.
 30 Nam et Io filia Inachi fuisse perhibetur, quae postea Isis
 appellata ut magna dea culta est in Aegypto; quamuis alii

3 xerse a b¹ e g p p α f Domb.; xerse b² v 4 thuriaco a g p; tyriacho b;
 thyriaco ρ α; thiri cho e 5 thurimachum a g p; thyrimacum b ρ α; thiria-
 machum e 9 sol/ere, eraso u, g 11 Leucippo Sicyon. v 16 assyriae
 a b e g p p α; Assyriis v 22 est om. e²

scribant eam ex Aethiopia in Aegyptum uenisse reginam, et quod late iusteque imperauerit eisque multa commoda et litteras instituerit, hunc honorem illi habitum esse diuinum, postea quam ibi mortua est, et tantum honorem, ut capitali crimine reus fieret, si quis eam fuisse hominem diceret. 5

CAPUT IIII.

De temporibus Iacob et filii eius Ioseph.

Regnantibus Assyriorum decimo rege Baleo et Sicyoniorum nono Messapo, qui etiam Cephisos a quibusdam traditur (si tamen duorum nominum homo unus fuit ac non potius alterum pro altero putauerunt fuisse hominem, qui in suis posuerunt scriptis alterum nomen), cum rex Argiuorum tertius Apis esset, mortuus est Isaac annorum centum octoginta et reliquit geminos suos annorum centum et uiginti; quorum minor Iacob pertinens ad ciuitatem Dei. de qua scribimus, 15 maiore utique reprobato, habebat duodecim filios, quorum illum, qui uocabatur Ioseph, mercatoribus in Aegyptum trans-euntibus fratres adhuc Isaac auo eorum uiuente uendiderant. Stetit autem ante Pharaonem Ioseph. quando ex humilitate, quam pertulit, sublimatus est, cum triginta esset annorum; 20 quoniam somnia regis diuine interpretatus praenuntiauit septem ubertatis annos futuros, quorum abundantiam praepollentem consequentes alii septem steriles fuerant consumturi, et ob hoc eum rex praefecerat Aegypto de carcere liberatum, quo eum coniecerat integritas castitatis. quam fortiter seruans 25 male amanti dominae et male credulo domino mentiturae ueste etiam derelicta de manibus adtrahentis aufugiens non consensit ad stuprum. Secundo autem anno septem annorum

^{no}
 9 no mesapo *b*; non omnes sapo *g* messapo *e*¹*p*; messapio *e*²;
 messappo *a* *f*; missappho *ρ*; mesappo *v* cephisus *g* cephissos *ρ*;
 11 potauer. *g* 14 centum ·XX·, *omisso* et, *g* 18 uendiderunt *b*²*p*¹*a*
 21 et sic semper septim *g*¹ 23 sterilis *e* 27 aut fugiens *g*
 28 struprum *g*

sterilium Iacob in Aegyptum cum suis omnibus uenit ad
 filium, agens annos centum et triginta, sicut interroganti
 regi ipse respondit, cum Ioseph ageret triginta et nouem, ad
 triginta scilicet, quos agebat, quando a rege honoratus est,
 5 additis septem ubertatis et duobus famis.

CAPUT V.

De Api rege Argiuorum, quem Aegyptii Serapim
 nominatum diuino honore coluerunt.

His temporibus rex Argiuorum Apis nauibus transuectus
 10 in Aegyptum, cum ibi mortuus fuisset, factus est Serapis
 omnium maximus Aegyptiorum deus. Nominis autem huius,
 quur non Apis etiam post mortem. sed Serapis appellatus
 sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca, in
 qua mortuus ponitur, quod omnes iam sarcophagum uocant,
 15 *σαρφὸς* dicitur Graece, et ibi eum uenerari sepultum coeperant,
 priusquam templum eius esset exstructum: uelut soros et
 Apis Sorapis primo, deinde una littera, ut fieri adsolet, com-
 mutata Serapis dictus est. Et constitutum est etiam de illo,
 ut, quisquis eum hominem fuisse dixisset, capitalem penderet
 20 poenam. Et quoniam fere in omnibus templis, ubi colebantur
 Isis et Serapis, erat etiam simulacrum, quod digito labiis
 inpresso admonere uideretur, ut silentium fieret: hoc signi-
 ficare idem Varro existimat, ut homines eos fuisse taceretur.
 Ille autem bos, quem mirabili uanitate decepta Aegyptus in
 25 eius honorem deliciis affluentibus alebat, quoniam eum sine
 sarcophago uiuum uenerabantur, Apis, non Serapis uocabatur.
 Quo boue mortuo quoniam quaerebatur et reperiabatur uitulus
 coloris eiusdem, hoc est albis quibusdam maculis similiter
 insignitus, mirum quiddam et diuinitus sibi procuratum esse

3 Gen. 47, 9

7 saraphim *f* 13 ^efacillam *e* 14 sarchofagum *g*; *σαρκοφάγον v*
 19 dixisset fuisse *v* 21 lapiis *e*¹ 23 idem] id est *e* 25 affluent. *g*
 26 sarchofago *g* 28 ^valbis *g*

credebant. Non enim magnum erat daemonibus ad eos decipiendos phantasiam talis tauri, quam sola cerneret, ostentare uaccae concipienti adque praegnanti, unde libido matris adtraheret, quod in eius fetu iam corporaliter appareret; sicut Iacob de uirgis uariatis, ut oues et caprae uariae nascerentur, 5 effecit. Quod enim homines coloribus et corporibus ueris, hoc daemones figuris fictis facillime possunt animalibus concipientibus exhibere.

CAPUT VI.

Quo regnante aput Argiuos quoue aput Assyrios 10 Iacob in Aegypto sit mortuus.

Apis ergo rex, non Aegyptiorum, sed Argiuorum, mortuus est in Aegypto. Huic filius Argus successit in regnum, ex cuius nomine et Argi et ex hoc Argiui appellati sunt; superioribus autem regibus nondum uel locus uel gens habebat 15 hoc nomen. Hoc regnante aput Argiuos et aput Sicyonios Erato, aput Assyrios uero adhuc manente Baleo mortuus est Iacob in Aegypto annorum centum quadraginta septem, cum moriturus filios suos et nepotes ex Ioseph benedixisset Christumque apertissime prophetasset, dicens in benedictione 20 Iudae: Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec ueniant quae reposita sunt ei; et ipse exspectatio gentium. Regnante Argo suis coepit uti frugibus Graecia et habere segetes in agricultura, delatis aliunde seminibus. Argus quoque post obitum deus haberi 25 coepit, templo et sacrificiis honoratus. Qui honor eo regnante ante illum delatus est homini priuato et fulminato cuidam Homogyro, eo quod primus ad aratrum boues iunxerit.

5 Gen. 30, 37 sqq. 21 Gen. 49, 10

4 apparet *g* 5 ut] et *e* 6 efficit *g* uaris *e*¹ 16 hoc ergo *g*¹ *v*;
 hoc argo *g*² 17 adhuc *om. p* 19 ex *om. e* christum quem *g*
 24 gregia *g* segites *g* 25 post *om. e* deos *g*² habere *g* 25
 26 templum *e* 28 omocyro *g*

CAPUT VII.

Quorum regum tempore Ioseph in Aegypto defunctus sit.

Regnantibus Assyriorum duodecimo Mamtyho et undecimo
 5 Sicyoniorum Plemmeo et Arġis adhuc manente Argo mortuus
 est Ioseph in Aegypto annorum centum decem. Post cuius
 mortem populus Dei mirabiliter crescens mansit in Aegypto
 centum quadraginta quinque annos, tranquille prius, donec
 morerentur quibus Ioseph notus fuit; deinde quia inuidebatur
 10 incrementis eius erantque suspecta, quo usque inde liberaretur,
 persecutionibus (inter quas tamen diuinitus fecundata multi-
 plicatione crescebat) et laboribus premebatur intolerabilis
 seruitutis. In Assyria uero et Graecia per idem tempus regna
 eadem permanebant.

CAPUT VIII.

16

Quorum regum aetate Moyses natus sit, et quorum
 deorum eisdem temporibus sit orta religio.

Cum ergo regnaret Assyriis quartus decimus Saphrus et
 Sicyoniis duodecimus Orthopolis et Criasus quintus Argiuis,
 20 natus est in Aegypto Moyses, per quem populus Dei de ser-
 uitudine Aegyptia liberatus est, in qua eum ad desiderandum
 sui Creatoris auxilium sic exerceri oportebat. Regnantibus
 memoratis regibus fuisse a quibusdam creditur Prometheus,
 quem propterea ferunt de luto formasse homines, quia opti-
 25 mus sapientiae doctor fuisse perhibetur; nec tamen osten-
 ditur, qui eius temporibus fuerint sapientes. Frater eius
 Atlans magnus fuisse astrologus dicitur; unde occasionem
 fabula inuenit, ut eum caelum portare confingeret; quamuis

2 in Aegypto *om.* *p*¹ 4 amytho *g*; matho *e* 5 sicyoniorū *al.* mami-
 theo et argis, *in marg.* *al.* plemeo, *b* plemmeo *eg Domb.*; plemeo *a*;
 plemineo *p*; Plemnæo *v* 6 et decem *v* 17 hisdem *fg* 19 sitioniis
e; sicyoni/is, *c?* *eras.*, *g* 24 hom. form. *e* sapientiae optimus *g v*
 27 atlans *codd. praeter a*; atlas *a v*

mons eius nomine nuncupetur, cuius altitudine potius caeli portatio in opinionem uulgi uenisse uideatur. Multa quoque alia ex illis in Graecia temporibus confingi fabulosa coeperunt; sed usque ad Cecropem regem Atheniensium, quo regnante eadem ciuitas etiam tale nomen accepit, et quo regnante 5 Deus per Moysen eduxit ex Aegypto populum suum, relati sunt in deorum numerum aliquot mortui caeca et uana consuetudine ac superstitione Graecorum. In quibus Criasi regis coniux Melantomice et Phorbas filius eorum, qui post patrem rex Argiuorum sextus fuit, et septimi regis Triopae filius 10 Iasus et rex nonus Sthenelas siue Stheneleus siue Sthenelus, uarie quippe in diuersis auctoribus innenitur. His temporibus etiam Mercurius fuisse perhibetur, nepos Atlantis ex Maia filia, quod uulgatiores etiam litterae personant. Multarum autem artium peritus claruit, quas et hominibus tradidit; quo 15 merito eum post mortem deum esse uoluerunt siue etiam crediderunt. Posterior fuisse Hercules dicitur, ad ea tamen tempora pertinens Argiuorum; quamuis nonnulli eum Mercurio praeferant tempore; quos falli existimo. Sed quolibet tempore nati sint, constat inter historicos graues, qui haec 20 antiqua litteris mandauerunt, ambos homines fuisse, et quod mortalibus ad istam uitam commodius ducendam beneficia multa contulerint, honores ab eis meruisse diuinos. Minerua uero longe his antiquior; nam temporibus Ogygi ad lacum, qui Tritonis dicitur, uirginali apparuisse fertur aetate, unde 25 et Tritonia nuncupata est; multorum sane operum iuuentrix et tanto procliuius dea credita, quanto minus origo eius innotuit. Quod enim de capite Iouis nata canitur, poetis et fabulis, non historiae rebusque gestis est adplicandum. Quamquam Ogygus ipse quando fuerit, cuius temporibus etiam 30

1 nuncupatur *e*¹ 3 fabulos *e*¹; fabulose *e*² 9 *εὐφρα* *m.* 2 *deletum e*
 11 *ira-fuf (sic!) g;* *iapf p* 13 *nepus g;* *neptis e* 21 *manducauerunt e*
 24 *Ogygii v* 26 *multo* ^{*ru*} *e* 30 *ogygus (ogigus) codd. praeter b;*
ogigis b; *Ogygius v* cuiusque *e*

diluuium magnum factum est, non illud maximum, in quo nulli homines euaserunt. nisi qui in arca esse potuerunt, quod gentium nec Graeca nec Latina nouit historia, sed tamen maius quam postea tempore Deucalionis fuit, inter
 5 scriptores historiae non conuenit. Nam Varro inde exorsus est librum, cuius mentionem superius feci, et nihil sibi, ex quo perueniat ad res Romanas, proponit antiquius quam Ogygi diluuium, hoc est Ogygi factum temporibus. Nostri autem qui chronica scripserunt, prius Eusebius, post Hieronymus,
 10 qui utique praecedentes aliquos historicos in hac opinione seeuti sunt, post annos amplius quam trecentos iam secundo Argiuorum Phoroneo rege regnante Ogygi diluuium fuisse commemorant. Sed quolibet tempore fuerit, iam tamen Minerua tamquam dea colebatur regnante Atheniensibus Cecrope, sub
 15 quo rege etiam ipsam uel instauratam ferunt uel conditam ciuitatem.

CAPUT VIII.

Quando Atheniensium sit ciuitas condita, et quam causam nominis eius Varro perhibeat.

20 Nam ut Athenae uocarentur, quod certe nomen a Minerua est, quae Graece Ἀθηναῖα dicitur, hanc causam Varro indicat. Cum apparuisset illic repente oliuae arbor et alio loco aqua erupisset, regem prodigia ista mouerunt, et misit ad Apollinem Delphicum sciscitatum quid intellegendum esset quidue
 25 faciendum. Ille respondit, quod olea Mineruam significaret, unda Neptunum, et quod esset in ciuium potestate, ex cuius potius nomine duorum deorum, quorum illa signa essent, ciuitas uocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto ciues omnes ntriusque sexus (mos enim tunc in eisdem locis erat, ut
 30 etiam feminae publicis consultationibus interessent) ad feren-

1 in quo *egp*; in *om. rell. v Domb.* 7 8 Ogygii *v* 9 cronica *eg*;
 chronicam *p* eusebeus *p* 10 utrique *e* 12 Ogygii *v* 18 sit
 ciuitas *fgp*; ciuit. sit *v* 26 ex *om.* *p*¹ 27 nomine potius *v* signa
 illa *v* 30 consult. *g*

dum suffragium conuocauit. Consulta igitur multitudine mares pro Neptuno, feminae pro Minerua tulere sententias, et quia una plus inuenta est feminarum, Minerua uicit. Tunc Neptunus iratus marinis fluctibus exaestuans terras Atheniensium populatus est; quoniam spargere latius quaslibet aquas 5 difficile daemonibus non est. Cuius ut iracundia placaretur, triplici supplicio dicit idem auctor ab Atheniensibus adfectas esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia, ut nullus nascentium maternum nomen acciperet, ut ne quis eas Athenaeas uocaret. Ita illa ciuitas, mater aut nutrix liberalium 10 doctrinarum et tot tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Graecia clarius adque nobiliter, ludificantibus daemonibus de lite deorum suorum, maris et feminae, et de uictoria per feminas feminae Athenas nomen accepit, et a uicto laesa ipsam uictoris uictoriam punire compulsa est, plus 15 aquas Neptuni quam Mineruae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerua quae uicerat uicta est; nec adfuit suffragatricibus suis, ut suffragiorum deinceps perdita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Athenaeas saltem uocari liceret et eius deae mereri uocabulum, 20 quam uiri dei uictorem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia properaret!

CAPUT X.

Quid Varro tradat de nuncupatione Areopagi et de diluio Deucalionis. 25

Et tamen Marcus Varro non uult fabulosis aduersus deos fidem adhibere figmentis, ne de maiestatis eorum dignitate indignum aliquid sentiat. Et ideo nec Areon pagon, ubi cum Atheniensibus Paulus apostolus disputauit, ex quo

29 Act. 17

3 plus una *p* est inuenta *v* tum *eg* 7 effectas *e* 10 aut *mss.*; ac *v* 11 quia *g* 20 saltim *g* 22 possint *g* 24 ariopagi *p* 26 et tamen *mss.*; attamen *v* 28 et 279, *S* areon pagon *mss.*; Areopagon *v*

loco Areopagitae appellati sunt curiales urbis eiusdem, uult
 inde accepisse nomen, quod Mars, qui Graece Ἄρης dicitur,
 cum homicidii crimine reus fieret, iudicantibus duodecim dis
 in eo pago sex sententiis absolutus est (quia ubi paris numeri
 5 sententiae fuissent, praeponi absolutio damnationi solebat);
 sed contra istam, quae multo amplius est celebrata, opinio-
 nem aliam quandam de obscurarum notitia litterarum causam
 nominis huius conatur adstruere, ne Areon pagon Athenienses
 de nomine Martis et pagi quasi Martis pagum nominasse
 10 credantur, in iniuriam uidelicet numinum, a quibus litigia
 uel iudicia existimat aliena; non minus hoc, quod de Marte
 dicitur, falsum esse adseuerans, quam illud quod de tribus
 deabus, Iunone scilicet et Minerua et Venere, quae pro malo
 aureo adipiscendo aput iudicem Paridem de pulchritudinis
 15 excellentia certasse narrantur et ad placandos ludis deos, qui
 delectantur seu ueris seu falsis istis criminibus suis, inter
 theatricos plausus cantantur adque saltantur. Haec Varro non
 credit, ne deorum naturae seu moribus credat incongrua; et
 tamen non fabulosam, sed historicam rationem de Athenarum
 20 uocabulo reddens tantam Neptuni et Mineruae litem suis
 litteris inserit, de cuius nomine potius illa ciuitas uocaretur,
 ut, cum prodigiorum ostentatione contenderent, inter eos iudi-
 care nec Apollo consultus auderet, sed deorum iurgium finien-
 dum, sicut memoratarum trium dearum ad Paridem Iuppiter,
 25 ita et iste ad homines mitteret, ubi uinceret Minerua suffragiis
 et in poena suarum suffragatricium uinceretur, quae in aduer-
 sariis suis uiris obtinere Athenas potuit, et amicas suas
 feminas Athenaeas habere non potuit. His temporibus, ut
 Varro scribit, regnante Atheniensibus Cranao, successore Cecro-
 30 pis, ut autem nostri Eusebius et Hieronymus, adhuc eodem
 Cecrope permanente, diluuium fuit, quod appellatum est
 Deucalionis, eo quod ipse regnabat in earum terrarum par-

2 accipisse *g* 6 est amplius *v* celebratam *g* 7 obscurum *e*¹

10 nominum *e*¹ *g* 13 iu Non; feil. *g* 15 ludis deos] ludeos *g*¹

29 crano *g* 32 Deucal. *om. e*

tibus, ubi maxime factum est. Hoc autem diluuium nequam ad Aegyptum adque ad eius uicina peruenit.

CAPUT XI.

Quo tempore Moyses populum Dei ex Aegypto eduxerit, et Iesus Naue, qui eidem successit, quorum regum aetate sit mortuus. 5

Eduxit ergo Moyses ex Aegypto populum Dei nouissimo tempore Cecropis Atheniensium regis, cum apud Assyrios regnaret Ascatades, apud Sicyonios Marathus, apud Argiuos Triopas. Educto autem populo in monte Sina diuinitus acceptam tradidit legem, quod uetus dicitur testamentum, quia promissiones terrenas habet, et per Iesum Christum futurum fuerat testamentum nouum, quo regnum caelorum promitteretur. Hunc enim ordinem seruari oportebat, sicut in uno quoque homine, qui in Deum proficit, id agitur, quod ait apostolus, ut non sit prius quod spiritale est; sed quod animale, postea spiritale; quoniam sicut dicit et uerum est, primus homo de terra, terrenus; secundus homo de caelo. Rexit autem populum Moyses per annos quadraginta in deserto et mortuus est annorum centum et uiginti, cum Christum etiam ipse prophetasset per figuras observationum carnalium in tabernaculo et sacerdotio et sacrificiis aliisque mysticis plurimisque mandatis. Moysi successit Iesus Naue et in terra promissionis introductum populum conlocauit ex auctoritate diuina debellatis gentibus, a quibus eadem loca tenebantur. Qui cum populum rexisset post mortem Moysi uiginti et septem annos, etiam ipse defunctus 25

16 1. Cor. 15, 46 sq.

4 populum dei ex *fg*; populum de *pqv* 5 et hiesus *fg*; de iesu *pqv*
 9 marathus *ea* 10 acceptum *e'* 15 pficit *e* 19 de caelo *egpp*
Domb.; de caelo caelestis *abav* per omnes, *in marg.* annos, *e*
 23 iesu *eg*; hiesu *b* 24 terra *egpp* *Domb.*; terram *abav* repro-
 missionis *g* inductum *p* 26 populo///, rum (?) *eras.*, *g* 27 septim
 annis *g*

est regnante apud Assyrios octauo decimo Amynta, apud Sicyonios sexto decimo Corace, apud Argiuos decimo Danao, apud Athenienses quarto Erichthonio.

CAPUT XII.

⁵ De sacris falsorum deorum, quae reges Graeciae illis temporibus instituerunt, quae ab exitu Israel ex Aegypto usque ad Iesu Naue obitum dinumerantur.

Per haec tempora, id est ab exitu Israel ex Aegypto usque ad mortem Iesu Naue, per quem populus idem terram promissionis accepit, sacra sunt instituta dis falsis a regibus Graeciae, quae memoriam diluuii et ab eo liberationis hominum uitaeque tunc aerumnosae modo ad alta, modo ad plana migrantium sollemni celebritate reuocarunt. Nam et Luperorum per sacram uiam adscensum adque descensum sic interpretantur, ut ab eis significari dicant homines, qui propter aquae inundationem summa montium petiuerunt et rursus eadem residente ad ima redierunt. His temporibus Dionysum, qui etiam Liber pater dictus est et post mortem deus habitus, uitem ferunt ostendisse in Attica terra hospiti suo. Tunc ²⁰ Apollini Delphico instituti sunt ludi musici, ut placaretur ira eius, qua putabant adflictas esse sterilitate Graeciae regiones, quia non defenderint templum eius, quod rex Danaus, cum easdem terras bello inuasisset, incendit. Hos autem ludos ut instituerent, oraculo sunt eius admoniti. In Attica ²⁵ uero rex Erichthonius ei ludos primus instituit, nec ei tantum, sed etiam Mineruae, ubi praemium uictoribus oleum ponebatur, quod eius fructus inuentricem Mineruam, sicut uini Liberum tradunt. Per eos annos a rege Xantho Creten-

2 denao e 6 ex] de p 7 ad iesu (iesu/, s eras., g; hiesū f) naue obitum f g p q; ad obitum Iesu Naue v Domb. denum. f 9 promiss. b e p p a; repromiss. a g v 14 ac p 17 dionysium mss. v 19 terra om. e 20 ^{ab} apollini g 21 sterilit. g 24 atticō g¹; actica e 25 erichthon. g

sium, cuius apud alios aliud nomen inuenimus, rapta perhibetur Europa, et inde geniti Rhadamanthus, Sarpedon et Minos, quos magis ex eadem muliere filios Iouis esse uulgatum est. Sed talium deorum cultores illud, quod de rege Cretensium diximus, historicae ueritati, hoc autem, quod de Ioue poetae 5 cantant, theatra concrepant, populi celebrant, uanitati deputant fabularum, ut esset unde ludi fierent placandis numinibus etiam falsis eorum criminibus. His temporibus Hercules in Syria clarus habebatur; sed nimirum alius, non ille, de quo supra locuti sumus. Secretiore quippe historia plures 10 fuisse dicuntur et Liberi patres et Hercules. Hunc sane Herculem, cuius ingentia duodecim facta numerant, inter quae Antaei Afri necem non commemorant, quod ea res ad alterum Herculem pertinet, in Oeta monte a se ipso incensum produunt suis litteris, cum ea uirtute, qua multa subegerat, morbum 15 tamen, quo languebat, sustinere non posset. Illo tempore uel rex uel potius tyrannus Busiris suis dis suos hospites immobilabat, quem filium perhibent fuisse Neptuni ex matre Libya, filia Epaphi. Verum non credatur hoc stuprum perpetrasse Neptunus, ne di accusentur; sed poetis et theatris ista tri- 20 buantur, ut sit unde placentur. Erichthonii regis Atheniensium, cuius nouissimis annis Iesus Naue mortuus reperitur, Vulcanus et Minerua parentes fuisse dicuntur. Sed quoniam Mineruam uirginem uolunt, in amborum contentione Vulcanum commotum effudisse aiunt semen in terram adque inde homini 25 nato ob eam causam tale inditum nomen. Graeca enim lingua ἔρις contentio, γῆθών terra est, ex quibus duobus compositum uocabulum est Erichthonius. Verum, quod fatendum est, refellunt et a suis dis repellunt ista doctiores, qui hanc opinionem

2 minus *g* 6 cantent *g* 13 anthei *eg* affri *e* ad om. *e*¹
 14 quem in *e* o&a *g*¹; o&a' *g*²; oete *p* 15 multa *abegppra f* *Domb.*;
 monstra *v* 16 possit *g* uel om. *g* . 17 busirius *e* suos
 potius hosp. *e* 19 paphi *b* trupum (*sic!*) *e* 21 erichthon. *et sū*
l. 28 *eg* 27 γῆθών] cthon *gpa*; ethon *p*; othon *e*: ce thon *a*; ///thon.
 etc (?) *eras.*, *in marg.* icton, *b*; et γῆθών *v*

fabulosam hinc exortam ferunt, quia in templo Vulcani et Mineruae, quod ambo unum habebant Athenis, expositus inuentus est puer dracone inuolutus, qui eum significauit magnum futurum, et propter commune templum, cum essent
 5 parentes eius ignoti, Vulcani et Mineruae dictum esse filium. Nominis tamen eius originem fabula illa potius quam ista designat historia. Sed quid ad nos? Hoc in ueracibus libris homines instruat religiosos, illud in fallacibus ludis daemones delectet impuros; quos tamen illi religiosi tamquam deos
 10 colunt, et cum de illis haec negant, ab omni eos crimine purgare non possunt, quoniam ludos eis poscentibus exhibent, ubi turpiter aguntur, quae uelut sapienter negantur, et his falsis ac turpibus di placantur, ubi etsi fabula cantat crimen numinum falsum, delectari tamen falso crimine crimen est
 15 uerum.

CAPUT XIII.

Qualium fabularum figmenta exorta sint eo tempore, quo Hebraeis iudices praeesse coeperunt.

Post mortem Iesu Naue populus Dei iudices habuit, quibus
 20 temporibus alternauerunt apud eos et humilitates laborum pro eorum peccatis, et prosperitates consolationum propter miserationem Dei. His temporibus fabulae fictae sunt de Triptolemo, quod iubente Cerere anguibus portatus alitibus indigentibus terris frumenta uolando contulerit; de Minotauro, quod bestia
 25 fuerit inclusa Labyrintho, quo cum intrassent homines, inextricabili errore inde exire non poterant; de Centauris, quod equorum hominumque fuerit natura coniuncta; de Cerbero, quod sit triceps inferorum canis; de Phryxo et Helle eius sorore, quod uecti ariete uolauerint; de Gorgone, quod fuerit

3 eum, *in marg. m.* 2 cū, *e* 18 praecesse *f* coeperunt de theologis poetis *adiuncta cap. XIII in inscriptione, f* 19 hiesu *g* 23 anguibus *g* indigent. *g*^l 24 uolando frum. *e* 26 de centauris, *in marg. de ipocentauris, e* 28 et belle *e*

crinita serpentibus et adspicientes conuertebat in lapides; de Bellerophonte, quod equo pennis uolante sit uectus, qui equus Pegasus dictus est; de Amphione, quod citharae suauitate lapides mulserit et adtraxerit; de fabro Daedalo et eius Icaro filio, quod sibi coaptatis pinnis uolauerint; de Oedipo, 5 quod monstrum quoddam, quae Sphinga dicebatur, humana facie quadrupedem, soluta quae ab illa proponi soleret uelut insolubili quaestione suo praecipitio perire compulerit; de Antaeo. quem necauit Hercules, quod filius terrae fuerit, propter quod cadens in terram fortior soleret adsurgere; et 10 si qua forte alia praetermissi. Hae fabulae bellum ad usque Troianum, ubi secundum librum Marcus Varro de populi Romani gente finiuit, ex occasione historiarum, quae res ueraciter gestas continent, ita sunt ingeniis hominum fictae, ut non sint obprobriis numinum adfixae. Porro autem quicum- 15 que finxerunt a Ioue ad stuprum raptum pulcherrimum puerum Ganymedem, quod nefas rex Tantalus fecit et Ioui fabula tribuit, uel Danaes per imbrem aureum adpetisse concubitum, ubi intellegitur pudicitia mulieris auro fuisse corrupta, quae illis temporibus uel facta uel ficta sunt, aut facta ab aliis et 20 ficta de Ioue, dici non potest quantum mali de hominum praesumserint cordibus, quod possent ista patienter ferre mendacia, quae tamen etiam libenter amplexi sunt. Qui utique quanto deuotius Iouem colunt, tanto eos, qui haec de illo dicere ausi sunt, seuerius punire debuerunt. Nunc uero non 25 solum eis, qui ista finxerunt, irati non sunt, sed ut talia figmenta etiam in theatris agerent, ipsos deos potius iratos habere timuerunt. His temporibus Latona Apollinem peperit, non illum, cuius oracula solere consuli superius loquebamur,

2 bellorofonte *gp*; bellerefronte *e* pinnis *e* *Domb.* 3 anphione *eg*
 4 mulcerit. *i m.* 2 *in e corr.*, *g* eius icaro *mss.*; Icaro eius *v*
 5 oedippo *egp* 6 spinga *ep* 7 solutam *e* soleret *ab p Domb.*;
 solet *gp a*; solebat *e fv* 9 antheo *eg* negauit *e' g'* herculis *g*
 11 bellum ad usque *mss.*; ad bellum usque *v* 15 abpropriis *e* 21 uel
 ficta *e* 24 de illo *om. p, inclusit Domb.* 25 ausi sunt dicere *p*
 26 pinxerunt *e* 28 peperit Apoll. *v*

sed illum, qui cum Hercule seruiuit Admeto; qui tamen sic est deus creditus, ut plurimi ac paene omnes unum eundemque Apollinem fuisse opinentur. Tunc et Liber pater bellauit in India, qui multas habuit in exercitu feminas, quae
 5 Bacchae appellatae sunt, non tam uirtute nobiles quam furore. Aliqui sane et uictum scribunt istum Liberum et uinctum; nonnulli et occisum in pugna a Perseo, nec ubi fuerit sepultus tacent; et tamen eius uelut dei nomine per immundos daemones Bacchanalia sacra uel potius sacrilegia sunt insti-
 10 tuta, de quorum rabiosa turpitudine post tam multos annos sic senatus erubuit, ut in urbe Roma esse prohiberet. Per ea tempora Perseus et uxor eius Andromeda postea quam sunt mortui, sic eos in caelum receptos esse crediderunt, ut imagines eorum stellis designare eorumque appellare nominibus
 15 non erubescerent, non timerent.

CAPUT XIII.

De theologis poetis.

Per idem temporis interuallum exstiterunt poetae, qui etiam theologi dicerentur, quoniam de dis carmina faciebant, sed
 20 talibus dis, qui licet magni homines, tamen homines fuerunt aut mundi huius, quem uerus Deus fecit, elementa sunt aut in principatibus et potestatibus pro uoluntate Creatoris et suis meritis ordinati, et si quid de uno uero Deo inter multa uana et falsa cecinerunt, colendo cum illo alios, qui di non sunt,
 25 eisque exhibendo famulatum, qui uni tantum debetur Deo, non ei utique rite seruierunt nec a fabuloso deorum suorum dedecore etiam sibi se abstinere potuerunt — Orpheus, Musaeus, Linus. Verum isti theologi deos coluerunt, non pro dis culti sunt; quamuis Orpheum nescio quo modo infernis sacris
 30 uel potius sacrilegiis praeficere soleat ciuitas inpiorum. Uxor

1 qui cum Hercule seruiuit admeto (amneto *p*) *mss.*; quem cum Hercule ferunt Admeti regis armenta puisse *v* 11 perhiberet *e* 12 persaeus *e* 15 non ante timer. *om.* *e* 24 cecinerunt *abegpav*; cecinerint *p* *Domb.* colendo sunt *om.* *e* 26 recte, in marg. rite, *e* 30 sacrilegis *e*¹

autem regis Athamantis, quae uocabatur Ino, et eius filius Melicertes praecipitio spontaneo in mari perierunt et opinione hominum in deos relati sunt, sicut alii homines eorum temporum, Castor et Pollux. Illam sane Melicertis matrem Leucothean Graeci, Matutam Latini uocauerunt, utrique tamen 5 putantes deam.

CAPUT XV.

De occasu regni Argiuorum, quo tempore aput Laurentes Picus Saturni filius regnum [patris] primus accepit. 10

Per ea tempora regnum finitum est Argiuorum, translatum ad Mycenae, unde fuit Agamemnon, et exortum est regnum Laurentum, ubi Saturni filius Picus regnum primus accepit, iudicante aput Hebraeos femina Debbora; sed per illam Dei spiritus id agebat; nam etiam prophetissa erat, cuius propheta 15 minus aperta est, quam ut possimus eam sine diuturna expositione de Christo demonstrare prolatam. Iam ergo regnabant Laurentes utique in Italia, ex quibus euidentior ducitur origo Romana post Graecos; et tamen adhuc regnum Assyrium permanebat, ubi erat rex uicensimus et tertius Lampares, cum 20 primus Laurentum Picus esse coepisset. De huius Pici patre Saturno uiderint quid sentiant talium deorum cultores, qui negant hominem fuisse; de quo et alii scripserunt, quod ante Picum filium suum in Italia ipse regnauerit, et Vergilius notioribus litteris dicit: 25

14 Iudic. 5

1 athamantis *b*; adamantis *rell.* ut *superscripto* et, *e* 2 melicertos *b* 5 maturam *e* 6 eam *g* 8 hoccasu *fg* aput latinos *p*
 9 secturni *f* patris *om. fg* 12 ad Myc. usque ad exortum *om. e*
 mecenae *g* 13 laurentium *b e* 14 iudeos, in *marg.* hebreos, *e*
 deborra, in *marg.* debbora, *e*; debrora *g* 16 eam *om. e¹* 18 ubique *p*
 19 assyrium *gp*; assyriorum *rell. v* 20 uice/simus (n *eras.*) *g* et
 tertius *b e g*; et *om. v Domb.* lampares *e* 21 laurentium *e* 23 eum
 hominem *e*

Is genus indocile et dispersum montibus altis
 Composuit legesque dedit Latiumque uocari
 Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
 Aurea quae perhibent illo sub rege fuere
 5 Saecula.

Sed haec poetica opinentur esse figmenta et Pici patrem
 Stercen potius fuisse adseuerent, a quo peritissimo agricola
 inuentum ferunt, ut fimo animalium agri fecundarentur, quod
 ab eius nomine stercus est dictum; hunc quidam Stercutium
 10 uocatum ferunt. Qualibet autem ex causa eum Saturnum
 appellare uoluerint, certe tamen hunc Stercen siue Stercutium
 merito agriculturae fecerunt deum. Picum quoque similiter
 eius filium in talium deorum numerum receperunt, quem prae-
 clarum augurem et belligeratorem fuisse adserunt. Picus
 15 Faunum genuit, Laurentum regem secundum; etiam iste deus
 illis uel est uel fuit. Hos ante Troianum bellum diuinos ho-
 nores mortuis hominibus detulerunt.

CAPUT XVI.

De Diomede post excidium Troiae in deos relato,
 20 cuius socii crediti sunt in uolucres esse conuersi.

Troia uero euersa excidio illo usquequaque cantato pueris-
 que notissimo, quod et magnitudine sui et scriptorum excel-
 lentibus linguis insigniter diffamatum adque uulgatum est
 gestumque regnante iam Latino Fauni filio, ex quo Latinorum
 25 regnum dici coepit Laurentumque cessauit, Graeci uictores
 deletam Troiam relinquentes et ad propria remeantes diuersis
 et horrendis cladibus dilacerati adque contriti sunt; et tamen

5 Aen. VIII, 321 sqq.

1 et *mss.*; ac *v* 3 totus *g* 4 Aureaque ut *v* 10 saturnom *e*¹
 11 exercen *g* stercensi ūf cuium *e* 15 laurentium *e* 16 uel est]
 uellem *e* Hōf *e* 19 excid. troiae *fg*; Troiae excid. *pqv* 20 cre-
 diti sunt *fgp*; traditi sunt *qv* 21 excidio *eg*; et excidio *abpρa*
 22 sua *e*² 25 laurentiumq. *e* 26 relinquentes *mss.*; derelinquentes *v*
 27 constructi *e*

etiam ex eis deorum suorum numerum auxerunt. Nam et Diomedem fecerunt deum, quem poena diuinitus inrogata perhibent ad suos non reuertisse; eiusque socios in uolucres fuisse conuersos non fabuloso poeticoque mendacio, sed historica adtestatione confirmant; quibus nec deus, ut putant, factus 5 humanam reuocare naturam uel ipse potuit uel certe a Ioue suo rege tamquam caelicola nouicius inpetrauit. Quin etiam templum eius esse aiunt in insula Diomedea, non longe a monte Gargano, qui est in Apulia, et hoc templum circumnolare adque incolere has alites tam mirabili obsequio, ut 10 aquam impleant et adspergant; et eo si Graeci uenerint uel Graecorum stirpe prognati, non solum quietas esse, uerum et insuper adulare; si autem alienigenas uiderint, subuolare ad capita tamque grauibus ictibus, ut etiam perimant, uulnerare. Nam duris et grandibus rostris satis ad haec proelia perhi- 15 bentur armatae.

CAPUT XVII.

De incredibilibus commutationibus hominum
quid Varro tradiderit.

Hoc Varro ut adstruat, commemorat alia non minus incredi- 20 bilia de illa maga famosissima Circe, quae socios quoque Ulixis mutauit in bestias, et de Arcadibus, qui sorte ducti tranatabant quoddam stagnum adque ibi conuertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta niuebant. Si autem carne non uescerentur humana, rursus post 25 nouem annos eodem renatato stagno reformabantur in homines.

2 diomedem *a e g p a*; diomedem *b p v* 8 diomedea *ep* 11 aquam *mss.*; rostrum aqua *v* 12 prognati *b g p a*; propugnati *e*; propaginati *p*; progeniti *a v* 13 adulare *b g*; adolare *p f*; adulari *ep*; aduolare *a² a*; auolare *a¹* 14 perimantur *e* 15 nostris, *in marg.* rostris *e* 18 hom. commut. *p* 19 tradiderit *f g p q*; crediderit *v* 21 de maga illa *v magna b e¹* circea *b* 22 Ulyssis *v* 23 tranatabant *p*; tranabant *g¹*; transtabant *e¹*; transnatabant *a b e² g² a v*; transebantur (?) *p*; transibant *p² Domb.* 26 annos ·VIII· *a* renatato *mss.*; Renato *v* formabantur *g*

Denique etiam nominatim expressit quendam Demaenetum gustasse de sacrificio, quod Arcades immolato puero deo suo Lycaeo facere solerent, et in lupum fuisse mutatum et anno decimo in figuram propriam restitutum pugilatum sese exercuisse et Olympiaco uicisse certamine. Nec idem propter aliud arbitratur historicus in Arcadia tale nomen adfictum Pani Lycaeo et Ioui Lycaeo nisi propter hanc in lupos hominum mutationem, quod eam nisi ui diuina fieri non putarent. Lupus enim Graece λύκος dicitur, unde Lycaei nomen apparet inflexum. Romanos etiam Lupercos ex illorum mysteriorum ueluti semine dicit exortos.

CAPUT XVIII.

Quid credendum sit de transformationibus, quae arte daemonum hominibus uidentur accidere.

Sed de ista tanta ludificatione daemonum nos quid dicamus, qui haec legent, fortassis exspectent. Et quid dicemus, nisi de medio Babylonis esse fugiendum? Quod praeceptum propheticum ita spiritaliter intellegitur, ut de huius saeculi ciuitate, quae profecto et angelorum et hominum societas in piorum est, fidei passibus, quae per dilectionem operatur, in Deum uiuum proficiendo fugiamus. Quanto quippe in haec ima potestatem daemonum maiorem uidemus, tanto tenacius Mediatori est inhaerendum, per quem de imis ad summa conscendimus. Si enim dixerimus ea non esse credenda, non desunt etiam nunc, qui eius modi quaedam uel certissima audisse uel etiam expertos se esse adseuerent. Nam et nos cum essemus in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres inbutas his malis artibus in caso dare

17 Esai. 48, 20

2 gustasse *abegpp²αf*; cum gustasset *v Domb.* 3 et in lupum *abegpp²f*; et lupum *α*; in lupum *v* 4 duodecimo *e* pugilatum *aege²*; pugillatu *bp*; pugilatu *αv* 8 ui diuina] diuinitus *e* poterent *g¹* 9 lykos *g*; lycus *e* 10 uelut *v* 11 exhortos *g* 14 accedere *fg* 16 ni *e¹*

solere dicebant quibus uellent seu possent uiatoribus, unde in iumenta ilico uerterentur et necessaria quaeque portarent post- que perfuncta opera iterum ad se redirent; nec tamen in eis mentem fieri bestialem, sed rationalem humanamque seruari, sicut Apuleius in libris, quos asini aurei titulo inscripsit, sibi 5 ipsi accidisse, ut accepto ueneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicauit aut finxit.

Haec uel falsa sunt uel tam inusitata, ut merito non credantur. Firmissime tamen credendum est omnipotentem Deum posse omnia facere quae uoluerit, siue uindicando siue prae- 10 stando, nec daemones aliquid operari secundum naturae suae potentiam (quia et ipsa angelica creatura est, licet proprio uitio sit maligna) nisi quod ille permiserit, cuius iudicia occulta sunt multa, iniusta nulla. Nec sane daemones naturas creant, si aliquid tale faciunt, de qualibus factis ista uertitur 15 quaestio; sed specie tenus, quae a uero Deo sunt creata, commutant, ut uideantur esse quod non sunt. Non itaque solum animum, sed ne corpus quidem ulla ratione crediderim daemonum arte uel potestate in membra et liniamenta bestialia ueraciter posse conuerti, sed phantasticum hominis, quod 20 etiam cogitando siue somniando per rerum innumerabilia genera uariatur et, cum corpus non sit, corporum tamen similes mira celeritate formas capit, sopitis aut obpressis corporeis hominis sensibus ad aliorum sensum nescio quo ineffabili modo figura corporea posse perduci; ita ut corpora ipsa hominum 25 alicubi iaceant, uiuentia quidem, sed multo grauius adque uehementius quam somno suis sensibus obseratis; phantasticum autem illud ueluti corporatum in alicuius animalis effigie appareat sensibus alienis talisque etiam sibi esse homo uide-

1 seu] uel, *in marg.* seu, *p* et iumenta ⁱⁿ *e* 2 illico *bpv* quae *g*¹; q; quae *g*² post quae *g* 3 ad se ipsos *e* 7 uinxit *e* 8 Hec autem *p* 9 tenendum *bp* 10 omnia posse *v* 13 sit uitio *v* 14 sunt nulla *g* 16 a *om.* *e*¹ 17 quae, *in marg.* quod, *e* 18 ne *appa*; nec *begfv* 19 lineam.. *e*¹ *v* 20 plantast. *et sic* 27 *e*¹ 25 figuram corpoream *e* 26 quidem] tamen *p* 28 uelut *p* 29 homo esse *v*

atur, sicut talis sibi uideri posset in somnis, et portare onera; quae onera si uera sunt corpora, portantur a daemonibus, ut inludatur hominibus, partim uera onerum corpora, partim iumentorum falsa cernentibus. Nam quidam nomine Praestantius
 5 patri suo contigisse indicabat, ut uenenum illud per caseum in domo sua sumeret et iaceret in lecto suo quasi dormiens, qui tamen nullo modo poterat excitari. Post aliquot autem dies eum uelut euigilasse dicebat et quasi somnia narrasse quae passus est, caballum se scilicet factum annonam inter
 10 alia iumenta baiulasse militibus, quae dicitur Retica, quoniam ad Retias deportatur. Quod ita, ut narrauit, factum fuisse conpertum est; quae tamen ei sua somnia uidebantur. Indicauit et alius se domi suae per noctem, antequam requiesceret, uidisse uenientem ad se philosophum quendam sibi notissimum
 15 sibique exposuisse nonnulla Platonica, quae antea rogatus exponere nolisset. Et cum ab eodem philosopho quaesitum fuisset, quid in domo eius fecerit, quod in domo sua petenti negauerat: „Non feci, inquit, sed me fecisse somniaui.“ Ac per hoc alteri per imaginem phantasticam exhibitum est uigilanti, quod alter uidit in somnis.

Haec ad nos non quibuscumque, qualibus credere putaremus indignum, sed eis referentibus peruenerunt, quos nobis non existimarem fuisse mentitos. Proinde quod homines dicuntur
 25 datumque est litteris ab dis uel potius daemonibus Arcadibus in lupos solere conuerti, et quod

Carminibus Circe socios mutauit Ulixi,

secundum istum modum mihi uidetur fieri potuisse, quem dixi, si tamen factum est. Diomedeam autem uolucres, quando quidem genus earum per successionem propaginis durare per-

26 Verg. Eclog. 8, 70

1 possit p 3 uero honesta, *in marg.* onerū, e 6 et] ut e¹ 10 quoniam . . deportatur *om. e* 14 quendam philos. v 17 quor e 24 ab *om. e* 25 lupos e 26 mutabit e Olyxi e; Ulyxis b; Ulyssis v 28 diomedias e 29 propaganis e

libetur, non mutatis hominibus factas, sed subtractis credo
 fuisse subpositas, sicut cerua pro Iphigenia, regis Agamemnonis
 filia. Neque enim daemonibus iudicio Dei permissis huius
 modi praestigiae difficiles esse potuerunt; sed quia illa uirgo
 postea uiua reperta est, subpositam pro illa esse ceruam facile 5
 cognitum est. Socii uero Diomedis quia nusquam subito con-
 paruerunt et postea nullo loco apparuerunt, perdentibus eos
 ultoribus angelis malis, in eas aues, quae pro illis sunt occulte
 ex aliis locis, ubi est hoc genus auium, ad ea loca perductae
 ac repente subpositae, creduntur esse conuersi. Quod autem 10
 Diomedis templo aquam rostris adferunt et adspargunt, et quod
 blandiuntur Graecigenis adque alienigenas persequuntur, miran-
 dum non est fieri daemonum instinctu, quorum interest per-
 suadere deum factum esse Diomedem ad decipiendos homines,
 ut falsos deos cum ueri Dei iniuria multos colant et homini- 15
 bus mortuis, qui nec cum uiuerent uere uixerunt, templis
 altaribus, sacrificiis sacerdotibus (quae omnia cum recta sunt
 non nisi uni Deo uiuo et uero debentur) inseruiant.

CAPUT XVIII.

Quod eo tempore Aeneas in Italiam uenerit, quo 20
 Labdon iudex praesidebat Hebraeis.

Eo tempore post captam Troiam adque deletam Aeneas cum
 niginti nauibus, quibus portabantur reliquiae Troianorum, in
 Italiam uenit, regnante ibi Latino et apud Athenienses Menes-
 theo, apud Sicyonios Polyphide, apud Assyrios Tautane, apud 25
 Hebraeos autem iudex Labdon fuit. Mortuo autem Latino
 regnauit Aeneas tribus annis, eisdem in supradictis locis
 manentibus regibus, nisi quod Sicyoniorum iam Pelagus erat

2 figenia e agamen/nonis g; agemennonis e 5 ceruam esse v
 9 ab eo loco, in marg. ad ea loca, e 11 templo a b e g p p f; tem-
 plum α; in templum v 12 adque (atque) mss.; om. v alienas g
 18 non si e 21 praessidebat f 24 menisteo e 25 autane mss.
 praeter b²; au,tane b² 28 pelagus g

et Hebraeorum iudex Samson; qui cum mirabiliter fortis esset, putatus est Hercules. Sed Aenean, quoniam quando mortuus est non comparuit, deum sibi fecerunt Latini. Sabini etiam regem suum primum Sancum siue, ut aliqui appellant, Sanctum, rettulerunt in deos. Per idem tempus Codrus rex Atheniensium Peloponnensibus eiusdem hostibus ciuitatis se interficiendum ignotus obiecit; et factum est. Hoc modo eum praedicant patriam liberasse. Responsum enim acceperant Peloponnenses tum demum se superaturos, si eorum regem non occidissent. Fefellit ergo eos habitu pauperis apparendo et in suam necem per iurgium prouocando. Unde ait Vergilius:

Et iurgia Codri.

Et hunc Athenienses tamquam deum sacrificiorum honore coluerunt. Quarto Latinorum rege Siluio Aeneae filio, non de Creusa, de qua fuit Ascanius, qui tertius ibi regnauit, sed de Lauinia Latini filia, quem postumum Aeneas dicitur habuisse, Assyriorum autem uicensimo et nono Oneo et Melanthe Atheniensium sexto decimo, iudice autem Hebraeorum Heli sacerdote regnum Sicyoniorum consumptum est, quod per annos nongentos quinquaginta et nouem traditur fuisse porrectum.

CAPUT XX.

De successione ordinis regii apud Israelitas post iudicum tempora.

Mox eisdem per loca memorata regnantibus Israelitarum regnum finito tempore iudicum a Saule rege sumsit exordium, quo tempore fuit propheta Samuel. Ab illo igitur tempore hi reges Latinorum esse coeperunt, quos cognominabant Siluios;

12 Ecl. 5, 11

1 sampson *g* 4 xanctum *gp* alii quidam *p* 6 peloponnens. *eg*
 7 ^{ut} ignotus *e* 8 acciperant *g*; acceperunt *e* 13 at iurgia *v* 15 uoluerunt *e* 17 lauinia *e* posthumum *gv* 21 nungent. *e* 23 post iudices *pq* 27 Samuel proph. *v* hii *g*

ab eo quippe, qui filius Aeneae primus dictus est Siluius, ceteris subsecutis et propria nomina inponebantur et hoc non defuit cognomentum; sicut longe postea Caesares cognominati sunt, qui successerunt Caesari Augusto. Reprobato autem Saule, ne quisquam ex eius stirpe regnaret, eoque defuncto 5 Dauid successit in regnum post annos a Saulis imperio quadraginta. Tunc Athenienses habere deinde reges post Codri interitum destiterunt et magistratus habere coeperunt administrandae rei publicae. Post Dauid, qui etiam ipse quadraginta regnavit annos, filius eius Salomon rex Israelitarum fuit, qui 10 templum illud nobilissimum Dei Hierosolymitanum condidit. Cuius tempore aput Latinos condita est Alba, ex qua deinceps non Latinorum, sed Albanorum reges appellari, in eodem tamen Latio, coeperunt. Salomoni successit filius eius Roboam, sub quo in duo regna populus ille diuisus est, et singulae 15 partes suos singulos reges habere coeperunt.

CAPUT XXI.

De regibus Latii, quorum primus Aeneas et duodecimus Auentinus di facti sunt.

Latium post Aenean, quem deum fecerunt, undecim reges 20 habuit, quorum nullus deus factus est. Auentinus autem, qui duodecimo loco Aenean sequitur, cum esset prostratus in bello et sepultus in eo monte, qui etiam nunc eius nomine nuncupatur, deorum talium, quales sibi faciebant, numero est additus. Alii sane noluerunt eum in proelio scribere occisum, 25 sed non conparuisse dixerunt; nec ex eius uocabulo appellatum montem, sed ex aduentu auium dictum Auentinum. Post hunc non est deus factus in Latio nisi Romulus conditor Romae. Inter istum autem et illum reges reperiuntur duo, quorum primus est, ut eum Vergiliano uersu eloquar: 30

6 Reg. II, 2

6 ·XL· g 8 admagistrandae regi publicae e 10 eius om. e 20 fecerunt *b e p p a*; fecerat *a*; fecerant *g . f v* 25 in *om. e* 26 eum dixerunt *g* nec *a b e p p a . f*; sed nec *v* 27 dictum esse *a f* 30 Virgil. *v*

Proximus ille Procas, Troianae gloria gentis.

Cuius tempore quia iam quodam modo Roma parturiebatur, illud omnium regnorum maximum Assyrium finem tantae diuturnitatis accepit. Ad Medos quippe translatum est post
 5 annos ferme mille trecentos quinque, ut etiam Beli, qui Ninum genuit et illic paruo contentus imperio primus rex fuit, tempora computentur. Procas autem regnauit ante Amulium. Porro Amulius fratris sui Numitoris filiam, Rheam nomine, quae etiam Ilia uocabatur, Romuli matrem, Vestalem uirginem
 10 fecerat, quam uolunt de Marte geminos concepisse, isto modo stuprum eius honorantes uel excusantes, et adhibentes argumentum, quod infantes expositos lupa nutriuerit. Hoc enim genus bestiae ad Martem existimant pertinere, ut uidelicet ideo lupa credatur admouisse ubera paruulis, quia filios domini
 15 sui Martis agnouit; quamuis non desint qui dicant, cum expositi uagientes iacerent, a nescio qua primum meretrice fuisse collectos et primas eius suxisse mamillas (meretrices autem lupas uocabant, unde etiam nunc turpia loca earum lupanaria nuncupantur), et eos postea ad Faustulum peruenisse pastorem
 20 adque ab eius Acca uxore nutritos. Quamquam si ad arguendum hominem regem, qui eos in aquam proici crudeliter iusserat, eis infantibus, per quos tanta ciuitas condenda fuerat, de aqua diuinitus liberatis per lactantem feram Deus uoluit subuenire, quid mirum est? Amulio successit in regnum
 25 Latiare frater eius Numitor, auus Romuli, cuius Numitoris primo anno condita est Roma; ac per hoc cum suo deinceps, id est Romulo, nepote regnauit.

1 Aen. VI, 767

3 assyrium *b²gpp*; assyriorum *ab¹ev* 4 est *om. b¹ρ* 11 struprum *e*
 12 nutrierit *e* 24 amulio autem *g* 25 latiare *egpρ* *f* *Domb.*; latiar *α*;
 latiale *abpv* eius *om. e* 27 est *om. e*

CAPUT XXII.

Quod eo tempore Roma sit condita, quo regnum Assyriorum intercudit et quo Ezechias regnabat in Iuda.

Ne multis morer, condita est ciuitas Roma uelut altera 5
 Babylon et uelut prioris filia Babylonis, per quam Deo placuit orbem debellare terrarum et in unam societatem rei publicae legumque perductum longe lateque pacare. Erant enim iam populi ualidi et fortes et armis gentes exercitatae, quae non facile cederent, et quas opus esset ingentibus periculis et 10 uastatione utrimque non parua adque horrendo labore superari. Nam quando regnum Assyriorum totam paene Asiam subiugauit, licet bellando sit factum, non tamen multum asperis et difficilibus bellis fieri potuit, quia rudes adhuc ad resistendum gentes erant nec tam multae uel magnae. Si quidem 15 post illud maximum adque uniuersale diluuium, cum in arca Noe octo soli homines euaserunt, anni non multo amplius quam mille transierant, quando Ninus Asiam totam excepta India subiugauit. Roma uero tot gentes [et] Orientis et Occidentis, quas imperio Romano subditas cernimus, non ea cele- 20 ritate ac facilitate perdomuit, quoniam paulatim crescendo robustas eas et bellicosas, quaqua uersum dilatabatur, inuenit. Tempore igitur, quo Roma condita est, populus Israel habebat in terra promissionis annos septingentos decem et octo. Ex quibus uiginti septem pertinent ad Iesum Naue, deinde ad 25 tempus iudicum trecenti uiginti nouem. Ex quo autem reges ibi esse coeperant, anni erant trecenti sexaginta duo. Et rex tunc erat in Iuda, cuius nomen erat Achaz uel, sicut alii computant, qui ei successit Ezechias, quem quidem constat optimum et piissimum regem Romuli regnasse temporibus. In 30

3 regnauit *p* 11 superare *e*¹ 15 nec tamen *ep* uel magnae
mss.; uel tam magnae *v* 16 illum *g* et uniu. *e* 18 transierunt *a*
 19 et ante Orientis *om.* *egp* 21 crescendo *codd. praeter p, v*; incre-
 scendo *p Domb.* 24 decim *g* 25 hiesum *g* 26 ibi reges *v* 28 in
sup. lin. e

ea uero Hebraei populi parte, quae appellabatur Israel, regnare coeperat Osee.

CAPUT XXIII.

De Sibylla Erythraea, quae inter alias Sibyllas
5 cognoscitur de Christo euidencia multa cecinisse.

Eodem tempore nonnulli Sibyllam Erythraeam uaticinatam ferunt. Sibyllas autem Varro prodit plures fuisse, nou uuam. Haec sane Erythraea Sibylla quaedam de Christo manifesta conscripsit; quod etiam nos prius in Latina lingua uersibus
10 male Latinis et non stantibus legimus per nescio cuius interpretis inperitiam, sicut post cognouimus. Nam uir clarissimus Flaccianus, qui etiam proconsul fuit, homo facillimae facundiae multaeque doctrinae, cum de Christo conloqueremur, Graecum nobis codicem protulit, carmina esse dicens Sibyllae Erythraeae,
15 ubi ostendit quodam loco in capitibus uersuum ordinem litterarum ita se habentem, ut haec in eo uerba legerentur: Ἰησοῦς Χρῆστος Θεοῦ υἱὸς σωτήρ, quod est Latine, Iesus Christus Dei filius saluator. Hi autem uersus, quorum primae litterae istum sensum, quem diximus, reddunt, sicut eos quidam Latinis et stantibus uersibus est interpretatus, hoc continent:
20

— Iudicii signum tellus sudore madescet.

≡ E caelo rex adueniet per saecula futurus.

⊃ Scilicet ut carnem praesens, ut indicet orbem.

○ Unde Deum cernent incredulus adque fidelis

22 Oracc. Sibyll. VIII, 217 sqq. (p. 153 ed. Rzach)

1 hebraei *mss.*; Hebraici *v* 3 XXIII. *in margine*: quando uel quid fuerit erythea (*sic*) sibylla uaticinata de Xpo. *g* 4 aerithrea *fg* 5 agnoscitur *p* 6 erytheream *p* 7 prodit *ep Domb.*; prodidit *bgv* 10 et constantibus *e* 12 proconsule *p* 17 CREISTOS *p* *vos p*; hos *b* 20 testantibus. *in marg.* et non, *e* 22 sqq. *uersus non discreti sunt in g*; *graecae initiales singulis uersibus praemissae sunt in c* 23 H] E c 24 ut carnem *ep¹ (?) Domb.* (*cf. graeca Σάρκα παρόντων πάντων κρέατος: κρέατος ἀπαντα*); *carnem g*; carne *a*; in carnem, in *in ras. b p²*; in carne *apfv* 25 cernet *g*

1 Celsum cum sanctis aevi iam termino in ipso.
 2 Sic animae cum carne aderunt, quas iudicat ipse,
 3 Cum iacet incultus densis in uepribus orbis,
 4 Reicient simulacra uiri, cunctam quoque gazam,
 5 Exuret terras ignis pontumque polumque
 6 Inquirens taetri portas effringet Auerni.
 7 Sanctorum sed enim cunctae lux libera carni
 8 Tradetur, fontes aeterna flamma creinabit.
 9 Occultos actus retegens tunc quisque loquetur
 10 Secreta, adque Deus reserabit pectora luci.
 11 Tunc erit et luctus, stridebunt dentibus omnes.
 12 Eripitur solis iubar et chorus interit astris.
 13 Voluetur caelum, lunaris splendor obibit;
 14 Deiciet colles, ualles extollet ab imo.
 15 Non erit in rebus hominum sublime uel altum.
 16 Iam aequantur campis montes et caerula ponti
 17 Omnia cessabunt, tellus confracta peribit:
 18 Sic pariter fontes torrentur fluminaque igni.
 19 Sed tuba tum sonitum tristem demittet ab alto
 20 Orbe, gemens facinus miserum uariosque labores,
 21 Tartareumque chaos monstrabit terra dehiscens.
 22 Et coram hic Domino reges sistentur ad unum.
 23 Reccidet e caelo ignisque et sulphuris amnis.

In his Latinis uersibus de Graeco utcumque translatis ibi non
 potuit ille sensus occurrere, qui fit, cum litterae, quae sunt 25
 in eorum capitibus, coniectuntur, ubi 1 littera in Graeco posita
 est, quia non potuerunt Latina uerba inueniri, quae ab eadem
 littera inciperent et sententiae conuenirent. Hi autem sunt
 uersus tres, quintus et octauus decimus et nonus decimus.
 Denique si litteras quae sunt in capitibus omnium uersuum 30
 coniectentes horum trium quae scriptae sunt non legamus, sed
 pro eis 1 litteram, tamquam in eisdem locis ipsa sit posita,
 recordemur, exprimitur in quinque uerbis: Iesus Christus Dei

2 iudicet *v* 3 uepribus *e* 5 terra[~]s, ignis *e* pontum que al
 caelum polūq; (= alii cael. polūq;); *marginali glossa in textum recepta g*
 8 tradentur *g* aeternum *v* 9 occultus *g* 10 adque *om. e* reser-
 auit *e* 19 dimittet *gp* 23 reccidet *b²e g p*; recidet *a b¹p a f v*
eccelo e caelo *ab g p p a f*; caelis *v* sulphoris *g*; sullpuris *e*
 28 hii *g* 30 si *om. e* 32 eis *a*

filius saluator; sed cum Graece hoc dicitur, non Latine. Et
 sunt uersus uiginti et septem, qui numerus quadratum ternar-
 rium solidum reddit. Tria enim ter ducta fiunt nouem; et
 ipsa nouem si ter ducantur, ut ex lato in altum figura con-
 surgat, ad uiginti septem perueniunt. Horum autem Grae-
 5 corum quinque uerborum, quae sunt Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ
 υἱὸς σωτήρ, quod est Latine Iesus Christus Dei filius saluator,
 si primas litteras iungas, erit ἰχθὺς, id est piscis, in quo
 nomine mystice intellegitur Christus, eo quod in huius mor-
 10 talitatis abyssu uelut in aquarum profunditate uiuus, hoc est
 sine peccato, esse potuerit.

Haec autem Sibylla siue Erythraea siue, ut quidam magis
 credunt, Cumaea ita nihil habet in toto carmine suo, cuius
 exigua ista particula est, quod ad deorum falsorum siue
 15 factorum cultum pertineat, quin immo ita etiam contra eos
 et contra cultores eorum loquitur, ut in eorum numero depu-
 tanda uideatur, qui pertinent ad ciuitatem Dei. Inserit etiam
 Lactantius operi suo quaedam de Christo uaticinia Sibyllae,
 quamuis non exprimat cuius. Sed quae ipse singillatim posuit,
 20 ego arbitratus sum coniuncta esse ponenda, tamquam unum
 sit prolixum, quae ille plura commemorauit et breuia. 'In
 manus [iniquas], inquit, infidelium postea ueniet; dabunt autem
 Deo alapas manibus incestis et impurato ore expuent uenenatos
 sputus; dabit uero ad uerbera simpliciter sanctum dorsum.
 25 Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat, quod uerbum
 uel unde uenit, ut inferis loquatur et corona spinea coronetur.
 Ad cibum autem fel et ad sitim acetum dederunt; inhospiti-
 talitatis hanc monstrabunt mensam. Ipsa enim insipiens tuum
 Deum non intellexisti, indentem mortalium mentibus, sed

18 Instit. III, 18 sq.

2 :XXVII· *gp* 4 ex alto, *in marg.* ex lato, *e* consurg. figura *b*
 6 Xpf *mss.* theu *mss.* y/iol, *i eras.*, *g* 8 IXOYC *g*; IXYC *e*
 pincis *g* 10 unus *e*¹ 21 illa *a* 22 iniquas *om. a b e g p q r a f*
 inquit *om. a* postea *om. p* 24 exputus *p* uerba *e* 26 inde *e*
 27 acoetum *e* 29 sed spinis *a b e g*; sed et spinis *p v Domb.*

spinis coronasti et horridum fel miscuisti. Templi uero uelum scindetur; et medio die nox erit tenebrosa nimis in tribus horis. Et morte morietur tribus diebus somno suscepto; et tunc ab inferis regressus ad lucem ueniet primus resurrectionis principio reuocatis ostenso.' Ista Lactantius carptim per 5 interualla disputationis suae, sicut ea poscere uidebantur, quae probare intenderat, adhibuit testimonia Sibyllina, quae nos nihil interponentes, sed in unam seriem conexas ponentes solis capitibus, si tamen scriptores deinceps ea seruare non neglegant, distinguenda curauimus. Nonnulli sane Erythraeam Si- 10 byllam non Romuli, sed belli Troiani tempore fuisse scripserunt.

CAPUT XXIII.

Quod regnante Romulo septem sapientes claruerint, quo tempore decem tribus, quae Israel 15 dicebantur, in captiuitatem a Chaldaeis ductae sunt, idemque Romulus mortuus diuino honore donatus est.

Eodem Romulo regnante Thales Milesius fuisse perhibetur, unus e septem sapientibus, qui post theologos poetas, in 20 quibus Orpheus maxime omnium nobilitatus est, σοφοί appellati sunt, quod est Latine sapientes. Per idem tempus decem tribus, quae in diuisione populi uocatae sunt Israel, debellatae a Chaldaeis et in eas terras captivae ductae sunt, remanentibus in Iudaea terra duabus illis tribubus, quae nomine Iudae 25 uocabantur sedemque regni habebant Hierusalem. Mortuum Romulum, cum et ipse non comparuisset, in deos, quod et uulgo notissimum est, rettulere Romani; quod usque adeo fieri iam desierat (nec postea nisi adulando, non errando, factum est temporibus Caesarum), ut Cicero magnis Romuli laudibus 30 tribuat, quod non rudibus et indoctis temporibus, quando

31 cf. infra XXII, 6

2 in medio e in trib. horis om. p 8 cor. exam e 10 eritheam g
 21 Sopphy^{ttē}, m. 2 corr., e 25 in iudaeam e 30 et, in marg. ut. e

facile homines fallebantur, sed iam ex politis et eruditis meruerit
 hos honores, quamuis nondum efferbuerat ac pullulauerat
 philosophorum subtilis et acuta loquacitas. Sed etiamsi poste-
 5 ab antiquis institutos colere ut deos et habere non destiterunt;
 quin etiam simulacris, quae ueteres non habebant, auxerunt
 uanae adque inopiae superstitionis inlecebram, id efficientibus
 inmundis in eorum corde daemonibus per fallacia quoque
 10 iam urbaniore saeculo non fingeantur, per ludos tamen in
 eorundem falsorum numinum obsequium turpiter agerentur.
 Regnauit deinde Numa post Romulum, qui cum illam ciuitatem
 putauerit deorum profecto falsorum numerositate muniendam,
 in eandem turbam referri mortuus ipse non meruit, tamquam
 15 ita putatus sit caelum multitudine numinum constipasse, ut
 locum ibi reperire non posset. Hoc regnante Romae et aput
 Hebraeos initio regni Manasse, a quo in pio rege propheta
 Esaias perhibetur occisus, Samiam fuisse Sibyllam ferunt.

CAPUT XXV.

20 Qui philosophi enituerint regnante aput Romanos
 Tarquinio Prisco, aput Hebraeos Sedechia, cum
 Hierusalem capta est templumque subuersum.

Regnante uero aput Hebraeos Sedechia et aput Romanos
 Tarquinio Prisco, qui successerat Anco Marcio, ductus est
 25 captiuus in Babyloniam populus Iudaeorum euersa Hierusalem
 et templo illo a Salomone constructo. Increpantes enim eos
 prophetae de iniquitatibus et impietatibus suis haec eis uen-
 tura praedixerant, maxime Hieremias, qui etiam numerum

28 Hierem. 25, 11

1 sed etiam *e* eruditis et ex politis *p* meruerit *a b e g p v*; meruit
Domb. 2 efferbuerat *a e v*; efferuuerat *b¹ g p*; efferuerat *b² p*. 9 quae
 etiam *e* 10 orbaniore *g* non finge.] confingeb. *e* 11 nominum *g p*
 17 manasse *e* 21 sedhecia *g*; sedecia *f* 23 sedecia *g* 24 succes-
 serat *e* anchō martio *ep* 25 babylon. *g* 28 iheremias *g*

definiuit annorum. Eo tempore Pittacus Mitylenaeus, alius e
 septem sapientibus, fuisse perhibetur. Et quinque ceteros, qui,
 ut septem numerentur, Thaleti, quem supra commemorauimus,
 et huic Pittaco adduntur, eo tempore fuisse scribit Eusebius,
 quo captiuus Dei populus in Babylonia tenebatur. Hi sunt 5
 autem: Solon Atheniensis, Chilon Lacedaemonius, Periandrus
 Corinthius, Cleobulus Lindius, Bias Prienaenus. Omnes hi,
 septem appellati sapientes, post poetas theologos claruerunt,
 quia genere uitae quodam laudabili praestabant hominibus
 ceteris et morum nonnulla praecepta sententiarum breuitate 10
 complexi sunt. Nihil autem monumentorum, quod ad litteras
 adtinet, posteris reliquerunt, nisi quod Solon quasdam leges
 Atheniensibus dedisse perhibetur; Thales uero physicus fuit
 et suorum dogmatum libros reliquit. Eo captiuitatis Iudaicae
 tempore et Anaximander et Anaximenes et Xenophanes physici 15
 claruerunt. Tunc et Pythagoras, ex quo coeperunt appellari
 philosophi.

CAPUT XXVI.

Quod eo tempore, quo inpletis septuaginta annis
 Iudaeorum est resoluta captinitas, Romani quo- 20
 que a dominatu sint regio liberati.

Per idem tempus Cyrus, rex Persarum; qui etiam Chaldaeis
 et Assysiis imperabat. relaxata aliquanta captinitate Iudaeo-
 rum, quinquaginta milia hominum ex eis ad instaurandum
 templum regredi fecit. A quibus tantum prima coepta funda- 25
 mina et altare constructum est. Incursantibus autem hostibus
 nequaquam progredi aedificando ualuerunt, dilatatumque opus
 est usque ad Darium. Per idem tempus etiam illa sunt gesta,
 quae conscripta sunt in libro Iudith; quem sane in canone
 scripturarum Iudaei non recepisse dicuntur. Sub Dario ergo 30

3 ut] usque *p* numerantur et thaleti *p* 6 chilon (cilon *g*) *codd.*;
 Chilo *v* periandrus *codd.*; Periander *v* 7 cleobulus *p*; cleobolus
 lydius *b* byas *g* 14 docmatum *g* iudeice *e* 21 sint *fgp*;
 sunt *qv* 29 canone *abegpv*; canonem *ρ f Domb.* 30 recipisse *g*

rege Persarum inpletis septuaginta annis, quos Hieremias propheta praedixerat, reddita est Iudaeis soluta captiuitate libertas, regnante Romanorum septimo rege Tarquinio. Quo expulso etiam ipsi a regum suorum dominatione liberi esse
 5 coeperunt. Usque ad hoc tempus prophetas habuit populus Israel; qui cum multi fuerint, paucorum et aput Iudaeos et aput nos canonica scripta retinentur. De quibus me aliqua positurum esse promisi in hoc libro, cum clauderem superiorem, quod iam uideo esse faciendum.

10 CAPUT XXVII.

De temporibus prophetarum, quorum oracula habentur in libris quique tunc de uocatione gentium multa cecinerunt, quando Romanorum regnum
 coepit Assyriorumque defecit.

15 Tempora igitur eorum ut possimus aduertere, in anteriora paululum recurramus. In capite libri Osee prophetae, qui primus in duodecim ponitur, ita scriptum est: Verbum Domini, quod factum est ad Osee in diebus Oziae et Ioatham et Achaz et Ezechiae regum Iuda. Amos
 20 quoque diebus regis Oziae prophetasse se scribit; addit etiam Hieroboam regem Israel, qui per eosdem dies fuit. Nec non Esaias, filius Amos, siue supradicti prophetae siue, quod magis perhibetur, alterius qui non propheta eodem nomine uocabatur, eosdem reges quattuor, quos posuit Osee, in capite
 25 libri sui ponit, quorum diebus se prophetasse prae loquitur. Michaeas etiam eadem suae prophetiae commemorat tempora post dies Oziae. Nam tres qui sequuntur reges nominat, quos et Osee nominauit, Ioatham et Achaz et Ezechian. Hi sunt, quos eodem tempore simul prophetasse ex eorum litteris

17 Osee 1, 1

5 c. XXVII. Usque *g* 7 scriptura *b p* 9 faciendum, *in marg.* factū, *e* 11 oraculo *g f* 15 in anter.] interiora *e* 17 est *om. e* 19 28 ioatham *g*; ioatham *a b p v* 28 ezechian *e g*; Ezechiam *v Domb.*

inuenitur. His adiungitur Ionas eodem Ozia rege regnante et Ioel, cum iam regnaret Ioatham, qui successit Oziae. Sed istorum prophetarum duorum tempora in chronicis, non in eorum libris potuimus inuenire, quoniam de suis diebus tacent. Tenduntur autem hi dies a rege Latinorum Proca siue superiore Auentino usque ad regem Romulum iam Romanum, uel etiam usque ad regni primordia successoris eius Numae Pompilii (Ezechias quippe rex Iuda eo usque regnauit); ac per hoc per ea tempora isti uelut fontes prophetiae pariter eruperunt, quando regnum defecit Assyrium coepitque Romanum; ut scilicet, quem ad modum regni Assyriorum primo tempore exstitit Abraham, cui promissiones apertissimae fierent in eius seminè benedictionis omnium gentium, ita occidentalis Babylonis exordio, qua fuerat Christus imperante uenturus, in quo inplerentur illa promissa, oracula prophetarum non solum loquentium, uerum etiam scribentium in tantae rei futurae testimonium soluerentur. Cum enim prophetae numquam fere defuissent populo Israel, ex quo ibi reges esse coeperunt, in usum tantummodo eorum fuere, non gentium; quando autem scriptura manifestius prophetica condebatur, quae gentibus quandoque prodesset, tunc oportebat inciperet, quando condebatur haec ciuitas, quae gentibus imperaret.

CAPUT XXVIII.

De his, quae ad euangelium Christi pertinent,
quid Osee et Amos prophetauerint.

Osee igitur propheta, quanto profundius quidem loquitur, tanto operosius penetratur. Sed aliquid inde sumendum est

5 latino *a* Proca siue super. Auentino *om. a* 6 romanorum *b v*
8 eosque *e* 15 post promissa cum *Dombarto uirgulam posui* oracula
a b e g p; ora *p a*¹ *Domb.* (ora prophetarum scribentium soluuntur *uix*
ferri potest, etiamsi cum Dombarto progr. p. 9 interpreteris loquendi
potestas conceditur. *oracula prophetarum cum* promissiones sint, soluuntur *ut* promissa soluuntur) 20 scriptura *a b e g p p a*; ea script. *v*
21 incipere *b e p a* 26 quando *g* 27 operosius *e* pnotatur, in
 marg. penetratur, e est *om. e*

et hic ex nostra promissione ponendum. Et erit, inquit, in loco quo dictum est eis: Non populus meus uos, uocabuntur et ipsi filii Dei uiui. Hoc testimonium propheticum de uocatione populi gentium, qui prius non pertinebat ad Deum, etiam apostoli intellexerunt. Et quia ipse quoque populus gentium spiritaliter est in filiis Abrahae ac per hoc recte dicitur Israel, propterea sequitur et dicit: Et congregabuntur filii Iuda et filii Israel in id ipsum, et ponent sibi principatum unum et adscendent a terra. Hoc si adhuc uelimus exponere, eloquii prophetici obtundetur sapor. Recolatur tamen lapis ille angularis et duo parietes, unus ex Iudaeis, alter ex gentibus; ille nomine filiorum Iuda, iste nomine filiorum Israel, eidem uni principatui suo in id ipsum innitentes et adscendentes agnoscantur a terra. Istos autem carnaliter Israelitas, qui nunc nolunt credere in Christum, postea credituros, id est filios eorum (nam utique isti in suum locum moriendo transibunt), idem propheta testatur dicens: Quoniam diebus multis sedebunt filii Israel sine rege, sine principe, sine sacrificio, sine altari, sine sacerdotio, sine manifestationibus. Quis non uideat nunc sic esse Iudaeos? Sed quid adiungat, audiamus. Et postea, inquit, reuertentur filii Israel et inquirent Dominum Deum suum et Dauid regem suum, et stupebunt in Domino et in bonis ipsius in nouissimis diebus. Nihil est ista prophetia manifestius, cum Dauid regis nomine significatus intellegitur Christus, quia factus est, sicut dicit apostolus, ex semine Dauid secundum carnem. Praenuntiauit iste propheta etiam tertio die Christi resurrectionem

1 Osee 1, 10 5 Rom. 9, 26 7 Osee 1, 11 12 Eph. 2, 14
22 Osee 3, 4 sq. 27 Rom. 1, 3

2 quod *ep*¹ 3 ibi uocab. *b²g²* 6 abrahae reputatur *e* 9 sibi
abegppα; sibimet *fv* 12 duo illi *v* 15 carnaliter *abegppα*
carnales *fv* 18 testatur *ē e* 20 sacerdote, *in marg.* sacerdotio, *e*
26 cum] quia *a* 27 intellegatur *gv* quia *egp Domb.*; qui *abv*

futuram, sicut eam prophetica altitudine praenuntiari oportebat, ubi ait: Sanabit nos post biduum, in die tertio resurgemus. Secundum hoc enim nobis dicit apostolus: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite. Amos quoque de rebus talibus sic prophetat: 5
 Praepara, inquit, te, ut inuoces Deum tuum Israel; quia ecce ego firmans tonitrum et creans spiritum et adnuntians in hominibus Christum suum; et alio loco: In illa die, inquit, resuscitabo tabernaculum Daud, quod cecidit, et reaedificabo, quae- ceci. 10
 derunt eius, et destructa eius resuscitabo et reaedificabo ea sicut dies saeculi; ita ut exquirant me residui hominum et omnes gentes, in quibus inuocatum est nomen meum super eos, dicit Dominus faciens haec. 15

CAPUT XXVIII.

Quae ab Esaia de Christo et ecclesia sint praedicta.

Esaias propheta non est in libro duodecim prophetarum, qui propterea dicuntur minores, quia sermones eorum sunt 20
 breues in eorum comparatione, qui maiores ideo uocantur, quia proluxa uolumina condiderunt; ex quibus est hic Esaias, quem propter eadem prophetiae tempora subiungo supradictis duobus. Esaias ergo inter illa, quae arguit iniqua et iusta praecepit et peccatori populo mala futura praedixit, etiam de 25
 Christo et ecclesia, hoc est de rege et ea quam condidit ciuitate, multo plura quam ceteri prophetauit, ita ut a quibusdam euangelista quam propheta potius diceretur. Sed propter rationem operis terminandi unum de multis hoc loco ponam. Ex

2 Osee 6, 2 4 Coloss. 3, 1 6 Amos 4, 12 sq. 9 Amos 9, 11 sq.

2 et in *e* 3 nobis *sup. lin. g* 6 prepara//. ta *eras., e* 7 tonitrum *e p p Domb.; tonitruum a b g α f v* 8 nominibus *g* 10 ceciderunt ei *e* 19 Esaias, E *ex l corr., g* 22 prolexa *g¹*

persona quippe Dei Patris loquens: Ecce, inquit, intellegit
 puer meus et exaltabitur et glorificabitur ualde.
 Quem ad modum stupescunt super te multi, ita gloria
 priuabitur ab hominibus species tua et gloria tua ab
 5 hominibus; ita mirabuntur gentes multae super eum
 et continebunt reges os suum; quoniam quibus non
 est nuntiatum de illo, uidebunt, et qui non audierunt,
 intellegent. Domine, quis credidit auditui nostro, et
 brachium Domini cui reuelatum est? Adnuntiauimus
 10 coram illo, ut infans, ut radix in terra sitiendi: non
 est species illi neque gloria. Et uidimus eum, et non
 habebat speciem neque decorem; sed species eius
 sine honore, deficiens prae omnibus hominibus. Homo
 in plaga positus et sciens ferre infirmitatem; quo-
 15 niam auersa est facies eius, inhonoratus est nec
 magni aestimatus est. Hic peccata nostra portat et
 pro nobis dolet; et nos existimauimus illum esse in
 dolore et in plaga et in adflictione. Ipse autem uul-
 neratus est propter iniquitates nostras et infirmatus
 20 est propter peccata nostra. Eruditio pacis nostrae in
 eo; liuore eius nos sanati sumus. Omnes ut oues
 errauimus, homo a uia sua errauit; et Dominus tra-
 didit illum pro peccatis nostris; et ipse, propter
 quod adflictus est, non aperuit os. Ut ouis ad immo-
 25 landum ductus est et ut agnus ante eum, qui se ton-
 deret, sine uoce, sic non aperuit os suum. In humi-
 litate iudicium eius sublatum est. Generationem eius

1 Esai. 52, 13 sqq. 8 ib. 53, 1 sqq.

2 glorif.] honorificabitur *e*¹ *α* 3 stupiscent *g* 4 prius ab hominibus
om. p; species . . . ab hominibus *om. b* gl. t. ab omnibus *e*
 7 nuntiatum *mss.*; annuntiatum *v* 8 auditu *e* 9 brachium *ρ* *Domb.*
 annuntiabimus *bg* 10 radex *g* sicienti *g* 11 Et *om. e* 12 eius
om. e 13 hominibus *om. e* 14 iniquitatem *p* 15 aduersa *e* est
 post inhon. *om. e* 17 existimauimus *a b p*; exestimabimus *p*¹; aestima-
 uimus *eg α* 24 os *mss.*; os suum *v* 25 tonderet *mss.*; tondet *v*

quis enarrabit? Quoniam tolletur de terra uita eius. Ab iniquitatibus populi mei ductus est ad mortem. Et dabo malignos pro sepultura eius et dinites pro morte eius. Quoniam iniquitatem non fecit nec dolum in ore suo; et Dominus uult purgare eum de plaga. 5 Si dederitis pro peccato animam uestram, uidebitis semen longaeuum; et Dominus uult auferre a dolore animam eius, ostendere illi lucem et formare intellectum, iustificare iustum bene seruientem pluribus; et peccata eorum ipse portabit. Propterea ipse here- 10 ditabit plures et fortium diuidet spolia, propter quod tradita est ad mortem anima eius, et inter iniquos aestimatus est et ipse peccata multorum portauit, et propter peccata eorum traditus est. Haec de Christo

Iam uero de ecclesia, quod sequitur, audiamus. Laetare, 15 inquit, sterilis, quae non paris; erumpe et clama, quae non parturis; quoniam multi filii desertae magis quam eius, quae habet uirum. Dilata locum tabernaculi tui et aulaearum tuarum; fige, uoli parcere, prolonga funiculos tuos et palos tuos conforta, adhuc 20 in dextram et sinistram partem extende. Et semen tuum hereditabit gentes, et ciuitates desertas inhabitabis. Ne timeas, quoniam confusa es, neque reueraris, quia exprobrata es; quoniam confusionem aeternam obliuisceris et obprobrium uiduitatis tuae 25 non eris memor. Quoniam Dominus faciens te, Dominus Sabaoth nomen ei; et qui eruit te, ipse Deus Israel uniuersae terrae uocabitur: et cetera. Verum ista

15 Esai. 54, 1 sqq.

5 de] a e 10 propterea ipse hered. m. 1 in marg. e 13 portabit
a e g p p a 16 sterelis g p a clama a b¹ g p a .f v; exclama b² e p Domb.
19 aulaearum e; aula/rum p; aularum a g p a .f; aula^m b 21 dexteram e g
22 hereditauit e¹ inhabitabilis e¹ 25 obprobrium b¹ e p p a .f Domb.;
obprobrii a b² g v 26 domini sab. p 27 ei a b g p p .f; eius e a v
eruit] e f e

sint satis; et in eis sunt exponenda nonnulla; sed sufficere arbitror quae ita sunt aperta, ut etiam inimici intellegere cogantur inuiti.

CAPUT XXX.

5 Quae Michaeas et Ionas et Ioel nono testamento congruentia prophetarint.

Michaeas propheta Christum in figura ponens magni cuiusdam montis haec loquitur: Erit in nouissimis diebus manifestus mons Domini paratus super uertices montium et exaltabitur super colles. Et festinabunt ad eum plebes, et ibunt gentes multae et dicent: Venite. ascendamus in montem Domini et in domum Dei Iacob, et ostendet nobis uiam suam, et ibimus in semitis eius; quia ex Sion procedet lex et uerbum Domini ex Hierusalem. Et iudicabit inter plebes multas, et redarguet gentes potentes usque in longinquum. Praedicens iste propheta et locum in quo natus est Christus: Et tu, inquit, Bethleem, domus Ephrata, minima es, ut sis in milibus Iuda; ex te mihi prodiet, ut sit in principem Israel; et egressus eius ab initio et ex diebus aeternitatis. Propterea dabit eos usque ad tempus parturientis, pariet, et residui fratres eius conuertentur ad filios Israel. Et stabit et uidebit et pascet gregem suum in uirtute Domini, et in honore nominis Domini Dei sui erunt; quoniam nunc magnificentur usque ad summum terrae.

18 Mich. 5, 2 sqq.

1 sint] *ī e* 5 ioel *gfp* de nouo *p* 6 prophetarint *gf*; prophetauerint *pqv* 8 et erit *α* 9 uertice *g^l* 13 ostendit *g* 14 syon et sic semper *eg* procedit *g* 18 ephrata nequaquam minima es in principibus iudae *u* 19 prodiet dux *e* 21 die *e* 22 parturientis] quo parturiens *α* et pariet *e* residui *omisso et g* patres, in marg. fratres, *e* 23 filas (*sic*) *e* 24 parcet *g* 25 nominis *om. e* 26 ad summum terminum terrae *e*

Jonas autem propheta non tam sermone Christum, quam sua quadam passione prophetauit, profecto apertius, quam si eius mortem et resurrectionem uoce clamaret. Ut quid enim exceptus est ventre beluino et die tertio redditus, nisi ut significaret Christum de profundo inferni die tertio rediturum? 5

Ioel omnia, quae prophetat, multis uerbis compellit exponi, ut quae pertinent ad Christum et ecclesiam dilucescant. Unum tamen, quod etiam apostoli commemorauerunt, quando in congregatos credentes Spiritus sanctus, sicut a Christo promissus fuerat, desuper uenit, non praetermittam. Et erit, inquit, 10 post haec, et effundam de spiritu meo super omnem carnem; et prophetabunt filii uestri et filiae uestrae, et seniores uestri somnia somniabunt, et iuuenes uestri uisa uidebunt: et quidem in seruos et ancillas meas in illis diebus effundam de spiri- 15 tu meo.

CAPUT XXXI.

Quae in Abdia et Naum et Ambacu de salute mundi in Christo praenuntiata reperiantur.

Tres prophetae de minoribus, Abdias, Naum, Ambacum, 20 nec tempora sua dicunt ipsi, nec in chronicis Eusebii et Hieronymi, quando prophetauerint, inuenitur. Abdias enim positus est quidem ab eis cum Michaea, sed non eo loco, ubi notantur tempora, quando Michaeam prophetasse ex eius literis constat; quod errore negligenter describentium labores 25 alienos existimo contigisse; duos uero alios commemoratos in codicibus chronicorum, quos habuimus, non potuimus inuenire. Tamen quia canone continentur, nec ipsi oportet praetereantur

3 Ion. 2, 1 9 Act. 2, 17 10 Ioel 2, 28 sq.

6 compellet *g* 14 seruos *codd. praeter a*; seruos meos *a v* 18 et naum *g f*; in naum *p q v Domb.* ambacu *g f*; abacuc *p q v Domb.*
20 ambacum *g p² v*; ambeu *e*; abacuc *b p¹ a Domb.*; abacuch *a*; abbacuc *p .f* 21 sua tempora *v* 27 quod *e* 28 in canone *e* oportet ut *e*

a nobis. Abdias, quantum ad scripturam eius adinet, omnium
 breuissimus prophetarum, aduersus Idumaeam loquitur, gentem
 scilicet Esau, ex duobus geminis filiis Isaac, nepotibus Abrahae,
 maioris illius reprobati. Porro si Idumaeam modo locutionis,
 5 quo intellegitur a parte totum, accipiamus positam esse pro
 gentibus: possumus de Christo agnoscere, quod ait inter
 cetera: In monte autem Sion erit salus et erit sanc-
 tum; et paulo post in fine ipsius prophetiae: Et adscen-
 dent, inquit, resaluati ex monte Sion, ut defendant
 10 montem Esau, et erit Domino regnum. Apparet quippe
 id esse completum, cum resaluati ex monte Sion, id est ex
 Iudaea credentes in Christum, qui praecipue agnoscuntur apo-
 stoli, adscenderunt, ut defenderent montem Esau. Quo modo
 defenderent, nisi per euangelii praedicationem saluos faciendo
 15 eos qui crediderunt, ut eruerentur de potestate tenebrarum et
 transferrentur in regnum Dei? Quod consequenter expressit
 addendo: Et erit Domino regnum. Mons enim Sion
 Iudaeam significat, ubi futura praedicta est salus et sanctum,
 quod est Christus Iesus. Mons uero Esau Idumaea est, per
 20 quam significata est ecclesia gentium, quam defenderunt, sicut
 exposui, resaluati ex monte Sion, ut esset Domino regnum.
 Hoc obscurum erat, antequam fieret; sed factum quis non
 fidelis agnoscat?

Naum uero propheta, immo per illum Deus: Exterminabo,
 25 inquit, sculptilia et conflatilia, ponam sepulturam
 tuam; quia ueloces ecce super montes pedes euan-
 gelizantis et adnuntiantis pacem. Celebra, Iuda.
 dies festos tuos, redde uota tua; quia iam non
 adicient ultra, ut transeant in uetustatem. Consum-
 30 matum est, consumtum est, ablatum est. Adscen-

24 Naum 1, 14 sq.; 2, 1

6 de Christo agn. possumus *v* 15 eruerentur *ex* euentur *corr. e*
 16 transferantur *e* 18 significabant *e* 21 essent *e* 25 conflatilia
 ponam] conponam *e* 26 ecce *om. p* 29 adicietur *e* 30 consum-
 matum est *om. p* consumtum est *g*; consummatum est *p a*; *om. a b e*

dit, qui insufflat in faciem tuam, eripiens te ex tribulatione. Quis adscenderit ab inferis et insufflauerit in faciem Iudae, hoc est Iudaeorum discipulorum, Spiritum sanctum, recolat qui meminit euangelium. Ad nouum enim testamentum pertinent, quorum dies festi ita spiritaliter inno- 5 uantur, ut in uetustatem transire non possint. Porro per euangelium exterminata sculptilia et conflabilia, id est idola deorum falsorum, et obliuioni tamquam sepulturae tradita iam uidemus et hanc etiam in hac re prophetiam completam esse cognoscimus. 10

Ambacum de quo alio quam de Christi aduentu, qui futurus fuerat, intellegitur dicere: Et respondit Dominus ad me et dixit: Scribe uisum aperte in buxo, ut adsequatur qui legit ea; quia adhuc uisio ad tempus, et orietur in fine et non in uacuum; si tardauerit, 15 sustine eum, quia ueniens ueniet et non morabitur?

CAPUT XXXII.

De prophetia quae in oratione Ambacu et cantico continetur. 20

In oratione autem sua cum cantico cui nisi Domino Christo dicit: Domine, audiui auditionem tuam, et timui; Domine, consideraui opera tua, et expaui? Quid enim hoc est nisi praecognitae nouae ac repentinae salutis hominum ineffabilis admiratio? In medio duorum anima- 25 lium cognosceris quid est nisi aut in medio duorum testamentorum, aut in medio duorum latronum, aut in medio

12 Ambac. 2, 2 sq. 22 ib. 3, 1

6 uetustate e 7 sculptilia e 9 uidemus, *in marg.* cognoscimus, e; uidemus α 11 ambacum ^{bi} *egv*; abacuc *bp Domb.*; abacuch a 12 res-
spondit, po *eras.*, e 13 mihi scribe e 16 tardabitur, *in marg.* mor-
rabitur, e 19 ambacu *gf*; abacuc *pqv* 22 auditionem . . . conside-
raui *in marg.* e 23 et *om.* *g^l*

Moysi et Heliae cum illo in monte sermocinantium? Dum adpropinquant anni, nosceris; in aduentu temporis ostenderis, nec exponendum est. In eo cum turbata fuerit anima mea, in ira misericordiae memor eris
 5 quid est nisi quod Iudaeos in se transfigurauit, quorum gentis fuit, qui cum magna ira turbati crucifigerent Christum, ille misericordiae memor dixit: Pater ignosce illis, quia nesciunt quod faciunt? Deus de Theman ueniet et sanctus de monte umbroso et condenso. Quod hic
 10 dictum est: De Theman ueniet, alii interpretati sunt 'ab Austro' uel 'Africo'; per quod significatur meridies, id est feruor caritatis et splendor ueritatis. Montem uero umbrosum adque condensum, quamuis multis modis possit intellegi, libentius acceperim scripturarum altitudinem diuinarum, quibus
 15 prophetatus est Christus. Multa ibi quippe umbrosa adque condensa sunt, quae mentem quaerentis exerceant. Inde autem uenit, cum ibi eum, qui intellegit, inuenit. Operuit caelos uirtus eius, et laudis eius plena est terra quid est nisi quod etiam in psalmo dicitur: Exaltare super caelos,
 20 Deus, et super omnem terram gloria tua? Splendor eius ut lumen erit quid est nisi 'fama eius credentes inluminabit'? Cornua in manibus eius sunt quid est nisi tropaeum crucis? Et posuit caritatem firmam fortitudinis suae nec exponendum est. Ante faciem
 25 eius ibit uerbum, et prodiet in campum post pedes eius quid est nisi quod et antequam huc ueniret praenuntiatus est, et postea quam hinc reuersus est, adnuntiatus est? Ste-

7 Lc. 23, 34

1 cum eo *v* 2 adpropinquauerint *a e* nosceris *e g Domb.*; cognosceris *a b p v* in aduentum *b p* 3 cum *a b e g Domb.*; dum *p v* turbata *b e g p p Domb.*; conturbata *a a v* 5 transfigurabit *e* 8 quod *g p Domb.*; quid *a b e p v* 11 ab africo *b² v* affrico *a e p*; afrigo *g* 14 acciperim *g* 15 quippe ibi *v* 21 nisi quod *e* 23 tropaeum *g*; trophaeum *v* 25 secus pedes, *in marg.* post, *e* 26 nisi antequam quod hic *e* nisi et *omisso* quod *p*

tit. et terra commota est quid est nisi 'stetit ad subueniendum, et terra commota est ad credendum'? Respexit. et tabuerunt gentes, hoc est 'misertus est et fecit populos paenitentes'. Contriti sunt montes uiolentia, hoc est 'uim facientibus miraculis elatorum est contrita superbia'. 5
 Defluerunt colles aeternales. hoc est 'humiliati sunt ad tempus, ut erigerentur in aeternum'. Ingressus aeternos eius pro laboribus uidi, hoc est 'non sine mercede aeternitatis laborem caritatis adspexi'. Tabernacula Aethiopum expauescent et tabernacula terrae Madiam, 10
 hoc est 'gentes repente perterritae nuntio mirabilium tuorum etiam quae non sunt in iure Romano erunt in populo Christiano.' Numquid in fluminibus iratus es, Domine. aut in fluminibus furor tuus aut in mari impetus tuus? hoc ideo dictum est, quia non uenit nunc ut iudicet 15
 mundum, sed ut saluetur mundus per ipsum. Quia adscendes super equos tuos, et equitatio tua salus, hoc est 'euangelistae tui portabunt te, qui reguntur a te. et euangelium tuum salus erit eis. qui credunt in te.' Intendens intendes arcum tuum super sceptrum, dicit Dominus, 20
 hoc est 'comminaberis iudicium tuum etiam regibus terrae.' Fluminibus scindetur terra, hoc est 'influentibus sermonibus praedicantium te aperientur ad confitendum hominum corda, quibus est dictum: Scindite corda uestra et non uestimenta.' Quid est: Videbunt te et dolebunt 25
 populi, nisi ut lugendo sint beati? Quid est: Dispergens aquas incessu, an 'ambulando in eis. qui te usque quaque adnuntiant, hac adque hac dispergis fluenta doctrinae'? Quid est: Dedit abyssus uocem suam, an 'profunditas cordis

2 Ps. 56, 6 16 Io. 3, 17 24 Ioel 2, 13

4 contrita est *v* 10 madiam *gp*; madian *abepar* 13 irascaris *e*
 14 uel in mari *v* 16 qui *p* 17 salus te qui *om. e* 20 dicet *g*
 22 scinditur *g* 24 quibus . . . corda *m. 1 in marg. e* dictum est *v*
 27 incessum *e*; in incessu *ab* an *abg Domb.*; in *e*; nisi *pv* 29 Abyssus dedit *v*

humani quid ei uideretur expressit? Altitudo phantasiae suae tamquam uersus superioris est expositio; altitudo enim est abyssus. Quod autem ait: Phantasiae suae, subaudiendum est 'uocem dedit'; hoc est, quod diximus, 'quid ei uideretur expressit'. Phantasia quippe uisio est, quam non tenuit, non operuit, sed confitendo eructauit. Eleuatus est sol, et luna stetit in ordine suo, hoc est 'adscendit Christus in caelum, et ordinata est ecclesia sub rege suo'. In lucem iacula tua ibunt, hoc est 'non in occultum, sed in manifestum tua uerba mittentur.' In splendorem coruscationis armorum tuorum, subaudiendum est 'iacula tua ibunt'. Dixerat enim suis: Quae dico uobis in tenebris, dicite in lumine. In comminatione minorabis terram, id est 'comminando humiliabis homines.' Et in furore deicies gentes, quia eos, qui se exaltant, uindicando conlides. Existi in salutem populi tui, ut saluos facias christos tuos; misisti in capita iniquorum mortem, nihil horum est exponendum. Excitasti uincula usque ad collum, et bona hic possunt intellegi uincula sapientiae, ut inicianur pedes in conpedes eius et collum in torquem eius. Praecidisti in stupore mentis, subaudimus 'uincula'; excitauit enim bona, praecidit mala, de quibus ei dicitur: Disrupisti uincula mea, et hoc in stupore mentis, id est mirabiliter. Capita potentium mouebuntur in ea, in ea scilicet admiratione. Adaperient morsus suos, sicut edens pauper absconse. Potentes enim quidam Iudaeorum ueniebant ad Dominum facta eius et uerba mirati, et esurientes panem doctrinae manducabant absconse propter metum Iudaeorum, sicut eos prodidit euan-

12 Mt. 10, 27 23 Ps. 115, 16

1 altitudinē e 8 Xp̄f sup. lin. e 10 uerba tua v 11 chorusc. g
 17 facias mss.; faceres v iniquorum, in marg. inimicorum, e 21 praecidisti b^{eni} mentis, m. 2 corr., g 22 subaudimus a b² e² p; subaudiuimus b¹ e¹ g; subaudiamus v 23 disrupisti e g; dirupisti p v Domb.
 27 dom. nostrum e

gelium. Et inmisisti in mare equos tuos turbantes
 aquas multas, quae nihil sunt aliud quam populi multi;
 non enim alii timore conuerterentur, alii furore persequerentur,
 nisi omnes turbarentur. Obseruauī, et expauit nenter
 meus a uoce orationis labiorum meorum; et introiit tremor in ossa mea, et subtus me turbata
 est habitudo mea. Intendit in ea, quae dicebat, et ipsa
 sua est oratione perterritus, quam propheticē fundebat et in
 qua futura cernebat; turbatis enim populis multis uidit inmi-
 nentes ecclesiae tribulationes; continuoque se membrum eius
 agnōit adque ait: Requiescam in die tribulationis.
 tamquam ad eos pertinens, qui sunt spe gaudentes. in tribu-
 latione patientes. Ut adscendam, inquit, ad populum
 peregrinationis meae; recedens utique a populo maligno
 carnalis cognationis suae, non peregrinante in hac terra nec
 supernam patriam requirente. Quoniam ficus, inquit, non
 adferet fructus, et non erunt natinitates in uineis;
 mentietur opus oliuae, et campi non facientescam.
 Defecerunt ab esca oues, et non supersunt in
 praesepeibus boues. Vidit eam gentem, quae Christum
 fuerat occisura, ubertatem copiarum spiritalium perdituram,
 quas per terrenam fecunditatem more prophético figurauit.
 Et quia iram Dei talem propterea passa est illa gens, quia
 ignorans Dei iustitiam suam uoluit constituere, iste continuo:
 Ego autem, inquit, in Domino exultabo, gaudebo in
 Deo salutari meo. Dominus Deus meus uirtus mea.
 statuit pedes meos in consummationem; super ex-
 celsa inponet me, ut uineam in cantico eius, illo
 scilicet cantico, de quo similia quaedam dicuntur in psalmo:

1 Io. 19, 38 13 Rom. 12, 12 25 Ambac. 3, 16 sq.

5 introiuit *epv* 8 suae, *omisso* est (*sua* & ?), *e* 13 patientes *eg*
 ad *gp*, in *margin.* *e*; in *rell.* *v* 15 neque *v* 17 auferet *e* 21 cupia-
 rum *e* 24 Dei ignor. *v* 25 prius in *om.* *e* 27 statuit *abegppa*.⁵;
 statuet *v* 28 inponet *ab²egpav*; inponit *b'*; statuit *q* *Domb.* ut|
 et *e* scil. illo *v*

Statuit super petram pedes meos et direxit gressus meos, et inmisit in os meum canticum nouum, hymnum Deo nostro. Ipse ergo uincit in cantico Domini, qui placet in eius laude non sua, ut qui gloriatur, in Domino gloriatur. Melius autem mihi uidentur quidam
 5 codices habere: Gaudebo in Deo Iesu meo. quam hi, qui uolentes id Latine ponere, nomen ipsum non posuerunt, quod est nobis amicus et dulcius nominare.

CAPUT XXXIII.

10 De Christo et uocatione gentium quae Hieremias et Sophonias prophético spiritu sint praefati.

Hieremias propheta de maioribus est, sicut Esaias, non de minoribus, sicut ceteri, de quorum scriptis nonnulla iam posui. Prophetauit autem regnante Iosia in Hierusalem et apud Romanos Anco Marcio, iam propinquante captiuitate Iudaeorum
 15 Tetendit autem prophetiam usque ad quintum mensem captiuitatis, sicut in eius litteris inuenimus. Sophonias autem unus de minoribus adiungitur ei. Nam et ipse in diebus Iosiae prophetasse se dicit; sed quousque, non dicit. Prophetauit
 20 ergo Hieremias non solum Anci Marcii, uerum etiam Tarquinii Prisci temporibus, quem Romani habuerunt quintum regem. Ipse enim, quando illa captiuitas facta est, regnare iam coeperat. Prophetans ergo de Christo Hieremias: Spiritus, inquit, oris nostri Christus Dominus captus est in
 25 peccatis nostris, sic breuiter ostendens et dominum nostrum Christum et passum esse pro nobis. Item loco alio: Hic Deus meus, inquit, et non aestimabitur alter ad eum; qui inuenit omnem uiam prudentiae et dedit

1 Ps. 39, 3 sq. 4 1. Cor. 1, 31 17 Sophon. 1, 1 23 Thren. 4, 20 26 Bar. 3, 36 sqq.

1 super petram *egp a*; suppetram *p*; supra petram *a b v* 6 dño *ep*
 11 sunt *p* 12 est . . . de minoribus *om. e* 20 marci *g* 22 est illa
 capt. facta *v* 24 Dominus Christus *v* 25 nostrum ihm Xpm *g*
 26 alio loco *v*

eam Iacob puero suo et Israel dilecto suo; post haec in terra uisus est et cum hominibus conuersatus est. Hoc testimonium quidam non Hieremiae, sed scribae eius adtribuunt, qui uocabatur Baruch; sed Hieremiae celebratius habetur. Rursus idem propheta de ipso: Ecce. ⁵ inquit, dies ueniunt, ait Dominus, et suscitabo Dauid germen iustum, et regnabit rex et sapiens erit et faciet iudicium et iustitiam in terra. In diebus illis saluabitur Iuda, et Israel habitabit confidenter; et hoc est nomen, quod uocabunt ¹⁰ eum: Dominus iustus noster. De uocatione etiam gentium, quae fuerat futura et eam nunc inpletam cernimus, sic locutus est: Domine Deus meus et refugium meum in die malorum, ad te gentes uenient ab extremo terrae et dicent: Vere mendacia coluerunt patres ¹⁵ nostri simulacra, et non est in illis utilitas. Quia uero non erant eum agnitori Iudaei, a quibus eum et occidi oportebat, sic idem propheta significat: Graue cor per omnia, et homo est, et quis agnoscit eum? Huius est etiam illud quod in libro septimo decimo posui de testamento nouo, cuius est mediator Christus. Ipse quippe Hieremias ait: Ecce dies ueniunt, dicit Dominus, et consummabo super domum Iacob testamentum nouum, et cetera quae ibi leguntur.

Sophoniae autem prophetae, qui cum Hieremia prophetabat, ²⁵ haec praedicta de Christo interim ponam: Expecta me, dicit Dominus, in die resurrectionis meae in futurum; quia iudicium meum, ut congregem gentes et colli-

5 Hier. 23, 5 sq. 13 Hier. 16, 19 18 Hierem. 17, 9 20 c. 3
22 Hierem. 31, 31 26 Soph. 3, 8

1 iac. puero suo eam e 2 terrarū g; terris e omnibus e 6 dicit e 9 iuda agp fv; iudas bepa Domb. 12 fuerit g futura fuerat v 15 mendatio e 19 agnoscit bgp, f Domb.; agnoscet p; agnouit ea; cognoscet av 20 decimo sept. v 21 mediator est a 26 predic/ta, a eras., g 27 meae] me e

gam regna. Et iterum: Horribilis, inquit, Dominus super
 eos, et exterminabit omnes deos terrae, et adorabit
 eum uir de loco suo, omnes insulae gentium. Et paulo
 post: Tunc, inquit, transuertam in populos linguam et
 5 progenies eius, ut inuocent omnes nomen Domini et
 seruiant ei sub iugo uno; a finibus fluminum Aethio-
 piae adferent hostias mihi. In illo die [non] confun-
 deris ex omnibus adinuentionibus tuis, quas inpie-
 egisti in me; quia tunc auferam abs te prauitates
 10 iniuriae tuae; et iam non adicies, ut magnificeris
 super montem sanctum meum, et subrelinquam in te
 populum mansuetum et humilem; et uerebuntur a
 nomine Domini, qui reliqui fuerint Israel. Hae sunt
 reliquiae, de quibus alibi prophetatur, quod apostolus etiam
 15 commemorat: Si fuerit numerus filiorum Israel sicut
 harena maris, reliquiae saluae fient. Hae quippe in
 Christum illius gentis reliquiae crediderunt.

CAPUT XXXIIII.

De prophetia Danielis et Hiezechielis, quae in
 20 Christum ecclesiamque concordat.

In ipsa porro Babyloniae captiuitate prius prophetauerunt
 Daniel et Hiezechiel, alii scilicet duo ex prophetis maioribus.
 Quorum Daniel etiam tempus, quo uenturus fuerat Christus
 adque passurus, numero definiuit annorum; quod longum est
 25 computando monstrare, et ab aliis factitatum est ante nos.
 De potestate uero eius et ecclesia sic locutus est: Vide-

1 ib. 2, 11 4 Ib. 3, 9 sqq. 15 Esai. 10, 22 16 Rom. 9, 27
 26 Dan. 7, 13 sq.

4 et progen. *ab e p p a f Domb.*; et in progen. *g v* 5 omnes inuoc. *v*
 6 uno iugo *v* 7 mihi hostias *v* non *om. codd.* confiteris *p¹*
 10 audies *eg p a* 13 israel *ab e p a v*; in israel *g p*; de isr. *f* haec *g*
 14 prophetabatur *p* 16 haec *b¹ p a f* 19 danielis *g f* 21 babil-
 onia/, e *eras., g* 22 23 daniel *eg* 22 hiezechiel *e* 26 et *om. b*
 ecclesia *ag p p a*; ecclesiae *b e f*; gloria *v*

bam, inquit, in nisu noctis, et ecce cum nubibus caeli ut filius hominis ueniens erat, et usque ad uetustum dierum peruenit, et in conspectu eius praelatus est; et ipsi datus est principatus et honor et regnum, et omnes populi, tribus, linguae 5 ipsi seruiant. Potestas eius potestas perpetua, quae non transibit, et regnum eius non corrumpetur.

Hiezechiel quoque more prophetico per Dauid Christum significans, quia carnem de Dauid semine adsumsit (propter 10 quam formam serui, qua factus est homo, etiam seruus Dei dicitur idem Dei filius), sic eum prophetando praenuntiat ex persona Dei Patris: Et suscitabo, inquit, super pecora mea pastorem unum qui pascat ea, seruum meum Dauid; et ipse pascet ea et ipse erit his in pasto- 15 rem. Ego autem Dominus ero eis in Deum, et seruus meus Dauid princeps in medio eorum; ego Dominus locutus sum. Et alio loco: Et rex, inquit, unus erit omnibus imperans; et non erunt ultra duae gentes, nec diuentur amplius in dno regna; 20 neque polluentur ultra in idolis suis et abominationibus et in cunctis iniquitatibus suis. Et saluos eos faciam de uniuersis sedibus suis, in quibus peccauerunt, et mundabo eos; et erunt mihi populus, et ego ero eis Deus; et seruus meus Dauid 25 rex super eos, et pastor unus erit omnium eorum.

13 Hiezech. 34, 23 sq. 18 ib. 37, 22 sq.

5 linguae *eg Domb.*; et linguae *abpv* 15 pascit *g* his *egp*;
eis *v Domb.* 21 in abomin. *ab* abominationibus suis *av* 25 eis
gp; illis *rell. v Domb.*

CAPUT XXXV.

De trium prophetarum uaticinio, id est Aggaei,
Zachariae et Malachiae.

Restant tres minores prophetae, qui prophetauerunt in fine
5 captiuitatis, Aggaeus, Zacharias, Malachias. Quorum Aggaeus
Christum et ecclesiam hac apertius breuitate prophetat: Haec
dicit Dominus exercituum: Adhuc unum modicum
est, et ego commouebo caelum et terram et mare
et aridam, et mouebo omnes gentes, et ueniet
10 desideratus cunctis gentibus. Haec propheta partim
completa iam cernitur, partim speratur in fine complenda.
Mouit enim caelum angelorum et siderum testimonio, quando
incarnatus est Christus; mouit terram ingenti miraculo de
ipso uirginis partu; mouit mare et aridam, cum et in insulis
15 et in orbe toto Christus adnuntiatur: ita moueri omnes gentes
uidemus ad fidem. Iam uero quod sequitur: Et ueniet
desideratus cunctis gentibus, de nouissimo eius exspectatur
aduentu. Ut enim esset desideratus exspectantibus, prius
oportuit eum dilectum esse credentibus.

20 Zacharias de Christo et ecclesia: Exulta, inquit, ualde,
filia Sion, iubila, filia Hierusalem; ecce rex tuus
uenit tibi iustus et saluator; ipse pauper et
adscendens super asinum et super pullum filium
asinae; et potestas eius a mari usque ad mare et
25 a fluminibus usque ad fines terrae. Hoc quando
factum sit, ut Dominus Christus in itinere iumento huius
generis uteretur, in euangelio legitur, ubi et haec propheta
commemoratur ex parte, quantum illi loco sufficere uisum
est. Alio loco ad ipsum Christum in spiritu prophetiae

6 Agg. 2, 7 sq. 20 Zach. 9, 9 sq. 27 Mt. 21

3 zacchar. *g*, et sic *l.* 5 20 *b g p* 5 et malach. *a* malchias *e*
10 partem *g* 11 iam completa *v* complenda/, *m eras.*, *g* 18 desi-
der. esset *v* 22 uenit *g p*; ueniet *v* tibi *om. p* 23 asinum *mss.*;
asinam *v* 25 flumine *eg*

loquens de remissione peccatorum per eius sanguinem: Tu quoque, inquit, in sanguine testamenti tui emisisti uinctos tuos de lacu, in quo non est aqua. Quid per hunc lacum uelit intellegi, possunt diuersa sentiri etiam secundum rectam fidem. Mihi tamen uidetur non eo signifi- 5
cari melius, nisi humanae miseriae profunditatem siccam quodam modo et sterilem, ubi non sunt fluenta iustitiae, sed iniquitatis lutum. De hoc quippe etiam in psalmo dicitur: Et eduxit me de lacu miseriae et de luto limi.

Malachias prophetans ecclesiam, quam per Christum cer- 10
nimus propagatam, Iudaeis apertissime dicit ex persona Dei: Non est mihi uoluntas in uobis, et munus non suscipiam de manu uestra. Ab ortu enim solis usque ad occasum magnum nomen meum in gen- 15
tibus, et in omni loco sacrificabitur et offeretur nomini meo oblatio munda; quia magnum nomen meum in gentibus, dicit Dominus. Hoc sacrificium per sacerdotium Christi secundum ordinem Melchisedech cum in omni loco a solis ortu usque ad occasum Deo iam uideamus offerri, sacrificium autem Iudaeorum, quibus dictum est: 20
Non est mihi uoluntas in uobis, nec accipiam munus de manibus uestris, cessasse negare non possunt: quid adhuc expectant alium Christum, cum hoc, quod prophetatum legunt et inpletum uident, inpleri non potuerit nisi per ipsum? Dicit enim paulo post de ipso ex persona 25
Dei: Testamentum meum erat cum eo uitae et pacis, et dedi ei, ut timore timeret me, et a facie nominis mei reuereretur. Lex ueritatis erat in ore ipsius, in pace dirigens ambulauit mecum et multos conuertit ab iniquitate; quoniam labia sacerdotis 30

1 Zach. 9, 11 9 Ps. 39, 3 12 Mal. 1, 10 sq. 26 ib. 2, 5 sqq.

4 sentire *e* 6 siccam prof. *v* 11 dei suscipiam *g* 14 magnum
b e g p p a f; magnum est *av* 22 de manibus uestris munus *v* pos-
sint *e* 24 potuerunt *e* adhuc] aliud *p* 26 cum ipso *p* 27 ei
om. e 28 reueretur *e* 29 ambulabit *eg* conuertet *ep*

custodient scientiam et legem inquirent ex ore
 eius; quoniam angelus Domini omnipotentis est.
 Nec mirandum est, quia Domini omnipotentis angelus dictus
 est Christus Iesus. Sicut enim seruus propter formam serui,
 5 in qua uenit ad homines, sic angelus propter euangelium,
 quod nuntiavit hominibus. Nam si Graeca ista interpretemur,
 et euangelium bona nuntiatio est et angelus nuntius. De ipso
 quippe iterum dicit: Ecce mittam angelum meum, et
 prospiciet uiam ante faciem meam; et subito
 10 ueniet in templum suum Dominus, quem uos quaeritis,
 et angelus testamenti, quem uos uultis.
 Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens; et quis
 sustinebit diem introitus eius? aut quis resistet
 in adspectu eius? Hoc loco et primum et secundum Christi
 15 praenuntiauit aduentum; primum scilicet, de quo ait: Et
 subito ueniet in templum suum, id est in carnem
 suam, de qua dixit in euangelio: Soluite templum hoc,
 et in triduo resuscitabo illud; secundum uero, ubi
 ait: Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens, et
 20 quis sustinebit diem introitus eius? aut quis resistet
 in adspectu eius? Quod autem dixit: Dominus,
 quem uos quaeritis, et angelus testamenti, quem
 uos uultis, significauit utique etiam Iudaeos secundum
 scripturas, quas legunt, Christum quaerere et uelle. Sed multi
 25 eorum, quem quaesierunt et uoluerunt, uenisse non agnouerunt,
 excaecati in cordibus suis praecedentibus meritis suis. Quod
 sane hic nominat testamentum, uel supra, ubi ait: Testa-
 mentum meum erat cum eo, uel hic, ubi eum dixit

3 ib. 3, 1 sq. 17 Io. 2, 19

2 omnipotentis Dei *v* 3 angelis *g* est dictus *a* 4 formam]
 personam *p* 5 sic *abegppa*; sic et *v* 6 ista nomina *g*; ista ita *p*
 interpretaremur *e* 8 mittam *aegppa*; mitto *lv* 10 quem . . . testa-
 menti *in marg. e* 12 ueniet *e* 16 suum dñs *e* 18 et in triduo, *in*
marg. et triduo, e 21 dixit *gp*; dicit *rell. v Domb.*

angelum testamenti, nouum procul dubio testamentum debemus accipere, ubi sempiterna, non uetus, ubi temporalia sunt promissa; quae pro magno habentes plurimi infirmi et Deo uero talium rerum mercede seruietes, quando uident eis inpios abundare, turbantur. Propter quod idem propheta, ut noui testamenti aeternam beatitudinem, quae non dabitur nisi bonis, distingueret a ueteris terrena felicitate, quae plerumque datur et malis: Ingrauastis, inquit, super me uerba uestra, dicit Dominus, et dixistis: In quo detra-ximus de te? Dixistis: Vanus est omnis, qui seruit Deo, et quid plus, quia custodiuius obseruationes eius, et quia ambulauimus supplicantes ante faciem Domini omnipotentis? Et nunc nos beatificamus alienos, et reaedificantur omnes, qui faciunt iniqua; et aduersati sunt Deo, et salui facti sunt. Haec oblocuti sunt, qui timebant Dominum, unusquisque ad proximum suum; et animaduertit Dominus et audiuit; et scripsit librum memoriae in conspectu suo eis, qui timebant Dominum et reuerentur nomen eius. Isto libro significatum est testamentum nouum. Denique quod sequitur audiamus: Et erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in diem qua ego facio in acquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum seruietem sibi; et conuertimini, et uidebitis inter iustum et iniustum, et inter seruietem Deo et non seruietem. Quoniam ecce dies uenit ardens sicut clibanus et concremabit eos, et erunt omnes alienigenae et

8 Mal. 3, 13 sqq.; 4, 1 sqq.

4 uident eis] uidentes *e* 6 beatitud. aeternam *v* 12 eius *ex* eis
corr. e 15 et ante aduers. *om. g* 20 in isto *g* 22 in diem *bp?αfv*;
 in die *ae²g*; inde *e'* qua *ae²gpαfv*; quam *b? Domb.* 24 eligit
b?; elegit *ae²gpαf* homo eligit *v* conuertimini *bgp¹*;
 conuertimini *ae²v* 27 uenit dies *e* 28 concremabit *g*; ñ cremabit *e*
 alienigenae *g*

omnes facientes iniquitatem stipula, et incendet illos dies, qui adueniet, dicit Dominus omnipotens; et non derelinquetur eorum radix neque sarmen-
 tum. Et orietur uobis timentibus nomen meum
 5 sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius; et exhibitis
 et exultabitis sicut uituli ex uinculis resoluti;
 et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedi-
 bus uestris in die, in quo ego facio, dicit Dominus
 omnipotens. Hic est qui dicitur dies iudicii; de quo suo
 10 loco, si Deus uoluerit, loquemur uberius.

CAPUT XXXVI.

De Esdra et libris Macchabaeorum.

Post hos tres prophetas, Aggaeum, Zachariam, Malachiam,
 per idem tempus liberationis populi ex Babylica seruitute
 15 scripsit etiam Esdras, qui magis rerum gestarum scriptor est
 habitus quam propheta (sicuti est et liber, qui appellatur
 Esther, cuius res gesta in laudem Dei non longe ab his tem-
 poribus inuenitur); nisi forte Esdras in eo Christum prophe-
 tasse intellegendus est, quod inter quosdam iuuenes orta
 20 quaestione, quid amplius ualeret in rebus, cum reges unus
 dixisset, alter uinum, tertius mulieres, quae plerumque regi-
 bus imperarent, idem tamen tertius ueritatem super omnia
 demonstrauit esse uictricem. Consulto autem euangelio Chri-
 stum esse cognoscimus ueritatem. Ab hoc tempore apud
 25 Iudaeos restituto templo non reges, sed principes fuerunt
 usque ad Aristobolum; quorum subputatio temporum non in

20 3 Esdr. 3, 4 sqq.

5 pinnis *e¹ g² Domb.*; pennis *a b e² g¹ p v* exhibitis *a*; exilibitis *e*
 6 exult.] letabitur *a* sicuti *p* reuoluti *g* 7 erit *e* 8 in die quo
 facio. *a* iniquo *e* 12 ezdra *g f* 13 zacchar *g* 14 babylica
a b e g p f v; babylonia *a*; babyloniae *p Domb.* 15 18 ezdras *b g p*;
 hezras *e*. 17 hester *e g p* 19 quo *g* iuuenes quosdam *v* 24 esse
 cogn. *e g p*; cogn. esse *v Domb.* 26 aristobolum *ms.*; Aristobulum *v*
 subputatio *g*

scripturis sanctis, quae appellantur canonicae, sed in aliis inuenitur, in quibus sunt et Macchabaeorum libri, quos non Iudaei, sed ecclesia pro canonicis habet propter quorundam martyrum passiones uehementes adque mirabiles, qui, antequam Christus uenisset in carne, usque ad mortem pro Dei lege certarunt et mala grauissima adque horribilia pertulerunt.

CAPUT XXXVII.

Quod prophetica auctoritas omni origine gentilis philosophiae inueniatur antiquior. 10

Tempore igitur prophetarum nostrorum, quorum iam scripta ad notitiam fere omnium gentium peruenerunt, et multo magis post eos fuerunt philosophi gentium, qui hoc etiam nomine uocarentur, quod coepit a Sanio Pythagora, qui eo tempore, quo Iudaeorum est soluta captiuitas, coepit excellere adque cognosci. Multo magis ergo ceteri philosophi post prophetas reperiuntur fuisse. Nam ipse Socrates Atheniensis, magister omnium, qui tunc maxime claruerunt, tenens in ea parte, quae moralis uel actiua dicitur, principatum, post Esdram in chronicis inuenitur. Non multo post etiam Plato natus est, qui longe ceteros Socratis discipulos anteiret. Quibus si addamus etiam superiores, qui nondum philosophi uocabantur, septem scilicet sapientes ac deinde physicos, qui Thaleti successerunt in perscrutanda natura rerum studium eius imitati, Anaximandrum scilicet et Anaximenem et Anaxagoram aliosque nonnullos, antequam Pythagoras philosophum primus profiteretur: nec illi prophetas nostros uniuersos temporis antiquitate praecedunt, quando quidem Thales, post quem ceteri fuerunt, regnante Romulo eminuisse fertur, quando de fontibus Israel

1 canon. appell. v 5 carne a e² g p Domb.; carnem b e¹ v 6 certauerunt v 14 a fano phytag. g 16 ergo magis v 19 mor/alis, t eras., e 23 ac] an g taleti g 24 praeserut. e 26 se philos. p
 primus, se m. 2, e

in eis litteris, quae toto orbe manarent, prophetiae flumen erupit. Soli igitur illi theologi poetae, Orpheus, Linus, Musaeus et si quis alius apud Graecos fuit, his prophetis Hebraeis, quorum scripta in auctoritate habemus, annis reperiuntur
 5 priores. Sed nec ipsi uerum theologum nostrum Moysen, qui unum uerum Deum ueraciter praedicauit, cuius nunc scripta in auctoritatis canone prima sunt, tempore praeuenerunt; ac per hoc, quantum ad Graecos adtinet, in qua lingua litterae huius saeculi maxime ferbuerunt, nihil habent unde sapientiam
 10 suam iactent, quo religione nostra, ubi uera sapientia est, si non superior, saltem uideatur antiquior. Verum, quod fatendum est, non quidem in Graecia, sed in barbaris gentibus, sicut in Aegypto, iam fuerat ante Moysen nonnulla doctrina, quae illorum sapientia diceretur; alioquin non scriptum esset
 15 in libris sanctis, Moysen eruditum fuisse omni sapientia Aegyptiorum, tunc utique, quando ibi natus et a filia Pharaonis adoptatus adque nutritus etiam liberaliter educatus est. Sed nec sapientia Aegyptiorum sapientiam prophetarum nostrorum tempore antecedere potuit, quando quidem et
 20 Abraham propheta fuit. Quid autem sapientiae potuit esse in Aegypto, antequam eis Isis, quam mortuam tamquam magnam deam colendam putarunt, litteras traderet? Isis porro Inacri filia fuisse proditur, qui primus regnare coepit Argiuis, quando Abrahae iam nepotes reperiuntur exorti

15 Act. 7, 22 19 Gen. 20, 7

1 propheta et (*fortasse* ut) *g* 9 fer/uerunt, *b eraso, g* 16 natus et *b e g² p² p a Domb.*; natus est *a g¹ p¹ f*; natus est et *v* 17 edocatus *g*
 20 esse potuit *v* 21 deam magnam *v* 22 putarunt *g p*; putauerunt *rell. v* 23 prius *e*

CAPUT XXXVIII.

Quod quaedam sanctorum scripta ecclesiasticus canon propter nimiam non receperit uetustatem, ne per occasionem eorum falsa ueris insererentur.

Iam uero si longe antiquiora repetam, et ante illud grande diluuium noster erat utique Noe patriarcha, quem prophetam quoque non inmerito dixerim; si quidem ipsa arca, quam fecit et in qua cum suis euasit, prophetia nostrorum temporum fuit. Quid Enoch septimus ab Adam, nonne etiam in canonica epistula apostoli Iudae prophetasse praedicatur? Quorum scripta ut aput Iudaeos et aput nos in auctoritate non essent, nimia fecit antiquitas, propter quam uidebantur habenda esse suspecta, ne proferrentur falsa pro ueris. Nam et proferuntur quaedam quae ipsorum esse dicantur ab eis, qui pro suo sensu passim quod uolunt credunt. Sed ea castitas canonis non recepit, non quod eorum hominum, qui Deo placuerunt, reprobetur auctoritas, sed quod ista esse non credantur ipsorum. Nec mirum debet uideri, quod suspecta habentur, quae sub tantae antiquitatis nomine proferuntur; quando quidem in ipsa historia regum Iuda et regum Israel, quae res gestas continet, de quibus eidem scripturae canonicae credimus, commemorantur plurima, quae ibi non explicantur et in libris dicuntur aliis inueniri, quos prophetae scripserunt, et alicubi eorum quoque prophetarum nomina non tacentur; nec tamen inueniuntur in canone, quem recepit populus Dei. Cuius rei, fateor, causa me latet, nisi quod existimo etiam ipsos, quibus ea, quae in auctoritate religionis esse deberent, sanctus utique Spiritus reuelabat, alia sicut homines historica diligentia, alia sicut propheta inspiracione

24 1. Chron. 29, 29; 2. Chron. 9, 29

3 recipit *p* 4 hoccas. *gf* miscerentur, *in marg.* λ insererentur, *p*
6 noe utique *e* 8 et in qua *abegp fv*; et *om.* $\rho^1 a$ *Domb.* 9 enoc *g*
19 sub tantae] substantie *g* 23 aliis inueniri dicuntur *v* 24 scrips.]
dixerunt *e* 28 itaque, *in marg.* utique, *e*

diuina scribere potuisse, adque haec ita fuisse distincta, ut illa tamquam ipsis, ista uero tamquam Deo per ipsos loquenti iudicarentur esse tribuenda, ac sic illa pertinerent ad ubertatem cognitionis, haec ad religionis auctoritatem, in qua
 5 auctoritate custoditur canon, praeter quem iam si qua etiam sub nomine uerborum prophetarum scripta proferuntur, nec ad ipsam copiam scientiae ualent, quoniam utrum eorum sint, quorum esse dicuntur, incertum est; et ob hoc eis non habetur fides, maxime his, in quibus etiam contra fidem librorum
 10 canonicorum quaedam leguntur, propter quod ea prorsus non esse apparet illorum.

CAPUT XXXVIII.

De Hebraicis litteris, quae numquam in suae linguae proprietate non fuerint.

15 Non itaque credendum est, quod nonnulli arbitrantur, Hebraeam tantum linguam per illum, qui uocabatur Heber, unde Hebraeorum uocabulum est, fuisse seruatam, adque inde peruenisse ad Abraham, Hebraeas autem litteras a lege coepisse, quae data est per Moysen, sed potius per illam successionem patrum memoratam linguam cum suis litteris custoditam. Denique Moyses in populo constituit qui docendis
 20 litteris praeessent, priusquam diuinae legis ullas litteras nosset. Hos appellat scriptura γραμματοεισαγωγός, qui Latine dici possunt litterarum inductores uel introductores, eo quod
 25 eas inducant, id est introducant, quodam modo in corda discentium uel in eas potius ipsos quos docent. Nulla igitur gens de antiquitate suae sapientiae super patriarchas et prophetas nostros. quibus diuina inerat sapientia, ulla se uanitate

5 quem] quae e si qua iam v 6 uerorum (uerborum p) mss.;
 ueterum v 9 etiam om. ρ 13 aebraicis gf 18 non a lege g
 21 in om. p^t pop. Dei v 23 ΓΡΑΜΜΑΤΟΙCΑΓΩΓΟΥC p; gram-
 matoisagogus g ρ, in marg b; grammatogisagogos (-gos ex -gas corr.) e;
 -gas α; -gos f; ΓΡΑΜΜΑΤΟΥ// CΑΓΩΓΟC α; γραμματοεισαγωγείc v
 27 sapient. suae v 28 inerat diuina v uanitate om. e

iactauerit, quando nec Aegyptus inuenitur, quae solet falso
 et inaniter de suarum doctrinarum antiquitate gloriari, quali-
 cumque sapientia sua patriarcharum nostrorum tempore
 praeuenisse sapientiam. Neque enim quisquam dicere audebit
 mirabilium disciplinarum eos peritissimos fuisse, antequam 5
 litteras nossent, id est, antequam Isis eo uenisset easque ibi
 docuisset. Ipsa porro eorum memorabilis doctrina, quae appel-
 lata est sapientia, quid erat nisi maxime astronomia et si
 quid aliud talium disciplinarum magis ad exercenda ingenia
 quam ad inluminandas uera sapientia mentes solet ualere? 10
 Nam quod adtinet ad philosophiam, quae se docere profitetur
 aliquid, unde fiant homines beati, circa tempora Mercurii,
 quem Trismegistum uocauerunt, in illis terris eius modi stu-
 dia claruerunt, longe quidem ante sapientes uel philosophos
 Graeciae, sed tamen post Abraham et Isaac et Iacob et Ioseph, 15
 nimirum etiam post ipsum Moysen. Eo quippe tempore, quo
 Moyses natus est, fuisse reperitur Atlans ille magnus astro-
 logus, Promethei frater, maternus auus Mercurii maioris,
 cuius nepos fuit Trismegistus iste Mercurius.

CAPUT XXXX.

20

De Aegyptiorum mendacissima uanitate, quae
 antiquitati scientiae suae centum milia adscribit
 annorum.

Frustra itaque uanissima praesumptione garriunt quidam
 dicentes, ex quo Aegyptus rationem siderum comprehendit, 25
 amplius quam centum annorum milia numerari. In quibus
 enim libris istum numerum collegerunt, qui non multum ante
 annorum duo milia litteras magistra Iside didicerunt? Non
 enim paruus auctor est in historia Varro, qui hoc prodidit,

7 porro appellata est eorum *g* 8 quae quid *g* si] his *p* 9 di-
 disciplinarum doctrina *p* 10 ualere solet *v* 17 Atlas *v* 22 adscribit *gf*
 24 grauissima, in *marg.* uanissima, *e* 25 comprehendit Aegyptus *v*
 comprehendat *e* 28 iside/, in *eras.*, *g*

quod a litterarum etiam diuinarum ueritate non dissonat. Cum enim ab ipso primo homine, qui est appellatus Adam, nondum sex annorum milia compleantur, quo modo non isti ridendi potius quam refellendi sunt, qui de spatio temporum
 5 tam diuersa et huic exploratae ueritati tam contraria persuadere conantur? Cui enim melius narranti praeterita credimus, quam qui etiam futura praedixit, quae praesentia iam uide-
 mus? Nam et ipsa historicorum inter se dissouantia copiam nobis praebet, ut ei potius credere debeamus, qui diuinae,
 10 quam tenemus, non repugnat historiae. Porro autem cines inopiae ciuitatis diffusi usquequaque per terras cum legunt doctissimos homines, quorum nullius contemnenda uideatur auctoritas, inter se de rebus gestis ab aetatis nostrae memoria remotissimis discrepantes, cui potius credere debeant. non
 15 inueniunt. Nos uero in nostrae religionis historia fulti auctoritate diuina, quidquid ei resistit, non dubitamus esse falsissimum, quomodolibet sese habeant cetera in saecularibus litteris, quae seu uera seu falsa sint, nihil momenti adferunt, quo recte beateque uiuamus.

20 CAPUT XXXXI.

De philosophicarum opinionum dissensionibus et
 canonicarum apud ecclesiam concordia scriptu-
 rarum.

Ut autem iam cognitionem omittamus historiae, ipsi philo-
 25 sopherum, a quibus ad ista progressi sumus, qui non uidentur laborasse in studiis suis, nisi ut inuenirent quo modo uiuendum esset adcommode ad beatitudinem capessendam, quos
 dissenserunt et a magistris discipuli, et inter se condiscipuli, nisi quia ut homines humanis sensibus et humanis ratio-
 30 cinationibus ista quaesierunt? Ubi quamuis esse potuerit et studium gloriandi, quo quisque alio sapientior et acutior

2 ab illo *b* 3 milia annorum *v* isti *om.* *p* 15 Hos *e* 18 mo-
 menti *e* 21 et *om.* *f* 27 capessendam *g*; capescend. *ep* 31 aliof
 sap. et auctior *e*

nideri cupit nec sententiae quodam modo addictus alienae, sed sui dogmatis et opinionis inuentor, tamen ut nonnullos uel etiam plurimos eorum fuisse concedam, quos a suis doctoribus uel discendi sociis amor ueritatis abruperit, ut pro ea certarent, quam ueritatem putarent, siue illa esset, siue non esset: quid agit aut quo uel qua, ut ad beatitudinem perueniatur, humana se porrigit infelicitas, si diuina non ducit auctoritas? Denique auctores nostri, in quibus non frustra sacrarum litterarum figitur et terminatur canon, absit ut inter se aliqua ratione dissentiant. Unde non inmerito, cum illa scriberent, eis Deum uel per eos locutum, non pauci in scholis adque gymnasiis litigious disputationibus garruli, sed in agris adque urbibus cum doctis adque indoctis tot tantique populi crediderunt. Ipsi sane pauci esse debuerunt, ne multitudine uilesceret, quod religione carum esse oporteret; nec tamen ita pauci, ut eorum non sit miranda consensio. Neque enim in multitudine philosophorum, qui labore etiam litterario monumenta suorum dogmatum reliquerunt, facile quis inuenerit, inter quos cuncta quae sensere conueniant; quod ostendere hoc opere longum est.

Quis autem sectae cuiuslibet auctor sic est in hac daemonicola ciuitate adprobatus, ut ceteri improbarentur, qui diuersa et aduersa senserunt? Nonne aput Athenas et Epicurei clarebant, adserentes res humanas ad deorum curam non pertinere, et Stoici, qui contraria sentientes eas regi adque muniri dis adiutoribus et tutoribus disputabant? Unde miror quur Anaxagoras reus factus sit, quia solem dixit esse lapidem ardentem, negans utique deum, cum in eadem ciui-

5 siue non esset *om. e* 9 terminator *e*¹ 11 locuti^{um} credimus cum eis non pauci *p* 12 scolis *e p* 13 in agris adque urbibus (*cf. l. 12* in scholis adque gymnasiis) *g p*; in agris atque in urbibus *rell. v Domb.* 14 crediderint *p* Ipsi . . . debuerunt *om. e* 16 ita esse pauci *p* earum *e* 19 quae inter cuncta *p* 21 demonicula *e*; d^eimincula, in *margin. m. rec.* demonicula, *p* 23 prius et *om. p* 24 ad eorum *e* 26 atque tutor. *v* 27 esse dix. *v*

tate gloria floruerit Epicurus uixeritque securus, non solum solem uel ullum siderum deum esse non credens, sed nec Iouem nec ullum deorum omnino in mundo habitare contendens, ad quem preces hominum supplicationesque perueniant.

5 Nonne ibi Aristippus in uoluptate corporis summum bonum ponens, ibi Antisthenes uirtute animi potius hominem fieri beatum adseuerans, duo philosophi nobiles et ambo Socratici, in tam diuersis adque inter se contrariis finibus uitae summam locantes, quorum etiam ille fugiendam, iste admini-

10 strandam sapienti dicebat esse rem publicam, ad suam quisque sectam sectandam discipulos congregabat? Nempe palam in conspicua et notissima porticu, in gymnasiis, in hortulis, in locis publicis ac priuatis cateruatim pro sua quisque opinione certabant, alii adserentes unum, alii innumerabiles mun-

15 dos; ipsum autem unum alii ortum esse, alii uero initium non habere; alii interiturum, alii semper futurum; alii mente diuina, alii fortuito et casibus agi; alii immortales esse animas, alii mortales; et qui immortales, alii reuolui in bestias, alii nequaquam; qui uero mortales, alii mox interire post

20 corpus, alii uiuere etiam postea uel paululum uel diutius, non tamen semper; alii in corpore constituentes finem boni, alii in animo, alii in utroque, alii extrinsecus posita etiam bona ad animum et corpus addentes; alii sensibus corporis semper, alii non semper, alii numquam putantes esse creden-

25 dum. Has et alias paene innumerabiles dissensiones philosophorum quis umquam populus, quis senatus, quae potestas uel dignitas publica inopiae ciuitatis diiudicandas et alias probandas ac recipiendas, alias improbandas repudiandasque curauit, ac non passim sine ullo iudicio confuseque habuit

30 in gremio suo tot controuersias hominum dissidentium, non de agris et domibus uel quacumque pecuniaria ratione, sed

2 desiderū *e*¹, de sideribus *e*² 17 fortuito *e*²*gpp*; fortuito *ab e¹ a f v*
 17 18 alii mortales—alii immortales *ep* 18 reuoluti *g*; resolui *p*
 24 putant *ep* 26 qui senat. *e* 28 ac...improbandas *om. p* repu-
 diend. *e*

de his rebus, quibus aut misere uiuitur aut beate? Ubi etsi aliqua uera dicebantur, eadem licentia dicebantur et falsa. prorsus ut non frustra talis ciuitas mysticum uocabulum Babylonis acceperit. Babylon interpretatur quippe confusio, quod nos iam dixisse meminimus. Nec interest diaboli regis 5 eius, quam contrariis inter se rixentur erroribus, quos merito multae uariaeque impietatis pariter possidet.

At uero gens illa, ille populus, illa ciuitas, illa res publica, illi Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei, nullo modo pseudopphetas cum ueris prophetis parilitate licentiae con- 10 fuderunt, sed concordēs inter se adque in nullo dissentientes sacrarum litterarum ueraces ab eis agnoscebantur et tenebantur auctores. Ipsi eis erant philosophi, hoc est amatores sapientiae, ipsi sapientes, ipsi theologi, ipsi prophetae, ipsi doctores probitatis adque pietatis. Quicumque secundum illos 15 sapuit et uixit, non secundum homines. sed secundum Deum, qui per eos locutus est, sapuit et uixit. Ibi si prohibitum est sacrilegium. Deus prohibuit. Si dictum est: Honora patrem [tuum] et matrem tuam, Deus iussit. Si dictum est: Non moechaberis, non homicidium facies, non 20 furaberis, et cetera huius modi, non haec ora humana, sed oracula diuina fuderunt. Quidquid philosophi quidam inter falsa, quae opinati sunt, uerum uidere potuerunt et laboriosis disputationibus persuadere moliti sunt, quod mundum istum Deus fecerit eumque ipse prouidentissimus administret. de 25 honestate uirtutum, de amore patriae, de fide amicitiae, de bonis operibus adque omnibus ad mores probos pertinentibus rebus. quamuis nescientes ad quem finem et quonam modo essent ista omnia referenda, propheticis. hoc est diuinis, uocibus, quamuis per homines, in illa ciuitate populo commendata 30

5 L. XVI c. 4 p. 133, 12 sqq. 18 Exod. 20, 12 sqq.

1 quibus *om. e* 4 acciperit *eg* quippe interpr. *v* 7 possident *g*
8 *giens e* 10 parilitate licentiae *codd.*; pari licentia *v* 12 cognosc. *p*
et teneb. *om. e* 19 tuum *om. b c p p* 24 dispot. *g* 25 fecerit Deus *v*
28 quodam *g*

sunt, non argumentationum concertationibus inculcata, ut non hominis ingenium, sed Dei eloquium contemnere formidaret, qui illa cognosceret.

CAPUT XXXXII.

Qua dispensatione prouidentiae Dei scripturae sacrae ueteris testamenti ex Hebraeo in Graecum eloquium translatae sint, ut gentibus innotescerent.

Has sacras litteras etiam unus Ptolomaeorum regum Aegypti
 10 nosse studuit et habere. Nam post Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diuturnam potentiam, qua uniuersam Asiam, immo paene totum orbem, partim ui et armis, partim terrore subegerat, quando inter cetera Orientis etiam Iudaeam ingressus obtinuit;
 15 eo mortuo comites eius cum regnum illud amplissimum non pacifice inter se possessuri diuisissent, sed potius dissipassent bellis omnia uastaturi, Ptolomaeos reges habere coepit Aegyptus; quorum primus, Lagi filius, multos ex Iudaea captiuos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolomaeus, qui est appellatus Philadelphus, omnes, quos ille adduxerat subiugatos, liberos redire permisit; insuper et dona regia in templum Dei misit petiuitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante diuinas, et ideo concupiuerat habere in bibliotheca,
 20 quam nobilissimam fecerat. Has ei cum idem pontifex misset Hebraeas, post ille etiam interpretes postulauit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duodecim tribubus seni homines, linguae utriusque doctissimi, Hebraeae scilicet adque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta uocetur, iam
 30 obtinuit consuetudo. Traditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque diuinum in eorum uerbis fuisse consensum, ut,

7 aeloquium *gf* gentibus *gf*; uniuersis gentibus *p q* 17 19 ptholomeos *g* 24 concupierat *g* bybliotheica *g* 26 etiam ille *v*
 30 mirabile *cg*

cum ad hoc opus separatim singuli sederint (ita enim eorum fidem Ptolomaeo placuit explorare), in nullo uerbo, quod idem significaret et tantundem ualeret, uel in uerborum ordine alter ab altero discreparet; sed tamquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt unum erat; quoniam re uera 5 spiritus erat unus in omnibus. Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illarum scripturarum non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam diuinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque gentibus profutura, quod iam uidemus effectum. 10

CAPUT XXXXIII.

De auctoritate septuaginta interpretum, quae, saluo honore Hebraei stili, omnibus sit interpretibus praeferenda.

Nam cum fuerint et alii interpretes, qui ex Hebraea lingua 15 in Graecam sacra illa eloquia transtulerunt, sicut Aquila, Symmachus, Theodotion; sicut etiam illa est interpretatio, cuius auctor non apparet et ob hoc sine nomine interpretis quinta editio nuncupatur: hanc tamen, quae Septuaginta est, tamquam sola esset, sic recepit ecclesia, eaque utuntur Graeci 20 populi Christiani, quorum plerique utrum alia sit aliqua ignorant. Ex hac Septuaginta interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod ecclesiae Latinae tenent; quamuis non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus et omnium trium linguarum peritus, qui 25 non ex Graeco, sed ex Hebraeo in Latinum eloquium easdem scripturas conuerterit. Sed eius tam litteratum laborem quamuis Iudaei fateantur esse ueracem, septuaginta uero interpretes in multis errasse contendunt: tamen ecclesiae Christi tot hominum auctoritati ab Eleazaro tunc pontifice ad hoc 30

1 sederent *p* 6 unus erat spir. *e* 7 acceperunt *p* 13 stili hebrei *p*
 17 est *om. p* 20 recipit *p* eaque] atque *e* 22 etiam *om. p*
 23 tenent latinae *e* 27 tam *om. p*

tantum opus electorum neminem iudicant praefendum; quia,
 etsi non in eis unus apparuisset spiritus sine dubitatione
 diuinus, sed inter se uerba interpretationis suae septuaginta
 docti more hominum contulissent, ut, quod placuisset omnibus,
 5 hoc maneret, nullus eis unus interpres debuit anteponi; cum
 uero tantum in eis signum diuinitatis apparuerit, profecto quis-
 quis alius illarum scripturarum ex Hebraea in quamlibet aliam
 linguam interpres est uerax, aut congruit illis septuaginta
 interpretibus, aut si non congruere uideatur, altitudo ibi pro-
 10 phetica esse credenda est. Spiritus enim, qui in prophetis
 erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in septuaginta
 uiris, quando illa interpretati sunt; qui profecto auctoritate
 diuina et aliud dicere potuit, tamquam propheta ille utrumque
 dixisset, quia utrumque idem Spiritus diceret, et hoc ipsum
 15 aliter, ut, si non eadem uerba, idem tamen sensus bene intel-
 legentibus dilucesceret, et aliquid praetermittere et aliquid
 addere, ut etiam hinc ostenderetur non humanam fuisse in
 illo opere seruitutem, quam uerbis debebat interpres, sed
 diuinam potius potestatem, quae mentem replebat et regebat
 20 interpretis. Nonnulli autem codices Graecos interpretationis
 Septuaginta ex Hebraeis codicibus emendandos putarunt; nec
 tamen ausi sunt detrahere, quod Hebraei non habebant et
 Septuaginta posuerunt; sed tantum modo addiderunt, quae in
 Hebraeis inuenta aput Septuaginta non erant, eaque signis
 25 quibusdam in stellarum modum factis ad capita eorundem
 uersuum notauerunt, quae signa asteriscos uocant. Illa uero,
 quae non habent Hebraei, habent autem Septuaginta, similiter
 ad capita uersuum iacentibus uirgulis, sicut scribuntur unciae,
 signauerunt. Et multi codices has notas habentes usquequaque
 30 diffusi sunt et Latini. Quae autem non praetermissa uel addita,
 sed aliter dicta sunt, siue alium sensum faciant etiam ipsum

3 se om. e 4 placuisseñt e 6 apparuerit p; apparuit rell. v Domb.

9 congruere non v 13 et om. p 15 et si, in marg. ut si, e si
 om. p 19 potest.] uoluntatem p 20 interpretatione e 26 asteriscos e

non abhorrentem, sine alio modo eundem sensum explicare
 monstrentur, nisi utrisque codicibus inspectis nequeunt reperiri.
 Si ergo, ut oportet, nihil aliud intueamur in scripturis illis,
 nisi quid per homines dixerit Dei Spiritus, quidquid est in
 Hebraeis codicibus et non est apud interpretes septuaginta, 5
 noluit ea per istos, sed per illos prophetas Dei Spiritus dicere.
 Quidquid vero est apud Septuaginta, in Hebraeis autem codi-
 cibus non est, per istos ea maluit quam per illos idem Spiritus
 dicere, sic ostendens utrosque fuisse prophetas. Isto enim modo
 alia per Esaiam, alia per Hieremiam, alia per alium aliumque 10
 prophetam vel aliter eadem per hunc ac per illum dixit. ut
 uoluit. Quidquid porro apud utrosque inuenitur, per utrosque
 dicere uoluit unus adque idem Spiritus; sed ita ut illi prae-
 cederent prophetando, isti sequerentur propheticè illos inter-
 pretando; quia sicut in illis uera et concordantia dicentibus 15
 unus pacis Spiritus fuit. sic et in istis non secum conferen-
 tibus et tamen tamquam ore uno cuncta interpretantibus idem
 Spiritus unus apparuit.

CAPUT XXXXIII.

Quid intellegendum sit de Nineuitarum excidio. 20
 cuius denuntiatio in Hebraeo quadraginta dierum
 spatio tenditur, in Septuaginta autem tridui bre-
 uitate concluditur.

Sed ait aliquis: 'Quo modo sciam quid Ionas propheta
 dixerit Nininitis, utrum: Tridnum, et Nineue enertetur, 25

25 Ion. 3. 4

1 abhorrentē *e*¹ 2 utriusque *p*¹ *p* *α* 3 igitur *v* 6 ea *om. e* illos
 proph. *om. p* 8 ea *m. 2 in rasura uocis* etiam, *g* maluit *g*
 10 alium aliumque proph. uel aliter eadem per *m. 1 in infer. marg. g*
 aliumque] atque alium *v* 12 autem, *in marg. por (sic) e* apud
 utros *p* per utros *p* 16 non *om. e* 17 tamen *om. p* more *p*
 uno ore *v* 22 tendit.] traditur *p* autem *om. p* 25 nineuitis *p*:
 ninuētis *a*; neninuitis *g*; ninuītis *b e v* nineue *p*; nenine *g*; ninuēn *e*:
 ninuē *a b v*

an: Quadraginta dies? Quis enim non uideat non potuisse
 utrumque tunc dici a propheta, qui missus fuerat terrere com-
 minatione imminentis exitii ciuitatem? Cui si tertio die fuerat
 futurus interitus, non utique quadragensimo die; si autem
 5 quadragensimo, non utique tertio. Si ergo a me quaeritur,
 quid horum Ionas dixerit, hoc puto potius quod legitur in
 Hebraeo: Quadraginta dies, et Nineue euertetur.
 Septuaginta quinque longe posterius interpretati aliud dicere
 potuerunt, quod tamen ad rem pertineret et in unum eundem-
 10 que sensum, quamuis sub altera significatione, concurreret,
 admoneretque lectorem utraque auctoritate non sprete ab
 historia sese ad tollere ad ea requirenda, propter quae signi-
 ficanda historia ipsa conscripta est. Gesta sunt quippe illa in
 Nineue ciuitate, sed aliquid etiam significauerunt, quod modum
 15 illius ciuitatis excedat; sicut gestum est, quod ipse propheta
 in uentre ceti triduo fuit, et tamen alium significauit in pro-
 fundo inferni triduo futurum, qui dominus est omnium pro-
 phetarum. Quapropter si per illam ciuitatem recte accipitur
 ecclesia gentium propheticè figurata, euersa scilicet per paeni-
 20 tentiam, ut qualis fuerat iam non esset, hoc quoniam per
 Christum factum est in ecclesia gentium, cuius illa Nineue
 figuram gerebat, siue per quadraginta dies siue per triduum
 idem ipse significatus est Christus; per quadraginta scilicet,
 quia tot dies peregit cum discipulis suis post resurrectionem
 25 et adscendit in caelum; per triduum uero, quia die tertio resur-
 rexit; tamquam lectorem nihil aliud quam historiae rerum
 gestarum inhaerere cupientem de somno excitauerint septua-
 ginta interpretes idemque prophetae ad perscrutandam alti-
 tudinem prophetiae et quodam modo dixerint: 'In quadraginta
 30 diebus ipsum quaere, in quo et triduum potueris inuenire;

3 exitii, in mary. exdii (sic pro excidii) e 7 neniue et sic semper g;
 ninieue *rell. v* euertetur a b g p; uertetur p; subuertetur e a f 8 longe
 om. p, unciis inclusit *Domb.* 12 sese usque ad historia m. 1 in marg. g
 13 quippe sunt p 16 aliud p profundum p 25 resurrexit e
 27 septuaginta usque ad dixerint l. 29 om. e 30 et om. e poteris p

illud in adscensione, hoc in eius resurrectione reperies.' Propter quod utroque numero significari conuenientissime potuit, quorum unum per Ionam prophetam, alterum per septuaginta interpretum prophetiam, tamen unus adque idem Spiritus dixit. Longitudinem fugio, ut non haec per multa demonstrem, in quibus ab Hebraica ueritate putantur septuaginta interpretes discrepare et bene intellecti inueniuntur esse concordēs. Unde etiam ego pro meo modulo uestigia sequens apostolorum, quia et ipsi ex utriusque, id est ex Hebraeis et ex Septuaginta, testimonia prophetica posuerunt, utraque auctoritate utendum putauī, quoniam utraque una adque diuina est. Sed iam quae restant, ut possumus, exsequamur.

CAPUT XXXXV.

Quod post instaurationem templi Iudaei prophetas habere destiterint et exinde usque ad natiuitatem Christi continuis aduersitatibus sint afflicti, ut probaretur alterius templi aedificationem propheticis uocibus fuisse promissam.

Postea quam gens Iudaea coepit non habere prophetas, procul dubio deterior facta est, eo scilicet tempore, quo se sperabat instaurato templo post captiuitatem, quae fuit in Babylonia, futuram esse meliorem. Sic quippe intellegebat populus ille carnalis, quod praenuntiatum est per Aggaeum prophetam dicentem: Magna erit gloria domus istius nouissimae, plus quam primae; quod de nouo testamento dictum esse paulo superius demonstrauit, ubi ait aperte Christum promittens: Et mouebo omnes gentes, et ueniet desideratus cunctis gentibus. Quo loco septua-

24 Agg. 2, 10 27 ib. 2, 8

2 potuit alterum *om. e* 8 ego etiam *e* modolo *g¹* 11 quae
iam *e* 12 possumus *e g p*; possumus *v Domb.* 14 iud. prophet. *g f*;
proph. iud. *p q v* 15 exindeus, *omisso* que, *g f* 16 sunt *p* 19 coep.
iud. *e*

ginta interpretes alium sensum magis corpori quam capiti, hoc est magis ecclesiae quam Christo, conuenientem propheticam auctoritate dixerunt: Venient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus, id est homines, de quibus
 5 ipse Iesus in euangelio: Multi, inquit, uocati, pauci uero electi. Talibus enim electis gentium domus aedificatur Dei per testamentum nouum lapidibus uiuis, longe gloriosior, quam templum illud fuit, quod a rege Salomone constructum est et post captiuitatem instauratum. Propter hoc ergo nec
 10 prophetas ex illo tempore habuit illa gens et multis cladibus afflicta est ab alienigenis regibus ipsisque Romanis, ne hanc Aggaei prophetiam in illa instauracione templi opinaretur inpletam.

Non multo post enim adueniente Alexandro subiugata est,
 15 quando etsi nulla est facta uastatio, quoniam non sunt ei ausi resistere et ideo placatum facillime subditi receperunt, non erat tamen gloria tanta domus illius, quanta fuit in suorum regum libera potestate. Hostias sane Alexander immolauit in Dei templo, non ad eius cultum uera pietate conuersus, sed inopia uanitate cum dis eum falsis colendum putans.
 20 Deinde Ptolomaeus, Lagi filius, quod supra memorauimus, post Alexandri mortem captiuos inde in Aegyptum transtulit, quos eius successor Ptolomaeus Philadelphus beneuolentissime inde dimisit; per quem factum est, quod paulo ante narraui, ut
 25 septuaginta interpretum scripturas haberemus. Deinde contriti sunt bellis, quae in Macchabaeorum libris explicantur. Post haec capti a rege Alexandriae Ptolomaeo, qui est appellatus Epiphanes; inde ab Antiocho rege Syriae multis et grauissimis malis ad idola colenda compulsi, templumque ipsum
 30 repletum sacrilegis superstitionibus gentium, quod tamen dux

.5 Mt. 22, 14

5 iohannes, *in marg.* / ih̄l, p 6 Dei aedific. v 9 nec] quod p
 10 non habuit p et om. p 14 enim post v 15 facta est v
 16 ausi ei v 23 philadelfus beneuol. . . per m. 1 *in marg.* g beni-
 uol. a b e p p a 28 anthioco g, et sic p. 342, 2

eorum strenuissimus Iudas, qui etiam Macchabaeus dictus est, Antiochi ducibus pulsus ab omni illa idolatriae contaminatione mundauit.

Non autem multo post Alcimus quidam per ambitionem, cum a genere sacerdotali esset alienus, quod nefas erat, pontifex factus est. Hinc iam post annos ferme quinquaginta, in quibus eis tamen pax non fuit, quamuis aliqua et prospere gesserint, primus aput eos Aristobolus adsumto diademate et rex et pontifex factus est. Antea quippe, ex quo de Babylo-
niae captiuitate reuersi sunt templurique instauratum est, non reges, sed duces uel principes habuerunt; quamuis et qui rex est possit dici princeps a principatu imperandi et dux eo, quod sit ductor exercitus; sed non continuo, quicumque principes uel duces sunt, etiam reges dici possunt, quod iste Aristobolus fuit. Cui successit Alexander, etiam ipse rex et pontifex, qui crudeliter in suos regnasse traditur. Post hunc uxor eius Alexandra regina Iudaeorum fuit, ex cuius tempore deinceps mala sunt eos secuta grauiora. Filii quippe huius Alexandrae Aristobolus et Hyrcanus inter se de imperio dimicantes uires aduersus Israeliticam gentem prouocanere Romanas. Hyrcanus namque ab eis contra fratrem poposcit auxilium. Tunc iam Roma subiugauerat Africam, subiugauerat Graeciam lateque etiam aliis orbis partibus imperans, tamquam se ipsam non ualens ferre, sua se quodam modo magnitudine fregerat. Peruenerat quippe ad seditiones domesticas graues adque inde ad bella socialia moxque ciuilia, tantumque se comminuerat et adtriuerat, ut ei mutandus rei publicae status, quo regeretur regibus, immineret. Pompeius ergo, populi Romani praeclarissimus princeps, Iudaeam cum exercitu ingressus ciuitatem capit, templum reserat, non deuotione sup-

4 post multum *ap* alcimus *g*; alchimus *abepza* 5 esset. *m.* 2
superscripto non, *e* alienus *om. e* 6 etiam *e* 11 uel] et, *in marg.*
uel, *p* quamuis enim *e* 18 deinceps *abepz.f*; et deinceps *gav*
20 aduersum *e* 24 ipsam *abepz.fv*; ipsa *za Domb.* ferre non
ualens *v* 27 et] atque *v*

plicis, sed iure uictoris, et ad sancta sanctorum, quo nisi
 summum sacerdotem non licebat intrare, non ut uenerator,
 sed ut profanator accedit; confirmatoque Hyrcani pontificatu
 et subiugatae genti inposito custode Antipatro, quos tunc
 5 procuratores uocabant, uinctum secum Aristobolum ducit. Ex
 illo Iudaei etiam tributarii Romanorum esse coeperunt. Postea
 Cassius etiam templum exspoliavit. Deinde post paucos annos
 etiam Herodem alienigenam regem habere meruerunt, quo
 regnante natus est Christus. Iam enim uenerat plenitudo
 10 temporis significata prophetico spiritu per os patriarchae
 Iacob, ubi ait: Non deficiet princeps ex Iuda, neque
 dux de femoribus eius, donec ueniat cui repositum
 est, et ipse exspectatio gentium. Non ergo defuit
 Iudaeorum princeps ex Iudaeis usque ad istum Herodem,
 15 quem primum acceperunt alienigenam regem. Tempus ergo
 iam erat, ut ueniret ille, cui repositum erat, quod nouo
 promissum est testamento, ut ipse esset exspectatio gentium.
 Fieri autem non posset, ut exspectarent eum gentes uentu-
 rum, sicut eum cernimus exspectari, ut ueniat ad faciendum
 20 iudicium in claritate potentiae, nisi prius in eum crederent,
 cum uenit ad patiendum iudicium in humilitate patientiae.

CAPUT XXXXVI.

De ortu Saluatoris nostri, secundum quod Verbum
 caro factum est, et de dispersione Iudaeorum per
 25 omnes gentes, sicut fuerat prophetatum.

Regnante ergo Herode in Iudaea, apud Romanos autem
 iam mutato rei publicae statu imperante Caesare Augusto

11 Gen. 49, 10

3 accessit e² 4 inposito custode Anti *om. e* 7 post *om. e* 8 etiam
om. e regem alienig. *e* 9 uenerat] erat *p* 13 ipse erit *p*; ipse,
m. 2 superscripto est, *e* 15 ergo] enim *p* 16 nono *e* 18 gentes
 eum *v* 19 ueniant *e* 20 iudicium *e* in cla (= in saecula) *e*
 21 uenerit *e* 23 nostri *om. p* 27 iam *om. p*

et per eum orbe pacato natus est Christus secundum praecedentem prophetiam in Bethleem Iudae, homo manifestus ex homine uirgine, Deus occultus ex Deo Patre. Sic enim propheta praedixerat: Ecce uirgo accipiet in utero et pariet filium, et uocabunt nomen eius Emmanuel, 5 quod est interpretatum: Nobiscum Deus. Qui ut in se commendaret Deum, miracula multa fecit, ex quibus quaedam, quantum ad eum praedicandum satis esse uisum est, scriptura euangelica continet. Quorum primum est, quod tam mirabiliter natus est; ultimum autem, quod cum suo resus- 10 citato a mortuis corpore adscendit in caelum. Iudaei autem, qui eum occiderunt et in eum credere noluerunt, quia oportebat eum mori et resurgere, uastati infelicius a Romanis funditusque a suo regno, ubi iam eis alienigenae dominabantur, eradicati dispersique per terras (quando quidem ubique 15 non desunt) per scripturas suas testimonio nobis sunt prophetias nos non finxisse de Christo; quas plurimi eorum considerantes et ante passionem et maxime post eius resurrectionem crediderunt in eum, de quibus praedictum est: Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, 20 reliquiae saluae fient. Ceteri uero excaecati sunt, de quibus praedictum est: Fiat mensa eorum [coram ipsis] in laqueum et in retributionem et scandalum. Obscurentur oculi eorum, ne uideant; et dorsum illorum semper incurua. Proinde cum scripturis nostris non credunt, 25 complentur in eis suae, quas caeci legunt. Nisi forte quis dixerit illas prophetias Christianos finxisse de Christo, quae Sibyllae nomine proferuntur uel aliorum, si quae sunt, quae non pertinent ad populum Iudaeorum. Nobis quidem illae

2 Mich. 5, 2 4 Esai. 7. 14; Mt. 1, 23 19 Esai. 10, 22
22 Ps. 68, 23 sq.

2 iudaeae *g* 4 in utero accipiet *v*; in utero *om. p* 14 alienigenae *g*
21 uero *om. e* 22 coram ipsis *f*; *om. rell.* 23 scandalum *egpa*; in
scand. *abpfr* 24 dors. eorum *e* 28 uel aliorum profer. *v* si
sup. lin. g

sufficiunt, quae de nostrorum inimicorum codicibus proferuntur, quos agnoscimus propter hoc testimonium, quod nobis inuiti perhibent eosdem codices habendo adque seruando. per omnes gentes etiam ipsos esse dispersos, quaque uersum
 5 Christi ecclesia dilatatur. Nam prophetia in psalmis. quos legunt etiam, de hac re praemissa est, ubi scriptum est: Deus meus, misericordia eius praeueniet me; Deus meus demonstrauit mihi in inimicis meis. ne occideris eos, ne quando obliuiscantur legem tuam: disperge
 10 eos in uirtute tua. Demonstrauit ergo Deus ecclesiae in eius inimicis Iudaeis gratiam misericordiae suae, quoniam, sicut dicit apostolus, delictum illorum salus gentibus: et ideo non eos occidit, id est non in eis perdidit quod sunt Iudaei, quamuis a Romanis fuerint deuicti et obpressi. ne
 15 oblitum legem Dei ad hoc, de quo agimus, testimonium nihil ualerent. Ideo parum fuit, ut diceret: Ne occideris eos, ne quando obliuiscantur legem tuam, nisi adderet etiam: Disperge eos; quoniam si cum isto testimonio scripturarum in sua tantummodo terra, non ubique essent, profecto ecclesia,
 20 quae ubique est, eos prophetiarum, quae de Christo praemissae sunt, testes in omnibus gentibus habere non posset.

CAPUT XXXXVII.

An ante tempora Christiana aliqui fuerint extra Israeliticum genus, qui ad caelestis ciuitatis consortium
 25 pertinerent.

Quapropter quisquis alienigena, id est non ex Israel progenitus nec ab illo populo in canonem sacrarum litterarum receptus, legitur aliquid prophetasse de Christo, si in nostram

7 Ps. 58, 11 sq. 12 Rom. 11, 11

4 quaque p 5 dilatatur ex delectatur corr. p 6 etiam legunt r
 7 eius] tua p 8 in om. e g 9 eos om. p disperde p 10 illos e p
 13 eos sup. lin. e in om. e eis, o m. 2. e perdidit g 17 etiam
 adderet v 20 prophetarum e¹ g² 23 xpi p 26 ex om. g 27 canone e p

notitiam uenit aut uenerit, ad cumulum a nobis commemorari potest; non quo necessarius sit, etiamsi desit, sed quia non incongrue creditur fuisse et in aliis gentibus homines, quibus hoc mysterium reuelatum est, et qui haec etiam praedicere impulsi sunt, siue participes eiusdem gratiae fuerint siue expertes, sed per malos angelos docti sunt, quos etiam praesentem Christum, quem Iudaei non agnoscebant, scimus fuisse confessos. Nec ipsos Iudaeos existimo audere contendere neminem pertinuisse ad Deum praeter Israelitas, ex quo propago Israel esse coepit, reprobato eius fratre maiore. Populus enim re uera, qui proprie Dei populus diceretur, nullus alius fuit; homines autem quosdam non terrena, sed caelesti societate ad ueros Israelitas supernae ciues patriae pertinentes etiam in aliis gentibus fuisse negare non possunt; quia si negant, facillime conuincuntur de sancto et mirabili uiro Iob, qui nec indigena nec proselytus, id est aduena populi Israel fuit, sed ex gente Idumaea genus ducens, ibi ortus, ibidem mortuus est; qui diuino sic laudatur eloquio, ut, quod ad iustitiam pietatemque adinet, nullus ei homo suorum temporum coaequetur. Quae tempora eius quamuis non inueniamus in Chronicis, colligimus tamen ex libro eius, quem pro sui merito Israelitae in auctoritatem canonicam receperunt, tertia generatione posteriorem fuisse quam Israel. Diuinitus autem prouisum fuisse non dubito, ut ex hoc uno sciremus etiam per alias gentes esse potuisse, qui secundum Deum uixerunt eique placuerunt, pertinentes ad spiritalem Hierusalem. Quod nemini concessum fuisse credendum est, nisi cui diuinitus reuelatus est unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus, qui uenturus in carne sic antiquis sanc-

16 Iob. 1

1 comulum *g* 2 quod *e* 3 homines *om. e* 4 hoc *v* etiam
 hec *p* 6 expertes *g* sunt *begav*; siñt *app Domb.* 9 per-
 tenuisse *g* 11 enim] ei (= eius) *e* 13 uiros *g* 14 in aliis, *in marg.* in
 altis, *e* 15 mirabile *e* 16 prosilitus *g* 21 colligemus *g* 24 fuisse
 prouis. *e*

tis praenuntiabatur, quem ad modum nobis uenisse nuntiatus est. ut una eademque per ipsum fides omnes in Dei ciuitatem, Dei domum, Dei templum praedestinos perducatur ad Deum. Sed quaecumque aliorum prophetiae de Dei per Iesum Christum gratia proferuntur, possunt putari a Christianis esse confictae. Ideo nihil est firmiter ad conuincendos quoslibet alienos, si de hac re contenderint, nostrosque faciendos, si recte sapuerint, quam ut diuina praedicta de Christo ea proferantur, quae in Iudaeorum codicibus scripta sunt; quibus 10 anulis de sedibus propriis et propter hoc testimonium toto orbe dispersis Christi usquequaque creuit ecclesia.

CAPUT XXXXVIII.

Prophetiam Aggaei, qua dixit maiorem futuram gloriam domus Dei. quam primum fuisset, non in 15 reaedificatione templi. sed in ecclesia Christi esse completam.

Haec domus Dei maioris est gloriae, quam fuerat illa prima lignis et lapidibus ceterisque pretiosis rebus metallisque constructa. Non itaque Aggaei propheta in templi illius instauratione completa est. Ex quo enim est instauratum, numquam 20 ostenditur habuisse tantam gloriam, quantam habuit tempore Salomonis; immo potius ostenditur primum cessatione prophetiae fuisse domus illius gloriam diminutam, deinde ipsius gentis cladibus tantis usque ad ultimum excidium, quod factum est a Romanis, sicut ea, quae supra sunt commemorata 25 testantur. Haec autem domus ad nouum pertinens testamentum tanto utique maioris est gloriae. quanto meliores sunt lapides uini, quibus credentibus renouatisque construitur. Sed ideo per instaurationem templi illius significata est, quia ipsa

3 praedist. g 4 Christum Iesum v 6 ad conuincendum p 9 scripta sunt codicibus v scripta . . . sedibus *in marg. e* 10 de] a p 20 instaur. est v 21 ^{tan} tam e 22 primo e 23 deminut. g 27 utique . . . quanto *om. e*

renouatio illius aedificii significat eloquio prophetico alterum testamentum, quod appellatur nouum. Quod ergo Deus dixit per memoratum prophetam: Et dabo pacem in loco isto, per significantem locum ille, qui eo significatur, intellegendus est; ut, quia illo loco instaurato significata est ecclesia, 5 quae fuerat aedificanda per Christum, nihil aliud accipiat, quod dictum est: Dabo pacem in loco isto, nisi 'dabo pacem in loco, quem significat locus iste'. Quoniam omnia significantia uidentur quodam modo earum rerum, quas significant, sustinere personas; sicut dictum est ab apostolo: 10 Petra erat Christus, quoniam petra illa, de qua hoc dictum est, significabat utique Christum. Maior est itaque gloria domus huius noui testamenti quam domus prioris ueteris testamenti, et tunc apparebit maior cum dedicabitur. Tunc enim ueniet desideratus cunctis gentibus, sicut legitur 15 in Hebraeo. Nam primus eius aduentus nondum erat desideratus omnibus gentibus. Non enim quem deberent desiderare sciebant, in quem non crediderant. Tunc etiam secundum septuaginta interpretes (quia et ipse propheticus sensus est) uenient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus. 20 Tunc enim uere non uenient nisi electa, de quibus dicit apostolus: Sicut elegit nos in ipso ante mundi constitutionem. Ipse quippe architectus, qui dixit: Multi uocati, pauci uero electi, non de his, qui uocati sic uenerunt, ut de conuiuio proicerentur, sed de electis demonstraturus est 25 aedificatam domum, quae nullam ruinam deinceps formidabit. Nunc autem, quando et hi replent ecclesias, quos tamquam in area uentilatio separabit, non apparet tanta gloria domus

3 Agg. 2, 10 11 1. Cor. 10, 4 15 Agg. 2, 8 22 Eph. 1, 4
23 Mt. 22, 14

5 instaurata *p* 6 aliud *om. e p¹* ^{ac} recipiatur *e* 12 significat *e*
16 prius *v* erat *om. e* 17 cunctis *ep* 18 crediderant, a *ex u*
corr., e 19 sensus] sermo *p* 20 inuenient *e* 24 uero] autem *gv*
26 deinceps formid. ruinam *v* 28 harea *g*

huius, quanta tunc apparebit, quando, quisquis ibi erit, semper erit.

CAPUT XXXXVIII.

De indiscreta multiplicatiōne ecclesiae, qua in hoc
5 saeculo multi reprobi miscentur electis.

In hoc ergo saeculo maligno, in his diebus malis, ubi per
humilitatem praesentem futuram comparat ecclesia celsitudinem
et timorum stimulis, dolorum tormentis, laborum molestiis,
tentationum periculis eruditur, sola spe gaudens, quando
15 sanum gaudet, multi reprobi miscentur bonis et utrique tam-
quam in sagenam euangelicam colliguntur et in hoc mundo
tamquam in mari utrique inclusi retibus indiscrete natant,
donec perueniatur ad litus, ubi mali segregentur a bonis, et
in bonis tamquam in templo suo sit Deus omnia in omni-
20 bus. Proinde uocem nunc agnoscimus eius inpleri, qui loque-
batur in psalmo adque dicebat: Adnuntiaui et locutus
sum, multiplicati sunt super numerum. Hoc fit nunc,
ex quo primum per os praecursoris sui Iohannis, deinde per
os proprium adnuntiauit et locutus est dicens: Agite pae-
25 nitentiam, adpropinquauit enim regnum caelorum.
Elegit discipulos, quos et apostolos nominauit, humiliter
natos, inhonoratos, inlitteratos, ut, quidquid magnum essent
et facerent, ipse in eis esset et faceret. Habuit inter eos
unum, quo malo utens bene et suae passionis inpleret dispo-
25 situm et ecclesiae suae tolerandorum malorum praeberet
exemplum. Seminato, quantum per eius oportebat praesentiam
corporalem, sancto euangelio passus est, mortuus est, resur-
rexit, passione ostendens quid sustinere pro ueritate, resurrec-

11 Mt. 13, 47 14 1. Cor. 15, 28 16 Ps. 39, 6 19 Mt. 3, 2;
4, 17 21 Lc. 6, 13

6 maligno saec. v 7 praesentem et ecclesia om. p 10 et om. p
utique p 20 appropinquabit p 24 dispos. impleteret v 27 et re-
surr. e

tione quid sperare in aeternitate debeamus, excepta altitudine sacramenti, qua sanguis eius in remissionem fusus est peccatorum. Conversatus est in terra quadraginta dies cum discipulis suis adque ipsis uidentibus adscendit in caelum et post dies decem misit promissum Spiritum sanctum; cuius uenientis in eos qui crediderant tunc signum erat maximum et maxime necessarium, ut unusquisque eorum linguis omnium gentium loqueretur; ita significans unitatem catholicae ecclesiae per omnes gentes futuram ac sic linguis omnibus locuturam.

CAPUT I.

De praedicatione euangelii, quae per passiones praedicantium clarior et potentior facta est.

Deinde secundum illam prophetiam: Ex Sion lex prodiet et uerbum Domini ex Hierusalem, et secundum ipsius Domini Christi praedicta, ubi post resurrectionem stupentibus eum discipulis suis aperuit sensum, ut intellegerent scripturas, et dixit eis, quoniam sic scriptum est, et sic oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die et praedicari in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum per omnes gentes, incipientibus ab Hierusalem, et ubi rursus eis de aduentu eius nonissimo requirentibus respondit adque ait: Non est nostrum scire tempora quae Pater posuit in sua potestate; sed accipietis uirtutem Spiritus sancti superuenientem in nos, et eritis mihi testes in Hierusalem et in totam Iudaeam et Samariam et usque in fines terrae, primum se ab Hierusalem diffudit ecclesia, et cum

14 Esai. 2, 3 17 Lc. 24, 45 sq. 23 Act. 1, 7 sq.

2 peccat, fusus est e 3 diebus e 7 ut] et p 8 eccles. cath. e
9 si e 20 tertia .s 24 scire] nosse ac tempora codd. praeter a:
tempora uel momenta a e 25 supernenientis a 27 ut editur a b e g
p p a .s; in tota Iudaea et Samaria e

in Iudaea adque Samaria plurimi credidissent, et in alias gentes itum est, eis adnuntiantibus euangelium, quos ipse sicut luminaria et aptauerat uerbo et accenderat Spiritu sancto. Dixerat enim eis: Nolite timere eos, qui corpus
 5 occidunt, animam autem non possunt occidere. Qui ut frigidi timore non essent, igne caritatis ardebant. Denique non solum per ipsos, qui eum et ante passionem et post resurrectionem uiderant et audierant, uerum etiam post obitum eorum per posteros eorum inter horrendas persecutiones et
 10 uarios cruciatus ac funera martyrum praedicatum est toto orbe euangelium, contestante Deo signis et ostentis et uariis uirtutibus et Spiritus sancti muneribus; ut populi gentium credentes in eum, qui pro eorum redemptione crucifixus est, Christiano amore uenerarentur sanguinem martyrum, quem
 15 diabolico furore fuderunt, ipsique reges, quorum legibus uastabatur ecclesia, ei nomini salubriter subderentur, quod de terra crudeliter auferre conati sunt, et falsos deos inciperent persequi, quorum causa cultores Dei ueri fuerant antea persecuti.

20 CAPUT LI.

Quod etiam per haeticorum dissensiones fides catholica roboretur.

Videns autem diabolus templa daemonum deseri et in nomen liberantis Mediatoris currere genus humanum, haeticos mouit,
 25 qui sub uocabulo Christiano doctrinae resisterent Christianae, quasi possent indifferenter sine ulla correptione haberi in ciuitate Dei, sicut ciuitas confusionis indifferenter habuit philosophos inter se diuersa et aduersa sentientes. Qui ergo in ecclesia Christi morbidum aliquid prauumque sapiunt, si

4 Mt. 10, 28

3 accendebat *gp* 7 per ipsos non solum *e* 11 portentis. *in marg.*
 ostentis. *e* 14 uenerentur *g* 16 ei| dei *e* subd. salubr. *e* 22 ro-
 buretur *gf*; roboratur *p*

correpti, ut sanum rectumque sapiant, resistunt contumaciter
 suaque pestifera et mortifera dogmata emendare nolunt. sed
 defensare persistent. haeretici fiunt et foras exeuntes habentur
 in exercentibus inimicis. Etiam sic quippe ueris illis catho-
 licis membris Christi malo suo prosunt, dum Deus utitur et 5
 malis bene et diligentibus eum omnia cooperantur in
 bonum. Inimici enim omnes ecclesiae, quolibet errore cae-
 centur uel malitia deprauentur, si accipiunt potestatem cor-
 poraliter adfligendi, exercent eius patientiam; si tantummodo
 male sentiendo aduersantur, exercent eius sapientiam; ut 10
 autem etiam inimici diligantur, exercent eius beneuolentiam
 aut etiam beneficentiam. siue suadibili doctrina cum eis agatur
 siue terribili disciplina. Ac per hoc diabolus princeps in pie
 ciuitatis aduersus peregrinatem in hoc mundo ciuitatem
 Dei uasa propria commouendo nihil ei nocere permittitur, 15
 cui procul dubio et rebus prosperis consolatio, ut non fran-
 gatur aduersis, et rebus aduersis exercitatio, ut non corrum-
 patur prosperis, per diuinam prouidentiam procuratur. adque
 ita temperatur utrumque ab alterutro, ut in psalmo illam
 uocem non aliunde agnoscamus exortam: Secundum multi-
 tudinem dolorum meorum in corde meo consolationes
 tuae iucundauerunt animam meam. Hinc est et illud
 apostoli: Spe gaudentes, in tribulatione patientes. 20

Nam et id, quod ait idem doctor: Quicumque uolunt
 in Christo pie uiuere, persecutionem patiuntur, nullis 25
 putandum est deesse posse temporibus. Quia et cum ab eis,
 qui foris sunt. non saeuientibus uidetur esse tranquillitas et
 re uera est plurimumque consolationis adfert, maxime infirmis:

6 Rom. 8, 28 20 Ps. 93, 19 23 Rom. 12, 12 24 2. Tim. 3, 12

1 correcti *e p*² 4 si *e* 5 et *sup. lin. b* 6 eum] deum *g*
 cooperantur *a g p a. r*; cooperatur *b e r Domb.* 11 beniuolent.
a b e p r a 12 beneficentiam *g* doctrina . . . terribili *om. g* 17 et
 rebus aduersis *om. p* 18 prouid.] misericordiam *p* 20 cognosca-
 mus *p* 21 consolationis *g* 22 iocundau. *p* et *om. p* 24 et *om. e*
 25 patiuntur *codd.*; patientur *v* 26 ab *om. p* 27 saeuient.] facien-
 tibus *p* 28 re uera utile est *g*

non tamen desunt, immo multi sunt intus, qui corda pie uiuentium suis perditis moribus cruciant; quoniam per eos blasphematur Christianum et catholicum nomen; quod quanto est carius eis, qui uolunt pie uiuere in Christo, tanto magis dolent, quod per malos intus positos fit, ut minus, quam piorum mentes desiderant, diligatur. Ipsi quoque haeretici, cum cogitantur habere nomen et sacramenta Christiana et scripturas et professionem, magnum dolorem faciunt in cordibus piorum; quia et multi uolentes esse Christiani propter eorum dissensiones haesitare coguntur et multi maledici etiam in his inueniunt materiam blasphemandi Christianum nomen, quia et ipsi quoquo modo Christiani appellantur. His adque huius modi prauis moribus et erroribus hominum persecutionem patiuntur, qui uolunt in Christo pie uiuere, etiam nullo infestante neque uexante corpus illorum. Patiuntur quippe hanc persecutionem non in corporibus, sed in cordibus. Unde illa nox est: Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo. Non enim ait: 'In corpore meo.' Sed rursus quoniam cogitantur inmutabilia diuina promissa, et quod ait apostolus: Nouit Dominus qui sunt eius (quos enim praesciuit et praedestinanit conformes imaginis filii sui, ex eis perire nullus potest): ideo sequitur in illo psalmo: Consolationes tuae iucundauerunt animam meam. Dolor autem ipse, qui fit in cordibus piorum, quos persequuntur mores Christianorum malorum siue falsorum, prodest dolentibus, quoniam de caritate descendit, qua eos perire nolunt nec inpedire aliorum salutem. Denique magnae consolationes fiunt etiam de correctionibus eorum, quae piorum animas tanta iucunditate perfundunt, quantis doloribus de sua perditione cruciauerunt. Sic in hoc saeculo, in his diebus

20 2. Tim. 2, 19 Rom. 8, 29

6 diligantur *p* 7 cogitant *e* 8 pectoribus, *in marg.* cordibus, *e*
 9 uolentes xp̄iani fieri *p* 11 blasphem. *g* 20 dominus *sup. lin.* *e*
 26 descendit *g* 28 correption. *g* 30 cruciauerant *gp*

malis non solum a tempore corporalis praesentiae Christi et apostolorum eius, sed ab ipso Abel, quem primum iustum impius frater occidit, et deinceps usque in huius saeculi finem inter persecutiones mundi et consolationes Dei peregrinando procurrit ecclesia.

5

CAPUT LII.

An credendum sit, quod quidam putant, inpletis decem persecutionibus, quae fuerunt, nullam iam superesse praeter undecimam, quae in ipso Antichristi tempore sit futura.

10

Proinde ne illud quidem temere puto esse dicendum siue credendum, quod nonnullis visum est uel uidetur, non amplius ecclesiam passuram persecutiones usque ad tempus Antichristi, quam quot iam passa est, id est decem, ut undecima eademque nouissima sit ab Antichristo. Primam quippe computant 15 a Nerone quae facta est, secundam a Domitiano, a Traiano tertiam, quartam ab Antonino, a Senero quintam, sextam a Maximino, a Decio septimam, octauam a Valeriano, ab Aureliano nonam, decimam a Diocletiano et Maximiano. Plagas enim Aegyptiorum, quoniam decem fuerunt, antequam exire 20 inde inciperet populus Dei, putant ad hunc intellectum esse referendas, ut nouissima Antichristi persecutio similis uideatur undecimae plagae, qua Aegyptii, dum hostiliter sequerentur Hebraeos, in mari Rubro populo Dei per siccum transeunte perierunt. Sed ego illa re gesta in Aegypto istas persecutiones 25 propheticas significatas esse non arbitror; quamuis ab eis, qui

4 finem om. p¹ 8 decim gf nullam nullam iam f 10 futura
 sit p 11 nec a; om. e puto temere b potō g 14 quod ep
 iam sup. lin. g decem ut] decima aut ae undecim g 15 sit
 nouiss. a 17 antonio p 18 maximiano p 19 dioclitiano p 21 inde
 exire v inde exiret populus omisso inciperet a 22 uerba inde ab
 referendas usque ad infans et puer p. 359, 17 sine ullo lacunae signo
 omissa esse in cod. g in Praefat. uol. I p. XIII sq. monui 25 per
 illas res gestas a

hoc putant, exquisite et ingeniose illa singula his singulis comparata uideantur, non prophetico spiritu, sed coniectura mentis humanae, quae aliquando ad uerum peruenit, aliquando fallitur.

5 Quid enim, qui hoc sentiunt, dicturi sunt de persecutione, qua ipse Dominus crucifixus est? in quo eam numero positi-
turi? Si autem hac excepta existimant computandum, tam-
quam illae numerandae sint, quae ad corpus pertinent, non
qua ipsum caput est adpetitum et occisum: quid agent de
10 illa, quae, postea quam Christus adscendit in caelum, Hiero-
solymsis facta est, ubi beatus Stephanus lapidatus est, ubi
Iacobus frater Iohannis gladio trucidatus, ubi apostolus Petrus
ut occideretur inclusus et per angelum liberatus, ubi fugati
adque dispersi de Hierosolymsis fratres, ubi Saulus, qui postea
15 Paulus apostolus factus est, uastabat ecclesiam, ubi ipse
quoque iam fidem, quam persequebatur, euangelizans, qualia
faciebat, est passus, siue per Iudaeam siue per alias gentes,
quacumque Christum feruentissimus praedicabat? Quir ergo
eis a Nerone uidetur ordiendum, cum ad Neronis tempora
20 inter atrocissimas persecutiones, de quibus nimis longum est
cuncta dicere, ecclesia crescendo peruenerit? Quod si a regi-
bus factas persecutiones in numero existimant esse debere:
rex fuit Herodes, qui etiam post adscensum Domini grauissi-
mam fecit. Deinde quid respondent etiam de Iuliano, quem
25 non numerant in decem? An ipse non est ecclesiam perse-
cutus, qui Christianos liberales litteras docere ac discere
uetuit? Sub quo Valentinianus maior, qui post eum tertius
imperator fuit, fidei Christianae confessor exstitit militiaque
priuatus est; ut omittam quae aput Antiochiam facere coe-
30 perat, nisi unius fidelissimi et constantissimi iuuenis, qui

9 quia, *in marg.* qua, *e* 15 dictus est *a* 17 est talia, talia *m.* 2
in fine uersus, *e* 18 quaquaque *e* 21 cuncta *sup. lin.* *a* cre-
scendo *extra lin.* *a* 24 etiam *sup. lin.* *a* 25 an non ipse *p*
et ipse *e* 27 metuit *e* 28 quia fidei *e* militia, *omisso* que, *e*

multis, ut torquerentur, adprehensis per totum diem primus
 est tortus, inter unguulas cruciatusque psallentis libertatem
 adque hilaritatem miratus horruisset et in ceteris deformius
 erubescere timuisset. Postremo uostra memoria Valens, supra-
 dicti Valentiniani frater, Arianus, nonne magna persecutione 5
 per Orientis partes catholicam uastauit ecclesiam? Quale est
 autem, non considerare ecclesiam per totum mundum fructi-
 ficantem adque crescentem posse in aliquibus gentibus perse-
 cutionem pati a regibus. et quando in aliis non patitur?
 Nisi forte non est persecutio computanda, quando rex Gotho- 10
 rum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate
 mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum plurimi
 martyrio coronati sunt, sicut a quibusdam fratribus, qui tunc
 illic pueri fuerant et se ista uidisse incunctanter recordabantur,
 audiuimus? Quid modo in Perside? Nonne ita in Christianos 15
 feruit persecutio (si tamen iam quieuit), ut fugientes inde
 nonnulli usque ad Romana oppida peruenirent? Haec adque
 huius modi mihi cogitanti non uidetur esse definiendus nume-
 rus persecutionum, quibus exerceri oportet ecclesiam. Sed
 rursus adfirmare aliquas futuras a regibus praeter illam nouis- 20
 simam, de qua nullus ambigit Christianus, non minoris est
 temeritatis. Itaque hoc in medio relinquinus neutram partem
 quaestionis huius adstruentes siue destruentes, sed tantummodo
 ab adfirmandi quodlibet horum audaci praesumptione reuo-
 cantes.

25

CAPUT LIII.

De tempore nouissimae persecutionis nulli hominum
 reuelato.

Illam saepe nouissimam persecutionem, quae ab Antichristo
 futura est, praesentia sua exstinguet ipse Iesus. Sic enim scrip- 30

3 exhorruisset *a* 5 arrianus *a e p* 7 non *om. e* 11 est per-
 secutus *a* 12 cum ibi . . . catholici *om. p* 14 illic| ibi *p* 16 feruit
p q a; feruit *b* iam, *superscripto m. 2* non, *e* 17 ad romana
 usque *a* peruenirent *a* 20 a *om. p* 23 struentes *e* 24 quolibet *e*
 27 nulli hominum reuelato *g f*; occulto *p q v Domb.* 29 nouiss. *om. p*
 30 praes. sua *in marg. a* ipse exsting. *v*

tum est, quod eum interficiet spiritu oris sui et euacuabit inluminacione praesentiae suae. Hic quaeri solet: Quando istud erit? Inportune omnino. Si enim hoc nobis nosse prodesset, a quo melius quam ab ipso Deo magistro
 5 interrogantibus discipulis diceretur? Non enim siluerunt inde aput eum, sed a praesente quaesierunt dicentes: Domine, si hoc tempore repraesentabis regnum Israel? At ille: Non est, inquit, uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate. Non utique illi de hora uel die
 10 uel anno, sed de tempore interrogauerant, quando istud accipere responsum. Frustra igitur annos, qui remanent huic saeculo, computare ac definire conamur, cum hoc scire non esse nostrum ex ore Veritatis audiamus; quos tamen alii quadringentos, alii quingentos, alii etiam mille ab adscensione
 15 Domini usque ad eius ultimum aduentum conpleri posse dixerunt. Quem ad modum autem quisque eorum adstruat opinionem suam, longum est demonstrare et non necessarium. Coniecturis quippe utuntur humanis, non ab eis aliquid certum de scripturae canonicae auctoritate profertur. Omnium
 20 uero de hac re calculantium digitos resoluit et quiescere iubet ille, qui dicit: Non est nestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.

Sed haec quia enangelica sententia est, mirum non est non ea repressos fuisse deorum multorum falsorumque cultores,
 25 quominus fingerent daemonum responsis, quos tamquam deos colunt, definitum esse quanto tempore mansura esset religio Christiana. Cum enim uiderent nec tot tantisque persecutio-

1 2. Thess. 2, 8 6 Act. 1, 6 sq.

1 et spiritu *e* 3 istuc *e* 4 scire *a* 7 si in tempore hoc *a*
 repraesentabis *p q a f Domb.*; repraesentaberis *e*; praesentabis *a*; praesentab (= -beris) *b* regnum *codd. praeter a*; aut quando regnum *a*;
 et quando regnum *v* 8 nosse *a* 9 in sua posuit *v* 10 interroga-
 bant *a* istuc *e* acceperant *p* 11 huic sacc. remanent *v* 12 hoc
om. a 18 nec ab *a* certum aliquid *v* 19 pfertur *p* 21 nosse *a*
 tempora uel momenta *a* 22 in sua posuit *v* 25 daemon responsit *e*
 26 quanto *sup. lin. a* christ. relig. *a*

nibus eam potuisse consumi, sed his potius mira incrementa
sumsisse, excogitauerunt nescio quos uersus Graecos tamquam
consulenti cuidam diuino oraculo effusos, ubi Christum qui-
dem ab huius tamquam sacrilegii crimine faciunt innocentem,
Petrum autem maleficia fecisse subinungunt, ut coleretur 5
Christi nomen per trecentos sexaginta quinque annos, deinde
completo memorato numero annorum, sine mora sumeret
finem. O hominum corda doctorum! O ingenia litterata digna
credere ista de Christo, quae credere non uultis in Christum,
quod eius discipulus Petrus ab eo magicas artes non didi- 10
cerit, sed, ipso innocente, tamen eius maleficus fuerit nomen-
que illius quam suum coli maluerit magicis artibus suis,
magnis laboribus et periculis suis, postremo etiam effusione
sanguinis sui! Si Petrus maleficus fecit, ut Christum sic
diligeret mundus, quid fecit innocens Christus, ut eum sic 15
diligeret Petrus? Respondeant igitur ipsi sibi et si possunt
intellegant illa superna gratia factum esse, ut propter aeter-
nam uitam Christum diligeret mundus, qua gratia factum
est, ut et propter aeternam uitam ab illo accipiendam et
usque ad temporariam mortem pro illo patiendam Christum 20
diligeret Petrus. Deinde isti di qui sunt, qui possunt ista
praedicare nec possunt auertere, ita succumbentes uni male-
fico et uni sceleri magico, quo puer, ut dicunt, anniculus
occisus et dilaniatus et ritu nefario sepultus est, ut sectam
sibi aduersariam tam prolixo tempore conualescere, tot tanta- 25
rumque persecutionum horrendas crudelitates non resistendo.
sed patiendo superare et ad suorum simulacrorum templorum,
sacrorum oraculorum eersionem peruenire permetterent? Quis

2 reuersus, u m. 2 in o corr., e 3 quidam p effuso p 5 male-
ficia a b e p a f Domb.; maleficiis p v 6 quinque om. p¹ 13 magnis-
que a laboribus suis a 16 ipsis sibi e; sibi ipsi a 19 prius et om. a
20 temporariam, alē m. 2, e capiendam e a; in marg. patiendam e
21 qui sunt om. p 22 praedicare e uertere p 23 quo, in marg. qui, e
ut dicitur, in marg. ut dicunt, e 24 in ritu p ut secta sibi aduer-
saria—conualesceret p 28 qui p

postremo est deus, non noster utique, sed ipsorum, qui nel
 inlectus tanto scelere uel impulsus est ista praestare? Non
 enim alicui daemone, sed deo dicunt illi uersus haec Petrum
 arte magica definisse. Talem deum habent, qui Christum
 5 non habent.

CAPUT LIII.

De stultissimo mendacio paganorum, quo Christianam
 religionem non ultra trecentos sexaginta quinque
 annos mansuram esse finxerunt.

10 Haec adque huius modi multa colligerem, si nondum annus
 ipse transisset, quem diuinatio ficta promisit et decepta uani-
 tas credit. Cum uero, ex quo nominis Christi cultus per
 eius in carne praesentiam et per apostolos institutus est, ante
 aliquot annos anni trecenti sexaginta quinque completi sint,
 15 quid aliud quaerimus, unde ista falsitas refellatur? Ut enim
 in Christi natiuitate huius rei non ponamus initium, quia
 infans et puer discipulos non habebat, tamen quando habere
 coepit, procul dubio tunc innotuit per eius corporalem prae-
 sentiam doctrina et religio Christiana, id est, postea quam
 20 in fluuio Iordane ministerio Iohannis est baptizatus. Propter
 hoc enim de illo propheta illa praecesserat: Dominabitur
 a mari usque ad mare et a flumine usque ad termi-
 nos orbis terrae. Sed quoniam, priusquam passus esset et
 resurrexisset a mortuis, nondum fides omnibus fuerat definita
 25 (in resurrectione quippe Christi definita est, nam sic aposto-
 lus Paulus Atheniensibus loquitur dicens: Iam nunc adnun-
 tiat hominibus omnes ubique agere paenitentiam, eo
 quod statuit diem iudicare orbem in aequitate in
 uiro quo definiuit fidem omnibus resuscitans illum

21 Ps. 71, 8 26 Act. 17, 30 sq.

1 est omi. a 2 ita a 14 sunt ap 15 refallatur e 17 infans
 hinc redit g discipulos deest in uacuo spatio.g 22 ternos g 24 fu-
 erat omnibus p 25 sicut g. 29 quo ab e p p a f Domb.; in quo gv

a mortuis): melius in hac quaestione soluenda inde initium sumimus; praesertim quia tunc datus est etiam Spiritus sanctus, sicut eum dari post resurrectionem Christi oportebat in ea ciuitate, ex qua debuit incipere lex secunda, hoc est testamentum nouum. Prima enim fuit ex monte Sina per 5 Moysen, quod testamentum uocatur uetus. De hac autem, quae per Christum danda erat, praedictum est: Ex Sion lex prodiet et uerbum Domini ex Hierusalem. Unde et ipse per omnes gentes dixit praedicari oportere in nomine suo paenitentiam, sed tamen incipientibus ab Hierusalem. Ibi 10 ergo exorsus est huius nominis cultus, ut in Iesum Christum, qui crucifixus fuerat et resurrexerat, crederetur. Ibi haec fides tam insignibus initiis incanduit, ut aliquot hominum milia in Christi nomen mirabili alacritate conuersa uenditis suis rebus, ut egenis distribuerentur, proposito sancto et ardentissima 15 caritate ad paupertatem uoluntariam peruenirent adque inter frementes et sanguinem sitientes Iudaeos se usque ad mortem pro ueritate certare non armata potentia, sed potentiore patientia praepararent. Hoc si nullis magicis artibus factum est, quur credere dubitant eadem uirtute diuina per totum 20 mundum id fieri potuisse, qua hoc factum est? Si autem ut Hierosolymis sic ad cultum nominis Christi accenderetur tanta hominum multitudo, quae illum in cruce uel fixerat prenum uel riserat fixum, iam maleficio illud fecerat Petrus, ex ipso anno quaerendum est, quando trecenti sexa- 25 ginta quinque completi sint. Mortuus est ergo Christus duobus Geminis consulibus octauo Kalendas Aprilis. Resurrexit tertio die, sicut apostoli suis etiam sensibus probauerunt.

7 Esai. 2, 3 9 Lc. 24, 27

7 data *p*¹ prodiet lex *v* 10 *hic desinit cod. f*¹ *Domb.* 11 Christum Iesum *v* 13 aliquod *eg* 17 se *om. g*; se utique usque *a*
 18 arma sed, *in marg.* armati potentia, *p* 21. posse, *m. 2 rescript.*, *g*
 quia *p* 22 sic *om. eg* 24 apprehensum *p* 26 sunt *p* 27 octauo
eg; VIII. *ab p*; octauum *p* *Domb.* aprilis *ae*; apriles *gp*²; april'. *bp*
 28 tertio *ab og p a*; tertia *pv* apostolis *e*

Deinde post quadraginta dies adscendit in caelum; post decem dies, id est quinquagesimo post suam resurrectionem die, misit Spiritum sanctum. Tunc tria milia hominum apostolis eum praedicantibus crediderunt. Tunc itaque nominis illius
 5 cultus exorsus est, sicut nos credimus et ueritas habet, efficacia Spiritus sancti; sicut autem finxit uanitas inopia uel putauit, magicis artibus Petri. Paulo post etiam signo mirabili facto, quando ad uerbum ipsius Petri quidam mendicus ab utero matris ita claudus, ut ab aliis portaretur et ad
 10 portam templi, ubi stipem peteret, poneretur, in nomine Iesu Christi saluus exsiliuit, quinque hominum milia crediderunt; ac deinde aliis adque aliis accessibus credentium creuit ecclesia. Ac per hoc colligitur etiam dies, ex quo annus ipse sumsit initium, scilicet quando missus est Spiritus sanctus,
 15 id est per Idus Maias. Numeratis proinde consulibus trecenti sexaginta quinque anni reperiuntur inpleti per easdem Idus consulatu Honorii et Eutychiani. Porro sequenti anno, consule Mallio Theodoro, quando iam secundum illud oraculum daemonum aut figmentum hominum nulla esse debuit religio
 20 Christiana, quid per alias terrarum partes forsitan factum sit, non fuit necesse perquirere; interim, quod scimus, in ciuitate notissima et eminentissima Carthagine Africae Gaudentius et Iouius comites imperatoris Honorii quarto decimo Kalendas Aprilis falsorum deorum templa euerterunt et simulacra fregerunt.
 25 Ex quo usque ad hoc tempus per triginta ferme annos quis non uideat quantum creuerit cultus nominis Christi, praesertim postea quam multi eorum Christiani facti sunt, qui tamquam uera illa diuinatione reuocabantur a fide eamque completo eodem numero annorum inanem ridendamque uide-

8 Act. 3, 2 sqq.

5 efficacia e 7 paulo m. 2 lineolis deletum e 10 ut, in marg. ubi, e
 11 Christi om. p exiliuit b g p v; exiluit a e Domb. milia hom. a v
 17 consolatu g 17. 18 console alio g mallio p v; malio b e Domb.;
 alio a 22 et eminent. om. e¹ 23 XIII. Kl. aprilis p 25 terme g
 29 annorum num. v

runt? Nos ergo, qui sumus uocamurque Christiani, non in Petrum credimus, sed in quem credidit Petrus; Petri de Christo aedificati sermonibus, non carminibus uenenati; nec decepti maleficiis, sed beneficiis eius adiuti. Ille Petri magister Christus in doctrina, quae ad uitam ducit aeternam, ipse 5 est magister et noster.

Sed aliquando iam concludamus hunc librum, huc usque disserentes et quantum satis uisum est demonstrantes, quisnam sit duarum ciuitatum, caelestis adque terrenae, ab initio usque in finem permixtarum mortalis excursus; quarum illa, 10 quae terrena est, fecit sibi quos uoluit uel undecumque uel etiam ex hominibus falsos deos, quibus sacrificando seruiret; illa autem, quae caelestis peregrinatur in terra, falsos deos non facit, sed a uero Deo ipsa fit, cuius uerum sacrificium ipsa sit. Ambae tamen temporalibus uel bonis pariter utuntur 15 uel malis pariter affliguntur, diuersa fide, diuersa spe, diuerso amore, donec ultimo iudicio separentur, et percipiat unaquaeque suum finem, cuius nullus est finis; de quibus ambarum finibus deinceps disserendum est.

20

LIBER XVIII.

CAPUT I.

Quod in quaestione, quam de finibus bonorum et malorum philosophica disputatio uentilauit, ducentas octoginta 25 et octo sectas esse posse Varro perspexerit.

Quoniam de ciuitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, debitis finibus deinceps mihi uideo disputandum: prius

2 credidimus *eg* 3 in carminibus *e*; carnibus *g* 4 eius *om. p*
 5 eternam ducit *e* 6 et magister *ab²v* 7. huc *abgpv*; hoc *epα*
Domb. 8 ad disserentes *g* 10 permistarum *e¹* 12 omnibus *g*
 14 a *om. pp* EXPLICIT LIBER XVIII. INCIPIT LIBER XVIII *egp*
 24 De inquisitione quam de bonorum et malorum finibus *g*

exponenda sunt, quantum operis huius terminandi ratio patitur,
 argumenta mortalium, quibus sibi ipsi beatitudinem facere in
 huius uitae infelicitate moliti sunt, ut ab eorum rebus uanis
 spes nostra quid differat, quam Deus nobis dedit, et res ipsa,
 5 hoc est uera beatitudo, quam dabit, non tantum auctoritate
 diuina, sed adhibita etiam ratione, qualem propter infideles
 possumus adhibere, clarescat. De finibus enim bonorum et
 malorum multa et multipliciter inter se philosophi disputarunt;
 quam quaestionem maxima intentione uersantes inuenire conati
 10 sunt, quid efficiat hominem beatum. Illud enim est finis boni
 nostri, propter quod adpetenda sunt cetera, ipsum autem
 propter se ipsum; et illud finis mali, propter quod uitanda
 sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum. Finem boni ergo
 nunc dicimus, non quo consumatur, ut non sit, sed quo per-
 15 ficiatur, ut plenum sit; et finem mali, non quo esse desinat,
 sed quo usque nocendo perducatur. Fines itaque isti sunt sum-
 mum bonum et summum malum. De quibus inueniendis
 adque in hac uita summo bono adipiscendo, uitando autem
 summo malo, multum, sicut dixi, laborauerunt, qui studium
 20 sapientiae in saeculi huius uanitate professi sunt; nec tamen
 eos, quamuis diuersis errantes modis, naturae limes in tantum
 ab itinere ueritatis deuiare permisit, ut non alii in animo,
 alii in corpore, alii in utroque fines bonorum ponerent et
 malorum. Ex qua tripertita uelut generalium distributione
 25 sectarum Marcus Varro in libro de philosophia tam multam
 dogmatum uarietatem diligenter et subtiliter scrutatus aduertit,
 ut ad ducentas octoginta et octo sectas, non quae iam essent,
 sed quae esse possent, adhibens quasdam differentias facil-
 lime perueniret.
 30 Quod ut breuiter ostendam, inde oportet incipiam, quod
 ipse aduertit et posuit in libro memorato, quattuor esse
 quaedam, quae homines sine magistro, sine ullo doctrinae

2 in quibus *p* 3 uanis rebus *p* 7 clariscat *g*^l 10 est *om. e*
 11 quod *om. e*^l 12 semet ipsum *a b* 13 ergo boni *a v* 20 huius
 saec. *v* 27 et LXXX· VIII· ^{ta} ^{lo} *a* et octo *b e g p p a*; et *om. a v*

adminiculo, sine industria uel arte uiuendi, quae uirtus dicitur
et procul dubio discitur, uelut naturaliter adpetunt, aut uoluptatem,
qua delectabiliter mouetur corporis sensus, aut quietem, qua fit ut nullam molestiam corporis quisque patiatu-
5 aut utramque, quam tamen uno nomine uoluptatis Epicurus
appellat, aut uniuersaliter prima naturae. in quibus et haec
sunt et alia, uel in corpore, ut membrorum integritas et
salus adque incolumitas eius, uel in animo, ut sunt ea, quae
uel parua uel magna in hominum reperiuntur ingeniis. Haec
igitur quattuor, id est uoluptas, quies, utrumque, prima
10 naturae, ita sunt in nobis, ut uel uirtus, quam postea doctrina
inserit, propter haec adpetenda sit, aut ista propter uirtutem,
aut utraque propter se ipsa; ac per hoc fiunt hinc duodecim
sectae; per hanc enim rationem singulae triplicantur; quod
cum in una demonstraero, difficile non erit id in ceteris
15 inuenire. Cum ergo uoluptas corporis animi uirtuti aut sub-
ditur aut praefertur aut iungitur, tripertita uariatur diuersi-
tate sectarum. Subditur autem uirtuti, quando in usum uir-
tutis adsumitur. Pertinet quippe ad uirtutis officium et uiuere
patriae et propter patriam filios procreare, quorum neutrum
20 fieri potest sine corporis uoluptate; nam sine illa nec cibus
potusque sumitur, ut uiuatur, nec concumbitur, ut generatio
propagetur. Cum uero praefertur uirtuti, ipsa adpetitur pro-
pter se ipsam, uirtus autem adsumenda creditur propter illam.
id est, ut nihil uirtus agat nisi ad consequendam uel conser-
25 uandam corporis uoluptatem; quae uita deformis est quidem,
quippe ubi uirtus seruit dominae uoluptati, quamuis nullo
modo haec dicenda sit uirtus; sed tamen etiam ista horribilis
turpitude habuit quosdam philosophos patronos et defensores
suos. Virtuti porro uoluptas iungitur, quando neutra earum
30 propter alteram, sed propter se ipsas ambae adpetuntur.
Quapropter sicut uoluptas uel subdita uel praelata uel iuncta

3 que *g* 4 quisque corp. *abv* 12 inserit ista *e* 13 ipsam *ep*
15 difficile *in marg.* difficillime, *e* 22 concubitus *e* 29 habuit *post*
defens. suos *v*

uirtuti tres sectas facit, ita quies, ita utrumque, ita prima naturae alias ternas inueniuntur efficere. Pro uarietate quippe humanarum opinionum uirtuti aliquando subduntur, aliquando praeferuntur, aliquando iunguntur, ac sic ad duodenarium 5 sectarum numerum peruenitur. Sed iste quoque numerus duplicatur adhibita una differentia, socialis uidelicet uitae, quoniam, quisquis sectatur aliquam istarum duodecim sectam, profecto aut propter se tantum id agit aut etiam propter socium, cui debet hoc nolle quod sibi. Quocirca duodecim 10 sunt eorum, qui propter se tantum unamquamque tenendam putant, et aliae duodecim eorum, qui non solum propter se sic nel sic philosophandum esse decernunt, sed etiam propter alios, quorum bonum adpetunt sicut suum. Hae autem sectae uiginti quattuor iterum geminantur addita differentia ex Aca- 15 demicis nouis et fiunt quadraginta octo. Illarum quippe uiginti quattuor unamquamque sectarum potest quisque sic tenere ac defendere ut certam, quem ad modum defenderunt Stoici, quod hominis bonum, quo beatus esset, in animi tantummodo uirtute consisteret; potest alius ut incertam, sicut 20 defenderunt Academici noni, quod eis etsi non certum, tamen ueri simile uidebatur. Viginti quattuor ergo fiunt per eos, qui eas nelut certas propter ueritatem, et aliae uiginti quattuor per eos, qui easdem quamuis incertas propter ueri similitudinem sequendas putant. Rursus, quia unamquamque ista- 25 rum quadraginta octo sectarum potest quisque sequi habitu ceterorum philosophorum, itemque alius potest habitu Cynicorum, ex hac etiam differentia duplicantur et nonaginta sex fiunt. Deinde quia earum singulas quasque ita tueri homines possunt adque sectari, ut aut otiosam diligant uitam, sicut 30 hi, qui tantummodo studiis doctrinae uacare uoluerunt adque

4 duodecennarium e 6 sociali differentia p 7 sectam gp; sectarum
rell. v Domb. 13 haec g 18 quod beatus g uirtute tantummodo p
19 incerta e 21 uerissimile e 26 potest alius v 28 statueret, in
marg. ita tueri, e

ualuerunt, aut negotiosam, sicut hi, qui cum philosopharentur tamen administratione rei publicae regendisque rebus humanis occupatissimi fuerunt, aut ex utroque genere temperatam, sicut hi, qui partim erudito otio partim necessario negotio alternantia uitae suae tempora tribuerunt: propter has differentias potest etiam triplicari numerus iste sectarum et ad ducentas octoginta octo perducī.

Haec de Varronis libro, quantum potui, breuiter ac dilucide posui, sententias eius meis explicans uerbis. Quo modo autem refutatis ceteris unam eligat, quam uult esse Academicorum ueterum (quos a Platone institutos usque ad Polemonem, qui ab illo quartus eius scholam tenuit, quae Academia dicta est, habuisse certa dogmata uult uideri et ob hoc distinguit ab Academicis nouis, quibus incerta sunt omnia, quod philosophiae genus ab Arcesila coepit successore Polemonis), eamque sectam, id est ueterum Academicorum, sicut dubitatione ita omni errore carere arbitretur, longum est per omnia demonstrare; nec tamen omni ex parte res omittenda est. Remouet ergo prius illas omnes differentias, quae numerum multiplicauerunt sectarum, quas ideo remouendas putat, quia non in eis est finis boni. Neque enim existimat ullam philosophiae sectam esse dicendam, quae non eo distet a ceteris, quod diuersos habeat fines bonorum et malorum. Quando quidem nulla est homini causa philosophandi, nisi ut beatus sit; quod autem beatum facit, ipse est finis boni; nulla est igitur causa philosophandi, nisi finis boni: quam ob rem quae nullum boni finem sectatur, nulla philosophiae secta dicenda est. Cum ergo quaeritur de sociali uita, utrum sit tenenda sapienti, ut summum bonum, quo fit homo beatus, ita uelit et curet amici sui, quem ad modum suum, an suae tantummodo beatitudinis causa faciat quidquid facit: non de ipso

6 triplecari *g* 12 scolam *eg* academica *a* 15 arcesila *g*; archesila *abepav*; archesilao *p* 20 mouendas *g* 21 illam *p* 22 distet *g*¹; distat *abeg²ppa* 23 quo *p* 29 uellit *g* 30 et] ut *e* 31 faciet *g* quicquid faciat *p* facit *om. g*¹

summo bono quaestio est, sed de adsumendo uel non adsumendo socio ad huius participationem boni, non propter se ipsum, sed propter eundem socium, ut eius bono ita gaudeat, sicut gaudet suo. Item cum quaeritur de Academicis nouis, quibus incerta sunt omnia, utrum ita sint res habendae, in
 5 quibus philosophandum est, an, sicut aliis philosophis placuit, certas eas habere debeamus: non quaeritur quid in boni fine sectandum sit, sed de ipsius boni ueritate, quod sectandum uidetur, utrum sit necne dubitandum; hoc est, ut id planius
 10 eloquar, utrum ita sectandum sit, ut, qui sectatur, dicat esse uerum, an ita, ut, qui sectatur, dicat uerum sibi uideri, etiamsi forte sit falsum, tamen uterque sectetur unum adque idem bonum. In illa etiam differentia, quae adhibetur ex habitu et consuetudine Cynicorum, non quaeritur, quisnam
 15 sit finis boni, sed utrum in illo habitu et consuetudine sit uiuendum ei, qui uerum sectatur bonum, quodlibet ei uerum uideatur esse adque sectandum. Denique fuerunt, qui cum diuersa sequerentur bona finalia, alii uirtutem, alii uoluptatem, eundem tamen habitum et consuetudinem tenebant, ex
 20 qua Cynici appellabantur. Ita illud quidquid est, unde philosophi Cynici discernuntur a ceteris, ad eligendum ac tenendum bonum, quo beati fierent, utique nil ualebat. Nam si aliquid ad hoc interesset, profecto idem habitus eundem finem sequi cogeret, et diuersus habitus eundem sequi finem non
 25 sineret.

1 uel non adsumendo *m.* 2 *in marg. g* 9 id *sup. lin. e* 10 eloquamur, *in marg.* eloquar, *e* esse *m.* 1 deletum *e* 11 an uerum *om. e* 20 qua *ab e g p a v*; quo *ρ λ Domb.* cynoci *b*; cyniaca *e* 23 finem *om. g*¹

CAPUT II.

Quo modo remotis omnibus differentiis, quae non sectae, sed quaestiones sint, ad tripartitam summi boni definitionem Varro perueniat, quarum tamen una sit eligenda. 5

In tribus quoque illis uitae generibus, uno scilicet non segniter, sed in contemplatione uel inquisitione ueritatis otioso, altero in gerendis rebus humanis negotioso, tertio ex utroque genere temperato, cum quaeritur quid horum sit potius eligendum, non finis boni habet controuersiam; sed quid horum 10 trium difficultatem uel facilitatem adferat ad consequendum uel retinendum finem boni, id in ista quaestione uersatur. Finis enim boni, cum ad eum quisque peruenerit, protinus beatum facit; in otio autem litterato, uel in negotio publico, uel quando utrumque uicibus agitur, non continuo quisque 15 beatus est. Multi quippe in quolibet horum trium possunt uiuere, et in adpetendo boni fine, quo fit homo beatus, errare. Alia est igitur quaestio de finibus bonorum et malorum, quae unamquamque philosophorum sectam facit, et aliae sunt quaestiones de sociali uita, de cunctatione Academicorum, de 20 uestitu et uictu Cynicorum, de tribus uitae generibus. otioso, actiuo, ex utroque modificato; quarum nulla est. in qua de bonorum et malorum finibus disputatur. Proinde quoniam Marcus Varro has quattuor adhibens differentias, id est ex uita sociali. ex Academicis nouis, ex Cynicis, ex isto uitae 25 genere tripartito ad sectas ducentas octoginta octo peruenit, et si quae aliae possunt similiter adici: remotis eis omnibus, quoniam de sectando summo bono nullam inferunt quaestionem et ideo sectae nec sunt nec nocandae sunt, ad illas duodecim, in quibus quaeritur, quod sit bonum hominis. quo adsecuto 30 fit beatus, ut ex eis unam ueram, ceteras falsas ostendat esse.

3 sint *gf*; sunt *p q v* 9 qui *e*¹ 12 in *sup. lin. g* 14 litteratio *e*
 17 ad petendi *e* 20 de uictu et uestitu *p* 22 et ex *p v* 27 adicere
 motis *e* 30 quod *a b e g p q a*; quid *v*

reuertitur. Nam remoto illo tripertito genere uitae duae partes huius numeri detrahuntur et sectae nonaginta sex remanent. Remota uero differentia ex Cynicis addita ad dimidium rediguntur et quadraginta octo fiunt. Auferamus etiam quod ex
 5 Academicis nouis adhibitum est: rursus dimidia pars remanet, id est uiginti quattuor. De sociali quoque uita quod accesserat similiter auferatur: duodecim sunt reliquae, quas ista differentia, ut uiginti quattuor fierent, duplicauerat. De his ergo duodecim nihil dici potest, quur sectae non sint habendae. Nihil quippe aliud in eis quaeritur quam fines bonorum
 10 et malorum. Inuentis autem bonorum finibus profecto e contrario sunt malorum. Hae autem ut fiant duodecim sectae, illa quattuor triplicantur, uoluptas, quies, utrumque et prima naturae, quae primigenia Varro uocat. Haec quippe quattuor
 15 dum singillatim uirtuti aliquando subduntur, ut non propter se ipsa, sed propter officium uirtutis adpetenda uideantur, aliquando praeferuntur, ut non propter se ipsa, sed propter haec adipiscenda uel conseruanda necessaria uirtus putetur, aliquando iunguntur, ut propter se ipsa et uirtus et ista adpetenda credantur, quaternarium numerum triplum reddunt et
 20 ad duodecim sectas perueniunt. Ex illis autem quattuor rebus Varro tres tollit, uoluptatem scilicet et quietem et utrumque; non quod eas improbet, sed quod primigenia illa naturae et uoluptatem in se habeant et quietem. Quid ergo opus est ex
 25 his duabus tria quaedam facere, duo scilicet, cum singillatim adpetuntur uoluptas aut quies, et tertium cum ambae simul, quando quidem prima naturae et ipsas et praeter ipsas alia multa contineant? De tribus ergo sectis ei placet diligenter esse tractandum, quatenam sit potius eligenda. Non enim

3 dimedium *g* 5 adhitum *e* 8 et quattuor *g* 9 sint non *e*
 10 fines *abe*; finis *gp̄α* 12 haec *g* ut *m. 2 superscripto* ita *e*
 13 ille *e* 14 primigenia *e¹g¹e*, primogenia *g²*; primogeniam *p*; prima
 genia *e²* 16 ipsam *e* 19 iunguntur *abegp̄α Domb.*; iungantur *p*;
 iungitur *v* 22 tris *g¹* 23 primogenia *g²* 25 cum *abegp̄α Domb.*;
 dum *v* singillatim *g* 27 praeter ipsa *e*

ueram plus quam unam uera ratio esse permittit, siue in his tribus sit siue alicubi alibi, quod post uidebimus. Interim de his tribus quo modo unam Varro eligat, quantum breuiter aperteque possumus, disseramus. Istae nempe tres sectae ita fiunt, cum uel prima naturae propter uirtutem, uel 5 uirtus propter prima naturae, uel utraque, id est et uirtus et prima naturae, propter se ipsa sunt expetenda.

CAPUT III.

De tribus sectis summum hominis bonum quaerentibus quam eligendam Varro definiat sequens ueteris 10 Academiae Antiocho auctore sententiam.

Quid ergo istorum trium sit uerum adque sectandum, isto modo persuadere conatur. Primum, quia summum bonum in philosophia non arboris. non pecoris, non Dei, sed hominis quaeritur, quid sit ipse homo, quaerendum putat. Sentit 15 quippe in eius natura duo esse quaedam, corpus et animam, et horum quidem duorum melius esse animam longeque praestabilius omnino non dubitat, sed utrum anima sola sit homo, ut ita sit ei corpus tamquam equus equiti (eques enim non homo et equus, sed solus homo est; ideo tamen eques dici- 20 tur, quod aliquo modo se habeat ad equum), an corpus solum sit homo, aliquo modo se habens ad animam, sicut poculum ad potionem (non enim calix et potio, quam continet calix, simul dicitur poculum, sed calix solus; ideo tamen quod potioni continendae sit adcommodatus), an uero nec anima 25 sola nec solum corpus, sed simul utrumque sit homo, cuius sit pars una siue anima siue corpus, ille autem totus ex utroque constet, ut homo sit (sicut duos equos iunctos bigas uocamus, quorum siue dexter siue sinister pars est bigarum,

1 ueram *g* 2 siue alicubi tribus *om.* *a*¹ alibi *om.* *p*
 4 tris *g* 5 dum, *in marg.* *cū, e* 11 antiocho *gf* 15 ipse sit *g*
 homo ipse *p* sensit *a* 19 equiti equus *om.* *e* 21 habet *ep*
 ad *om.* *e*¹ cum corpus, *in marg.* *an, p* 27 pars sit *v*

unum uero eorum, quoquo modo se habeat ad alterum, bigas non dicimus, sed ambo simul). Horum autem trium hoc elegit tertium hominemque nec animam solam nec solum corpus, sed animam simul et corpus esse arbitratur. Proinde
 5 summum bonum hominis, quo fit beatus, ex utriusque rei bonis constare dicit, et animae scilicet et corporis. Ac per hoc prima illa naturae propter se ipsa existimat expetenda ipsamque uirtutem, quam doctrina inserit uelut artem uiuendi, quae in animae bonis est excellentissimum bonum. Quapropter
 10 eadem uirtus, id est ars agenda uitae, cum acceperit prima naturae, quae sine illa erant, sed tamen erant etiam quando eis doctrina adhuc deerat, omnia propter se ipsa adpetit simulque etiam se ipsam, omnibusque simul et se ipsa utitur, eo fine, ut omnibus delectetur adque perfruatur,
 15 magis minusque, ut quaeque inter se maiora adque minora sunt, tamen omnibus gaudens et quaedam minora, si necessitas postulat, propter maiora uel adipiscenda uel tenenda contem- nens. Omnium autem bonorum uel animi uel corporis nihil sibi uirtus omnino praepouit. Haec enim bene utitur et se
 20 ipsa et ceteris, quae hominem faciunt beatum, bonis. Ubi uero ipsa non est, quamlibet multa sint bona, non bono eius sunt, cuius sunt, ac per hoc iam nec eius bona dicenda sunt, cui male utenti utilia esse non possunt. Haec ergo uita hominis, quae uirtute et aliis animi et corporis bonis, sine
 25 quibus uirtus esse non potest, fruitur, beata esse dicitur; si uero et aliis, sine quibus esse uirtus potest, uel ullis uel pluribus, beatior; si autem prorsus omnibus, ut nullum omnino bonum desit uel animi uel corporis, beatissima. Non

2 ambo *b g¹ ρ Domb.*, ambos *a e g² p v* 3 elegit *a b e Domb.*; eligit *g*; eligit *p v* hominem que, *in marg.* neque. *e* 7 ipsa/, *m eraso, e*
 12 *sq.* propter se omnibusque simul et se ipsa appetit *b* ipsa *a e² ρ*
Domb.; ipsam *e¹ g p a v* 13 simulque etiam se ipsa utitur *omissis reli-*
quis b ipsa *e* et se] et sepe *p* 19 et *om. g* 22 iam
 nec *a b e p a v*; iam *om. g ρ λ Domb.* 24 qua *e* 26 uirtus esse *p*
 utilis, *in marg.* ullis, *e* 27 plurimis *p*

enim hoc est uita, quod uirtus, quoniam non omnis uita, sed sapiens uita uirtus est; et tamen qualiscumque uita sine ulla uirtute potest esse; uirtus uero sine ulla uita non potest esse. Hoc et de memoria dixerim adque ratione, et si quid tale aliud est in homine. Sunt enim haec et ante doctrinam, 5 sine his autem non potest esse ulla doctrina, ac per hoc nec uirtus, quae utique discitur. Bene autem currere, pulchrum esse corpore, uiribus ingentibus praeualere et cetera huius modi talia sunt, ut et uirtus sine his esse possit et ipsa sine uirtute; bona sunt tamen, et secundum istos etiam ipsa 10 propter se ipsam diligit uirtus, utiturque illis et fruitur, sicut uirtutem decet.

Hanc uitam beatam etiam socialem perhibent esse, quae amicorum bona propter se ipsa diligit sicut sua eisque propter ipsos hoc uelit quod sibi; siue in domo sint, sicut 15 coniux et liberi et quicumque domestici, siue in loco, ubi domus est eius, sicuti est urbs, ut sunt hi qui ciues uocantur, siue in orbe toto, ut sunt gentes quas ei societas humana coniungit, siue in ipso mundo, qui censetur nomine caeli et terrae, sicut esse dicunt deos, quos uolunt amicos 20 esse homini sapienti, quos nos familiarius angelos dicimus. De bonorum autem et e contrario malorum finibus negant ullo modo esse dubitandum et hanc inter se et nonos Academicos adfirmant esse distantiam, nec eorum interest quidquam, siue Cynico siue alio quolibet habitu et uictu in his 25 finibus, quos ueros putant, quisque philosophetur. Ex tribus porro illis uitae generibus, otioso, actiuo et quod ex utroque, compositum est, hoc tertium sibi placere adseuerant. Haec sensisse adque docuisse Academicos ueteres Varro adserit, auctore Antiocho, magistro Ciceronis et suo, quem sane 30 Cicero in pluribus fuisse Stoicum quam ueterem Academicum

31 Acad. pr. II, 21 sq.

3 uirtus esse *om. e* 5 aliud tale *v* 11 se ipsam *egpαv*; se ipsa *abϕ Domb.* diligitur *abpα* 14 ipsam *e* diligit *p* 17 eius est *v* 18 toto orbe *v*

mult uideri. Sed quid ad nos, qui potius de rebus ipsis iudicare debemus, quam pro magno de hominibus quid quisque senserit scire?

CAPUT III.

5 De summo bono et summo malo quid Christiani sentiant contra philosophos, qui summum bonum in se sibi esse dixerunt.

Si ergo quaeratur a nobis, quid ciuitas Dei de his singulis interrogata respondeat ac primum de finibus bonorum malorumque quid sentiat: respondebit aeternam uitam esse summum bonum, aeternam uero mortem summum malum; propter illam proinde adipiscendam istamque uitandam recte nobis esse uiuendum. Propter quod scriptum est: Iustus ex fide uiuit; quoniam neque bonum nostrum iam uidemus, 15 unde oportet ut credendo quaeramus, neque ipsum recte uiuere nobis ex nobis est, nisi credentes adiuuet et orantes qui et ipsam fidem dedit. qua nos ab illo adiuuandos esse credamus. Illi autem, qui in ista uita fines bonorum et malorum esse putauerunt, siue in corpore siue in animo siue in 20 utroque ponentes summum bonum, adque, ut id explicatius eloquar, siue in uoluptate siue in uirtute siue in utraque; siue in quiete siue in uirtute siue in utraque; siue in uoluptate simul et quiete siue in uirtute siue in utrisque, siue in primis naturae siue in uirtute siue in utrisque; hic beati esse 25 et a se ipsis beati fieri mira uanitate uoluerunt. Inrisit hos Veritas per prophetam dicentem: Dominus nouit cogitationes hominum uel, sicut hoc testimonium posuit apostolus Paulus: Dominus nouit cogitationes sapientium, quoniam uanae sunt.

30 Quis enim sufficit quantonis eloquentiae flumine uitae huius

13 Abac. 2, 4; Gal. 3, 11 26 Ps. 93, 11 28 1. Cor. 3, 20

9 primum *om. p* 20 ut *om. e*¹ 24 beatis *g* 25 beati fieri *abegpv*; beatificari *?* *Domb.* uoluerunt *e* 26 nouit *Dom. v* 30 sufficet *g*²

miserias explicare? Quam lamentatus est Cicero in consola-
 tione de morte filiae, sicut potuit; sed quantum est quod
 potuit? Ea quippe, quae dicuntur prima naturae, quando, ubi,
 quo modo tam bene se habere in hac uita possunt, ut non
 sub incertis casibus fluctuent? Quis enim dolor contrarius 5
 uoluptati, quae inquietudo contraria quieti in corpus cadere
 sapientis non potest? Membrorum certe amputatio uel debi-
 litas hominis expugnat incolumitatem, deformitas pulchritu-
 dinem, inbecillitas sanitatem, uires lassitudo, mobilitatem
 torpor aut tarditas; et quid horum est, quod nequeat in car- 10
 nem sapientis intruere? Status quoque corporis adque motus,
 cum decentes et congruentes sunt, inter naturae prima nume-
 rantur; sed quid si aliqua mala ualetudo membra tremore
 concutiat? quid si usque ad ponendas in terra manus dorsi
 spina curuetur et hominem quodam modo quadrupedem faciat? 15
 Nonne omnem statuendi corporis et mouendi speciem decus-
 que peruertet? Quid ipsius animi primigenia quae appellantur
 bona, ubi duo prima ponunt propter comprehensionem percep-
 tionemque ueritatis sensum et intellectum? Sed qualis quan-
 tusque remanet sensus, si, ut alia taceam, fiat homo surdus 20
 et caecus? Ratio uero et intellegentia quo recedet, ubi sopie-
 tur, si aliquo morbo efficiatur insanus? Phrenetici multa
 absurda cum dicunt uel faciunt, plerumque a bono suo pro-
 posito et moribus aliena, immo suo bono proposito moribus-
 que contraria, siue illa cogitemus siue uideamus, si digne 25
 consideremus, lacrimas tenere uix possumus aut forte nec
 possumus. Quid dicam de his, qui daemonum patiuntur
 incursus? Ubi habent absconditam uel obrutam intellegentiam
 suam, quando secundum suam uoluntatem et anima eorum
 et corpore malignus utitur spiritus? Et quis confidit hoc 30
 malum in hac uita euenire non posse sapienti? Deinde per-
 ceptio ueritatis in hac carne qualis aut quanta est, quando.

8 deformat *g* 9 latitudo *b* 10 tepor *e* torpor aut] corporu *b*
 ecquid *v* 12 et] atque *p v* 13 ualitudo *g* 14 terra *a b g p p λ*; terram
e a v 17 peruertit *e* 24 et *sup. lin. g* 28 obruptam *p*; ut ruptam *e*

sicut legimus in ueraci libro sapientiae, corpus corruptibile adgranat animam et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem? Inpetus porro uel adpetitus actionis, si hoc modo recte Latine appellatur ea, quam Graeci uocant ἑρμην, quia et ipsam primis naturae deputant bonis, nonne ipse est, quo geruntur etiam insanorum illi miserabiles motus et facta, quae horremus, quando peruertitur sensus ratioque sopitur?

Porro ipsa uirtus, quae non est inter prima naturae, quoniam eis postea doctrina introducente superuenit, cum sibi bonorum culmen uindicet humanorum, quid hic agit nisi perpetua bella cum uitiiis, nec exterioribus, sed interioribus, nec alienis, sed plane nostris et propriis, maxime illa, quae Graece σωφροσύνη, Latine temperantia nominatur, qua carnales frenantur libidines, ne in quaeque flagitia mentem consentientem trahant? Neque enim nullum est uitium, cum, sicut dicit apostolus, caro concupiscit aduersus spiritum: cui uitio contraria uirtus est, cum, sicut idem dicit, spiritus concupiscit aduersus carnem. Haec enim, inquit, in uicem aduersantur, ut non ea quae uultis faciatis. Quid autem facere uolumus, cum perfici uolumus fine summi boni, nisi ut caro aduersus spiritum non concupiscat, nec sit in nobis hoc uitium, contra quod spiritus concupiscat? Quod in hac uita, quamuis uelimus, quoniam facere non ualemus, id saltem in adiutorio Dei facimus, ne carni concupiscenti aduersus spiritum spiritu succumbente cedamus et ad perpetrandum peccatum nostra consensione pertrahamur. Absit ergo ut, quamdiu in hoc bello intestino sumus, iam nos beatitudinem, ad quam uincendo uolumus peruenire, adeptos esse credamus.

1 Sap. 9, 15 17 Gal. 5, 17

4 actionis appet. v si om. e ea om. e 5 ormen codd.
 14 σωφροσύνη e 18 uitium e¹ 19 concupiscet g¹ 20 quaecumque
 uultis p λ illa faciatis α λ 21 fine ρ λ Domb.; finē, lineola sup. e
 euandā, g; finem a b p α v; fines e 25 facimus e p Domb.; faciamus
 a b g v nec b concupiscentiam e 29 in uincendo e

Et quis est usque adeo sapiens, ut contra libidines nullum habeat omnino conflictum?

Quid illa uirtus, quae prudentia dicitur, nonne tota uigilantia sua bona discernit a malis, ut in illis adpetendis istisque uitandis nullus error obrepat, ac per hoc et ipsa nos in malis uel mala in nobis esse testatur? Ipsa enim docet malum esse ad peccandum consentire bonumque esse ad peccandum non consentire libidini. Illud tamen malum, cui nos non consentire docet prudentia, facit temperantia, nec prudentia nec temperantia tollit huic uitae. Quid iustitia, cuius munus est sua cuique tribuere (unde fit in ipso homine quidam iustus ordo naturae, ut anima subdatur Deo et animae caro, ac per hoc Deo et anima et caro), nonne demonstrat in eo se adhuc opere laborare potius quam in huius operis iam fine requiescere? Tanto minus quippe anima subditur Deo, quanto minus Deum in ipsis suis cogitationibus concipit; et tanto minus animae subditur caro, quanto magis aduersus spiritum concupiscit. Quamdiu ergo nobis inest haec infirmitas, haec pestis, hic languor, quo modo nos iam saluos, et si nondum saluos, quo modo iam beatos illa finali beatitudine dicere audebimus? Iam uero illa uirtus, cuius nomen est fortitudo, in quantumque sapientia eidentissima testis est humanorum malorum, quae compellitur patientia tolerare. Quae mala Stoici philosophi miror qua fronte mala non esse contendunt, quibus fatentur, si tanta fuerint, ut ea sapiens uel non possit uel non debeat sustinere, cogi eum mortem sibimet inferre adque ex hac uita emigrare. Tantus autem superbiae stupor est in his hominibus hic se habere finem boni et a se ipsis fieri beatos putantibus, ut sapiens eorum, hoc est, qualem mirabili uanitate describunt, etiamsi excaecetur obsurdescat obmutescat

6 testatur . . . esse *om. b* docet nos *v* 7 esse *om. e* 9 facit . .
 prudentia *om. p* 10 tollit *g²* huic uitae *sup. lin. e* iustitiae *p*
 13 se *om. e* 15 quippe minus *p v* 19 langor *e¹ g¹* 23 quae
 mala compellitur *p* quo (*o ex e corr.*) malo *e* philos. stoici *g*
 26 cogit *e* 28 hic] sic *g* ipsos *p¹* 29 beatus *e¹ g¹* 30 uanitatē *g*
 describ. *g* ommutescat *g*

at, membris debilitetur doloribus crucietur et, si quid aliud
 talium malorum dici aut cogitari potest, incidat in eum, quo
 sibi mortem cogatur inferre, hanc in his malis uitam consti-
 tutam eum non pudeat beatam uocare. O uitam beatam, quae
 5 ut finiatur mortis quaerit auxilium! Si beata est, maneat
 in ea. Quo modo ista non sunt mala, quae uincunt fortitu-
 dinis bonum eandemque fortitudinem non solum sibi cedere,
 uerum etiam delirare compellunt, ut eandem uitam et dicat
 beatam et persuadeat esse fugiendam? Quis usque adeo cae-
 10 cus est, ut non uideat, quod, si beata esset, fugienda non
 esset? Sed aperta infirmitatis uoce fugiendam fatentur. Quid
 igitur causae est, quur non etiam miseram fracta superbiae
 ceruice fateantur? Utrum, obsecro, Cato ille patientia an
 potius impatientia se peremit? Non enim hoc fecisset, nisi
 15 uictoriam Caesaris impatienter tulisset. Ubi est fortitudo?
 Nempe cessit, nempe succubuit, nempe usque adeo superata
 est, ut uitam beatam derelinqueret desereret fugeret. An non
 erat iam beata? Misera ergo erat. Quo modo igitur mala
 non erant, quae uitam miseram fugiendamque faciebant?

20 Quapropter etiam ipsi, qui mala ista esse confessi sunt,
 sicut Peripatetici, sicut ueteres Academici, quorum sectam
 Varro defendit, tolerabilius quidem loquuntur, sed eorum
 quoque mirus est error, quod in his malis, etsi tam grauia
 sint, ut morte fugienda sint ab ipso sibimet inlata, qui haec
 25 patitur, uitam beatam tamen esse contendunt. 'Mala sunt,
 inquit, tormenta adque cruciatus corporis, et tanto sunt peiora,
 quanto potuerint esse maiora; quibus ut careas, ex hac uita
 fugiendum est.' Qua uita, obsecro? 'Hac, inquit, quae tantis

1 qui e¹ 4 eum *codd.*; eos v 6 in ea (in ea beatitudine p). quomodo
 ista e. q. s. *codd.* in ea: si uero propter ista mala fugitur ab ea, quomodo
 est beata? Aut quomodo ista e. q. s. v 8 delerare g 9 Quis usque ad
 fugienda l. 10 om. e 11 ut editur a b e g p q a Domb.; Sed si propter
 infirmitatis pondus, qua premitur, hanc fugiendam v fugienda b 17 est
 om. e deseret e¹ ac fugeret e 23 quoque] qm̄ que, que in qui
 corr., g [error, t eras., g

adgrauatur malis.' Certe ergo beata est in eisdem ipsis malis, propter quae dicis esse fugiendam? An ideo beatam dicis, quia licet tibi ab his malis morte discedere? Quid si ergo in eis aliquo diuino iudicio tenereris nec permettereris mori nec umquam sine illis esse sinereris? Nempe tunc saltem miseram 5 talem diceres uitam. Non igitur propterea misera non est, quia cito relinquitur. Quando quidem si sempiterna sit. etiam abs te ipso misera iudicatur; non itaque propterea, quoniam breuis est, nulla miseria debet uideri aut, quod est absurdus, quia breuis miseria est, ideo etiam beatitudo appellari. Magna 10 uis est in eis malis, quae cogunt hominem secundum ipsos etiam sapientem sibimet auferre quod homo est; cum dicant. et uerum dicant, hanc esse naturae primam quodam modo et maximam uocem, ut homo concilietur sibi et propterea mortem naturaliter fugiat, ita sibi amicus, ut esse se animal 15 et in hac coniunctione corporis adque animae uiuere uelit uehementer adque adpetat. Magna uis est in eis malis, quibus iste naturae uincitur sensus, quo mors omni modo omnibus uiribus conatibusque uitatur, et ita uincitur, ut, quae uitabatur optetur adpetatur et, si non potuerit aliunde con- 20 tingere, ab homine ipso sibimet inferatur. Magna uis est in eis malis, quae fortitudinem faciunt homicidam; si tamen adhuc dicenda est fortitudo, quae ita his malis uincitur, ut hominem, quem sicut uirtus regendum tuendumque suscipit, non modo non possit per patientiam custodire, sed ipsa insu- 25 per cogatur occidere. Debet quidem etiam mortem sapiens ferre patienter, sed quae accidit aliunde. Secundum istos autem si eam sibi ipse inferre compellitur, profecto fatendum est eis non solum mala, sed intolerabilia etiam mala esse, quae hoc eum perpetrare compellunt. Vita igitur, quae istorum 30 tam magnorum tamque grauium malorum aut premitur oneri-

4 iudicio diuino *v* 5 sinereres *g*¹ 6 diceris *g*¹ 12 sapientes *e*¹
 15 se *om. e* 17 uehementer adque *mss.*; uehementerque *v* 19 uitatur *e*
 21 ipso homine *v* 25 posset *g*¹ 26 cogatur cogitatur occid. .
 27 accidet *g*¹ 30 compellunt, ll *m. 2 in ras. (m. 1 conpelabunt?), e*

bus aut subiacet casibus, nullo modo beata diceretur, si homines, qui hoc dicunt, sicut uicti malis ingrauescentibus, cum sibi ingerunt mortem, cedunt infelicitati, ita uicti certis rationibus, cum quaerunt beatam uitam, dignarentur cedere
 5 ueritati et non sibi putarent in ista mortalitate fine summi boni esse gaudendum, ubi uirtutes ipsae, quibus hic certe nihil melius adque utilius in homine reperitur, quanto maiora sunt adiutoria contra uim periculorum laborum dolorum, tanto fideliora testimonia miseriarum. Si enim uerae uirtutes
 10 sunt, quae nisi in eis, quibus uera inest pietas, esse non possunt: non se profitentur hoc posse, ut nullas miseras patiantur homines, in quibus sunt (neque enim mendaces sunt uerae uirtutes, ut hoc profiteantur), sed ut uita humana, quae tot et tantis huius saeculi malis esse cogitur misera,
 15 spe futuri saeculi sit beata, sicut et salua. Quo modo enim beata est, quae nondum salua est? Unde et apostolus Paulus non de hominibus imprudentibus impatientibus, intemperantibus et iniquis, sed de his, qui secundum ueram pietatem uiuerent et ideo uirtutes, quas habent, ueras haberent, ait: Spe
 20 enim salui facti sumus. Spes autem quae uidetur, non est spes. Quod enim uidet quis, quid et sperat? Si autem quod non uidemus speramus, per patientiam expectamus. Sicut ergo spe salui, ita spe beati facti sumus, et sicut salutem, ita beatitudinem non iam tenemus
 25 praesentem, sed exspectamus futuram, et hoc per patientiam; quia in malis sumus, quae patienter tolerare debemus, donec ad illa ueniamus bona, ubi omnia erunt, quibus ineffabiliter delectemur, nihil erit autem, quod iam tolerare debeamus. Talis salus, quae in futuro erit saeculo, ipsa erit etiam

19 Rom. 8, 24 sq.

2 dicti *e* ingrauescent. *g*¹ 5 ^dutarent, *d m.* 2, *e* 8 laborem
 dolorem *e* 21 quis uidet *v* quid et sperat *gp*; quid sperat *abpav*;
 quid speratur *λ* 23 sicut ergo spe salui facti sumus, ita spe beati facti
 sumus *p* beati ficati, *in marg.* facti, *e* 27 //ueniamus, *in eras.*, *e*
 ubi sunt omnia *gp*

finalis beatitudo. Quam beatitudinem isti philosophi, quoniam non uidentes nolunt credere, hic sibi conantur falsissimam fabricare, quanto superbiore, tanto mendaciore uirtute.

CAPUT V.

De sociali uita, quae, cum maxime expetenda sit, 5
multis offensionibus saepe subuertitur.

Quod autem socialem uitam uolunt esse sapientis, nos multo amplius adprobamus. Nam unde ista Dei ciuitas, de qua huius operis ecce iam undeuicensimum librum uersamus in manibus, uel inchoaretur exortu uel progredieretur excursu 10 uel adprehenderet debitos fines, si non esset socialis uita sanctorum? Sed in huius mortalitatis aerumna quot et quantis abundet malis humana societas, quis enumerare ualeat? quis aestimare sufficiat? Audiant aput comicos suos hominem cum sensu adque consensu omnium hominum dicere: 15

Duxi uxorem; quam ibi miseriam uidi! Nati filii.
Alia cura.

Quid itidem illa, quae in amore uitia commemorat idem Terentius, 'iniuriae suspiciones, inimicitiae bellum, pax rursum': nonne res humanas ubique impleuerunt? nonne et in 20 amicorum honestis amoribus plerumque contingunt? nonne his usquequaque plenae sunt res humanae, ubi iniurias suspiciones, inimicitias bellum mala certa sentimus; pacem uero incertum bonum, quoniam corda eorum, cum quibus eam tenere uolumus, ignoramus, et si hodie nosse possemus. 25 qualia cras futura essent utique nesciremus. Qui porro inter se amiciores solent esse uel debent, quam qui una etiam continentur domo? Et tamen quis inde securus est, cum tanta saepe mala ex eorum occultis insidiis exstiterint, tanto

16 Ter. Ad. V, 4, 13 sq. 19 Eun. I, 1, 14 sq.

3 superiore *ep* 7 sapientes *g* 12 quod *g* 13 una societas *p*
societas hum. *v* 19 rursus *e* 25 nosse hodie *v* possumus *g*
27 amicitiores *e*

amariora, quanto pax dulcior fuit, quae uera putata est, cum astutissime fingeretur? Propter quod omnium pectora sic adtingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius: 'Nullae sunt occultiores insidiae quam hae, quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est aduersarius, facile cauendo uitare possis; hoc uero occultum intestinum ac domesticum malum non solum existit, uerum etiam obprimit, antequam prospicere adque explorare potueris.' Propter quod etiam diuina uox illa: Et inimici hominis domestici eius cum magno dolore cordis auditur, quia, etsi quisque tam fortis sit, ut aequo animo perferat, uel tam uigilans, ut prouido consilio caueat, quae aduersus eum molitur amicitia simulata, eorum tamen hominum perfidorum malo, cum eos esse pessimos experitur, si ipse bonus est, grauiter excrucietur necesse est, siue semper mali fuerint et se bonos finxerint, siue in istam malitiam ex bonitate mutati sint. Si ergo domus, commune perugium in his malis humani generis, tuta non est, quid ciuitas, quae quanto maior est, tanto forum eius litibus et ciuilibus et criminalibus plenius, etiamsi quiescant non solum turbulentae, uerum saepius et cruentae seditiones ac bella ciuilia, a quorum euentis sunt aliquando liberae ciuitates, a periculis numquam?

CAPUT VI.

De errore humanorum iudiciorum, cum ueritas latet.

Quid ipsa iudicia hominum de hominibus, quae ciuitatibus in quantalibet pace manentibus deesse non possunt, qualia putamus esse, quam misera, quam dolenda? Quando quidem hi iudicant, qui conscientias eorum, de quibus iudicant, cernere nequeunt. Unde saepe coguntur tormentis innocentium

3 Verr. act. 2, 1, 15 9 Mt. 10, 36

4 quam hae *om.* e¹ 6 posses *p* 14 malorum *sup. lin. g* cum] quo *p* 19 eius, *m.* 1 *ex* estis *corr., g* 22 sint *e* 26 deesse non possunt in quantalibet pace manent. *e*

testium ad alienam causam pertinentem quaerere ueritatem. Quid cum in sua causa quisque torquetur et, cum quaeritur utrum sit nocens, cruciatur et innocens luit pro incerto scelere certissimas poenas, non quia illud commisisse detegitur, sed quia non commisisse nescitur? Ac per hoc ignorantia iudicis plerumque est calamitas innocentis. Et quod est intolerabilius magisque plangendum rigandumque, si fieri possit, fontibus lacrimarum, cum propterea iudex torqueat accúsatum, ne occidat nesciens innocentem, fit per ignorantiae miseriam, ut et tortum et innocentem occidat, quem ne innocentem occideret torserat. Si enim secundum istorum sapientiam delegerit ex hac uita fugere quam diutius illa sustinere tormenta: quod non commisit, commisisse se dicit. Quo damnato et occiso, utrum nocentem an innocentem iudex occiderit, adhuc nescit, quem ne innocentem occideret torsit; ac per hoc innocentem et ut sciret torsit, et dum nesciret occidit. In his tenebris uitae socialis sedebit iudex ille sapiens an non audebit? Sedebit plane. Constringit enim eum et ad hoc officium pertrahit humana societas, quam deserere nefas ducit. Hoc enim nefas esse non ducit, quod testes innocentes in causis torquentur alienis; quod hi, qui arguuntur, ui doloris plerumque superati et de se falsa confessi etiam puniuntur innocentes, cum iam torti fuerint innocentes; quod, etsi non morte puniantur, in ipsis uel ex ipsis tormentis plerumque moriuntur; quod aliquando et ipsi, qui arguunt, humanae societati fortasse, ne crimina inpunita sint, prodesse cupientes et mentientibus testibus reoque ipso contra tormenta durante inmaniter nec fatente probare quod obiciunt non ualentes, quamuis uera obiecerint, a iudice nesciente damnantur. Haec tot et tanta mala non deputat esse

2 in *sup. lin. e* 9 nescius *g* 10 tortum est *g* 11 occiderit *g*
 12 delegerit *b e g p v*; diligeret *a*; elegerit *p Domb.* 13 commisisse
 dicitur *p* 18 audebit *mss.*; sedebit *v* constringet *g* 19 pertrahet *g*
 22 se *om. e* 23 cum . . . innocentes, in *margin. e* 24 si *e* 25 tor-
 mentis in *margin. g* 29 uerba *g* 30 sciente *g* et| ac *e* putant *p*

peccata; non enim haec facit sapiens iudex nocendi uoluntate, sed necessitate nesciendi, et tamen, quia cogit humana societas, necessitate etiam iudicandi. Haec est ergo quam dicimus miseria certe hominis, etsi non malitia sapientis. An uero
 5 necessitate nesciendi adque iudicandi torquet insontes, punit insontes, et, parum est illi, quod non est reus, si non sit insuper et beatus? Quanto consideratius et homine dignius agnoscit in ista necessitate miseriam eamque odit in se et, si pie sapit, clamat ad Deum: De necessitatibus meis
 10 erue me!

CAPUT VII.

De diuersitate linguarum, qua societas hominum dirimatur, et de miseria bellorum, etiam quae iusta dicuntur.

15 Post ciuitatem uel urbem sequitur orbis terrae, in quo tertium gradum ponunt societatis humanae, incipientes a domo adque inde ad urbem, deinde ad orbem progrediendo uenientes; qui utique, sicut aquarum congeries, quanto maior est, tanto periculis plenior. In quo primum linguarum diner-
 20 sitas hominem alienat ab homine. Nam si duo sibimet inuicem fiant obuiam neque praeterire, sed simul esse aliqua necessitate cogantur, quorum neuter linguam nouit alterius: facilius sibi muta animalia, etiam diuersi generis, quam illi, cum sint homines ambo, sociantur. Quando enim quae sen-
 25 tiunt inter se communicare non possunt propter solam diuersitatem linguae, nihil prodest ad consociandos homines tanta similitudo naturae; ita ut libentius homo sit cum cane suo quam cum homine alieno. At enim opera data est, ut impe-

9 Ps. 24, 17

2 quia . . . etiam *om. e* 5 iudicanti *g* 8 in se odit *v* 10 eru-
 ente *e¹* 13 dirimatur *gfp*; dirimitur *v Domb.* 17 urbem, *omisso*
 ad, *e* 20 inuicem sibimet *e* 21 necessita *g* 22 norit linguam *v*
 23 animalia muta *v* 25 linguae diuersitatem *v* 28 ad enim *g*; aperte
 enim *b*

riosa ciuitas non solum iugum, uerum etiam linguam suam
 domitis gentibus per pacem societatis inponeret, per quam
 non deesset, immo et abundaret etiam interpretum copia.
 Verum est; sed hoc quam multis et quam grandibus bellis,
 quanta strage hominum, quanta effusione humani sanguinis 5
 comparatum est? Quibus transactis, non est tamen eorundem
 malorum finita miseria. Quamuis enim non defuerint neque
 desint hostes exterae nationes, contra quas semper bella gesta
 sunt et geruntur: tamen etiam ipsa imperii latitudo peperit
 peioris generis bella, socialia scilicet et ciuilia, quibus misera- 10
 bilius quatitur humanum genus, siue cum belligeratur, ut
 aliquando conquiescant, siue cum timetur, ne rursus exurgant.
 Quorum malorum multas et multiplices clades, duras et diras
 necessitates si ut dignum est eloqui uelim, quamquam nequa-
 quam sicut res postulat possim: quis erit prolixae disputationis 15
 modus? Sed sapiens, inquiunt, iusta bella gesturus est. Quasi
 non, si se hominem meminit, multo magis dolebit iustorum
 necessitatem sibi extitisse bellorum, quia nisi iusta essent,
 ei gerenda non essent, ac per hoc sapienti nulla bella essent.
 Iniquitas enim partis aduersae iusta bella ingerit gerenda 20
 sapienti; quae iniquitas utique homini est dolenda, quia
 hominum est, etsi nulla ex ea bellandi necessitas nasceretur.
 Haec itaque mala tam magna, tam horrenda, tam saeua
 quisquis cum dolore considerat, miseriam fateatur; quisquis
 autem uel patitur ea sine animi dolore uel cogitat, multo 25
 utique miserius ideo se putat beatum, quia et humanum per-
 didit sensum.

1 suam *om.*, *p* 3 habund. *g* 8 hostes desint *v* 11 genus hum. *v*
 belligerator *g* 17 meminet *g*¹ 23 mala tam] multā *g* tāquam
 sua *g* 25 patiatur *p*

CAPUT VIII.

Quod amicitia bonorum segura esse non possit, dum a periculis, quae in hac uita sunt, trepidari necesse est.

5 Si autem non contingat quaedam ignorantia similis demen-
 tiae, quae tamen in huius uitae misera condicione saepe
 contingit, ut credatur uel amicus esse, qui inimicus est, uel
 inimicus, qui amicus est: quid nos consolatur in hac humana
 societate erroribus aerumnisque plenissima nisi fides non
 10 ficta et mutua dilectio uerorum et bonorum amicorum? Quos
 quanto plures et in locis pluribus habemus, tanto longius
 latiusque metuimus, ne quid eis contingat mali de tantis
 malorum aggeribus huius saeculi. Non enim tantummodo
 solliciti sumus, ne fame, ne bellis, ne morbis, ne captiuita-
 15 tibus adfigantur, ne in eadem seruitute talia patiantur, qualia
 nec cogitare sufficimus; uerum etiam, ubi timor est multo
 amarior, ne in perfidiam malitiam nequitiamque mutantur.
 Et quando ista contingunt (tanto utique plura, quanto illi
 sunt plures) et in nostram notitiam perferuntur, quibus cor
 20 nostrum flagris uratur, quis potest, nisi qui talia sentit,
 aduertere? Mortuos quippe audire mallems, quamuis et hoc
 sine dolore non possimus audire. Quorum enim nos uita prop-
 ter amicitiae solacia delectabat, unde fieri potest, ut eorum
 mors nullam nobis ingerat maestitudinem? Quam qui prohibet,
 25 prohibeat, si potest, amica conloquia, interdicat amicabilem
 uel intercidat adfectum, humanarum omnium necessitudinum

3 quae in hac uita sunt] praesentis uitę p 4 est *gfp*; sit *qv Domb.*
 7 contingitur ^{ut}, ut *m. 2, g* 11 habemus, a *eras., g* 15 pa/ciantur, r
eras., g 17 malitiamque, *adscripto in marg.* nequitiamque, *e* 19 plu-
 res *codd.*; plures et in pluribus locis *v* 23 solatia, *in marg.* socialia, *e*
 24 proibet proibeat *g* 25 *sq.* interdicat . . interdicat, *in marg.* intercidat, *e*;
 intercidat . . intercidat *b* interdicat amicabilem conuersationem *p*
 26 omnium hum. *v*

uincula mentis inmiti stupore dirumpat aut sic eis utendum
 censeat, ut nulla ex eis animum dulcedo perfundat. Quod si
 fieri nullo modo potest, etiam hoc quo pacto futurum est,
 ut eius nobis amara mors non sit, cuius dulcis est uita? Hinc
 enim est et luctus quoddam non inhumani cordis quasi un- 5
 nus aut ulcus, cui sanando adhibentur officiosae consolationes.
 Non enim propterea non est quod sanetur, quoniam quanto
 est animus melior, tanto in eo citius faciliusque sanatur.
 Cum igitur etiam de carissimorum mortibus, maxime quorum
 sunt humanae societati officia necessaria, nunc mitius, nunc 10
 asperius adfligatur uita mortalium: mortuos tamen eos, quos
 diligimus, quam uel a fide uel a bonis moribus lapsos, hoc
 est in ipsa anima mortuos, audire seu uidere malle. Qua
 ingenti materia malorum plena est terra, propter quod scrip-
 tum est: Numquid non tentatio est uita humana 15
 super terram? et propter quod ipse Dominus ait: Vae
 mundo ab scandalis, et iterum: Quoniam abundabit,
 inquit, iniquitas, refrigescet caritas multorum. Ex
 quo fit, ut bonis amicis mortuis gratulemur et, cum mors
 eorum nos contristet, ipsa nos certius consoletur, quoniam 20
 caruerunt malis, quibus in hac uita etiam boni homines uel
 conteruntur uel deprauantur uel in utroque periclitantur.

CAPUT VIII.

De amicitia sanctorum angelorum, quae homini
 in hoc mundo non potest esse manifesta propter 25
 fallaciam daemonum, in quos inciderunt, qui mul-
 tos sibi deos colendos putarunt.

In societate uero sanctorum angelorum, quam philosophi
 illi, qui nobis deos amicos esse uoluerunt. quarto constitue-

15 Iob 7, 1 16 Mt. 18, 7 17 Ib. 24, 12

1 mentis inmitis *b*; inmitis mentis *α* stupore *b* dirumpat *e*;
 dirumpat *p* aut] ac *p* 4 hic *b* 5 est enim *p v* quidam *p*
 humani *e* 7 quod] qui *α* 11 quos] quoniam (= quoniam) *e* 15 hominis *p*
 16 ipse *om. α* 17 abundabit *b e g* 18 inquit *om. p* refrigescit *g p*; refri-
 gessit *b* 21 malis caruerunt *v* 22 conterentur *g* 29 quarto constit. *om. e*

runt loco, uelut ad mundum uenientes ab orbe terrarum, ut sic quodam modo complecterentur et caelum, nullo modo quidem metuimus, ne tales amici uel morte nos sua uel deprauatione contristent. Sed quia nobis non ea, qua homines, 5 familiaritate miscentur (quod etiam ipsum ad aerumnas huius pertinet uitae) et aliquando Satanas, sicut legimus, transfiguratur se uelut angelum lucis ad tentandos eos, quos ita uel erudiri opus est uel decipi iustum est: magna Dei misericordia necessaria est, ne quisquam, cum bonos angelos amicos 10 se habere putat, habeat malos daemones fictos amicos, eosque tanto nocentiores, quanto astutiores ac fallaciores, patiatur inimicos. Et cui magna ista Dei misericordia necessaria est nisi magnae humanae miseriae, quae ignorantia tanta premitur, ut facile istorum simulatione fallatur? Et illos quidem philo- 15 sophos in inopia ciuitate, qui deos sibi amicos esse dixerunt, in daemones malignos incidisse certissimum est, quibus tota ipsa ciuitas subditur, aeternum cum eis habitura supplicium. Ex eorum quippe sacris uel potius sacrilegiis, quibus eos colendos, et ex ludis inmundissimis, ubi eorum crimina celebrantur, quibus eos placandos putarunt eisdem ipsis auctoribus 20 et exactoribus talium tantorumque dedecorum, satis ab eis qui colantur apertum est.

CAPUT X.

25 Quis fructus sanctis de superata huius uitae tentatione pariatur.

Sed neque sancti et fideles unius ueri Dei summique cultores ab eorum fallaciis et multiformi tentatione securi sunt. In hoc enim loco infirmitatis et diebus malignis etiam ista

6 2. Cor. 11, 14

7 uelut *egpv*; sicut *a p Domb.*; ut *a*; in *b λ* 10 amicos fictos *v*
 13 miseriae *sup. lin. e*; misericordiae *g* 15 in *om. e* · 17 ista, *in*
 marg. ipsa, ℓ 19 excludis *e* 20 putarunt *egp*; putauerunt *v Domb.*
 25 pariatur *gfp*; paratus sit *v*

sollicitudo non est inutilis, ut illa securitas, ubi pax plenissima adque certissima est, desiderio feruentiore quaeratur. Ibi enim erunt naturae munera, hoc est, quae naturae nostrae ab omnium naturarum creatore donantur, non solum bona, uerum etiam sempiterna, non solum in animo, qui sanatur 5 per sapientiam, uerum etiam in corpore, quod resurrectione renouabitur; ibi uirtutes, non contra ulla uitia uel mala quaecumque certantes, sed habentes uictoriae praemium aeternam pacem, quam nullus aduersarius inquietet. Ipsa est enim beatitudo finalis, ipse perfectionis finis, qui consumentem non 10 habet finem. Hic autem dicimur quidem beati, quando pacem habemus, quantumcumque hic haberi potest in uita bona; sed haec beatitudo illi, quam finalem dicimus, beatitudini comparata prorsus miseria reperitur. Hanc ergo pacem, qualis hic potest esse, mortales homines in rebus mortalibus quando 15 habemus, si recte uiuimus, bonis eius recte utitur uirtus; quando uero eam non habemus, etiam malis, quae homo patitur, bene utitur uirtus. Sed tunc est uera uirtus, quando et omnia bona, quibus bene utitur, et quidquid in bono usu bonorum et malorum facit, et se ipsam ad eum finem refert, 20 ubi nobis talis et tanta pax erit, qua melior et maior esse non possit.

CAPUT XI.

De beatitudine pacis aeternae, in qua sanctis finis est, id est uera perfectio. 25

Quapropter possemus dicere fines bonorum nostrorum esse pacem, sicut aeternam diximus uitam, praesertim quia ipsi ciuitati Dei, de qua nobis est ista operosissima disputatio, in

1 ut *sup. lin. g* 2 feruentia requera/tur, *u erus., g* 8 abentes,
l. 12 aberi, l. 16 abemus g 15 mortales homines, *i m. 2 superscriptum, e*
 19 uso, *g* 21 ac tanta *e* quam *g* 22 poscit *e*¹ 26 possemus
α β ε ρ ρ α; possumus *g*; possumus *λ v* pacem esse *a* 27 aeternam
 esse *v*

sancto dicitur psalmo: Lauda Hierusalem Dominum, conlauda Deum tuum Sion; quoniam confirmauit seras portarum tuarum, benedixit filios tuos in te, qui posuit fines tuos pacem. Quando enim confirmatae fuerint serae portarum eius, iam in illam nullus intrabit nec ab illa ullus exiit. Ac per hoc fines eius eam debemus hic intellegere pacem, quam uolumus demonstrare finalem. Nam et ipsius ciuitatis mysticum nomen, id est Hierusalem, quod et ante iam diximus, uisio pacis interpretatur. Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus mortalibus frequentatur, ubi utique non est uita aeterna, propterea finem ciuitatis huius, ubi erit summum bonum eius, aeternam uitam maluimus commemorare quam pacem. De quo fine apostolus ait: Nunc uero liberati a peccato, serui autem facti Deo, habetis fructum uestrum in sanctificationem, finem uero uitam aeternam. Sed rursus quia uita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum uita, uel secundum quosdam etiam philosophos propter animae immortalitatem uel secundum etiam fidem nostram propter poenas interminabiles in piorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam uixerint in aeternum: profecto finis ciuitatis huius, in quo summum habebit bonum, uel pax in uita aeterna uel uita aeterna in pace dicendus est, ut facilius ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis adque mortalibus nihil gratius soleat audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inueniri. De quo si aliquanto diutius loqui uouerimus, non erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter

1 Ps. 146, 12 sqq. 14 Rom. 6, 22

1 psalmo sancto dicitur e 2 lauda ep confortauit e¹p 3 et 5 se/ras se/rae, r eras., g 4 cui g 5 iam sup. lin. e illa g intrauit g 6 nullus exiuit g 7 hinc e 12 uitam eternam e 17 ab his a v 19 cosdan e¹ etiam sup. lin. e 20 etiam secundum e 21 interminales e 23 quod g 28 quo/, d eras., g

finem ciuitatis huius, de qua nobis sermo est, et propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

CAPUT XII.

Quod etiam bellantium saeuitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant peruenire, sine cuius adpetitu nulla natura sit. 5

Quod enim mecum quisquis res humanas naturamque communem utcumque intuetur agnoscit, sicut nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui bella uolunt, nihil aliud quam uincere uolunt; ad gloriosam ergo pacem bellando cupiunt peruenire. Nam quid est aliud uictoria nisi subiectio repugnantium? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam, qui uirtutem bellicam student exercere imperando adque pugnando. Unde pacem constat belli esse optabilem finem. Omnis enim homo etiam belligerando pacem requirit; nemo autem bellum pacificando. Nam et illi qui pacem, in qua sunt, perturbari uolunt, non pacem oderunt, sed eam pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam uolunt. Denique etsi per seditionem se ab aliis separauerint, cum eis ipsis conspiratis uel coniuratis suis nisi qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut uehementius et tutius infesti sint paci ceterorum, pacem uolunt habere sociorum. Sed etsi unus sit tam praepollens uiribus et conscios ita cauens, ut nulli socio se committat solusque insidians et praeualens quibus potuerit obpressis et 25

7 sq. quod enim mecum . . . sicut nemo est *abegpaλv*; quod mecum . . . sicut enim nemo est *ρ Domb.* quisque, *in marg.* quisquis, *e* res *om. e*¹ naturam *om. g* 11 pertēnere *g* 14 et *om. e* 15 belli constat *e* 16 etiam *in marg. g* 17 requiret *g* 20 ut *sup. lin. g* 21 ^o dicionem *g* 22 pacis speciem *v* 24 irfestis in paci *g* 25 Sed *om. ρ*¹ 26 conscios *ρ α τ*; consocios *g p*; consocios *a e*

extinctis praedas agat, cum eis certe, quos occidere non potest et quos uult latere quod facit, qualemcumque umbram pacis tenet. In domo autem sua cum uxore et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet profecto esse pacatus; eis
 5 quippe ad nutum obtemperantibus sine dubio delectatur. Nam si non fiat, indignatur corripit uindicat et domus suae pacem, si ita necesse sit, etiam saeuendo conponit, quam sentit esse non posse, nisi cuidam principio, quod ipse in domo sua est, cetera in eadem domestica societate subiecta sint. Ideoque
 10 si offerretur ei seruitus plurium, uel ciuitatis uel gentis, ita ut sic ei seruirent, quem ad modum sibi domi suae serui uolebat: non se iam latronem latebris conderet, sed regem conspicuum sublimaret, cum eadem in illo cupiditas et malitia permaneret. Pacem itaque cum suis omnes habere cupiunt,
 15 quos ad arbitrium suum uolunt uiuere. Nam et cum quibus bellum gerunt, suos facere, si possint, uolunt eisque subiectis leges suae pacis inponere.

Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam insociabilem feritatem
 20 semihominem quam hominem dicere maluerunt. Quamuis ergo huius regnum dirae speluncae fuerit solitudo tamque malitia singularis, ut ex hac ei nomen inuentum sit (Graece namque malus $\alpha\alpha\alpha\delta\zeta$ dicitur, quod ille uocabatur), nulla coniux ei blandum ferret referretque sermonem, nullis filiis uel adu-
 25 deret paruulis uel grandinisculis imperaret, nullo amici colloquio frueretur, nec Vulcani patris, quo uel hinc tantum non parum felicior fuit, quia tale monstrum ipse non genuit; nihil cuiquam daret, sed a quo posset quidquid uellet et

4 profectum *g*¹ 5 annutum *g* 6 uinđicat *e* 10 offeretur *egp*
 11 sibi] si *g* domum suam *p* seruire *e* 13 cum permaneret *om. e*
 15 suum arbitrium *v* 19 feritatem *m. 2 in ueritatem corr., g*
 21 tamquam *a e²g*; tantaque *p* 22 nam malus Graece *v*
 25 imperaret. quod etiam fere et aues que rapinis insistunt pacem cum suis habent. nullo amici cett. *b* 26 uulgani *e*; uult cani *b*; ut cani *g*
 patres *g* qui *ag* hinc] in *g* tantum *om. p* 27 facilior *b*
 talem *i* non *om. b* 28 possit . . . possit *g* quidquid . . . posset *om. b*

quando posset et cum uellet auferret: tamen in ipsa sua spelunca solitaria, cuius, ut describitur, 'semper recenti caede tepebat humus,' nihil aliud quam pacem uolebat, in qua nemo illi molestus esset, nec eius quietem uis ullius terrorue turbaret. Cum corpore denique suo pacem habere cupiebat. 5 et quantum habebat, tantum bene illi erat. Quando quidem membris obtemperantibus imperabat, et ut suam mortalitatem aduersum se ex indigentia rebellantem ac seditionem fanis ad dissociandam adque excludendam de corpore animam concitantem quanta posset festinatione pacaret, rapiebat necabat 10 uorabat et quamuis inmanis ac ferus paci tamen suae uitae ac salutis inmaniter ac ferociter consulebat; ac per hoc si pacem, quam in sua spelunca adque in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis habere uellet, nec malus nec monstrum nec semihomo uocaretur. Aut si eius corporis forma 15 et atrorum ignium uonitus ab eo deterrebat hominum societatem, forte non nocendi cupiditate, sed uiuendi necessitate saeuiebat. Verum iste non fuerit uel, quod magis credendum est, non talis fuerit, qualis poetica uanitate describitur; nisi enim nimis accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur. 20 Talis ergo homo siue semihomo melius, ut dixi, creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum. Ipsae enim saeuissimae ferae, unde ille partem habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), genus proprium quadam pace custodiunt, coeundo gignendo pariendo, fetus fouendo adque nutriendo, cum sint 25 pleraeque insociabiles et soliuagae; non scilicet ut [oues]

2 Verg. Aen. VIII, 195 sq. 23 Aen. VIII, 267

1 cum *g p a λ*; quem *b ρ Domb.*; que *a*; et quantum *e v* 5 suo denique *v* 8 ad *e²* 11 uitae suae *e* 12 ac feroc. *e g p*; et feroc. *v Domb.* consolabat *g* si per hoc *p* 14 cum aliis etiam *v* 18 uerum est quod iste *p* 19 non talis *e g p*; talis non *v Domb.* uanitate poet. *v* describ. *g* 20 caecos *e* ercules *b g* 21 semihomo *g* 26 soliuage *g* oues *inclusi*; non de gregibus bestiarum cicurum agitur, sed de animalibus natura sua congregabilibus; neque oues simili loco I, p. 606. 26 inter ea animalia commemorantur, 'quae congregata adque in gregibus malint uiuere'.

cerui columbae sturni apes, sed ut leones nulpes aquilae
 noctuae. Quae enim tigris non filiis suis mitis innumurat
 et pacata feritate blanditur? Quis miluus, quantumlibet soli-
 tarius rapinis circumuolet, non coniugium copulat, nidum
 5 congerit, oua confouet, pullos alit et quasi cum sua matre
 familias societatem domesticam quanta potest pace conseruat?
 Quanto magis homo fertur quodam modo naturae suae legibus
 ad ineundam societatem pacemque cum hominibus, quantum
 in ipso est, omnibus obtinendam, cum etiam mali pro suorum
 10 pace belligerent omnesque, si possint, suos facere uelint, ut
 uni cuncti et cuncta deseruiant; quo pacto, nisi in eius
 pacem uel amando uel timendo consentiant? Sic enim super-
 bia peruerse imitatur Deum. Odit namque cum sociis aequa-
 litatem sub illo, sed inponere uult sociis dominationem suam
 15 pro illo. Odit ergo iustam pacem Dei et amat iniquam pacem
 suam. Non amare tamen qualemcumque pacem nullo modo
 potest. Nullius quippe nitium ita contra naturam est, ut
 naturae deleat etiam extrema uestigia.

Itaque pacem iniquorum in pacis comparatione iustorum
 20 ille uidet nec pacem esse dicendam, qui nouit praeponere
 recta prauis et ordinata peruersis. Quod autem peruersum
 est, etiam hoc necesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum
 aliqua rerum parte pacatum sit, in quibus est uel ex quibus
 constat; alioquin nihil esset omnino. Velut si quisquam capite
 25 deorsum pendeat, peruersus est utique situs corporis et ordo
 membrorum, quia id, quod desuper esse natura postulat, sub-
 ter est, et quod illa subter uult esse, desuper factum est;
 conturbauit carnis pacem ista peruersitas et ideo molesta est:
 uerum tamen anima corpori suo pacata est et pro eius salute
 30 satagit, et ideo est qui doleat; quae si molestiis eius exclusa

1 leones lupi *a Domb.* 2 innumurat *g* 3 pacat *g* 4 circum-
 ualet *g* 5 alit *g* 8 eundam *g* quanto *g* 9 pace suorum *v*
 10 omnes qui *g* se possent *g* 13 imitantur *g* 14 se, *d sicco stilo*
impressum, g 17 nullius *ep a Domb.*; nullum *ab g p v* ita *om. g*
 18 etiam *om. p¹* 22 hoc etiam *v* 28 est molesta *v*

discesserit, quamdiu compago membrorum manet, non est
 sine quadam partium pace quod remanet, et ideo est adhuc
 qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et
 uinculo quo suspensum est renititur, in suae pacis ordinem
 tendit et locum quo requiescat quodam modo uoce ponderis 5
 poscit, iamque exanime ac sine ullo sensu a pace tamen
 naturali sui ordinis non recedit, uel cum tenet eam, uel cum
 fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta adque cura-
 tio, quae formam cadaueris dissolui dilabique non sinat,
 adhuc pax quaedam partes partibus iungit totamque molem 10
 adplicat terreno et conuenienti ac per hoc pacato loco. Si
 autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui
 relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur dissidentibus exhalationibus
 et nostro inconuenientibus sensui (id enim est quod
 in putore sentitur), donec mundi conueniat elementis et in 15
 eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo
 tamen inde aliquid legibus summi illius creatoris ordinatorisque
 subtrahitur, a quo pax uniuersitatis administratur; quia, etsi
 de cadauere maioris animantis animalia minuta nascantur,
 eadem lege creatoris quaeque corpuscula in salutis pace suis 20
 animulis seruiunt; etsi mortuorum carnes ab aliis animalibus
 deuorentur, easdem leges per cuncta diffusas ad salutem
 generis cuiusque mortalium congrua congruis pacificantes,
 quaqua uersum trahantur et rebus quibuscumque iungantur
 et in res quaslibet conuertantur et commutentur, inueniunt.

1 membr. manet compago *v* 2 adhuc est *v* 5 ponderis uoce *v*
 9 dilabique *g* sinant *bep* 11 loco pacato *v* 12 condendi (con-
 tendi *b*) *mss.*; condiendi *v* 13 exalat. *egp* 16 particulatim paula-
 timque *v* 17 legibus aliquid *e* 19 cauere *g* 20 sui animalis *e*;
 suis animalibus *p* 21 et ^{si} *p* 24 quibusque cum *e*

CAPUT XIII.

De pace uniuersali, quae inter quaslibet perturbationes priuari non potest lege naturae, dum sub iusto iudice ad id quisque peruenit ordinatione,
 5 quod meruit uoluntate.

Pax itaque corporis est ordinata temperatura partium, pax animae irationalis ordinata requies adpetitionum, pax animae rationalis ordinata cognitionis actionisque consensio, pax corporis et animae ordinata uita et salus animantis, pax hominis
 10 mortalis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia, pax hominum ordinata concordia, pax domus ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium, pax ciuitatis ordinata imperandi adque oboediendi concordia ciuium, pax caelestis ciuitatis ordinatissima et concordissima societas
 15 fruendi Deo et inuicem in Deo, pax omnium rerum tranquillitas ordinis. Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio. Proinde miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, ubi perturbatio nulla est; uerum tamen quia
 20 merito iusteque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria sua praeter ordinem esse non possunt; non quidem coniuncti beatis, sed ab eis tamen ordinis lege seiuncti. Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, in quibus sunt, quantacumque congruentia coaptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla
 25 tranquillitas, inest ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent, non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non debeant; miseriores autem, si pax eis cum ipsa lege non est, qua naturalis ordo administratur. Cum autem dolent, ex qua parte dolent, pacis
 30 perturbatio facta est; in illa uero adhuc pax est, in qua nec

12 oboediendique *egp*; atque oboediendi *v Domb.* ^{co}cohabitantium *e*
 15 hominum *g*¹ 17 tribuendis positio *g* 20 miseri sunt *v* in
om. b e g sua miseria *v* 21 coniuncti] cum *p*¹ 23 conturbatione *p*¹
 24 est in eis *p v* 27 *a*¹, *c eras.*, *g* dolore *e*¹ *g*

dolor urit nec conpago ipsa dissoluitur. Sicut ergo est quaedam uita sine dolore, dolor autem sine aliqua uita esse non potest: sic est quaedam pax sine ullo bello, bellum uero esse sine aliqua pace non potest; non secundum id, quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis uel in eis geritur, 5 quae aliquae naturae sunt; quod nullo modo essent, si non qualicumque pace subsisterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum est uel etiam in qua nullum esse malum potest; esse autem natura, in qua nullum bonum sit, non potest. Proinde nec ipsius 10 diaboli natura, in quantum natura est, malum est; sed peruersitas eam malam facit. Itaque in ueritate non stetit, sed ueritatis iudicium non euasit; in ordinis tranquillitate non mansit, nec ideo tamen a potestate ordinatoris effugit. Bonum Dei, quod illi est in natura, non eum subtrahit iustitiae Dei, 15 qua ordinatur in poena; nec ibi Deus bonum insequitur quod creauit, sed malum quod ille commisit. Neque enim totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid adimit, aliquid relinquit, ut sit qui doleat quod ademit. Et ipse dolor testimonium est boni ademti et boni relictii. Nisi enim bonum relictum 20 esset, bonum amissum dolere non posset. Nam qui peccat, peior est, si laetatur in damno aequitatis; qui uero cruciatur, si nihil inde adquirat boni, dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas ac salus utrumque bonum est bonique amissione dolendum est potius quam laetandum (si tamen non sit con- 25 pensatio melioris; melior est autem animi aequitas quam corporis sanitas): profecto conuenientius iniustus dolet in supplicio, quam laetatus est in delicto. Sicut ergo laetitia

12 Io. 8, 44

1 lurit *g* ipsa *om. gp* 3 non potest esse *e* pax quaedam *v*
 8 natura est *v* 9 potest esse malum *v* 13 *sq.* non in ord. tranq. re-
 mansit *e* 14 postate *g* 18 natura *b* 18 ademit *p* 19 relinquit *g*;
 reliquit *p*; derelinquit *b* ademit *codd. praeter a*; adimit *av* 22 qui
 uero *usque ad* aequitas *l.* 24 *om. e¹* 23 inde nihil *v* 24 aequalitas *g*
 28 dilecto *g*

deserti boni in peccato testis est uoluntatis malae, ita dolor
 amissi boni in supplicio testis est naturae bonae. Qui enim
 dolet amissam naturae suae pacem, ex aliquibus reliquiis
 pacis id dolet, quibus fit, ut sibi amica natura sit. Hoc autem
 5 in extremo supplicio recte fit, ut iniqui et inpii naturalium
 bonorum damna in cruciatibus defleant, sentientes eorum
 ablatorem iustissimum Deum, quem contemserunt benignissi-
 mum largitorem.) Deus ergo naturarum omnium sapientissimus
 conditor et iustissimus ordinator, qui terrenorum ornamentorum
 10 maximum instituit mortale genus humanum, dedit hominibus
 quaedam bona huic uitae congrua, id est pacem temporalem
 pro modulo mortalis uitae in ipsa salute et incolumitate ac
 societate sui generis, et quaeque huic paci uel tuendae uel
 recuperandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et conue-
 15 nienter adiacent sensibus, lux uox, aurae spirabiles aquae
 potabiles, et quidquid ad alendum tegendum curandum
 ornandumque corpus congruit), eo pacto aequissimo, ut, qui
 mortalis talibus bonis paci mortalium adcommodatis recte
 usus fuerit, accipiat ampliora adque meliora, ipsam scilicet
 20 immortalitatis pacem eique conuenientem gloriam et honorem
 in uita aeterna ad fruendum Deo et proximo in Deo; qui
 autem perperam, nec illa accipiat et haec amittat.

CAPUT XIII.

De ordine ac lege siue terrena sine caelesti, per
 25 quam societati humanae etiam dominando consu-
 litur, cui et consulendo seruitur.

Omnis igitur usus rerum temporalium refertur ad fructum
 pacis terrenaе in terrena ciuitate; in caelesti autem ciuitate

3 aliif, *m.* 2 ex alib; *corr.*, *e* 7 contemxerunt *g* 12 hac societatis
 suae *g* 14 et *gp*; ac *rell.* v *Domb.* 15 uox *codd.*; nox *ex coniectura*
Moreli v aer spiritales *b* 16 t/ege//ndum, *ex daegerendum ut ui-*
detur correctum, *g* tegendumque *e* 19 accepi atēpliora *g* accipit *p*
 24 hac lege siue terrenaе siue celestis *gf*; a lege caritatis terrene siue
 celestis *p* siue caelesti siue terrena *v* 26 qui *gf* 28 terrenaе
 pacis *pv* in ciuitate terrena *v*

refertur ad fructum pacis aeternae. Quapropter si inrationalia
 essemus animantia, nihil adpeteremus praeter ordinatam tem-
 peraturam partium corporis et requiem adpetitionum; nihil
 ergo praeter quietem carnis et copiam uoluptatum, ut pax
 corporis prodesset paci animae. Si enim desit pax corporis, 5
 impeditur etiam inrationalis animae pax, quia requiem adpe-
 titio-
 tionum consequi non potest. Utrumque autem simul ei paci
 prodest, quam inter se habent anima et corpus, id est ordina-
 tae uitae ac salutis. Sicut enim pacem corporis amare se
 ostendunt animantia, cum fugiunt dolorem, et pacem animae, 10
 cum propter explendas indigentias adpetitionum uoluptatem
 sequuntur: ita mortem fugiendo satis indicant, quantum dili-
 gant pacem, qua sibi conciliantur anima et corpus. Sed quia
 homini rationalis anima inest, totum hoc, quod habet com-
 mune cum bestiis, subdit paci animae rationalis, ut mente 15
 aliquid contempletur et secundum hoc aliquid agat, ut sit ei
 ordinata cognitionis actionisque consensio, quam pacem ratio-
 nalis animae dixeramus. Ad hoc enim uelle debet nec dolore
 molestari nec desiderio perturbari nec morte dissolui, ut
 aliquid utile cognoscat et secundum eam cognitionem uitam 20
 moresque componat. Sed ne ipso studio cognitionis propter
 humanae mentis infirmitatem in pestem alicuius erroris incur-
 rat, opus habet magisterio diuino, cui certus obtemperet, et
 adiutorio, ut liber obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in
 isto mortali corpore, peregrinatur a Domino: ambulat per 25
 fidem, non per speciem; ac per hoc omnem pacem uel corpo-
 ris uel animae uel simul corporis et animae refert ad illam
 pacem, quae homini mortali est cum immortalis Deo, ut ei
 sit ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia. Iam uero

25 2. Cor. 5, 6 sq.

1 inrationabilia *b p a* 6 pax animae *v* 11 expellendas *g* 12 quan-
 tam, *in marg.* quantū, *e* 17 cognitio *p* 18 uel *g* 21 isto *e* 23 et
 adiut. ut lib. obtemperet *om. e¹ g¹* 28 cum Deo immortalis *v* est
 cum immortalis *om. e* 29 sit] si *g*

quia duo praecipua praecepta, hoc est dilectionem Dei et dilectionem proximi, docet magister Deus, in quibus tria inuenit homo quae diligit, Deum, se ipsum et proximum, adque ille in se diligendo non errat, qui Deum diligit: consequens est, ut etiam proximo ad diligendum Deum consulat, quem iubetur sicut se ipsum diligere (sic uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si forte indiget, consuli uelit; ac per hoc erit pacatus, quantum in ipso est, omni homini pace
 10 hominum, id est ordinata concordia, cuius hic ordo est, primum ut nulli noceat, deinde ut etiam prosit cui potuerit. Primitus ergo inest ei suorum cura; ad eos quippe habet opportuniorem facilioremque aditum consulendi, uel naturae ordine uel ipsius societatis humanae. Unde apostolus dicit:
 15 Quisquis autem suis et maxime domesticis non prouidet, fidem denegat et est infideli deterior. Hinc itaque etiam pax domestica oritur, id est ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium. Imperant enim, qui consulunt; sicut uir uxori, parentes filiis, domini seruis.
 20 Oboediunt autem quibus consulitur; sicut mulieres maritis, filii parentibus, serui dominis. Sed in domo iusti uiuentis ex fide et adhuc ab illa caelesti ciuitate peregrinantis etiam qui imperant seruiunt eis, quibus uidentur imperare. Neque enim dominandi cupiditate imperant, sed officio consulendi,
 25 nec principandi superbia, sed prouidendi misericordia.

CAPUT XV.

De libertate naturali et de seruitute, cuius prima causa peccatum est, quia homo malae uoluntatis, etiamsi non est mancipium alterius hominis, ser-
 30 uus est propriae libidinis.

Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus hominem condidit. Nam: Dominetur, inquit, piscium maris et uolati-

15 1. Tim. 5, 8 21 Abac. 2, 4 32 Gen. 1, 26

4 diligit Deum *v* 6 uxoris *g* 18 cūcordia *g* quohabit. *g*
 27 nature *p* 28 quia *gf*; qua *p q v* *Domb.* 31 praescribit *g*

lium caeli et omnium repentium, quae repunt
 super terram. Rationalem factum ad imaginem suam noluit
 nisi inrationabilibus dominari; non hominem homini, sed homi-
 nem pecori. Inde primi iusti pastores pecorum magis quam
 reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinuaret Deus, 5
 quid postulet ordo creaturarum, quid exigit meritum peccato-
 rum. Condicio quippe seruitutis iure intellegitur inposita
 peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus seruum,
 antequam hoc uocabulo Noe iustus peccatum filii uindicaret.
 Nomen itaque istuc culpa meruit, non natura. Origo autem 10
 uocabuli seruorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod
 hi, qui iure belli possent occidi, a uictoribus cum seruabantur
 serui fiebant, a seruando appellati; quod etiam ipsum sine
 peccati merito non est. Nam et cum iustum geritur bellum,
 pro peccato e contrario dimicatur; et omnis uictoria, cum 15
 etiam malis prouenit, diuino iudicio uictos humiliat uel
 emendans peccata uel puniens. Testis est homo Dei Daniel,
 cum in captiuitate positus peccata sua et peccata populi sui
 confitetur Deo et hanc esse causam illius captiuitatis pio
 dolore testatur. Prima ergo seruitutis causa peccatum est, ut 20
 homo homini condicionis uinculo subderetur; quod non fit
 nisi Deo iudicante, aput quem non est iniquitas et nouit
 diuersas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem
 supernus Dominus dicit: Omnis, qui facit peccatum,
 seruus est peccati, ac per hoc multi quidem religiosi 25
 dominis iniquis, non tamen liberis seruiunt: A quo enim
 quis deuictus est, huic et seruus addictus est. Et
 utique felicius seruitur homini, quam libidini, cum saeuissimo
 dominatu uastet corda mortalium, ut alias omittam, libido

9 Gen. 9, 25 17 Dan. 9, 5 sqq. 24 Io. 8, 34 26 2. Petr. 2, 19

7 condicio *usque ad* peccatori *in marg. e* iure] iudae *g* 8 num-
 quem uel in scripturis *p* 10 nominataque *g*^l istuc *e g*; istud *v* *Domb.*
 12 a *om. g* conseruabantur *p* seruantur *e* 13 et serui *p* 15 e]
 et a *e in marg., v*; *om. a* 17 punians *g* 24 superius *g* 28 fa-
 cilis *e*^l 29 aliif *g*

ipsa dominandi. Hominibus autem illo pacis ordine, quo alii alii subiecti sunt, sicut prodest humilitas seruientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, seruus est hominis aut peccati.

5 Verum et poenalis seruitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem conseruari iubet, perturbari uetat; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali seruitute coercendum. Ideoque apostolus etiam seruos monet subditos esse dominis suis et ex animo eis cum bona uoluntate seruire; ut scilicet, si non possunt a dominis liberi fieri, suam seruitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed fideli dilectione seruiendo, donec transeat iniquitas et euacuetur omnis principatus et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

15

CAPUT XVI.

De aequo iure dominandi.

Quocirca etiamsi habuerunt seruos iusti patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut secundum haec temporalia bona filiorum sortem a seruorum condicione distinguerent; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda sunt, omnibus domus suae membris pari dilectione consulere.

20 Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late uulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem ueri

25 patres familias sunt, omnibus in familia sua tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes adque optantes uenire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non erit officium consulendi iam in illa immortalitate felicibus;

30 quo donec ueniatur, magis debent patres quod dominantur,

8 Eph. 6, 5 13 1. Cor. 15, 24; 28

4 deus prius *g* deus est *e* 7 non esset poen., *in marg.* nihil, *e*
 8 subditus *g* 17 sic quidem *v* 23 inique etiam *v*

quam serui tolerare quod seruiunt. Si quis autem in domo per inoboedientiam domesticae paci aduersatur, corripitur seu uerbo seu uerbere seu quolibet alio genere poenae iusto adque licito, quantum societas humana concedit, pro eius qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut enim non est beneficentiae adiunando efficere, ut bonum quod maius est amittatur: ita non est innocentiae parcendo sinere, ut in malum grauius incidatur. Pertinet ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, uerum etiam cohibere a peccato uel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur corrigatur experimento, aut alii terreantur exemplo. Quia igitur hominis domus initium siue particula debet esse ciuitatis, omne autem initium ad aliquem sui generis finem et omnis pars ad uniuersi, cuius pars est, integritatem referatur, satis apparet esse consequens, ut ad pacem ciuicam pax domestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium referatur ad ordinatam imperandi oboediendique concordiam ciuium. Ita fit, ut ex lege ciuitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum suam sic regat, ut sit paci adcommoda ciuitatis.

CAPUT XVII.

Unde caelestis societas cum terrena ciuitate pacem habeat et unde discordiam.

Sed domus hominum, qui non uiuunt ex fide, pacem terrenam ex huius temporalis uitae rebus commodisque sectatur: domus autem hominum ex fide uiuentium exspectat ea, quae in futurum aeterna promissa sunt, terrenisque rebus ac temporalibus tamquam peregrina utitur, non quibus capiatur et auertatur quo tendit in Deum, sed quibus sustentetur ad facilius toleranda minimeque augenda onera corporis corrup-

2 auersatur *g* 5 dissolueret *e*¹ 7 minus est *p* 9 malum grauius *p* 13 finem refertur *p* 20 adcommoda *a b g p a*; accommodata *e v*
25 temporis *p* uita//rebus, & *eras, g*

tibilis, quod adgrauat animam. Idcirco rerum uitae huic
 mortali necessariarum utrisque hominibus et utrique domui
 communis est usus; sed finis utendi cuique suus proprius
 multumque diuersus. Ita etiam terrena ciuitas, quae non uiuit
 5 ex fide, terrenam pacem adpetit in eoque defigit imperandi
 oboediendique concordiam ciuium, ut sit eis de rebus ad
 mortalem uitam pertinentibus humanarum quaedam compositio
 uoluntatum. Ciuitas autem caelestis uel potius pars eius,
 quae in hac mortalitate peregrinatur et uiuit ex fide, etiam
 10 ista pace necesse est utatur, donec ipsa, cui talis pax neces-
 saria est, mortalitas transeat; ac per hoc, dum aput terrenam
 ciuitatem uelut captiuam uitam suae peregrinationis agit, iam
 promissione redemptionis et dono spiritali tamquam pignore
 accepto legibus terrenaе ciuitatis, quibus haec administrantur,
 15 quae sustentandae mortali uitae adcommodata sunt, obtem-
 perare non dubitat, ut, quoniam communis est ipsa mortalitas,
 seruetur in rebus ad eam pertinentibus inter ciuitatem utram-
 que concordia. Verum quia terrena ciuitas habuit quosdam
 suos sapientes, quos diuina inprobat disciplina, qui uel suspi-
 20 cati uel decepti a daemonibus crederent multos deos conci-
 liandos esse rebus humanis, ad quorum diuersa quodam modo
 officia diuersa subdita pertinerent, ad alium corpus, ad alium
 animum, inque ipso corpore ad alium caput, ad alium cerui-
 cem et cetera singula ad singulos; similiter in animo ad
 25 alium ingenium, ad alium doctrinam, ad alium iram, ad alium
 concupiscentiam; inque ipsis rebus uitae adiacentibus ad
 alium pecus, ad alium triticum, ad alium uinum, ad alium

1 Sap. 9, 15

1 incirco *g* 2 hominibus fidelibus et infidelibus *p* et] ad *g*
 3 usus] census *a* 4 uidit *g* 5 ideoque *e* 6 oboediendi et *g* eis
om. p 8 uolunt.] ciuitatum *g* 12 agittiam, *e m. 2, e* 20 decepti]
 deco&i *g* 21 ad quorum *a b e g p a v*; atque ad eorum *ρ Domb.* 22 per-
 tinerent *codd. v*; pertinere *ρ¹ Domb.* 23 *sqg. ut editur codd.*; animus
 ceruix — doctrina — ira — concupiscentia — nummi — nauigatio — uictoriae —
 partus — fecunditas *v* 26 ad alium pecus . . triticum *om. e¹*

oleum, ad alium silvas, ad alium nummos, ad alium nauigationem, ad alium bella adque uictorias, ad alium coniugia, ad alium partum ac fecunditatem et ad alios alia cetera; caelestis autem ciuitas cum unum Deum solum colendum nosset eique tantum modo seruiendum seruitute illa, quae 5 Graeco *λατρεία* dicitur et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret: factam est, ut religionis leges cum terrena ciuitate non posset habere communes proque his ab ea dissentire haberet necesse adque oneri esse diuersa sentientibus eorumque iras et odia et persecutionum inpetus sustinere, nisi 10 cum animos aduersantium aliquando terrore suae multitudinis et semper diuino adiutorio propulsaret. Haec ergo caelestis ciuitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus ciues euocat adque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid in moribus legibus institutisque diuersum 15 est, quibus pax terrena uel conquiritur uel tenetur, nihil eorum rescindens uel destruens, inmo etiam seruans ac sequens, quod licet diuersum in diuersis nationibus, ad unum tamen eundemque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et uerus Deus colendus docetur, 20 non inpedit. Utitur ergo etiam caelestis ciuitas in hac sua peregrinatione pace terrena et de rebus ad mortalem hominum naturam pertinentibus humanarum uoluntatum compositionem, quantum salua pietate ac religione conceditur, tnetur adque adpetit eamque terrenam pacem refert ad caelestem pacem, 25 quae uere ita pax est, ut rationalis dumtaxat creaturae sola pax habenda adque dicenda sit, ordinatissima scilicet et concordissima societas fruendi Deo et inuicem in Deo; quo cum uentum erit, non erit uita mortalis, sed plane certeque nitalis

4 cum *p*; *om. vell. v Domb., sed ad aperiendam nitas impeditam constructionem necessarium uidetur* 6 *latria mss.* 7 *conferet e¹; conferet e²* 8 *habere, in marg. debere, e* 10 *et ante odia om. e et ante persequit. om. g* 14 *euocat e* 17 *uel destr. (distr. g) g p λ* *Domb.; nec destr. a b e p a v* 26 *est ita pax g* 29 *erit b e p p λ. Domb.; fuerit a g a v* plene *p*

nec corpus animale, quod, dum corrumpitur, adgrauat animam, sed spiritale sine ulla indigentia ex omni parte subditum uoluntati. Hanc pacem, dum peregrinatur in fide, habet adque ex hac fide iuste uiuit, cum ad illam pacem adipiscendam refert quidquid bonarum actionum gerit erga Deum et proximum, quoniam uita ciuitatis utique socialis est.

CAPUT XVIII.

Quam diuersa sit Academiae nouae ambiguitas a constantia fidei Christianae.

10 Quod autem adinet ad illam differentiam, quam de Academicis nouis Varro adhibuit, quibus incerta sunt omnia, omnino ciuitas Dei talem dubitationem tamquam dementiam detestatur, habens de rebus, quas mente adque ratione comprehendit, etiamsi paruam propter corpus corruptibile, quod adgrauat
15 animam (quoniam, sicut dicit apostolus, ex parte scimus), tamen certissimam scientiam, creditque sensibus in rei cuiusque euidencia, quibus per corpus animus utitur, quoniam miserabilius fallitur, qui numquam putat eis esse credendum; credit etiam scripturis sanctis et ueteribus et nouis, quas
20 canonicas appellamus, unde fides ipsa concepta est, ex qua iustus uinit; per quam sine dubitatione ambulamus, quamdiu peregrinamur a Domino; qua salua adque certa de quibusdam rebus, quas neque sensu neque ratione percepimus neque nobis per scripturam canonicam claruerunt nec per testes,
25 quibus non credere absurdum est, in nostram notitiam perueniunt, sine iusta reprehensione dubitamus.

CAPUT XVIII.

De habitu et moribus populi Christiani.

Nihil sane ad istam pertinet ciuitatem quo habitu uel
30 more uiuendi, si non est contra diuina praecepta, istam fidem,

15 1. Cor. 13, 9 21 Abac. 2, 4 22 Cor. 5, 6

1 co/rump., n *eras.*, *g* 3 habitatq; *g* 5 ergo *g* 10 academ. *g*
23 percepimus *epv*; percipimus *abg*

qua peruenitur ad Deum, quisque sectetur; unde ipsos quoque philosophos, quando Christiani fiunt, non habitum uel consuetudinem uictus, quae nihil impedit religionem, sed falsa dogmata mutare compellit. Unde illam quam Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter adque intemperanter 5 agat, omnino non curat. Ex tribus uero illis uitae generibus, otioso, actiuo et ex utroque composito, quamuis salua fide quisque possit in quolibet eorum uitam ducere et ad sempiterna praemia peruenire, interest tamen quid amore teneat ueritatis, quid officio caritatis impendat. Nec sic esse quisque 10 debet otiosus, ut in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec sic actiuus, ut contemplationem non requirat Dei. In otio non iners uacatio delectare debet, sed aut inquisitio aut inuentio ueritatis, ut in ea quisque proficiat et quod inuenerit ne alteri inuideat. In actione uero non amandus est 15 honor in hac uita siue potentia, quoniam omnia uana sub sole, sed opus ipsum, quod per eundem honorem uel potentiam fit, si recte adque utiliter fit, id est, ut ualeat ad eam salutem subditorum, quae secundum Deum est; unde iam superius disputauimus. Propter quod ait apostolus: Qui 20 episcopatum desiderat, bonum opus desiderat. Exponere uoluit quid sit episcopatus, quia nomen est operis, non honoris. Graecum est enim adque inde ductum uocabulum, quod ille qui praeficitur eis quibus praeficitur superintendit, curam scilicet eorum gerens; σκοπός quippe intentio 25 est; ergo ἐπισκοπεῖν, si uelimus, Latine superintendere possumus dicere, ut intellegat non se esse episcopum, qui prae-

19 c. 6 20 1. Tim. 3, 1

8 colibet *g* ducere/, t *eras.*, *g* 10 quisque debet esse *c* 13 in aers *g* uatio *g*; uocatio *e*^{ca} 15 ne alteri *a b g p a Domb.*; nec alteri *p*; teneat et alteri non *v*; teneat inuideat *e* 22 post nomen est *marginalis glossa* De episcopi nomine. quid sit *exstat in g* 24 eis quib. praefic. *om. e* 25 eorum scilicet *v* post gerens *inuitis libb. mss. v* habet ἐπί quippe super. σκοπός (scopus) ἐπί *b* quippe] quide *b*; uero *v* 26 episcopum *a e g*; ἐπί (= episcopum) *p* superintendentem *p* 27 se *om. g* esse se *p*

esse dilexerit, non prodesse. Itaque ab studio cognoscendae
 ueritatis nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium;
 locus uero superior, sine quo regi populus non potest, etsi
 ita teneatur adque administretur ut decet, tamen indecenter
 5 adpetitur. Quam ob rem otium sanctum quaerit caritas ueri-
 tatis; negotium iustum suscipit necessitas caritatis. Quam
 sarcinam si nullus inponit, percipiendae adque intuentiae
 uacandum est ueritati; si autem inponitur, suscipienda est
 propter caritatis necessitatem; sed nec sic omni modo ueri-
 10 tatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suauitas et
 obprimat ista necessitas.

CAPUT XX.

Quod ciues sanctorum in huius uitae tempore spe
 beati sint.

15 Quam ob rem summum bonum ciuitatis Dei cum sit pax
 aeterna adque perfecta, non per quam mortales transeant
 nascendo adque moriendo, sed in qua immortales maneat
 nihil aduersi omnino patiendū: quis est qui illam uitam uel
 beatissimam neget uel in eius comparatione istam, quae hic
 20 agitur, quantislibet animi et corporis externarumque rerum
 bonis plena sit, non miserrimam iudicet? Quam tamen qui-
 cumque sic habet, ut eius usum referat ad illius finem, quam
 diligit ardentissime ac fidelissime sperat, non absurde dici
 etiam nunc beatus potest, spe illa potius quam re ista. Res
 25 ista uero sine spe illa beatitudo falsa et magna miseria est;
 non enim ueris animi bonis utitur, quoniam non est uera
 sapientia, quae intentionem suam in his, quae prudenter
 discernit, gerit fortiter, cohibet temperanter iusteque distribuit,
 non in illum dirigit finem, ubi erit Deus omnia in omnibus,
 30 aeternitate certa et pace perfecta.

29 1. Cor. 15, 28

1 a stud. v 5 castitas e 9 sicom/ni. u *eras.*, g 13 huius uitae
 gf; uitae huius v; hoc p 15 aeterna pax v 25 uero ista av 29 in
 illum a² b e g p v; in om. a¹; ad illum p a Domb.

CAPUT XXI.

An secundum definitiones Scipionis, quae in dialogo Ciceronis sunt, umquam fuerit Romana res publica.

Quapropter nunc est locus, ut quam potero breuiter ac 5 dilucide expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus aput Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Breuiter enim rem publicam definit esse rem populi. Quae definitio si uera est, 10 numquam fuit Romana res publica, quia numquam fuit res populi, quam definitionem uoluit esse rei publicae. Populum enim esse definiuit coetum multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine 15 iustitia non posse rem publicam; ubi ergo iustitia uera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt uel putanda iniqua hominum constituta, cum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte 20 manauerit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca ubi non est uera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse et ideo nec populus iuxta illam Scipionis uel Ciceronis definitionem; et si non 25 populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res est populi et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est: procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia 30

6. c. 21 13 cf. I p. 90, 23 sqq.

5 et e¹ 9 fuisse . . . rem publicam *in marg. e* enim] autem p
10 definiuit g 18 autem om. e¹ p iniuste fit p 20 iustitia et
(ut?) g 28 populi est v

porro ea uirtus est, quae sua cuique distribuit. Quae igitur iustitia est hominis, quae ipsum hominem Deo uero tollit et inmundis daemonibus subdit? Hocine est sua cuique distribuere? An qui fundum aufert eius, a quo emtus est, et tradit
 5 ei, qui nihil habet in eo iuris, iniustus est; et qui se ipsum aufert dominanti Deo, a quo factus est, et malignis seruit spiritibus, iustus est?

Disputatur certe acerrime adque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris aduersus iniustitiam pro iustitia. Et
 10 quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc ueluti ualidissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus seruiant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa ciuitas, cuius
 15 est magna res publica, non eam posse prouinciis imperare: responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis seruitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est cum improbis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt;
 20 subditumque est, ut ista ratio firmaretur, ueluti a natura suntum nobile exemplum adque dictum est: 'Quir igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque uitiosis animi partibus?' Plane hoc exemplo satis edoctum est quibusdam esse utilem seruitutem, et Deo quidem ut
 25 seruiatur utile esse omnibus. Seruiens autem Deo animus recte imperat corpori, inque ipso animo ratio Deo Domino subdita recte imperat libidini uitiiisque ceteris. Quapropter ubi homo Deo non seruit, quid in eo putandum est esse iustitiae? quando quidem Deo non seruiens nullo modo potest iuste
 30 animus corpori aut humana ratio uitiiis imperare. Et si in

3 hocin est *e*¹ *gp*; hocne est *b e*²; hocine est *a v* 4 eius *agppαλ*; ei *e v* eius *usque ad* aufert *l. 6 om. b* 5 in eo habet *v* 9 aduersus iustitiam pro iniustitia *p* 12 augerique *a b e g p p λ v*; gerique *a Domb.* 13 iustum *p* 14 iustitiam *p* 16 talis *g* 19 se melius *v* se *ante* habuerunt *om. gp* 26 Domino Deo *v* 30 uitiiis ceteris *e* in homine] in dī nomine *b*

homine tali non est ulla iustitia. procul dubio nec in hominum coetu, qui ex hominibus talibus constat. Non est hic ergo iuris ille consensus, qui hominum multitudinem populum facit, cuius res dicitur esse res publica. Nam de utilitate quid dicam, cuius etiam communione sociatus coetus hominum, sicut sese habet ista definitio, populus nuncupatur? Quamuis enim, si diligenter adtendas, nec utilitas sit ulla uiuentium, qui uiuunt in pie, sicut uiuit omnis, qui non seruit Deo seruitque daemonibus, tanto magis impiis, quanto magis sibi, cum sint immundissimi spiritus, tamquam dis sacrificari uolunt: tamen quod de iuris consensu diximus satis esse arbitror, unde appareat per hanc definitionem non esse populum, cuius res publica esse dicatur, in quo iustitia non est. Si enim dicunt non spiritibus immundis, sed dis bonis adque sanctis in sua re publica seruisse Romanos: numquid eadem totiens repetenda sunt, quae iam satis, immo ultra quam satis est diximus? Quis enim ad hunc locum per superiores huius operis libros peruenit, qui dubitare adhuc possit malis et impuris daemonibus seruisse Romanos, nisi uel nimium stolidus uel inpudentissime contentiosus? Sed ut taceam quales sint, quos sacrificiis colebant: in lege ueri Dei scriptum est: Sacrificans dis eradicabitur nisi Domino tantum. Nec bonis igitur nec malis dis sacrificari uoluit, qui hoc cum tanta comminatione praecepit.

CAPUT XXII.

25

An uerus sit Deus, cui Christiani seruiunt, cui soli debeat sacrificari.

Sed responderi potest: 'Quis iste Deus est aut unde dignus probatur, cui deberent obtemperare Romani, ut nullum deorum

22 Exod. 22, 20

1 talis *b* 6 se *v* 7 adtendatur *p* 12 apparet *p* 14 sed iis *g*
 17 quid *g* 21 sint] \tilde{I} (= sunt) *e* 22 ni ^{fi} *g* 23 qui/, a *eras*, *g*
 26 deus $\chi\tilde{\rho}$:anorum *p*

praeter ipsum colerent sacrificiis? Magnae caecitatis est, adhuc quaerere, quis iste sit Deus. Ipse est Deus, cuius prophetae praedixerunt ista quae cernimus. Ipse est Deus, a quo responsum accepit Abraham: In semine tuo benedicentur omnes gentes. Quod in Christo fieri, qui secundum carnem de illo semine exortus est, idem ipsi qui remanserunt huius nominis inimici, uelint nolintue, cognoscunt. Ipse est Deus, cuius diuinus Spiritus per eos locutus est, quorum praedicta adque completa per ecclesiam, quam uidemus toto orbe diffusam, in libris superioribus posui. Ipse est Deus, quem Varro doctissimus Romanorum Iouem putat, quamuis nesciens quid loquatur; quod tamen ideo commemorandum putauit, quoniam uir tantae scientiae nec nullum istum Deum potuit existimare nec uilem. Huuc enim eum esse credidit, quem summum putauit deum. Postremo ipse est Deus, quem doctissimus philosophorum, quamuis Christianorum acerrimus inimicus, etiam per eorum oracula, quos deos putat, deum magnum Porphyrius confitetur.

CAPUT XXIII.

20 Quae Porphyrius dicat oraculis deorum responsa esse de Christo.

Nam in libris, quos ἐκ λογίων φιλοσοφίας appellat, in quibus exsequitur adque conscribit rerum ad philosophiam pertinentium uelut diuina responsa, ut ipsa uerba eius, quem ad modum ex Graeca lingua in Latinam interpretata sunt, ponam: 'Interroganti, inquit, quem deum placando reuocare possit uxorem suam a Christianismo, haec ait uersibus Apollo.' Deinde uerba

4 Gen. 22, 18

6 remanserant *e* 7 nomini *e*^l uellint nolentue *g* 8 diuinitas *gp*
 11 Varro *om. b* 12 quamuis etiam *e* 13 putauit *g* 14 putuit *g*
 exaestimare *g*; estimare, *in marg.* existim., *e* eum *om. e* 20 Quod *q*
 deorum] sanctorum *p* 21 esse *om. gf* 22 eglogion *ab egp* 25 ling.
 graeca *v* 26 posset *p*; pos^{set}, *set m. 2., e* 27 christianissimo *b*

uelut Apollinis ista sunt: 'Forte magis poteris in aqua impres-
 sis litteris scribere aut adinflans leues pinnas per aera auis
 uolare, quam pollutae reuoces inopiae uxoris sensum. Pergat
 quo modo uult inanibus fallaciis [perseuerans et lamentari
 fallaciis] mortuum Deum cantans, quem iudicibus recta sent- 5
 tientibus perditum pessima in speciosis ferro uincta mors
 interfecit.' Deinde post hos uersus Apollinis, qui non stante
 metro Latine interpretati sunt, subiunxit adque ait: 'In his
 quidem inremediabile sententiae eorum manifestauit dicens,
 quoniam Iudaei suscipiunt Deum magis quam isti.' Ecce, ubi 10
 decolorans Christum Iudaeos praeposuit Christianis, confitens
 quod Iudaei suscipiant Deum. Sic enim exposuit uersus Apol-
 linis, ubi a iudicibus recta sentientibus Christum dicit occi-
 sum, tamquam illis iuste iudicantibus merito sit ille punitus.
 Viderim quid de Christo uates mendax Apollinis dixerit 15
 adque iste crediderit aut fortasse uatem, quod non dixit,
 dixisse iste ipse confinxerit. Quam sibi constet uel ipsa oracula
 inter se faciat conuenire, postea uidebimus; hic tamen Iudaeos,
 tamquam Dei susceptores, recte dicit iudicasse de Christo,
 quod eum morte pessima excruciantum esse censuerint. Deus 20
 itaque Iudaeorum, cui perhibet testimonium, audiendus fuit
 dicens: Sacrificans dis eradicabitur, nisi Domino
 tantum. Sed ad manifestiora ueniamus et audiamus quam
 magnum Deum dicat esse Iudaeorum. Item ad ea, quae inter-

1 in . . litteris *om.* *b* 2 inflans *a α λ* pennas leues *v* pinnas *b e g*;
 pennas *a p* auis *a b g p¹ ρ λ*; ut auis *p² v*; aut auis *e* 3 polluta *g*
 pollutare uoces *e* uxoris sensum *b* peragat *e* 4 perseuerans et
 lamentari fallaciis *om.* *g*, recte ut puto, cum haec uerba interpretatio
 esse uideantur antecedentium perseu. et lam. fallaciis *a b e ρ α*; falla-
 ciis *om.* *p*; perseu. et lamentationibus fallacissimis *v* 5 captans *p*
 cantasque *b* iudicibus *a¹ b g p¹ ρ α λ*; a iudicibus *a² e p² v* 6 in *om.* *e*
 7 stant *e* 9 tergiuersationem irremediabilis *v* inremediabile *a e g*;
 inremediabili *b* inremediabilem sententiam *p* 12 suscipiunt *e p*
 13 a iud. *b c g p α λ v*; a *om.* *a ρ¹ Domb.* 14 iuste *om.* *b* iuste di-
 cantibus *g* 15 uiderim *a b g ρ*; uiderint *p α Domb.*; uiderit *e v* ua-
 tex *g* 17 Quam uero *v* ut uel *e* 18 hinc *e* 20 censuerant *c*
 24 ad eū *g*

rogauit Apollinem, quid melius, uerbum siue ratio an lex: 'Respondit, inquit, uersibus haec dicens.' Ac deinde subicit Apollinis uersus, in quibus et isti sunt, ut quantum satis est inde decerpam: 'In Deum uero, inquit, generatorem et in
 5 regem ante omnia, quem tremunt et caelum et terra adque mare et infernorum abdita et ipsa numina perhorrescunt; quorum lex est Pater, quem ualde sancti honorant Hebraei.' Tali oraculo dei sui Apollinis Porphyrius tam magnum Deum dixit Hebraeorum, ut eum et ipsa numina perhorrescant. Cum
 20 ergo Deus iste dixerit: Sacrificans dis eradicabitur, miror quod ipse Porphyrius non perhorruerit et sacrificans dis eradicari non formidauerit.

Dicit etiam bona philosophus iste de Christo, quasi oblitus illius, de qua paulo ante locuti sumus, contumeliae suae, aut
 15 quasi in somnis di eius maledixerint Christo et euigilantes eum bonum esse cognouerint digneque laudauerint. Denique tamquam mirabile aliquid adque incredibile prolaturus: 'Praeter opinionem, inquit, profecto quibusdam uideatur esse quod dicturi sumus. Christum enim di piissimum pronuntiauerunt
 20 et immortalem factum et cum bona praedicatione eius meminerunt; Christianos uero pollutos, inquit, et contaminatos et errore implicatos esse dicunt et multis talibus aduersus eos blasphemias utuntur.' Deinde subicit uelut oracula deorum blasphemantium Christianos et post haec: 'De Christo autem,
 25 inquit, interrogantibus si est Deus, ait Hecate: Quoniam quidem immortalis anima post corpus ut incedit, nosti; a sapientia autem abscisa semper errat. Viri pietate praestantissimi est illa anima; hanc colunt aliena a se ueritate.'

2 cf. Lactant. de ira Dei c. 23 10 Exod. 22, 20 17 cf. Euseb. demonstr. euang. III, c. 7

2 subicit ⁱ e 3 est om. p 5 et caelum a b e p Domb.; et om. g¹ λ v
 6 nomina g 7 ualde] uel p honorent p¹ 9 dixit esse p 13 etiam] enim e 19 dicitur e¹ 23 deor. orac. v 25 inquit om. b haecate g
 26 ut *inclusit* Domb. nostis b 27 abscissa g¹ α v erat g 28 a se aliena g

Deinde post uerba huius quasi oraculi sua ipse contexens: 'Piissimum igitur uirum, inquit, eum dixit et eius animam, sicut et aliorum piorum, post obitum iumortalitate dignatam et hanc colere Christianos ignorantes.' 'Interrogantibus autem, inquit: Quur ergo damnatus est? oraculo respondit dea: 5 Corpus quidem debilitantibus tormentis semper obpositum est: anima autem piorum caelesti sedi insidet. Illa uero anima aliis animabus fataliter dedit, quibus fata non adnerunt deorum dona obtinere neque habere Iouis immortalis agnitionem. errore implicari. Propterea ergo dis exosi, quia, quibus 10 fato non fuit nosse Deum nec dona ab dis accipere, his fataliter dedit iste errore implicari. Ipse uero pius et in caelum, sicut pii, concessit. Itaque hunc quidem non blasphemabis, misereberis autem hominum dementiam, ex eo in eis facile praecepsque periculum.' 15

Quis ita stultus est, ut non intellegat aut ab homine callido eoque Christianis inimicissimo haec oracula fuisse conficta aut consilio simili ab impuris daemonibus ista fuisse responsa, ut scilicet, quoniam laudant Christum, propterea credantur ueraciter uituperare Christianos adque ita, si possint, 20 intercludant uiam salutis aeternae, in qua fit quisque Christianus? Suae quippe nocendi astutiae milleformi sentiunt non esse contrarium, si credatur eis laudantibus Christum, dum tamen credatur etiam uituperantibus Christianos; ut eum, qui utrumque crediderit, talem Christi faciant laudatorem, ne 25 uelit esse Christianus, ac sic quamuis ab illo laudatus ab istorum tamen daemonum dominatu eum non liberet Christus; praesertim quia ita laudant Christum, ut, quisquis in eum talem crediderit, qualis ab eis praedicatur, Christianus

1 sua. m. 2 superscripto uerba, p contegens e¹ 3 dignatam codd. praeter b, in quo dignam; donatam v 7 sede p semper insidet a 8 animalibus e fataliter e 9 obtinere dona v 11 a b² v ab iis, in marg. a diis, p 14 misereberis e 18 conficta, n eras., g ista a b e g p r; ita p a Domb. 20 i/ta. s eras., g possent g

uerus non sit, sed Photinianus haereticus, qui tantummodo hominem, non etiam Deum nouerit Christum, et ideo per eum saluus esse non possit nec istorum mendaciloquorum daemonum laqueos uitare uel soluere. Nos autem neque
 5 Apollinem uituperantem Christum neque Hecaten possumus adprobare laudantem. Ille quippe tamquam iniquum Christum uult credi, quem iudicibus recta sentientibus dicit occisum; ista hominem piissimum, sed hominem tantum. Una est tamen
 10 et illius et huius intentio, ut nolint homines esse Christianos. quia, nisi Christiani erunt, ab eorum erui potestate non poterunt. Iste uero philosophus, uel potius qui talibus aduersus Christianos quasi oraculis credunt, prius faciant, si possunt, ut inter se de ipso Christo Hecate adque Apollo concordent eumque aut ambo condemnent aut ambo conlaudent. Quod si
 15 facere potuissent, nihilo minus nos et uituperatores et laudatores Christi fallaces daemones uitaremus. Cum uero eorum deus et dea inter se de Christo, ille uituperando, ista laudando dissentiant: profecto eis blasphemantibus Christianos non credunt homines, si recte ipsi sentiant.

20 Sane Christum laudans uel Porphyrius uel Hecate, cum dicat eum ipsum fataliter dedisse Christianis, ut implicarentur errore, causas tamen eiusdem, sicut putat, pandit erroris. Quas antequam ex uerbis eius exponam, prius quaero, si fataliter dedit Christus Christianis erroris implicationem, utrum
 25 uolens an nolens dederit. Si uolens, quo modo iustus? Si nolens, quo modo beatus? Sed iam causas ipsius audiamus erroris. 'Sunt, inquit, spiritus terreni minimi loco quodam malorum daemonum potestati subiecti. Ab his sapientes Hebraeorum (quorum unus iste etiam Iesus fuit, sicut audisti
 30 diuina Apollinis, quae superius dicta sunt) — ab his ergo Hebraei daemonibus pessimis et minoribus spiritibus uetabant

1. uerus *om. c* fotianus *c* 3 mendacilocorum *g* 6 probare *g*
 7 iudicibus *εppα Domb.*; a iud. *abgv* 17 illa *g* 21 dedisse fatal. *v*
 26 iam *om. p* causam *c* ⁱχρ̄ς *g* 28 potestate *e* 29 iste *eras. g*
 30 apollonis *eg*

religiosos et ipsis uacare prohibebant; uenerari autem magis caelestes deos, amplius autem uenerari Deum Patrem. Hoc autem, inquit, et di praecipimus et in superioribus ostendimus, quem ad modum animum aduertere ad Deum monent et illum colere ubique imperant. Verum indocti et inopiae natu- 5
rae, quibus uere fatum non concessit ab dis dona obtinere neque habere Iouis immortalis notionem, non audientes et deos et diuinos uiros deos quidem omnes recusauerunt. prohibitos autem daemones et hos non odisse, sed reuereri. Deum autem simulantes colere, ea sola, per quae Deus ado- 10
ratur, non agunt. Nam Deus quidem, utpote omnium Pater, nullius indiget; sed nobis est bene. cum eum per iustitiam et castitatem aliasque uirtutes adoramus, ipsam uitam precem ad ipsum facientes per imitationem et inquisitionem de ipso. Inquisitio enim purgat, inquit; imitatio deificat adfectionem 15
ad ipsum operando' Bene quidem praedicauit Deum Patrem, et quibus sit colendus moribus dixit; quibus praeceptis prophetici libri pleni sunt Hebraeorum, quando sanctorum uita sine imperatur siue laudatur. Sed in Christianis tantum errat aut tantum calumniatur, quantum uolunt daemones, quos 20
opinatur deos; quasi cuiquam difficile sit recolere, quae turpia, quae dedecora erga deorum obsequium in theatris agebantur et templis, et adtendere quae legantur dicantur audiantur in ecclesiis, uel Deo uero quid offeratur, et hinc intellegere ubi aedificium, et ubi ruina sit morum. Quis autem huic dixit 25
uel inspirauit, nisi diabolicus spiritus, tam uanum apertumque mendacium, quod daemones ab Hebraeis coli prohibitos reue- reantur potius, quam oderint Christiani? Sed Deus ille. quem colnerunt sapientes Hebraeorum, etiam caelestibus sanctis

1 uacare *om. e* uenari *e* 3 et] ut *p* 4 anim/aduertere, u
eras., *g*; animaduere *b*; animaduere^{rit}, *e* 5 Verum *om. g* 6 fa-
ctum *b g*^l ab his *p*; a diis *v* 7 abere *e* et *om. g*
9 sed^{ro} ueri, *in marg.* sed se uereri, *e* 15 deificat *g* 19 imperatur
b g p q a Domb.; uituperatur *u e v*

angelis et uirtutibus Dei, quos beatissimos tamquam ciues in hac nostra peregrinatione mortali ueneramur et amamus, sacrificari uetat intonans in lege sua, quam dedit Hebraeo populo suo, et ualde minaciter dicens: Sacrificans dis
 5 eradicabitur. Et ne quisquam putaret daemonibus pessimis terrenisque spiritibus, quos iste dicit minimos uel minores, ne sacrificetur esse praeceptum (quia et ipsi in scripturis sanctis dicti sunt di, non Hebraeorum, sed gentium; quod euidenter in psalmo septuaginta interpretes posuerunt. dicentes:
 10 Quoniam [omnes] di gentium daemonia), — ne quis ergo putaret istis quidem daemoniis prohibitum, caelestibus autem uel omnibus uel aliquibus sacrificari esse permissum, mox addidit: Nisi Domino soli, id est nisi Domino tantum; ne forte in eo, quod ait: Domino soli, Dominum
 15 solem credat esse quispiam. cui sacrificandum putet: quod non ita esse intellegendum in scripturis Graecis facillime reperitur.

Deus igitur Hebraeorum, cui tam magnum tantus etiam iste philosophus perhibet testimonium, legem dedit Hebraeo
 20 populo suo, Hebraeo sermone conscriptam, non obscuram et incognitam, sed omnibus iam gentibus diffamatam. in qua lege scriptum est: Sacrificans dis eradicabitur nisi Domino tantum. Quid opus est in hac eius lege eiusque prophetis de hac re multa perquirere; immo non perquirere,
 25 non enim abstrusa uel rara sunt, sed aperta et crebra colligere et in hac disputatione mea ponere, quibus luce clarius apparet nulli omnino nisi tantum sibi Deum uerum et summum uoluisse sacrificari? Ecce hoc unum breuiter, immo granditer, minaciter, sed ueraciter dictum ab illo Deo, quem
 30 tam excellenter eorum doctissimi praedicant, audiatur timeatur impleatur, ne inoboedientes eradicatio consequatur. Sacri-

4 Exod. 22, 20 10 Ps. 95, 5

3 populo suo Hebr. *v* 10 omnes *om. e g p* 14 domino *b e g p z a*;
 nisi Domino *a v* 15 putet *p z Domb.*; putat *rell. v* 25 obstrusa *g*
 26 disputatione/aponere, *m eras., g*

ficans, inquit, dis eradicabitur nisi Domino tantum; non quo rei egeat alicuius, sed quia nobis expedit, ut res eius simus. Huic enim canitur in sacris litteris Hebraeorum: Dixi Domino: Deus meus es tu, quoniam honorum meorum non eges. Huius autem praeclarissimum adque optimum sacrificium nos ipsi sumus, hoc est ciuitas eius, cuius rei mysterium celebramus oblationibus nostris, quae fidelibus notae sunt, sicut in libris praecedentibus disputauimus. Cessaturas enim uictimas, quas in umbra futuri offerebant Iudaei, et unum sacrificium gentes a solis ortu usque ad occasum, sicut iam fieri cernimus, oblaturas per prophetas Hebraeos oracula increpuere diuina; ex quibus quantum satis uisum est, nonnulla protulimus et huic iam operi adpersimus. Quapropter ubi non est ista iustitia, ut secundum suam gratiam ciuitati oboedienti Deus imperet unus et summus, ne cuiquam sacrificet nisi tantum sibi, et per hoc in omnibus hominibus ad eandem ciuitatem pertinentibus adque oboedientibus Deo animus etiam corpori adque ratio uitiis ordine legitimo fideliter imperet; ut, quem ad modum iustus unus, ita coetus populusque iustorum uiuat ex fide, quae operatur per dilectionem, qua homo diligit Deum, sicut diligendus est Deus, et proximum sicut semet ipsum, — ubi ergo non est ista iustitia, profecto non est coetus hominum iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Quod si non est, utique populus non est, si uera est haec populi definitio. Ergo nec res publica est, quia res populi non est, ubi ipse populus non est.

4 Ps. 15, 2

2 quod *p* 3 huic *codd.*; Hinc *v* 4 dixit, *g* 13 uisum est satis *e*
 16 nec *e* 22 se *ep* 23 ista iusta iustitia *p* 26 publica *g*

CAPUT XXIII.

Qua definitione constet populi et rei publicae nuncupationem recte sibi non solum Romanos, sed etiam regna alia uindicare.

5 Si autem populus non isto, sed alio definiatur modo, uelut si dicatur: 'Populus est coetus multitudinis rationalis rerum quas diligit concordi communione sociatus', profecto, ut uideatur qualis quisque populus sit, illa sunt intuenda, quae diligit. Quaecumque tamen diligit, si coetus est multitudinis non
10 pecorum, sed rationalium creaturarum et eorum quae diligit concordi communione sociatus est, non absurde populus nuncupatur; tanto utique melior, quanto in melioribus, tantoque deterior, quanto est in deterioribus concors. Secundum istam definitionem nostram Romanus populus populus est et res
15 eius sine dubitatione res publica. Quid autem primis temporibus suis quidue sequentibus populus ille dilexerit et quibus moribus ad cruentissimas seditiones adque inde ad socialia adque ciuilia bella perueniens ipsam concordiam, quae salus est quodam modo populi, ruperit adque corruperit, testatur
20 historia; de qua in praecedentibus libris multa posuimus. Nec ideo tamen uel ipsum non esse populum uel eius rem dixerim non esse rem publicam, quamdiu manet qualiscumque rationalis multitudinis coetus, rerum quas diligit concordi communione sociatus. Quod autem de isto populo et de ista
25 re publica dixi, hoc de Atheniensium uel quorumcumque Graecorum, hoc de Aegyptiorum, hoc de illa priore Babylone Assyriorum, quando in rebus publicis suis imperia uel parua uel magna tenuerunt, et de alia quacumque aliarum gentium intellegar dixisse adque sensisse. Generaliter quippe ciuitas
30 inpiorum, cui non imperat Deus oboedienti sibi, ut sacrificium non offerat nisi tantummodo sibi, et per hoc in illa et animus

10 rationabilium p^l 11 comun. concordi v 14 alterum populus
om. g 15 respublica e 18 solus g 19 quodammodo est v
ru/perit, m eras., g corrupuerit e 24 cummun. e 27 suis publicis v

corpori ratioque uitii recte ac fideliter imperet, caret iustitiae ueritate.

CAPUT XXV.

Quod non possint ibi uerae esse uirtutes, ubi non est uera religio.

Quamlibet enim uideatur animus corpori et ratio uitii laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio ipsa non seruit, sicut sibi esse seruiendum ipse Deus praecepit, nullo modo corpori uitiiisque recte imperat. Nam qualis corporis adque uitiorum potest esse mens domina ueri Dei nescia nec eius imperio subiugata, sed uitiosissimis daemonibus corrumpentibus prostituta? Proinde uirtutes, quas habere sibi uidetur, per quas imperat corpori et uitii, ad quodlibet adipiscendum uel tenendum rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae uitia sunt potius quam uirtutes. Nam licet a quibusdam tunc uerae adque honestae putentur esse uirtutes, cum referuntur ad se ipsas nec propter aliud expetuntur: etiam tunc inflatae ac superbae sunt, et ideo non uirtutes, sed uitia iudicanda sunt. Sicut enim non est a carne sed super carnem, quod carnem facit uiuere: sic non est ab homine, sed super hominem, quod hominem facit beate uiuere; nec solum hominem, sed etiam quamlibet potestatem uirtutemque caelestem.

CAPUT XXVI.

De pace populi alienati a Deo, qua utitur ad pietatem populus Dei, dum in hoc peregrinus est mundo.

Quocirca ut uita carnis anima est, ita beata uita hominis Deus est, de quo dicunt sacrae litterae Hebraeorum: Beatus

28 Ps. 143, 15

1 imperat *e* 4 possunt *q*; sint *p* esse uerae *q*; esse *om. p*
 8 seruiendum esse *v* praecipit *p* 9 imperant *e* 12 restituta. *in marg. m.* 2 prostituta, *e* haberi *p* sibi habere *v* 13 et uitii |
 iudicii *e* 14 nisi ad Deum rettulerit *v* ipsa *codd.* 16 adque |
 et *v* cum ad se ipsas referuntur *v* 18 et ideo *ab e g p* $\varphi^2 v$; et *om.*
 $\varphi^1 a$ *Domb.* 24 aliena *f* ad p. p. Dei *om. q*

populus, cuius est Dominus Deus ipsius. Miser igitur populus ab isto alienatus Deo. Diligit tamen etiam ipse quandam pacem suam non improbandam, quam quidem non habebit in fine, quia non ea bene utitur ante finem.

5 Hanc autem ut interim habeat in hac uita, etiam nostri interest; quoniam, quamdiu permixtae sunt ambae ciuitates, utimur et nos pace Babylonis; ex qua ita per fidem populus Dei liberatur, ut aput hanc interim peregrinetur. Propter quod et apostolus admonuit ecclesiam, ut oraret pro regibus eius

10 adque sublimibus, addens et dicens: Ut quietam et tranquillam uitam agamus cum omni pietate et caritate, et propheta Hieremias, cum populo Dei ueteri praenuntiaret captiuitatem et diuinitus imperaret, ut oboedienter irent in Babyloniam Deo suo etiam ista patientia seruientes

15 monuit et ipse ut oraretur pro illa dicens: Quia in eius est pace pax uestra, utique interim temporalis, quae bonis malisque communis est.

CAPUT XXVII.

De pace seruientium Deo, cuius perfecta tranquillitas in hac temporali uita non potest adprehendi.

20

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo per fidem et in aeternum erit cum illo per speciem. Sed hic siue illa communis siue nostra propria talis est pax, ut solacium miseriae sit potius quam beatitudinis gaudium. Ipsa quoque nostra

25 iustitia, quamuis uera sit propter uerum boni finem, ad quem refertur, tamen tanta est in hac uita, ut potius remissione peccatorum constet quam perfectione uirtutum. Testis est

10 1. Tim. 2, 2 15 Hierem. 29, 7 22 2. Cor. 5, 7

1 eius *α f* 2 isto *ab e g p α v*; ipso *ρ Domb.* ipse etiam *v*
 5 etiam nostri *mss.*; nostra etiam *v* 7 Dei populus *v* 12 praenunt.
codd.; uenturam praenunt. *v* 14 in Babyl. irent *v* 15 pro ipsa, *in*
margin. pro illa, *e* 22 hec, *e m. 2 in rus., e* 24 sit populus *g*
 25 ueri boni *v* 27 peccat. remiss. *v*

oratio totius ciuitatis Dei, quae peregrinatur in terris. Per omnia quippe membra sua clamat ad Deum: Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Nec pro eis est efficax haec oratio, quorum fides sine operibus mortua est; sed pro eis, quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim Deo quidem subdita, in hac tamen condicione mortali et corpore corruptibili, quod adgrauat animam, non perfecte uitiis imperat ratio, ideo necessaria est iustis talis oratio. Nam profecto quamquam imperetur, nequaquam sine conflictu uitiis imperatur; et utique subrepat aliquid in hoc loco infirmitatis etiam bene confligenti siue hostibus talibus uictis subditisque dominanti, unde si non facili operatione, certe labili locutione aut uolatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu uitiis imperatur, plena pax non est, quia et illa, quae resistunt, periculoso debellantur proelio, et illa, quae uicta sunt, nondum securo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo tentationibus, de quibus omnibus in diuinis eloquiis breuiter dictum est: Numquid non tentatio est uita humana super terram? quis ita uiuere se praesumat, ut dicere Deo: Dimitte nobis debita nostra necesse non habeat nisi homo elatus? nec uero magnus, sed inflatus ac tumidus, cui per iustitiam resistit, qui gratiam largitur humilibus. Propter quod scriptum est: Deus superbis resistit. humilibus autem dat gratiam. Hic itaque in unoquoque iustitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem uitiis etiam repugnantibus imperet, uel subigendo uel resistendo, adque ut ab ipso Deo petatur et meritorum gratia et uenia delictorum ac de acceptis bonis gratiarum actio persoluatur.

2 Mat. 5, 12 4 Iac. 2, 17 sqq. 5 Gal. 5, 6 7 Sap. 9, 15
19 Iob 7, 1 24 Iac. 4, 6; 1. Petr. 5, 5

1 totius] huius *p* 4 non, *in marg.* nec, *e* 5 sed ipse eis *b* 8 ratio imperat *v* 9 tamquam *b* 10 subripet *g* aliquid subrep. *v* 13 flabili *p*¹ 20 dicere/, *t eras.*, *e* 21 non necesse *v* 23 resistet *g*
qui] *p e*

In illa uero pace finali, quo referenda et cuius adipiscendae causa habenda est ista iustitia, quoniam sanata immortalitate adque incorruptione natura uitia non habebit nec unicuique nostrum nel ab alio uel a se ipso quippiam repugnabit, non
 5 opus erit ut ratio uitiiis, quae nulla erunt, imperet; sed imperabit Deus homini, animus corpori, tantaque ibi erit oboediendi suauitas et facilitas, quanta uiuendi regnandique felicitas. Et hoc illic in omnibus adque in singulis aeternum erit aeternumque esse certum erit, et ideo pax beatitudinis
 10 huius uel beatitudo pacis huius summum bonum erit.

CAPUT XXVIII.

In quem finem uenturus sit exitus inpiorum.

Eorum autem, qui non pertinent ad istam ciuitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna, quae mors etiam secunda
 15 dicitur, quia nec anima ibi uiuere dicenda est, quae a nita Dei alienata erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subiacet; ac per hoc ideo durior ista secunda mors erit, quia finire morte non poterit. Sed quoniam sicut miseria beatitudini et mors uitae, ita bellum paci uidetur esse contrarium: merito
 20 quaeritur, sicut pax in bonorum finibus praedicata est adque laudata, quod uel quale bellum e contrario in finibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc quaerit, attendat quid in bello noxium perniciosumque sit, et ridebit nihil aliud quam rerum esse inter se aduersitatem adque conflictum. Quod
 25 igitur bellum grauius et amarius cogitari potest, quam ubi uoluntas sic aduersa est passioni et passio uoluntati, ut nullius earum uictoria tales inimicitiae finiantur, et ubi sic configit cum ipsa natura corporis uis doloris, ut neutrum alteri cedat?

14 Apoc. 2, 11. 20, 6. 21, 8

1 reuerenda e eius' eius p 2 ista] iusta p 4 quidquam v repugnauit e 6 oboed. ibi erit v 8 in om. e 9 esse om. e 14 e om. e etiam secunda mors v 18 finire g 21 in fin. mal. e contrario v 23 sq. esse quam inter se rerum aduersitatem v 24 esse om. p 27 ut ubi e

Hic enim quando contingit iste conflictus, aut dolor uincit et sensum mors adimit, aut natura uincit et dolorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet ut adfigat, et natura perdurat ut sentiat; quia utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad hos autem fines bonorum et malorum, illos expectandos, istos cauendos, quoniam per iudicium transibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc iudicio, quantum Deus donauerit, in consequenti uolumine disputabo. 5

LIBER XX. 10

CAPUT I.

Quod, quamuis omni tempore Deus iudicet, in hoc tamen libro de nouissimo eius iudicio sit proprie disputandum. 15

De die ultimi iudicii Dei quod ipse donauerit locuturi eumque adserturi aduersus impios et incredulos tamquam in aedificii fundamento prius ponere testimonia diuina debemus: quibus qui nolunt credere, humanis ratiunculis falsis adque fallacibus contrauenire conantur, ad hoc ut aut aliud significare contendant quod adhibetur testimonium de litteris sacris, aut omnino diuinitus esse dictum negent. Nam nullum existimo esse mortalium, qui cum ea, sicut dicta sunt, intellexerit et a summo ac uero Deo per animas sanctas dicta esse crediderit, non eis cedat adque consentiat, siue id etiam ore fateatur siue aliquo uitio fateri erubescat aut metuat, uel etiam peruicacia simillima insaniae id, quod falsum esse nouit 20 25

4 defecit *g* 5 expectandos *g*¹ 6 cauendos *usque ad istos om. e*
 EXPLICIT LIBER NONUS DECIMUS. INCIPIT LIBER VIGESIMUS *e*
 EXPLIC. LIB. XVIII. INCIP. LIB. XX. *g* 16 ultimo *e*¹ 20 aut
 (*m. 2 in ras.*) hoc aut aliud *e* 22 omnino, no *m. 2 eraso u. g* 23 mortalem *g*¹ 25 credat, cre *m. 2 in ras., e* etiam id *e*

aut credit, [contra id, quod uerum esse nouit aut credit,] etiam contentiosissime defendere molitur.

Quod ergo in confessione ac professione tenet omnis ecclesia Dei ueri Christum de caelo esse uenturum ad uiuos ac
 5 mortuos iudicandos, hunc diuini iudicii ultimum diem dicimus, id est nouissimum tempus. Nam per quot dies hoc iudicium tendatur, incertum est; sed scripturarum more sanctarum diem poni solere pro tempore nemo, qui illas litteras quamlibet negligenter legerit, nescit. Ideo autem, cum diem iudicii Dei dicimus, addimus ultimum uel nouissimum, quia et
 10 nunc iudicat et ab humani generis initio iudicauit dimittens de paradiso et a ligno uitae separans primos homines peccati magni perpetratores; immo etiam quando angelis peccantibus non pepercit, quorum princeps homines a se ipso subuersus
 15 inuidendo subuertit, procul dubio iudicauit; nec sine illius alto iustoque iudicio et in hoc aereo caelo et in terris et daemonum et hominum miserima est uita, erroribus aerumnisque plenissima. Verum etsi nemo peccasset, non sine bono rectoque iudicio uniuersam rationalem creaturam perseuerantissime sibi suo Domino cohaerentem in aeterna beatitudine
 20 retineret. Iudicat etiam non solum uniuersaliter de genere daemonum adque hominum, ut miseri sint propter primorum meritum peccatorum; sed etiam de singulorum operibus propriis, quae gerunt arbitrio uoluntatis. Nam et daemones ne
 25 torqueantur precantur, nec utique iniuste uel parcitur eis uel pro sua quique improbitate torquentur; et homines plerumque aperte, semper occulte, luunt pro suis factis diuinitus poenas siue in hac uita siue post mortem: quamuis nullus hominum agat recte, nisi diuino adiuuetur auxilio; nullus daemonum
 30 aut hominum agat inique, nisi diuino eodemque iustissimo

13 Gen. 3, 23 14 2. Petr. 2, 4 24 Mt. 8, 29

1 uerba inclusa om. b e g p 3 aut prof. g; om. p 4 ueri dei p
 6 quod g 14 subuersus m. 2 in ras. e; subuersos a b g; submersos p;
 subuersis p 16 aereo p 20 sibi] sub p Domino suo v 26 quis-
 que p torque/tur, n eras., g; torquetur p

iudicio permittatur. Sicut enim ait apostolus, non est iniquitas apud Deum; etiam sicut ipse alibi dicit, inscrutabilia sunt iudicia eius et inuestigabiles misericordiae eius. Non igitur in hoc libro de illis primis nec de istis mediis Dei iudiciis, sed de ipso nouissimo, quantum ipsi 5 tribuerit, disputabo, quando Christus de caelo uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos. Iste quippe dies iudicii proprie iam uocatur, eo quod nullus ibi erit inperitae querellae locus, quod iniustus ille sit felix et quod iustus infelix. Omnium namque tunc nonnisi bonorum uera et plena felicitas et 10 omnium nonnisi malorum digna et summa infelicitas apparebit.

CAPUT II.

De uarietate rerum humanarum, cui non potest dici deesse iudicium Dei, quamuis nequeat 15 uestigari.

Nunc autem et mala aequo animo ferre discimus, quae patiuntur et boni, et bona non magnipendere, quae adipiscuntur et mali; ac per hoc etiam in his rebus, in quibus non apparet diuina iustitia, salutaris est diuina doctrina. 20 Nescimus enim quo iudicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille sit diues; iste gaudeat, quem pro suis perditis moribus cruciari debuisse maioribus arbitramur, contristetur ille, quem uita laudabilis gaudere debuisse persuadet; exeat de iudicio non solum inultus, uerum etiam damnatus innocens, aut 25 iniquitate iudicis pressus aut falsis obrutus testimoniis, e contrario scelestus aduersarius eius non solum impunitus, uerum etiam uindicatus insultet; inpius optime ualeat, pius languore tabescat; latrocinentur sanissimi iuuenes, et qui nec

1 Rom. 9, 14 2 Rom. 11, 33

2 etiam *codd.*; et *v* 3 eius *abegppa Domb.*; Dei *v* 5 nouissimo *egp Domb.*; nouiss. iudicio *abv* 9 iustus ille *v* 14 cuius *p* 23 debuissem erroribus *g*¹

uerbo quemquam laedere potuerunt, diuersa morborum atro-
 citate affligantur infantes; utilis rebus humanis inmatura
 morte rapiatur, et qui uidetur nec nasci debuisse, diutissime
 insuper uiuat; plenus criminibus sublimetur honoribus, et
 5 hominem sine querella tenebrae ignobilitatis abscondant, et
 cetera huius modi, quae quis colligit, quis enumerat? Quae
 si haberent in ipsa uelut absurditate constantiam, ut in hac
 uita, in qua homo, sicut sacer psalmus eloquitur, uanitati
 similis factus est et dies eius uelut umbra praeter-
 10 tereunt, nonnisi mali adipiscerentur transitoria bona ista
 adque terrena, nec nisi boni talia paterentur mala: posset
 hoc referri ad iudicium iustum Dei siue etiam benignum, ut,
 qui non erant adsecuturi bona aeterna, quae faciunt beatos,
 temporalibus uel deciperentur pro malitia sua, uel pro Dei
 15 misericordia consolarentur bonis, et qui non erant passuri
 aeterna tormenta, temporalibus uel pro suis quibuscumque et
 quantuliscumque peccatis adfligerentur, uel propter implendas
 uirtutes exercerentur malis. Nunc uero, quando non solum in
 malo sunt boni et in bono mali, quod uidetur iniustum,
 20 uerum etiam plerumque et malis mala eueniunt et bonis
 bona proueniunt: magis inscrutabilia fiunt iudicia Dei et
 inuestigabiles uiae eius. Quamuis ergo nesciamus quo iudicio
 Deus ista uel faciat uel fieri sinat, apud quem summa uirtus
 est et summa sapientia, summa iustitia, nulla infirmitas, nulla
 25 temeritas, nulla iniquitas: salubriter tamen discimus non
 magnipendere seu bona seu mala, quae uidemus esse bonis
 malisque communia, et illa bona quaerere, quae bonorum,
 adque illa mala maxime fugere, quae propria sunt malorum.

8 Ps. 143, 4

2 affligantur : infantes *v*, *correxit Dübner* utiles—rapiantur *p v*
 3 uidentur—uiuant *v* 5 querilla *g*¹ 9 et *om. e* 11. posit et *g*
 12 siue] sicut *b*; uel *v* ut et *p* 22 illius *v* 24 est et *abegpav*;
 et *om. p Domb.* summa iust. *abegp Dübner.*; summaque iust. *v*; et
 summa iust. *p Domb.* 24 *sq.* nulla iniquitas, nulla infirmitas, nulla
 temeritas *e* 28 mala *om. g*

Cum nero ad illud Dei iudicium uenerimus, cuius tempus iam proprie dies iudicii et aliquando dies Domini nuncupatur: non solum quaecumque tunc iudicabuntur, uerum etiam quaecumque ab initio iudicata et quaecumque usque ad illud tempus adhuc iudicanda sunt. apparebunt esse iustissima. Ubi ⁵ hoc quoque manifestabitur, quam iusto iudicio Dei fiat, ut nunc tam multa ac paene omnia iusta iudicia Dei lateant sensus mentesque mortalium. cum tamen in hac re piorum fidem non lateat. iustum esse quod latet.

CAPUT III.

10

Quid in libro ecclesiaste Salomon de his, quae in hac uita et bonis et malis sunt communia, disputarit.

Nempe Salomon, sapientissimus rex Israel, qui regnauit in Hierusalem, librum, qui uocatur ecclesiastes et a Iudaeis ¹⁵ quoque habetur in sacrarum canone litterarum, sic exorsus est: Vanitas uanitantium, dixit ecclesiastes; uanitas uanitantium, omnia uanitas. Quae abundantia homini in omni labore suo, quo laborat sub sole? Et cum ex hac sententia conecteret cetera, commemorans ²⁰ aerumnas erroresque uitae huius et uanescentes interea temporum lapsus, ubi nihil solidum, nihil stabile retinetur: in ea rerum uanitate sub sole illud etiam deplorat quodam modo, quod, cum sit abundantia sapientiae super insipientiam, sicut abundantia lucis super tenebras, sapientisque oculi sint ²⁵ in capite ipsius et stultus in tenebris ambulet, unus tamen incursus incurrat omnibus, utique in hac uita quae sub sole agitur, significans uidelicet ea mala, quae bonis et malis

17 Eccle. 1, 2 sq. 24 Eccle. 2, 13 sq.

1 ad] in *p* 6 dei iudicio *p* 7 multe paene et omnia *p* 8 sq. sensus mentesque mort. lateant *v* 12 sint *p* disputaret *gf* 17 uanitantium *ab¹gv*; uatantium *e¹*; uanitatium *e²p* dixit eccles. uan. uanitantium *om. ep* 18 uanita/t/um, n et i erasis, *ab* omnia *ep²α Domb.*; et omnia *abgv* homini abund. *v* 19 quod *g*

uidemus esse communia. Dicit etiam illud, quod et boni patiantur mala, tamquam mali sint, et mali, tamquam boni sint, adipiscantur bona, ita loquens: Est, inquit, uanitas, quae facta est super terram, quia sunt iusti, super
 5 quos uenit sicut factum in piornm. et sunt in pii super quos uenit sicut factum iustornm. Dixi quoniam hoc quoque uanitas. In hac uanitate, cui quantum satis uisum est intimandae totum istum librum uir sapien-
 10 tissimus deputauit (non utique ob aliud, nisi ut eam uitam desideremus, quae uanitatem non habet sub hoc sole, sed ueritatem sub illo qui fecit hunc solem), — in hac ergo uanitate numquid nisi iusto Dei rectoque iudicio similis eidem uanitati factus uanesceret homo? In diebus tamen uanitatis
 15 suae interest plurimum, utrum resistat an obtemperet ueritati, et utrum sit expers uerae pietatis an particeps; non propter uitae huius uel bona acquirenda uel mala uitanda uanescendo transeuntia, sed propter futurum iudicium, per quod erunt et bonis bona et malis mala sine fine mansura. Denique iste sapiens hunc librum sic conclusit, ut diceret: Deum time
 20 et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo; quia omne hoc opus Deus adducet in iudicium in omni despecto, siue bonum siue malum. Quid breuius, uerius, salubrius dici potuit? Deum, inquit, time et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo. Qui-
 25 cumque enim est, hoc est, custos utique mandatorum Dei; quoniam qui hoc non est, nihil est; non enim ad ueritatis imaginem reformatur, remanens in similitudine uanitatis. Quia omne hoc opus, id est, quod ab homine fit in hac uita, sine bonum siue malum, Deus adducet in iudicium

3 Eccle. 8, 14 19 Eccle. 12, 13 sq.

2 sint *om. g* 4 isti *g* 5 sq. in piornm *in ras. g*; iniustorum *p*
 et sunt *usque ad* Dixi *in marg. g*; et sunt *usque ad* iustorum *om. p*
 8 intimanda *e*/totum, *t eras., g*; intimandae, *in marg. uanitati, e* 9 eam]
 beatam *a* 10 desiderarem *e* 19 concludit *p* 22 et 430, 1 de-
 specto *a b p q v*; despectu *g*; despectu *e a*

in omni despecto, id est in omni etiam qui contemptibilis hic uidetur et ideo nec uidetur; quoniam Deus et ipsum uidet nec eum despicit nec eum iudicat praeterit.

CAPUT III.

Quod ad disserendum de nouissimo iudicio Dei 5
noui primum testamenti ac deinde ueteris testi-
monia prolaturus sit.

Huius itaque ultimi iudicii Dei testimonia de scripturis sanctis, quae ponere institui, prius eligenda sunt de libris instrumenti noui, postea de ueteris. Quamuis enim uetera 10
priora sint tempore, noua tamen anteponenda sunt dignitate, quoniam illa uetera praeconia sunt nouorum. Noua igitur ponentur prius, quae ut firmiter probemus, adsumuntur et uetera. In ueteribus habentur lex et prophetae, in nouis euangelium et apostolicae litterae. Ait autem apostolus: Per 15
legem enim cognitio peccati. Nunc autem sine lege iustitia Dei manifestata est, testificata per legem et prophetas; iustitia autem Dei per fidem Iesu Christi in omnes qui credunt. Haec iustitia Dei ad nouum pertinet testamentum et testimonium habet a uete- 20
ribus libris, hoc est lege ac prophetis. Prius igitur ipsa causa ponenda est, et postea testes introducendi. Hunc et ipse Christus Iesus ordinem seruandum esse demonstrans: Scriba, inquit, eruditus in regno Dei similis est uiro patri familias proferenti de thesauro suo noua et uetera. 25
Non dixit: 'Vetera et noua', quod utique dixisset, nisi malisset meritorum ordinem seruare quam temporum.

15 Rom. 3, 20 sqq. 23 Mt. 13, 52

2 nec om. e 3 dispicet g 13 caue e¹ 21 lege gp; a lege r
Domb. ac egp; et v Domb. ergo v 22 et ante ipse om. g 23 Iesus
Chr. v 24 uiro om. p

CAPUT V.

Quibus sententiis Domini Saluatoris diuinum iudicium futurum in fine saeculi declaretur.

Ergo ipse Saluator cum obiurgaret ciuitates, in quibus
 5 uirtutes magnas fecerat neque crediderant, et eis alienigenas
 anteponeret: Verum tamen, inquit, dico uobis, Tyro et
 Sidoni remissius erit in die iudicii quam uobis;
 et paulo post alteri ciuitati: Amen, inquit, dico uobis,
 quia terrae Sodomorum remissius erit in die
 10 iudicii quam tibi (hic euidentissime praedicat diem iudicii
 esse uenturum); et alio loco: Viri Nineuitae, inquit, sur-
 gent in iudicio cum generatione ista et condem-
 nabunt eam; quia paenitentiam egerunt in praedi-
 catione Ionaë, et ecce plus quam Iona hic. Regina
 15 Austri surget in iudicio cum generatione ista et
 condemnabit eam; quia uenit a finibus terrae
 audire sapientiam Salomonis, et ecce plus quam
 Salomon hic. Duas res hoc loco discimus, et uenturum
 esse iudicium et cum mortuorum resurrectione uenturum. De
 20 Nineuitis enim et regina Austri quando ista dicebat, de mor-
 tuis sine dubio loquebatur, quos tamen in die iudicii resurrec-
 turos esse praedixit. Nec ideo dixit: 'Condemnabunt', quia
 ipsi iudicabunt; sed quia ex ipsorum comparatione isti merito
 damnabuntur.

25 Rursus alio loco, cum de hominum bonorum et malorum
 nunc permixtione, postea separatione, quae utique die iudicii
 futura est, loqueretur, adhibuit similitudinem de tritico semi-
 nato et superseminatis zizaniis, eamque suis exponens disci-
 pulis: Qui seminat, inquit, bonum semen, est filius

6 lb. 11, 22 8 lb. 24 11 Mt. 12, 41 sq. 29 Mt. 13, 37 sqq.

3 in finem futuri *p* 11 surgant *g*; resurgent *p* 12 in *sup. lin. g*
 13 eierunt *g* 17 et *om. e* 18 hoc loco res *v* 21 resurrecturos
a b e g p a v; surrect. *p λ Domb.* 24 condemnabuntur, con *lineola dele-*
tum, p 28 eaque *g*

hominis; ager autem est mundus: bonum uero
 semen hi sunt filii regni; zizania autem filii sunt
 nequam; inimicus autem, qui seminauit ea, est
 diabolus; messis uero consummatio saeculi est,
 messores autem angeli sunt. Sicut ergo colligun- 5
 tur zizania et igni comburuntur: sic erit in con-
 summatione saeculi. Mittet filius hominis ange-
 los suos, et colligunt de regno eius omnia scan-
 dala et eos, qui faciunt iniquitatem, et mittunt
 eos in caminum ignis; ibi erit fletus et stridor 10
 dentium. Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno
 patris eorum. Qui habet aures, audiat. Hic iudicium
 quidem uel diem iudicii non nominauit, sed eum multo
 clarins ipsis rebus expressit et in fine saeculi futurum esse
 praedixit. 15

Item discipulis suis: Amen, inquit, dico uobis, quod
 uos, qui secuti estis me, in regeneratione, cum
 sederit filius hominis in sede maiestatis suae,
 sedebitis et uos super sedes duodecim iudicantes
 duodecim tribus Israel. Hic discimus cum suis disci- 20
 pulis iudicaturum Iesum. Unde et alibi Iudaeis dixit: Si ego
 in Beelzebub eicio daemonia, filii uestri in quo
 eiciunt? Ideo ipsi iudices erunt uestri. Nec quoniam
 super duodecim sedes sessuros esse ait, duodecim solos homi-
 nes cum illo iudicatos putare debemus. Duodenario quippe 25
 numero uniuersa quaedam significata est indicantium multi-
 tudo propter duas partes numeri septenarii, quo significatur
 plerumque uniuersitas; quae duae partes, id est tria et quat-

16 Ib. 19, 28 21 Mt. 12, 27

3 eam *gp* 4 uero *mss.*; autem *v* 5 autem *mss.*; uero *v* 8 *sq.*
 colligunt—mittunt *gpa Domb.*; colligent—mittent *abepv* 10 ca-
 mino *g* 11 gentium *e* sicut *sup. lin. e* 12 aures *aegppa Domb.*;
 aures audiendi *bv* 13 multo eum *v* 17 qui secuti] *plecuti (p pro q*
scripto) e generat. *e* 19 iudic. duodecim *om. e* 21 ergo *e*
 22 behelzebum *g* 23 uestri erunt *pv* 27 septenarii quod *g*

tuor, altera per alteram multiplicatae duodecim faciunt, nam et quattuor ter et tria quater duodecim sunt, et si qua alia huius duodenarii numeri, quae ad hoc ualeat, ratio reperitur. Alioquin, quoniam in locum Iudae traditoris apostolum Matthiam legimus ordinatum, apostolus Paulus, qui plus omnibus illis laborauit, ubi ad iudicandum sedeat non habebit; qui profecto cum aliis sanctis ad numerum iudicum se pertinere demonstrat. cum dicit: Nescitis quia angelos iudicabimus? De ipsis quoque iudicandis in hoc numero duodenario similis causa est. Non enim quia dictum est: Iudicantes duodecim tribus Israel, tribus Leui, quae tertia decima est, ab eis indicanda non erit, aut solum illum populum, non etiam gentes ceteras iudicabunt. Quod autem ait: In regeneratione, procul dubio mortuorum resurrectionem nomine noluit regenerationis intellegi. Sic enim caro nostra regenerabitur per incorruptionem, quem ad modum est anima nostra regenerata per fidem.

Multa praetereo, quae de ultimo iudicio ita dici uidentur, ut diligenter considerata reperiantur ambigua uel magis ad aliud pertinentia, siue scilicet ad eum Saluatoris aduentum, quo per totum hoc tempus in ecclesia sua uenit, hoc est in membris suis, particulatim adque paulatim, quoniam tota corpus est eius; sine ad excidium terrenae Hierusalem; quia et de illo cum loquitur, plerumque sic loquitur, tanquam de fine saeculi adque illo die iudicii nonissimo et magno loquatur; ita ut dignosci non possit omnino, nisi ea, quae aput tres euangelistas Matthaeum, Marcum et Lucam de hac re similiter dicta sunt, inter se omnia conferantur. Quaedam quippe alter obscurius, alter explicat planius, ut ea, quae ad

4 Act. 1, 26 5 1. Cor. 15, 10

1 per *sup. lin. e* 3 huius . . . ualeat *in marg. g* 4 mathian e
 5 illis omnibus *v* 13 cet. gentes *v* 14 ^{re} gener. *e* 22 adque paul.
om. ep 23 eius est *e* 25 illo *eg¹ p Domb.*; de illo *ab g² v* di
 iudicio, *in marg.* die iudicii, *e* 26 dinosci *eg* 29 plenius *g*

unam rem pertinentia dicuntur, appareat unde dicantur. Quod facere utcumque curavi in quadam epistula, quam rescripti ad beatae memoriae uirum Hesychium, Salonitanae urbis episcopum, cuius epistolae titulus est: De fine saeculi.

Proinde iam illud hic dicam, quod in euangelio secundum 5
Matthaenum de separatione bonorum et malorum legitur per iudicium praesentissimum adque nouissimum Christi. Cum autem uenerit, inquit, filius hominis in maiestate sua, et omnes angeli cum eo, tunc sedebit super 10
sedem maiestatis suae, et congregabuntur ante eum omnes gentes, et separabit eos ab inuicem, sicut pastor segregat oves ab haedis, et statuet oves: quidem a dextris suis, haedos autem a sinistris. Tunc dicet rex his, qui a dextris eius erunt: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum 15
uobis regnum a constitutione mundi. Esuriui enim, et dedistis mihi manducare; sitiui, et dedistis mihi bibere; hospes eram, et collegistis me; nudus, et operuistis me; [infirmus, et uisitastis me] in carcere eram, et uenistis ad me. Tunc responde- 20
bunt ei iusti dicentes: Domine, quando te uidimus esurientem, et pauimus; sitientem, et dedimus potum? Quando autem te uidimus hospitem, et collegimus te; aut nudum, et cooperuimus te? Aut quando te uidimus infirmum aut in carcere, 25
et uenimus ad te? Et respondens rex dicet illis: Amen dico uobis, quamdiu fecistis uni de his fratribus meis minimis, mihi fecistis. Tunc dicet, inquit, et his qui a sinistris erunt: Discedite a me,

2 Ep. 199 7 Mt. 25, 31 sqq.

1 rem *om. eg* 3 esych. *eg*; esytium *p* 5 hic *om. g* 8 ueniret *g*
11 separabit, it *m.* 2 *erasis* unt, *e* 12 statuit *g* 19 operuistis *codd.*
praeter a; cooper. *av* [infirmus, et uisitastis me] *om. abegppzaλ*
21 uidimus te *v* 22 dedimus *egp Domb.*; dedimus tibi *abv* 24 te
post cooper. om. e 26 dicit *g* 29 erunt] sunt *α*

maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est
 diabolo et angelis eius. Deinde similiter etiam his enu-
 merat, quod illa non fecerint, quae dextros fecisse memorauit.
 Similiterque interrogantibus, quando eum uiderint in horum
 5 indigentia constitutum: quod minimis suis non factum est,
 sibi factum non fuisse respondet; sermonemque concludens:
 Et ibunt, inquit, hi in supplicium aeternum, iusti
 autem in uitam aeternam. Iohannes uero euangelista
 apertissime narrat eum in resurrectione mortuorum futurum
 10 praedixisse iudicium. Cum enim dixisset: Neque enim
 Pater iudicat quemquam, sed iudicium omne dedit
 Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorifi-
 cant Patrem; qui non honorificat Filium, non
 honorificat Patrem, qui misit illum: protinus addidit:
 15 Amen, amen dico uobis, quia, qui uerbum meum
 audit et credit ei qui misit me, habet uitam aeter-
 nam, et in iudicium non uenit. sed transiit a morte
 in uitam. Ecce hic dixit fideles suos in iudicium non uenire.
 Quo modo ergo per iudicium separabuntur a malis et ad
 20 eius dexteram stabunt, nisi quia hoc loco iudicium pro dam-
 natione posuit? In tale quippe iudicium non uenient. qui
 audiunt uerbum eius et credunt ei, qui misit illum.

CAPUT VI.

Quae sit prima resurrectio, quae secunda.

25 Deinde adiungit et dicit: Amen, amen dico uobis,
 quia uenit hora et nunc est, quando mortui audient
 uocem filii Dei, et qui audierint uiuent. Sicut
 enim Pater habet uitam in semet ipso, sic dedit

7 Mt. 25, 31 sqq. 10 Io. 5, 22 sqq. 25 ib. 5. 25 sq.

2 diabolo (diabulo *g*) *codd. praeter p, v; zabulo p Domb.* 3 dextros]
 istos *m.* 2 *in ras. e* 5 factum non est *v* 6 respondit *egpa; respon-*
debit p 7 et ibunt inquit hi *abegpp Domb.; et ibunt hi inquit a;*
et hi, inquit, in suppl. act. ibunt v 16 me misit *v* 17 uenit *abegppa*
Domb.; ueniet v transit ep a] de p 18 inuenire *e* 22 et *om. e¹*

et Filio habere uitam in semet ipso. Nondum de secunda resurrectione. id est corporum. loquitur. quae in fine futura est. sed de prima. quae nunc est. Hanc quippe ut distingueret. ait: Venit hora. et nunc est. Non autem ista corporum, sed animarum est. Habent enim et animae 5 mortem suam in impietate adque peccatis, secundum quam mortem mortui sunt, de quibus idem Dominus ait: Sine mortuos sepelire mortuos suos; ut scilicet in anima mortui in corpore mortuos sepelirent. Propter istos ergo impietate et iniquitate in anima mortuos: Venit. inquit. hora. 10 et nunc est. quando mortui audient uocem filii Dei; et qui audierint. uiuent. Qui audierint dixit 'qui oboedierint. qui crediderint et usque in finem perseuerauerint'. Nec fecit hic ullam differentiam bonorum et malorum. Omnibus enim bonum est audire uocem eius et uiuere ad 15 uitam pietatis ex impietatis morte transeundo. De qua morte ait apostolus Paulus: Ergo omnes mortui sunt. et pro omnibus mortuus est. ut qui uiuunt iam non sibi uiuant, sed ei. qui pro ipsis mortuus est et resurrexit. Omnes itaque mortui sunt in peccatis, nemine prorsus 20 excepto. siue originalibus siue etiam uoluntate additis. uel ignorando uel sciendo nec faciendo quod instum est: et pro omnibus mortuis uiuus mortuus est unus. id est nullum habens omnino peccatum; ut. qui per remissionem peccatorum uiuunt. iam non sibi uiuant, sed ei. qui pro omnibus mortuus 25 est propter peccata nostra et resurrexit propter iustificationem nostram. ut credentes in eum. qui iustificat impium. ex impietate iustificati. tamquam ex morte uiuificati. ad primam resurrectionem. quae nunc est. pertinere possimus. Ad hanc enim

7 Mt. 8. 22 17 2. Cor. 5. 14 sq.

1 uitam habere e 6 impietate] iniquitate p 7 dicit e Sine. cert. ut editur a b e g p x v; sine mortui mortuos suos sepehant q Domb. 9 mortuos om. p 10 et iniquitate om. e 17 pro omnibus exstare in codd. Parr. a b e g contra Dübnerum et Dombartum moneo 18 et qui e 26 est om. e 29 possimus a g p v; possemus b e q x Domb.

primam non pertinent, nisi qui beati erunt in aeternum; ad
 secundam uero, de qua mox locuturus est, et beatos pertinere
 docebit et miseros. Ista est misericordiae, illa iudicii. Propter
 quod in psalmo scriptum est: Misericordiam et iudi-
 5 cium cantabo tibi, Domine.

De quo iudicio consequenter adiunxit adque ait: Et pote-
 statem dedit ei iudicium facere, quia filius homi-
 nis est. Hic ostendit, quod in ea carne ueniet iudicaturus,
 in qua uenerat iudicandus. Ad hoc enim ait: Quoniam
 10 filius hominis est. Ac deinde subiungens unde agimus:
 Nolite, inquit, mirari hoc, quia ueniet hora, in qua
 omnes, qui in monumentis sunt, audient uocem
 eius et procedent, qui bona fecerunt, in resurrec-
 tionem uitae; qui uero mala egerunt, in resurrec-
 15 tionem iudicii. Hoc est illud iudicium, quod paulo ante,
 sicut nunc, pro damnatione posuerat dicens: Qui uerbum
 meum audit et credit ei qui misit me, habet uitam
 aeternam et in iudicium non uenit, sed transiit a
 morte in uitam, id est, pertinendo ad primam resurrectio-
 20 nem, qua nunc transitur a morte ad uitam, in damnationem
 non ueniet, quam significauit appellatione iudicii, sicut etiam
 hoc loco, ubi ait: Qui [uero] mala egerunt, in resurrec-
 tionem iudicii, id est damnationis. Resurgat ergo in
 prima, qui non uult in secunda resurrectione damnari. Venit
 25 enim hora, et nunc est, quando mortui audient
 uocem filii Dei, et qui audierint, uiuent, id est, in
 damnationem non uenient, quae secunda mors dicitur: in
 quam mortem post secundam, quae corporum futura est,
 resurrectionem praecipitabuntur, qui in prima, quae animarum

3 est *post iudicii habet e* 7 ei et *g* 11 uenit *v* 17 aud et *g*ⁱ
 habet *g*^{bit} 18 uenit *abpφ¹ Domb.*; ueniet *egφ²αv* transiit *g¹v*;
 transiet *eg²*; transit *p*; transitus *b* 18 a] de *e* 19 in] ad *b e*
 20 ad] in *p* 22 [uero] *om. b¹egp*

est. non resurgunt. Veniet enim hora (ubi non ait: Et nunc est. quia in fine erit saeculi, hoc est in ultimo et maximo iudicio Dei), quando omnes, qui in monumentis sunt, audient uocem eius et procedent. Non dixit quem ad modum in prima: Et qui audierint, uiuent. 5 Non enim omnes uiuent, ea uita scilicet, quae, quoniam beata est, sola uita dicenda est. Nam utique non sine qualicumque uita possent audire et de monumentis resurgente carne procedere. Quare autem non omnes uiuent, in eo quod sequitur docet; qui bona, inquit, fecerunt, in resurrectionem 10 uitae, hi sunt qui uiuent; qui uero mala egerunt, in resurrectionem iudicii, hi sunt qui non uiuent, quia secunda morte morientur. Mala quippe egerunt, quoniam male uixerunt; male autem uixerunt, quia in prima, quae nunc est, animarum resurrectione non reuixerunt aut in eo, quod reui- 15 xerant, non in finem usque manserunt. Sicut ergo duae sunt regenerationes, de quibus iam supra locutus sum, una secundum fidem, quae nunc fit per baptismum; alia secundum carnem, quae fit in eius incorruptione adque immortalitate per iudicium magnum adque nouissimum: ita sunt et resurrec- 20 tiones duae, una prima, quae et nunc est et animarum est, quae uenire non permittit in mortem secundam; alia secunda, quae non nunc, sed in saeculi fine futura est, nec animarum, sed corporum est, quae per ultimum iudicium alios mittet in secundam mortem, alios in eam uitam, quae non habet 25 mortem.

2 saec. erit *v* 6 scil. uita *v* 8 resurgentes *e* 9 non *sup. lin. e*
 16 ergo] enim *b* 19 fiet *p* ⁱⁿ corruptione *g* 21 quae *om. b g p*
 23 non nunc *ab e g p φ α λ. Domb.*; nunc non est *v* 24 mittit *e g¹ p*

CAPUT VII:

De duabus resurrectionibus et de mille annis quid in apocalypsi Iohannis scriptum sit et quid de eis rationabiliter sentiatur.

5 De his duabus resurrectionibus idem Iohannes euangelista in libro, qui dicitur apocalypsis, eo modo locutus est, ut earum prima a quibusdam nostris non intellecta insuper etiam in quasdam ridiculas fabulas uerteretur. Ait quippe in libro memorato Iohannes apostolus: Et uidi angelum
 10 descendentem de caelo, habentem clauem abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas; [et] adligauit illum mille annis et misit illum in abyssum; et clusit et signauit super
 15 eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni; post haec oportet eum solui breui tempore. Et uidi sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est. Et animae occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei, et si
 20 qui non adorauerunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, et regnauerunt cum Iesu mille annis; reliqui eorum non uixerunt, donec finiantur mille anni. Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus
 25 est, qui habet in hac prima resurrectione partem. In istis secunda mors non habet potestatem; sed erunt sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis. Qui propter haec huius libri uerba primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti
 30

9 Apoc. 20, 1 sqq.

2 resurrectionis *gf* .13 et *ante* adlig. *om. e g¹ p p α λ* 14 clusit
a¹ b¹ e¹ g p Domb.; clausit *a² e² p α v* significauit *b* 17 et *ante* sedent.
erasum e super, *in marg. supra, e* 20 adorauerint *e* 21 nec *b e*

sunt, tamquam oporteret in sanctis eo modo uelut tanti temporis fieri sabbatismum, uacatione scilicet sancta post labores annorum sex milium, ex quo creatus est homo et magni illius peccati merito in huius mortalitatis aerumnas de paradisi felicitate dimissus est, ut, quoniam scriptum est: Unus ⁵ dies aput Dominum sicut mille anni, et mille anni sicut dies unus, sex annorum milibus tamquam sex diebus inpletis, sequatur uelut septimus sabbati in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis. Quae opinio esset utcumque tolerabilis, si aliquae ¹⁰ deliciae spirituales in illo sabbato adfuturæ sanctis per Domini praesentiam crederentur. Nam etiam nos hoc opinati fuimus aliquando. Sed cum eos, qui tunc resurrexerint, dicant immoderatissimis carnalibus epulis uacaturos, in quibus cibus sit tantus ac potus, ut non solum nullam modestiam teneant, ¹⁵ sed modum quoque ipsius incredulitatis excedant: nullo modo ista possunt nisi a carnalibus credi. Hi autem qui spirituales sunt, istos ista credentes *χλιαστὰς* appellant Graeco uocabulo; quos uerbum e uerbo exprimentes nos possemus miliarios nuncupare. Eos autem longum est refellere ad singula; sed ²⁰ potius, quem ad modum scriptura haec accipienda sit, iam debemus ostendere.

Ait ipse Dominus Iesus Christus: Nemo potest introire in domum fortis et uasa eius eripere, nisi prius adligauerit fortem, diabolum uolens intellegi fortem, ²⁵ quia ipse genus humanum potuit tenere captiuum; uasa uero eius, quae fuerat erepturus, fideles suos futuros, quos ille in diuersis peccatis adque impietatibus possidebat. Ut ergo adligaretur hic fortis, propterea uidit iste apostolus in apocalypsi

5 2. Petr. 3, 8 23 Mr. 3, 27

1 uelut *b e g p*; ueluti *v Domb.* 2 sabbatismum *e* uocat. *g*
 5 demissus *g*; missus *b¹* 6 deum *b g* 7 unus *sup. lin. e* 8 uelut]
 tamquam *b* sabb. septimus *v* 11 dei *b* 14 baccatur *e* 17 a
 om. *b¹* 18 ita *b g* chiliathas *e* 19 possemus *e¹ p Domb.*; possu-
 mus *a b e² g v* 25 diabul. et sic semper *g* 27 fuerant *g*

angelum descendentem de caelo, habentem clauem
abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit, inquit,
draconem illum serpentem antiquum, qui cogno-
minatus est diabolus et satanas, et adligauit illum
5 mille annis. hoc est, eius potestatem ab eis seducendis ac
possidendis. qui fuerant liberandi, cohibuit adque frenauit.
Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occur-
rit. intellegi: aut quia in ultimis annis mille ista res agitur.
id est sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc
10 spatia posteriora uoluuntur, secuturo deinde sabbato, quod
non habet uesperam, requie scilicet sanctorum, quae non
habet finem, ut huius miliarii tamquam diei nouissimam
partem, quae remanebat usque ad terminum saeculi, mille
annos appellauerit eo loquendi modo, quo pars significatur a
15 toto; aut certe mille annos pro annis omnibus huius saeculi
posuit. ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo.
Millenarius quippe numerus denarii numeri quadratum solidum
reddit. Decem quippe deciens ducta fiunt centum, quae iam
figura quadrata, sed plana est; ut autem in altitudinem surgat
20 et solida fiat, rursus centum deciens multiplicantur, et mille
sunt. Porro si centum ipsa pro uniuersitate aliquando ponantur,
quale illud est, quod Dominus omnia sua dimittenti et eum
sequenti promisit dicens: Accipiet in hoc saeculo cen-
tuplum, quod exponens quodam modo apostolus ait: Quasi
25 nihil habentes. et omnia possidentes; quia et ante
iam dictum erat: Fidelis hominis totus mundus diui-
tiarum est: quanto magis mille pro uniuersitate ponuntur,
ubi est soliditas ipsius denariae quadraturae? Unde nec illud
melius intellegitur, quod in psalmo legitur: Memor fuit

23 Mt. 19, 29 24 2. Cor. 6, 10 26 Prou. 17, 6 29 Ps. 104, 8

4 illum *be g p p l*; eum *a a v* 7 uidetur, *in marg.* occurrit, *e* 8 age-
tur *g*² 10 spatium *b* 18 faciunt *e* iam] etiam *b*, *om. p* 19 plena *b*
20 fiat *ex* fiunt *corr. e* rursus *e* 21 aliqua *p* ponantur *be g p*
22 dominus ait *g* 23 in saeculum *g* 27 magis *om. g* ponantur *p*

in saeculum testamenti sui uerbi, quod mandauit in mille generationes, id est in omnes.

Et misit illum, inquit, in abyssum; utique diabolus misit in abyssum. quo nomine significata est multitudo innumerabilis inpiorum, quorum in malignitate aduersus ecclesiam 5 Dei multum profunda sunt corda; non quia ibi diabolus ante non erat; sed ideo illuc dicitur missus, quia exclusus a credentibus plus coepit inpios possidere. Plus namque possidetur a diabolo, qui non solum est alienatus a Deo, uerum etiam gratis odit seruientes Deo. Et clausit, inquit, et 10 signauit super eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni. Clausit super eum dictum est 'interdixit ei, ne posset exire,' id est uetitum transgredi. Signauit autem, quod addidit, significasse mihi uidetur, quia occultum esse uoluit, qui pertineant ad partem 15 diaboli, et qui non pertineant. Hoc quippe in saeculo isto prorsus latet, quia et qui uidetur stare, utrum sit casurus, et qui uidetur iacere, utrum sit surrecturus. incertum est. Ab eis autem gentibus seducendis huius interdicti uinculo et clastro diabolus prohibetur adque cohibetur, quas parti- 20 nentes ad Christum seducebat antea uel tenebat. Has enim Deus elegit ante mundi constitutionem eruere de potestate tenebrarum et transferre in regnum filii caritatis suae, sicut apostolus dicit. Nam seducere illum gentes etiam nunc et secum trahere in aeternam poenam, sed non praedestinas 25 in aeternam uitam, quis fidelis ignorat? Nec moueat, quod saepe diabolus seducit etiam illos, qui regenerati iam in Christo uias ingrediuntur Dei. Nouit enim Dominus qui sunt eius; ex his in aeternam damnationem neminem ille

22 Eph. 1, 4 Col. 1, 13 28 2. Tim. 2, 19

3 inquit illud *e* 6 multa *b* 9 alien. est *v* 10 clusit *unus p*,
Domb. 11 iam non seduceret *v* 13 posset *a b e p Domb.*; possit *g v*
14 enim, *in marg.* autem, *e* addit *p* 15 quia *a b e g p p² a v*; quod
p¹ Domb. pertineant *om. a* 18 resurrecturus *g* 23 claritatis *g p*
24 ait *v* 25 nondum *b e* 27 iam regener. *v*

seducit. Sic enim eos nouit Dominus, ut Dens, quem nil latet etiam futurorum, non ut homo, qui hominem ad praesens uidet (si tamen uidet, cuius cor non uidet), qualis autem postea sit futurus nec se ipsum uidet. Ad hoc ergo ligatus
 5 est diabolus et inclusus in abysson, ut iam non seducat gentes, ex quibus constat ecclesia, quas antea seductas tenebat, antequam essent ecclesia. Neque enim dictum est ut non seduceret aliquem, sed ut non seduceret, inquit, iam gentes, in quibus ecclesiam procul dubio uoluit intellegi, donec
 10 finiantur, inquit, mille anni, id est, aut quod remanet de sexto die, qui constat ex mille annis, aut omnes anni, quibus deinceps hoc saeculum peragendum est.

Nec sic accipiendum est quod ait: Ut non seduceret gentes, donec finiantur mille anni, quasi postea sit
 15 seducturus eas, dumtaxat gentes, ex quibus praedestinata constat ecclesia, a quibus seducendis illo est uinculo clastroque prohibitus. Sed aut illa locutione dictum est, quae in scripturis aliquotiens inuenitur, qualis est in psalmo: Sic oculi nostri ad Dominum Deum nostrum, donec
 20 misereatur nostri; neque enim, cum miseratus fuerit, non erunt oculi seruorum eius ad Dominum Deum suum; aut certe iste est ordo uerborum: Et clausit et signauit super eum, donec finiantur mille anni; quod uero interposuit: Ut non seduceret iam gentes, ita se habet,
 25 ut ab huius ordinis conexione sit liberum et seorsus intellegendum, uelut si post adderetur, ut sic se haberet tota sententia: Et clausit et signauit super eum, donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes;
 30 id est, ideo clausit donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes.

18 Ps. 122, 2

1 nouit eos *v* cui *b* nihil *p* 4 se *om.* *b* 7 essent *abp* *q*¹
Domb.; esset *eg* *e* ecclesie *a* nec *v* 8 etiam *g* 14 iam gentes *v* 15 seducturus sit *v* 20 miseratus *b* 28 iam non seduc. *v*
 etiam *ep* 30 etiam *p*

CAPUT VIII.

De adligatione et solutione diaboli.

Post haec, inquit, oportet eum solui breui tempore. Si hoc est diabolo ligari et includi, ecclesiam non posse seducere, haec ergo erit solutio eius, ut possit? Absit; 5 numquam enim ab illo ecclesia seducetur praedestinata et electa ante mundi constitutionem, de qua dictum est: Non it Dominus qui sunt eius. Et tamen hic erit etiam illo tempore, quo soluendus est diabolus, sicut, ex quo est instituta, hic fuit et erit omni tempore, in suis utique qui succe- 10 dunt nascendo morientibus. Nam paulo post dicit, quod solutus diabolus seductas gentes toto orbe terrarum adtrahet in bellum aduersus eam, quorum hostium numerus erit ut harena maris. Et adscenderunt, inquit, supra terrae latitudinem, et cinxerunt castra sanctorum et 15 dilectam ciuitatem, et descendit ignis de caelo a Deo et comedit eos; et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, ubi et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die et nocte in saecula saeculorum. Sed hoc iam ad iudi- 20 cium nouissimum pertinet, quod nunc propterea commemorandum putauit, ne quis existimet eo ipso paruo tempore, quo soluetur diabolus, in hac terra ecclesiam non futuram, illo hic eam uel non inueniente, cum fuerit solutus, uel absumente, cum fuerit modis omnibus persecutus. Non itaque per 25 totum hoc tempus, quod liber iste complectitur, a primo scilicet aduentu Christi usque in saeculi finem, qui erit secundus eius aduentus, ita diabolus adligatur, ut eius haec ipsa sit adligatio, per hoc interuallum, quod mille annorum

3 Apoc. 20, 3 7 2. Tim. 2, 19 14 Apoc. 20, 9 sq.

3 haec *om. p* 4 hoc *om. e* claudi *e* 5 seduceretur *b* 12 seducturus *b* 13 eum *b* 14 super *v* 16 ad dno *g* 18 sculpiris *z¹* 19 pseudoprophetae *e a* et ante cruciab. *om. ep* et nocte *e g p*; ac nocte *v Domb.* 20 iam | tamen *p* 21 praeterea *e* 27 qui *e g z*; quo *a b p v Domb.*

numero appellat, non seducere ecclesiam, quando quidem illam nec solutus utique seducturus est. Nam profecto ei si adligari est non posse seducere siue non permitti: quid erit solui nisi posse seducere siue permitti? Quod absit ut fiat; 5 sed adligatio diaboli est non permitti exserere totam tentationem, quam potest uel ui uel dolo ad seducendos homines in partem suam cogendo uiolenter fraudulenterue fallendo. Quod si permitteretur in tam longo tempore et tanta infirmitate multorum, plurimos tales, quales Deus id perpeti non uult, 10 et fideles deiceret et ne crederent inpediret; quod ne faceret, adligatus est.

Tunc autem soluetur, quando et breue tempus erit. (Nam tribus annis et sex mensibus legitur totis suis suorumque uiribus saeuiturus) et tales erunt, cum quibus ei belligerandum est, ut uinci tanto eius inpetu insidiisque non possint. 15 Si autem numquam solueretur, minus appareret eius maligna potentia. minus sanctae ciuitatis fidelissima patientia probaretur, minus denique perspiceretur, quam magno eius malo tam bene fuerit usus Omnipotens, qui eum nec omnino abstulit a tentatione sanctorum, quamuis ab eorum interioribus hominibus, ubi in Deum creditur, foras missum. ut eius forinsecus obpugnatione proficerent; et in eis, qui sunt ex parte ipsius, adligauit, ne quantam posset effundendo et exercendo malitiam innumerabiles infirmos, ex quibus ecclesiam 20 multiplicari et impleri oportebat, alios credituros, alios iam

1 in numero *e* 2 ille *b* ei si *b e g p p Domb.*; et si *a*; si ei *v*; eius alligatio est *margin. e* 4 faciat *b g* 5 exserere *p*; exerere *b e g*; exherere *α*; exercere *a p v* 6 uel ui *om. b* 7 uiolenterue, *omisso* fraudulenter, *b* 9 quales *sup. lin. e* 12 soluetur *usque ad* tribus *om. b* et] ei *g* est *e* 13 suorumque] *supraque b* 14 eis *b* 21 *post* hominibus *in e sequuntur*: id est ab eorum mentibus foras missum inquit. Sicut contigit in *scō iob.* ut in eius exteriori homine. id est in eius corpore potestatem accepisset. ab interiori autem id est ab anima uel mente eius foras missus esset. unus enim homo et exteriori homine constat et interiori, apostolo dicente. Et si exterior homo noster corrumpitur. sed interior renouatur forius. eius *v* 22 his *e* 23 illius *b*

credentes, a fide pietatis hos deterreret, hos frangeret: et soluet in fine, ut, quam fortem aduersarium Dei ciuitas superauerit, cum ingenti gloria sui redemptoris adiutoris liberatoris adspiciat. In eorum sane, qui tunc futuri sunt, sanctorum adque fidelium comparatione quid sumus? Quando quidem ad illos probandos tantus soluetur inimicus, cum quo nos ligato tantis periculis dimicamus. Quamuis et hoc temporis intervallo quosdam milites Christi tam prudentes et fortes fuisse adque esse non dubium est, ut, etiamsi tunc in ista mortalitate uiuerent, quando ille soluetur, omnes insidias eius adque inpetus et cauerent sapientissime et patientissime sustinerent.

Haec autem adligatio diaboli non solum facta est, ex quo coepit ecclesia praeter Iudaeam terram in nationes alias adque alias dilatari; sed etiam nunc fit et fiet usque ad terminum saeculi, quo soluendus est, quia et nunc homines ab infidelitate, in qua eos ipse possidebat, conuertuntur ad fidem et usque in illum finem sine dubio conuertentur; et utique unicuique iste fortis tunc adligatur, quando ab illo tamquam uas eius eripitur; et abyssus, ubi inclusus est, non in eis consumpta est, quando sunt mortui, qui tunc erant quando esse coepit inclusus; sed successerunt eis alii nascendo adque succedunt, donec finiatur hoc saeculum, qui oderint Christianos, in quorum cottidie, uelut in abysso, caecis et profundis cordibus includatur. Utrum autem etiam illis ultimis tribus annis et mensibus sex, quando solutus totis uiribus saeuiturus est, aliquis, in qua non fuerat, sit accessurus ad fidem, nonnulla quaestio est. Quo modo enim stabit quod dictum est: Quis intrat in domum fortis, ut uasa eius eri-

29 Mt. 12, 29

3 adiutoriū *e* 6 tantos *g*; tanto *e* ligato/, *f* eras., *g* 14 in nationū filias *b* adq. alias] aliasque *v* 17 ipse eos *v* 19 unicuique, *in marg.* fidelium, *p* ista *g* 20 eripitur] aperitur *g* 21 consummata. *in marg.* consumpta, *p* 23 finitur *b* 27 quo *b*

piat, nisi prius adligauerit fortem, si etiam soluto eripiuntur? Ac per hoc ad hoc cogere uidetur ista sententia, ut credamus illo licet exiguo tempore neminem accessurum esse populo Christiano, sed cum eis, qui iam Christiani, 5 reperti fuerint, diabolum pugnaturum; ex quibus etiamsi aliqui uicti secuti eum fuerint, non eos ad praedestinatum filiorum Dei numerum pertinere. Neque enim frustra idem Iohannes apostolus, qui et hanc apocalypsin scripsit, in epistula sua de quibusdam dicit: Ex nobis exierunt, sed 10 non erant ex nobis; nam si fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum. Sed quid fit de paruulis? Nimium quippe incredibile est nullos iam natos et nondum baptizatos praeoccupari Christianorum filios illo tempore infantes, nullos etiam ipsis nasci iam diebus; aut si erunt, non 15 eos a parentibus suis ad lauacrum regenerationis modo quocumque perducī. Quod si fiet, quo pacto soluto iam diabolo uasa ista eripientur, in cuius domum nemo intrat, ut uasa eius eripiat, nisi prius adligauerit eum? Immo uero id potius est credendum. nec qui cadant de ecclesia nec qui accedant 20 ecclesiae illo tempore defuturos; sed profecto tam fortes erunt et parentes pro baptizandis paruulis suis et hi, qui tunc primitus credituri sunt, ut illum fortem uincant etiam non ligatum, id est omnibus, qualibus antea numquam, uel artibus insidiantem uel urgentem uiribus et uigilanter intellegant et toleranter ferant, ac sic illi etiam non ligato eripiantur. Nec ideo falsa erit euangelica illa sententia: Quis intrat in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius adligauerit fortem? Secundum eius enim sententiae ueritatem ordo iste seruatus est, ut prius adligaretur fortis

9 1. Io. 2, 19

2 ad hoc *om. e* 6 praedestinandum *b* 7 enim *om. a* 8 apocalypsin *g¹ v* 10 na'u usque ad nobiscum *om. e* permansissent *a*
 11 fit *codd.*; fiet *v* 11 21 paruolis *g* 14 nullos *om. b* 16 fit *e*
 18 fortem eum *p* 19 cadunt *b* accedunt *b*; cedant *p* 25 etiam illi *g* 28 enim sent. eius *v*

ereptisque nasis eius longe lateque in omnibus gentibus ex firmis et infirmis ita multiplicaretur ecclesia, ut ex ipsa rerum diuinitus praedictarum et inpletarum robustissima fide etiam soluto uasa posset auferre. Sicut enim fatendum est multorum refrigescere caritatem, cum abundat iniquitas, et innsitatis 5 maximisque persecutionibus adque fallaciis diaboli iam soluti eos, qui in libro uitae scripti non sunt, multos esse cessuros: ita cogitandum est non solum quos bonos fideles illud tempus inueniet, sed nonnullos etiam, qui foris adhuc erunt, adiunante Dei gratia per considerationem scripturarum, in quibus et alia 10 et finis ipse praenuntiatus est, quem uenire iam sentiunt, ad credendum quod non credebant futuros esse firmiores et ad uincendum etiam non ligatum diabolum fortiores. Quod si ita erit, propterea praecessisse dicenda est eius adligatio, ut et ligati et soluti exspoliatio sequeretur; quoniam de hac re 15 tu m est: Quis intrabit in domum fortis, ut uasa eius eripiat, nisi prius adligauerit fortem?

CAPUT VIII.

Quod sit regnum sanctorum cum Christo per mille annos, et in quo discernatur a regno aeterno. 20

Interea dum mille annis ligatus est diabolus, sancti regnant cum Christo etiam ipsis mille annis, eisdem sine dubio et eodem modo intellegendis, id est isto iam tempore prioris eius aduentus. Excepto quippe illo regno, de quo in fine dicturus est: Venite, benedicti patris mei, possidete 25 paratum uobis regnum, nisi alio aliquo modo, longe quidem impari, iam nunc regnarent cum illo sancti eius, quibus ait: Ecce ego uobiscum sum usque in con-

5 Mt. 24, 12 25 ib. 25, 34 28 ib. 28, 20

1 uassis *g*; uisis *e*¹ ex] et *b* 4 posset *egp* 11 quam *b* iam//*i*, non *eras*, *g* 12 esse *om.* *b* 16 uas *b* 22 ipsis *codd. praeter q, r*; ipsi *p Domb.* 23 isto] ^{ex isto} *egrum e*. 27 impar *firm g* 28 usque, *m. 2 superscripto ad, c*

summationem saeculi: profecto non etiam nunc diceretur ecclesia regnum eius regnumue caelorum. Nam utique isto tempore in regno Dei eruditur scribe ille, qui profert de thesauro suo noua et uetera. de quo supra locuti sumus; 5 et de ecclesia collecturi sunt zizania messorum illi, quae permisit cum tritico simul crescere usque ad messem; quod exponens ait: Messis est finis saeculi, messorum autem angeli sunt. Sicut ergo colliguntur zizania et igni comburuntur, sic erit in consummatione 10 saeculi; mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala. Numquid de regno illo, ubi nulla sunt scandala? De isto ergo regno eius, quod est hic ecclesia, colligentur. Item dicit: Qui soluerit unum de mandatis istis minimis et docuerit 15 sic homines, minimus uocabitur in regno caelorum; qui autem fecerit et sic docuerit, magnus uocabitur in regno caelorum. Utrumque dicit in regno caelorum, et qui non facit mandata quae docet (hoc est enim soluere: non seruare. non facere). et illum qui facit et sic 20 docet; sed istum minimum. illum magnum. Et continuo secutus adiungit: Dico enim uobis quia, nisi abundauerit iustitia uestra super scribarum et Pharisaeorum, id est super eos. qui soluunt quod docent (de scribis enim et Pharisaeis dicit alio loco: Quoniam dicunt, et non 25 faciunt), — nisi ergo super hos abundauerit iustitia uestra, id est, ut uos non soluatis, sed faciatis potius quod docetis, non intrabitis, inquit, in regnum caelorum. Alio modo igitur intellegendum est regnum caelorum, ubi ambo sunt,

3 ib. 13, 52 7 ib. 13, 39 sq. 13 ib. 5, 19 21 ib. 5, 20
24 ib. 23. 3

2 regnum *omisso* ue *b* 3 eruditus *g* 5 quae *e* 13 iterum *e*
15 uocab. minimus *p* regnum *e* 16 qui *usque ad* caelorum *om.* *p*
19 et *ante* sic *om.* *e* 21 adiunxit *e* 22 super] plus quam *a* 23 super
eos *codd.*; super iustitiam eorum *v* 24 alio loco dicit *a* 25 hos *a b c*²
hoc *g*; eos *e*¹ *p v* 26 et fac. *b*

et ille scilicet qui soluit quod docet, et ille qui facit; sed ille minimus, ille magnus: alio modo autem regnum caelorum dicitur, quo non intrat nisi ille qui facit. Ac per hoc ubi utrumque genus est, ecclesia est, qualis nunc est; ubi autem illud solum erit, ecclesia est, qualis tunc erit, quando 5 malus in ea non erit. Ergo et nunc ecclesia regnum Christi est regnumque caelorum. Regnant itaque cum illo etiam nunc sancti eius, aliter quidem, quam tunc regnabunt; nec tamen cum illo regnant zizania, quamuis in ecclesia cum tritico crescant. Regnant enim cum illo, qui faciunt quod ait apostolus: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quae sursum sunt quaerite, non quae super terram; de qualibus item dicit, quod eorum conuersatio sit in caelis. Postremo regnant cum illo, qui eo modo sunt in regno eius, 15 ut sint etiam ipsi regnum eius. Quo modo autem sunt regnum Christi, qui, ut alia taceam, quamuis ibi sint donec colligantur in fine saeculi de regno eius omnia scandala, tamen illic sua quaerunt, non quae Iesu Christi?

De hoc ergo regno militiae, in quo adhuc cum hoste con- 20 fligitur et aliquando repugnatur pugnantibus uitis, aliquando cedentibus imperatur, donec ueniatur ad illud pacatissimum regnum, ubi sine hoste regnabitur, et de hac prima resurrectione, quae nunc est, liber iste sic loquitur. Cum enim dixisset adligari diabolum mille annis, et postea solui breui 25 tempore, tum recapitulando quid in istis mille annis agat ecclesia uel agatur in ea: Et uidi, inquit, sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est. Non hoc putan-

11 Co^l. 3, 1 sq. 14 Phil. 3, 20 27 Apoc. 20, 4

1 qui^oluit *g* 2 ille magnus *codd*; iste *m. v* 6 Ergo Ecclesia et nunc est *v* 7 utique *b* 10 Apost. ait *v* 11 surrexistis *p* 12 in dexteram *b*; ad dexteram *α* 14 item *om. b* 17 quam uisibili *b* sunt *g* 19 illi *b* quae *om. b* 21 pugnantibus *abegppα Domb.*; repugnantibus *v* 22 cedentibus *aepp*; doce de omnibus (*sic*) *b* 26 tum *egp Domb.*; tunc *αα; om. b*; mox *v* 27 sedes (*des in ras.*) sedentes *g* 28 supra *?*

dum est de ultimo iudicio dici; sed sedes praepositorum et ipsi praepositi intellegendi sunt, per quos nunc ecclesia gubernatur. Iudicium autem datum nullum melius accipiendum uidetur, quam id quod dictum est: Quae ligaueritis in terra, ligata erunt et in caelo; et quae solueritis in terra, soluta erunt et in caelo. Unde apostolus: Quid enim mihi est, inquit, de his, qui foris sunt, iudicare? Nonne de his qui intus sunt uos iudicatis? Et animae, inquit, occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei; subauditur quod postea dicturus est: Regnauerunt cum Iesu mille annis; animae scilicet martyrum nondum sibi corporibus suis redditis. Neque enim piorum animae mortuorum separantur ab ecclesia, quae nunc etiam est regnum Christi. Alioquin nec ad altare Dei fieret eorum memoria in communicatione corporis Christi; nec aliquid prodesset ad eius baptismum in periculis currere, ne sine illo finiatur haec uita; nec ad reconciliationem, si forte per paenitentiam malam conscientiam quisque ab eodem corpore separatus est. Quur enim fiunt ista, nisi quia fideles etiam defuncti membra sunt eius? Quamuis ergo cum suis corporibus nondum, iam tamen eorum animae regnant cum illo, dum isti anni mille decurrunt. Unde in hoc eodem libro et alibi legitur: Beati mortui, qui in Domino moriuntur. A modo etiam dicit Spiritus, ut requiescant a laboribus suis; nam opera eorum sequuntur eos. Regnat itaque cum

4 Mt. 18, 18 7 1. Cor. 5, 12 11 Apoc. 20, 4 23 ib.
14, 13

1 sed *om. b* 2 nunc *eccles. egp* 6 et *om. e* 7 quae *e* 9 occisor. inquit *g* 10 subaudiatur *e* 13 enim *om. e* impiorum *b*
14 etiam nunc *v* 15 ad *om. e¹* 17 in peric. baptism. *v* nec *e²*
uita haec *e* 20 cum *b* 21 eius sunt *v* ergo] enim, *m. 2 in ras., e*
22 mille anni *v* 23 hoc *om. b e* 24 moriuntur. amodo etiam *ab ρ α;*
moriuntur. amodo et iam *egv;* moriuntur, amodo enī iam *p;* moriuntur
amodo. Etiam *Domb.* 26 eos *b e g Domb.;* illos *ap v*

Christo nunc primum ecclesia in uiuis et mortuis. Propterea enim, sicut dicit apostolus, mortuus est Christus, ut et uiuorum et mortuorum dominetur. Sed ideo tantummodo martyrum animas commemorauit, quia ipsi praecipue regnant mortui, qui usque ad mortem pro ueritate 5 certarunt. Sed a parte totum etiam ceteros mortuos intelligimus pertinentes ad ecclesiam, quod est regnum Christi.

Quod uero sequitur: Et si qui non adorauerunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, simul de uiuis et 10 mortuis debemus accipere. Quae sit porro ista bestia, quamuis sit diligentius requirendum, non tamen abhorret a fide recta, ut ipsa in pia ciuitas intellegatur et populus infidelium contrarius populo fideli et ciuitati Dei. Imago uero eius simulatio eius mihi uidetur, in eis uidelicet hominibus, qui uelut 15 fidem profitentur et infideliter uiuunt. Fingunt enim se esse quod non sunt, uocanturque non ueraci effigie, sed fallaci imagine Christiani. Ad eandem namque bestiam pertinent non solum aperte inimici nominis Christi et eius gloriosissimae ciuitatis, sed etiam zizania, quae de regno eius, quod est 20 ecclesia, in fine saeculi colligenda sunt. Et qui sunt qui non adorant bestiam nec imaginem eius, nisi qui faciunt quod ait apostolus: Ne sitis iugum ducentes cum infidelibus? 'Non adorant' enim est non consentiunt, non subiciuntur: 'neque accipiunt inscriptionem', notam scilicet criminis, 'in 25 fronte' propter professionem, 'in manu' propter operationem. Ab his igitur malis alieni, siue adhuc in ista mortali carne uiuentes siue defuncti, regnant cum Christo iam nunc modo quodam huic tempori congruo per totum hoc interuallum, quod numero mille significatur annorum. 30

1 Rom. 14, 9 8 Apoc. 20, 4 23 2. Cor. 6, 14

2 Xp̄f mortuus est *g* 6 certauerunt *v* aperte *g*¹ 8 si *om.* *p*¹
adorauerit *b* 9 nec—nec *v* acceperit *b* scriptionem *p* 10 et *b e g p*;
ac *v* *Domb.* 11 de mort. *b* 12 inquirendum *v* 22 nec] et *g* 24 est *e*¹
Domb; et *g*; id est *a b e*² *p v* 27 Ab his *om.* *b* 28 quodam modo *v*

Reliqui eorum, inquit, non uixerunt. Hora enim nunc est, cum mortui audiunt uocem filii Dei, et qui audierint uiuent; reliqui ergo eorum non uiuent. Quod uero subdidit: Donec finiantur mille anni, intellegendum est, quod eo tempore non uixerunt, quo uiuere debu-
 5 erunt, ad uitam scilicet de morte transeundo. Et ideo cum dies uenerit, quo fiat et corporum resurrectio, non ad uitam de monumentis procedent, sed ad iudicium; ad damnationem scilicet, quae secunda mors dicitur. Donec finiantur enim mille anni, qui-
 10 cumque non uixerit, id est, toto isto tempore, quo agitur prima resurrectio, non audierit uocem filii Dei et ad uitam de morte transierit, profecto in secunda resurrectione, quae carnis est, in mortem secundam cum ipsa carne transibit. Sequitur enim et dicit: Haec resurrectio prima est. Beatus et sanc-
 15 tus qui habet in hac prima resurrectione partem, id est particeps eius est. Ipse est autem particeps eius, qui non solum a morte, quae in peccatis est, reuiuiscit, uerum etiam in eo, quod reuixerit, permanebit. In istis, inquit, secunda mors non habet potestatem. Habet ergo in
 20 reliquis, de quibus superius ait: Reliqui eorum non uixerunt, donec finiantur mille anni; quoniam toto isto temporis interuallo, quod mille annos uocat, quantumcumque in eo quisque eorum uixit in corpore, non reuixit a morte, in qua eum tenebat impietas, ut sic reuiuescendo primae
 25 resurrectionis particeps fieret adque in eo potestatem secunda mors non haberet.

1 Io. 5, 25 14 Apoc. 20, 5 sq.

1 enim] eorum *e* 2 audiunt *abegp*; audiant *p*; audient *av* 3 ergo *abegpp* *Domb.*; uero *v* 5 uixerant *b* quod *b*; qui *g* 6 transeundum *b* 7 quando *b* 9 enim finiantur *v* 10 isto toto *v* isto *om. c* 17 reuiscit *e¹p* 21 toto isto *begp*; isto toto *v Domb.* 22 quantum *e* 23 corpore] tempore *b*

CAPUT X.

Quid respondendum sit eis, qui putant resurrectionem ad sola corpora, non etiam ad animas pertinere.

Sunt qui putant resurrectionem dici non posse nisi corporum 5
ideoque istam quoque primam in corporibus futuram
esse contendunt. Quorum enim est, inquit, cadere, eorum
est resurgere. Cadunt autem corpora moriendo; nam et a
cadendo cadavera nuncupantur. Non ergo animarum, inquit,
resurrectio potest esse, sed corporum. Sed quid contra apo- 10
stolum dicunt, qui eam resurrectionem appellat? Nam secun-
dum interiorem, non secundum exteriorem hominem utique
resurrexerant, quibus ait: Si resurrexistis cum Christo,
quae sursum sunt sapite. Quem sensum verbis aliis 15
alibi posuit dicens: Ut, quem ad modum Christus
resurrexit a mortuis per gloriam Patris, sic et nos
in unitate vitae ambulemus. Hinc est et illud: Surge
qui dormis et exurge a mortuis, et inluminabit te
Christus. Quod autem dicunt non posse resurgere, nisi qui 20
cadunt, et ideo putant resurrectionem ad corpora, non ad
animas pertinere, quia corporum est cadere: quur non audiunt:
Non recedatis ab illo, ne cadatis, et: Suo Domino
stat ant cedit; et: Qui se putat stare, caueat ne
cadat? Puto enim quod in anima, non in corpore casus iste
cauendus est. Si igitur cadentium est resurrectio, cadunt 25
autem et animae: profecto et animas resurgere confitendum
est. Quod autem, cum dixisset: In istis secunda mors
non habet potestatem, adiunxit adque ait: Sed erunt

13 Col. 3, 1 15 Rom. 6, 4 17 Eph. 5, 14 22 Eccli. 2, 7
Rom. 14, 4 23 1. Cor. 10, 12

6 in corp. primam v 7 est om. b inquit b 8 est et b et|
ea b 12 non sec. exteriorem om. b 13 Si om. b surrexistis b
15 Ut] et b 16 a mort. resurr. v 17 sic, in marg. hinc, e 23 cadit g
putat se v caueat e g Domb.; videat a b p v 27 et in g

sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis: non utique de solis episcopis et presbyteris dictum est, qui proprie iam uocantur in ecclesia sacerdotes; sed sicut omnes christos dicimus propter mysticum chrisma, 5 sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis; de quibus apostolus Petrus: Plebs, inquit, sancta, regale sacerdotium. Sane, licet breuiter adque transeunter, insinuauit esse Deum Christum dicendo: Sacerdotes Dei et Christi, hoc est Patris et Filii; quamuis propter formam 10 serui sicut hominis filius, ita etiam sacerdos Christus effectus sit in aeternum secundum ordinem Melchisedech. De qua re in hoc opere non semel diximus.

CAPUT XI.

De Gog et Magog, quos ad persecuendam eccle- 15 siam Dei solutus prope finem saeculi diabolus incitabit.

Et cum finiti fuerint, inquit, mille anni. soluetur satanas de custodia sua, et exhibit ad seducendas nationes, quae sunt in quattuor angulis terrae, 20 Gog et Magog, et trahet eos in bellum, quorum numerus est ut harena maris. Ad hoc ergo tunc seducet, ut in hoc bellum trahat. Nam et antea modis quibus poterat per mala multa et uaria seducebat. Exhibit autem dictum est 'in apertam persecutionem de latebris erumpet 25 odiorum.' Haec enim erit nouissima persecutio, nouissimo imminente iudicio, quam sancta ecclesia toto terrarum orbe patietur, uniuersa scilicet ciuitas Christi ab uniuersa diaboli ciuitate, quantacumque erit utraque super terram. Gentes

6 1. Petr. 2, 9 17 Apoc. 20, 7 sq.

1 cum illo, *in marg.* eo, e 4 christos dicimus *ab e g p p Domb.*;
christi dicimur *a*; Christianos dicimus *v* 8 esse *om. e* Deum esse *v*
10 filius hominis *v* *x̄pof g* 15 diabolus *g* 17 inquit *om. p*
19 angelus, *in marg. m.* 2 angulis, *e* 20 eas *p* 24 quia in *p*

quippe istae, quas appellat Gog et Magog, non sic sunt accipiendae, tamquam sint aliqui in aliqua parte terrarum barbari constituti, siue quos quidam suspicantur Getas et Massagetas propter litteras horum nominum primas, siue aliquos alios alienigenas et a Romano iure seiunctos. Toto 5 namque orbe terrarum significati sunt isti esse, cum dictum est nationes quae sunt in quattuor angulis terrae, easque subiecit esse Gog et Magog. Quorum interpretationem nominum esse comperimus Gog tectum, Magog de tecto; tamquam domus et ipse qui procedit de domo. Gentes ergo 10 sunt, in quibus diabolus uelut in abysson superius intellegebamus inclusum, et ipse de illis quodam modo sese efferens et procedens; ut illae sint tectum, ipse de tecto. Si autem utrumque referamus ad gentes, non unum horum ad illas, alterum ad diabolus: et tectum ipsae sunt, quia in eis nunc 15 includitur et quodam modo tegitur inimicus antiquus; et de tecto ipsae erunt, quando in apertum odium de operto eruptione sunt. Quod uero ait: Et adscenderunt supra terrae latitudinem et cinxerunt castra sanctorum et dilectam ciuitatem: non utique ad unum locum uenisse 20 uel uenturi esse significati sunt, quasi uno aliquo loco futura sint castra sanctorum et dilecta ciuitas, cum haec non sit nisi Christi ecclesia toto terrarum orbe diffusa; ac per hoc ubicumque tunc erit, quae in omnibus gentibus erit, quod significatum est nomine latitudinis terrae, ibi erunt castra 25 sanctorum, ibi erit dilecta Deo ciuitas eius, ibi ab omnibus inimicis suis, quia et ipsi in omnibus cum illa gentibus erunt, persecutionis illius inmanitate cingetur, hoc est, in angustias tribulationis artabitur urgetur concludetur; nec militiam suam deseret, quae uocabulo est appellata castrorum. 30

1 quas *om.* e¹ 3 constituti, i *erased ut uidetur e, g* 4 massegetas e
 5 aliquas alias b 9 detectum b 10 igitur v 11 in] hi b 12 et ipse] sed b se b 13 detectum b 14 non, *m. rec. superscripto* ut, p
 16 detectum b 18 supra *ag*; super *b e p v* 21 aliquo uno v loco *om. p*
 23 orbe terrarum b 27 gentibus cum illa v 29 urgetur *e p*; urgetur *g* 30 deseret suam e

CAPUT XII.

An ad ultimum supplicium pertineat inpiorum, quod descendisse ignis de caelo et eosdem comedisse memoratur.

5 Quod uero ait: Et descendit ignis de caelo et comedit eos: non extremum putandum est id esse supplicium, quod erit, cum dicetur: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum. Tunc quippe in ignem mittentur ipsi, non ignis de caelo ueniet in ipsos. Hic autem bene intellegitur
 10 ignis de caelo de ipsa firmitate sanctorum, qua non cessuri sunt saeuientibus, ut eorum faciant uoluntatem. Firmamentum est enim caelum, cuius firmitate illi cruciabuntur ardentissimo zelo, quoniam non poterunt adtrahere in partes Antichristi sanctos Christi. Et ipse erit ignis, qui comedet eos, et hoc
 15 a Deo, quia Dei munere insuperabiles fiunt sancti, unde excruciantur inimici. Sicut enim in bono positum est: Zelus domus tuae comedit me: ita e contrario: Zelus occupauit plebem ineruditam, et nunc ignis contrarios comedet. Et nunc utique, excepto scilicet ultimi
 20 illius igne iudicii. Aut si eam plagam, qua percutiendi sunt ecclesiae persecutores ueniente iam Christo, quos uiuentes inueniet super terram, quando interficiet Antichristum spiritu oris sui, ignem appellauit descendantem de caelo eosque comedentem: neque hoc ultimum supplicium erit inpiorum, sed
 25 illud quod facta corporum resurrectione passuri sunt.

5 Apoc. 20, 9 7 Mt. 25, 41 16 Ps. 68, 10 17 Esai. 26, 11
 22 2. Thess. 2, 8

3 descendisset *gf* 5 descendet—comedet *p* 9 in *mss.*; super *v*
 eos *a* 12 enim est *v* caelorum *b* 19 comedit *bg*¹ 24 neque
 enim *b*

CAPUT XIII.

An tempus persecutionis Antichristi mille annis adnumerandum sit.

Haec persecutio nouissima, quae futura est ab Antichristo (sicut iam diximus, quia et in hoc libro superius et apud 5 Danielem prophetam positum est), tribus annis et sex mensibus erit. Quod tempus, quamuis exiguum, utrum ad mille annos pertineat, quibus et diabolum ligatum dicit et sanctos regnare cum Christo, an eisdem annis hoc paruum spatium superad- 10 datur adque extra sit, merito ambigitur; quia, si dixerimus ad eosdem annos hoc pertinere, non tanto tempore, sed proxiore cum Christo regnum sanctorum reperietur extendi quam diabolus adligari. Profecto enim sancti cum suo rege etiam in ipsa praecipue persecutione regnabunt mala tanta uincentes, quando iam diabolus non erit adligatus, ut eos persequi 15 omnibus uiribus possit. Quo modo ergo ista scriptura eisdem mille annis utrumque determinat, diaboli scilicet adligationem regnumque sanctorum, cum trium annorum et sex mensum interuallo prius desinat adligatio diaboli quam regnum sanctorum in his annis mille cum Christo? Si autem dixerimus 20 paruum persecutionis huius hoc spatium non computandum in mille annis, sed eis inpletis potius adiciendum, ut proprie possit intellegi, quod, cum dixisset: Sacerdotes Dei et Christi regnabunt cum eo mille annis, adiecit: Et cum finiti fuerint mille anni, soluetur satanas de 25 custodia sua; isto enim modo et regnum sanctorum et uinculum diaboli simul cessatura esse significat. ut deinde persecutionis illius tempus nec ad sanctorum regnum nec ad custodiam satanae, quorum utrumque in mille annis est, per-

5 p. 445, 13 6 Dan. 12

3 sit annumer. p 7 erit om. b 10 extraxit g; sit extra v ambigimus b 15 diab. iam Domb. 17 annis mille e 18 mensuum b g p a Domb.; mensium a e p v 20 mille annis v 22 ut] et p 24 cum illo, in marg. eo, e

tinere, sed superadditum et extra computandum esse credatur: cogemur fateri sanctos in illa persecutione regnatos non esse cum Christo; sed quis audeat tunc cum illo non regnatura sua membra, quando ei maxime adque fortissime cohaerebunt, et quo tempore, quanto erit acrior inpetus belli, tanto maior gloria non cedendi, tanto densior corona martyrii? Aut si propter tribulationes, quas passuri sunt, non dicendi sunt regnaturi: consequens erit, ut etiam superioribus diebus in eisdem mille annis, quicumque tribulabantur sanctorum, eo ipso tempore tribulationis suae cum Christo non regnasse dicantur; ac per hoc et illi, quorum animas auctor libri huius uidisse se scribit occisorum propter testimonium Iesu et propter uerbum Dei, non regnabant cum Christo, quando patiebantur persecutionem, et ipsi regnum Christi non erant, quos Christus excellentius possidebat. Absurdissimum id quidem et omni modo auersandum. Sed certe animae uictrices gloriosissimorum martyrum omnibus doloribus ac laboribus superatis adque finitis, postea quam mortalia membra posuerunt, cum Christo utique regnauerunt et regnant, donec finiantur mille anni, ut postea receptis etiam corporibus iam immortalibus regnent. Proinde tribus illis annis adque dimidio animae occisorum pro eius martyrio, et quae antea de corporibus exierunt, et quae ipsa nouissima persecutione sunt exiturae, regnabunt cum illo, donec finiatur mortale saeculum et ad illud regnum, ubi mors non erit, transeat. Quocirca cum Christo regnantium sanctorum plures anni erunt quam uinculi diaboli adque custodiae, quia illi cum suo rege Dei filio iam diabolo non ligato etiam per tres illos annos ac semissem regnabunt. Remanet igitur, ut, cum audimus: Sacer-

29 Apoc. 20, 6 sq.

3 *interpunctione mutata scripsi*: sed quis audeat (*sc.* fateri). audeat *b e g p*; audiat *a p a Domb.*; audeat dicere *e v* 6 non cedendi] credendi *p* 7 cedendi *e* 9 tribulabantur *e g*; tribulabuntur *a b*; tribulantur *p p a* 13 et *om. g¹* 16 aduersandum *e* 17 ac] *a p* 27 uinculis *p*; uincula *b* et cust. *v* 29 semisse *g*

dotes Dei et Christi regnabunt cum eo mille annis, et cum finiti fuerint mille anni, soluetur satanas de custodia sua, aut non regni huius sanctorum intellegamus annos mille finiri, sed uinculi diaboli adque custodiae, ut annos mille, id est annos omnes suos, quaeque pars habeat 5 diuersis ac propriis prolixitatibus finiendos, amp iore sanctorum regno, breuiore diaboli uinculo; aut certe, quoniam trium annorum et sex mensum breuissimum spatium est, computari noluisse credatur, siue quod minus satanae uinculum, siue quod amplius uidetur regnum habere sanctorum, sicut de 10 quadringentis annis in sexto decimo huius operis uolumine disputau; quoniam plus aliquid erant, et tamen quadringenti sunt nuncupati; et talia saepe reperiuntur in litteris sacris, si quis aduertat.

CAPUT XIII.

15

De damnatione diaboli cum suis et per recapitulationem de resurrectione corporea omnium mortuorum et de iudicio ultimae retributionis.

Post hanc autem commemorationem nouissimae persecutionis breuiter complectitur totum, quod ultimo iam iudicio 20 diabolus et cum suo principe ciuitas inimica passura est. Dicit enim: Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum. Bestiam bene intellegi ipsam inpiam 25 ciuitatem supra diximus. Pseudopropheta uero eius aut Antichristus est aut imago illa, id est figmentum, de quo ibi locuti sumus. Post haec ipsum nouissimum iudicium, quod

11 II. p. 168, 30 22 Apoc. 20, 9 sq.

1 cum illo *v* 3 huius *om. ρ* 4 uinculum *b* 5 omnes annos *g*
 8 mensum *e*; mensuum *ρ¹a*; mensium *abgp* 13 alia *g* 21 ciuitate *b*
 23 sulphuris *eρ* et bestia *codd.*; et *om. v* 24 pseudoprophete *a*
 25 bene bestiam *a* intellige ipsam imp. ciuitatem quam supra *a*
 26 supra iam diximus *v* Pseudo uero propheta *v*

erit in secunda resurrectione mortuorum, quae corporum est. recapitulando narrans quo modo sibi fuerit reuelatum: Et uidi, inquit, thronum magnum et candidum et sedentem super eum, cuius a facie fugit caelum et terra, et locus eorum inuentus non est. Non ait: 'Vidi thronum magnum et candidum et sedentem super eum, et ab eius facie fugit caelum et terra', quoniam non tunc factum est, id est, antequam esset de uiuis et mortuis iudicatum; sed eum se uidisse dixit in throno sedentem, a cuius facie fugit caelum et terra, sed postea. Peracto quippe iudicio, tunc esse desinet hoc caelum et haec terra, quando incipiet esse caelum nouum et terra noua. Mutatione namque rerum, non omni modo interitu transibit hic mundus. Unde et apostolus dicit: Praeterit enim figura huius mundi, uolo uos sine sollicitudine esse. Figura ergo praeterit, non natura. Cum ergo se Iohannes uidisse dixisset sedentem super thronum, cuius a facie, quod postea futurum est, fugit caelum et terra: Et uidi, inquit, mortuos magnos et pusillos, et aperti sunt libri; et alius liber apertus est, qui est uitae uniuscuiusque; et iudicati sunt mortui ex ipsis scripturis librorum secundum facta sua. Libros dixit esse apertos et librum; sed librum cuius modi non tacuit: Qui est, inquit, uitae uniuscuiusque. Ergo illi libri, quos priore loco posuit, intellegendi sunt sancti, et ueteres et noui, ut in illis ostenderetur, quae Deus fieri sua mandata iussisset; in illo autem, qui est uitae uniuscuiusque, quid horum quisque non fecisset siue fecisset. Qui liber si carnaliter cogitetur, quis eius magnitudinem aut longitudinem ualeat aestimare? Aut quanto tempore legi poterit liber, in quo scriptae sunt uniuersae uitae uniuersorum? An tantus angelorum numerus aderit, quantus hominum erit, et

2 Apoc. 20, 10 sq. 14 1. Cor. 7, 31 sq. 18 Apoc. 20, 12

2 fuerit sibi *v* 5 uidi tunc *p* 6 et sed. super eum *om. g* 8 id est *om. b* iudicatum est *e* 9 in *om. e* 13 et *om. p* 14 dicit *a b g p ρ Domb.*; ait *e v* 16 iohannes se *b* 17 a cuius *v* 24 priori *e*

uitam suam quisque ab angelo sibi adhibito audiet recitari? Non ergo unus liber erit omnium, sed singuli singulorum. Scriptura uero ista unum uolens intellegi: Et alius, inquit, liber apertus est. Quaedam igitur uis est intellegenda diuina, qua fiet, ut cuique opera sua, uel bona uel mala, 5 cuncta in memoriam reuocentur et mentis intuitu mira celebritate cernantur, ut accuset uel excuset scientia conscientiam adque ita simul et omnes et singuli iudicentur. Quae nimirum uis diuina libri nomen accepit. In ea quippe quodam modo legitur, quidquid ea faciente recolitur. Ut autem osten- 10 dat, qui mortui iudicandi sint, pusilli et magni, recapitulando dicit tamquam ad id rediens, quod praeterierat potiusue distulerat: Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant. et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant. Hoc procul dubio prius factum est, quam 15 essent mortui iudicati; et tamen illud prius dictum est. Hoc est ergo quod dixi, recapitulando eum ad id redisse quod intermiserat. Nunc autem ordinem tenuit, adque ut explicaretur ipse ordo, commodius etiam de iudicatis mortuis, quod iam dixerat, suo repetiuit loco. Cum enim dixisset: Et ex- 20 hibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant: mox addidit quod paulo ante posuerat: Et iudicati sunt singuli secundum facta sua. Hoc est enim quod supra dixerat: Et iudicati sunt mortui secundum 25 facta sua.

13 Apoc. 20, 13

2 omnibus sed singulis *e* 7 excuset *g* 9 diuini *b* 11 sunt *e p*
 13 et 21 mare mortuos *v* 17 rediisse *v* 22 mortuos suos *e* 24 *sq.*
 Hoc usque ad facta sua *om. e*

CAPUT XV.

Qui sint mortui, quos ad iudicium exhibuit mare,
uel quos mors et inferi reddiderunt.

Sed qui sunt mortui, quos exhibuit mare, qui in eo erant?
5 Neque enim qui in mari moriuntur, non sunt in inferno, aut
corpora eorum seruantur in mari, aut, quod est absurdus,
mare habebat bonos mortuos et infernus malos. Quis hoc
putauerit? Sed profecto conuenienter quidam hoc loco mare
pro isto saeculo positum accipiunt. Cum ergo et quos hic
10 inueniet Christus in corpore constitutos simul significaret
cum eis, qui resurrecturi sunt, iudicandos, etiam ipsos mor-
tuos appellauit, et bonos, quibus dicitur: Mortui enim
estis, et uita uestra abscondita est cum Christo
in Deo, et malos, de quibus dicitur: Sine mortuos sepe-
15 lire mortuos suos. Possunt mortui etiam propter hoc dici,
quod mortalia gerunt corpora; unde apostolus: Corpus qui-
dem, inquit, mortuum est propter peccatum; spiri-
tus autem uita est propter iustitiam, utrumque in
homine uiuente adque in hoc corpore constituto esse demon-
20 strans, et corpus mortuum et spiritum uitam. Nec tamen
dixit corpus mortale, sed mortuum, quamuis eadem paulo
post etiam mortalia corpora, sicut usitatius uocantur, appellet.
Hos ergo mortuos exhibuit mare, qui in eo erant, id est,
exhibuit homines hoc saeculum, quicumque in eo erant, quia
25 nondum obierant. Et mors et infernus, inquit, reddide-
runt mortuos, quos in se habebant. Mare exhibuit,
quia, sicut inuenti sunt, adfuerunt; mors uero et infernus
reddiderunt, quoniam uitae, de qua iam exierant, reuocarunt.
Nec frustra fortasse non satis fuit ut diceret mors aut
30 infernus, sed utrumque dictum est: mors propter bonos,
qui tantummodo mortem perpeti potuerunt, non et infernum;

12 Col. 3, 3 14 Mt. 8, 22 16 Rom. 8, 10

2 exhibuit *g* 11 iis *v* 14 sepellire *e* 19 uiuere *e* in *om.* *b*
26 exhibuit *e* 29 mors *usque ad* dictum est *in marg.* *g*

infernus autem propter malos, qui etiam poenas apud inferos pendunt. Si enim non absurde credi uideatur antiquos etiam sanctos, qui uenturi Christi tenuerunt fidem, locis quidem a tormentis in piorum remotissimis, sed apud inferos fuisse, donec eos inde Christi sanguis et ad ea loca descensus erueret, profecto deinceps boni fideles effuso illo pretio iam redempti prorsus inferos nesciunt, donec etiam receptis corporibus bona recipiant, quae merentur. Cum autem dixisset: Et iudicati sunt singuli secundum facta sua, breuiter subiecit, quem ad modum fuerint iudicati: Et mors et infernus, inquit, missi sunt in stagnum ignis, his nominibus significans diabolum, quoniam mortis est auctor infernarumque poenarum, uniuersamque simul daemonum societatem. Hoc est enim quod supra euidentius praecipiendo iam dixerat: Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris. Quod uero ibi obscurius adiunxerat dicens: Quo et bestia et pseudo-propheta, hic apertius: Et qui non sunt, inquit, inuenti in libro uitae scripti, missi sunt in stagnum ignis. Non Deum liber iste commemorat, ne obliuione fallatur; sed praedestinationem significat eorum, quibus aeterna dabitur uita. Neque enim nescit eos Deus et in hoc libro legit, ut sciat; sed potius ipsa eius praescientia de illis, quae falli non potest, liber est uitae, in quo sunt scripti, id est ante praecogniti.

25

CAPUT XVI.

De caelo nouo et terra noua.

Finito autem iudicio, quo praenuntiauit iudicandos malos, restat ut etiam de bonis dicat. Iam enim explicauit quod

17 Apoc. 20, 14 sq.

5 sanguis Christi *v* 10 quemamodum *g* 13 infernarumque *e g p*;
 et infernarum *v Domb.* 16 sulphuris *e p* ibi uero *v* 20 non
 dñm, *in marg.* dum, *e*; nondum *b* 22 legit *a e g p v*; legitur *b p a Domb.*

breuiter a Domino dictum est: Sic ibunt isti in supplicium aeternum; sequitur ut explicet, quod etiam ibi conec-
tatur: Iusti autem in uitam aeternam. Et uidi,
inquit, caelum nouum et terram nouam. Nam pri-
5 mum caelum et terra recesserunt, et mare iam
non est. Isto fiet ordine, quod superius praeoccupando iam
dixit, uidisse se super thronum sedentem, cuius a facie fugit
caelum et terra. Iudicatis quippe his, qui scripti non sunt in
libro uitae, et in aeternum ignem missis (qui ignis cuius
10 modi et in qua mundi nel rerum parte futurus sit, hominem
scire arbitror neminem, nisi forte cui Spiritus diuinus ostendit),
tunc figura huius mundi mundanorum ignium conflagra-
tione praeteribit, sicut factum est mundanarum aquarum inun-
datione diluuium. Illa itaque, ut dixi, conflagratione mundana
15 elementorum corruptibilium qualitates, quae corporibus nostris
corruptilibus congruebant, ardendo penitus interibunt, adque
ipsa substantia eas qualitates habebit, quae corporibus immor-
talibus mirabili mutatione conueniant; ut scilicet mundus in
melius innouatus apte adcommodetur hominibus etiam carne
20 in melius innouatis. Quod autem ait: Et mare iam non
est: utrum maximo illo ardore siccetur an et ipsum uertatur
in melius, non facile dixerim. Caelum quippe nouum et ter-
ram nouam futuram legimus, de mari autem nouo aliquid
me uspiam legisse non recolo; nisi quod in hoc eodem libro
25 reperitur: Tamquam mare nitreum simile crystallo.
Sed tunc non de isto fine saeculi loquebatur, nec proprie
dixisse uidetur mare, sed tamquam mare. Quamuis et nunc,
sicut amat prophetica locutio propriis uerbis translata miscere
ac sic quodam modo uelare quod dicitur, potuit de illo mari

1 Mt. 25, 46 3 Apoc. 21, 1 25 ib. 4, 6. 15, 2

1 sic mss.; om. v isti] iniusti g 5 et terra mss.; et prima terra v
6 ordine fiet p 7 a cuius v 11 scire hic omissum infra post ostendit
correctoris manu insertum est, e Spiritus om. p diuinitus
ostenditur p 14 mundanae b 25 cristallum g 28 amat om. b
29 ac si b

dicere: Et mare iam non est, de quo supra dixerat: Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant. Iam enim tunc non erit hoc saeculum nita mortalium turbulentum et procellosum, quod maris nomine figuravit.

CAPUT XVII.

5

De ecclesiae glorificatione sine fine post finem.

Et ciuitatem, inquit, magnam Hierusalem nouam uidi descendentem de caelo a Deo, aptatam, quasi nouam nuptam ornatam marito suo. Et audiui uocem magnam de throno dicentem: Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, et habitabit cum eis. et erunt ipsi populus eius, et ipse Deus erit cum eis. Et absterget omnem lacrimam ab oculis eorum; et mors iam non erit neque luctus neque clamor. sed nec dolor ullus, quia priora abierunt. Et dixit sedens in throno: Ecce noua facio omnia. De caelo descendere ista ciuitas dicitur, quoniam caelestis est gratia, qua Deus eam fecit. Propter quod ei dicit etiam per Esaiam: Ego sum Dominus faciens te. Et de caelo quidem ab initio sui descendit, ex quo per huius saeculi tempus gratia Dei desuper ueniente per lauacrum regenerationis in Spiritu sancto misso de caelo subinde cines eius adrescunt. Sed per iudicium Dei, quod erit nouissimum per eius filium Iesum Christum, tanta eius et tam noua de Dei munere claritas apparebit, ut nulla remaneant uestigia uetustatis; quando quidem et corpora ad incorruptionem adque immortalitatem nouam ex uetere corruptione ac mortalitate transibunt. Nam hoc de isto tempore accipere, quo regnat cum rege suo mille

7 Apoc. 21, 2 sqq. 19 Esai. 45, 8

2 mare mortuos *v* 3 uitae *e* 11 habitauit *b* 12 ipsi erunt *v*
 13 absterget *b e g p a* *Dom b*; absterget deus *a p v* sanctorum eorum *p*
 15 ullus dolor *v* 18 *ci om. b* / *iesaiam, ex feiam corr., g* 20 sui
om. b 23 erit] ei *e* 24 sed tam *b* 25 uetust. uestigia *v* 27 atque
 mort. *v* 28 quod *g* regnant *e*

annis, inpudentiae nimiae mihi uidetur, cum apertissime dicat:
 Absterget omnem lacrimam ab oculis eorum: et
 mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed
 nec dolor ullus. Quis uero tam absurdus et obstina-
 5 tissima contentione uesanus, qui audeat adfirmare in huius
 mortalitatis aerumnis, non dico populum sanctum, sed unum-
 quemque sanctorum, qui hanc uel ducat uel ducturus sit uel
 duxerit uitam, nullas habentem lacrimas et dolores: cum
 potius quanto est quisque sanctior et desiderii sancti plenior,
 10 tanto sit eius in orando fletus uberior? An non est uox
 ciuitatis supernae Hierusalem: Factae sunt mihi lacri-
 mae meae panis die ac nocte, et: Lauabo per
 singulas noctes lectum meum, in lacrimis meis
 stratum meum rigabo, et: Gemitus meus non est
 15 absconditus a te, et: Dolor meus renouatus est?
 Aut uero non eius filii sunt, qui ingemescunt grauati, in quo
 nolunt spoliari, sed superuestiri, ut absorbeatur mortale a
 uita? Nonne ipsi sunt, qui primitias habentes Spiritus in
 semet ipsis ingemescunt, adoptionem exspectantes, redemptio-
 20 nem corporis sui? An ipse apostolus Paulus non erat super-
 nus Hierosolymitanus, uel non multo magis hoc erat, quando
 pro Israelitis carnalibus fratribus suis tristitia illi erat magna
 et continuus dolor cordi eius? Quando autem mors uon erit
 in ista ciuitate, nisi quando dicetur: Ubi est, mors, con-
 25 tentio tua? Ubi est, mors, aculeus tuus? Aculeus
 autem mortis est peccatum. Quod tunc utique non erit,

11 Ps. 41, 4 12 ib. 6, 7 14 ib. 37, 10 15 ib. 38, 3
 16 2. Cor. 5, 4 18 Rom. 8, 23 22 Rom. 9, 2 24 1. Cor.
 15, 55 sq.

1 inpudentia cui iae (*sic*) *g* 2 abstergit *g* absterget deus *a b v*
 4 ullus dolor *v* et] aut *a* 8 nullus *g*¹ 9 quisque est *v* 11 ciui-
 tatis *e g*; cuius *b v Domb.*; *om. p* 12 panes *p* 13 in *om. p* 16 ge-
 mescunt *ρ* in *om. p* 17 spoliari *a e g p ρ*; exspoliari *v Domb.* abscon-
 deatur ⁿ mortali uita, ^a *n et a m. 2 superscript., b* mortale hoc *ρ Domb.*
 18 ipsos *e* 22 fratribus carnal. *v* 23 cordis *g* 26 peccatum est *e*

quando dicitur: Ubi est? Nunc uero non quilibet infimus
 cuius illius ciuitatis, sed idem iste Iohannes in epistula sua
 clamat: Si dixerimus, quia peccatum non habemus,
 nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est.
 Et in hoc quidem libro, cuius nomen est apocalypsis, obscure 5
 multa dicuntur, ut mentem legentis exercent, et pauca in
 eo sunt, ex quorum manifestatione indagentur cetera cum
 labore; maxime quia sic eadem multis modis repetit, ut alia
 adque alia dicere uideatur, cum aliter adque aliter haec ipsa
 dicere uestigetur. Verum in his uerbis, ubi ait: Absterget 10
 omnem lacrimam ab oculis eorum, et mors iam
 non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor
 ullus, tanta luce dicta sunt de saeculo futuro et de inmortalitate
 adque aeternitate sanctorum (tunc enim solum adque
 ibi solum ista non erunt), ut nulla debeamus in litteris sacris 15
 quaerere uel legere manifesta, si haec putauerimus obscura.

CAPUT XVIII.

Quid apostolus Petrus de nouissimo Dei iudicio
 praedicarit.

Nunc iam uideamus, quid etiam apostolus Petrus de hoc 20
 iudicio scripserit: Venient, inquit, in nouissimo dierum
 inlusione inludentes, secundum proprias concupi-
 scentias suas euntes et dicentes: Ubi est promissum
 praesentiae ipsius? Ex quo enim patres dormierunt,
 sic omnia perseuerant ab initio creaturae. Latet enim 25
 illos hoc uolentes, quia caeli erant olim et terra de
 aqua, et per aquam constituta Dei uerbo, per quae,
 qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperiit. Qui

3 1. Io. 1, 8 21 2. Petr. 3, 3 sqq.

1 infimus *ap a v*; infirmus *b e g p Domb*. 2 iste *e g p*; ipse *v Domb*
 4 decipimus *a b a* 6 exercent *g* 7 et cetera *b* 10 Absterget
 Deus *v* 12 ullus dolor *v* 13 de immortalitate *b e g p*; de *om. v Domb*.
 22 inlusiones *b*; inlusores, ores *m. 2 in ras.*, *e* illudentes in illusione *p*
 27 per quē *ex* per quē *corr.*, *g*; per quē *e p*

antem nunc sunt caeli et terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum in piorum. Hoc unum uero non lateat uos, carissimi, quia unus dies apud Dominum sicut mille
 5 anni et mille anni sicut dies unus. Non tardat Dominus promissum, sicut quidam tarditatem existimant; sed patienter fert propter nos, nolens aliquem perire, sed omnes in paenitentiam conuerti. Veniet autem dies Domini ut fur, in quo caeli magno inpetu trans-
 10 current, elementa autem ardentia resoluentur et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur. His ergo omnibus pereuntibus quales oportet esse uos in sanctis conuersationibus exspectantes et properantes ad praesentiam diei Domini, per quam caeli arden-
 15 tes soluentur et elementa ignis ardore decoquentur? Nouos uero caelos et terram nouam secundum promissa ipsius exspectamus, in quibus iustitia inhabitat. Nihil hic dixit de resurrectione mortuorum, sed sane de perditione mundi huius satis. Ubi etiam commemorans factum
 20 ante diluuium uidetur admonuisse quodam modo, quatenus in fine huius saeculi mundum istum peritulum esse credamus. Nam et illo tempore perisse dixit, qui tunc erat, mundum; nec solum orbem terrae, uerum etiam caelos, quos utique istos aërios intellegimus, quorum locum ac spatium tunc
 25 aqua crescendo superauerat. Ergo totus aut paene totus aer iste uentosus (quod caelum uel potius caelos uocat, sed utique istos imos, non illos supremos, ubi sol et luna et sidera constituta sunt) conuersus fuerat in umidam qualitatem adque hoc modo cum terra perierat, cuius terrae utique prior

1 tunc. t m. 2 in ras., g ac terra b 2 die b 3 iniquorum b
 4 deum e 6 quidem g exestimant g¹ 8 patientiam e 9 magno
 om. g¹ 12 uos esse b e 13 et proper. om. b 15 dequoquentur g
 17 eius e 19 huius om. p 21 saeculi huius g 24 intellegimus.....
 aqua in marg. g 25 aer.....caelos in marg. g 27 istos utique v
 immo b

facies fuerat deleta diluuiο. Qui autem nunc sunt, inquit, caeli et terra, eodem uerbo repositi sunt, igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum. Proinde qui caeli et quae terra, id est, qui mundus pro eo mundo, qui diluuiο periit, ex eadem aqua repositus est, ipse igni nouissimo reseruatur in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum. Nam et hominum propter magnam quandam commutationem non dubitat dicere perditionem futuram, cum tamen eorum quamuis in aeternis poenis sit mansura natura. Quaerat forsitan aliquis, si post factum iudicium iste mundus ardebit, antequam pro illo caelum nouum et terra noua reponatur, eo ipso tempore conflagrationis eius ubi erunt sancti, cum eos habentes corpora in aliquo corporali loco esse necesse sit. Possumus respondere futuros eos esse in superioribus partibus, quo ita non adscendet flamma illius incendii, quem ad modum nec unda diluuii. Talia quippe illis inerunt corpora, ut illic sint, ubi esse uoluerint. Sed nec ignem conflagrationis illius pertimescent immortales adque incorruptibiles facti, si uirorum trium corruptibilia corpora adque mortalia in camino ardenti inlaesa niuere potuerunt.

CAPUT XVIII.

Quid apostolus Paulus Thessalonicensibus scripserit de manifestatione Antichristi, cuius tempus dies Domini subsequetur.

Multas euangelicas apostolicasque sententias de diuino isto iudicio nouissimo nideo mihi esse praetereundas, ne hoc nolumen in nimiam longitudinem pronoluatur; sed nullo modo est praetereundus apostolus Paulus, qui scribens ad

19 Dan. 3, 25

3 die *e* 11 mundus iste *v* 14 sit| est *z*¹ 15 esse eos *b* 18 pertimescerent *e* 19 si *mss.*; sicut *v* 20 u. uere inlaesa *v* 25 subsequitur *p* 28 protendatur *a* 29 Paulus *om. b*

Thessalonicenses: Rogamus, inquit, uos, fratres, per aduentum Domini nostri Iesu Christi et nostrae congregationis in ipsum, ut non cito moueamini mente neque terreamini neque per spiritum neque
 5 per uerbum neque per epistolam tamquam per nos, quasi instet dies Domini, ne quis uos seducat ullo modo; quoniam nisi uenerit refuga primum et reuelatus fuerit homo peccati, filius interitus, qui aduersatur et superextollitur supra omne,
 10 quod dicitur Deus aut quod colitur, ita ut in templo dei sedeat, ostentans se tamquam sit Deus. Non retinetis in memoria, quod adhuc cum essem apud uos haec dicebantur uobis? et nunc quid detineat scitis, ut reueletur in suo tempore. Iam
 15 enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat; et tunc reuelabitur iniquus, quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui, et euacuabit in lumen praesentiae suae eum, cuius est praesentia secundum operationem satanae, in omni uirtute et
 20 signis et prodigiis mendacii et in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt, pro eo quod dilectionem ueritatis non receperunt, ut salui fierent. Et ideo mittet illis Deus operationem erroris, ut
 25 credant mendacio et iudicentur omnes, qui non crediderunt ueritati, sed consenserunt iniquitati.

Nulli dubium est eum de Antichristo ista dixisse, diemque iudicii (hunc enim appellat diem Domini) non esse uentu-

1 2. Thess. 2, 1 sqq.

3 in id ipsum *p* 4 perterreamini *b* 5 per nos *e¹ g¹ p ρ¹ α Domb.*;
 per nos missam *a b e² g² v* 10 in templo dei *a b e g p*; dei *om. v Domb.*
 11 ostendens *g* *sc sup. lin. g* 12 memoriam *b* cum adhuc *p*
 essent *b* 13 dicebantur *p ρ α Domb.*; dicebam/// *e*; dicebam *a b g v*
 qui *b* 14 ut] et *b* 18 auacuabitur *g* 24 mittit *g* 25 ut iudic. *e*
 27 die/que, in *eras.*, *e*

rum, nisi ille prior uenerit, quem refugam uocat, utique a Domino Deo. Quod si de omnibus impiis merito dici potest, quanto magis de isto! Sed in quo templo Dei sit sessurus, incertum est; utrum in illa ruina templi, quod a Salomone rege constructum est, an uero in ecclesia. Non enim tem- 5
plum alicuius idoli aut daemonis templum Dei apostolus diceret. Unde nonnulli non ipsum principem, sed uniuersum quodam modo corpus eius, id est ad eum pertinentem hominum multitudinem, simul cum ipso suo principe hoc loco intellegi Antichristum uolunt; rectiusque putant etiam Latine 10
dici, sicut in Graeco est, non in templo Dei, sed in templum Dei sedeat, tamquam ipse sit templum Dei, quod est ecclesia; sicut dicimus; 'Sedet in amicum', id est uelut amicus, uel si quid aliud isto locutionis genere dici solet. Quod autem ait: Et nunc quid detineat scitis, 15
id est, quid sit in mora, quae causa sit dilationis eius, ut reueletur in suo tempore, scitis: quoniam scire illos dixit, aperte hoc dicere noluit. Et ideo nos, qui nescimus quod illi sciebant, peruenire cum labore ad id, quod sensit apostolus, cupimus nec ualemus; praesertim quia et illa, quae 20
addidit, hunc sensum faciunt obscuriorem. Nam quid est: Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat; et tunc reuelabitur iniquus? Ego prorsus quid dixerit me fateor ignorare. Suspiciones tamen hominum, quas uel 25
audire uel legere potui, non tacebo.

Quidam putant hoc de imperio dictum fuisse Romano, et propterea Paulum apostolum non id aperte scribere uoluisse, ne calumniam uidelicet incurreret, quod Romano imperio male optauerit, cum speraretur aeternum; ut hoc quod dixit: Iam 30
enim mysterium iniquitatis operatur, Neronem no-

8 ad eundem *g* 10 potant *g* 11 *sq.* in templom *g* 19 sentit *e*
21 addit *g* 23 quo *p* 24 nunc *e* 25 suspetiones *g*¹ 28 aperte,
ex oportet correctum, e 30 con *e*

luerit intellegi, cuius iam facta uelut Antichristi uidebantur. Unde nonnulli ipsum resurrecturum et futurum Antichristum suspicantur; alii uero nec occisum putant, sed subtractum potius, ut putaretur occisus, et uiuum occultari in uigore
 5 ipsius aetatis, in qua fuit, cum crederetur exstinctus, donec suo tempore reueletur et restituatur in regnum. Sed multum mihi mira est haec opinantium tanta praesumptio. Illud tamen, quod ait apostolus: Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat, non absurde de ipso Romano imperio
 10 creditur dictum, tamquam dictum sit: 'Tantum qui modo imperat imperet, donec de medio fiat', id est de medio tollatur. Et tunc reuelabitur iniquus, quem significari Antichristum nullus ambigit. Alii uero et quod ait: Quid detineat scitis et mysterium operari iniquitatis
 15 non putant dictum nisi de malis et fictis, qui sunt in ecclesia, donec perueniant ad tantum numerum, qui Antichristo magnum populum faciat; et hoc esse mysterium iniquitatis, quia uidetur occultum; hortari autem apostolum fideles, ut in fide quam tenent tenaciter perseuerent, dicendo: Tantum
 20 qui modo tenet teneat, donec de medio fiat, hoc est, donec exeat de medio ecclesiae mysterium iniquitatis, quod nunc occultum est. Ad ipsum enim mysterium pertinere arbitrantur, quod ait in epistula sua Iohannes euangelista: Pueri, nouissima hora est; et sicut audistis, quod
 25 Antichristus sit uenturus, nunc autem Antichristi multi facti sunt; unde cognoscimus quod nouissima sit hora. Ex nobis exierunt; sed non erant ex nobis. Quod si fuissent ex nobis, permansissent utique nobiscum. Sicut ergo ante finem in hac
 30 hora. inquam, quam Iohannes nouissimam dicit, exierunt

24 1. Io. 2, 18 sq.

2 ipsum] posuī g 6 et] ut g 8 ut qui e quo p 9 dimedio g
 11 fiat id est de medio om. b 13 et om. g 14 et om. g¹ operatur g
 16 perueniat p 17 est b 18 ortari g; hortatur b 22 tunc b
 30 ora g; om. e

multi haeretici de medio ecclesiae, quos multos dicit Antichristos: ita omnes tunc inde exhibunt, qui non ad Christum, sed ad illum nouissimum Antichristum pertinebunt. et tunc reuelabitur.

Alius ergo sic, alius autem sic apostoli obscura uerba con- 5
 iectant; quod tamen eum dixisse non dubium est: non ueniet
 ad uiuos et mortuos iudicandos Christus, nisi prius uenerit
 ad seducendos in anima mortuos aduersarius eius Antichristus;
 quamuis ad occultum iam iudicium Dei pertineat, quod ab
 illo seducentur. Praesentia quippe eius erit, sicut dictum 10
 est, secundum operationem satanae in omni uirtute
 et signis et prodigiis mendacii et in omni seduc-
 tione iniquitatis his, qui pereunt. Tunc enim sol-
 uetur satanas et per illum Antichristum in omni sua uirtute
 mirabiliter quidem, sed mendaciter operabitur. Quae solet 15
 ambigi utrum propterea dicta sint signa et prodigia mendacii,
 quoniam mortales sensus per phantasmata decepturus est, ut
 quod non facit facere uideatur, an quia illa ipsa, etiamsi
 erunt uera prodigia, ad mendacium pertrahent credituros non
 ea potuisse nisi diuinitus fieri, uirtutem diaboli nescientes, 20
 maxime quando tantam, quantam numquam habuit, acceperit
 potestatem. Non enim quando de caelo ignis cecidit et tan-
 tam familiam cum tantis gregibus pecorum sancti Iob uno
 inpetu absumsit et turbo inruens et domum deiciens filios
 eius occidit, phantasmata fuerunt; quae tamen fuerunt opera 25
 satanae, cui Deus dederat hanc potestatem. Propter quid
 horum ergo dicta sint prodigia et signa mendacii, tunc potius
 apparebit. Sed propter quodlibet horum dictum sit, seducentur
 eis signis adque prodigiis, qui seduci merebuntur, pro
 eo quod dilectionem, inquit, ueritatis non recepe- 30
 runt, ut salui fierent. Nec dubitauit apostolus addere

1 eretici *g* 5 uero *a* coniectant *abgav*; coniectat *epρ Domb.*
 8 eius *om. b* 16 dicta, ⁿ ut *e* sunt *b* 20 ea *om. b* diabuli *g*
 21 nequam *b* 26 quod *g²p* 27 horum *usque ad dictum sit l.* 28 *corr.*
manu in marg. g 30 ueritatis inquit *v*

ac dicere: Ideo mittet illis Deus operationem erroris ut credant mendacio. Deus enim mittet, quia Deus diabolum facere ista permittet, iusto ipse iudicio, quamuis faciat ille iniquo malignoque consilio: Ut iudicentur, 5 inquit, omnes, qui non crediderunt ueritati, sed consenserunt iniquitati. Proinde iudicati seducentur et seducti iudicabuntur. Sed iudicati seducentur illis iudiciis Dei occulte iustis, iuste occultis, quibus ab initio peccati rationalis creaturae numquam iudicare cessauit; seducti autem 10 iudicabuntur nouissimo manifestoque iudicio per Christum Iesum, iustissime iudicaturum, iniustissime iudicatum.

CAPUT XX.

Quid idem apostolus in prima ad eosdem epistula de resurrectione docuerit mortuorum.

15 Sed hic apostolus tacuit de resurrectione mortuorum; ad eosdem autem scribens in epistula prima: Nolumus, inquit, ignorare uos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini, sicut et ceteri, qui spem non habent. Nam si credimus, quod Iesus mortuus est et resurrexit: 20 ita et Deus eos, qui dormierunt per Iesum, adducet cum illo. Hoc enim uobis dicimus in uerbo Domini, quia nos uiuentes, qui reliqui sumus in aduentum Domini, non praeueniemus eos, qui ante dormierunt; quoniam ipse Dominus in iussu et in uoce archangeli 25 et in tuba Dei descendet de caelo, et mortui in Christo resurgent primo; deinde nos uiuentes, qui reliqui sumus, simul cum illis rapiemur in nubibus in ob-

16 1. Thess. 4, 13 sq.

1 et dicere *v* operationem . . . mendacio *corr. manu in marg. g*
 3 permittit *e* ipso *ep* 4 ille faciat *p* 8 rationali scripturae *g*
 9 cessabit *b* 10 Iesum Christum *v* 13 apostolus paulus ad eosdem
 epistula secunda *p* 14 docuerit mortuorum *gf*; mort. doc. *p q v* 19 et
 resurrexit *om. b* 21 cum eo *v* 24 et *om. b* 25 de scendit *b*
 26 primo *p p α v*; primi *a b e g*

uiam Christi in aera, et ita semper cum Domino erimus. Haec uerba apostolica resurrectionem mortuorum futuram, quando ueniet Christus, utique ad uiuos et mortuos iudicandos, praeclarissime ostendunt.

Sed quaeri solet, utrum illi, quos hic uiuentes inuenturus 5
est Christus, quorum personam in se adque illos, qui tunc
secum uiuebant, transfigurabat apostolus, numquam omnino
morituri sint, an ipso temporis puncto, quo cum resurgenti-
bus rapiuntur in nubibus in obuiam Christo in aera, ad
immortalitatem per mortem mira celeritate transibunt. Neque 10
enim dicendum est fieri non posse, ut, dum per aera in
sublime portantur, in illo spatio et moriantur et reuiuiscant.
Quod enim ait: Et ita semper cum Domino erimus, non
sic accipiendum est, tanquam in aere nos dixerit semper
cum Domino esse mansuros; quia nec ipse utique ibi manebit, 15
quia ueniens transiturus est; uenienti quippe ibitur obuiam,
non manenti; sed ita cum Domino erimus, id est, sic
erimus habentes corpora sempiterna, ubicumque cum illo
fuerimus. Ad hunc autem sensum, quo existimemus etiam
illos, quos hic uiuos inuenturus est Dominus, in ipso paruo 20
spatio et passuros mortem et accepturos immortalitatem, ipse
apostolus nos uidetur urgere, ubi dicit: In Christo omnes
uiuificabuntur; cum alio loco de ipsa loquens resurrectione
corporum dicat: Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi
moriatur. Quo modo igitur, quos uiuentes hic Christus 25
inueniet, per immortalitatem in illo uiuificabuntur, etsi non
moriantur, cum uideamus propter hoc esse dictum: Tu quod
seminas, non uiuificatur, nisi moriatur? Aut si recte
non dicimus seminari nisi ea corpora hominum, quae moriendo

22 1. Cor. 15, 22 24 ib. 36

1 semper *om. a* cum Domino *om. e* 2 futuram mort. *b* 3 Do-
minus Christus *v* 8 sunt *b v* quocumque *b* 9 in *ante* obuiam
om. p 11 per *om. e* 16 qua ueniens *e* / itur, ob *eras., e*
19 extimemus *g* 23 uiuificabitur *a* 24 nisi prius *a* 28 nisi
prius *e a* moriantur *g*

quoquo modo reuertuntur in terram (sicut sese habet etiam illa in transgressorem patrem generis humani diuinitus prolata sententia: Terra es, et in terram ibis): fatendum est istos, quos nondum de corporibus egressos cum ueniet Christus inneniet, et istis uerbis apostoli et illis de genesi non teneri; quoniam sursum in nubibus rapti non utique seminantur, quia nec eunt in terram nec redeunt, siue nullam prorsus experiantur mortem siue paululum in aere moriantur.

Sed aliud rursus occurrit, quod idem dixit apostolus, cum de resurrectione corporum ad Corinthios loqueretur: Omnes resurgemus, uel sicut alii codices habent: Omnes dormiemus. Cum ergo nec resurrectio fieri, nisi mors praecesserit, possit, nec dormitionem possimus illo loco intellegere nisi mortem: quo modo omnes uel dormient uel resurgent, si tam multi, quos in corpore inuenturus est Christus, nec dormient nec resurgent? Si ergo sanctos, qui reperientur Christo ueniente uiuentes eique in obuam rapiuntur, crediderimus in eodem raptu de mortalibus corporibus exituros et ad eadem mox immortalia redituros, nullas in uerbis apostoli patiemur angustias, siue ubi dicit: Tu quod seminas, non uiuificatur, nisi moriatur, siue ubi dicit: Omnes resurgemus aut: Omnes dormiemus; quia nec illi per immortalitatem uiuificabuntur, nisi, quamlibet paululum, tamen ante moriantur, ac per hoc et a resurrectione non erunt alieni, quam dormitione praecedunt, quamuis breuissima, non tamen nulla. Quir autem nobis incredibile uideatur illam multitudinem corporum in aere quodam modo seminari adque ibi protinus immortaliter adque incorruptibiliter reuiuescere, cum credamus, quod

3 Gen. 3, 19 10 1. Cor. 15, 51

1 quo modo *b* reuertentur *g* sese] se *e*; $\bar{e}\bar{e}$ (= esse) *g*
 4 egressus *g* Christus inueniet *om. b* 7 redebunt, *g* 9 dicit *p*
 10 mortuorum *b a* 12 fieri possit nisi mors praecesserit *v*
 13 possumus *b* 16 repperiuntur *e* 17 rapiuntur *g* 23 uiuicabuntur *e*
 24 dormitione praecedunt (praecedent *a*) *mss.*; dormitio praecedit *v*
 26 uidebatur *b*

idem ipse apostolus apertissime dicit. in ictu oculi futuram resurrectionem et in membra sine fine uictura tanta facilitate tamque inaestimabili uelocitate rediturum antiquissimorum cadauerum puluerem? Nec ab illa sententia. qua homini dictum est: Terra es et in terram ibis, futuros illos sanctos arbitremur inmundos, si eorum morientium in terram non recident corpora, sed, sicut in ipso raptu morientur, ita et resurgent, dum ferentur in aera. In terram quippe ibis est 'in hoc ibis amissa uita, quod eras antequam sumeres uitam': id est, hoc eris exanimatus. quod eras antequam esses animatus (terrae quippe insufflauit Deus in faciem flatum uitae. cum factus est homo in animam uiuam); tamquam diceretur: 'Terra es animata, quod non eras: terra eris exanimis, sicut eras'; quod sunt et antequam putrescant omnia corpora mortuorum; quod erunt et illa. si morientur, ubicumque moriantur, cum uita carebunt, quam continuo receptura sunt. Sic ergo ibunt in terram, quia ex uiuis hominibus terra erunt, quem ad modum it in cinerem, quod fit cinis; it in uetustatem. quod fit uetus; it in testam, quod ex luto fit testa; et alia sescenta sic loquimur. Quo modo autem sit futurum. 20 quod nunc pro nostrae ratiunculae uiribus utcumque conicimus, tunc erit potius, ut nosse possimus. Resurrectionem quippe mortuorum futuram et in carne, quando Christus uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos, oportet, si Christiani esse uolumus, ut credamus; sed non ideo de hac re inanis 25 est fides nostra, si, quem ad modum futura sit, perfecte comprehendere non ualeamus.

Verum iam. sicut [supra] promisimus, de hoc iudicio Dei nouissimo etiam prophetici ueteres libri quid praenuntiauerint,

1 1. Cor. 15, 52 28 c. 4

3 tamquam *g* 7 recedent *b*; recedunt *g* moriantur *g* 8 resurgunt *p*
feruntur *b e* in ante aera *om. g* est] et *e*; id est *b* 11 quidem *b*
13 anima tua *g* examinas *e* 16 continua *b* si *e* 18 quemam-
modum *g* 18 sq. id—id—id *g* 23 quippe *om. a*¹ et *mss.*; esse *r*
25 ut, *in marg.* et, *e* 26 si quidem ammodum *g* 28 supra *om. g p*?

quantum satis esse uidebitur, debemus ostendere; quae, sicut arbitror, non tanta mora necesse erit tractari et exponi, si istis, quae praemisimus, lector curauerit adiuuari.

CAPUT XXI.

5 Quid Esaias propheta de mortuorum resurrectione et de retributione iudicii sit locutus.

Propheta Esaias: Resurgent, inquit, mortui et resur-
gent qui erant in sepulcris, et laetabuntur omnes qui
sunt in terra; ros enim, qui abs te est, sanitas illis
10 est; terra uero inpiorum cadet. Totum illud superius ad
resurrectionem pertinet beatorum. Quod autem ait: Terra
uero inpiorum cadet, bene intellegitur dictum: 'Corpora
uero inpiorum ruina damnationis excipiet.' Iam porro si de
bonorum resurrectione quod dictum est diligentius et distinc-
15 tius uelimus intueri, ad primam referendum est quod dictum
est: Resurgent mortui; ad secundam uero quod sequitur:
Et resurgent qui erant in sepulcris. Iam si et illos
inquiramus sanctos, quos hic uiuos inuenturus est Dominus,
eis congrue deputabitur quod adiunxit: Et laetabuntur
20 omnes qui sunt in terra; ros enim, qui abs te est,
sanitas illis est. Sanitatem loco isto immortalitatem rectis-
sime accipimus; ea namque est plenissima sanitas, quae non
reficitur alimentis tamquam cottidianis medicamentis. Item
de iudicii die spem prius dans bonis, deinde terrens malos
25 idem propheta sic loquitur: Haec dicit Dominus: Ecce
ego declino in eos ut flumen pacis et ut torrens inun-
dans gloriam gentium. Filii eorum super umeros por-
tabuntur et super genua consolabuntur. Quem ad

7 Esai. 26, 19 25 ib. 66, 12 sqq.

8 erunt *e a* in sep. erant *v* 9 sunt] erant *p* super terram *a b* qui
ex quos *corr. g* est illis *a e* 12 uero *om. a* 13 Iam *om. p*¹
15 dictum est diligentius *b*. 17 ut resurg. *b* erunt *a* in sep. erant *v*
20 super terram *a b* 21 illis sanitas *e* certissime *b* 24 terrenis *b g*
malis *b* 25 sicut *e*

modum si quem mater consoletur, ita ego uos con-
solabor; et in Hierusalem consolabimini, et uidebitis,
et gaudebit cor uestrum et ossa uestra ut herba
exorientur. Et cognoscetur manus Domini colentibus
eum, et comminabitur contumacibus. Ecce enim Domi- 5
nus ut ignis ueniet, et ut tempestas currus eius,
reddere in indignatione uindictam et uastationem in
flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis
terra et in gladio eius omnis caro; multi uulnerati
erunt a Domino. In bonorum promissione flumen pacis 10
perfecto abundantiam pacis illius debemus accipere, qua maior
esse non possit. Hac utique in fine rigabimur; de qua in
praecedenti libro abundanter locuti sumus. Hoc flumen se in
eos declinare dicit, quibus tantam beatitudinem pollicetur, ut
intellegamus in illius felicitatis regione, quae in caelis est, 15
hoc flumine omnia satiari; sed quia et terrenis corporibus
pax incorruptionis adque immortalitatis inde influet, ideo
declinare se dixit hoc flumen, ut de supernis quodam modo
etiam inferiora perfundat et homines aequales angelis reddat.
Hierusalem quoque, non illam quae seruit cum filiis suis, 20
sed liberam matrem nostram intellegamus secundum aposto-
lum aeternam in caelis. Ibi post labores aerumnarum cura-
rumque mortalium consolabimur, tamquam paruuli eius in
umeris genibusque portati. Rudes enim nos et novos blan-
dissimis adiutoriis insolita nobis beatitudo illa suscipiet. Ibi 25
uidebimus, et gaudebit cor nostrum. Nec expressit quid uide-
bimus; sed quid nisi Deum? ut inpleatur in nobis promissum
euangelicum: Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum
uidebunt, et omnia illa, quae nunc non uidemus, credentes

22 Gal. 4, 26 28 Mt. 5, 8

1 quam, a *ex e corr.*, g 3 ut *mss.*; sicut v 5 eum.. contumacibus
om. b 8 In om. g 9 multis uulnera b 12 fine/, m *eras.*, g 18 dixit
b e g p; dicit v *Domb.* ut om. g 22 eternū g 25 illa beatit. v
28 mundicordes e; mundi cordis g; mundo cordes p α; mundo corde a b p v
Domb. (cf. XXII, c. 29 p. 627, 16 *Domb.*²: mundicordes a e f)

autem pro modulo capacitatis humanae longe minus quam sunt adque incomparabiliter cogitamus. Et uidebitis, inquit, et gaudebit cor uestrum. Hic creditis, ibi uidebitis.

Sed quoniam dixit: Et gaudebit cor uestrum, ne putaremus illa bona Hierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere: Et ossa, inquit, uestra ut herba exorientur; ubi resurrectionem corporum strinxit, uelut quod non dixerat reddens; neque enim cum uiderimus fiet, sed cum fuerit facta uidebimus. Nam et de caelo nouo ac terra noua iam supra dixerat, dum ea, quae sanctis promittuntur in fine, saepe ac multiformiter diceret. Erit, inquit, caelum nouum et terra noua, et non erunt memores priorum, nec adscendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exultationem inuenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetitiam; et exultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo; et ultra non audietur in illa uox fletus, et cetera, quae quidam ad illos carnales mille annos referre conantur. Locutiones enim tropicae propriis prophetico more miscentur, ut ad intellectum spiritalem intentio sobria cum quodam utili ac salubri labore perueniat; pigritia uero carnalis uel ineruditae adque inexercitatae tarditas mentis contenta litterae superficie nihil putat interius requirendum. Haec de prophetiis uerbis, quae ante istum locum scripta sunt, satis dixerim. In hoc autem loco, unde ad illa digressi sumus, cum dixisset: Et ossa uestra ut herba exorientur, ut resurrectionem carnis quidem, sed tamen bonorum se nunc commemorare monstraret, adiunxit: Et cognoscetur manus Domini colentibus eum. Quid est hoc nisi manus distinguentis

11 Esai. 65, 17 sqq.

2 incomparabitur *b* 6 inquit *om.* *e*¹ 7 instruxit *b* 11 multipliciter *b*
 13 adscendet (*asc.*) *mss.*; ascendent *v* 14 faciẽm *g* 18. carn. illos *v*
 20 quodam] coquam *g* 21 perueniant *b* uelut *e* inerudita—in-
 exercitata *b* 22 contentaliter& superf. *g* 27 quidem carnis *v* 29 mu-
 nus *b*

cultores suos a contemtoribus suis? De quibus sequentia
 contexens: Et comminabitur, inquit, contumacibus, siue,
 ut ait alius interpres, incredulis. Nec tunc comminabitur,
 sed quae nunc dicuntur minaciter, tunc efficaciter inplebuntur.
 Ecce enim Dominus, inquit, ut ignis ueniet et ut tem- 5
 pestas currus eius, reddere in indignatione uindic-
 tam et uastationem in flamma ignis. In igne enim
 Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius
 omnis caro; multi uulnerati erunt a Domino. Siue
 igne, siue tempestate, siue gladio poenam iudicii significat; 10
 quando quidem ipsum Dominum quasi ignem dicit esse uen-
 turum, eis profecto quibus poenalis erit eius aduentus. Currus
 uero eius (nam pluraliter dicti sunt) angelica ministeria non
 inconuenienter accipimus. Quod autem ait omnem terram et
 omnem carnem in eius igne et gladio iudicari, non etiam 15
 hic spiritalis intellegamus et sanctos, sed terrenos adque
 carnales, de qualibus dictum est: Qui terrena sapiunt, et:
 Sapere secundum carnem mors est; et quales omnino
 caro appellantur a Domino, ubi dicit: Non permanebit
 spiritus meus in hominibus istis, quoniam caro sunt. 20
 Quod uero hic positum est: Multi uulnerati erunt a
 Domino, isto fiet uulnere mors secunda. Potest quidem et
 ignis et gladius et uulnus accipi in bono. Nam et ignem
 Dominus uelle se dixit mittere in mundum, et uisae sunt
 illis linguae diuisae uelut ignis, quando uenit Spiritus sanctus; 25
 et: Non ueni, inquit idem Dominus, pacem mittere in
 terram, sed gladium, et sermonem Dei dicit scriptura
 gladium bis acutum propter aciem geminam testamentorum

5 ib. 66, 15 sq. 17 Phil. 3, 19 18 Rom. 8. 6 19 Gen. 6. 3
 23 Lc. 12, 49 24 Act. 2, 3 26 Mt. 10, 34 28 Hebr. 4, 12

3 ut alius interpretatus est b tum b . 7 In om. g ent zeli
 dñi a 8 iudicabuntur p⁴ 11 Dominum om. b 12 eius erit v
 13 eis b nam] q¹¹ in ras. p dicta p 15 et gladio a b e g p p a;
 et in gladio v 16 sed] et e¹; om. b 18 et qual.] equales g 22 uul-
 nere fiet v 25 uenit om. e

duorum, et in cantico canticorum caritate se dicit sancta ecclesia uulneratam, uelut amoris inpetu sagittatam. Sed hic cum legimus uel audimus ultorem Dominum esse uenturum, quem ad modum haec intellegenda sint, clarum est.

5 Deinde breuiter commemoratis eis, qui per hoc iudicium consumentur, sub figura ciborum in lege uetere uetitorum, a quibus se non abstinuerunt, peccatores inpiosque significans recapitulat ab initio gratiam noui testamenti a primo Saluatoris aduentu usque ad ultimum iudicium, de quo nunc
 10 agimus, perducens finiensque sermonem. Narrat namque Dominum dicere se uenire, ut congreget omnes gentes, easque uenturas et uisuras eius gloriam. Omnes enim, sicut dicit apostolus, peccauerunt et egent gloria Dei. Et relicturum se dicit super eos signa, quae utique mirantes credant
 15 in eum: et emissurum ex illis saluatos in gentes diuersas et in longinquas insulas, quae non audierunt nomen eius neque uiderunt eius gloriam; et aduantiuros gloriam eius in gentibus et adducturos fratres istorum, quibus loquebatur, id est in fide sub Deo Patre fratres Israelitarum electorum;
 20 adducturos autem ex omnibus gentibus munus Domino in iumentis et ueliculis (quae iumenta et uehicula bene intelleguntur adiutoria esse diuina per cuiusque generis ministeria Dei, uel angelica uel humana) in sanctam ciuitatem Hierusalem, quae nunc in sanctis fidelibus est diffusa per terras.
 25 Ubi enim diuinitus adiuuantur, ibi credunt, et ubi credunt, ibi ueniunt. Comparauit autem illos Dominus tamquam per similitudinem filiis Israel offerentibus ei suas hostias cum

1 Cant. 2, 5 10 Esai. 66, 18 12 Rom. 3, 23

1 cantico *om. g* 2 mortis *b* 3 audiimus *b* 6 in lege uetere] intellegere *b* neteri *g* 8 a] et *b* 9 de quo] quod *b* 10 narrant *g* 12 et uisuras *om. b* gloriam eius *v* Omnes usque ad Dei *om. b* 13 peccauerunt *om. g¹* 15 emissurum utique *g* 16 in longinquas *a b e g p v*; in *om. ρ¹ a Domb.* 17 gloriam eius *v* glor. eius . . . adducturos *om. b* 18 adducturus *g* 21 et in uelic. *e* 22 cuius, *omisso* que, *b* 23 ciuitatem sanctam *v* 24 in *om. b p* 26 ibi inueniunt *p* 27 similitudines *b* ei suas] uas *b*

psalmis in domo eius, quod ubique iam facit ecclesia; et promisit ab ipsis se accepturum sibi sacerdotes et Leuitas; quod nihilo minus fieri nunc uidemus. Non enim ex genere carnis et sanguinis, sicut erat primum secundum ordinem Aaron; sed, sicut oportebat in testamento nouo, ubi secundum 5 ordinem Melchisedech summus sacerdos est Christus, pro cuiusque merito, quod in eum gratia diuina contulerit, sacerdotes et Leuitas eligi nunc uidemus; qui non isto nomine, quod saepe adsequuntur indigni, sed ea, quae non est bonis malisque communis, sanctitate pensandi sunt. 10

Haec cum de ista, quae nunc inpertitur ecclesiae, perspicua nobisque notissima Dei miseratione dixisset, promisit et fines, ad quos per ultimum iudicium facta bonorum malorumque discretionem uenietur, dicens per prophetam, uel de Domino dicens ipse propheta: Quo modo enim caelum nouum 15 et terra noua manebit coram me, dicit Dominus, sic stabit semen uestrum et nomen uestrum, et erit mensis ex mense et sabbatum ex sabbato. Veniet omnis caro in conspectu meo adorare in Hierusalem, dixit Dominus; et egredientur et uidebunt membra 20 hominum, qui praeuaricati sunt in me. Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt uisui omni carni. Ad hoc iste propheta terminauit librum, ad quod terminabitur saeculum. Quidam saepe non interpretati sunt: Membra hominum, sed cadauera uiro- 25 rum, per cadauera significantes euidentem corporum poenam; quamuis cadauer nisi caro exanimis non soleat nuncupari, illa uero animata erunt corpora, alioquin nulla poterunt sen-

6 Ps. 109, 4 15 Esai. 66, 22 sqq.

1 palmis *g* fecit *eg* 5 Aaron usque ad secundum ordinem *om. b*
 6 melchisedec *p* 'itemque sacpius' *Domb.*; melchisedhaec *b* summus
 ac sacerdos et *g* 7 diuina gratia *e* 8 elegi *g* quia *b* 9 non
 nunc *e* 12 in fines *b* 15 nouum] inquit *g* 16 dicit *abp*;
 dixit *egv* 17 et nomen uestrum *om. b* 25 uiro-
om. b

tire tormenta; nisi forte, quia mortuorum erunt corpora, id est eorum, qui in secundam mortem cadent, ideo non absurde etiam cadauera dici possunt. Unde est et illud, quod ab eodem propheta dictum iam supra posui: Terra uero inpio-
 5 rum cadet. Quis autem non uideat a cadendo esse appellata cadauera? Virorum autem pro eo posuisse illos interpretes, quod est 'hominum', manifestum est. Neque enim quisquam dicturus est praeuaricatrices feminas in illo supplicio non futuras; sed ex potiore, praesertim de quo femina facta est,
 10 uterque sexus accipitur. Verum, quod ad rem maxime pertinet, cum et in bonis dicitur: Veniet omnis caro, quia ex omni genere hominum populus ille constabit (non enim omnes homines ibi erunt, quando in poenis plures erunt), — sed, ut dicere coeperam, cum et in bonis caro et in malis membra
 15 uel cadauera nominantur: profecto post resurrectionem carnis, cuius fides his rerum uocabulis omnino firmatur, illud, quo boni et mali suis finibus dirimentur, futurum esse iudicium declaratur.

CAPUT XXII.

20 Qualis futura sit egressio sanctorum ad uidendas poenas malorum.

Sed quo modo egredientur boni ad uidendas poenas malorum? Numquid corporis motu beatas illas relicturi sunt sedes et ad loca poenalia perrecturi, ut malorum tormenta conspiciant praesentia corporali? Absit; sed egredientur per scientiam. Hoc enim uerbo significatum est eos qui cruciabuntur extra futuros. Propter quod et Dominus ea loca tenebras exteriores uocat, quibus contrarius est ille ingressus, de quo

27 Mt. 25, 30

4 posuit *ρ α* 5 appellanda *b* 6 uiuorum *b* 9 de potiore *p*
 10 ue//rum, *fr eras., g* 12 ille *egp*; iste *a ð v Domb.* 15 nominen-
 tur *g* 16 quod *g* 22 egrediuntur *p* 23 illas relicturi *m. 2 super-*
scripto sedes e sunt *usque ad perrecturi om. e* 25 corpora *g¹*
 26 hoc ergo uerbum *b*

dicitur seruo bono: Intra in gaudium Domini tui; ne
 illuc mali putentur ingredi, ut sciantur, sed ad illos potius
 uelut egredi scientia, qua eos cognituri sunt, boni, quia id
 quod extra est cognituri sunt. Qui enim erunt in poenis,
 quid agatur intus in gaudio Domini nescient; qui uero erunt 5
 in illo gaudio, quid agatur foris in illis tenebris exterioribus
 scient. Ideo dictum est: Egredientur, quia eos etiam qui
 foris ab eis erunt utique non latebunt. Si enim haec prophe-
 tae nondum facta nosse potuerunt per hoc, quod erat Deus,
 quantulumcumque erat, in eorum mortalium mentibus: quo 10
 modo immortales sancti iam facta tunc nescient, cum Deus
 erit omnia in omnibus? Stabit ergo in illa beatitudine sanc-
 torum semen in nomen; semen scilicet de quo Iohannes ait:
 Et semen eius in ipso manet; nomen uero de quo per
 hunc Esaiam dictum est: Nomen aeternum dabo eis. 15
 Erit eis et mensis ex mense et sabbatum ex sabbato,
 tamquam luna ex luna et requies ex requie, quorum utrum-
 que ipsi erunt cum ex his umbris ueteribus et temporalibus
 in illa lumina noua ac sempiterna transibunt. In poenis autem
 malorum et inexstinguibilis ignis et uinacissimus uermis ab aliis 20
 adque aliis aliter adque aliter est expositus. Alii quippe utrum-
 que ad corpus, alii utrumque ad animum rettulerunt; alii pro-
 prie ad corpus ignem, tropice ad animum uermem, quod esse
 credibilius uidetur. Sed nunc de hac differentia non est tem-
 poris disputare. De iudicio namque ultimo, quo fiet direm- 25
 tio bonorum et malorum, hoc uolumen implere suscepimus;

1 Ib. 25, 21 12 1. Cor. 15, 28 14 1. Io. 3, 9 15 Esai. 56, 5;
 66, 23

1 nec *eg* 2 putentur mali *e* 3 quam *b* qua eos *ex* quos *corr.*, *g*
 5 intus *usque ad* agatur *om.* *g*¹ in gaudium *b* 7 qui *abegpav*;
 quae *p* *Domb.* 9 putauerunt *b* erat *erasum est in e* 10 erat in
om. *b* 12 erat *g* 15 iam dictum *b* 16 erit *epa*; et erit *abgv*
 et mensis *epa*; et *om.* *abg Domb.* 20 uermis, *m* *eraso b. g*;
 uermis, *u* *eraso, e* 21 adque aliis *om.* *b* 22 animam *p* 23 credib.
 esse *v* 25 quod *p* direptio *b* 26 et malorum *om.* *b*

de ipsis uero praemiis et poenis alias diligentius disserendum est.

CAPUT XXIII.

5 Quid prophetauerit Daniel de persecutione Antichristi et de iudicio Dei regnoque sanctorum.

Daniel de hoc ultimo iudicio sic prophetat, ut Antichristum quoque prius uenturum esse praenuntiet adque ad aeternum regnum sanctorum perducatur narrationem suam. Cum enim nisione prophetica quattuor bestias significantes quattuor
 10 regna uidisset, ipsumque quartum a quodam rege superatum, qui Antichristus agnoscitur, et post haec aeternum regnum filii hominis, qui intellegitur Christus: Horruit, inquit, spiritus meus, ego Daniel, in habitudine mea, et uisus capitis mei conturbabant me. Et accessi, inquit,
 15 ad unum de stantibus, et ueritatem quaerebam ab eo de omnibus his, et dixit mihi ueritatem. Deinde, quid audierit ab illo, a quo de omnibus his quaesinit, tanquam eo sibi exponente sic loquitur: Hae bestiae magnae quattuor quattuor regna surgent in terra, quae auferentur,
 20 et accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum. Et quaerebam, inquit, diligenter de bestia quarta, quae erat differens prae omni bestia, terribilis amplius — dentes eius ferrei et ungues eius
 25 aerei, manducans et comminuens et reliqua pedibus suis conculcans —, et de cornibus eius decem, quae erant in capite eius, et de altero, quod adscendit et excussit de prioribus tria; cornu illud in quo erant

12 Dan. 7, 15 sqq.

6 daniel *abegpza* 7 prius quoque *v* 8 narration. suam *om. p*
 13 ergo *e* 14 conturbabat *bgp* inquit *om. p¹* 15 tantibus, *af*
m. 2, e 16 his omnibus *v* 18 quattuor bestiae magnae *v* 20 accipiet *b*
 23 omnibus *bg* 26 quaerant *g* 27 quo *e* accessit *b*
 28 cornua *b*

oculi et os loquens magna, et uisus eius maior ceteris. Videbam, et cornu illud faciebat bellum cum sanctis, et praeualebat ad ipsos, donec uenit uetustus dierum, et regnum dedit sanctis Altissimi; et tempus peruenit, et regnum obtinuerunt sancti. Haec ⁵ Daniel quaesisse se dixit. Deinde quid audierit continuo subiungens: Et dixit, inquit (id est ille, a quo quaesierat, respondit et dixit): Bestia quarta quartum regnum erit in terra, quod praeualebit omnibus regnis; et manducabit omnem terram, et conculcabit eam et concidet. ¹⁰ Et decem cornua eius decem reges surgent; et post eos surget alius, qui superabit malis omnes, qui ante eum fuerunt; et tres reges humiliabit et uerba aduersus Altissimum loquetur et sanctos Altissimi conteret et suspicabitur mutare tempora et legem; ¹⁵ et dabitur in manu eius usque ad tempus et tempora et dimidium tempus. Et iudicium sedebit, et principatum remouebunt ad exterminandum et perdendum usque in finem; et regnum et potestas et magnitudo regum, qui sub omni caelo sunt, data est sanctis ²⁰ Altissimi. Et regnum eius regnum sempiternum; et omnes principatus ipsi seruient et obaudient. Huc usque, inquit, finis sermonis. Ego Daniel; multum cogitationes meae conturbabant me, et forma mea inmutata est super me, et uerbum in corde meo con- ²⁵ seruauit. Quattuor illa regna exposuerunt quidam Assyriorum, Persarum, Macedonum et Romanorum. Quam uero conuenienter id fecerint, qui nosse desiderant, legant presbyteri Hieronymi librum in Danielelem satis erudite diligenterque conscriptum. Antichristi tamen aduersus ecclesiam saeuissimum regnum licet exiguo spatio temporis sustinendum, donec ³⁰

9 quo e 15 suspicabitur 17 tempus a e g p Domb.; temporis b v
 18 ad] et b exterminabunt b 20 regum] regni b 22 huc
 a b e g p v; hoc p a Domb. 25 et om. g 29 diligenter erudi-
 teque v

Dei ultimo iudicio regnum sancti accipiant sempiternum, qui uel dormitans haec legit, dubitare non sinitur. Tempus quippe et tempora et dimidium temporis unum annum esse et duo et dimidium ac per hoc tres annos et semissem etiam numero
 5 dierum posterius posito dilucescit, aliquando in scripturis et mensum numero declaratur. Videntur enim tempora indefinite hic dicta lingua Latina; sed per dualem numerum dicta sunt, quem Latini non habent. Sicut autem Graeci, ita hunc dicuntur habere et Hebraei. Sic ergo dicta sunt tempora, tamquam
 10 dicerentur duo tempora. Vereri me sane fateor, ne in decem regibus, quos tamquam decem homines uidetur inuenturus Antichristus, forte fallamur, adque ita [ne] ille inopinatus adueniat, non existentibus tot regibus in orbe Romano. Quid si enim numero isto denario uniuersitas regum significata
 15 est, post quos ille uenturus est; sicut millenario, centenario, septenario significatur plerumque uniuersitas, et aliis adque aliis numeris, quos nunc commemorare non est necesse?

Alio loco idem Daniel: Et erit, inquit, tempus tribulationis, qualis non fuit ex quo nata est gens super
 20 terram usque ad tempus illud. Et in tempore illo saluabitur populus tuus omnis, qui inuentus fuerit scriptus in libro. Et multi dormientium in terrae aggere exsurgent: hi in uitam aeternam, et hi in obprobrium et in confusionem aeternam. Et intellegentes fulge-
 25 bunt sicut claritas firmamenti, et ex iustis multi sicut stellae in saecula et adhuc. Sententiae illi euan-

18 Dan. 12, 1 sqq.

1 Dei *om. b* accipient *b* 3 et *anc* tempora *om. b* tempus *a*
 annum unum *v* duo *a¹ b¹ e g p p a¹*; duos *a² b² a² v* 4 per hoc per
 tres *e* 6 mensum *e¹ p¹*; mensuum *g a*; mensium *a b e² p p² v*. in|de|finite,
 de *in marg., p* 10 sane] satis *a b* ne *om. p* 11 post quos *b*
 inuentus *b* 12 ne *om. a b e g p* 13 non] nunc *b* quod *e* 14 si
 enim *a b e g p p a* *Domb.*; enim si *v* 16 septenario *om. e* adque
 aliis *om. b* 19 quale *b e p* 23 et hi . . . aeternam *om. e* 25 multi
a e g p p a²; multis *b a¹ v* 26 sicuti *b* et adhuc. Sententiae *Domb.*
 (*sec. Graec. εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ ἔτι*); Et adhuc sententiae *v* illius *b*

gelicae est locus iste simillimus de resurrectione dumtaxat corporum mortuorum. Nam qui illic dicti sunt esse in monumentis, ipsi hic dormientes in terrae aggere. uel, sicut alii interpretati sunt, in terrae puluere; et sicut ibi procedent dictum est, ita hic exsurgent; sicut ibi qui bona 5 fecerunt, in resurrectionem uitae; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii: ita et isto loco hi in uitam aeternam, et hi in obprobrium et in confusionem aeternam. Non autem diuersum putetur, quod, cum ibi positum sit omnes qui sunt in monumentis, hic non 10 ait propheta omnes, sed multi dormientium in terrae aggere. Ponit enim aliquando scriptura pro omnibus multos. Propterea et Abrahae dictum est: Patrem multarum gentium posui te, cui tamen alio loco: In semine, inquit, tuo benedicentur omnes gentes. De tali autem resurre- 15 ctione huic quoque ipsi prophetae Danieli paulo post dicitur: Et tu ueni et requiesce; adhuc enim dies in completionem consummationis, et requiesces et resurges in sorte tua in fine dierum.

CAPUT XXIII.

26

In psalmis Daudicis, quae de fine saeculi huius et nouissimo Dei iudicio prophetentur.

Multa de iudicio nouissimo dicuntur in psalmis, sed eorum plura transeunter et strictim. Hoc tamen quod de fine huius saeculi apertissime ibi dictum est, nequaquam silentio prae- 25 teribo. Principio terram tu fundasti, Domine, et opera manuum tuarum sunt caeli. Ipsi peribunt, tu autem

10 Io. 5, 28 sq. 13 Gen. 17, 5 14 ib. 22, 18 17 Dan. 12, 12
26 Ps. 101, 26 sqq.

2 mortuor. corp. v illi g 8 et hi aeternam om. b 10 in
monum. sunt p 12 ponet g¹; posuit p scriptura aliquando e
16 hic b 17 quiesce e 21 dauidicis gf 22 precinantur p 23 eorum]
etiam m. 2 in ras. e 25 dictum est ibi v

permanes; et omnes sicut uestimentum ueterescent, et sicut opertorium mutabis eos, et mutabuntur; tu autem idem ipse es, et anni tui non deficient. Quid est quod Porphyrius, cum pietatem laudet Hebraeorum, qua
 5 magnus et uerus et ipsis numinibus terribilis ab eis colitur Deus, Christianos ob hoc arguit maximae stultitiae etiam ex oraculis deorum suorum, quod istum mundum dicunt esse periturum? Ecce in litteris pietatis Hebraeorum dicitur Deo, quem confitente tanto philosopho etiam ipsa numina perhorre-
 10 scunt: Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt. Numquid quando caeli peribunt, mundus, cuius idem caeli superior pars est et tutior, non peribit? Si haec sententia Ioui displicet, cuius, ut scribit iste philosophus, uelut grauioris auctoritatis oraculo in Christianorum credulitate culpa-
 15 tur: quur non similiter sapientiam tamquam stultitiam culpatur Hebraeorum, in quorum libris piissimis inuenitur? Porro si in illa sapientia, quae Porphyrio tam multum placet, ut eam deorum quoque suorum uocibus praedicet, legitur caelos esse perituros: quur usque adeo uana est ista fallacia, ut in fide
 20 Christianorum uel inter cetera uel prae ceteris hoc detestentur, quod in ea periturus creditur mundus, quo utique nisi pereunte caeli perire non possunt? Et in litteris quidem sacris, quae proprie nostrae sunt, non Hebraeis nobisque communes, id est in euangelicis et apostolicis libris legitur:
 25 Praeterit figura huius mundi; legitur: Mundus transit; legitur: Caelum et terra transibunt. Sed puto, quod praeterit, transit, transibunt aliquanto mitius dicta sunt

7 cf. XVIII, c. 23 25 1. Cor. 7, 31 1. Io. 2, 17 26 Mt. 24, 35

1 *sq.* permanes. et reliqua. Et sicut opertoriū mutabis eos. et reliqua
 (v. tom. I, Praef. p. X) ueterascent *av* 4 quod *m.* 2 *in ras.* *e*
 5 et ipsis numinibus *m.* 2 *in ras.* *e* 6 ab hoc *e* 11 idem *bp*; id
 est *e*; *om.* *p*; iidem *v* caelum *p* 18 quoque deorum *e* et legi-
 tur *g* 19 usque *om.* *g* 20 inter cetera] in tertia terra *b* uel
 praeter cetera *a* 22 non possunt perire *v* 25 mundus transit legitur
om. *b* 27 praeteriit *b* aliquando *gp* adhuc mitius *g*

quam peribunt. In epistula quoque apostoli Petri, ubi aqua inundatus qui tunc erat perisse dictus est mundus, satis clarum est, et quae pars mundi a toto significata, et quatenus perisse sit dicta, et qui caeli repositi igni reseruandi in diem iudicii et perditionis hominum inpiorum; et in eo quod paulo 5 post ait: Veniet dies Domini ut fur, in quo caeli magno inpetu transcurrent, elèmenta autem ardentia resoluuntur, et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur; ac deinde subiecit: His omnibus pereuntibus quales oportet esse uos? possunt illi caeli intellegi perituri, quos 10 dixit repositos igni reseruandos, et [ea] elementa accipi arsura, quae in hac ima mundi parte subsistunt procellosa et turbulenta, in qua eosdem caelos dixit esse repositos, saluis illis superioribus et in sna integritate manentibus, in quorum firmamento sunt sidera constituta. Nam et illud quod scrip- 15 tum est, stellas de caelo esse casuras, praeter quod potest multo probabilius et aliter intellegi, magis ostendit mansuros esse illos caelos, si tamen stellae inde casurae sunt; cum uel tropica sit locutio, quod est credibilius, uel in isto imo caelo futurum sit, utique mirabilius quam nunc fit. Unde et 20 illa stella Vergiliana

facem ducens multa cum luce cucurrit,

et Idaea se condidit silua. Hoc autem quod de psalmo commemorauit, nullum caelorum uidetur relinquere, quod periturum esse non dixerit. Ubi enim dicitur: Opera manuum 25 tuarum sunt caeli, ipsi peribunt, quam nullum eorum ab opere Dei, tam nullum eorum a perditione secernitur. Non enim dignabuntur de Petri apostoli locutione, quem

1 2. Petr. 3, 6 6 ib. 3, 10 sq. 16 Mt. 24, 29 22 Verg. Aen. II, 694

1 Petri apostoli *v* 4 dicta sit *v* 10 uos esse *v* 11 ea *om. o e g p*
 12 ac turb. *p* 13 positos *b* 18 caelos *om. b* 20 futurae sint *b*
 21 stella Vergil. *mss.*; Virg. stella *v* 24 caelum *b* 25 dicitur] dixit *p*
 26 eorum ab opere Dei tam nullum eorum *om. b* 27 pernicione *b*

uehementer oderunt, Hebraeorum defendere pietatem, deorum suorum oraculis adprobatam, ut saltem, ne totus mundus periturus esse credatur, sic a toto pars accipiatur in eo, quod dictum est: Ipsi peribunt, cum soli caeli infimi perituri sint, quem ad modum in apostolica illa epistula a toto pars accipitur, quod diluuiio perisse dictus est mundus, quamuis sola eius cum suis caelis pars ima perierit. Sed quia hoc, ut dixi, non dignabuntur, ne uel apostoli Petri adprobent sensum, uel tantum concedant conflagrationi nouissimae, quantum dicimus ualuisse diluuium, qui nullis aquis, nullis flammis totum genus humanum perire posse contendunt: restat ut dicant, quod propterea di eorum Hebraeam sapientiam laudauerunt, quia istum psalmum non legerant.

In psalmo etiam quadragensimo nono de iudicio Dei nouissimo intellegitur dictum: Deus manifestus ueniet, Deus noster, et non silebit. Ignis in conspectu eius ardebit, et in circuitu eius tempestas ualida. Aduocabit caelum sursum et terram discernere populum suum. Congregate illi iustos eius, qui disponunt testamentum eius super sacrificia. Hoc nos de Domino Iesu Christo intellegimus, quem speramus de caelo esse uenturum ad uiuos et mortuos iudicandos. Manifestus enim ueniet inter iustos et iniustos iudicaturus iuste, qui prius uenit occultus ab iniustis iudicandus iniuste. Ipse, inquam, manifestus ueniet et non silebit, id est, in uoce iudicis euidentis apparebit, qui prius cum uenisset occultus, ante iudicem siluit, quando sicut ouis ad immolandum ductus est et sicut agnus coram tondente fuit sine uoce, quem ad modum de illo per Esaiam legimus prophetatum et in euangelio uidemus inpletum. De

15 Ps. 49, 3 sqq. 28 Esai. 53, 7 29 Mt. 26, 63

4 caeli *om. b* infirmi *b* sint perituri *v* 11 posse perire *v̄*
 13 laudauerunt *a b e g p α v*; laudauerint *ρ Domb.* legerunt *b* 14 domini *b*
 15 manifeste *g* 16 eius *om. e¹* exardescet et reliqua *b*
 17 circumitu *v* aduocauit *b e g p* 18 desursum *p* 20 Domino nostro *v*
 21 de caelo speramus *v* 22 et inter *b* 24 iudicatus *p*
 29 uidimus *b*

igne uero et tempestate, cum in Esaiæ prophetia tale aliquid tractaremus, quo modo essent haec intellegenda, iam diximus. Quod uero dictum est: Aduocabit caelum sursum: quoniam sancti et iusti recte caelum appellantur, nimirum hoc est, quod ait apostolus: Simul cum illis rapiemur in nubibus in obuiam Christo in aera. Nam secundum litterae superficiem, quo modo aduocatur caelum sursum, quasi possit esse nisi sursum? Quod autem adiunctum est: Et terram discernere populum suum, si tantummodo subaudiatur aduocabit, id est aduocabit et terram, nec subaudiatur sursum, hunc uidetur habere sensum secundum rectam fidem, ut caelum intellegatur in eis, qui cum illo indicaturi sunt, et terra in eis, qui iudicandi sunt; ut aduocabit caelum sursum non hic intellegamus 'rapiet in aera', sed 'in iudiciarias eriget sedes'. Potest et illud intellegi aduocabit caelum sursum 'aduocabit angelos in supernis et excelsis locis, cum quibus descendat ad faciendum iudicium'; aduocabit et terram, id est homines in terra utique iudicandos. Si autem utrumque subaudiendum est, cum dicitur et terram, id est et aduocabit et sursum, ut iste sit sensus: Aduocabit caelum sursum, et terram aduocabit sursum: nihil melius intellegi existimo quam omnes qui rapiuntur in obuiam Christo in aera, sed caelum dictum propter animas, terram propter corpora. Discernere porro populum suum, quid est nisi per iudicium separare bonos a malis, tamquam oves ab haedis? Deinde conuersio sermonis ad angelos facta est: Congregate illi iustos eius; profecto

5 1. Thess. 4, 17

1 in esaiæ propheta *b* tale *o* 2 haec *om. g*¹ 3 aduocauit *b*
 6 obuiam, *omisso in, e* 7 sursum aduocatur caelum *v* desursum *p*
 8 posset *g* 10 aduocauit *b* ne *b* 11 abere *g* 12 qui *usque ad*
 in eis *om. p*¹ 13 sunt indicaturi *v* 15 sedes eriget *v* aduocauit
b e p; et sic p 16 18 20 21 21 caelum *om. e* terram uocabit *b*
 22 omnes *mss.*; homines *v* rapiuntur *g* 24 porro] propter *b* 25 nisi
 quid est *b* 26 tam *e* edis *p* 27 illic *p*

enim per angelicum ministerium res tanta peragenda est. Si autem quaerimus, quos iustos ei congregaturi sunt angeli: Qui disponunt, inquit, testamentum eius super sacrificia. Haec est omnis uita iustorum: disponere testamentum
 5 Dei super sacrificia. Aut enim opera misericordiae sunt super sacrificia, id est sacrificiis praeponenda, iuxta sententiam Dei dicentis: Misericordiam uolo quam sacrificium; aut si super sacrificia 'in sacrificiis' intellegitur dictum, quo modo super terram fieri dicitur quod fit utique in terra:
 10 profecto ipsa opera misericordiae sunt sacrificia, quibus placetur Deo, sicut in libro huius operis decimo me disseruisse reminiscor; in quibus operibus disponunt iusti testamentum Dei, quia propter promissiones, quae nouo eius testamento continentur, haec faciunt. Unde congregatis sibi iustis suis
 15 et ad suam dexteram constitutis nouissimo utique iudicio dicturus est Christus: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi. Esuriui enim, et dedistis mihi manducare, et cetera quae ibi proferuntur de bonorum operibus bonis et eorum
 20 praemiis sempiternis per ultimam sententiam iudicantis.

CAPUT XXV.

De prophetia Malachielis, qua Dei iudicium ultimum declaratur et quorundam dicitur per purificatorias poenas facienda mundatio.

25 Propheta Malachiel siue Malachi, qui et angelus dictus est, qui etiam Esdras sacerdos, cuius alia in canonem scripta recepta sunt, ab aliquibus creditur (nam de illo hanc esse

7 Osee 6, 6 11 c. 6 16 Mt. 25, 34

1 tanta res *v* 2 sunt *b g p v*; sint *a e Domb*. 5 Aut enim] autem *b*
 9 fit *om. b* 14 ea *b* 19 et eorum *b e g p*; et de eorum *v Domb*.
 20 iudicandis *b* 22 malachihelis *g f*; malachiae *p q v* 23 purgatorias *p*
 25 malachiel *b¹ e p p a*; malachihel *a g*; malachias *b² v* siue]
 et *b* 26 hesdras *g*; ezdras *e*; ezras *p* canone *b*

Hebraeorum opinionem dicit Hieronymus), iudicium nouissimum prophetat dicens: Ecce uenit, dicit Dominus omnipotens; et quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit ut adspiciat eum? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lauantium; et sedebit conflans et emundans sicut argentum et sicut aurum, et emundabit filios Leui, et fundet eos sicut aurum et argentum; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Et accedam ad uos in iudicio, et ero testis uelox super maleficos et super adulteros et super eos, qui iurant in nomine meo mendaciter, et qui fraudant mercedem mercenario et obprimunt per potentiam uiduas et percutiunt pupillos et peruertunt iudicium aduenae, et qui non timent me, dicit Dominus omnipotens; quoniam ego Dominus Deus uester, et non mutor. Ex his quae dicta sunt uidetur euidentiùs apparere in illo iudicio quasdam quorundam purgatorias poenas futuras. Ubi enim dicitur: Quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit, ut adspiciat eum? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lauantium; et sedebit conflans et emundans sicut argentum et sicut aurum et emundabit filios Leui, et fundet eos sicut aurum et argentum: quid aliud intellegendum est? Dicit tale aliquid et Esaias: Lauabit Dominus sordes filiorum et

1 Hier. prooem. in Malach. 2 Mal. 3, 1 sqq. 27 Esai. 4, 2

2 ueniet *g* 3 et *om.* *g* qui *g* 6 emundans *codd. v*; mundans *Domb.* sicut aurum et sicut argentum *v* 7 emundabit *a e g p v*; ecce mundabit *b*; mundabit *p Domb.* 10 iudae *a b e p Domb.*; iuda *g v* 14 mercedem mercenario *a g p v*; mercede mercennarii, *ii m. 2 in ras., in marg.* mercedē mercennario, *e*; mercedem mercennarios *b p Domb.* 16 peruertent, *rt m. 2 ex n corr., e* 17 quia *p* 20 corundam *g¹* 21 qui sust. *g¹* 24 mundans *b p Domb.* sicut aurum et sicut argentum *v* 25 emundauit *g*; mundabit *b Domb.* 27 lauauit *b*

filiarum Sion, et sanguinem emundabit de medio eorum spiritu iudicii et spiritu combustionis. Nisi forte sic eos dicendum est emundari a sordibus et eliquari quodam modo, cum ab eis mali per poenale iudicium separantur, ut illorum segregatio adque damnatio purgatio sit istorum, quia sine talium de cetero permixtione uicturi sunt. Sed cum dicit: Et emundabit filios Leui et fundet eos sicut aurum et argentum; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, utique ostendit eos ipsos, qui emundabuntur, deinceps in sacrificiis iustitiae Domino esse placituros, ac per hoc ipsi a sua iniustitia mundabuntur, in qua Domino displicebant. Hostiae porro in plena perfectaue iustitia, cum mundati fuerint, ipsi erunt. Quid enim acceptius Deo tales offerunt quam se ipsos? Verum ista quaestio de purgatoriis poenis, ut diligentius pertractetur, in tempus aliud differenda est. Filios autem Leui et Iudam et Hierusalem ipsam Dei ecclesiam debemus accipere, non ex Hebraeis tantum, sed ex aliis etiam gentibus congregatam; nec talem, qualis nunc est, ubi, si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et ueritas in nobis non est; sed qualis tunc erit, uelut area per uentilationem, ita per iudicium purgata nouissimum, eis quoque igne mundatis, quibus talis mundatio necessaria est, ita ut nullus omnino sit, qui offerat sacrificium pro peccatis suis. Omnes enim qui sic offerunt, profecto in peccatis sunt, pro quibus dimittendis offerunt, ut, cum obtulerint acceptumque Deo fuerit, tunc dimittantur.

20 1. Io. 1, 8

1 emundauit *b* 3 liquari *b* 4 separentur *e* 6 iustorum *b*
 qua *b* 10 iuda *bgv* 13 placebant, *in marg.* displicebant *p* 15 tale *b*
 17 iudam *gp* *Domb.*; iuda *epv*; iude *ab* 19 sed et, et *m.* 2 *super-*
scriptum, e 21 in eo *b* 28 dimittuntur *b*

CAPUT XXVI.

De sacrificiis, quae sancti offerent Deo sic placitura. quo modo in diebus pristinis et annis prioribus placuerunt.

Volens autem Deus ostendere ciuitatem suam tunc in ista ⁵ consuetudine non futuram dixit filios Leni oblaturus hostias in iustitia; non ergo in peccato ac per hoc non pro peccato. Unde intellegi potest in eo quod secutus adiunxit adque ait: Et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus, frustra ¹⁰ sibi Iudaeos secundum legem ueteris testamenti sacrificiorum suorum praeterita tempora polliceri. Non enim tunc in iustitia, sed in peccatis hostias offerebant, quando pro peccatis praecipue ac primitus offerebant, usque adeo ut sacerdos ipse, quem debemus utique credere ceteris fuisse iustio- ¹⁵ rem, secundum Dei mandatum soleret pro suis primum offerre peccatis, deinde pro populi. Quapropter exponere nos oportet, quo modo sit accipiendum quod dictum est: Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Fortassis enim tempus illud commemorat, quo primi homines in paradiso fuerunt. ²⁰ Tunc enim puri adque integri ab omni sorde ac labe peccati se ipsos Deo mundissimas hostias offerebant; ceterum ex quo commissae praeuaricationis causa inde dimissi sunt adque humana in eis natura damnata est, excepto uno Mediatore et post lauacrum regenerationis quibusque adhuc paru- ²⁵ lis nemo mundus a sorde, sicut scriptum est, nec infans, cuius est unius diei uita super terram. Quod si respon- detur etiam eos merito dici posse offerre hostias in iustitia, qui offerunt in fide (iustus enim ex fide ninit; quamuis

16 Leuit. 16, 6; Hebr. 7, 27 26 Iob 14, 4 29 Rom. 1, 17

7 ac per hoc non pro peccato *om. p* 8 in *om. b* utique ait *e*
 9 Et] ei *g* Iuda *v* 16 primum pro suis *v* prius *b* 20 quo
 primum *g*; qui primo *b* 21 puri] putari *b* 25 paruolis *g* 27 uita
 unius diei *v* 29 quia *e* uiuet *e*

se ipsum seducat, si dixerit se non habere peccatum, et ideo non dicat, quia ex fide uiuit): numquid dicturus est quispiam hoc fidei tempus illi fini esse coaequandum, quando igne iudicii nouissimi mundabuntur, qui offerant hostias in iustitia?

5 Ac per hoc quoniam post talem mundationem nullum peccatum iustos habituros esse credendum est, profecto illud tempus, quantum adinet ad non habere peccatum, nulli tempori comparandum est, nisi quando primi homines in paradiso ante praeuaricationem innocentissima felicitate uixerunt. Recte

10 itaque intellegitur hoc significatum esse, cum dictum est: Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Nam et per Esaiam postea quam caelum nouum et terra noua promissa est, inter cetera, quae ibi de sanctorum beatitudine per allegorias et aenigmata exsequitur, quibus expositionem

15 congruam reddere nos prohibuit uitandae longitudinis cura: Secundum dies, inquit, ligni uitae erunt dies populi mei. Quis autem sacras litteras adtigit et ignorat ubi Deus plantauerit lignum uitae, a cuius cibo separatis illis hominibus, quando eos sua de paradiso eiecit iniquitas, eidem ligno

20 circumposita est ignea terribisque custodia?

Quod si quisquam illos dies ligni uitae, quos commemorauit propheta Esaias, istos qui nunc aguntur ecclesiae Christi dies esse contendit ipsumque Christum lignum uitae propheticè dictum, quia ipse est sapientia Dei, de qua Salomon ait:

25 Lignum uitae est omnibus amplectentibus eam; nec annos egisse aliquos in paradiso illos primos homines, unde tam cito eiectione sunt, ut nullum ibi gignerent filium, et ideo non posse illud tempus intellegi in eo quod dictum est: Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus: istam

30 praetereò quaestionem, ne cogar, quod prolixum est, ennecta

16 Esai. 65, 22 25 Prou. 3, 18

1 peccatum non habere *v* 2 qui *g* 3 coaequando, *omisso sequente*
 quando, *b* ignem *b* 4 offerebant in iustitia hostias *e* 17 adtingit
b g' p *dns g* 27 gignerint *g* 30 quod *om. g*

discutere, ut aliquid horum ueritas manifesta confirmet. Video quippe alterum sensum, ne dies pristinos et annos priores carnalium sacrificiorum nobis pro magno munere per prophetam promissos fuisse credamus. Hostiae namque illae ueteris legis in quibusque pecoribus inmaculatae ac sine ullo prorsus uitio iuebantur offerri, et significabant homines sanctos, qualis solus inuentus est Christus, sine ullo omnino peccato. Proinde quia post iudicium, cum fuerint etiam igne mundati, qui eius modi mundatione sunt digni, in omnibus sanctis nullum inuenietur omnino peccatum, adque ita se ipsos offerent in iustitia, ut tales hostiae omni modo inmaculatae ac sine ullo uitio sint futurae, erunt profecto sicut pristinis diebus et sicut annis prioribus, quando in umbra huius rei futurae mundissimae offerebantur hostiae. Haec erit namque munditia tunc in immortali carne ac mente sanctorum, quae figurabatur in illarum corporibus hostiarum.

Deinde propter eos, qui non mundatione, sed damnatione sunt digni: Et accedam, inquit, ad uos in iudicium, et ero testis uelox super maleficos et super adulteros. et cetera, quibus damnabilibus enumeratis criminibus addidit: Quoniam ego Dominus Deus uester, et non mutor; tamquam diceret: 'Cum uos mutauerit et in deterius culpa uestra et in melius gratia mea, ego non mutor.' Testem uero se dicit futurum, quia in iudicio suo non indiget testibus, eumque uelocem, siue quia repente uenturus est eritque iudicium ipso inopinato eius aduentu celerrimum, quod tardissimum uidebatur, siue quia ipsas conuincet sine ulla sermonis prolixitate conscientias. In cogitationibus enim, sicut scriptum est, inpii interrogatio erit; et apostolus: Cogitationibus, inquit, accusantibus uel etiam execu-

28 Sap. 1, 9 30 Rom. 2, 15 sq.

1 manifesta *bg* ρ²; manifestat ρ¹; manifestata *aepav* 9 quia *e*
 10 offerunt *g* 11 omni modo hostiae *e* 13 umbra *g* 22 inde
 ter/ius, t eras., *g* ^d teterius *e* 25 eritque *om. e* 27 conuincit *g*

santibus in die, qua iudicabit Deus occulta hominum
secundum euangelium meum per Iesum Christum.
Etiam sic ergo Dominus futurus testis intellegendus est uelox,
cum sine mora reuocaturus est in memoriam, unde conuincat
5 puniatque conscientiam.

CAPUT XXVII.

De separatione bonorum et malorum, per quam nouis-
simi iudicii discretio declaratur.

Illud etiam, quod aliud agens in octauo decimo libro ex
10 isto propheta posui, ad iudicium nouissimum pertinet, ubi
ait: Erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in die
qua ego facio in acquisitionem, et eligam eos sicut
eligit homo filium suum qui seruit ei; et conuertar
et nidebitis quid sit inter iustum et iniquum, et inter
15 seruientem Deo et eum qui non seruit ei. Quia ecce
dies uenit ardens sicut clibanus et comburet eos, et
erunt omnes alienigenae et uniuersi, qui faciunt ini-
quitate, stipula, et succendet eos dies ueniens, dicit
Dominus omnipotens, et non relinquetur in eis radix
20 neque ramus. Et orietur uobis, qui timetis nomen
meum, sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius, et
egrediemini et salietis sicut uituli de uinculis rela-
xati; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub
pedibus uestris, dicit Dominus omnipotens. Haec di-
25 stantia praemiorum adque poenarum iustos dirimens ab
iniustis, quae sub isto sole in huius uitae uanitate non
cernitur, quando sub illo sole iustitiae in illius uitae mani-
festatione clarebit, tunc profecto erit iudicium quale num-
quam fuit.

9 c. 35 11 Mal. 3, 17 sq.; 4, 1 sqq.

1 in diem iudicii quando a dominus p 3 sicut b; si p 11 in
die qua a e g p p a v; die om. b 12 faciam b 13 elegit b g con-
uertar a b¹ e p p a Domb.; conuertimini g; conuertimini^{mini} m. 2 corr. b; conuerte-
mini v 15 seruit ei a e g p a v; ei om. h o Domb. 21 pinnis c¹ g 23 erit p

CAPUT XXVIII.

De lege Moysi spiritaliter intellegenda, ne in damna-
bilia murmura carnalis sensus incurrat.

Quod uero subiungit idem propheta: Mementote legis
Moysi serui mei, quam mandauit ei in Choreb ad om- 5
nem Israel, praecepta et iudicia opportune commemorat
post declaratum futurum tam magnum inter obseruatores
legis contemtoresque discrimen; simul etiam ut discant legem
spiritaliter intellegere et inueniant in ea Christum, per quem
iudicem facienda est inter bonos et malos ipsa discretio. Non 10
enim frustra idem Dominus ait Iudaeis: Si crederetis Moysi,
crederetis et mihi; de me enim ille scripsit. Carnaliter
quippe accipiendo legem et eius promissa terrena rerum cae-
lestium figuras esse nescientes in illa murmura conruerunt,
ut dicere auderent: Vanus est qui seruit Deo, et quid 15
amplius, quia custodiimus mandata eius et quia
ambulauimus supplices ante faciem Domini omni-
potentis? Et nunc nos beatos dicimus alienos, et aedi-
ficantur omnes qui faciunt iniquitatem. Quibus eorum
uerbis quodam modo propheta compulsus est nouissimum 20
praenuntiare indicium, ubi mali nec saltem falso sint beati,
sed apertissime miserrimi appareant, et boni nulla temporali
saltem miseria laborent, sed clara ac sempiterna beatitudine
perfruantur. Dixerat quippe istorum talia quaedam uerba etiam
superius dicentium: Omnis, qui facit malum, bonus est 25
in conspectu Domini, et tales ei placent. Ad haec, in-
quam, contra Deum murmura peruenerunt legem Moysi acci-
piendo carnaliter. Unde et ille in psalmo septuagensimo secundo

4 Ib. 4, 4 11 Io. 5, 46 15 Mal. 3, 14 sq. 25 Mal. 2, 17

5 choreb *g*; horeb *p* 7 tam magnum futurum *v* 9 in eam *b*; in
eo *g* 11 crederitis *e g*¹ 12 crederitis *e*² 13 accipienda *g* pro-
missa *ij* *g* caelestia *g* 17 dei *b* 21 pronuntiare *g* 22 appar.
miserrimi *v* 23 laborant *g* 27 peruenerint *h* carnal. accipiendo *v*
28 in *om e* septuaginsimo *g*

paene commotos dicit fuisse pedes suos et effusos gressus suos, utique in lapsum, quia zelauit in peccatoribus, pacem peccatorum intuens; ita ut inter cetera diceret: Quo modo sciuit Deus, et si est scientia in Altissimo? diceret
 5 etiam: Numquid uano iustificauit cor meum et laui in innocentibus manus meas? Ut autem solueret hanc difficillimam quaestionem, quae fit, cum uidentur boni esse miseri et felices mali: Hoc, inquit, labor est ante me, donec introeam in sanctuarium Dei et intellegam in
 10 nouissima. Iudicio quippe nouissimo non sic erit; sed in aperta iniquorum miseria et aperta felicitate iustorum longe quam nunc est aliud apparebit.

✓ CAPUT XXVIII.

De aduentu Heliae ante iudicium, cuius praedicatione
 15 scripturarum secreta reserante Iudaei conuertentur ad Christum.

Cum autem admonuisset, ut meminissent legis Moysi (quoniam praeuidebat eos multo adhuc tempore non eam spiritaliter, sicut oportuerat, accepturos), continuo subiecit? Et ecce
 20 ego mittam uobis Heliam Thesbiten, antequam ueniat dies Domini magnus et inlustris, qui conuertet cor patris ad filium et cor hominis ad proximum suum, ne forte ueniens percutiam terram penitus. Per hunc Heliam magnum mirabilemque prophetam exposita sibi lege
 25 ultimo tempore ante iudicium Iudaeos in Christum uerum, id est in Christum nostrum, esse credituros, celeberrimum est in sermonibus cordibusque fidelium. Ipse quippe ante

3 Ps. 72, 11 sqq. 19 Mal. 4, 5 sq.

2 suos *om. b e* 3 uidens intuens *p* 4 in excelso *p* 5 uano
egpp Domb.; in uano *a b*; uane *v* 6 in innocentibus *egpv*;
 inter innocentibus *a*; inter innocentes *abp Domb.* 9 intrem *bp*
 15 scriptura reserante *g et f nisi quod sefc ante habet* 19 Et *om. ag*
 20 mitto *b* heliam *abegpa*; helian *p Domb.*; Eliam *v* 21 con-
 uertit *p* 22 ad filium *om. g¹*

aduentum iudicis Saluatoris non inmerito speratur esse uenturus, quia etiam nunc uiuere non inmerito creditur. Curru namque igneo raptus est de rebus humanis, quod euidentissime sancta scriptura testatur. Cum uenerit ergo, exponendo legem spiritaliter, quam nunc Iudaei carnaliter sapiunt, conuertet cor patris ad filium, id est cor patrum ad filios; singularem quippe pro numero plurali interpretes septuaginta posuerunt; et est sensus, ut etiam filii sic intellegant legem, id est Iudaei, quem ad modum eam patres intellexerunt. id est prophetae, in quibus erat et ipse Moyses; sic enim cor patrum conuertetur ad filios, cum intelligentia patrum perducetur ad intelligentiam filiorum; et cor filiorum ad patres eorum, dum in id, quod senserunt illi, consentiunt et isti; ubi Septuaginta dixerunt: Et cor hominis ad proximum suum. Sunt enim inter se ualde proximi patres et filii. Quamquam in uerbis septuaginta interpretum, qui propheticè interpretati sunt, potest alius sensus idemque electior inueniri, ut intellegatur Helias cor Dei Patris conuersurus ad Filium: non utique agendo ut Pater diligat Filium, sed docendo quod Pater diligat Filium; ut et Iudaei, quem prius oderant, diligant eundem, qui noster est, Christum. Iudaeis enim nunc auersum cor habet Deus a Christo nostro, quia hoc putant. Eis ergo tunc cor eius conuertetur ad Filium, cum ipsi conuerso corde didicerint dilectionem Patris in Filium. Quod uero sequitur: Et cor hominis ad proximum suum, id est, conuertet Helias et cor hominis ad proximum suum: quid melius intellegitur quam cor hominis ad hominem Chri-

2 Reg. II, 2, 11

2 quia *b g p v*; qui *a e ρ α Domb.* 4 exponere *b* 6 patrum, *ex*
 patris *corr.*, *g* 7 numerum pro plurali, pro plur. *in ras.*, *e* 8 ut et
 filii *om. b* 9 patres eam *v* 11 conuertitur—perducitur *g* 13 init *g*
 consentient *v* 14 Et *om. g* Et si *b* 17 sensus alius *v* rectior *p*
 19 diligit *b* 21 Christum *a b e g p ρ² α v*; christus *ρ¹ Domb.* 22 qui *e*
 24 cordēdicerint *g* dilectionis patrem ad filium *e* 25 id est
 ad prox. suum *om. p*

stum? Cum enim sit in forma Dei Deus noster, formam serui accipiens esse dignatus est etiam proximus noster. Hoc ergo faciet Helias. Ne forte, inquit, ueniam et percutiam terram penitus. Terra sunt enim, qui terrena sapiunt, sicut Iudaei carnales usque nunc; ex quo uitio contra Deum murmura illa uenerunt: Quia mali ei placent, et: Vanus est qui seruit Deo.

CAPUT XXX.

Quod in libris ueteris testamenti, cum Deus legitur iudicaturus, non euidenter Christi persona monstretur, sed ex quibusdam testimoniis, ubi Dominus Deus loquitur, appareat non dubie, quod ipse sit Christus.

Multa alia sunt scripturarum testimonia diuinarum de nouissimo iudicio Dei, quae si omnia colligam, nimis longum erit. Satis ergo sit, quod et nouis et ueteribus litteris sacris hoc praenuntiatum esse probauimus. Sed ueteribus per Christum futurum esse iudicium, id est iudicem Christum de caelo esse uenturum, non tam, quam nouis, euidenter expressum est, propterea quia, cum ibi dicit Dominus Deus se esse uenturum uel Dominum Deum dicitur esse uenturum, non consequenter intellegitur Christus. Dominus enim Deus et Pater est et Filius et Spiritus sanctus; neque hoc tamen intestatum relinquere nos oportet. Primo itaque demonstrandum est, quem ad modum Iesus Christus tamquam Dominus Deus loquatur in propheticis libris, et tamen Iesus Christus euidenter appareat, ut et quando non sic apparet et tamen ad illud ultimum iudicium Dominus Deus dicitur esse uen-

6 Mal. 2, 17; 3, 14

5 dō g; dominum b 6 ei om. p 12 non dubie appareat p 14 sunt om. g 16 litteris Sed ueteribus om. b 19 nobis b 21 dicit b c 24 intractatum m. 2 in ras. e 25 quem amo///dum, nen eras.. g 26 et tamen usque ad sic apparet om. b 27 sic non v

turus, possit Iesus Christus intellegi. Est locus apud Esaiam prophetam, qui hoc quod dico enidenter ostendit. Deus enim per prophetam: Audi me, inquit, Iacob et Israel quem ego uoco. Ego sum primus et ego in sempiternum, et manus mea fundauit terram, et dextera mea 5 firmauit caelum. Vocabo eos, et stabunt simul, et congregabuntur omnes et audient. Quis ei nuntiauit haec? Diligens te feci uoluntatem tuam super Babylonem, ut auferrem semen Chaldaeorum. Et locutus sum et ego uocaui; adduxi eum et prospere- 10 ram feci uiam eius. Accedite ad me et audite haec. Non a principio in abscondito locutus sum; quando fiebant, ibi eram. Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius. Nempe ipse est, qui loquebatur sicut Dominus Deus; nec tamen intellegeretur Iesus Christus, nisi 15 addidisset: Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius. Dixit hoc enim secundum formam serui, de re futura utens praeteriti temporis uerbo, quem ad modum apud eundem prophetam legitur: Sicut ouis ad immolandum ductus est. Non enim ait: 'duceatur', sed pro eo, quod 20 futurum erat, praeteriti temporis uerbum posuit. Et adsidue prophetia sic loquitur.

Est [et] alius locus apud Zachariam, qui hoc euidenter ostendit, quod omnipotentem misit omnipotens: quis quem, nisi Deus Pater Deum Filium? Nam ita scriptum est: Haec 25 dicit Dominus omnipotens: Post gloriam misit me super gentes, quae spoliauerunt uos; quia qui

3 Esai. 48, 12 sqq. 19 Esai. 53, 7 25 Zach. 2, 8 sq.

5 et ante manus om. b 6 stabunt om. p 7 ut audiant b ei
nuntiauit a b p q; enuntiauit g; enim nuntiabit e; eis nunt. a v 9 au-
feram e² 12 sq. locutus sum in abscondita v 15 Christus om. e
16 audisset b 17 dixit sup. lin. g hoc enim dixit v de futuro e
23 Est om. b alius epp; et alius a b v Domb. qui/, a eras., g
24 quem om. b 27 que espoliau. g

tetigerit uos, quasi [qui] tangit pupillam oculi eius. Ecce ego inferam manum meam super eos. et erunt spolia his, qui seruierant eis; et cognoscetis quia Dominus omnipotens misit me. Ecce dicit Dominus omnipotens a Domino omnipotente se missum. Quis hic audeat intellegere nisi Christum loquentem, scilicet ouibus quae perierant domus Israel? Ait namque in euangelio: Non sum missus nisi ad oues quae perierunt domus Israel; quas hic comparauit pupillae oculi Dei propter excellentissimum dilectionis adfectum; ex quo genere ouium etiam ipsi apostoli fuerunt. Sed post gloriam resurrectionis utique suae (quae antequam fieret, ait euangelista: Iesus nondum erat glorificatus) etiam super gentes missus est in apostolis suis, ac sic inpletum est quod in psalmo legitur: Erues me de contradictionibus populi, constitues me in caput gentium, ut, qui spoliauerant Israelitas quibusque Israelitae seruierant, quando sunt gentibus subditi, non uicissim eodem modo spoliarentur. sed ipsi spolia fierent Israelitarum (hoc enim apostolis promiserat dicens: Faciam uos piscatores hominum, et uni eorum: Ex hoc iam, inquit, homines eris capiens); spolia ergo fierent, sed in bonum, tamquam erepta uasa illi forti, sed fortius adligato.

Item per eundem prophetam Dominus loquens: Et erit, inquit, in die illa quaeram auferre omnes gentes quae ueniunt contra Hierusalem. et effundam super domum Dauid et super habitatores Hierusa-

7 Mt. 15, 24 12 Is. 7, 39 15 Ps. 17, 44 20 Mt. 4, 19
21 Lc. 5, 10 24 Zach. 12, 9 sq.

1 quasi tangit $b^2 eg$; quasi tangat $b^1 p$; quasi qui tangat ρ *Domb.*; tamquam si tangat a ; quasi qui tangit av oculi mei p 3 seruierunt g^1 ; seruiant e cognoscetis g 4 haec g 6 audiat g 7 perierunt e Ait usque ad Israel l. 9 om. e 9 pupillae g 14 est om. e 15 erue p 17 sunt gent.] subiugentibus b 18 modu-
sphiarentur. g 20 uobis g 24 Et om. p 25 in illa e

lemspiritumgratiaeetmisericordiae;etadspicient
 ad me pro eo quod insultauerunt, et plangent
 super eo planctum quasi super carissimum, et
 dolebunt dolore quasi super unigenitum. Numquid
 nisi Dei est auferre omnes gentes inimicas sanctae ciuitatis 5
 Hierusalem, quae ueniunt contra eam, id est contrariae
 sunt ei, uel, sicut alii sunt interpretati, ueniunt super
 eam, id est, ut eam sibi subiciant; aut effundere super do-
 mum Dauid et super habitatores eiusdem ciuitatis spiritum
 gratiae et misericordiae? Hoc utique Dei est, et ex persona 10
 Dei dicitur per prophetam; et tamen hunc Deum haec tam
 magna et tam diuina facientem se Christus ostendit adiun-
 gendo adque dicendo: Et adspicient ad me pro eo quod
 insultauerunt, et plangent super eo planctum quasi
 super carissimum (siue dilectum) et dolebunt dolore 15
 quasi super unigenitum. Paenitebit quippe Iudaeos in
 die illa, etiam eos, qui accepturi sunt spiritum gratiae et
 misericordiae, quod in eius passione insultauerint Christo,
 cum ad eum adspexerint in sua maiestate uenientem eumque
 esse cognouerint, quem prius humilem in suis parentibus 20
 inluserunt; quamuis et ipsi parentes eorum tantae illius inpie-
 tatis auctores resurgentes uidebunt eum, sed puniendi iam,
 non adhuc corrigendi. Non itaque hoc loco ipsi intellegendi
 sunt, ubi dictum est: Et effundam super domum Dauid
 et super habitatores Hierusalem spiritum gratiae et 25
 misericordiae; et adspicient ad me pro eo quod insult-
 auerunt; sed tamen de illorum stirpe uenientes, qui per
 Heliam illo tempore credituri sunt. Sed sicut dicimus Iudaeis:
 'Vos occidistis Christum', quamuis hoc parentes eorum fece-
 rint: sic et isti se dolebunt fecisse quodam modo, quod fece- 30
 runt illi, ex quorum stirpe descendunt. Quamuis ergo accepto

3 super eo *be g p p a*; super eum *a v* planctu *g* 7 eī (= eius) *c*
 8 offendere *g* sup. dom. Dauid effundere *v* 12 se ipsum *e*; sese *v*
 14 planctu *g* 16 in die illa Iudaeos *v* 19 maiestate *e* 23 loco
om. b 28 sunt credituri *v* 31 ergo *om. b*

spiritu gratiae et misericordiae iam fideles non damnabuntur cum inpiis parentibus suis, dolebunt tamen tamquam ipsi fecerint, quod ab illis factum est. Non igitur dolebunt reatu criminis, sed pietatis adfectu. Sane ubi dixerunt septuaginta
 5 interpretes: Et adspicient ad me pro eo quod insultauerunt, sic interpretatum est ex Hebraeo: Et adspicient ad me, quem confixerunt; quo quidem uerbo euidentius Christus crucifixus apparet. Sed illa insultatio, quam septuaginta ponere maluerunt, eius uniuersae non defuit passioni.
 10 Nam et detento et adligato et adiudicato et obprobrio ignominiosae uestis induto et spinis coronato et calamo in capite percusso et inridenter fixis genibus adorato et crucem suam portanti et in ligno iam pendenti utique insultauerunt. Proinde interpretationem non sequentes unam, sed utramque iungentes,
 15 cum et insultauerunt et confixerunt legimus, plenius ueritatem dominicae passionis agnoscimus.

Cum ergo in propheticis litteris ad nouissimum iudicium faciendum Deus legitur esse uenturus, etsi eius alia distinctio non ponatur, tantummodo propter ipsum iudicium Christus debet intellegi, quia etsi Pater iudicabit, per aduentum
 20 filii hominis iudicabit. Nam ipse per suae praesentiae manifestationem non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio, qui manifestabitur homo iudicaturus, sicut homo est iudicatus. Quis est enim alius, de quo item Deus loquitur per
 25 Esaiam sub nomine Iacob et Israel, de cuius semine corpus accepit? quod ita scriptum est: Iacob puer meus, suscipiam illum; Israel electus meus, adsumsit eum anima mea. Dedi Spiritum meum in illum, iudicium gentibus proferet. Non clamabit neque cessabit neque
 30 audietur foris uox eius. Calamum quassatum non

22 Io. 5, 22 26 Esai. 42, 1 sqq.

8 apparet crucifixus *v* 11 caput *b* 12 inridentes *b* 15 ut confix. *e*
 18 aliqua *b* 19 ponitur *e* 20 iudicabat *g*¹; iudicat *b* 24 Quis enim, omisso est, *b*
 25 et Israel *usque ad* Iacob *om.* *e* 27 et israel *b*
 dilectus *b* 29 //gentibus, in *eras.*, *e* cessabit] contendit *g* 30 foras *b*

conteret et linum fumans non exstinguet; sed in ueritate proferet iudicium. Refulgebit et non confringetur, donec ponat in terra iudicium; et in nomine eius gentes sperabunt. In Hebraeo non legitur Iacob et Israel; sed quod ibi legitur seruus meus, nimirum septuaginta ⁵ interpretes uolentes admonere quatenus id accipiendum sit, quia scilicet propter formam serui dictum est, in qua se Altissimus humillimum praebuit, ipsius hominis nomen ad eum significandum posuerunt, de cuius genere eadem serui forma suscepta est. Datus est in eum Spiritus sanctus, quod ¹⁰ et columbae specie euangelio teste monstratum est; iudicium gentibus protulit, quia praenuntiauit futurum, quod gentibus erat occultum; mansuetudine non clamauit, nec tamen in praedicanda ueritate cessauit; sed non est audita foris uox eius nec auditur, quando quidem ab eis, qui foris ab eius ¹⁵ corpore praecisi sunt, non illi oboeditur; ipsosque suos persecutores Iudaeos, qui calamo quassato perdita integritate [et] lino fumanti amisso lumine comparati sunt, non contriuit, non exstinxit, quia pepercit eis, qui nondum uenerat eos iudicare, sed iudicari ab eis. In ueritate sane protulit iudicium ²⁰ praedicans eis, quando puniendi essent, si in sua malignitate persisterent. Refulsit in monte facies eius, in orbe fama eius; nec contractus siue contritus est. quia neque in se neque in ecclesia sua, ut esse desisteret, persecutoribus cessit; et ideo non est factum nec fiet, quod inimici eius dixerunt uel dicunt: ²⁵ Quando morietur et peribit nomen eius? donec ponat in terra iudicium. Ecce manifestatum est quod absconditum quaerebamus; hoc enim est nouissimum iudicium, quod ponet in terra, cum uenerit ipse de caelo, de quo iam uide-

10 Mt. 3, 16 22 Mt. 17, 1 sq. 26 Ps. 40, 6

2 profert *bg* 10 in e^vom *g* 15 qui foris ab eius *om. b; in marg. p*
 16 praesciti *eg* 18 et *om. egp* ligno *g¹* 19 non exstinxit *aegpp;*
 nec exstinxit *bv* 20 ab eis iudicari *v* iudicium protulit *v* 24 sua
om. p cōsisteret *p* 25 neque *b* 29 ponit *b* uidebimus *b*

mus inpletum, quod hic ultimum positum est: Et in nomine eius gentes sperabunt. Per hoc certe quod negari non potest etiam illud credatur quod impudenter negatur. Quis enim speraret, quod etiam hi, qui nolunt adhuc credere in
 5 Christum, iam nobiscum uident et, quoniam negare non possunt, dentibus suis frendent et tabescunt? Quis, inquam, speraret gentes in Christi nomine speraturas, quando tenebatur ligabatur, caedebatur includebatur, crucifigebatur, quando et ipsi discipuli spem perdiderant, quam in illo habere iam
 10 coeperant? Quod tunc uix unus latro sperauit in cruce, nunc sperant gentes longe lateque diffusae, et ne in aeternum moriantur, ipsa in qua ille mortuus est cruce signantur.

Nullus igitur uel negat uel dubitat per Christum Iesum tale, quale istis sacris litteris praenuntiatur, nouissimum futu-
 15 rum esse iudicium, nisi qui eisdem litteris nescio qua incredibili animositate seu caecitate non credit, quae iam ueritatem suam orbi demonstrauere terrarum. In illo itaque iudicio uel circa illud iudicium has res didicimus esse uenturas, Heliam Thesbiten, fidem Iudaeorum, Antichristum persecutu-
 20 rum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque diremptionem, mundi conflagrationem eiusdemque renovationem. Quae omnia quidem uentura esse credendum est; sed quibus modis et quo ordine ueniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfec-
 25 tum hominum intellegentia ualet consequi. Existimo tamen eo quo a me commemorata sunt ordine esse uentura.

Duo nobis ad hoc opus pertinentes reliqui sunt libri, ut adiuuante Domino promissa compleamus; quorum erit unus de malorum supplicio, alius de felicitate iustorum; in quibus
 30 maxime, sicut Deus donauerit, argumenta refellentur humana, quae contra praedicta ac promissa diuina sapienter sibi miseri

1 Et *om. g* 12 ille *om. p* 13 Iesum Christum *v* 14 futuram esse nouissimum *v* 16 seu caecit. *om. b* 17 In *om. c* 18 dicimus *b e*
 24 ualet consequi ad perfectum hominum intellegentia *v* 28 unus erit *v*
 30 dñs *g* refellentur *b*

rodere uidentur et salubris fidei nutrimenta uelut falsa et
ridenda contemnunt. Qui uero secundum Deum sapiunt, omnia,
quae incredibilia uidentur hominibus et tamen scripturis
sanctis, quarum iam ueritas multis modis adserta est, conti-
nentur, maximum argumentum tenent ueracem Dei omnipo- 5
tentiam, quem certum habent nullo modo in eis potuisse
mentiri et posse facere quod impossibile est infideli.

LIBER XXI.

10

CAPUT I.

De oruine disputationis, qua prius disserendum est
de perpetuo supplicio damnatorum cum diabolo quam
de aeterna felicitate sanctorum.

Cum per Christum Dominum nostrum, iudicem uiuorum 15
adque mortuorum, ad debitos fines ambae peruenerint ciui-
tates, quarum est una Dei, altera diaboli, cuius modi suppli-
cium sit futurum diaboli et omnium ad eum pertinentium,
in hoc libro nobis, quantum ope diuina ualebimus, diligentius
disputandum est. Ideo autem hunc tenere ordinem malui, ut 20
postea disseram de felicitate sanctorum, quoniam utrumque
cum corporibus erit et incredibilius uidetur esse in aeternis
corpora durare cruciatibus quam sine dolore ullo in aeterna
beatitudine permanere; ac per hoc cum illam poenam non
debere esse incredibilem demonstrauero, adiuuabit me pluri- 25
mum, ut multo facilius omni carens molestia immortalitas
corporum in sanctis futura credatur. Nec a diuinis ordo iste

2 omnia *ab g p p a*; omnium *ev Domb.* 4 multi modis *g b q---*,
in marg. quē, *e* 7 infidelibus *b* 17 una est *pv* et altera *e*
24 //illam, *duabus litteris erasis, g*; quam illam *h* 27 corporum *ab g p v*;
corporis *e Domb.*

abhorret eloquiis, ubi aliquando quidem bonorum beatitudo prius ponitur, ut est illud: Qui bona fecerunt, in resurrectionem uitae; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii; sed aliquando et posterius, ut est: ⁵ Mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala et mittent in caminum ignis ardentem; illic erit fletus et stridor dentium; tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui, et illud: Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem ¹⁰ in uitam aeternam; et in prophetis, quod commemorare longum est, nunc ille, nunc iste ordo, si quis inspiciat, inuenitur. Sed ego istum qua causa elegerim, dixi.

CAPUT II.

An possint corpora in ustione ignis esse perpetua. ¹⁵ Quid igitur ostendam, unde conuincantur increduli, posse humana corpora animata adque uiuentia non solum numquam morte dissolui, sed in aeternorum quoque ignium durare tormentis? Nolunt enim hoc ad Omnipotentis nos referre potentiam, sed aliquo exemplo persuaderi sibi flagitant. ²⁰ Quibus si respondebimus esse animalia profecto corruptibilia, quia mortalia, quae tamen in mediis ignibus uiuant; nonnullum etiam genus uermium in aquarum calidarum scaturigine reperiri, quarum feruorem nemo inpune contrectat; illos autem non solum siue ulla sui laesione ibi esse, sed extra esse non ²⁵ posse: aut nolunt credere, si ostendere non ualemus; aut, si ualuerimus siue oculis demonstrare res ipsas siue per testes idoneos edocere, non satis esse hoc ad exemplum rei, de qua

2 Io. 5, 29 4 Mt. 13, 41 sqq. 9 Ib. 25, 46

1 quaedam *b* 4 et aliquando *b* 7 ardentem *mss.*; ardentis *v*
gentium *e* 8 illuc *a*¹ 9 isti *radendo ex* iusti *corr.*, *g*, isti, *in marg.* in-
iusti, *e* 11 inspiciet *g* 12 legerim *g* 15 Quif *e* 19 alico *g*¹
22 calidarum . . . quarum *om.* *e* scaturigine *g* 23 contractat *e*
illas *g* 20 uoluerimus *g*¹ 27 hoc esse *v*

quaestio est, eadem infidelitate contendunt, quia haec animalia nec semper uiuunt et in illis feruoribus sine doloribus uiuunt; suae quippe naturae conuenientibus uegetantur illis, non cruciantur elementis: quasi non incredibilius sit uegetari quam cruciari talibus rebus. Mirabile est enim dolere in ignibus 5 et tamen uiuere, sed mirabilius uiuere in ignibus nec dolere. Si autem hoc creditur, quur non et illud?

CAPUT III.

An consequens sit, ut corporeum dolorem sequatur carnis interitus. 10

Sed nullum est, inquit, corpus, quod dolere possit nec possit mori. Et hoc unde scimus? Nam de corporibus quis certus est daemonum, utrum in eis doleant, quando se adfligi magnis cruciatibus confitentur? Quod si respondetur terrenum corpus solidum scilicet adque conspicuum nullum esse, adque 15 ut uno potius nomine id explicem, nullam esse carnem, quae dolere possit morique non possit: quid aliud dicitur, nisi quod sensu corporis homines et experientia collegernnt? Nullam namque carnem nisi mortalem sciunt; et haec est eorum tota ratio, ut, quod experti non sunt, nequaquam esse posse 20 arbitrentur. Nam cuius rationis est dolorem facere mortis argumentum, cum uitae potius sit indicium? Etsi enim quaerimus, utrum semper possit uiuere: certum tamen est uiuere omne quod dolet doloremque omnem nisi in re uiuente esse non posse. Necesse est ergo ut uiuat dolens, non est necesse ut 25 occidat dolor, quia nec corpora ista mortalia et utique moritura omnis dolor occidit, et ut dolor aliquis possit occidere, illa causa est, quoniam sic est anima conuexa huic corpori, ut summis doloribus cedat adque discedat; quoniam et ipsa conuexa membrorum adque uitalium sic infirma est, ut eam 30

1 contendunt *e* haec *om. e* 6 et tamen . . . in ignibus *om. e*¹
 10 interitus *om. f* 13 se *om. b* 14 magis *b* 16 queiū *g* 17 dolori *b*
 20 tota] ⁿidita (inita?) *g* non *sup. lin. e* 22 Et enim si *p* 23 alterum
 uiuere *om. e* 27 occidet *g*¹

uim. quae magnum uel summum dolorem facit, non ualeat
sustinere. Tunc autem tali corpori anima et eo conectetur
modo, ut illud uinculum, sicut nulla temporis longitudine
soluetur, ita nullo dolore rumpatur. Proinde etiamsi caro
5 nunc talis nulla est, quae sensum doloris perpeti possit mor-
temque non possit: erit tamen tunc talis caro, qualis nunc
non est, sicut talis erit et mors qualis nunc non est. Non
enim nulla, sed sempiterna mors erit, quando nec uiuere
anima poterit Deum non habendo nec doloribus corporis
10 carere moriendo. Prima mors animam uolentem pellit e cor-
pore, secunda mors animam nolentem tenet in corpore; ab
utraque morte communiter id habetur, ut quod non uult
anima de suo corpore patiatur.

Adtendunt autem isti contradictores nullam esse nunc car-
15 nem, quae dolorem pati possit mortemque non possit, et non
adtendunt esse tamen aliquid tale quod corpore maius sit.
Ipse quippe animus, cuius praesentia corpus uiuit et regitur,
et dolorem pati potest et mori non potest. Ecce inuenta res
est, quae, cum sensum doloris habeat, immortalis est. Hoc
20 igitur erit tunc etiam in corporibus damnatorum, quod nunc
esse scimus in animis omnium. Si autem consideremus dili-
gentius, dolor, qui dicitur corporis, magis ad animam perti-
net. Animae est enim dolere, non corporis, etiam quando ei
dolendi causa existit a corpore, cum in eo loco dolet, ubi
25 laeditur corpus. Sicut ergo dicimus corpora sentientia et cor-
pora uiuentia, cum ab anima sit corpori sensus et uita: ita
corpora dicimus et dolentia, cum dolor corpori nisi ab anima
esse non possit. Dolet itaque anima cum corpore in eo loco
eius, ubi aliquid contingit ut doleat; dolet et sola, quamuis

2 conectetur $p\rho^1$; conectententur g ; conectitur $abev$ 4 soluetur $g\rho$;
soluitur $abepv$ rumpetur g^1 5 mortemque non possit $om. e^1$
10 *sq.* dolentem—dolentem e a corp. g 19 consensum g 20 erit $om. b$
23 enim est v 25 corpus $om. \rho$ scientia b 26 *sq.* ita et corpora
dicimus dolentia v 27 corporis ag^1 29 contingit $abgpav$; con-
tingit $e\rho$ *Domb.*

sit in corpore, cum aliqua causa etiam inuisibili tristis est
 ipsa corpore incolumi; dolet etiam non in corpore constituta;
 nam utique dolebat diues ille aput inferos, quando dicebat:
 Crucior in hac flamma. Corpus autem nec exanime dolet
 nec animatum sine anima dolet. Si ergo a dolore argumen- 5
 tum recte sumeretur ad mortem, ut ideo mors possit accidere,
 quia potuit accidere et dolor, magis ad animam pertineret
 mori, ad quam magis pertinet et dolere. Cum uero illa, quae
 magis dolere potest, non possit mori, quid momenti adfert
 quur illa corpora, quoniam futura sunt in doloribus, ideo 10
 etiam moritura esse credamus? Dixerunt quidem Platonici ex
 terrenis corporibus moribundisque membris esse animae et
 metuere et cupere et dolere adque gaudere; unde Vergilius:
 'Hinc, inquit, (id est ex moribundis terreni corporis membris)
 metuunt cupinntque, dolent gaudentque.' Sed conuicimus eos 15
 in duodecimo huius operis libro, habere animas secundum
 ipsos ab omni etiam corporis labe purgatas diram cupiditatem,
 quae rursus incipiunt in corpora uelle reuerti. Ubi autem
 potest esse cupiditas, profecto etiam dolor potest. Frustrata
 quippe cupiditas, siue non perueniendo quo tendebat, siue 20
 amittendo quo peruenerat, uertitur in dolorem. Quapropter si
 anima, quae uel sola uel maxime dolet, habet tamen quan-
 dam pro suo modo immortalitatem suam, non ideo mori pote-
 runt illa corpora, quia dolebunt. Postremo si corpora faciunt,
 ut animae doleant, quur eis dolorem possunt, mortem uero 25
 inferre non possunt, nisi quia non est consequens, ut mortem
 faciat quod dolorem facit? Quur ergo incredibile est ita ignes
 illis corporibus dolorem posse inferre, non mortem, sicut ipsa
 corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori

4 Lc. 16, 24 14 Aen. VI, 733 16 L. XIII c. 3; 5 18 Aen.
 VI, 720 sq.

1 inuisibiliter *ρ* 2 non in] sine *b* 8 ad' quam, ad *ex* aut *corr.*, *g*
 16 duodecimo *mss.*; quarto decimo *v* (*Augustinus ipse errasse uidetur*)
 21 si *om. b* 23 potuerunt *b* 24 dolebant *e¹b* 26 consequens non
 est *v* 27 ignis *b g²* 29 tamen *a b e g p v*; tormenta *ρ Domb.*

cogunt? Non est igitur necessarium futurae mortis argumen-
tum dolor.

CAPUT III.

De naturalibus exemplis, quorum consideratio doceat
5 posse inter cruciatus uiuentia corpora permanere.

Quapropter si, ut scripserunt qui naturas animalium curio-
sius indagarunt, salamandra in ignibus uiuit et quidam notis-
simi Siciliae montes, qui tanta temporis diuturnitate ac uetu-
state usque nunc ac deinceps flammis aestuant adque integri
10 perseuerant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet,
absumi et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse
etiam mori: quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla,
quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora
sempiterno supplicio punitorum et in igne animam non amit-
15 tant et sine detrimento ardeant et sine interitu doleant?
Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo
inditam, qui tam miras et uarias tot rebus indidit, quas uide-
mus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi
Deus creator omnium dedit carni pauonis mortui ne putescer-
20 ret? Quod cum auditum incredibile uideretur, euenit ut apud
Carthaginem nobis cocta adponeretur haec auis, de cuius
pectore pulparum, quantum uisum est, decerptum seruari
iussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia
caro quaecumque cocta putesceret, prolatum adque oblatum
25 nihilo nostrum offendit olfactum. Itemque repositum post
dies amplius quam triginta idem quod erat inuentum est,
idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae sic-
cioris et contractioris fuit. Quis paleae dedit uel tam frigi-

1 igitur *abegp*; ergo *v Domb.* 6 si ut *pv*; sibi *g*; sicut *abepa*
8 diuturnitate temporis atque *v* 9 ac deinceps *begp*; et deinceps
v Domb. exestuant, *m. 2 in ras., e* 14 in igne *agppv*; in *om. b*
Domb. 17 sed uar. *b* 19 et 24 putesceret *eg¹ Domb.*; putesceret
abg²pv 20 auditum *begv*; auditu *app Domb.* 25 nihilo *egp*;
nihil *v* 28 aut quis *g* uel *om. p*

dam uim, ut obrutas niues seruet, uel tam feruidam, ut poma inmatura maturet?

De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus, et paene omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat adque ex pruna fulgida 5 carbonem taeterrimum reddit? Neque id quasi regulariter definitum est; nam e contrario lapides igne candente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamuis magis ille rubeat, illi albescant, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat, 10 contrarios habet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim lapides et ligna diuersa sunt, contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, haec obfuscans, cum in illis deficeret, nisi in istis uiueret. Quid, in carbonibus nonne 15 miranda est et tanta infirmitas, ut ictu leuissimo frangantur, pressu facillimo conterantur, et tanta firmitas, ut nullo umore corrumpantur, nulla aetate uincantur, usque adeo ut eos substernere soleant, qui limites figunt, ad conuincendum litigatorem, quisquis post quantalibet tempora exstiterit fixumque 20 lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi ligna putescerent, tamdiu durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis effecit?

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo iam satis diximus, quod igne candicat, quo alia taetra red- 25 duntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque iam gleba tangentibus frigida tam latenter seruat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed conpertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod

1 obpressa, pressa *m. 2 in ras., e* 3 quo *om. g¹* 4 et lambit *om. b*
 5 colore *om. e* 6 definitum *g* 8 ille magis *v* albescant *b* 10 ut]
 uel *g* cocat *g¹* 14 claros *b g¹* 17 et pressu *b e* 18 conuincan-
 tur *e* 24 exempto ⁶*b* 25 in igne, *m. 2 in ras., e* candescat *b p,*
in marg. e quod alia *e* 27 nullo *g¹* 29 et sciatur in eis esse *g*
 positus *b*

eam uiuam calcem loquimur, uelut ipse ignis latens anima sit inuisibilis uisibilis corporis. Iam uero quam mirum est, quod, cum exstinguitur, tunc accenditur! Ut enim occulto igne careat, aquae infunditur aquae perfunditur, et cum ante
 5 sit frigida, inde feruescit, unde feruentia cuncta frigescunt. Velut expirante ergo illa glebā discedens ignis, qui latebat, apparet, ac deinde tamquam morte sic frigida est, ut adiecta unda non sit arsura et quam calcem uocabamus uiuam, uocemus exstinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse
 10 uideatur? et tamen additur. Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla eius perfusione uel infusione feruescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide legeremus siue audiremus et in nostrum experimentum uenire non posset, profecto aut mendacium putaremus aut
 15 certe granditer miraremur. Quarum uero rerum ante uostros oculos cottidiana documenta uersantur, non genere miuus mirabili, sed ipsa adsiduitate uilescent, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis, desierimus nonnulla mirari, quae ad nos potuerunt miranda perduci.

20 Adamantem lapidem multi aput nos habent et maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia ui ulla perhibetur praeter hircino sanguine uiuici. Sed qui eum habent adque nouerunt, numquid ita mirantur ut hi, quibus primum potentia eius ostenditur? Quibus autem
 25 non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexpectata mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed adsiduitas experiendi paulatim subtrahit

3 Plin. XXXIII, 5, 94 22 Plin. XXXVII, 4, 59

1 uiuam] aliam *b* calcem uiuam *v* 4 aquae infunditur *ed. Lovan.*; aqua infund. *abegpav*; aqua enim funditur *p* aqua uero *g* 6 discedens *eg* 7 mortua *e'a* 8 unde *bg* transura *b* 11 nonnulla *b* 15 quarum rerum uere *b* oculos nostros *v* 17 mirabiles *b* 18 desideremus *b* 22 hircino sanguine *gpv*; hircinum sanguinem *abcpa Domb.* 23 post ita inserta sunt uerba infra *p.* 520, 12 omissa: ea uinculis subligabat. sed multo est mirabilius, *e* . 24 Quibus autem non ostenditur *om. b* 26 mirentur *b*

admirationis incitamentum. Magnetem lapidem nouimus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum uidi, uehementer inhorruui. Quippe cernebam a lapide ferreum anulum raptum adque suspensum; deinde tamquam ferro, quod rapuerat, uim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri ad- 5 motus est eundemque suspendit, adque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; iamque sibi per mutua circulis nexis non implicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhaerentium quasi catena pependerit anulorum. Quis istam uim 10 lapidis non stuperet, quae illi non solum inerat, uerum etiam per tot suspensa transibat et inuisibilibus ea uinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Seuero Mileuitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque uidisse narrauit, quem ad modum Bathanarius quon- 15 dam comes Africae, cum aput eum conuiuaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argento ferrumque super argentum posuerit; deinde sicut subter mouebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper mouebatur, adque argento medio nihilque patiente concitatissimo cursu ac recurso 20 infra lapis ab homine, supra ferrum rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse conspexi, dixi quod ab illo audiui, cui tamquam ipse uiderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando iuxta eum ponitur adamans, non rapit ferrum, et si iam rapuerat, ut ei propinquauerit, mox remittit. India 25 mittit hos lapides; sed si eos nos cognitos iam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus ueniunt, si eos facilli-

24 Plin. XXXVII, 4, 61

1 magnetem *g* 3 a *om. g* anulum *g* 4 quo *b* 5 eodem anulo *m.* 2 in *ras. e* admotus est alteri *v* 6 eumque *v* 10 uim *abegpav*; uirtutem *p* *Domb.* 12 de uerbis ea uinculis cett. *in e* omissis uide ad *p.* 519, 23. cum uerba inuisibilibus quod a fratre et coepo *intellegi nequirent*, corrector uerbis quod a fratre *erasis scripsit* Narro quod, *in margine addito* de fratre 14 milemitano *e* Sed *g* 18 mouebat *usque ad* desuper *om. b* 20 patientia *b* ac decursu *b* 23 ego credidi *b* magnite *g* 25 propinquauerit *begp*; adpropinquauerit *v* *Domb.*

mos habent, sic forsitan habent, ut nos calcem, quam miro modo aqua feruescentem, qua solet ignis exstingui, et oleo non feruescentem, quo solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

5 CAPUT V.

Quanta sint, quorum ratio nequeat agnosci, et tamen eadem uera esse non sit ambiguum.

Verum tamen homines infideles, qui, cum diuina uel prae-
 terita uel futura miracula praedicamus, quae illis experienda
 10 non ualemus ostendere, rationem a nobis earum flagitant
 rerum, quam quoniam non possumus reddere (excedunt enim
 uires mentis humanae), existimant falsa esse quae dicimus,
 ipsi de tot mirabilibus rebus, quas uel uidere possumus uel
 uidemus, debent reddere rationem. Quod si fieri ab homine
 15 non posse peruiderint, fatendum est eis non ideo aliquid
 non fuisse uel non futurum esse, quia ratio inde non potest
 reddi, quando quidem sunt ista, de quibus similiter non potest.
 Non itaque pergo per plurima, quae mandata sunt litteris,
 non gesta adque transacta, sed in locis quibusque manentia;
 20 quo si quisquam ire uoluerit et potuerit, utrum uera sint,
 explorabit; sed pauca commemoro. Agrigentinum Siciliae salem
 perhibent, cum fuerit admotus igni, uelut in aqua fluescere;
 cum uero ipsi aquae, uelut in igne crepitare. Aput Garaman-
 tas quendam fontem tam frigidum diebus, ut non bibatur,
 25 tam feruidum noctibus, ut non tangatur. In Epiro alium
 fontem, in quo faces, ut in ceteris, exstinguuntur accensae,
 sed, non ut in ceteris, accenduntur extinctae. Asbestos Arca-
 diae lapidem propterea sic uocari, quod accensus semel iam
 non possit exstingui. Lignum cuiusdam ficus Aegyptiae, non
 30 ut ligna cetera in aquis natate, sed mergi; et, quod est mira-

Solin. Polyh. 11 23 ib. 32 25 Plin. II, 102, 228 27 Solin. 13
 29 ib. 35

2 a/que (d *eras.* ?) *g* 2 et 3 feruescente *g* 7 ambigendum *p*
 14 uidimus *b* 15 uiderint *p* 16 futurum non *v* 18 non *om.* *b*
 19 potentia *b* 20 inire *b* 21 scilicet *e* 22 cum] ut *b* 23 gara-
 mantēs. *g*¹ 25 aephiro *g* 26 in co phaces *g*¹ 27 asbenton *b*

bilius, cum in imo aliquamdiu fuerit, inde ad aquae superficiem rursus emergere, quando madefactum debuit umoris pondere praegrauari. Poma in terra Sodomorum gigni quidem et ad maturitatis faciem peruenire; sed morsu pressuue tentata in fumum ac fauillam corio fatiscente uanescere. Pyriten 5 lapidem Persicum tenentis manum, si uehementius prenatur, adurere, propter quod ab igne nomen accepit. In eadem Perside gigni etiam lapidem seleniten, cuius interiorem candorem cum luna crescere adque deficere. In Cappadocia etiam uento equas concipere, eosdemque fetus non amplius triennio uiuere. 10 Tylon Indiae insulam eo praeferrī ceteris terris, quod omnis arbor, quae in ea gignitur, nunquam nudatur tegmine foliorum.

De his adque aliis innumerabilibus mirabilibus, quae historia non factorum et transactorum, sed manentium locorum tenet, mihi autem aliud agenti ea persequi nimis longum est, reddant rationem, si possunt, infideles isti, qui nolunt diuinis litteris credere; quid aliud quam non putantes eas esse diuinas, eo quod res habeant incredibiles, sicuti hoc est unde nunc agimus. Non enim admittit, inquit, ulla 20 ratio, ut caro ardeat nec absumatur, doleat neque moriatur; ratiocinatores uidelicet magni, qui de omnibus rebus, quas esse mirabiles constat, possint reddere rationem. Reddant ergo de his, quae pauca posuimus, quae procul dubio si esse nescirent et ea futura esse diceremus, multo minus crederent, 25 quam quod nunc dicentibus nobis nolunt credere aliquando uenturum. Quis enim eorum nobis crederet, si, quem ad modum dicimus futura hominum uiua corpora, quae semper arsura adque dolitura nec tamen aliquando moritura sint, ita diceremus in futuro saeculo futurum salem, quem faceret 30

3 Solin. 38 5 ib. 40 9 ib. 47 extr.

4 pressuue *b* 5 ac] aut *b* fatescente *p* Pyritem *v* 8 seleniten *e p*; seliniten *g*; sileniten *a*; selenitem *b p v* cuius] eiusque *g*
 10 quam triennio *g* 12 quia in ea *g* 16 nimis *om. α* 20 ammittit *b g*
 21 neque *b e g p*; nec *v* 23 possent *g* 24 quae si procul dubio esse *p* 25 credant *g*¹ 27 esse uenturum *e*

ignis uelut in aqua fluescere, eundemque faceret aqua uelut in igne crepitare; aut futurum fontem, cuius aqua in refrigerio noctis sic ardeat, ut non possit tangi, in aestibus uero diei sic algeat, ut non possit bibi; aut futurum lapidem, uel
 5 eum qui suo calore manum constringentis adureret, uel eum qui undecumque accensus exstingui omnino non posset, et cetera quae praetermissis aliis innumeris commemoranda interrim duxi? Haec ergo in illo saeculo, quod futurum est, si diceremus futura nobisque increduli responderent: 'Si uultis
 10 ut ea credamus, de singulis reddite rationem': nos non posse confiteremur, eo quod istis et similibus Dei miris operibus infirma mortalium ratiocinatio uinceretur; fixam tamen aput nos esse rationem, non sine ratione Omnipotentem facere, unde animus humanus infirmus rationem non potest reddere;
 15 et in multis quidem rebus incertum nobis esse quid uelit, illud tamen esse certissimum, nihil eorum illi esse impossibile, quaecumque uoluerit; eique nos credere praedicenti, quem neque inpotentem neque mentientem possumus credere. Hi tamen fidei reprehensores exactoresque rationis quid ad ista
 20 respondent, de quibus ratio reddi ab homine non potest, et tamen sunt, et ipsi rationi naturae uidentur esse contraria? Quae si futura esse diceremus, similiter a nobis, sicut eorum quae futura esse dicimus, ab infidelibus ratio posceretur. Ac per hoc, cum in talibus operibus Dei deficiat ratio cordis et
 25 sermonis humani, sicut ista non ideo non sunt, sic non ideo etiam illa non erunt, quoniam ratio de utrisque ab homine non potest reddi.

3 tangi usque ad ut non possit om. e 4 bibi non possit v 6 possit b 14 unde animus] uideamus e 15 qui uelut ille b 16 certissimum . . illi esse om. b 21 sunt om. b 'uidere, in marg. 'uidentur, e; uideantur b

CAPUT VI.

Quod non omnia miracula naturalia sint, sed pleraque humano ingenio modificata, pleraque autem daemonum arte composita.

Hic forte respondeant: 'Prorsus nec ista sunt nec ista credimus; falsa de his dicta, falsa conscripta sunt'; et adiciant ratiocinantes adque dicentes: 'Si talia credenda sunt, credite et uos quod in eisdem litteras est relatam, fuisse uel esse quoddam Veneris fanum adque ibi candelabrum et in eo lucernam sub diuo sic ardentem, ut eam nulla tempestas, nullus imber exstingueret, unde sicut ille lapis, ita ista λύγνος ἄσβεστος, id est lucerna inextinguibilis, nominata est.' Quod propterea poterunt dicere, ut respondendi nobis angustias ingerant; quia si dixerimus non esse credendum, scripta illa miraculorum infirmabimus; si autem credendum esse concesserimus, firmabimus numina paganorum. Sed nos, sicut iam in libro duodeuicensimo huius operis dixi, non habemus necesse omnia credere, quae historia continet gentium, cum et ipsi inter se historici, sicut ait Varro, quasi data opera et quasi ex industria per multa dissentiant; sed ea, si uolumus, credimus, quae non aduersantur libris, quibus non dubitamus oportere nos credere. De his autem miraculorum locis nobis ad ea, quae futura persuadere incredulis uolumus, satis illa sufficiunt, quae nos quoque possumus experiri, et eorum testes idoneos non difficile est inuenire. De isto autem fano Veneris et lucerna inextinguibili non solum in nullas coartamur angustias, uerum etiam latitudinis nobis campus aperitur. Addimus enim ad istam lucernam inextinguibilem et humanarum et magicarum, id est per homines daemonicarum

17 c. 18

^h 6 de if//dicta, h sicco stilo impressum, g 14 quia usque ad infirmabimus om. b scripturam illam, in marg. scripta illa, e 16 firmabimus mss.; confirmab. v 18 continet hist. v 22 de is g 23 credulis b 24 sufficiunt a b c g p a v; sufficiant p Domb.

artium et ipsorum per se ipsos daemonum multa miracula; quae si negare uoluerimus, eidem ipsi cui credimus sacrarum litterarum aduersabimur ueritati. Aut ergo in lucerna illa mechanicum aliquid de lapide asbesto ars humana molita
 5 est aut arte magica factum est, quod homines illo mirarentur in templo, aut daemon quispiam sub nomine Veneris tanta se efficacia praesentauit, ut hoc ibi prodigium et appareret hominibus et diutius permaneret. Inliciuntur autem daemones ad inhabitandum per creaturas, quas non ipsi, sed Deus con-
 10 didit, delectabilibus pro sua diuersitate diuersis, non ut animalia cibus, sed ut spiritus signis, quae cuiusque delectationi congruunt, per uaria genera lapidum herbarum, lignorum animalium, carminum rituum. Ut autem inliciantur ab hominibus, prius eos ipsi astutissima calliditate seducunt, uel
 15 inspirando eorum cordibus uirus occultum uel etiam fallacibus amicitiiis apparendo, eorumque paucos discipulos suos faciunt plurimorumque doctores. Neque enim potuit, nisi primum ipsis docentibus, disci quid quisque illorum adpetat, quid exhorreat, quo inuitetur nomine, quo cogatur; unde magicae
 20 artes earumque artifices exstiterunt. Maxime autem possident corda mortalium, qua potissimum possessione gloriantur, cum se transfigurant in angelos lucis. Sunt ergo facta eorum plurima, quae quanto magis mirabilia confitemur, tanto cautius uitare debemus; sed ad hoc, unde nunc agimus, nobis
 25 etiam ipsa proficiunt. Si enim haec inmundi daemones possunt, quanto potentiores sunt sancti angeli, quanto potentior est his omnibus Deus, qui tantorum miraculorum effectores etiam ipsos angelos fecit!

Quam ob rem si tot et tanta mirifica, quae *μηχανήματα*
 30 appellat, Dei creatura utentibus humanis artibus fiunt, ut

22 2. Cor. 11, 14

5 illⁱ q g 6 demonum b 14 sed^vdicunt g 15 in eorum b 17 potuit]
 placuit b 18 adpetat] appareat b 19 coagatur e 27 est om. b e p
 28 facit b 29 moechanismata b

ea qui nesciunt opinentur esse diuina (unde factum est, ut in quodam templo lapidibus magnetibus in solo et camera proportionem magnitudinis positus simulacrum ferreum aeris illius medio inter utrumque lapidem ignorantibus, quid sursum esset ac deorsum, quasi numinis potestate penderet; 5 quale aliquid etiam in illa lucerna Veneris de lapide asbesto ab artifice fieri potuisse iam diximus); si magorum opera, quos nostra scriptura ueneficos et incantatores uocat, in tantum daemones extollere potuerunt, ut congruere hominum sensibus sibi nobilis poeta uideretur, de quadam femina, quae 10 tali arte polleret, dicens:

Haec se carminibus promittit soluere mentes
 Quas uelit, ast aliis duras inmittere curas,
 Sistere aquam fluiuis et uertere sidera retro;
 Noctarnosque ciet manes: mugire uidebis 15
 Sub pedibus terram et descendere montibus ornos:

quanto magis Deus potens est facere quae infidelibus sunt incredibilia, sed illius facilia potestati; quando quidem ipse lapidum aliarumque uim rerum et hominum ingenia, qui ea miris utuntur modis, angelicasque naturas omnibus terrenis 20 potentiores animantibus condidit, uniuersa mirabilia mirabili uincente uirtute et operandi iubendi sinendique sapientia, utens omnibus tam mirabiliter, quam creauit.

CAPUT VII.

Quod in rebus miris summa credendi ratio sit omnipotentia Creatoris. 25

Quur itaque facere non possit Deus, ut et resurgant corpora mortuorum et igne aeterno crucientur corpora damnatorum,

2 Plin. XXXIII, 14, 148 12 Aen. III, 487 sqq.

2 magnitibus *g* in camera *e* 4 inter *om. e* 5 pendere *b*
 8 in *om. e* 14 aquas *b* 16 hornos *p* 19 quia ea *e* 22 sapientia
 . . . mirabiliter *m. 2 in marg. g* 23 quæm *g* 27 possit Deus] posse
 dicitur *b* et *om. b g* 28 in igne *b g*

qui fecit mundum in caelo in terra, in aere in aquis innumerabilibus miraculis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est procul dubio maius et excellentius etiam mundus ipse miraculum? Sed isti, cum quibus uel contra quos agimus, 5 qui et Deum esse credunt, a quo factus est mundus, et deos ab illo factos, per quos ab illo administratur mundus, et miraculorum effectrices siue spontaneorum siue cultu et ritu quolibet inpetratorum siue etiam magicorum mundanas uel non negant uel insuper et praedicant potestates, quando eis 10 rerum uim mirabilem proponimus aliarum, quae nec animalia sunt rationalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea, quorum pauca commemorauimus, respondere adsolent: 'Vis est ista naturae, natura eorum sic se habet, propriarum sunt istae efficaciae naturarum.' Tota itaque ratio est, quur Agri- 15 gentinum salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia haec est natura eius. At hoc esse potius contra naturam uidetur, quae non igni, sed aquae dedit salem soluere, torrere autem igni, non aquae. Sed ista, inquit, salis huius naturalis est uis, ut his contraria patiatur. Haec igitur ratio 20 redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una uena friget diebus, noctibus feruet, ui utraque molesta tangentibus; haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus frigidus et facem sicut alii fontes exstinguat accensam, dissimiliter tamen adque mirabiliter idem ipse accendit exstinctam; haec et de lapide 25 asbesto, qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto tamen sic ardet alieno, ut non possit exstingui; haec de ceteris, quae piget retexere, quibus licet uis insolita contra naturam inesse uideatur, alia tamen de illis non redditur ratio,

1 et in terra et in aere *b* 3 ipse mundus *v* 6 abministr. *g*; ad-
 ministrari *p* hic mundus *e* 8 quodlibet *e* inpetratorum *gp*;
 imperatorum *v* *Domb.* magi ^{qu}corum *g* 9 eius *b* 10 uim *om.* *p* *α*
 11 praedicti *b* sicuti *b* 13 sese *g*; $\bar{e}e$ (= esse) *p* 14 totaque
 ratio *p* 15 ad *g* crepitarum *b* 17 quia *b* 18 igni */////* sed *e*
 19 ut his] uti *g* contra sua *g*¹ 20 agramantico *e* 21 ui] ut *b*
 molesta sit *b* 26 haec et *bg*

nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Breuis sane ista est ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum Deus auctor sit naturarum omnium, quur nolunt fortiorem nos reddere rationem, quando aliquid uelut impossibile nolunt credere eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse uoluntatem omnipotentis Dei? qui certe non ob aliud uocatur omnipotens, nisi quoniam quidquid uult potest, qui potuit creare tam multa, quae nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dicerentur testibus, profecto impossibilia putarentur, non solum quae ignotissima aput nos, uerum etiam quae notissima posui. Illa enim quae [aput nos] praeter eos, quorum de his libros legimus, non habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non sunt diuinitus docti adque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

Nam nec ego uolo temere credi cuncta quae posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his, quae uel ipse sum expertus et cuiuis facile est experiri; sicut de calce, quod feruet in aqua, in oleo frigida est; de magnete lapide, quod nescio qua sorbitione insensibili stipulam non moueat et ferrum rapiat; de carne non putrescente pauonis, cum putuerit et Platonis; de palea sic frigente, ut fluescere niuem non sinat, sic calente ut maturescere poma compellat; de igne fulgido, quod secundum suam fulgorem lapides coquendo candificet et contra eundem suum fulgorem urendo plurima obfuscat. Tale est et quod nigrae maculae offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae lineae de candido inprimuntur argento, de carbonibus etiam, quod accendente igne sic uertantur in

3 uolunt *e*² 5 rationē *e*¹ 9 testibus dicerentur *v* 11 aput nos
om. a b p p 12 quorum haec de libris *b* 19 cuius *eg* 20 aquam *g*
magnite *g* 22 putreseente . . putruerit *a b² g p v* 23 frigescente *g*
24 poma] comma *g* 25 fulgido *g* candificat *p*¹ 26 eundem suum
b g p v; suum *om. Domb.* obfuscat *p*¹ 27 est et quod *a b e g p a*;
est quod et *v Domb.* effund. *p* 29 haecendente *g*

contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fragiles de duris, inputribiles de putribilibus fiant. Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum omnibus noui, et alia plurima, quae huic libro inserere longum fuit. De his autem, quae posui
 5 non experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces extinguuntur ardentes et accenduntur extinctae, et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquos idoneos, a quibus utrum uera essent audirem, potui reperire. Et illum quidem fontem non inueni qui in
 10 Epiro uidisse se dicerent, sed qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli ciuitate. De fructibus autem arborum Sodomitarum non tantum litterae fide dignae indicant, uerum etiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera uero sic habeo, ut neque neganda
 15 neque adfirmanda decreuerim; sed ideo etiam ipsa posui, quoniam aput eorum, contra quos agimus, historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla reddita ratione in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec
 20 reddita ratione dignantur. Nam quae melior et ualidior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur et facturum dicitur, quae praenuntiasse ibi legitur, ubi alia multa praenuntiauit, quae fecisse monstratur?
 25 Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae impossibilia putantur, qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur.

1 fragiles *e* 5 et extinguuntur *eg* 7 fumineis *b* 12 Sodom. arborum *v* 13 multi eloquuntur *b* 14 possunt *b* 14 sq. neque adfirmanda neque neganda *v* 20 nec ad redditam rationem *b* 23 perhibetur *g*¹ 24 praenuntiauit. . monstratur *om. b* 25 facit *b* 26 impossib. esse *e*

CAPUT VIII.

Non esse contra naturam, cum in aliqua re, cuius natura innotuit, aliquid ab eo quod erat notum incipit esse diuersum.

Si autem respondent propterea se non credere quae de 5
humanis semper arsuris nec umquam morituris corporibus
dicimus, quia humanorum corporum naturam nouimus longe
aliter institutam, unde nec illa ratio hinc reddi potest, quae
de illis naturis mirabilibus reddebatur, ut dici possit: 'Vis
ista naturalis est, rei huius ista natura est'; quoniam scimus 10
humanae carnis istam non esse naturam: habemus quidem
quod respondeamus de litteris sacris, hanc ipsam scilicet
humanam carnem aliter institutam fuisse ante peccatum, id
est, ut posset numquam perpeti mortem; aliter autem post
peccatum, qualis in aerumna huius mortalitatis innotuit, ut 15
perpetem uitam tenere non possit; sic ergo aliter, quam nobis
nota est, instituetur in resurrectione mortuorum. Sed quoniam
istis non credunt litteris, ubi legitur qualis in paradiso
uixerit homo quantumque fuerit a necessitate mortis alienus
(quibus utique si crederent, non cum illis de poena damna- 20
torum, quae futura est, operosius ageremus): de litteris eorum,
qui doctissimi apud illos fuerunt, aliquid proferendum est,
quo appareat posse fieri, ut aliter se habeat quaeque res,
quam prius in rebus innotuerat suae determinatione naturae.

Est in Marci Varronis libris, quorum inscriptio est: De 25
gente populi Romani, quod eisdem uerbis, quibus ibi legitur,
et hic ponam: 'In caelo, inquit, mirabile exstitit portentum;
nam stellam Veneris nobilissimam, quam Plautus Vesperu-

2 re om. f 5 propterea resp. v 8 hic b; hinc, in marg. hic credi, e
9 naturalis e^{bu} disci b 12 quid p α 15 in poena, in marg. in aruina
(sic) e mortalis e metuit b 16 perpetuam α 17 notum b
18 isti b 19 quantum, omissio que, b 25 Marci om. p¹ 27 celum b
id portentum ρ 28 stellam Veneris nobilissimam ap; stella Ven. no-
bilissima beg ρ α; in stella Ven. nobil. v Domb. uespera regine b

ginem, Homerus Hesperon appellat, pulcherrimam dicens, Castor scribit tantum portentum exstitisse, ut mutaret colorem, magnitudinem, figuram, cursum; quod factum ita neque antea nec postea sit. Hoc factum Ogygo rege dicebant Adrastos Cyzicenos
 5 et Dion Neapolites, mathematici nobiles.' Hoc certe Varro tantus auctor portentum non appellaret, nisi esse contra naturam uideretur. Omnia quippe portenta contra naturam dicimus esse; sed non sunt. Quo modo est enim contra naturam, quod Dei fit uoluntate, cum uoluntas tanti utique con-
 10 ditoris conditae rei cuiusque natura sit? Portentum ergo fit non contra naturam, sed contra quam est nota natura. Quis autem portentorum numerat multitudinem, quae historia gentium continetur? Sed nunc in hoc uno adtendamus, quod ad rem, de qua agimus, pertinet. Quid ita dispositum est ab
 15 auctore naturae caeli et terrae, quem ad modum cursus ordinatissimus siderum? Quid tam ratis legibus fixisque firmatum? Et tamen, quando ille uoluit, qui summo regit imperio ac potestate quod condidit, stella prae ceteris magnitudine ac splendore notissima colorem, magnitudinem, figuram et
 20 (quod est mirabilius) sui cursus ordinem legemque mutauit. Turbavit profecto tunc, si ulli iam fuerunt, canones astrologorum, quos uelut inerrabili computatione de praeteritis ac futuris astrorum motibus conscriptos habent, quos canones sequendo ausi sunt dicere, hoc, quod de Lucifero contigit,
 25 nec antea nec postea contigisse. Nos autem in diuinis libris legimus etiam solem ipsum et stetisse, cum hoc a Domino

1 Amphitr. I, 1, 119 II. XXII, 318 26 Ios. 10, 13

1 hesperona *b* pulcherrimum *g*¹ 3 neque—nec *b e g p*; neque—
 neque *v Domb.* 4 ogygo *mss.*; Ogyge *v* adrastos cyzicenos *e g p*;
 adrastos cizenos *a*; adtractos cycinos *b*; Adrastus Cyzicenus *v* 5 et] *a*
m. 2 *in ras.* *b* dio *p* dione appolites *b* 9 conditoris . . cuiusque
om. *b* 13 hoc *om.* *p* 14 quicquid *g* 16 siderum *om.* *b* tum
 satis *b* firmatur *b* firmatum est tamen *g* 18 magnitudine . .
 colorem *om.* *e* 19 ac *mss.*; atque *v* 21 illa si iam *p* 22 ueluti *p*
 menarrabili *b e g*²; itinerabili *g*¹ 23 quod *b* 26 et *om.* *b*

Deo petuisset uir sanctus Iesus Naue, donec coeptum proelium uictoria terminaret, et retrorsum redisse, ut regi Ezechiae quindecim anni ad uiuendum additi hoc etiam prodigio promissioni Dei significarentur adiuncto. Sed ista quoque miracula, quae meritis sunt concessa sanctorum, quando credunt isti facta, magicis artibus tribuunt. Unde illud est, quod superius commemorauimus dixisse Vergilium:

Sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro.

Nam et fluuium stetisse superius inferiusque fluxisse, cum populus Dei ductore supra memorato Iesu Naue uiam carperet, et Helia propheta transeunte ac postea discipulo eius Heli-saeo id esse factum in sacris litteris legimus, et retro uersum fuisse maximum sidus regnante Ezechia modo commemorauimus. Quod uero de Lucifero Varro scripsit, non est illic dictum alicui petenti homini id fuisse concessum.

Non ergo de notitia naturarum caliginem sibi faciant infideles, quasi non possit in aliqua re diuinitus fieri aliud, quamdiu eius natura per humanam suam experientiam cognouerunt; quamuis et ipsa, quae in rerum natura omnibus nota sunt, non minus mira sint, essentque stupenda considerantibus cunctis, si solerent homines mirari mira nisi rara. Quis enim consulta ratione non uideat in hominum innumerabili numerositate et tanta naturae similitudine ualde mirabiliter sic habere singulos singulas facies, ut nisi inter se similes essent, non discerneretur species eorum ab animalibus ceteris; et rursus nisi inter se dissimiles essent, non discernerentur singuli ab hominibus ceteris? Quos ergo similes confitemur, eosdem dissimiles inuenimus. Sed mirabilior est

2 Esai. 38, 8 8 Aen. IIII, 489 10 Ios. 4, 18 11 Reg. IIII, 2, 8; 14

2 Ezechiae *om. b* 3 addidit *b* 4 promissionis *p* 9 inferius, *omisso que, e* 11 Helia] alio *b* 12 idem *b* 15 homini petenti *v* 16 Non *om. b* faciant sibi *p* 17 alias *b* 18 naturam *b* cognouerunt *om. b* 20 sint] esse *b* 21 cuncti solerent *b* 25 discernerentur *g* 26 et rursus *usque ad ceteris om. g* rursus *b e p v*; rursus *Domb.*

consideratio dissimilitudinis, quoniam similitudinem iustius uidetur exposcere natura communis. Et tamen quoniam quae sunt rara ipsa sunt mira, multo amplius admiramur quando duos ita similes reperimus, ut in eis discernendis aut semper
5 aut frequenter erremus.

Sed quod dixi scriptum a Varrone, licet eorum sit historicus idemque doctissimus, fortasse uere factum esse non credunt; aut quia non diu mansit alius eiusdem sideris cursus, sed reditum est ad solitum, minus isto mouentur exemplo.
10 Habent ergo aliud, quod etiam nunc possit ostendi eis que puto debere sufficere, quo commoneantur, cum aliquid aduerterint in aliqua institutione naturae eamque sibi notissimam fecerint, non se inde Deo debere praescribere, quasi eam non possit in longe aliud, quam eis cognita est, uertere adque
15 mutare. Terra Sodomorum non fuit utique ut nunc est, sed iacebat simili ceteris facie eademque uel etiam uberiore fecunditate pollebat; nam Dei paradiso in diuinis eloquiis comparata est. Haec postea quam tacta de caelo est, sicut illorum quoque adtestatur historia et nunc ab eis qui ueniunt ad loca
20 illa conspicitur, prodigiosa fuligine horrore est et poma eius interiore fauillam mendaci superficie maturitatis includunt. Ecce non erat talis, et talis est. Ecce a conditore naturarum natura eius in hanc foedissimam diuersitatem mirabili mutatione conuersa est; et quod post tam longum accidit tempus,
25 tam longo tempore perseuerat.

Sicut ergo non fuit impossibile Deo, quas uoluit instituere, sic ei non est impossibile, in quidquid uoluerit, quas instituit, mutare naturas. Unde illorum quoque miraculorum multitudo siluescit, quae monstra ostenta, portenta prodigia nuncupan-

17 Gen. 13, 10 19 Tac. Hist. V, 7

1 istius *b* 6 a *om. e* 10 historicus *g* 7 uera *b* non esse *a*
non *om. e* 8 alius *mss.*; talis *v* 9 redditum *b e* ad
solitum *om. b* 10 eis] ex his que *b* 11 communeantur *g* 13 in
deo *b* 21 mendacii *b p* matur.] auctoritatis *b* includuntur *b*
25 perseueratur *b* 29 siluescit, *m. 2 in uilescit mutatum, g*

tur; quae recolere et commemorare si uelim, huius operis quis erit finis? Monstra sane dicta perhibent a monstrando, quod aliquid significando demonstrent, et ostenta ab ostendendo, et portenta a portendendo, id est praeostendendo. et prodigia, quod porro dicant. id est futura praedicant. Sed uiderint eorum coniectores. quo modo ex eis siue fallantur siue instinctu spirituum, quibus cura est tali poena dignos animos hominum noxiae curiositatis retibus implicare, etiam uera praedicant. siue multa dicendo aliquando in aliquid ueritatis incurrant. Nobis tamen ista, quae uelut contra naturam fiunt et contra naturam fieri dicuntur (quo more hominum locutus est et apostolus dicendo contra naturam in olea insitum oleastrum factum esse participem pinguedinis oleae) et monstra ostenta, portenta prodigia nuncupantur, hoc monstrare debent, hoc ostendere uel praeostendere, hoc praedicere, quod facturus sit Deus, quae de corporibus hominum se praenuntiauit esse facturum, nulla inpediente difficultate, nulla praescribente lege naturae. Quo modo autem praenuntiauerit, satis in libro superiore docuisse me existimo, decerpando de scripturis sanctis et nouis et ueteribus non quidem omnia ad hoc pertinentia, sed quae sufficere huic operi iudicauit.

CAPUT VIII.

De gehenna et aeternarum qualitate poenarum.

Quod igitur de sempiterno supplicio damnatorum per suum prophetam Deus dixit, fiet, omnino fiet: Vermis eorum non morietur et ignis eorum non exstinguetur. Ad hoc enim uehementius commendandum etiam Dominus Iesus, cum membra quae hominem scandalizant pro his hominibus pone-

13 Rom. 11, 17 sqq. 25 Esai. 66, 24

2 perhibentur *b* 3 demonstrentur *b* 5 praedicent *b* 9 praedicunt *b* 10 est ista *b* 11 fiunt et contra naturam *om. b* quomodo *g* 13 pinguidinis *g*¹ 15 praedicare *p* 16 quae *om. b* se *om. g* 19 de serpente *b* 21 iudicauit *b* 25 dicit *b* 26 exstinguetur *a b e g p*; extinguitur *q o*

ret, quos ut sua membra dextra quis diligit, eaque praeci-
 peret amputari: Bonum est tibi, inquit, debilem introire
 in uitam quam duas manus habentem ire in gehen-
 nam, in ignem inexstinguibilem, ubi uermis eorum
 5 non morietur et ignis non exstinguetur. Similiter de pede:
 Bonum est tibi, inquit, claudum introire in uitam
 aeternam quam duos pedes habentem mitti in gehen-
 nam ignis inexstinguibilis, ubi uermis eorum non
 moritur et ignis non exstinguitur. Non aliter ait et de
 10 oculo: Bonum est tibi luscum introire in regnum Dei
 quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis,
 ubi uermis eorum non moritur et ignis non exstingui-
 tur. Non eum piguit uno loco eadem uerba ter dicere. Quem
 non terreat ista repetitio et illius poenae commonitio tam
 15 uehemens ore diuino?

Utrumque autem horum, ignem scilicet adque uermem,
 qui uolunt ad animi poenas, non ad corporis pertinere, dicunt
 etiam uri dolore animi sero adque infructuose paenitentes
 eos, qui fuerint a regno Dei separati, et ideo ignem pro isto
 20 dolore urente non incongrue poni potuisse contendunt; unde
 illud apostoli est: Quis scandalizatur, et non ego uror?
 Eundem etiam uermem putant intellegendum esse. Nam scrip-
 tum est, inquit: Sicut tinea uestimentum et uermis
 lignum, sic maeror exeruciat cor uiri. Qui uero poenas
 25 et animi et corporis in illo supplicio futuras esse non dubi-
 tant, igne uri corpus, animum autem rodi quodam modo

2 Mr. 9, 43 sqq. 21 2. Cor. 11, 29 23 Prou. 25, 20

2 inquit, tibi *v* 3 abentem *g* ire] mitti *b* geennam *g* 4 in *om.* *b*
 ignis inextinguibilis *b* 5 morietur *a e g p*; moritur *b v Domb.* ignis non
a b e g p a; ignis eorum non *p v* extinguetur *a b g*; extinguitur *v Domb.*
 6 inquit tibi *g* 'clodum, *in marg.* 'claudum, *e* 9 morietur—extinguetur *b*
 10 tibi est *p* in *om.* *b* 13 eum *a e p p v*; enim *b g a* 14 com-
 munitio *g*; cominatio *e in marg., v*; commendatio *a b e' p p a Domb.*
 16 adque] et *p* uermem *ex inermem corr. g* 18 paenitentes *mss.*;
 paenitentis *v* 21 non ego *g p Domb.*; non *om. a*; ego non *a b e p v*
 25 in illo *usque ad maeroris p. 536, l. 1 om. e*

uerme maeroris adfirmant. Quod etsi credibilis dicitur, quia utique absurdum est ibi dolorem aut corporis aut animi defuturum: ego tamen facilius est ut ad corpus dicam utrumque pertinere quam neutrum, et ideo tacitum in illis diuinae scripturae uerbis animi dolorem, quoniam consequens esse 5 intellegitur, etiamsi non dicatur, ut corpore sic dolente animus quoque sterili paenitentia crucietur. Legitur quippe et in ueteribus scripturis: Vindicta carnis inpii, ignis et uermis. Potuit breuius dici: Vindicta inpii. Quare ergo dictum est: carnis inpii, nisi quia utrumque, id est et ignis et 10 uermis, poena erit carnis? Aut si uindictam carnis propterea dicere uoluit, quia hoc in homine uindicabitur, quod secundum carnem uixerit (propter hoc enim ueniet in mortem secundam, quam significauit apostolus dicens: Si enim secundum carnem uixeritis, moriemini), eligat quisque 15 quod placet, aut ignem tribuere corpori, animo uermem, hoc proprie, illud tropice, aut utrumque proprie corpori. Iam enim satis superius disputauit posse animalia etiam in ignibus uiuere, in ustione sine consumptione, in dolore sine morte, per miraculum omnipotentissimi Creatoris; cui hoc possibile 20 esse qui negat, a quo sit quidquid in naturis omnibus miratur ignorat. Ipse est enim Deus, qui omnia in hoc mundo magna et parua miracula, quae commemorauimus, et inconparabiliter plura, quae non commemorauimus, fecit eademque ipso mundo uno adque omnium maximo miraculo inclusit. 25 Eligat ergo unum e duobus quisque quod placet, utrum et uermem ad corpus proprie an ad animum translato a corporalibus ad incorporalia uocabulo existimet pertinere. Quid autem horum uerum sit, res ipsa expeditius indicabit, quando erit

8 Eccli. 7, 19 14 Rom. 8, 13

1 erroris *b* etsi] et *e* credibilis *m*. 2 in *ras.* *e* . 4 in *om.* *g*
 12 uolunt *b* hoc usque ad carnem *om.* *e* 16 corpore aut *g* 19 sine
om. *g* consumptione *g* 21 omnibus] ab hominibus *b* 22 ignora-
 tur *b* enim est *v* 25 ipsa *g* modo *b* 26 *e a b e g p p a*; de *v*
 quid *b* 28 aestimet *e* 29 horum *om.* *e*¹; orum *g*

scientia tanta sanctorum, ut eis cognoscendarum illarum poenarum necessaria non sit experientia, sed ea, quae tunc erit plena adque perfecta, ad hoc quoque sciendum sapientia sola sufficiat (nunc enim ex parte scimus, donec ueniat quod
 5 perfectum est); dum tamen nullo modo illa corpora talia futura esse credamus, ut nullis ab igne adficiantur doloribus.

CAPUT X.

An ignis gehennae, si corporalis est, possit malignos spiritus, id est daemones incorporeos, tactu suo
 10 adurere.

Hic occurrit quaerere: Si non erit ignis incorporalis, sicut est animi dolor, sed corporalis, tactu noxius, ut eo possint corpora cruciari: quo modo in eo erit etiam poena spirituum malignorum? Idem quippe ignis erit, supplicio scilicet hominum adtributus et daemonum, dicente Christo: Discedite a
 15 me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius. Nisi quia sunt quaedam sua etiam daemonibus corpora, sicut doctis hominibus uisum est, ex isto aere crasso adque umido, cuius impulsus uento flante
 20 sentitur. Quod genus elementi si nihil igne perpeti posset, non ureret feruefactus in balneis. Ut enim urat, prior uritur facitque cum patitur. Si autem quisquam nulla habere corpora daemones adseuerat, non est de hac re aut laborandum operosa inquisitione aut contentiosa disputatione certandum. Quur
 25 enim non dicamus, quamuis miris, tamen ueris modis etiam spiritus incorporeos posse poena corporalis ignis affligi, si spiritus hominum, etiam ipsi profecto incorporei, et nunc potuerunt includi corporalibus membris et tunc poterunt cor-

4 1. Cor. 13, 9 15 Mt. 25, 41

2 exponentia *b* sed] et *b* 10 adurere *gf* 12 corporali facto *b*
 15 ac daem. *b* 16 praeparatus *g* 17 diabulo *g* 20 igni *g* pos-
 sit *e* 21 uteretur *b* ferfe ftatus *b* 22 cum *b e g p a Domb.*;
 quod *a p v* 25 miseris *b* 26 poene *e*

porum suorum uinculis insolubiliter adligari? Adhaerebunt ergo, si eis nulla sunt corpora, spiritus daemonum, immo spiritus daemones, licet incorporei corporeis ignibus cruciandi, non ut ignes ipsi, quibus adhaerebunt, eorum iunctura insipientur et animalia fiant, quae constant spiritu et corpore, sed, ut dixi, miris et ineffabilibus modis adhaerendo, accipientes ex ignibus poenam, non dantes ignibus uitam; quia et iste alius modus, quo corporibus adhaerent spiritus et animalia fiunt, omnino mirus est nec comprehendi ab homine potest, et hoc ipse homo est. 5
10

Dicerem quidem sic arsueros sine ullo suo corpore spiritus, sicut ardebat aput inferos ille diues, quando dicebat: Crucior in hac flamma, nisi conuenienter responderi cernerem talem fuisse illam flammam, quales oculi quos leuauit et Lazarum uidit, qualis lingua cui umorem exiguum desiderauit infundi, qualis digitus Lazari de quo id sibi fieri postulauit; ubi tamen erant sine corporibus animae. Sic ergo incorporalis et illa flamma qua exarsit et illa guttula quam poposcit, qualia sunt etiam uisa dormientium siue in ecstasi cernentium res incorporales, habentes tamen similitudinem corporum. 15
20 Nam et ipse homo cum spiritu, non corpore, sit in talibus uisis, ita se tamen tunc similem suo corpori uidet, ut discernere omnino non possit. At uero gehenna illa, quod etiam stagnum ignis et sulphuris dictum est, corporeus ignis erit et cruciabit corpora damnatorum, aut et hominum et daemonum, solida hominum, aera daemonum, aut tantum hominum corpora cum spiritibus, daemones autem spiritus sine corporibus haerentes sumendo poenam, non inpertiendo uitam 25

12 Lc. 16, 24 23 Apoc. 20, 10

3 corporeis *om. b* cruciandi *a b e g p p² α v*; cruciantibus *ρ¹ Domb.*
 6 diximus *b* 12 aput inferos *om. e* 13 conuenientem *b* cernere *b*
 15 desiderabit *e¹* 16 quales *g* 19 etiam sunt *v* 21 qui cum *b*
 sit uitalibus *b* 22 corpore *b* 23 At] aut *b* 24 et sulph. . . ignis
om. b sulphoris *g*; sulphuris *ρ* dictum est *om. g* 25 et hom.] ex
 omnium *b* et daemonum *om. b* 26 aeri *b* 27 cum *om. e¹* dae-
 monum *b* 28 pertiendo *b*

corporalibus ignibus. Unus quippe utrisque ignis erit, sicut Veritas dixit.

CAPUT XI.

An hoc ratio iustitiae habeat, ut non sint extensiora
5 poenarum tempora, quam fuerint peccatorum.

Sic autem quidam eorum, contra quos defendimus ciuitatem Dei, iniustum putant, ut pro peccatis quamlibet magnis, paruo scilicet tempore perpetratis, poena quisque damnetur aeterna, quasi ullius id umquam iustitia legis adtendat, ut
10 tanta mora temporis quisque puniatur, quanta mora temporis unde puniretur admisit. Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius, damnum, uincla, uerbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, seruitutem. Quid horum est quod in breue tempus pro cuiusque peccati celeritate coartetur, ut
15 tanta uindicetur morula, quanta deprehenditur perpetratum, nisi forte talio? Id enim agit, ut hoc patiatur quisque quod fecit. Unde illud est legis: Oculum pro oculo, dentem pro dente. Fieri enim potest, ut tam breui tempore quisque amittat oculum seueritate uindictae, quam tulit ipse alteri
20 inprobate peccati. Porro autem si alienae feminae osculum infixum rationis sit uerbere uindicare, nonne qui illud puncto temporis fecerit, incomparabili horarum spatio uerberatur et suauitas uoluptatis exiguae diuturno dolore punitur? Quid, in uinculis numquid tamdiu quisque iudicandus est esse
25 debere, quamdiu fecit unde meruit adligari; cum iustissime annosas poenas seruus in conpedibus pendat, qui uerbo aut ictu celerrime transeunte uel lacessiuit dominum uel plagauit? Iam uero damnum, ignominia, exsilium, seruitus cum plerumque sic infliguntur, ut nulla uenia relaxentur, nonne pro

1 Mt. 25, 41 12 Legg. (?) frg. 4 17 Exod. 21, 24

1 utriusque *e* 6 si *pp* 16 idem agit *g* ait *p* 18 tempus *g*
20 feminae *om. e*; *uoci* alienae *m. 2* *superscriptum est* sc. uxori 27 hi-
ctu *g*

huius uitae modo similia poenis uidentur aeternis? Ideo quippe aeterna esse non possunt, quia nec ipsa uita, quae his plectitur, porrigitur in aeternum; et tamen peccata, quae uindicantur longissimi temporis poenis, breuissimo tempore perpetrantur; nec quisquam exstitit qui censeret tam cito nocentium finienda esse tormenta, quam cito factum est uel homicidium uel adulterium uel sacrilegium uel quodlibet aliud scelus non temporis longitudine, sed iniquitatis et impietatis magnitudine metiendum. Qui uero pro aliquo grandi crimine morte multatur, numquid mora qua occiditur, quae perbreuis est, eius supplicium leges aestimant et non quod eum in sempiternum auferunt de societate uiuentium? Quod est autem de ista ciuitate mortali homines supplicio primae mortis, hoc est de illa ciuitate inmortali homines supplicio secundae mortis auferre. Sicut enim non efficiunt leges huius ciuitatis, ut in eam quisque reuocetur occisus: sic nec illius, ut in uitam reuocetur aeternam secunda morte damnatus. Quo modo ergo uerum est, inquit, quod ait Christus uester: In qua mensura mensi fueritis, in ea remetietur uobis, si temporale peccatum supplicio punitur aeterno? Nec adtendunt non propter aequale temporis spatium, sed propter uicissitudinem mali, id est ut qui mala fecerit mala patiatur, eandem dictam fuisse mensuram. Quamuis hoc in ea re proprie possit accipi, de qua Dominus cum hoc diceret loquebatur, id est de iudiciis et condemnationibus. Proinde qui iudicat et condemnat iniuste, si iudicatur et condemnatur iuste, in eadem mensura recipit, quamuis non hoc quod dedit. Iudicio enim fecit, iudicio patitur; quamuis fecerit damnatione quod iniquum est, patiatur damnatione quod iustum est.

30

19 Lc. 6, 38

6 nocentiā^v g 7 sacrileg. e 10 hocciditur g; occidaturⁱ e 11 breuis p 13 hominis g² 14 de ciuitate illa v hominis g² 21 sq. non propter aequalitatem temporis p, fortasse recte, cum sic congruat cum sequente propter uicissitudinem mali 22 male—inale g 23 mens. fuisse p

CAPUT XII.

De magnitudine praeuaricationis primae, ob quam aeterna poena omnibus debeatur, qui extra gratiam fuerint Saluatoris.

5 Sed poena aeterna ideo dura et iniusta sensibus uidetur humanis, quia in hac infirmitate moribundorum sensuum deest ille sensus altissimae purissimaeque sapientiae, quo sentiri possit quantum nefas in illa prima praeuaricatione commissum sit. Quanto enim magis homo fruebatur Deo, tanto maiore
 10 impietate dereliquit Deum et factus est malo dignus aeterno, qui hoc in se peremit bonum, quod esse posset aeternum. Hinc est uniuersa generis humani massa damnata; quoniam, qui hoc primus admisit, cum ea quae in illo fuerat radicata sua stirpe punitus est, ut nullus ab hoc iusto debitoque sup-
 15 plicio nisi misericordi et indebita gratia liberetur adque ita dispertiatur genus humanum, ut in quibusdam demonstraretur quid ualeat misericors gratia, in ceteris quid iusta uindicta. Neque enim utrumque demonstraretur in omnibus, quia, si omnes remanerent in poenis iustae damnationis, in nullo appa-
 20 reret misericors gratia; rursus si omnes a tenebris transferrentur in lucem, in nullo appareret ueritas ultionis. In qua propterea multo plures quam in illa sunt, ut sic ostendatur, quid omnibus deberetur. Quod si omnibus redderetur, iustitiam uindicantis iuste nemo reprehenderet; quia uero tam
 25 multi exinde liberantur, est unde agantur maximae gratiae gratuito muneri liberantis.

5 uidetur sensibus *p* 9 est *b* 10 derelinquit *p*¹ *a*¹ 13 primus
a b e g p p a Domb.; primitus *v* fuerat tradita, *in marg.* futura erat
 radicata, *e* 14 nullus *g* 15 misericordia *b p* 16 dispitiatur *e*
 20 gratia *ms.*; gratia redimentis *m. 2 in marg.* *e, v* rursus *v*
 21 seueritas *v* 22 ut *om. g* ostenderetur *p* 26 gratuito *g*

CAPUT XIII.

Contra opinionem eorum, qui putant criminosis supplicia post mortem causa purgationis adhiberi.

Platonici quidem, quamuis impunita nulla uelint esse peccata, tamen omnes poenas emendationi adhiberi putant, uel humanis inflictas legibus uel diuinis, siue in hac uita siue post mortem, si aut parcatur hic cuique aut ita plectatur ut hic non corrigatur. Hinc est Maronis illa sententia, ubi, cum dixisset de terrenis corporibus moribundisque membris, quod animae

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque,
nec auras

Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco,

secutus adiunxit adque ait:

Quin et supremo cum lumine uita reliquit

(id est cum die nouissimo reliquit eas ista uita),

Non tamen (inquit) omne malum miseris, nec
funditus omnes

Corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.

Ergo exercentur poenis ueterumque malorum
Supplicia expendunt; aliae panduntur inanes
Suspensae ad uentos, aliis sub gurgite uasto
Infectum eluitur scelus aut exuritur igni.

Qui hoc opinantur, nullas poenas nisi purgatorias uolunt esse post mortem, ut, quoniam terris superiora sunt elementa aqua, aer, ignis, ex aliquo istorum mundetur per expiatorias poenas, quod terrena contagione contractum est. Aer quippe accipitur in eo quod ait: 'Suspensae ad uentos'; aqua in eo quod ait:

24 Aen. VI, 733 sqq.

11 dolentq; , q; m. 2 insertum, g 13 suscipiunt p caecos, o ex u
corr., g 14 adque coniunxit adq; ait g 15 quum e 17 omneip g
19 excedunt egp; excedent v Domb. 20 congregata g 29 Suspensae
usque ad ait om. e

‘Sub gurgite uasto’; ignis autem suo nomine expressus est, cum dixit: ‘Aut exuritur igni.’ Nos uero etiam in hac quidem mortali uita esse quasdam poenas purgatorias confitemur, non quibus adfliguntur, quorum uita uel non inde fit melior, uel
 5 potius inde fit peior; sed illis sunt purgatoriae, qui eis coerciti corriguntur. Ceterae omnes poenae, siue temporariae siue sempiternae, sicut unusquisque diuina prouidentia tractandus est, inferuntur uel pro peccatis siue praeteritis siue in quibus
 10 que uirtutibus per homines et angelos seu bonos seu malos. Nam etsi quisque mali aliquid alterius improbitate uel errore patiatur, peccat quidem homo, qui uel ignorantia uel iniustitia cuiquam mali aliquid facit; sed non peccat Deus, qui iusto, quamuis occulto, iudicio fieri sinit. Sed temporarias
 15 poenas alii in hac uita tantum, alii post mortem, alii et nunc et tunc, uerum tamen ante iudicium illud seuerissimum nouissimumque patiuntur. Non autem omnes neniunt in sempiternas poenas, quae post illud iudicium sunt futurae, qui post mortem sustinent temporales. Nam quibusdam, quod in isto
 20 non remittitur, remitti in futuro saeculo, id est, ne futuri saeculi aeterno supplicio puniantur, iam supra diximus.

CAPUT XIII.

De poenis temporalibus istius uitae, quibus subiecta est humana condicio.

25 Rarissimi sunt autem qui nullas in hac uita, sed tantum post eam poenas luunt. Fuisse tamen aliquos, qui usque ad decrepitam senectutem ne leuissimam quidem febriculam sen-

20 Mt. 12, 32

9 uinit adhuc *g* ille *om. a* exerendis *ρ¹* 11 quisque *mss.*;
 quisquam *v* 14 hoculto *g* sinet *g¹* 15 et tunc et nunc *g* 19 in
 quibusdam, in *lineola ut uidetur deletum, p* 20 remitti] remittit *eg*;
 remittetur *p* 21 a terreno *g* ut iam *p* 23 temporalis *g* 26 po-
 stea *b e²* 27 ne *g* ne breuissimam quidem ac leuissimam febr. *a*

serint quietamque duxerint uitam, et ipsi nouimus et audi-
uimus; quamquam uita ipsa mortalium tota poena sit, quia
tota tentatio est, sicut sacrae litterae personant, ubi scriptum
est: Numquid non tentatio est uita humana super
terram? Non enim parua poena est ipsa insipientia uel inpe- 5
ritia, quae usque adeo fugienda merito iudicatur, ut per poe-
nas doloribus plenas pueri cogantur quaeque artificia uel litte-
ras discere; ipsumque discere, ad quod poenis adiguntur, tam
poenale est eis, ut nonnumquam ipsas poenas, per quas con-
pelluntur discere, malint ferre quam discere. Quis autem nou 10
exhorreat et mori eligat, si ei proponatur aut mors perpe-
tienda aut rursus infantia? Quae quidem quod non a risu,
sed à fletu orditur hanc lucem, quid malorum ingressa sit
nesciens prophetat quodam modo. Solum, quando natus est,
ferunt risisse Zoroastrem, nec ei boni aliquid monstruosus 15
risus ille portendit. Nam magicarum artium fuisse perhibetur
inuentor; quae quidem illi nec ad praesentis uitae uanam
felicitatem contra suos inimicos prodesse potuerunt; a Nino
quippe rege Assyriorum, cum esset ipse Bactrianorum, bello
superatus est. Prorsus quod scriptum est: Graue iugum 20
super filios Adam a die exitus de uentre matris
eorum usque in diem sepulturae in matrem omnium,
usque adeo inpleri necesse est, ut ipsi paruuli per lauacrum
regenerationis ab originalis peccati, quo solo tenebantur, uin-
culo iam soluti mala multa patientes nonnulli et incursus 25
spirituum malignorum aliquando patiantur. Quae quidem passio
absit ut eis obsit, si hanc uitam in illa aetate etiam ipsa
passione ingrauescente et animam de corpore excludente
finierint.

4 Iob 7, 1 15 Plin. VII, 15, 72 20 Eccli. 40, 1

1 ipsi et *v* 4 non *om. g* 10 ferre *m. 2 ex uerre corr. g* 11 ex-
orreat *g* ei] *aut g* 12 quod *om. g* arrisus *g* 13 de fletu *g*
15 bono *g* monstruosus *gp*; *monstrosus v* 16 peribetur *g*

CAPUT XV.

Quod omne opus gratiae Dei eruentis nos de profunditate ueteris mali ad futuri saeculi pertineat nouitatem.

5 Verum tamen in graui iugo, quod positum est super filios Adam a die exitus de uentre matris eorum usque in diem sepulturae in matrem omnium, etiam hoc malum mirabile reperitur, ut sobrii simus adque intellegamus hanc uitam de peccato illo nimis nefario, quod in paradiso perpetratum est,
 10 factam nobis esse poenalem totumque, quod nobiscum agitur per testamentum nouum, non pertiuere nisi ad noui saeculi hereditatem nouam, ut hic pignore accepto illud cuius hoc pignus est suo tempore consequamur, nunc autem ambulemus in spe et proficientes de die in diem spiritu facta carnis
 15 mortificemus. Nouit enim Dominus qui sunt eius; et quotquot spiritu Dei aguntur, hi filii sunt Dei, sed gratia, non natura. Unicus enim natura Dei filius propter nos misericordia factus est hominis filius, ut nos, natura filii hominis, filii Dei per illum gratia fieremus. Manens quippe
 20 ille inmutabilis naturam nostram, in qua nos susciperet, suscepit a nobis et tenax diuinitatis suae nostrae infirmitatis particeps factus est; ut nos in melius commutati, quod peccatores mortalesque sumus, eius immortalis et iusti participatione amittamus et, quod in natura nostra bonum fecit,
 25 inpletum summo bono in eius naturae bonitate seruemus. Sicut enim per unum hominem peccantem in hoc tam graue malum deuenimus, ita per unum hominem eundemque Deum iustificantem ad illud bonum tam sublime ueniemus. Nec quisquam se debet ab isto ad illum transisse confidere, nisi

15 Rom. 8, 13 2. Tim. 2, 19 Rom. 8, 14 26 Rom. 5, 12

12 ereditat. *g* illo *g* 16 quodquod *g* hii sunt filii *g* 17 enim] autem *g* 18 filius hominis *v*; *om. b* nos *om. b* 20 susciperet] suscipe *in fine uersus, lineola deletum, e* 23 inmortalis *e* 29 ab isto *om. e*

cum ibi fuerit, ubi tentatio nulla erit; nisi pacem tennerit, quam belli huius, in quo caro concupiscit aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem, multis et uariis certaminibus quaerit. Hoc autem bellum numquam ullum esset, si natura humana per liberum arbitrium in rectitudine, in qua facta est, 5 perstisset. Nunc uero, quae pacem felix cum Deo habere noluit, secum pugnat infelix, et cum sit hoc malum miserabile, melius est tamen quam priora uitae huius. Melius configitur quippe cum uitiiis, quam sine ulla confictione dominantur. Melius est, inquam, bellum cum spe pacis aeternae 10 quam sine ulla liberationis cogitatione captiuitas. Cupimus quidem etiam hoc bello carere et ad capessendam ordinatissimam pacem, ubi firmissima stabilitate potioribus inferiora subdantur, igne diuini amoris accendimur. Sed si (quod absit) illius tanti boni spes nulla esset, malle debuimus in huius 15 conflictationis molestia remanere quam uitiiis in nos dominationem non eis resistendo permittere.

CAPUT XVI.

Sub quibus gratiae legibus omnes regenerantium
habeantur aetates. 20

Verum tamen tanta est Dei misericordia in nasa misericordiae, quae praeparauit in gloriam, ut etiam prima hominis aetas, id est infantia, quae sine ullo renisu subiacet carni, et secunda, quae pueritia nuncupatur, ubi nondum ratio suscepit hanc pugnam et fere sub omnibus uitiosis delectatio- 25 nibus iacet, quia, licet fari iam ualeat et ideo infantiam

Gal. 5, 17 21 Rom. 9, 23

2 bellū, a m. 2, e 6 abere g 7 mirabile e 8 est om. g
melius est quippe cum configitur a 9 quam *codd. praeter a*; quam
cum a v conflictatione b p 10 aeternae pacis v 12 etiam om. a
hoc om. p bello hoc e 16 conflictationis p 21 uerum tamen g p;
tamen om. *rell. v Domb.* 24 necdum e 25 hominibus e 26 iam
fari v

transisse uideatur, nondum in ea est praecepti capax infirmitas mentis, si sacramenta Mediatoris acceperit, etiamsi hanc in eis annis uitam finiat, translata scilicet a potestate tenebrarum in regnum Christi non solum poenis non praeparetur
 5 aeternis, sed ne ulla quidem post mortem purgatoria tormenta patiatur. Sufficit enim sola spiritalis regeneratio, ne post mortem obsit quod carnalis generatio cum morte contraxit. Cum autem uentum fuerit ad aetatem, quae praeceptum iam capit et subdi potest legis imperio, suscipiendum est bellum
 10 contra uitia et gerendum acriter, ne ad damnabilia peccata perducat. Et si quidem nondum uictoriarum consuetudine roborata sunt, facilius uincuntur et cedunt; si autem uincere adque imperare consuerunt, laboriosa difficultate superantur. Neque id fit ueraciter adque sinceriter nisi uerae delectatione
 15 iustitiae; haec est autem in fide Christi. Nam si lex iubens adsit et spiritus iuuans desit, per ipsam prohibitionem desiderio crescente adque uincente peccati etiam reatus praeuariationis accedit. Nonnumquam sane apertissima uitia aliis uitiiis uincuntur occultis, quae putantur esse uirtutes, in quibus
 20 regnat superbia et quaedam sibi placendi altitudo ruinosae. Tunc itaque uicta uitia deputanda sunt, cum Dei amore uincuntur, quem nisi Deus ipse non donat nec aliter nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum, qui factus est particeps mortalitatis nostrae, ut nos participes
 25 faceret diuinitatis suae. Paucissimi autem sunt tantae felicitatis, ut ab ipsa ineunte adulescentia nulla damnabilia peccata committant uel in flagitiis uel in facinoribus uel in nefariae cuiusquam impietatis errore, sed magna spiritus largitate obprimant, quidquid eis posset carnali delectatione dominari

23 1. Tim. 2, v

1 nondum tamen *g* 2 acciperit *g* 9 capit et] cap/tet, i *eras.*, *e*
 10 regendum *g* 12 sin autem *b* 13 consueuerunt *p v* uincuntur *p*
 14 id fit] adsit, *superscripta* anima, *b* ueraciter quae sinceriter nisi *b*
 uere *p p a*; uera *a b e g* 23 Iesum Christum *v* 24 particeps *g*^{uinat}
 25 pauci *p* 29 possit *g* carnaliter *g* damnari *g*

Plurimi uero praecepto legis accepto, cum prius uicti fuerint praeualentibus uitiis et praeuaricatores eius effecti, tunc ad gratiam confugiunt adiuuantem, qua fiant et amarius paenitendo et uehementius pugnando prius Deo subdita adque ita carni praeposita mente uictores. Quisquis igitur cupit poenas 5 euadere sempiternas, non solum baptizetur, uerum etiam iustificetur in Christo, ac sic uere transeat a diabolo ad Christum. Purgatorias autem poenas nullas futuras opinetur, nisi ante illud ultimum tremendumque iudicium. Nequaquam tamen regandum est etiam ipsum aeternum ignem pro diuersitate 10 meritorum quamuis malorum aliis leuiorem, aliis futurum esse grauiorem, siue ipsius uis adque ardor pro poena digna cuiusque uarietur, siue ipse aequaliter ardeat, sed non aequali molestia sentiatur.

CAPUT XVII.

15

De his, qui putant nullorum hominum poenas in aeternum esse mansuras.

Nunc iam cum misericordibus nostris agendum esse uideo et pacifice disputandum, qui uel omnibus illis hominibus, quos iustissimus iudex dignos gehennae supplicio iudicabit, 20 uel quibusdam eorum nolunt credere poenam sempiternam futuram, sed post certi temporis metas pro cuiusque peccati quantitate longioris siue breuioris eos inde existimant liberandos. Qua in re misericordior profecto fuit Origenes, qui et ipsum diabolum adque angelos eius post grauiora pro meritis 25 et diuturniora supplicia ex illis cruciatibus eruendos et sociandos sanctis angelis credit. Sed illum et propter hoc et propter alia nonnulla et maxime propter alternantes sine ces-

6 baptizetur *g* 9 tremendumque *egpv*; timendumque *Domb.* 11 maloro//, um *eras.*, *g* 12 propenam dignam *g* 20 geaenne *g* 21 nolunt, in *margin.* noluer, *e* 23 estimant, in *margin.* existimant, *e* 25 in *margin.* *g*: notandus locus atque tractandus, ubi originem adstruit reprobatum et ang. *e* 26 et—et *mss.*; et—atque *v* 28 sine] in *e*

satione beatitudines et miserias et statutis saeculorum interuallis ab istis ad illas adque ab illis ad istas itus ac reditus interminabiles non inmerito reprobauit ecclesia; quia et hoc, quod misericors uidebatur, amisit faciendo sanctis ueras miserias, quibus poenas luerent. et falsas beatitudines, in quibus uerum ac securum, hoc est sine timore certum, sempiterni boni gaudium non haberent. Longe autem aliter istorum misericordia humano errat adfectu, qui hominum illo iudicio damnatorum miserias temporales, omnium uero qui uel citius uel tardius liberantur aeternam felicitatem putant. Quae sententia si propterea bona et uera quia misericors est, tanto erit melior et uerior quanto misericordior. Extendatur ergo ac profundatur fons huius misericordiae usque ad damnatos angelos saltem post multa adque proluxa quantumlibet saecula liberandos. Quur usque uniuersam naturam manat humanam, et cum ad angelicam uentum fuerit, mox arescit? Non audent tamen se ulterius miserando porrigere et ad liberationem ipsius quoque diaboli peruenire. Verum si aliquis audeat, uincit nempe istos. Et tamen tanto inuenitur errare deformius et contra recta Dei uerba peruersius, quanto sibi uidetur sentire clementius.

CAPUT XVIII.

De his, qui nouissimo iudicio propter intercessionem sanctorum neminem hominum putant esse damnandum.

Sunt etiam, quales in conlocutionibus nostris ipse sum expertus, qui, cum uenerari uideantur scripturas sanctas, moribus inprobandi sunt et agendo causam suam multo maiorem quam isti misericordiam Deo tribuunt erga humanum genus.

2 ·reditur e¹ 3 quia a e g p p a v; que b; quin Dübner ex con. Moreli
 11 tanto misericordior om. e 12 misericordior fuerit v 15 usque
 b g p a Domh.; usque ad a e p v 17 ad om. g 18 audet v 20 clement. sentire p 23 intercessionem fg; intercessionem p q v 24 putant
 hominum p 26 conlococionibus g

Dicunt enim de malis et infidelibus hominibus diuinitus quidem uerum praedictum esse, quod digni sunt: sed cum ad iudicium uentum fuerit, misericordiam esse superaturam. Donabit enim eos, inquit, misericors Deus precibus et intercessionibus sanctorum suorum. Si enim orabant pro illis, 5 quando eos patiebantur inimicos, quanto magis quando uidebunt humiles supplicesque prostratos! Neque enim credendum est, aiunt, tunc amissuros sanctos uiscera misericordiae, cum fuerint plenissimae ac perfectissimae sanctitatis, ut, qui tunc orabant pro inimicis suis, quando et ipsi sine peccato non 10 erant, tunc non orent pro supplicibus suis, quando nullum coeperint habere peccatum. Aut uero Dens tunc eos non exaudiet tot et tales filios suos, quando in tanta eorum sanctitate nullum inueniet orationis impedimentum? Testimonium uero psalmi et illi quidem, qui permittunt infideles adque 15 inpios homines saltem longo tempore cruciari et postea de malis omnibus erui, sed magis isti pro se dicunt esse, ubi legitur: Numquid obliuiscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas? Ira eius est, inquit, ut omnes indigni beatitudine sempiterna ipso iudi- 20 cante puniantur supplicio sempiterno. Sed si uel longum uel prorsus ullum esse permiserit, profecto, ut possit hoc fieri, continebit in ira sua miserationes suas, quod eum psalmus dicit non esse facturum. Non enim ait: 'Numquid diu continebit in ira sua miserationes suas?' sed quod prorsus non 25 continebit ostendit.

Sic ergo isti uolunt iudicii Dei comminationem non esse mendacem, quamuis sit neminem damnaturus, quem ad modum eius comminationem, qua dixit euersurum se esse Nineuen ciuitatem, mendacem non possumus dicere; et tamen factum 30

18 Ps. 76, 10 29 Ion. 3, 4

2 digni sunt *be g Domb.*; morte digni sunt *a*; digni sunt eterno supplicio *p*; d. s. poena *v* 3 donauit *g* 11 erunt *g* 12 habere *g*
 19 23 25 sua *om. a* misericordias *a* 21 uel... ullum esse *om. p*
 27 uolunt isti *e* 30 non factum *v*

non est, inquit, quod sine ulla condicione praedixit. Non enim ait: 'Nineue euertetur, si non egerint paenitentiam seque correxerint'; sed hoc non addito praenuntiauit futuram eersionem illius ciuitatis. Quam comminationem propterea uera-
 5 cem putant, quia hoc praedixit Deus quod uere digni erant pati, quamuis hoc non esset ipse facturus. Nam etsi paenitentibus pepercit, inquit, utique illos paenitentiam non ignorabat acturos, et tamen absolute ac definite eorum eersionem futuram esse praedixit. Hoc ergo erat, inquit, in ueritate
 10 seueritatis, quia id erant digni; sed in ratione miserationis non erat, quam non continuit in ira sua, ut ab ea poena supplicibus parceret, quam fuerat contumacibus comminatus. Sic ergo tunc pepercit, aiunt, quando sanctum suum prophetam fuerat parcendo contristaturus, quanto magis tunc mise-
 15 rabilius supplicantibus parceret, quando ut parcat omnes sancti eius orabunt! Sed hoc, quod ipsi suis cordibus suspicantur, ideo putant scripturas tacuisse diuinas, ut multi se corrigant uel prolixarum uel aeternarum timore poenarum, et sint qui possint orare pro eis, qui non se correxerint; nec tamen opi-
 20 nantur omni modo id eloquia diuina tacuisse. Nam quo pertinet, inquit, quod scriptum est: Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te, nisi ut intellegamus propter timorem fuisse absconditam misericordiae diuinae tam multam secretamque
 25 dulcedinem? Addunt etiam propterea dixisse apostolum: Concluserit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur, quo significaret, quod ab illo nemo damnabitur. Nec isti tamen, qui hoc sentiunt, hanc opinionem suam usque ad liberationem uel nullam damnationem diaboli adque
 30 angelorum eius extendunt; humana quippe circa solos homi-

21 Ps. 30, 20 25 Rom. 11, 32

1 dixit, *superscripto m.* 2 ait, *p* 2 egerit—correxerit *p* 13 inquit *e*
 14 parcit *g* 18 se non *v.* 19 correxerunt *p* 21 quam magna *a e*
 22 abscondidisti. *τ b.* 23 timentibus *mss.*; metuentibus *v* 26 ut
om. e omnibus 28 opinionem *a b e g p a v*; opinationem *p* *Domb.*

nes mouentur misericordia et causam maxime agunt suam, per generalem in genus humanum quasi Dei miserationem inpunitatem falsam suis perditis moribus pollicentes; ac per hoc superabunt eos in praedicanda Dei misericordia, qui hanc inpunitatem etiam principi daemonum et eius satellitibus 5 pollicentur.

CAPUT XVIII.

De his, qui inpunitatem omnium peccatorum promittunt etiam haereticis propter participationem corporis Christi. 10

Item sunt alii ab aeterno supplicio liberationem nec ipsis saltem omnibus hominibus promittentes, sed tantummodo Christi baptisate ablatis, qui participes fiunt corporis eius, quomodolibet uixerint, in quacumque haeresi uel impietate fuerint, propter illud quod ait Iesus: Hic est panis qui de 15 caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducauerit, non moriatur. Ego sum panis uiuus, qui de caelo descendi. Si quis manducauerit ex hoc pane, uiuet in aeternum. Ab aeterna ergo morte, inquit, necesse est istos erui et ad uitam aeternam quandocumque perduci. 20

CAPUT XX.

De his, qui non omnibus, sed eis tantum qui aput catholicos sunt renati, etiamsi postea in multa crimina erroresque proruperint, indulgentiam pollicentur. 25

Item sunt, qui hoc nec omnibus habentibus baptismatis Christi et eius corporis sacramentum, sed solis catholicis quamuis male uiuentibus pollicentur, quia non solo sacra-

15 Io. 6, 50 sq.

3 ac *om. g* 14 in quacumque . . . fuerint *om. e* haeresi] abere *b*
16 descendit *g* ut *om. g* 17 morietur *g* 18 discendi *g* 26 nec]
non *b* baptisma///, tis *eras.*, *e* 28 solum *b*

mento, sed re ipsa manducauerunt corpus Christi, in ipso eius corpore constituti, de quo dicit apostolus: Unus panis, unum corpus multi sumus; ut, etiamsi postea in aliquam haeresim uel etiam in gentilium idolatriam lapsi fuerint, 5 tantum quia in corpore Christi, id est in catholica ecclesia, sumserunt baptismum Christi et manducauerunt corpus Christi, non moriantur in aeternum, sed uitam quandoque consequantur aeternam; adque illa omnis impietas, quanto maior fuerit, non eis ualeat ad aeternitatem, sed ad diuturnitatem magnitudi- 10 nemque poenarum.

CAPUT XXI.

De his, qui permanent in catholica fide, etiamsi pessime uixerint et ob hoc uri mernerint, tamen propter fidei fundamentum saluandos esse 15 definiunt.

Sunt autem, qui propter id quod scriptum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit, non nisi in ecclesia catholica perseuerantibus, quamuis in ea male uiuentibus, hoc promittunt, per ignem uidelicet saluandis 20 merito fundamenti, de quo ait apostolus: Fundamentum enim aliud nemo potest ponere praeter id, quod positum est, quod est Christus Iesus. Si quis autem aedificat super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, fenum, stipulam: uniuscuiusque 25 opus manifestabitur; dies enim declarabit, quoniam in igne reuelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit ignis probabit. Si cuius opus permanserit quod superaedificauit, mercedem accipiet. Si cuius autem opus arserit, damnum patietur; ipse autem saluus erit,

2 1. Cor. 10, 17 16 Mt. 24, 13 20 1. Cor. 3, 11 sqq.

4 idolatriam *ab e g p p¹ α*; idololatriam *v* 5 id est usque ad Christi *om. e* 21 id *om. g* 23 supra *b* fundamentum *e g p Domb.*; fundam. hoc *a b* 24 stipula *g* 27 permanserit *ab e g p α v*; manserit *g Domb.* 28 opus autem *b v*

sic tamen quasi per ignem. Dicunt ergo cuiuslibet uitae catholicum Christianum Christum habere in fundamento, quod fundamentum nulla haeresis habet a corporis eius unitate praecisa; et ideo propter hoc fundamentum, etiamsi malae uitae fuerit catholicus Christianus, uelut qui supraedificauerit 5 ligna, fenum, stipulam, putant eum saluum fieri per ignem, id est post poenas ignis illius liberari, quo igne in ultimo iudicio punientur mali.

CAPUT XXII.

De his, qui putant ea crimina, quae inter elemosy- 10 narum opera committuntur, ad damnationis iudicium non uocari.

Comperi etiam quosdam putare eos tantummodo arsuos illius aeternitate supplicii, qui pro peccatis suis facere dignas elemosynas neglegunt, iuxta illud apostoli Iacobi: Iudicium 15 autem sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam. Qui ergo fecit, inquit, quamuis mores in melius non mutauerit, sed inter ipsas suas elemosynas nefarie ac nequiter uixerit, iudicium illi cum misericordia futurum est, ut aut nulla damnatione plectatur aut post aliquod tempus 20 siue paruum siue prolixum ab illa damnatione liberetur. Ideo iudicem ipsum uiuorum adque mortuorum noluisse existimant aliud commemorare se esse dicturum siue dextris, quibus est uitam daturus aeternam, siue sinistris, quos aeterno supplicio damnaturus, nisi elemosynas siue factas siue non factas. Ad 25 hoc pertinere aiunt et in oratione Dominica cottidianam postulationem: Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos

15 Iac. 2, 13 23 Mt. 25, 34 sqq. 27 Ib. 6, 12

2 abere *g* 11 committitur *g*; committitur *f*; continentur *p* 14 facere
om. *bg* 15 elemosynas *ae g p a*; elimosinas *bp*; eleemosynas *v* 16 fa-
cit *g p¹ a*; fecerit *b* fecit *ae g p p a*; fecerit *bv* 17 moris *g¹*
22 ipsq̄ *e* 23 dextris *g* 24 quod *g* 25 damnaturus est *b*; est in
margin. e helimosin. *g* 26 aiunt, pertinere, in *margin.* etiam, *p* ora-
tionem dominicam *g* domini *b*

dimittimus debitoribus nostris. Quisquis enim illi, qui in eum peccauit, dimittit ignoscendo peccatum, procul dubio elemosynam facit. Quam rem Dominus ipse sic commendauit, ut diceret: Si enim dimiseritis peccata hominibus, 5 dimittet uobis et pater uester peccata uestra; si autem non dimiseritis hominibus, neque pater uester, qui in caelis est, dimittet uobis. Ergo et ad hoc genus elemosynarum pertinet quod ait apostolus Iacobus iudicium futurum sine misericordia ei, qui non fecit misericordiam. 10 Nec dixit Dominus, inquiunt, magna uel parua, sed: Dimittet uobis pater uester peccata uestra, si et uos dimiseritis hominibus. Ac per hoc putant etiam eis, qui perdidit uixerint, donec claudant diem uitae huius extremum, per hanc orationem, qualiacumque et quantacumque fuerint, omnia 15 cottidie peccata dimitti, sicut ipsa cottidie frequentatur oratio, si hoc tantummodo custodire meminerint, ut, quando ab eis ueniam petunt, qui eos peccato qualicumque laeserunt, ex corde dimittant. Cum ad haec omnia Deo donante respondero, liber iste claudendus est.

20

CAPUT XXIII.

Contra opinionem eorum, qui dicunt nec diaboli nec hominum malorum perpetua futura supplicia.

Ac primum quaeri oportet adque cognosci, quare ecclesia ferre nequiverit hominum disputationem diabolo etiam post 25 maximas et diuturnissimas poenas purgationem uel indulgentiam pollicentem. Neque enim tot sancti et sacris ueteribus ac nouis litteris eruditi mundationem et regni caelorum beatitudinem post qualiacumque et quantacumque supplicia qualibuscumque et quantiscumque angelis inuiderunt, sed potius 30 uiderunt diuinam uacuari uel infirmari non posse sententiam,

4 ib. 14 sq.

3 ipse dominus sic *b*; Dominus sic ipse *v* 15 et ipsa *g* 16 ut his qui *omissis* quando ab eis ueniam petunt *p*

quam se Dominus praenuntiauit in iudicio prolaturum adque dicturum: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius* (sic quippe ostendit aeterno igne diabolum et angelos eius arsu-⁵ ros); et quod scriptum est in apocalypsi: *Diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum. Quod ibi dictum est aeternum, hic dictum est in saecula saeculorum, quibus uerbis nihil scriptura diuina*¹⁰ *significare consuevit, nisi quod finem non habet temporis. Quam ob rem prorsus nec alia causa nec instior adque manifestior inueniri potest, quur uerissima pietate teneatur fixum et immobile nullum regressum ad iustitiam uitamque sanctorum diabolum et angelos eius habituros. nisi quia scriptura,*¹⁵ *quae neminem fallit, dicit eis Deum non pepercisse, et sic ab illo esse interim praedamnatos. ut carceribus caliginis inferi retrusi traderentur seruandi adque ultimò iudicio puniendi, quando eos aeternus ignis accipiet, ubi cruciabuntur in saecula saeculorum. Quod si ita est, quo modo ab huius*²⁰ *aeternitate poenae uel uniuersi uel quidam homines post quantumlibet temporis subtrahentur, ac non statim enarabitur fides, qua creditur sempiternum daemonum futurum esse supplicium? Si enim quibus dicitur: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est dia-*²⁵ *bolo et angelis eius, uel uniuersi uel aliqui eorum non semper ibi erunt, quid causae est quur diabolus et angeli eius semper ibi futuri esse credantur? An forte Dei sententia, quae in malos et angelos et homines proferetur, in angelos nera erit, in homines falsa? Ita plane hoc erit, si non quod*³⁰ *Deus dixit, sed quod suspicantur homines plus ualebit. Quod**

2 Mt. 25, 41 5 Apoc. 20, 10 sq. 16 2. Petr. 2, 4

3 diabulo *ρ* 7 pseudoprophetae *h p ρ α* et *om. e p ρ α* 8 ac] et *h g* 15 abituros *g* 21 poena *g* 22 enarab. *h g* 24 dicitur *g*
29 in angelis *e* 30 in hominibus *e p*

fieri quia non potest, non argumentari aduersus Deum, sed diuino potius, dum tempus est, debent parere praecepto, qui sempiterno cupiunt carere supplicio. Deinde quale est aeternum supplicium pro igne diuturni temporis existimare et
 5 uitam aeternam credere sine fine, cum Christus eodem ipso loco, in una eademque sententia dixerit utrumque complexus: Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam? Si utrumque aeternum, profecto aut utrumque cum fine diuturnum aut utrumque sine fine
 10 perpetuum debet intellegi. Par pari enim relata sunt, hinc supplicium aeternum, inde uita aeterna. Dicere autem in hoc uno eodemque sensu: 'Vita aeterna sine fine erit, supplicium aeternum finem habebit' multum absurdum est. Unde, quia uita aeterna sanctorum sine fine erit, supplicium quoque
 15 aeternum quibus erit finem procul dubio non habebit

CAPUT XXIII.

Contra eorum sensum, qui in iudicio Dei omnibus
 reis propter sanctorum preces putant esse
 parcendum.

20 Hoc autem et aduersus eos ualet, qui suas agentes causas contra Dei uenire uerba uelut misericordia maiore conantur, ut ideo uidelicet uera sint, quia ea, quae dixit homines esse passuros, pati digni sunt, non quia passuri sunt. Donabit enim eos, inquit, precibus sanctorum suorum, etiam tunc
 25 tanto magis orantium pro inimicis suis, quanto sunt utique sanctiores, eorumque efficacior est oratio et exauditione Dei dignior, iam nullum habentium omnino peccatum. Quis ergo eadem perfectissima sanctitate et cuncta inpetrare ualentibus mundissimis et misericordissimis precibus etiam pro angelis

7 Mt. 25, 46

4 proinde, in marg. pro igne, e 7 hi e 9 alterum aut om. g
 13 finem usque ad aeternum l. 15 om. e 13 abebit g 24 enim om. e
 27 abentium g

non orabunt, quibus paratus est ignis aeternus, ut Deus sententiam suam mitiget et reflectat in melius eosque ab illo igne faciat alienos? An erit forsitan quisquam, qui et hoc futurum esse praesumat adfirmans etiam sanctos angelos simul cum sanctis hominibus, qui tunc aequales erunt angelis Dei, 5 pro damnandis et angelis et hominibus oraturos, ut misericordia non patiantur, quod ueritate merentur pati? Quod nemo sanae fidei dixit, nemo dicturus est. Alioquin nulla causa est, quur non etiam nunc pro diabolo et angelis eius oret ecclesia, quam magister Deus pro inimicis suis iussit 10 orare. Haec igitur causa, qua fit ut nunc ecclesia non oret pro malis angelis, quos suos esse nouit inimicos, eadem ipsa causa est, qua fiet ut in illo tunc iudicio etiam pro hominibus aeterno igne cruciandis, quamuis perfecta sit sanctitate, non oret. Nunc enim propterea pro eis orat, quos in genere 15 humano habet inimicos, quia tēpus est paenitentiae fructuosae. Nam quid maxime pro eis orat, nisi ut det illis Deus, sicut dicit apostolus, paenitentiam et resipiscant de diaboli laqueis, a quo captiui tenentur secundum ipsius uoluntatem? Denique si de aliquibus ita 20 certa esset, ut qui sint illi etiam nosset, qui licet adhuc in hac uita sint constituti, tamen praedestinati sunt in aeternum ignem ire cum diabolo: tam pro eis non oraret, quam nec pro ipso. Sed quia de nullo certa est, orat pro omnibus dumtaxat hominibus inimicis suis in hoc corpore constitutis; nec 25 tamen pro omnibus exauditur. Pro his enim solis exauditur, qui, etsi aduersantur ecclesiae, ita sunt tamen praedestinati, ut pro eis exaudiatur ecclesia et filii efficiantur ecclesiae. Si qui autem usque ad mortem habebunt cor inpaenitens nec ex

18 2. Tim. 2, 25 sq.

6 ut] et p 8 alioquin *be g p*; alioqui *v Domb.* 12 nouit esse *be*
 17 quidē *e*; quis *p* 19 a *co g* captiui tenentur *g*¹; captiui retene-
 nentur *g*² 20 *sqq. in marg. g legitur*: quod sicut non orat ecclesia pro
 diabolo. ita non oraret pro praedestinatīs ad aeternum gehennae ignem,
 si *sciret* in ha uita qui essent 27 tamen sunt *v* 29 usque] nusquam *b*

inimicis conuertentur in filios, numquid tamen pro eis, id est pro talium defunctorum spiritibus, orat ecclesia? Quid ita, nisi quia in parte iam diaboli computatur, qui cum esset in corpore non est translatus ad Christum?

5 Eadem itaque causa est, quur non oretur tunc pro hominibus aeterno igne puniendis, quae causa est, ut neque nunc neque tunc oretur pro angelis malis; quae itidem causa est, ut, quamuis pro hominibus, tamen iam nec nunc oretur pro infidelibus impiisque defunctis. Nam pro defunctis quibusdam
 10 uel ipsius ecclesiae uel quorundam piorum exauditur oratio, sed pro his, quorum in Christo regeneratorum nec usque adeo uita in corpore male gesta est, ut tali misericordia iudicentur digni non esse, nec usque adeo bene, ut talem misericordiam reperiauntur necessariam non habere; sicut etiam facta resur-
 15 rectione mortuorum non deerunt, quibus post poenas, quas patiuntur spiritus mortuorum, impertiatur misericordia, ut in ignem non mittantur aeternum. Neque enim de quibusdam ueraciter diceretur, quod non eis remittatur neque in hoc saeculo neque in futuro, nisi essent quibus, etsi non in isto,
 20 tamen remittitur in futuro. Sed cum dictum fuerit a iudice uiuorum adque mortuorum: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum a constitutione mundi, et aliis e contrario: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et an-
 25 gelis eius, et ierint isti in supplicium aeternum, iusti autem in uitam aeternam: nimiae praesumptionis est dicere cuiquam eorum aeternum supplicium non futurum, quos Deus ituros in supplicium dixit aeternum, et per huius praesum-

19 Mt. 12, 32 21 ib. 25, 34; 41; 46

1 tamen *g*; iam *rell. v Domb.* 2 Quid] cur *b* 3 iam in parte *v*
 cum *miss.*; dum *v* 7 itidem] eidem *g* 16 patiantur *e* 19 ctsi *g*
 in isto *bgppv*; in *om. aea* 20 remittuntur *g*; remittetur *v* 23 a
 me *om. e* 25 ierint *apρ Domb.*; ibunt, *in marg. inieŕ, e*; ibunt *ba v*,
 erunt *g* in suppl.] in ignem *p*

tionis persuasionem facere. ut de ipsa quoque uita uel desperetur uel dubitetur aeterna.

Nemo itaque sic intellegat psalmum canentem: Numquid obliuiscetur misereri Deus, aut continebit in ira sua miserationes suas? ut opinetur de hominibus bonis ueram, 5 de malis falsam, aut de bonis hominibus et malis angelis ueram, de malis autem hominibus falsam Dei esse sententiam. Hoc enim, quod ait psalmus, ad uasa misericordiae pertinet et ad filios promissionis, quorum erat unus etiam ipse propheta, qui cum dixisset: Numquid obliuiscetur misereri 10 Deus aut continebit in ira sua miserationes suas? continuo subiecit: Et dixi: Nunc coepi, haec est inmutatio dexteræ Excelsi. Exposuit profecto quid dixerit: Numquid continebit in ira sua miserationes suas? Ira enim Dei est etiam ista uita mortalis, ubi homo uanitati 15 similis factus est: dies eius uelut umbra praetereunt. In qua tamen ira non obliuiscitur misereri Deus, faciendo solem suum oriri super bonos et malos et pluendo super iustos et iniustos, ac sic non continet in ira sua miserationes suas; maximeque in eo, quod expressit hic psalmus dicendo: Nunc 20 coepi, haec est inmutatio dexteræ Excelsi, quoniam in hac ipsa aerumnosissima uita, quae ira Dei est, uasa misericordiae mutat in melius, quamuis adhuc in huius corruptionis miseria maneat ira eius, quia nec in ipsa ira sua continet miserationes suas. Cum ergo isto modo compleatur dinini 25 illius cantici ueritas, non est eam necesse etiam illic intellegi, ubi non pertinentes ad ciuitatem Dei sempiterno supplicio punientur. Sed quibus placet istam sententiam usque ad illa in piorum tormenta protendere, saltem sic intellegant, ut manente in eis ira Dei, quae in aeterno est praenuntiata 30

3 Ps. 76, 10 10 Ib. 11 17 Mt. 5, 45

4 sua om. b 5 misericordias α 11 misericordias p¹α 12 dixit g est] eos g 13 qui e¹ 14 sua om. b α² 15 uanitatis g 16 dies egp; et dies v 17 obliuiscetur gp 19 sua om. α 22 ira dei est m. 2 in ras. e

supplicio, non contineat Deus in hac ira sua miserationes suas et faciat eos non tanta quanta digni sunt poenarum atrocitate cruciari; non ut eas poenas uel numquam subeant uel aliquando finiant, sed ut eas mitiores quam merita sunt eorum
 5 leuiioresque patiantur. Sic enim et ira Dei manebit, et in ipsa ira sua miserationes suas non continebit. Quod quidem non ideo confirmo, quoniam non resisto.

Ceterum eos, qui putant minaciter potius quam ueraciter dictum: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum,
 10 et: Ibunt isti in supplicium aeternum, et: Cruciantur in saecula saeculorum, et: Vermis eorum non morietur et ignis non exstinguetur, et cetera huius modi, non tam ego, quam ipsa scriptura diuina planissime adque plenissime redarguit ac refellit. Nineuitae quippe in hac uita
 15 egerunt paenitentiam et ideo fructuosam, uelut in hoc agro seminantes, in quo Deus uoluit cum lacrimis seminari, quod postea cum laetitia meteretur; et tamen quis negabit, quod Dominus praedixit in eis fuisse completum, nisi parum aduertat, quem ad modum peccatores Deus non solum iratus,
 20 uerum etiam miseratus euertat? Euertuntur enim peccatores duobus modis, aut sicut Sodomitae, ut pro peccatis suis ipsi homines puniantur, aut sicut Nineuitae, ut ipsa hominum peccata paenitendo destruantur. Factum est ergo quod praedixit Deus; euersa est Nineue quae mala erat, et bona aedificata est quae non erat. Stantibus enim moenibus adque
 25 domibus euersa est ciuitas in perditis moribus. Ac sic, quamuis propheta fuerit contristatus, quia non est factum quod illi homines timuerunt illo prophetante uenturum, factum est tamen quod fuerat Deo praesciente praedictum, quoniam non
 30 uerat qui praedixit, quo modo in melius esset inplendum.

9 Apoc. 20, 10 11 Esai. 66, 24; Mr. 9, 44 sqq. 14 Ion.
 3, 7 sqq. 16 Ps. 125, 6

1 sua *om.* α 2 eos *om.* e 12 morietur *mss.*, moritur *Domb.* ignis
 eorum *g* extinguetur *codd.* praeter ρ; extinguitur ρ *Domb.* 13 ad-
 que plenissime *om.* p 20 euertentur *e* 21 sicut] ut p

Ut autem nouerint isti in peruersum misericordes quo pertineat quod scriptum est: Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te! legant quod sequitur: Perfecisti autem sperantibus in te. Quid est abscondisti timentibus, perfecisti sperantibus, nisi quia illis, qui timore poenarum suam iustitiam uolunt constituere quae in lege est, non est iustitia Dei dulcis, quia nesciunt eam? Non enim gustauerunt eam. In se namque sperant, non in ipso, et ideo eis absconditur multitudo dulcedinis Dei; quoniam timent quidem Deum, sed illo timore seruili, qui non est in caritate, quia perfecta caritas foras mittit timorem. Ideo sperantibus in eum perficit dulcedinem suam inspirando eis caritatem suam, ut timore casto, non quem caritas foras mittit, sed permanente in saeculum saeculi, cum gloriantur, in Domino glorientur. Iustitia quippe Dei Christus est, qui factus est nobis, sicut dicit apostolus, sapientia a Deo et iustitia et sanctificatio et redemptio, ut, quem ad modum scriptum est, qui gloriatur, in Domino gloriatur. Hanc Dei iustitiam, quam donat gratia sine meritis, nesciunt illi, qui suam iustitiam uolunt constituere, et ideo iustitiae Dei, quod est Christus, non sunt subiecti. In qua iustitia est multa multitudo dulcedinis Dei. propter quam dicitur in psalmo: Gustate et uide-
 dete quam dulcis est Dominus. Et hanc quidem in hac peregrinatione gustantes, non ad satietatem sumentes, esurimus eam potius ac sitimus, ut ea postea saturemur, cum uidebimus eum, sicuti est. et inplebitur quod scriptum est: Saturabor, cum manifestabitur gloria tua. Ita perficit

2 Ps. 30, 20 6 Rom. 10, 3 11 1. Io. 4, 18 16 1. Cor. 1,
 30 sq. 21 Rom. 10, 3 23 Ps. 33, 9 27 1. Io. 3, 2 28 Ps. 16, 15

2 magna *b e*; in *margin.* multa, *e* 5 metuentibus *α* 6 illis *om. g*
 uolunt iustitiam *v* 10 in illo *b* 11 foras *om. e¹* 15 in Domino
om. g 21 Christus est *v* 22 magna *b* 26 sateñ, *ci m. 2, e*
 28 manifestabitur mihi gloria *α* perfecit *a*

Christus multam multitudinem dulcedinis suae sperantibus in eum. Porro autem si eam, quam illi putant, dulcedinem suam Deus abscondit timentibus eum, qua non est inpios damnaturus, ut hoc nescientes et damnari timentes recte uiuant ac
 5 sic possint esse qui orent præ non recte uiuentibus: quo modo eam perficit sperantibus in eum, quando quidem, sicut somniant, per hanc dulcedinem non damnaturus est eos, qui non sperant in eum? Illa igitur eius dulcedo quaeratur, quam perficit sperantibus in eum, non quam perficere putatur contemnentibus et blasphemantibus eum. Frustra itaque homo
 10 post hoc corpus inquit, quod in hoc corpore sibi comparare neglexit.

Illud quoque apostolicum: Concluserunt enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur, non ideo dictum
 15 est, quod sit neminem damnaturus, sed superius apparet unde sit dictum. Nam cum de Iudaeis postea credituris apostolus loqueretur ad gentes, ad quas utique iam credentes conscribebat epistulas: Sicut enim uos, inquit, aliquando non credidistis Deo, nunc autem misericordiam consecuti
 20 estis illorum incredulitate: sic et hi nunc non crediderunt in uestram misericordiam, ut et ipsi misericordiam consequantur. Deinde subiicit, unde isti sibi errando blandiuntur, adque ait: Concluserunt enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur. Quos omnes,
 25 nisi de quibus loquebatur, tamquam dicens: Et uos et illos? Deus ergo et gentiles et Iudaeos, quos praesciuit et praedestinauit conformes imaginis filii sui, omnes in infidelitate conclusit, ut de amaritudine infidelitatis suae paenitendo confusi et ad dulcedinem misericordiae Dei credendo conuersi

18 Rom. 11, 30 sqq. 26 Rom. 8, 29

4 hac g 8 eius] eos e 9 non quam usque ad blasphem. eum in
 marg. p 11 hoc corpus om. e 15 neminem sit v 17 conscriberet g
 19 nunc om. a 21 in uestram misericordiam ab p p a Domb.; in uestra
 misericordia eg v 22 isti om. a¹ 24 infidelitate ab e g p a v; incredulitate p Domb. 26 praesciunt g

clamarent illud in psalmo: Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te. perfecisti autem sperantibus, non in se, sed in te! Omnium itaque miseretur uasorum misericordiae. Quid est omnium? Et eorum scilicet quos ex gentibus, et eorum quos 5 ex Iudaeis praedestinavit uocauit, iustificauit glorificauit, non hominum omnium, sed istorum omnium neminem damnaturus.

CAPUT XXV.

An hi, qui inter haereticos baptizati sunt et deteriores postea male uiuendo sunt facti, uel hi, qui 10 aput catholicos renati ad haereses aut schismata transierunt, uel hi, qui a catholicis aput quos renati sunt non recedentes criminose uiuere perstiterunt, possint priuilegio sacramentorum remissionem aeterni sperare supplicii. 15

Sed iam respondeamus etiam illis, qui non solum diabolo et angelis eius, sicut nec isti, sed ne ipsis quidem omnibus hominibus liberationem ab aeterno igne promittunt, uerum eis tantum, qui Christi baptisate abluti et corporis eius et sanguinis participes facti sunt, quomodolibet uixerint, in qua- 20 cumque haeresi uel impietate fuerint. Sed contradicit eis apostolus dicens: Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicatio, immunditia, luxuria, idolorum seruitus, ueneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, inui- 25

1 Ps. 30, 20 22 Gal. 5, 19 sqq.

1 magna, *in marg.* multa, e 2 metuentibus e a 4 est om. b 5 ex] et b et horum b 6 et uocauit b glorific. om. b 7 omnium hominum a b v 9 An i g f 10 sunt facti g, f; f. s. p q v 11 aput om. g f scismata g f 14 aeterna f 15 supplicii superare p 16 solq e 23 luxoria g 24 aemolationes g; om. e 25 dissenciones e'; discensiones g

diae, ebrietates, comisationes et his similia; quae
 praedico uobis, sicut praedixi, quoniam qui talia
 agunt regnum Dei non possidebunt. Haec profecto apo-
 stolica falsa sententia est, si tales post quantalibet tempora
 5 liberati regnum Dei possidebunt. Sed quoniam falsa non est,
 profecto regnum Dei non possidebunt. Et si in regni Dei
 possessione numquam erunt, aeterno supplicio tenebuntur;
 quoniam non est medius locus, ubi non sit in supplicio, qui
 illo non fuerit constitutus in regno.

10 Quam ob rem quod ait Dominus Iesus: Hic est panis
 qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducauerit,
 non moriatur. Ego sum panis uiuus, qui de
 caelo descendi; si quis manducauerit ex hoc pane,
 niuet in aeternum, quo modo sit accipiendum. merito
 15 quaeritur. Et ab istis quidem, quibus nunc respondeamus,
 hunc intellectum auferunt illi, quibus deinde respondendum
 est; hi sunt autem, qui hanc liberationem nec omnibus habentibus
 sacramentum baptismatis et corporis Christi, sed solis
 catholicis, quamuis male uiuentibus, pollicentur, quia non
 20 solo, inquit, sacramento, sed re ipsa manducauerunt corpus
 Christi, in ipso scilicet eius corpore constituti; de quo corpore
 ait apostolus: Unus panis, unum corpus multi sumus.
 Qui ergo est in eius corporis unitate, id est in Christianorum
 conpage membrorum, cuius corporis sacramentum fideles com-
 25 municantes de altari sumere consuerunt, ipse uere dicendus
 est manducare corpus Christi et bibere sanguinem Christi.
 Ac per hoc haeretici et schismatici ab huius unitate corporis
 separati possunt idem percipere sacramentum, sed non sibi
 utile, immo uero etiam noxium, quo indicentur grauius.

10 Io. 6, 50 sq. 22 1. Cor. 10, 17

1 comisationes *g ρ¹ Domb.*; comissat. *e¹*; comesat. *b¹ ρ²*; comessat.
a b² e² p α v 4 est sententia *v* quanta libent *e* 6 in regno dei non
 possessionem numquam erunt habituri *b* 8 locus medius *v* 14 sit]
 sic *g* 23 huius *p* 25 altarei *p*; altare *ρ* consuerunt *eg Domb.*;
 consueuerunt *b p v* uero *p* 27 scismatici *ep*

quam uel tardius liberentur. Non sunt quippe in eo uinculo pacis, quod illo exprimitur sacramento.

Sed rursus etiam isti, qui recte intellegunt, non dicendum esse manducare corpus Christi, qui in corpore non est Christi, non recte promittunt eis, qui uel in haeresim uel etiam in 5 gentilium superstitionem ex illius corporis unitate labuntur, liberationem quandoque ab aeterni igne supplicii; primum, quia debent adtendere, quam sit intolerabile adque a sana doctrina nimis deuium, ut multi ac paene omnes, qui haereses inpias condiderunt exeuntes de catholica ecclesia et facti 10 sunt haeresiarchae, meliores habeant causas, quam hi, qui numquam fuerunt catholici, cum in eorum laqueos incidissent, si illos haeresiarchas hoc facit liberari a supplicio sempiterno, quod in catholica ecclesia baptizati sunt et sacramentum corporis Christi in uero Christi corpore primitus acceperunt; 15 cum peior sit utique desertor fidei et ex desertore obpugnator eius effectus quam ille, qui non deseruit quod numquam tenuit; deinde quia et his occurrit apostolus eadem uerba proferens et enumeratis illis carnis operibus eadem ueritate praedicens: Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non 20 possidebunt.

Unde nec illi in perditis et damnabilibus moribus debent esse securi, qui usque in finem quidem uelut in communione ecclesiae catholicae perseuerant, intuentes quod dictum est: Qui perseuerauerit usque in finem, hic saluus erit, 25 et per uitae iniquitatem ipsam uitae iustitiam, quod eis Christus est, deserunt, siue fornicando siue alias inmunditias flagitiorum, quas nec exprimere apostolus uoluit, in suo corpore perpetrando, siue turpitudine luxuriae diffluendo siue

20 Gal. 5, 21 25 Mt. 10, 22

4 manducare *mss.*; eum manducare *v* 9 aereses *g* 11 abeant *g*
hii *g* 15 in uero Christi *om. b* 16 utique sit *v* 17 quod nun-
quam *abegp* $\rho^2 \alpha$; quod non ρ^1 *Domb.*; quam numquam *v* 19 eadē
ueritatē *e* 22 in perditis *abegpv*; in *om. Domb.* 24 intuentes....
perseuerauerit *om. e* 28 apostolus exprimere *v*

aliquid aliud eorum agendo, de quibus ait: Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt; ac per hoc, quicumque agunt talia, nisi in sempiterno supplicio non erunt, quia in Dei regno esse non poterunt. In his enim perseuerando usque in huius uitae finem non utique dicendi sunt in Christo perseuerasse usque in finem, quia in Christo perseuerare est in eius fide perseuerare; quae fides, ut eam definit idem apostolus, per dilectionem operatur; dilectio autem, sicut ipse alibi dicit, malum non operatur.

10 Nec isti ergo dicendi sunt manducare corpus Christi, quoniam nec in membris computandi sunt Christi. Ut enim alia taceam, non possunt simul esse et membra Christi et membra meretricis. Denique ipse dicit: Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo.

15 Ostendit quid sit non sacramento tenus, sed re uera corpus Christi manducare et eius sanguinem bibere; hoc est enim in Christo manere, ut in illo maneat et Christus. Sic enim hoc dixit, tamquam diceret: 'Qui non in me manet, et in quo [ego] non maneo, non se dicat aut existimet manducare corpus meum aut bibere sanguinem meum.' Non itaque manent in Christo, qui non sunt membra eius. Non sunt autem membra Christi, qui se faciunt membra meretricis, nisi malum illud paenitendo esse destiterint et ad hoc bonum reconciliatione redierint.

25

CAPUT XXVI.

Quid sit in fundamento habere Christum et quibus spondeatur salus quasi per ignis usturam.

Sed habent, inquit, Christiani catholici in fundamento Christum, a cuius unitate non recesserunt, tametsi huic fun-

8 Gal. 5, 6 9 1. Cor. 13, 4; Rom. 13, 10 12 1. Cor. 6, 15
13 Io. 6, 56

2 taliagunt *ge*¹ 12 prius et *om. g* 13 dicit *abegppα*; dicens *v*
14 bibet *g* 15 tenus] teneri, eri *m. 2 in ras., e* 17 sicut enim *p*
18 tamquam hoc *a* qui non in me manet *om. b* in eo *g* 19 ego
om. abegppα aestinet *e*

damento supraedificauerunt quamlibet pessimam uitam, uelut ligna, fenum, stipulam; recta itaque fides, per quam Christus est fundamentum, quamuis cum damno, quoniam illa, quae supraedificata sunt, exurentur, tamen poterit eos quandoque ab illius ignis perpetuitate saluare. Respondeat eis breuiter 5 apostolus Iacobus: Si quis dicat se fidem habere, opera autem non habeat, numquid poterit fides saluare eum? Et quis est, inquiunt, de quo dicit apostolus Paulus: Ipse autem saluus erit, sic tamen quasi per ignem? Simul quis iste sit, inquiramus; hunc tamen non esse cer- 10 tissimum est, ne duorum apostolorum sententias mittamus in rixam, si unus dicit: 'Etiamsi mala opera quis habuerit, saluabit eum per ignem fides'; alius autem: Si opera non habeat, numquid poterit fides saluare eum?

Inueniemus ergo quis possit saluari per ignem, si prius 15 inuenerimus quid sit habere in fundamento Christum. Quod ut de ipsa similitudine quantocius aduertamus: nihil in aedificio praeponitur fundamento; quisquis itaque sic habet in corde Christum, ut ei terrena et temporalia nec ea quae licita* sunt adque concessa praeponat, fundamentum habet Christum: 20 si autem praeponit, etsi uideatur habere fidem Christi, non est tamen in eo fundamentum Christus, cui talia praeponuntur: quanto magis, si salutaria praecepta contemnens committat inlicita, non praeposuisse Christum, sed postposuisse conuincitur, quem posthabuit imperantem siue concedentem, dum 25 contra eius imperata siue concessa suam per flagitia delegit explere libidinem! Si quis itaque Christianus diligit meretricem eique adhaerens unum corpus efficitur, iam in fundamento non habet Christum. Si quis autem diligit uxorem suam, si

6 Iac. 2, 14 9 1. Cor. 3, 15 28 1. Cor. 6, 16

4 quandoque, que *om. e*¹ 7 abeat *g* 8 *e/t, s eras., g* 12 abuerit *g*
 13 fides per ignem *v* 17 ut *om. b* de *om. b p* in edificatio^{ne}
 proponitur *b* 19 ut ei non terrena *b* temporaria *e g* 25 post haec
 habuit *a* 26 sua *g* per flagitia *crasa sunt, e* dilegit *g¹ p*;
 diligit *e* 28 eique, que *m. 2 sup. lin., p*

secundum Christum, quis ei dubitet in fundamento esse Christum? si uero secundum hoc saeculum, si carnaliter, si in morbo concupiscentiarum, sicut et gentes quae ignorant Deum, etiam hoc secundum ueniam concedit apostolus, immo per
 5 apostolum Christus. Potest ergo et iste in fundamento habere Christum. Si enim nihil ei talis adfectionis uoluptatisque praeponat, quamuis supraedificet ligna, fenum, stipulam. Christus est fundamentum, propter hoc saluus erit per ignem. Delicias quippe huius modi amoresque terrenos, propter con-
 10 iugalem quidem copulam non damnabiles, tribulationis ignis exuret; ad quem pertinent ignem et orbitates et quaecumque calamitates quae auferunt haec. Ac per hoc ei, qui aedificauit, erit aedificatio ista damnosa, quia non habebit, quod super-
 aedificauit. et eorum amissione cruciabitur, quibus fruendo
 15 utique laetabatur; sed per hunc ignem saluus erit merito fundamenti, quia, etsi utrum id habere mallet an Christum a persecutore proponeretur, illud Christo non praeponeretur. Vide in apostoli uerbis hominem aedificantem super funda-
 mentum aurum, argentum, lapides pretiosos: Qui sine uxore
 20 est, inquit, cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo. Vide alium aedificantem ligna, fenum, stipulam: Qui autem matrimonio iunctus est, inquit, cogitat quae sunt mundi, quo modo placeat uxori. Uniuscuiusque opus manifestabitur; dies enim declarabit (dies utique
 25 tribulationis), quoniam in igne, inquit, reuelabitur. Eandem tribulationem ignem uocat, sicut alibi legitur: Vasa figuli probat fornax et homines iustos tentatio tribulationis. Et uniuscuiusque opus quale sit,

1 Eph. 5, 25 3 1. Thess. 4, 5 19 1. Cor. 7, 32 sq. 23 ib.
 3, 13 26 Eccli. 27, 5 29 1. Cor. 3. 13 sqq.

3 et *om.* α 4 concedet g^1 5 habere in fundam. v 6 ei nihil v
 uel uoluptatisque p 9 huius modi $e^1 p \rho v$; eius modi b ; huius mundi
 $a g$, *in marg.* e 10 damnabilis g 11 ignem pertinent v 13 16 abe-
 bit—abere g 16 utrum|nerum e an Christum habere mallet v
 22 ea quae b 24 dies enim domini a 25 in igni $e \rho$; in ignem b
 eandem $a b e g p \alpha v$; eandemque ρ *Domb.*

ignis probabit. Si cuius opus permanserit (permanet enim quod quisque cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo), quod supraedificauit mercedem accipiet (id est, unde cogitauit, hoc sumet); si cuius autem opus arserit, damnum patietur (quoniam quod dilexerat non 5 habebit), ipse autem saluus erit (quia nulla eum tribulatio ab illius fundamenti stabilitate semouit); sic tamen quasi per ignem (quod enim sine inciciente amore non habuit, sine urente dolore non perdit). Ecce, quantum mihi uidetur, inuentus est ignis, qui nullum eorum damnet, sed 10 unum ditet, alterum damnificet, ambos probet.

Si autem ignem illum loco isto uoluerimus accipere, de quo Dominus dicet sinister: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum; ut in eis etiam isti esse credantur, qui aedificant super fundamentum ligna, fenum, stipulam, 15 eosque ex illo igne post tempus pro malis meritis inpertitum liberet boni meritum fundamenti: quid arbitrabitur dextros quibus dicetur: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis regnum, nisi eos, qui aedificauerunt super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos? Sed 20 in illum ignem, de quo dictum est: Sic tamen quasi per ignem, si hoc modo est intellegendus, utrique mittendi sunt, et dextri scilicet et sinistri. Illo quippe igne utrique probandi sunt, de quo dictum est: Dies enim declarabit, quoniam in igne reuelabitur, et uniuscuiusque opus 25 quale sit, ignis probabit. Si ergo utrumque probabit ignis, ut, si cuius opus permanserit, id est non fuerit igne consumptum, quod supraedificauit mercedem accipiat; si cuius autem opus arserit, damnum patiat: profecto non est ipse aeternus ille ignis. In illum enim soli sinistri nouissima et 30

13 Mt. 25, 41 13 ib. 34

6 9 abebit—abuit *g* 7 semouit *ep Domb.*; remouit *ab*; mouet *g*¹; mouit *g*²*v* 11 hunum *g* 12 isto loco *v* 13 dicit *egp* 17 arbitrabitur *g* 18 quibus dicetur *m. 2 ex* quippe (?) dicitur *corr.*, *g* 22 est *erasum g* 29 patietur *b*² ille ipse eternus ignis *b* ipse *om. e*

perpetua damnatione mittentur, iste autem dextros probat. Sed alios eorum sic probat, ut aedificium, quod super Christum fundamentum ab eis inuenerit esse constructum, non exurat adque consumat; alios autem aliter, id est, ut quod
 5 supraaedificauerunt ardeat damnunquē inde patiantur, salui fiant autem, quoniam Christum in fundamento stabiliter positum praecellenti caritate tenuerunt. Si autem salui fient, profecto et ad dexteram stabunt et cum ceteris audient: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum uobis
 10 regnum, non ad sinistram. ubi illi erunt, qui salui non erunt et ideo audient: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum. Nemo quippe ab illo igne saluabitur, quia in supplicium aeternum ibunt illi omnes, ubi uermis eorum non moritur et ignis non exstinguitur, quo cruciabantur
 15 die ac nocte in saecula saeculorum.

Post istius sane corporis mortem, donec ad illum ueniat, qui post resurrectionem corporum futurus est damnationis et remunerationis ultimus dies, si hoc temporis interuallo spiritus defunctorum eius modi ignem dicuntur perpeti, quem
 20 non sentiant illi, qui non habuerunt tales mores et amores in huius corporis uita, ut eorum ligna, fenum, stipula consumatur; alii uero sentiant, qui eius modi secum aedificia portauerunt, sine ibi tantum, siue et hic et ibi, siue ideo hic ut non ibi saecularia, quamuis a damnatione uenialia. concre-
 25 mantem ignem transitoriae tribulationis inueniant: non redarguo, quia forsitan uerum est. Potest quippe ad istam tribulationem pertinere etiam mors ipsa carnis, quae de primi peccati perpetratoe concepta est, ut secundum cuiusque aedificium tempus quod eam sequitur ab unoquoque sentiat.
 30 Persecutiones quoque, quibus martyres coronati sunt et quas

13 Mr. 9, 45 15 Apoc. 20, 10

3 constrictum *e*^l 14 moritur . . . extinguitur *e p p*; morietur . . . extinguitur *g*; morietur . . . extinguetur *a b v* 18 sic *e* 21 ^{ut} et *p* et fenum et stipula *e p* 25 inuenient *g* 26 quod *m. 2 in ras. e*
 27 mors ipsa *b e g p*; ipsa mors *v Domb.* peccati primi *v*

patientur quicumque Christiani, probant utraque aedificia
 uelut ignis et alia consumunt cum ipsis aedificatoribus, si
 Christum in eis non inueniunt fundamentum; alia sine ipsis.
 si inueniunt, quia licet cum damno salui erunt ipsi; alia
 uero non consumunt, quia talia reperiunt quae maneat in 5
 aeternum. Erit etiam in fine saeculi tribulatio tempore Anti-
 christi, qualis numquam antea fuit. Quam multa erunt tunc
 aedificia, siue aurea siue fenea, super optimum fundamentum,
 quod est Christus Iesus, ut ignis ille probet utraque et de
 aliis gaudium, de aliis inferat damnum, neutros tamen per- 10
 dat, in quibus haec inueniet, propter stabile fundamentum!
 Quicumque autem, non dico uxorem, cuius etiam commixtione
 carnis ad carnalem utitur uoluptatem, sed ipsa quae ab eius
 modi delectationibus aliena sunt nomina pietatis humano
 more carnaliter diligendo Christo anteposit, non eum habet 15
 in fundamento et ideo non per ignem saluus erit, sed saluus
 non erit, quia esse cum Salvatore non poterit, qui de hac
 re apertissime loquens ait: Qui amat patrem aut ma-
 trem plus quam me, non est me dignus; et qui
 amat filium aut filiam super me, non est me 20
 dignus. Verum qui has necessitudines sic amat carnaliter
 ut tamen eas Christo Domino non praeponat, malitque ipsis,
 carere quam Christo, si ad hunc fuerit articulum tentationis
 adductus, per ignem erit saluus, quia et earum amissione
 tantum necesse est urat dolor, quantum haeserat amor. Porro 25
 qui patrem matrem, filios filias secundum Christum dilexerit,
 ut ad eius regnum obtinendum eique cohaerendum illis con-
 sultat, uel hoc in eis diligit, quod membra sunt Christi:
 absit ut ista dilectio reperiatur in lignis, feno, stipula cou-

18 Mt. 10, 37

1 probantur *e²g* 2 et *erasum g* 4 si *om. p* 7 antea numquam *p*
 fuit *om. e* 13 eius modi *gp*; huius modi *v* 17 qui de hac| pro hac *e*
 19 et qui *usque ad dignus om. bp* 21 sit *e¹* 23 ad huc *e* arti-
 culus *e²* 24 saluus erit *v* et *begp*; ex *v Domb.* 25 aeserat *g*
 26 filiasque *e*

sumenda. sed prorsus aedificio aureo, argenteo, gemmeo deputabitur. Quo modo autem potest eos plus amare quam Christum, quos amat utique propter Christum?

CAPUT XXVII.

5 Contra eorum persuasionem, qui putant sibi non obfutura peccata, in quibus, cum elemosynas facerent, permanserunt.

Restat eis respondere, qui dicunt aeterno igne illos tantummodo aruros, qui pro peccatis suis facere dignas elemosynas
10 neglegunt, propter illud quod ait apostolus Iacobus: Iudicium autem sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam. Qui ergo fecit, inquit, quamuis non correxerit perditos mores, sed nefarie ac nequiter inter ipsas suas elemosynas uixerit. cum misericordia illi futurum est
15 iudicium, ut aut non damnetur omnino aut post aliquod tempus a damnatione nouissima liberetur. Nec ob aliud existimant Christum de solo dilectu adque neglectu elemosynarum discretionem inter dextros et sinistros esse facturum, quorum alios in regnum, alios in supplicium mittat aeternum. Ut
20 autem cottidiana sibi opinentur, quae facere omnino non cessant, qualiacumque et quantacumque sint, per elemosynas dimitti posse peccata, orationem, quam docuit ipse Dominus, et suffragatricem sibi adhibere conantur et testem. Sicut enim nullus est, inquit, dies, quo a Christianis haec oratio non
25 dicatur: ita nullum est cottidianum qualecumque peccatum, quod per illam non dimittatur, cum dicimus: Dimitte nobis debita nostra, si quod sequitur facere curemus: Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Non enim ait Dominus, inquit: Si dimiseritis peccata hominibus,

10 Iac. 2, 13 26 Mt. 6, 12

7 permanserunt *gf*; perstiterunt *pqv* 9 elemosynas *et sic infra g*
17 delectu *g'*; delicto *ep* neglecto *p* uel elemos. *g* 23 suffragatricem *g*; suffragatricem *e*

dimittet uobis Pater uester cottidiana parua peccata, sed: Dimittet, inquit, uobis peccata uestra. Qualicumque ergo uel quantacumque sint, etiamsi cottidie perpetrentur nec ab eis uita discedat in melius commutata: per elemosynam ueniae non negatae remitti sibi posse praesumunt. 5

Sed bene, quod isti dignas pro peccatis elemosynas commo-
nent esse faciendas; quoniam si dicerent qualescumque ele-
mosynas pro peccatis et cottidianis et magnis et quantacumque
scelerum consuetudine misericordiam posse inpetrare diuinam.
ut ea cottidiana remissio sequeretur, uiderent se rem dicere 10
absurdam adque ridiculam. Sic enim cogarentur fateri fieri
posse, ut opulentissimus homo decem nummulis diurnis in
elemosynas inpensis homicidia et adulteria et nefaria quaeque
facta redimeret. Quod si absurdissimum adque insanissimum
est dicere, profecto si quaeratur, quae dignae sint pro pecca- 15
tis elemosynae. de quibus etiam Christi praecursor ille dice-
bat: Facite ergo fructus dignos paenitentiae, procul
dubio non inuenientur eas facere, qui uitam suam usque ad
mortem cottidianorum criminum perpetratione confodiunt;
primum, quia in auferendis rebus alienis longe plura diri- 20
piunt, ex quibus perexigua pauperibus largiendo Christum se
ad hoc pascere existimant, ut licentiam malefactorum ab illo
se emisse uel cottidie potius emere credentes securi damna-
bilia tanta committant. Qui si pro uno scelere omnia sua
distribuerent indigentibus membris Christi, nisi desisterent a 25
talibus factis habendo caritatem, quae non agit perperam,
aliquid eis prodesse non potest. Qui ergo dignas pro suis
peccatis elemosynas facit, prius eas facere incipit a se ipso.

17 Mt. 3, 8 26 1. Cor. 13, 4

1 peccata *miss.*; peccata uestra *v* 4 discedat *ab e p p a*; descedat *g*;
discedant *v* 6 commonent elemosynas *v* commonenteffe, fe
eras., *g* 8 et cottid. *g* 9 misericordia . . diuina *e* 10 rem se *v*
11 cogaretur fateri posse *b* 12 decim nummolis *g* diurnis *b*
13 expensis *a* 14 et *v* inanissimum *a* 20 primum *b v*; primo
a e g p p a 23 se *om. p* 27 dignus *g* 28 incipit *b e g p*; incipiat *v Domb.*

Indignum est enim, ut in se non faciat, qui facit in proximum, cum audiat dicentem Deum: Diliges proximum tuum tamquam te ipsum: itemque audiat: Miserere animae tuae placens Deo. Hanc elemosynam, id est, ut
 5 Deo placeat, non faciens animae suae quo modo dignas pro peccatis suis elemosynas facere dicendus est? Ad hoc enim et illud scriptum est: Qui sibi malignus est, cui bonus erit? Orationes quippe adiuuant elemosynae; et utique intuentum est quod legimus: Fili, peccasti, ne adicias iterum
 10 et de praeteritis deprecare, ut tibi dimittantur. Propter hoc ergo elemosynae faciendae sunt, ut, cum de praeteritis peccatis deprecamur, exaudiamur; non ut in eis perseuerantes licentiam malefaciendi nos per elemosynas comparare credamus.

15 Ideo autem Dominus et dextris elemosynas ab eis factas et sinistris non factas se inputaturum esse praedixit, ut hinc ostenderet quantum ualeant elemosynae ad priora delenda, non ad perpetua inpune committenda peccata. Tales autem elemosynas non dicendi sunt facere, qui uitam nolunt a consuetudine scelerum in melius commutare. Quia et in hoc
 20 quod ait: Quando uni ex minimis meis non fecistis, mihi non fecistis, ostendit eos non facere etiam quando se facere existimant. Si enim Christiano esurienti panem tamquam Christiano darent, profecto sibi panem iustitiae, quod
 25 ipse Christus est, non negarent; quoniam Deus, non cui detur, sed quo animo detur, adtendit. Qui ergo Christum diligit in Christiano, hoc animo ei porrigit elemosynam, quo accedit ad Christum, non quo uult recedere inpunitus a Christo. Tanto enim magis quisque deserit Christum, quanto magis

2 Mt. 22, 39 3 Eccli. 30, 24 7 ib. 14, 5 9 ib. 21, 1 21 Mt. 25, 45

2 deum *egp*; Dominum *v Domb.* diligit *g* 3 sicut te *e* 4 tuae animae *v anc g* 8 'ante Orationes *deesse nonnulla uidentur* *Domb.* 10 dimitt. tibi *v* 11 propter hoc *g* 17 priora] preterita *m. 2 in ras. e* 25 cui] quod *p* 27 diligit *g*² porriget *g*

diligit quod inprobat Christus. Nam quid cuiquam prodest, quod baptizatur, si non iustificatur? Nonne qui dixit: Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non intrabit in regnum Dei, ipse etiam dixit: Nisi abundauerit iustitia uestra super scribarum et Pharisaeorum, 5 non intrabitis in regnum caelorum? Quur illud timendo multi currunt baptizari, et hoc non timendo non multi curant iustificari? Sicut ergo non fratri suo dicit: Fatue, qui cum hoc dicit non ipse fraternitati, sed peccato eius infensus est (alioquin reus erit gehennae ignis): ita e con- 10 trario, qui porrigit elemosynam Christiano, non Christiano porrigit, qui non in eo diligit Christum; non autem diligit Christum, qui iustificari recusat in Christo. Et quem ad modum si quis praeoccupatus fuerit hoc delicto, ut fratri suo dicat: Fatue, id est, non eius peccatum uolens auferre 15 conuicietur iniuste, parum est illi ad hoc redimendum elemosynas facere, nisi etiam quod ibi sequitur remedium reconciliationis adiungat (ibi enim sequitur: Si ergo offeres munus tuum ad altare et ibi recordatus fueris, quia frater tuus habet aliquid aduersum te, relin- 20 que ibi munus tuum ad altare et uade prius, reconciliari fratri tuo. et tunc ueniens offeres munus tuum): ita parum est elemosynas quantaslibet facere pro quocumque scelere et in consuetudine scelerum permanere.

Oratio uero cottidiana, quam docuit ipse Iesus, unde et 25 dominica nominatur, delet quidem cottidiana peccata, cum

2 Io. 3, 5 4 Mt. 5, 20 8 ib. 22 18 ib. 23

3 spiritu *a e g Domb.*; spiritu sancto *b p v* 6 in regnum caelorum, *in marg.* dei, *e* 7 current *g*; cur/ant. *m.* 2 ex currunt *corr.*, *e* non multi currunt *b* 8 si ergo *b* non *om.* *e* fratri suo dicit *ab e g p p a*; dicit fratri suo *v* 9 dixit non ipse *b* 10 *geennę g* *ite g* 13 iustificari diligit *xpm g* 15 *sq.* nolens ferre conuinceretur *b* 16 inuicietur *e* 18 offeres *g a*; offerres *q*; offers *a b e p v* 21 ante altare *e* reconciliari *e g*¹; reconciliare *v* 22 offers *e*¹ 23 *parū, u* uel *c eraso, e* 25 ipse iesus *codd. praeter a*; ipse Dominus *v*; dñf ipse docuit *a*

cottidie dicitur: Dimitte nobis debita nostra, adque id quod sequitur non solum dicitur, sed etiam fit: Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris; sed quia fiunt peccata, ideo dicitur, non ut ideo fiant, quia dicitur. Per hanc enim nobis uoluit Saluator ostendere, quantumlibet iuste in huius uitae caligine adque infirmitate uiuamus, non nobis deesse peccata, pro quibus dimittendis debeamus orare et eis, qui in nos peccant, ut et nobis ignoscatur, ignoscere. Non utique propterea Dominus ait: Si dimiseritis peccata hominibus, dimittet uobis et Pater uester peccata uestra, ut de hac oratione confisi securi cottidiana scelera faceremus, uel potentia qua non timeremus hominum leges uel astutia qua ipsos homines falleremus; sed ut per illam disceremus non putare nos esse sine peccatis, etiamsi a criminibus essemus immunes; sicut etiam legis neteris sacerdotes hoc ipsum Deus de sacrificiis admonuit, quae iussit eos primum pro suis, deinde pro populi offerre peccatis. Nam et ipsa uerba tanti magistri et Domini nostri uigilanter intuenda sunt. Non enim ait: 'Si dimiseritis peccata hominibus, et Pater uester dimittet uobis qualiacumque peccata', sed ait: Peccata uestra. Cottidianam quippe orationem docebat et iustificatis utique discipulis loquebatur. Quid est ergo: Peccata uestra nisi 'peccata sine quibus nec uos eritis, qui iustificati et sanctificati estis'? Ubi ergo illi, qui per hanc orationem occasionem perpetratorum cottidie scelerum quaerunt, dicunt Dominum significasse etiam magna peccata, quoniam non dixit: 'Dimittet uobis parua', sed peccata uestra: ibi nos considerantes qualibus loquebatur et audientes dictum peccata uestra nihil aliud debemus existimare quam parua, quoniam talium iam non erant magna. Verum tamen nec ipsa magna, a quibus omnino mutatis in melius moribus recedendum est, dimittuntur oran-

17 Leuit. 16, 6

9 utique *p*; itaque *rell. v Domb.* 16 de *om. g* post sacrificiis
repetit deus *p* 28 nos] non *g*

tibus, nisi fiat quod ibi dicitur: Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Si enim minima peccata, sine quibus non est etiam uita iustorum, aliter non remittuntur: quanto magis multis et magnis criminibus inuoluti, etiamsi ea perpetrare iam desinant, nullam indulgentiam consequuntur, 5 si ad remittendum aliis, quod in eis quisque peccauerit, inexorabiles fuerint, cum dicat Dominus: Si autem non dimiseritis hominibus, neque Pater uester dimittet uobis. Ad hoc enim ualet quod etiam Iacobus apostolus ait, iudicium futurum sine misericordia illi, qui non fecit miseri- 10 cordiam. Venire quippe debet in mentem etiam seruus ille, cui debitori dominus eius relaxauit decem milia talentorum, quae postea iussit ut redderet, quia ipse non misertus est conserui sui, qui ei debebat centum denarios. In his ergo, qui filii sunt promissionis et uasa misericordiae, ualet quod 15 ait idem apostolus consequenter adiungens: Superexsultat autem misericordia iudicio, quoniam et illi iusti, qui tanta sanctitate uixerunt, ut alios quoque recipiant in tabernacula aeterna, a quibus amici facti sunt de mammona iniquitatis, ut tales essent, misericordia liberati sunt ab eo, qui 20 iustificat inpium, inputans mercedem secundum gratiam, non secundum debitum. In eorum quippe numero est apostolus, qui dicit: Misericordiam consecutus sum, ut fidelis essem.

Illi autem, qui recipiuntur a talibus in tabernacula aeterna, 25 fatendum est quod non sint his moribus praediti, ut eis liberandis sine suffragio sanctorum sua possit uita sufficere, ac per hoc multo amplius in eis superexsultat misericordia iudicio.

9 Iac. 2, 13 12 Mt. 18, 23 sqq. 16 Iac. 2, 13 19 Lc. 16, 9
24 1. Cor. 7, 25

5 iam *om.* *p* consequuntur *a*; consequantur *α* 6 in eis *gp*; eis, *omisso* in, *e*; in eos *v Domb.* 8 nec *p* 12 decim *g* 18 ut ali, ^{ab}*s* quoque recipiant ^{ur} *b m. 2 corr.* 19 a quibus *a e¹gp Domb.*; *a om. b e²c mamona et sic semper eg* 25 alii *α* autem *om. a* 27 hac *g*
28 superexaltat *e*

Nec tamen ideo putandus est quisquam sceleratissimus, nequam uita uel bona uel tolerabiliore mutatus, recipi in tabernacula aeterna, quoniam obsecutus est sanctis de mammona iniquitatis, id est de pecunia uel diuitiis, quae male fuerant
 5 acquisitae, aut etiamsi bene, non tamen ueris, sed quas iniquitas putat esse diuitias, quoniam nescit quae sint uerae diuitiae, quibus illi abundant, qui et alios recipiunt in tabernacula aeterna. Est itaque quidam uitae modus nec tam
 10 malae, ut his qui eam uiuunt nihil prosit ad capessendum regnum caelorum largitas elemosynarum, quibus etiam iustorum sustentatur inopia et fiunt amici qui in tabernacula aeterna suscipiant, nec tam bonae, ut ad tantam beatitudinem adipiscendam eis ipsa sufficiat, nisi eorum meritis, quos amicos fecerint, misericordiam consequantur. (Mirari autem soleo
 15 etiam aput Vergilium reperiri istam Domini sententiam, ubi ait: Facite uobis amicos de mammona iniquitatis, ut et ipsi recipiant uos in tabernacula aeterna; cui est et illa simillima: Qui recipit prophetam in nomine prophetae, mercedem prophetae accipiet;
 20 et qui recipit iustum in nomine iusti, mercedem iusti accipiet. Nam cum Elysios campos poeta ille describeret, ubi putant habitare animas beatorum, non solum ibi posuit eos, qui propriis meritis ad illas sedes peruenire potuerunt, sed adiecit adque ait:

25 Quique sui memores alios fecere merendo,

id est, qui promeruerunt alios eosque sui memores promerendo fecerunt; prorsus tamquam eis dicerent, quod frequentatur ore Christiano, cum se cuique sanctorum humilis quisque commendat et dicit: 'Memor mei esto', adque id ut esse possit

16 Lc. 16, 9 18 Mt. 10, 41 25 Aen. VI, 664

7 abundant *ab egpv*; abundabant *p Domb.* aeterna tabern. *v*
 9 ea *p* capescendum *hep* 12 ad *sup. lin. g* 13 ipsae, *ae m. 2, e*
 15 istam Domini reperiri *v* 18 cuius *bv* recepit *g* 26 et alios
 aliasque *p* 27 ei *e* 28 christianorum *p* 29 ut id *v*

promerendo efficit.) Sed quis iste sit modus, et quae sint ipsa peccata, quae ita inpediunt peruentionem ad regnum Dei. ut tamen sanctorum amicorum meritis inpetrent indulgentiam. difficillimum est inuenire, periculosissimum definire. Ego certe usque ad hoc tempus cum inde satagerem ad eorum indagine[m] peruenire non potui. Et fortassis propterea latent, ne studium proficiendi ad omnia cauenda peccata pigrescat. Quoniam si scirentur quae uel qualia sint delicta, pro quibus etiam permanentibus nec propectu uitae melioris absumentis intercessio sit inquirenda et speranda instorum, eis secura se obuolueret humana segnitia, nec euolui talibus implicamentis ullius uirtutis expeditione curaret, sed tantummodo quaereret aliorum meritis liberari, quos amicos sibi de mammona iniquitatis elemosynarum largitate fecisset. Nunc uero dum uenialis iniquitatis. etiamsi perseueret, ignoratur modus, profecto et studium in meliora proficiendi orando et instando uigilantius adhibetur et faciendi de mammona iniquitatis sanctos amicos cura non spernitur.

Verum ista liberatio, quae fit siue suis quibusque orationibus siue intercedentibus sanctis, id agit ut in ignem quisque non mittatur aeternum, non ut, cum fuerit missus, post quantumcumque inde tempus eruatur. Nam et illi, qui putant sic intellegendum esse quod scriptum est, adferre terram bonam uberem fructum, aliam tricenum, aliam sexagenum, aliam centenum, ut sancti pro suorum diuersitate meritorum alii

24 Mt. 13, 8

3 amicorum *superscripto m. 2 q; g* 7 peccata cauenda *v* 9 propectu *ab e g p p a*; profectu *v* 10 adsumptis *b e p* 11 se *om. b* segnitie *v* uolui *p¹ a* 14 largitate *mss.*; largitione *v* 16 orando et instando *ag p Domb.*; orando et stando *b*; orando et instadio, *in marg.* et instando, *e*; orationi instando *v* 17 uigilantius, *in marg.* uigiliis, *e* 19 laboratio. *in marg.* liberatio, *e* operationibus *e* 21 post, *m. 2 superscripto* quam, *b* quanto tum eumque eruatur, *omissis* inde tempus, *b* 22 tempus, *in marg.* temporis, *e* potant *g*

tricenos homines liberent, alii sexagenos, alii centenos, hoc in die iudicii futurum suspicari solent, non post iudicium. Qua opinione quidam cum uideret homines impunitatem sibi peruersissime pollicentes, eo quod omnes isto modo ad liberationem pertinere posse uideantur, elegantissime respondisse perhibetur, bene potius esse uiuendum, ut inter eos quisque reperiatur, qui pro aliis intercessuri sunt liberandis, ne tam pauci sint, ut cito ad numerum suum uel tricenum uel sexagenum uel centenum unoquoque eorum perueniente multi remaneant, qui erui iam de poenis illorum intercessione non possint et in eis inueniatur quisquis sibi spem fructus alieni temeritate uanissima pollicetur. Haec me illis respondisse suffecerit, qui sacrarum litterarum, quas communes habemus, auctoritatem non spernunt, sed eas male intellegendo non quod illae loquuntur, sed hoc potius putant futurum esse quod ipsi uolunt. Hac itaque responsione reddita librum, sicut promisimus, terminamus.

LIBER XXII.

20

CAPUT I.

De conditione angelorum et hominum.

Sicut in proximo libro superiore promisimus, iste huius totius operis ultimus disputationem de ciuitatis Dei aeterna beatitudine continebit, quae non propter aetatis per multa saecula longitudinem tamen quandocumque finiendam aeternitatis nomen accepit, sed quem ad modum scriptum est in euangelio, regni eius non erit finis; nec ita ut aliis mo-

28 Lc. 1, 33

11 possent ^h *g*^l 12 mellis *g*; modo illis *b* respond. illis *v* 15 locuntur *g* ^h *oc g* 16 ac *g* promissimus *et sic l.* 23 *g* EXPLICIT LIBER . XXI . INCIPIT . LIBER . XXII . *egp* 23 promisi *b* 27 coepit *g* quemammodum *g*

riendo decedentibus, aliis succedentibus oriendo species in ea perpetuitatis appareat, sicut in arbore, quae perenni fronde uestitur, eadem uidetur uiriditas permanere, dum labentibus et cadentibus foliis subinde alia, quae nascuntur, faciem conseruant opacitatis; sed omnes in ea ciues immortales erunt. 5
adipiscentibus et hominibus, quod numquam sancti angeli perdidernnt. Faciet hoc Deus omnipotentissimus eius conditor. Promisit enim nec mentiri potest, et quibus fidem hinc quoque faceret, multa sua et non promissa et promissa iam fecit.

Ipse est enim, qui in principio condidit mundum, plenum 10 bonis omnibus uisibilibus adque intellegibilibus rebus, in quo nihil melius instituit quam spiritus, quibus intellegentiam dedit et suae contemplationis habiles capacesque sui praestitit adque una societate deuinxit, quam sanctam et supernam dicimus ciuitatem, in qua res, qua sustententur beatique 15 sint, Deus ipse illis est, tamquam uita uictusque communis; qui liberum arbitrium eidem intellectuali naturae tribuit tale, ut, si uellet deserere Deum, beatitudinem scilicet suam, continuo miseria sequeretur; qui cum praesciret angelos quosdam per elationem, qua ipsi sibi ad beatam uitam sufficere uel- 20 lent, tanti boni desertores futuros, non eis ademit hanc potestatem, potentius et melius esse iudicans etiam de malis bene facere quam mala esse non sinere. Quae omnino nulla essent, nisi natura mutabilis, quamuis bona et a summo Deo adque incommutabili bono, qui bona omnia condidit, instituta, pec- 25

3 ueriditas *g*¹ 8 et *om. g* fide/, in *eras.*, *g* hinc quoque faceret fidem *p* 9 et promissa *om. p* 11 hominibus *g*¹ 14 deuinxit *g*: diuinxit *b* 16 illic *g* uictus, *omisso* que, *b* 17 natura/, e *eras. g* 18 uellet deserere *b e g p q*; uelle descret *α*; uellet desereret *a v Domb.* Deum] eum *b* 18 sq. continuo miseria sequeretur *e g*; continuo cum miseria secutura esset *p*; miseria esset secutura sua, *omisso* continuo, *b*; miseria continuo sequitura //, *craso* qui (?), *ρ*¹; et cont. miseria secutura *α*; cont. miseria secutura *a, mg. e. v*; miseria cont. secutura *ρ*² (?) *Domb.* 19 cum *superscripto m. 2* iam, *b* 22 potentius et *om. p* 23 sineret *a b* que omnino ^{non} essent *b* 24 quamuis incommutabili *om. g*¹ 25 inmutabili *a* bono *om. b* omnia bona *b*

cando ea sibi ipsa fecisset; quo etiam peccato suo teste con-
 uincitur bonam conditam se esse naturam. Nisi enim magnum
 et ipsa, licet non aequale Conditori, bonum esset, profecto
 desertio Dei tanquam luminis sui malum eius esse non posset.
 5 Nam sicut caecitas oculi uitium est et idem ipsum indicat
 ad lumen uidendum esse oculum creatum ac per hoc etiam
 ipso uitio suo excellentius ostenditur ceteris membris mem-
 brum capax luminis (non enim alia causa esset uitium eius
 carere lumine): ita natura, quae fruebatur Deo, optimam se
 10 institutam docet etiam ipso uitio, quo ideo misera est quia
 non fruitur Deo: qui casum angelorum uoluntarium iustis-
 sima poena sempiternae infelicitatis obstrinxit adque in eo
 summo bono permanentibus ceteris, ut de sua sine fine per-
 mansione certi essent. tanquam ipsius praemium perman-
 15 sionis dedit. Qui fecit hominem etiam ipsum rectum cum
 eodem libero arbitrio, terrenum quidem animal, sed caelo
 dignum, si suo cohaereret auctori, miseria similiter, si eum
 desereret, secutura, qualis naturae huius modi conueniret.
 Quem similiter cum praeuaricatione legis Dei per Dei deser-
 20 tionem peccatum esse praesciret, nec illi ademit liberi arbi-
 trii potestatem, simul praeuidens, quid boni de malo eius
 esset ipse facturus: qui de mortali progenie merito iusteque
 damnata tantum populum gratia sua colligit, ut inde subpleat
 et instauret partem, quae lapsa est angelorum, ac sic illa
 25 dilecta et superna ciuitas non frandetur snorum numero ciuium,
 quin etiam fortassis et uberiore laetetur.

CAPUT II.

De aeterna Dei et incommutabili uoluntate.

Multa enim fiunt quidem a malis contra uoluntatem Dei:
 30 sed tantae est ille sapientiae tantaeque uirtutis, ut in eos
 exitus siue fines, quos bonos et iustos ipse praesciuit. tendant

1 ea sibi | mala //// sibi *b* quomodo etiam *b* 2 se *om.* *b*¹ *q*
 5 cecitas | oculi *b* 6 oculum esse *v* 12 obduxit *m.* 1 in *ras.* *b*
 15 ipsum etiam *r* 17 auctori *g* 21 eius *om.* *r* 25 numerum *g*¹
 26 fortassi sed *g* 29 quidem animalis *b*

omnia, quae uoluntati eius uidentur aduersa. Ac per hoc cum Deus mutare dicitur uoluntatem, ut quibus lenis erat uerbi gratia reddatur iratus, illi potius quam ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in his quae patiuntur inueniunt; sicut mutatur sol oculis sauciatis et asper quodam modo ex miti 5 et ex delectabili molestus efficitur, cum ipse aput se ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam uoluntas Dei, quam facit in cordibus oboedientium mandatis eius, de qua dicit apostolus: Deus est enim, qui operatur in uobis et uelle. Sicut iustitia Dei non solum qua ipse iustus est dicitur, sed illa etiam quam in homine, qui ab illo iustificatur, facit: sic et lex eius uocatur, quae potius est hominum, sed ab ipso data; nam utique homines erant, quibus ait Iesus: In lege uestra scriptum est, cum alio loco legamus: Lex Dei eius in corde eius. Secundum hanc uoluntatem, 15 quam Deus operatur in hominibus, etiam uelle dicitur, quod non ipse uult, sed suos id uolentes facit; sicut dicitur cognouisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo: Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo, fas est ut credamus, quod 20 eos tunc cognouerit Deus praecognitos ante constitutionem mundi; sed tunc cognouisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis iam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo uoluntatem, qua Deum uelle dicimus quod alios efficit uelle, a 25 quibus futura nesciuntur, multa uult nec facit.

Multa enim uolunt fieri sancti eius ab illo inspirata sancta uoluntate, nec fiunt, sicut orant pro quibusdam pie sancteque,

9 Phil. 2, 13 14 Io. 8, 17 15 Ps. 36, 31 19 Gal. 4, 9
21 1. Petr. 1, 20

2 est *a* 9 est enim *coda. praeter p, v*; enim est *p Domb.* 10 quia *a b² g* 11 sq. qua ab illo iustificatus factus sic et *lex* uocatur *b* 12 et // eius. ex (*non lex*) *eraso, g* 13 data hominibus *e* 15 eius in] est in *e* corde ipsius *v* 17 ipse non *v* 18 facit *b p a* 25 quam *g* effecit *b g* 27 fieri *om. p*

et quod orant non facit, cum ipse in eis hanc orandi uoluntatem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum uolunt et orant sancti, ut quisque sit saluus, possumus illo modo locutionis dicere: 'Vult Deus et non facit'; ut ipsum dicamus uelle, qui ut uelint isti facit. Secundum illam uero uoluntatem suam, quae cum eius praescientia sempiterna est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque uoluit non solum praeterita uel praesentia, sed etiam futura iam fecit. Verum antequam ueniat tempus, quo uoluit ut fieret, quod ante tempora uniuersa praesciuit adque disposuit, dicimus: 'Fiet quando Deus uoluerit'; si autem non solum tempus quo futurum est, uerum etiam utrum futurum sit ignoramus, dicimus: 'Fiet, si Deus uoluerit'; non quia Deus nouam uoluntatem, quam non habuit, tunc habebit; sed quia id, quod ex aeternitate in eius immutabili praeparatum est uoluntate, tunc erit.

CAPUT III.

De promissione aeternae beatitudinis sauctorum et perpetuis suppliciis inpiorum.

Quapropter, ut cetera tam multa praeteream, sicut nunc in Christo uidemus impleri quod promisit Abrahae dicens: In semine tuo benedicentur omnes gentes: ita quod eidem semini eius promisit implebitur, ubi ait per prophetam: Resurgent qui erant in monumentis, et quod ait: Erit caelum nouum et terra noua, et non erunt memores priorum, nec adscendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exultationem inuenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetitiam; et exultabo in Hierusalem

22 Gen. 22, 18. 24 Esai. 26, 19. 25 Ib. 65, 17 sqq.

2 /ac, h *eraso*, *g* secundum eum *g* 9 futuri *g* ueniat *codd.* excepto *p*, *v*; uenit *p* *Domb.* 21 abrae *bg* 24 erunt *ab* monumentis *g*¹ 26 priores *e* ascendet *ab e p*² *α*; ascendit *g p*¹; ascendent *p v* 27 et *om.* *g* 29 in laetitiam *b*

et laetabor in populo meo, et ultra non audietur in illa uox fletus; et per alium prophetam quod praenuntiauit dicens eidem prophetae: In tempore illo saluabitur populus tuus omnis qui inuentus fuerit scriptus in libro, et multi dormientium in terrae puluere (siue. ut quidam interpretati sunt, aggere) exsurgent. hi in uitam aeternam et hi in obprobrium et in confusionem aeternam; et alio loco per eundem prophetam: Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum; et paulo post: Regnum, inquit, eius regnum sempiternum; et alia quae ad hoc pertinentia in libro nicensimo posui, siue quae non posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, uenient et haec, sicut ista uenerunt, quae increduli non putabant esse uentura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque uentura esse praedixit. quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

CAPUT III.

Contra sapientes mundi, qui putant terrena hominum corpora ad caeleste habitaculum non posse transferri.

Sed uidelicet homines docti adque sapientes contra uim tantae auctoritatis, quae omnia genera hominum, sicut tanto ante praedixit, in hoc credendum sperandumque conuertit. acute sibi argumentari uidentur aduersus corporum resurrectionem et dicere quod in tertio de re publica libro a Cicerone commemoratum est. Nam cum Herculem et Romulum

3 Dan. 12, 1 sq 9 ib. 7, 18 11 ib. 27 13 c. 21 sqq. 27 c. 28

1 et ante laetabor om. b 2 in illa codd. praeter h; in ea b r
 5 multo e 8 in confus. e g p q Domh.: in om. a b a v fusionem b
 10 obtineb. g 12 pertinentia] pertinent iam p 14 eiusdem b
 uenientia b sicut et e v ista] scripta p 17 teste etiam r 24 tanto
 om. e 28 hircul. g

ex hominibus deos esse factos adseneraret: 'Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pate-
retur, ut id quod esset e terra nisi in terra maneret.' Haec
est magna ratio sapientium, quorum Dominus nouit cogi-
5 tationes, quoniam uanae sunt. Si enim animae tantum-
modo essemus, id est sine ullo corpore spiritus, et in caelo
habitantes terrena animalia nesciremus nobisque futurum esse
diceretur, ut terrenis corporibus animandis quodam uinculo
mirabili necteremur: nonne multo fortius argumentaremur id
10 credere recusantes et diceremus naturam non pati, ut res
incorporea ligamento corporeo uinciretur? Et tamen plena est
terra uegetantibus animis haec membra terrena, miro sibi
modo conexa et implicita. Quur ergo eodem uolente Deo, qui
fecit hoc animal, non poterit terrenum corpus in caeleste
15 corpus adtolli, si animus omni ac per hoc etiam caelesti
corpore praestabilior terreno corpori potuit inligari? An ter-
rena particula tam exigua potuit aliquid caelesti corpore me-
lius aput se tenere, ut sensum haberet et uitam, et eam sen-
tientem adque uiuentem dedignabitur caelum suscipere aut
20 susceptam non poterit sustinere, cum de re sentiat et uiuat
ista meliore, quam est corpus omne caeleste? Sed ideo nunc
non fit, quia nondum est tempus quo id fieri uoluit, qui hoc,
quod uidendo iam uiluit, multo mirabilius quam illud, quod
ab istis non creditur, fecit. Quur enim non uehementius ad-
25 miramur incorporeos animos, caelesti corpore potiores, terrenis
inligari corporibus quam corpora licet terrena sedibus quam-
uis caelestibus, tamen corporeis sublimari, nisi quia hoc
uidere consueuimus et hoc sumus, illud uero nondum sumus
nec aliquando adhuc uidimus? Nam profecto sobria ratione
30 consulta mirabilioris esse diuini operis reperitur incorpora-
libus corporalia quodam modo adtexere quam licet diuersa,

4 Ps. 93, 11

2 in *om. b* caelo *g¹p* neque *om. g* 3 e] et *g* 6 illo *g*
11 uinceretur *g* 13 quonexa *g* 15 attolli si *ex* attulliffe *corr. g*
caeleste *g* 16 terrene *g*; terre *e* 29 uidemus *b*

quia illa caelestia, ista terrestria, tamen corpora et corpora copulare.

CAPUT V.

De resurrectione carnis, quam quidam mundo
credente non credunt.

5

Sed hoc incredibile fuerit aliquando: ecce iam creditur mundus sublatum terrenum Christi corpus in caelum; resurrectionem carnis et adscensionem in supernas sedes, paucissimis remanentibus adque stupentibus uel doctis uel indoctis, iam crediderunt et docti et indocti. Si rem credibilem crediderunt, uideant quam sint stolidi, qui non credunt; si autem res incredibilis credita est, etiam hoc utique incredibile est, sic creditum esse, quod incredibile est. Haec igitur duo incredibilia, resurrectionem scilicet nostri corporis in aeternum et rem tam incredibilem mundum esse crediturum, idem Deus, antequam uel unum horum fieret, ambo futura esse praedixit. Unum duorum incredibilium iam factum uidemus, ut, quod erat incredibile, crederet mundus: quia id quod reliquum est desperatur, ut etiam hoc ueniat, quod incredibile creditur mundus, sicut iam uenit, quod similiter incredibile fuit, ut rem tam incredibilem crederet mundus, quando quidem hoc utrumque incredibile, quorum uidemus unum, alterum credimus, in eisdem litteris praedictum sit, per quas creditur mundus? Et ipse modus, quo mundus creditur, si consideretur, incredibilior inuenitur. Ineruditos liberalibus disciplinis et omnino, quantum ad istorum doctrinas adtinet, inpolitos, non peritos grammatica, non armatos dialectica, non rhetorica inflatos, pisces Christus cum retibus fidei ad mare huius

16 Mt. 26, 13

9 uel indoctis *om. b* 10 et docti *om. e* 11 crediderunt dat (*correctura iuxta posita*) *p* 11 *sq.* credunt esse quod incredibile est. Haec igitur *cett. b* 13 si creditum *g* 14 nostri *om. e* 15 idem] id ē *b e* 16 horum *a b e g p v*; eorum *Domb.* praedixit *g* 17 ut] et *e* 20 fuit. scilicet ut *p* 23 sit] est *g*; *om. p p* 24 sed ipse *g* 28 sed pisces *p*

saeculi paucissimos misit adque ita et ex omni genere tam multos pisces et tanto mirabiliores, quanto rariores, etiam ipsos philosophos cepit. Duobus illis incredibilibus, si placet, immo quia placere debet, addamus hoc tertium. Iam ergo
 5 tria sunt incredibilia, quae tamen facta sunt. Incredibile est Christum resurrexisse in carne et in caelum adscendisse cum carne; incredibile est mundum rem tam incredibilem credidisse; incredibile est homines ignobiles, infimos, paucissimos, inperitos rem tam incredibilem tam efficaciter mundo et in
 10 illo etiam doctis persuadere potuisse. Horum trium incredibilium primum nolunt isti, cum quibus agimus, credere; secundum coguntur et cernere; quod non inueniunt unde sit factum, si non credunt tertium. Resurrectio certe Christi et in caelum cum carne in qua resurrexit adscensio toto iam mundo prae-
 15 dicatur et creditur; si credibilis non est, unde toto terrarum orbe iam credita est? Si multi, nobiles. sublimes. docti eam se uidisse dixerunt et quod uiderunt diffamare curarunt, eis mundum credidisse non mirum est [sed istos adhuc credere nolle perdurum est]; si autem, ut uerum est, paucis. obscuris,
 20 minimis, indoctis eam se uidisse dicentibus et scribentibus credidit mundus, quur pauci obstinatissimi, qui remanserunt, ipsi mundo iam credenti adhuc usque non credunt? qui propterea numero exiguo ignobilium, infimorum, inperitorum hominum credidit, quia in tam contemptibilibus testibus multo
 25 mirabilius diuinitas se ipsa persuasit. Eloquia namque persuadentium, quae dicebant, mira fuerunt facta, non uerba. Qui enim Christum in carne resurrexisse et cum illa in caelum adscendisse non uiderant, id se uidisse narrantibus non loquentibus tantum, sed etiam mirifica facientibus signa cre-
 30 debant. Homines quippe, quos unius uel, ut multum, duarum linguarum fuisse nouerant, repente linguis omnium gentium

4 qui *g* 7 tam *om. p* 12 quo *e*¹ 15 et creditur *om. g* 18 uerba sed istos adhuc credere nolle perdurum est *ut spuria inclusi; om. p*¹ 27 resurrexisse/, *t eraso, et omisso sequente et, b* in caelestia assendisse *b* 28 uidisse id se uidisse *g* 29 mira *g* 30 quippe *om. p*

loquentes mirabiliter audiebant; claudum ab uberibus matris ad eorum uerbum in Christi nomine post quadraginta annos incolumem constitisse, sudaria de corporibus eorum ablata sanandis profuisse languentibus, in uia qua fuerant transituri positos in ordine innumerabiles morbis uariis laborantes, ut ⁵ ambulantium super eos umbra transiret, continuo salutem solere recipere et alia multa stupenda in Christi nomine per eos facta, postremo etiam mortuos resurrexisse cernebant. Quae si, ut leguntur, gesta esse concedunt, ecce tot' incredibilia tribus illis incredibilibus addimus, et ut credatur unum ¹⁰ incredibile, quod de carnis resurrectione adque in caelum adscensione dicitur, multorum incredibilium testimonia tanta congerimus et nondum ad credendum horrenda duritia incredulos flectimus. Si uero per apostolos Christi, ut eis crederetur resurrectionem adque adscensionem praedicantibus Christi, ¹⁵ etiam ista miracula facta esse non credunt, hoc nobis unum grande miraculum sufficit, quod eam terrarum orbis sine ullis miraculis credit.

CAPUT VI.

Quod Roma conditorem suum Romulum diligendo ²⁰ deum fecerit, ecclesia autem Christum Deum credendo dilexerit.

Recolamus etiam hoc loco illud, quod de Romuli credita diuinitate Tullius admiratur. Verba eius ut scripta sunt inseram. 'Magis est, inquit, in Romulo admirandum, quod ceteri. ²⁵ qui di ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditus hominum saeculis fuerunt, ut fingendi procliuis esset ratio. cum inperiti facile ad credendum inpererentur; Romuli autem

8 Act. 3; 4 25 Rep. II, 10

7 et talia p 8 etiam om. g 9 ut si p eccethot g 10 et usque
ad carnis om. b 11 resurrectioni b 12 incredibilia g tanta om. g
17 eam e m. 2 corr.; erasum in b 23 romoli g 24 Tullius] illius.
i ex u radendo effectum, g 27 saeculi his b¹; saeculi huius b²
procliuis e g; quod procliuis

aetatem minus his sescentis annis iam inueteratis litteris adque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum uita errore sublato fuisse cernimus.' Et paulo post de eodem Romulo ita loquitur, quod ad hunc pertinet sensum: 'Ex quo
 5 intellegi potest, inquit, permultis annis ante Homerum fuisse quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum uix quicquam esset loci. Antiquitas enim recipit fabulas, fictas etiam nonnumquam incondite; haec aetas autem iam exulta, praesertim eludens omne quod
 10 fieri non potest, respuit.' Unus e numero doctissimorum hominum idemque eloquentissimus omnium Marcus Tullius Cicero propterea dicit diuinitatem Romuli mirabiliter creditam, quod erudita iam tempora fuerunt, quae falsitatem non reciperent fabularum. Quis autem Romulum deum nisi Roma
 15 credidit, adque id parua et incipiens? Tum deinde posteris seruare fuerat necesse quod acceperant a maioribus, ut cum ista superstitione in lacte quodam modo matris ebibita cresceret ciuitas adque ad tam magnum perueniret imperium, ut ex eius fastigio, uelut ex altiore quodam loco, alias quoque
 20 gentes, quibus dominaretur, hac sua opinione perfunderet, ut non quidem crederent, sed tamen dicerent deum Romulum, ne ciuitatem, cui seruibant, de conditore eius offenderent: aliter eum nominando quam Roma, quae id non amore quidem huius erroris, sed tamen amoris errore crediderat. Christus
 25 autem quamquam sit caelestis et sempiternae conditor ciuitatis, non tamen eum, quoniam ab illo condita est, Deum credidit, sed ideo potius est condenda, quia credidit. Roma

1 his] bis *a* 2 omniumque *mss.* 4 ad huc *g* 5 per multos *a b e² a*
 6 ut *a*/doctis, *d* *eras.*, *b* 8 recipit *a e g p*; recepit *b p v Domb.* factas *g*
 9 ut editur *mss.*; parum placet *Maduigii emendatio* tam. exulta prae-
 sertim et prudens 15 atq; ad parua et insipiens *b* tunc *p* 17 super-
 stiticione, *i* *eraso*, *g* 19 quodam in qđo, *in marg.* loco, *e* 23 amare/
 t *eras.*, *g* 24 amoris seruare *g* 25 quam sit *b* sempiternae *codd.*
praeter p, v; aeternae *p Domb.* 26 non tamen usque ad credidit *om. e*
 27 est *om. g* quia credidit *a b g p v*; credit *e Domb.*

conditorem suum iam constructa et dedicata tamquam deum coluit in templo; haec autem Hierusalem conditorem suum Deum Christum, ut construi posset et dedicari, posuit in fidei fundamento. Illa illum amando esse deum credidit, ista istum Deum esse credendo amavit. Sicut ergo praecessit unde amaret illa et de amato iam libenter etiam falsum bonum crederet: ita praecessit unde ista crederet, ut recta fide non temere quod falsum, sed quod uerum erat amaret. Exceptis enim tot et tantis miraculis, quae persuaserunt Deum esse Christum, prophetiae quoque diuinae fide dignissimae praecesserunt, quae in illo non sicut a patribus adhuc creduntur implendae, sed iam demonstrantur inpletae; de Romulo autem, quia condidit Romam in eaque regnauit, auditur legitur quod factum est, non quod antequam fieret prophetatum; sed quod sit receptus in deos, creditum tenent litterae, non factum docent. Nullis quippe rerum mirabilium signis id ei uere prouenisse monstratur. Lupa quippe illa nutrix, quod uidetur quasi magnum exstitisse portentum, quale aut quantum est ad demonstrandum deum? Certe enim etsi non meretrix fuit lupa illa, sed bestia, cum commune fuerit ambobus, frater tamen eius non habetur deus. Quis autem prohibitus est aut Romulum aut Herculem aut alios tales homines deos dicere et mori maluit quam non dicere? Aut uero aliqua gentium coleret inter deos suos Romulum, nisi Romani nominis metus cogeret? Quis porro numeret, quam multi quantalibet saeuitia crudelitatis occiderunt quam Christum Deum negare maluerunt? Proinde metus quamlibet leuis indignationis, quae ab animis Romanorum, si non fieret, posse putabatur exsistere, compellebat aliquas ciuitates positas sub inre Romano tamquam deum colere Romanum; a Christo autem Deo non solum colendo, uerum etiam

3 possit *p* et *om. g* 5 credendo esse *e* 7 crederet ut] crederetur *g* 8 falsum est *ep* 14 antequam fieret *egpp* *Domb.*; ante fieret *ab*; ante fuerat *v* 16 uere *om. a* 17 uerba inde a Lupa usque ad non dicere *l. 23 om. b* 19 lupa fuit illa *v.* 26 quoniam (= quoniam), in marg. quam, *e* 28 compellebat *e* 29 deum *p*; deo *rell. v Domb.*

confitendo tantam per orbis terrae populos martyrum multitudinem metus renocare non potuit non leuis offensionis animorum, sed inmensarum uariarumque poenarum et ipsius mortis, quae plus ceteris formidatur. Neque tunc ciuitas
 5 Christi, quamuis adhuc peregrinaretur in terris et haberet tamen magnorum agmina populorum, aduersus inpios persecutores suos pro temporali salute pugnavit; sed potius, ut obtineret aeternam, non repugnauit. Ligabantur includebantur, caedebantur torquebantur, urebantur laniabantur, trucidabantur
 10'— et multiplicabantur. Non erat eis pro salute pugnare nisi salutem pro Salvatore contemnere.

Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica disputari nullum bellum suscipi a ciuitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute uel
 15 intellegi quam salutem uelit, alio loco demonstrans: 'Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate exsilio, uinculis uerberibus, elabuntur saepe priuati oblata mortis celeritate; ciuitatibus autem mors ipsa poena est, quae uidetur a poena singulos uindicare. Debet enim constituta sic esse
 20 ciuitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, uerum etiam optanda persaepe. Ciuitas autem cum tollitur, deletur, exstinguitur: simile est quodam modo, ut parua magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat.'
 25 Hoc ideo dixit Cicero, quia mundum non interiturum cum Platonicis sentit. Constat ergo eum pro ea salute uoluisse bellum suscipi a ciuitate, qua fit ut maneat hic ciuitas, sicut

12 c. 23

1 tantam *abegpa*; tantum ρ^1 per orbis terrae *e*; per orbem terrae *rell. v* populos *ep*; populus ρa ; *om. abgv Domb.* martirium *ga* multitudine ρa 2 metuū ρ offensiones *g*; occasionis ρ 3 in mensuram *be*¹ 4 formidatur *m.* 2 *superscripto* metus *e* 5 peregrinatur *g* habere *g* 6 acmina *g* 8 includ.] indedebantur *b* 9 caedebantur *om. g* trucid. cruciabantur *e* 10 et non *omisso* multiplicab. *b* 17 uinculis *e* 18 ipsa est *omisso* poena *g* 20 ita, *omisso* iue, ρ 24 sic *g* hic *om. e* 26 bellum uoluisse *v*

dicit, aeterna, quamvis morientibus et nascentibus singulis. sicut perennis est opacitas oleae uel lauri adque huius modi ceterarum arborum singulorum lapsu ortuque foliorum. Mors quippe, ut dicit, non hominum singulorum, sed uniuersae poena est ciuitatis, quae a poena plerumque singulos uindicat. 5 Unde merito quaeritur, utrum recte fecerint Saguntini, quando uniuersam ciuitatem suam interire maluerunt quam fidem frangere, qua cum ipsa Romana re publica tenebantur; in quo suo facto laudantur ab omnibus terrenae rei publicae ciuibus. Sed quo modo huic disputationi possent oboedire, non uideo. 10 ubi dicitur nullum suscipiendum esse bellum nisi aut pro fide aut pro salute, nec dicitur, si in unum simul periculum ita duo ista concurrerint, ut teneri alterum sine alterius amissione non possit, quid sit potius eligendum. Profecto enim Saguntini si salutem eligerent, fides eis fuerat deserenda: si 15 fides tenenda, amittenda utique salus, sicut factum est. Salus autem ciuitatis Dei talis est, ut cum fide ac per fidem teneri uel potius adquiri possit; fide autem perdita ad eam quisque uenire non possit. Quae cogitatio firmissimi ac patientissimi cordis tot ac tantos martyres fecit, qualem ne unum quidem 20 habuit uel habere potuit quando est deus creditus Romulus.

CAPUT VII.

Quod ut mundus in Christum crederet, uirtutis fuerit diuinae, non persuasionis humanae.

Sed ualde ridiculum est de Romuli falsa diuinitate, cum 25 de Christo loquimur, facere mentionem. Verum tamen cum sescentis ferme annis ante Ciceronem Romulus fuerit adque illa aetas iam fuisse doctrinis dicatur exulta, ut quod fieri non potest omne respneret: quanto magis post sescentos annos

1 dicit *om. g* 2 perhennis *p* 6 utrum///, que *eras.*, *p* 7 suam ciuitatem *v* 9 omnibus *codd. praeter b*; hominibus *b v* 15 neglegenda, *in marg.* deserenda, *e* 16 factum *b e g p*; et factum *v Domb.* 24 persuasionibus *g* 26 loquimur *m. 2 sup. lin. e* 28 fuisse/, *t eraso, g*

ipsius tempore Ciceronis maximeque postea sub Augusto ad-
 que Tiberio, eruditioribus utique temporibus, resurrectionem
 carnis Christi adque in caelum adscensionem, tamquam id quod
 fieri non potest, mens humana ferre non posset eludensque
 5 ab auribus cordibusque respueret, nisi eam fieri potuisse adque
 factam esse diuinitas ipsius ueritatis uel diuinitatis ueritas
 et contestantia miraculorum signa monstrarent; ut terrentibus
 et contradicentibus tam multis tamque magnis persecutionibus
 praecedens in Christo, deinde in ceteris ad nouum saeculum
 10 secutura resurrectio adque immortalitas carnis et fidelissime
 crederetur et praedicaretur intrepide et per orbem terrae pul-
 lulatura fecundius cum martyrum sanguine sereretur. Lege-
 bantur enim praeconia praecedentia prophetarum, concurrebant
 ostenta uirtutum, et persuadebatur ueritas noua consuetudini.
 15 non contraria rationi, donec orbis terrae, qui persequebatur
 furore, sequeretur fide.

CAPUT VIII.

De miraculis, quae ut mundus in Christum cre-
 deret facta sunt et fieri mundo credente non
 20 desinunt.

Quur, inquiunt. nunc illa miracula, quae praedicatis facta
 esse, non fiunt? Possem quidem dicere necessaria fuisse,
 priusquam crederet mundus, ad hoc ut crederet mundus.
 Quisquis adhuc prodigia ut credat inquit, magnum est ipse
 25 prodigium, qui mundo credente non credit. Verum hoc ideo
 dicunt, ut nec tunc illa miracula facta fuisse credantur. Unde
 ergo tanta fide Christus usquequaque cantatur in caelum cum
 carne sublatus? Unde temporibus eruditis et omne quod fieri
 non potest respuentibus sine ullis miraculis nimium mirabi-

1 agusto *g* 2 erutioribus *g* 6 factum *g* ueritas diuinitatis *v*
 8 conterentibus *litteris stilo sicco impressis correctum g* 9 procedens *p*
 ad nouum saeculum in caeteris *v* 11 pollulat. *g* 16 furore sequere-
 tur *m.* 2 *sup. lin. g* 22 possim *g* 25 credenti *g* 26 credentur *g*

liter incredibilia credidit mundus? An forte credibilia fuisse et ideo credita esse dicturi sunt? Quur ergo ipsi non credunt? Breuis est igitur nostra complexio: Aut incredibilis rei, quae non uidebatur, alia incredibilia, quae tamen fiebant et uidebantur, fecerunt fidem; aut certe res ita credibilis, ut nullis quibus persuaderetur miraculis indigeret, istorum nimiam redarguit infidelitatem. Hoc ad refellendos uanissimos dixerim. Nam facta esse multa miracula, quae adtestarentur illi uni grandi salubrique miraculo, quo Christus in caelum cum carne in qua resurrexit adscendit, negare non possumus. In eisdem quippe ueracissimis libris cuncta conscripta sunt, et quae facta sunt, et propter quod credendum facta sunt. Haec, ut fidem facerent, innotuerunt; haec per fidem, quam fecerunt, multo clarius innotescunt. Leguntur quippe in populis, ut credantur; nec in populis tamen nisi credita legerentur. Nam etiam nunc fiunt miracula in eius nomine, siue per sacramenta eius siue per orationes uel memorias sanctorum eius; sed non eadem claritate inlustrantur, ut tanta quanta illa gloria diffamentur. Canon quippe sacrarum litterarum, quem definitum esse oportebat, illa facit ubique recitari et memoriae cunctorum inhaerere populorum; haec autem ubicumque fiunt, ibi sciuntur uix a tota ipsa ciuitate uel quocumque commendentium loco. Nam plerumque etiam ibi paucissimi sciunt ignorantibus ceteris, maxime si magna sit ciuitas; et quando alibi aliisque narrantur, non tanta ea commendat auctoritas, ut sine difficultate uel dubitatione credantur, quamuis Christianis fidelibus a fidelibus indicentur.

Miraculum, quod Mediolani factum est, cum illic essemus, quando inluminatus est caecus, ad multorum notitiam potuit peruenire, quia et grandis est ciuitas et ibi erat tunc impe-

1 ante ferte (sic) g 2 ipsi ergo ep 4 sciebantur et uidebantur p
 6 istorum omnium, sicco stilo corr., g 8 miraculo, o ex a corr., e
 quae usque ad miraculo om. e 11 et quae facta sunt om. p 17 ora-
 tionis, e stilo impress., g memoriae g 19 diffin^aur, m. 2 corr., g
 20 recitari g 28 miraculum quippe quod p 30 quia et] que g ubi e

rator et inmenso populo teste res gesta est concurrente ad corpora martyrum Protasii et Geruasii; quae cum laterent et penitus nescirentur, episcopo Ambrosio per somnium reuelata reperta sunt; ubi caecus ille depulsis ueteribus tenebris
5 diem uidit.

Aput Carthaginem autem quis nouit praeter admodum paucissimos salutem, quae facta est Innocentio, ex aduocato uicariae praefecturae, ubi nos interfuimus et oculis adspeximus nostris? Venientes enim de transmarinis me et fratrem meum
10 Alypium, nondum quidem clericos, sed iam Deo seruiantes, ut erat cum tota domo sua religiosissimus, ipse susceperat, et aput eum tunc habitabamus. Curabatur a medicis fistulas, quas numerosas adque perplexas habuit in posteriore adque ima corporis parte. Iam secuerant eum et artis suae cetera
15 medicamentis agebant. Passus autem fuerat in sectione illa et diuturnos et acerbos dolores. Sed unus inter multos sinus fefellerat medicos adque ita latuerat, ut eum non tangerent, quem ferro aperire debuerant. Denique sanatis omnibus, quae aperta curabant, iste remanserat solus, cui frustra inpende-
20 batur labor. Quas moras ille suspectas habens multumque formidans, ne iterum secaretur (quod ei praedixerat alius medicus domesticus eius, quem non admiserant illi, ut saltem uideret, cum primum sectus est, quo modo id facerent, iratusque illum domo abiecerat uixque receperat), erupit adque
25 ait: Iterum me secturi estis? Ad illius, quem nolulistis esse praesentem, uerba uenturus sum? Inridere illi medicum inperitum metumque hominis bonis uerbis promissionibusque lenire. Praeterierunt alii dies plurimi nihilque proficiebat omne quod fiebat. Medici tamen in sua pollicitatione persistebant, non

2 protrasii e 3 reuallata g 8 prefacture g ibi g 9 autem
enim p transmarinis partibus p 10 alyppium p non quidem e
12 habitamus e 13 perplexas g 14 in ima p eum mss.; ei v
21 ei] et g 22 ^{per}miserant b 24 in domo b eruit b; eripuit e
25 secaturi b p 26 sq. inridere.. inperitum ceperunt p 28 et alii v
29 persistebant a e g v; sistebant b p Domb.

se illum sinum ferro, sed medicamentis esse clausuros. Adhibuerunt et alium grandaeuum iam medicum satisque in illa arte laudatum (adhuc enim uiuebat). Ammonium, qui loco inspecto idem quod illi ex eorum diligentia peritiaque promisit. Cuius ille factus auctoritate securus domestico suo 5 medico, qui futuram praedixerat aliam sectionem, faceta hilaritate. uelut iam saluus, inlusit. Quid plura? Tot dies postea inaniter consumti transierunt, ut fessi adque confusi faterentur eum uisi ferro nullo modo posse sanari. Expauit. expalluit nimio timore turbatus, adque ubi se collegit farique potuit, 10 abire illos iussit et ad se amplius non accedere: nec aliud occurrit fatigato lacrimis et illa iam necessitate constricto, nisi ut adhiberet Alexandrinum quendam. qui tunc chirurgus mirabilis habebatur. ut ipse faceret quod ab illis fieri nolebat iratus. Sed postea quam uenit ille laboremque illorum in 15 cicatricibus sicut artifex uidit. boni uiri functus officio persuasit homini, ut illi potius, qui in eo tantum laborauerant, quantum ipse inspiciens mirabatur. suae curationis fine fruerentur, adiciens, quod re uera nisi sectus esset saluus esse non posset; ualde abhorrere a suis moribus. ut hominibus, 20 quorum artificiosissimam operam industriam diligentiam mirans in cicatricibus eius uideret, propter exiguum quod remansit palmam tanti laboris auferret. Redditi sunt animo eius, et placuit ut eodem Alexandrino adsistente ipsi sinum illum ferro, qui iam consensu omnium aliter insanabilis putabatur, 25 aperirent. Quae res dilata est in consequentem diem. Sed cum abissent illi, ex maerore nimio domini tantus est in domo illa exortus dolor, ut tanquam funeris planctus uix comprimeretur a nobis. Visitabant eum cottidie sancti uiri.

1 clausurus *g* 3 ammonius *e* 7 ueluti *e* plurā^{ut} addies *m.* 2
corr. g Postea tot dies *v* 10 turbatus timore *Domb.* se *om. g*
 11 accedere imperauit *e* 12 constrictio *g* 13 cyurgicus *p* 14 ipse
 'malim iste' *Domb.* 18 curationis suae *v* fruentur *g* 20 ualde *g?*
Domb.; sed ualde *a b e p a v* 21 admirans *a v* 27 habissent *g*

episcopus tunc Uzalensis, beatae memoriae Saturninus, et presbyter Gulosus ac diaconi Carthaginensis ecclesiae; in quibus erat et ex quibus solus est nunc in rebus humanis iam episcopus cum honore a nobis debito nominandus Aurelius, cum quo recordantes mirabilia operum Dei de hac re saepe conlocuti sumus eumque ualde meminisse, quod commemoramus, inuenimus. Qui cum eum, sicut solebant, uespere uisitarent, rogauit eos miserabilibus lacrimis, ut mane dignarentur esse praesentes suo funeri potius quam dolori. Tantus enim eum metus ex prioribus inuaserat poenis, ut se inter medicorum manus non dubitaret esse moriturum. Consolati sunt eum illi et hortati, ut in Deo fideret eiusque uoluntatem uiriliter ferret. Inde ad orationem ingressi sumus; ubi nobis ex more genua figentibus adque incumbentibus terrae ille se ita proiecit, tamquam fuisset aliquo grauiter inpellente prostratus, et coepit orare: quibus modis, quo adfectu, quo motu animi, quo fluuio lacrimarum, quibus gemitibus adque singultibus subcutientibus omnia membra eius et paene intercludentibus spiritum, quis ullis explicet uerbis? Utrum orarent alii nec in haec eorum auerteretur intentio, nesciebam. Ego tamen prorsus orare non poteram: hoc tantummodo breuiter in corde meo dixi: 'Domine, quas tuorum preces exaudis, si has non exaudis?' Nihil enim mihi uidebatur addi iam posse, nisi ut exspiraret orando. Surreximus et accepta ab episcopo benedictione discessimus, rogante illo ut mane adessent, illis ut aequo animo esset hortantibus. Inluxit dies qui metuebatur, aderant serui Dei, sicut se adfuturos esse promiserant, ingressi sunt medici, parantur omnia quae hora illa posebat, tremenda ferramenta proferuntur adtonitis suspensisque omnibus. Eis autem, quorum erat maior auctoritas, defectum animi

1 uzalensis ^{a c} g 2 gulosus *codd. praeter p²; gelosus p²v* hac g; atque e 5 operum *a b e g p p² a; opera p¹v Domb.* 6 commemoramus g
 10 et ^{ut} e 20 neque auerteretur eorum p 22 sq. exaudes—exaudes g¹
 25 adessent *om. e* 29 ferramenta illa p

eius consolando erigentibus ad manus secturi membra in lectulo componuntur, soluuntur nodi ligamentorum, nudatur locus, inspicit medicus et secandum illum sinum armatus adque intentus inquirat. Scrutatur oculis digitisque contrectat, tentat denique modis omnibus: inuenit firmissimam cicatricem. 5
Iam laetitia illa et laus adque gratiarum actio misericordiae et omnipotenti Deo, quae fusa est ore omnium lacrimantibus gaudiis, non est committenda meis uerbis: cogitetur potius quam dicatur.

In eadem Carthagine Innocentia, religiosissima femina, de 10
primariis ipsius ciuitatis, in mamilla cancerum habebat, rem, sicut medici dicunt, nullis medicamentis sanabilem. Aut ergo praecidi solet et a corpore separari membrum ubi nascitur. aut, ut aliquanto diutius homo uiuat, tamen inde morte quamlibet tardius adfutura, secundum Hippocratis ut ferunt 15
sententiam omnis est omittenda curatio. Hoc illa a perito medico et suae domui familiarissimo acceperat et ad solum Deum se orando conuerterat. Admonetur in somnis propinquante Pascha, ut in parte feminarum obseruanti ad baptisterium, quaecumque illi baptizata primitus occurrisset, signa- 20
ret ei locum signo Christi. Fecit, confestim sanitas consecuta est. Medicus sane, qui ei dixerat ut nihil curationis adhiberet. si paulo diutius uellet uiuere, cum inspexisset eam postea et sanissimam conperisset, quam prius habere illud malum tali inspectione cognouerat, quaesiuit ab ea uehementer quid 25
adhibuisset [curationis], cupiens, quantum intellegi datur, nosse medicamentum, quo Hippocratis definitio uinceretur. Cumque ab ea quid factum esset audisset, uoce uelut contumeliosae et uultu, ita ut illa metueret, ne aliquod contumelio-

1 consolando, *in marg.* cōsulendo, *e* 6 et grat. *p* atque omnipot. *e* 10 *in margine*: de cancro curato, *g* 14 homo diutius *v* 15 qualibet *p* 16 ut a perito, ut *m.* 2 *superscript.* *e* 17 responsum acceperat *a* et *ante* ad solum *erasum e* ut ad solum Deum se or. conuerteret *p* 18 propinquante *a b e p Domb.*; appropinquante *g v* 20 illa *g* 21 confestim *e g p*; et confestim *v Domb.* absecuta *g* 26 curationis *g Domb.*; *om. a b e g p v*

sum uerbum proferret in Christum, religiosa urbanitate respondisse fertur: 'Putabam, inquit, magnum aliquid te mihi fuisse dicturam.' Adque illa iam exhorrescente, mox addidit: 'Quid grande fecit Christus sanare cancrum, qui quadriduanum
 5 mortuum suscitauit?' Hoc ego -cum audissem et uehementer stomacharer in illa ciuitate adque in illa persona non utique obscura factum tam ingens miraculum sic latere, hinc eam et admonendam et paene obiurgandam putauit. Quae cum mihi respondisset non se inde tacuisse, quaesiui ab eis, quas forte
 10 tunc matronas amicissimas secum habebat, utrum hoc antea scissent. Responderunt se omnino nescisse. Ecce, inquam, quo modo non taces, ut nec istae audiant, quae tibi tanta familiaritate iunguntur. Et quia breuiter ab ea quaesiueram, feci ut, illis audientibus multumque mirantibus et glorificantibus
 15 Deum, totum ex ordine, quem ad modum gestum fuerit, indicaret.

Medicum quendam podagram in eadem urbe fuisse scimus; qui cum dedisset nomen ad baptismum et pridie quam baptizaretur in somnis a pueris nigris cirratis, quos intellegebat
 20 daemones, baptizari eodem anno prohibitus fuissetisque non obtemperans etiam conculcantibus pedes eius in dolorem acerrimum, qualem numquam expertus est. aestuasset, magisque eos uincens lauacro regenerationis, ut uouerat, ablui non distulisset, in baptisate ipso non solum dolore, quo ultra
 25 solitum cruciabatur, uerum etiam podagra caruisse nec amplius, cum diu postea uixisset, pedes doluisse quis nouit? Nos tamen nouimus et paucissimi fratres ad quos id potuit peruenire.

Ex mimo quidam Curubitanus non solum a paralysi, uerum

5 lo. 11

9 respond. mihi *g* et non *e* 10 aute ascisent *g* 12 non *om.* p¹
 17 *in marg.*: de podagro medico in baptisate curato *g* medicum quendam podagram in eadem urbe scimus fuisse *a* podagricum *b* fuisse scimus *om.* *b e p v Domb.* 22 aestuasset *g*; extitisset *omisso antecedente* est *e p*; isset *a b p a v Domb.* 24 quod *g* 28 *in marg.*: de paralitico et ponderoso curato *g* exinimino *a b* curbitanus *e*

etiam ab informi pondere genitalium, cum baptizaretur, saluus effectus est et liberatus utraque molestia, tamquam mali nihil habuisset in corpore, de fonte regenerationis adscendit. Quis hoc praeter Curubim nouit et praeter rarissimos aliquos, qui hoc ubicumque audire potuerunt? Nos autem cum hoc conperissemus, iubente sancto episcopo Aurelio etiam ut ueniret Carthaginem fecimus, quamuis a talibus prius audierimus, de quorum fide dubitare non possemus.

Vir tribunicius Hesperius apud nos est; habet in territorio Fussalensi fundum (Zubedi appellatur); ubi cum afflictione animalium et seruorum suorum domum suam spirituum malignorum uim noxiam perpeti conperisset, rogauit nostros me absente presbyteros, ut aliquis eorum illo pergeret, cuius orationibus cederent. Perrexit unus, obtulit ibi sacrificium corporis Christi, orans quantum potuit, ut cessaret illa uexatio: Deo protinus miserante cessauit. Acceperat autem ab amico suo terram sanctam de Hierosolymis adlatam, ubi sepultus Christus die tertio resurrexit, eamque suspenderat in cubiculo suo, ne quid mali etiam ipse pateretur. Ast ubi domus eius ab illa infestatione purgata est, quid de illa terra fieret, cogitabat, quam diutius in cubiculo suo reuerentiae causa habere nolebat. Forte accidit, ut ego et collega tunc meus, episcopus Sinitensis ecclesiae Maximinus, in proximo essemus; ut ueniremus rogauit, et uenimus. Cumque nobis omnia rettulisset, etiam hoc petiuit, ut infoderetur alicubi adque ibi orationum locus fieret, ubi etiam Christiani possent ad celebranda quae Dei sunt congregari. Non restitimus; factum est. Erat ibi iuuenis paralyticus rusticanus. Hoc audito petiuit a parentibus suis, ut illum ad eum locum sanctum non cunctanter adfer-

4 curubin *g*; curbiū *e* 8 possimus *g* 9 *in marg.*: de domo hesperia uiolencia daemnum liberata, *g* 10 fundum qui *e* zebedei, *in marg.* zebedi, *e* appellatur *codd.*; appellatum *v* 16 dei protenus miseratione *b* protenus *g*¹ 19 Ast *codd. praeter b*; adef *b*; At *v* 22 accedit *g* 26 possent Christiani *v* 27 resistimus *g* 28 *in marg.* de paralytico sanato *g* 29 cunctanter *codd. praeter p, v*; cunctantes *p Domb.*

rent. Quo cum fuisset adlatus, orauit, adque inde continuo pedibus suis saluus abscessit.

Victoriana dicitur uilla, ab Hippone Regio minus triginta milibus abest. Memoria martyrum ibi est Mediolanensium
 5 Protasii et Geruasii. Portatus est eo quidam adulescens, qui cum die medio tempore aestatis equum ablueret in fluminis gurgite, daemonem incurrit. Ibi cum iaceret uel morti proximus uel simillimus mortuo, ad uespertinos illuc hymnos et orationes cum ancillis suis et quibusdam sanctimonialibus ex
 10 more domina possessionis intrauit adque hymnos cantare coeperunt. Qua uoce ille quasi percussus excussus est et cum terribili fremitu altare adprehensum mouere non audens siue non ualens, tamquam eo fuerit adligatus aut adfixus, tenebat et cum grandi eiulatu parci sibi rogans confitebatur, ubi
 15 adulescentem et quando et quo modo inuaserit. Postremo se exiturum esse denuntians membra eius singula nominabat. quae se amputaturum exiens minabatur, adque inter haec uerba discessit ab homine. Sed oculus eius in maxillam fusus tenui uenula ab interiore quasi radice pendebat, totumque eius
 20 medium, quod nigellum fuerat, albicaerat. Quo uiso qui aderant (concurrerant autem etiam alii uocibus eius acciti et se omnes in orationem pro illo strauerant), quamuis eum sana mente stare gauderent, rursus tamen propter eius oculum contristati medicum quaerendum esse dicebant. Ibi maritus
 25 sororis eius, qui eum illo detulerat: 'Potens est, inquit, Deus sanctorum orationibus, qui fugauit daemonem, lumen reddere.' Tum, sicut potuit, oculum lapsum adque pendentem loco suo reuocatum ligauit orario nec nisi post septem dies putauit esse soluendum. Quod cum fecisset, sanissimum inuenit.
 30 Sanati sunt illic et alii. de quibus dicere longum est.

3 *in marg.* hac demoniacus curatur *g* uilla que dicitur ab ippone
 regione nichil hominis XXX^o milib' abesse, *b* regihominis treginta *g*
 4 ubi *a* 11 excussus *om.* *ρ*¹ 12 comprehensum *p* 14 heiulatu *e g*
 20 albigauerat *α*; albigabat *ρ* 21 concurrerant *α*² *ρ* *α* 23 oculum
 eius *v* 27 tunc *e v*

Hipponiensem quandam uirginem scio, cum se oleo perunisset, cui pro illa orans presbyter instillauerat lacrimas suas. mox a daemone fuisse sanata. Scio etiam episcopum semel pro adolescente, quem non uidit, orasse illumque ilico daemone caruisse.

5

Erat quidam senex Florentius Hipponiensis noster, homo religiosus et pauper: sartoris se arte pascebat; casulam perdidit et unde sibi emeret non habebat; ad uiginti martyres. quorum memoria est apud nos celeberrima, clara uoce ut uestiretur orauit. Audierunt eum adulescentes qui forte aderant inisores eumque discedentem exagitant. prosequantur. quasi a martyribus quinquagenos folles, unde uestimentum emeret, petuisset. At ille tacitus ambulans eiectum grandem piscem palpitantem uidit in litore eumque illis fauentibus adque adiuuantibus adprehendit et cuidam coquo, Catoso nomine, bene Christiano, ad coquinam conditariam, indicans quid gestum sit, trecentis follibus uendit, lanam comparare inde disponens, ut uxor eius quo modo posset ei quo indueretur efficeret. Sed coquus concidens piscem anulum aureum in uentriculo eius inuenit moxque miseratione flexus et religione perterritus homini eum reddidit dicens: 'Ecce quo modo te uiginti martyres uestierunt.'

Ad aquas Tibilitanas episcopo adferente Praeiecto martyris gloriosissimi Stephani memoria ueniebat magnae multitudinis concursu et occursum. Ibi caeca mulier, ut ad episcopum portantem duceretur, orauit; flores, quos ferebat, dedit, recepit.

1 a demonio curatam uirginem, *g in marg.* Hipponensem et sic semper *v* 4 adolescentem a demonio sanatum 6 de florentio paupere qualiter a uiginti martyribus uestitus sit *marg. g* 7 se usque ad unde *om. g* 9 apud nos est *v* 10 fortes *g* 15 quoquo *g*; coco *e* catoso *a e g p v*; catotso *b*; Cattoso *Domb.* 16 quoquinam *b* 17 uollibus *c* 19 cocus *g* 22 uig. martyres *te v* uestiuerunt *g* 23 de caeca muliere a reliquiis martyrum inluminata *marg. g* aqstabilitanas a efferente *p* martyris *a e g p r a Domb.*; reliquias martyris *b v* 24 memoria *e g p a Domb.*; memoriam *p*; ad eius memoriam *a b v* 25 concursus et occursum *a b v* 26 florebat *g* addedit *g*

oculis admouit, protinus uidit. Stupentibus qui aderant praeibat exultans, uiam carpens et uiae ducem ulterius non requirens.

Memorati memoriam martyris, quae posita est in castello
 5 Sinitensi, quod Hipponiensi coloniae uicinum est, eiusdem
 loci Lucillus episcopus populo praecedente adque sequente
 portabat. Fistula, cuius molestia iam diu laborauerat et fami-
 liarissimi sui medici, qui eum secreta, opperiebatur manus,
 illius pia sarcinae uectatione repente sanata est; nam dein-
 10 ceptam eam in suo corpore non inuenit.

Eucharius est presbyter ex Hispania, Calamae habitat,
 uetere morbo calculi laborabat; per memoriam supradicti
 martyris, quam Possidius illo aduexit episcopus, saluus factus
 est. Idem ipse postea morbo alio praeualescente mortuus sic
 15 iacebat, ut ei iam pollices ligarentur; opitulatione memorati
 martyris, cum de memoria eius reportata esset et super
 iacentis corpus missa ipsius presbyteri tunica, suscitatus est.

Fuit ibi uir in ordine suo primarius, nomine Martialis, aeuo
 iam grauis et multum abhorrens a religione Christiana. Habe-
 20 bat sane fidelem filiam et generum eodem anno baptizatum.
 Qui cum eum aegrotantem multis et magnis lacrimis roga-
 rent, ut fieret Christianus, prorsus abnuuit eosque a se tur-
 bida indignatione submouit. Visum est genero eius, ut iret
 ad memoriam sancti Stephani et illic pro eo quantum posset
 25 oraret, ut Deus illi daret mentem bonam, qua credere non
 differret in Christum. Fecit hoc ingenti gemitu et fletu et
 sinceriter ardente pietatis adfectu; deinde abscedens aliquid

1 admouit *g* 4 de lucilli fistulata (*sic*) sanata *margin. g* 6 lucillus *g*
 7 et] ei *g* 8 eum *mss.*; eam *v* 11 de euhario (!) presbitero et a
 morbi calculo liberato et de morte post redito (!) *margin. g* chalame *g*
 12 ueteri *abv* 13 aduexerat *p* 14 est *om. g* reualescente *b*
 16 fuisset *v* 18 de marziale iam sene qualiter crediderit *margin. g*
 suo *om. a* 19 abhorrens religionem christianam *α*; a religione abhor-
 rens Christiana *v* 22 Christ. fieret *v* 25 quae *g* 27 abscondens *g*

de altari florum, quod occurrit, tulit eique, cum iam nox esset, ad caput posuit; tum dormitum est. Et ecce ante diluculum clamat, ut ad episcopum curretur, qui mecum forte tunc erat apud Hipponem. Cum ergo eum audisset absentem, uenire presbyteros postulauit. Venerunt, credere se dixit, admirantibus adque gaudentibus omnibus baptizatus est. Hoc, quamdiu uixit, in ore habebat: 'Christe, accipe spiritum meum'; cum haec uerba beatissimi Stephani, quando lapidatus est a Iudaeis, ultima fuisse nesciret; quae huic quoque ultima fuerunt; nam non multo post etiam ipse defunctus est.

Sanati sunt illic per eundem martyrem etiam podagri duo ciues, peregrinus unus: sed ciues omni modo; peregrinus autem per reuelationem, quid adhiberet quando doleret, audiuit; et cum hoc fecerit, dolor continuo conualescit.

Audurus nomen est fundi, ubi ecclesia et in ea memoria martyris Stephani. Puerum quendam paruulum, cum in area luderet, exorbitantes boues, qui uehiculum trahebant, rota obtruerunt, et confestim palpitaui exspirans. Hunc mater arreptum ad eandem memoriam posuit, et non solum reuixit, uerum etiam inlaesus apparuit.

Sanctimonialis quaedam in uicina possessione, quae Caspaliana dicitur, cum aegritudine laboraret ac desperaretur, ad eandem memoriam tunica eius adlata est; quae antequam reuocaretur, illa defuncta est. Hac tamen tunica operuerunt cadauer eius parentes, et recepto spiritu salua facta est.

8 Act. 7

1 eique om. e¹ 4 audisset eum v 7 hoc autem a 9 quae] haec q
12 podagrici ap a duo ciues, peregrinus unus; sed ciues e¹ g p q a
Domb.; duo, unus ciuis, peregrinus unus, sed ciuis a b, et e² nisi quod
sed ciues habet, v 14 haberet, in marg. adhiberet, e 15 fecerat, a
ex i corr. b; faceret a quicuit a 16 auturor g; audurus, in marg. au-
durnus, e ecclesia g p; est ecclesia rell. v Domb. eadem a b 17 Ste-
phani mart. v 20 abreptum e; abreptum, c (?) craso, g 22 caspalima p
25 illa om. e¹ tunica g 26 praesentes a et om. q

Aput Hipponem Bassus quidam Syrus ad memoriam eiusdem martyris orabat pro aegrotante et periclitante filia eoque secum uestem eius adtulerat, cum ecce pueri de domo cucurrerunt, qui ei mortuam nuntiarent. Sed cum orante illo ab amicis eius exciperentur, prohibuerunt eos illi dicere, ne per publicum plangeret. Qui cum domum redisset iam suorum eiulatibus personantem et uestem filiae, quam ferebat, super eam proiecisset, reddita est uitae.

Rursus ibidem aput nos Irenaei cuiusdam collectarii filius aegritudine exstinctus est. Cumque corpus iaceret exanime adque a lugentibus et lamentantibus exsequiae pararentur, amicorum eius quidam inter aliorum consolantium uerba suggessit, ut eiusdem martyris oleo corpus perungueretur. Factum est, et reuixit.

Itemque aput nos uir tribunicius Eleusinus super memoriam martyrum, quae in suburbano eius est, aegritudine exanimatum posuit infantulum filium, et post orationem, quam multis cum lacrimis ibi fudit, uiuentem leuauit.

Quid faciam? Urget huius operis implenda promissio, ut non hic possim omnia commemorare quae scio; et procul dubio plerique nostrorum, cum haec legent, dolebunt me praetermississe tam multa, quae utique mecum sciunt. Quos iam nunc, ut ignoscant, rogo, et cogitent quam prolixus laboris sit facere, quod me hic non facere suscepti operis necessitas cogit. Si enim miracula sanitarum, ut alia taceam, ea tantummodo uelim scribere, quae per hunc martyrem, id est gloriosissimum Stephanum, facta sunt in colonia Calamensi et in nostra, plurimi conficiendi sunt libri, nec tamen omnia colligi

3 current *p* 6 plangerent *g* 7 heulatibus *eg* 8 proiecisset *g*
 9 hiranei *g*; hirenei, *in marg.* eyrenen, *e* 13 perungueretur *eg*; per-
 ungeretur *v* 15 item, *omisso* que, *p* eleusinus *g*; eleusinus *e*;
 eleusinius *ap* memoria *a* memorati *b* 16 martyris *bv* 19 im-
 plenda *mss.*; implendi *v* 20 possim hic *p* 22 tam multa praeter-
 misisse *v* 25 ut alia] utilia *g* ea] ad *g*

poterunt, sed tantum de quibus libelli dati sunt, qui recitentur in populis. Id namque fieri uoluimus, cum uideremus antiquis similia diuinarum signa uirtutum etiam nostris temporibus frequentari et ea non debere multorum notitiae deperire. Nondum est autem biennium, ex quo apud Hipponem 5 Regium coepit esse ista memoria, et multis, quod nobis certissimum est, non datis libellis de his, quae mirabiliter facta sunt, illi ipsi qui dati sunt ad septuaginta ferme numerum peruenerant, quando ista conscripsi. Calamae uero, ubi et ipsa memoria prius esse coepit et crebrius dantur, incomparabili 10 multitudine superant.

Uzali etiam, quae colonia Uticae uicina est, multa praeclara per eundem martyrem facta cognouimus; cuius ibi memoria longe prius quam apud nos ab episcopo Euodio constituta est. Sed libellorum dandorum ibi consuetudo non est 15 uel potius non fuit; nam fortasse nunc esse iam coepit. Cum enim nuper illic essemus, Petroniam, clarissimam feminam, quae ibi mirabiliter ex magno adque diuturno, in quo medicorum adiutoria cuncta defecerant, languore sanata est, hortati sumus, uolente supradicto loci episcopo, ut libellum 20 daret, qui recitaretur in populo, et oboedientissime paruit. In quo posuit etiam, quod hic reticere non possum, quamuis ad ea, quae hoc opus urgent, festinare compellar. A quodam Iudaeo dixit sibi fuisse persuasum, ut anulum capillacio uinculo insereret, quo sub omni ueste ad nuda corporis cingeretur; 25 qui anulus haberet sub gemma lapidem in renibus inuentum bouis. Hoc adligata quasi remedio ad sancti martyris limina ueniebat. Sed profecta a Carthagine, cum in confinio fluminis Bagradae in sua possessione mansisset, surgens ut iter perageret ante pedes suos illum iacentem anulum uidit et capillaciam zonam, qua fuerat adligatus, mirata tentauit. Quam cum 30

7 de iis v 14 euodio p; eud^oo e 19 langore gp 24 uinculo
 mss.; cingulo v 25 quod v 27 marturis g 29 bagrade a b p;
 bagradje e; bagrada g; uagradae pa ageret g

omnino suis nodis firmissimis, sicut erat, conperisset adstrictam, crepuisse adque exsiluisse anulum suspicata est; qui etiam ipse cum integerrimus fuisset inuentus, futurae salutis quodam modo pignus de tanto miraculo se accepisse prae-
 5 sumsit adque illud uinculum soluens simul cum eodem anulo proiecit in flumen. Non credant hoc, qui etiam Dominum Iesum per integra matris uirginalia enixum et ad discipulos ostiis clausis ingressum fuisse non credunt; sed hoc certe quaerant et, si uerum inuenerint, illa credant. Clarissima
 10 femina est, nobiliter nata, nobiliter nupta, Carthagini habitat; ampla ciuitas, ampla persona rem quaerentes latere non sinit. Martyr certe ipse, quo inpetrante illa sanata est, in filium permanentis uirginis credidit: in eum, qui ostiis clausis ad discipulos ingressus est, credidit; postremo. propter quod
 15 omnia ista dicuntur a nobis, in eum, qui adscendit in caelum cum carne, in qua resurrexerat, credidit; et ideo per eum tanta fiunt, quia pro ista fide animam posuit. Fiunt ergo etiam nunc multa miracula eodem Deo faciente per quos uult et quem ad modum uult, qui et illa quae legimus fecit:
 20 sed ista nec similiter innotescunt neque, ut non excidant animo, quasi glarea memoriae, crebra lectione tunduntur. Nam et ubi diligentia est, quae nunc apud nos esse coepit, ut libelli eorum, qui beneficia percipiunt, recitentur in populo, semel hoc audiunt qui adsunt pluresque non adsunt, ut nec
 25 illi, qui adfuerunt, post aliquot dies quod audierunt mente retineant et uix quisque reperiatur illorum, qui ei, quem non adfuisse cognouerit, indicet quod audiuit.

Unum est apud nos factum, non maius quam illa quae dixi, sed tam clarum adque inlustre miraculum, ut nullum

1 erat *mss.*: fuerat *v Domb.* 6 credant *a e g p p a*; credunt *b v*

8 istiis, *in marg.* hostiis, *e* 17 animam posuit *a b e¹ g p a v*; an. pos. suam *e² p Domb.* 19 qui *om. g* 20 excidant *e p a v*; excedant *a g p Domb.*; exaudiantur *b* 21 glarea] clare *b* tuntuntur *g* 23 recipiunt *p* 24 asunt *g* plures qui *b*; plures ut *g* 25 aliquod *e g*
 26 quisque *mss.*; quisquam *v* ei qui non *b*

arbitrer esse Hipponiensium, qui hoc non uel uiderit uel didicerit, nullum qui obliuisci ulla ratione potuerit. Decem quidam fratres (quorum septem sunt mares, tres feminae) de Caesarea Cappadociae, suorum ciuium non ignobiles, maledicto matris recenti patris eorum obitu destitutae, quae iniuriam sibi ab eis factam acerbissime tulit, tali poena sunt diuinitus coerciti, ut horribiliter quaterentur omnes tremore membrorum; in qua foedissima specie oculos suorum ciuium non ferentes. quaquam uersum cuique ire uisum est, toto paene uagabantur orbe Romano. Ex his etiam ad nos uenerunt duo, frater et soror, Paulus et Palladia, multis aliis locis miseria diffamante iam cogniti. Venerunt autem ante Pascha ferme dies quindecim, ecclesiam cottidie et in ea memoriam gloriosissimi Stephani frequentabant, orantes ut iam sibi placaretur Deus et salutem pristinam redderet. Et illic et quacumque ibant conuertebant in se ciuitatis adspectum. Nonnulli, qui eos alibi uiderant causamque tremoris eorum nouerant, aliis, ut cuique poterant, indicabant. Venit et Pascha, adque ipso die dominico mane, cum iam frequens populus praesens esset et loci sancti cancellos, ubi martyrium erat, idem iuuenis orans teneret, repente prostratus est et dormienti simillimus iacuit, non tamen tremens, sicut etiam per somnum solebant. Stupentibus qui aderant adque aliis pauentibus, aliis dolentibus, cum eum quidam uellent erigere, nonnulli prohibuerunt et potius exitum expectandum esse dixerunt. Et ecce surrexit, et non tremebat, quoniam sanatus erat, et stabat incolumis, intuens intuentes. Quis ergo se tenuit a laudibus Dei? Clamantium gratulantiumque uocibus ecclesia usquequaque completa est. Inde ad me curritur, ubi sedebam iam proces-

4 ignorabilis *g* 6 acerbissime *g* tullit *g* paene *g* 11 pal-
 lazia *e* 12 uenerunt autem *ex* uenerant *corr. e* 14 sibi *om. g*
 placeret *g* 18 uenit et] uenite *m. 2 corr. e* atque ab ipso *p*
 20 martyr, in marg. martyrium, *e* 22 sicuti *g* somnium *ρ¹ α*
 solebant *a¹ g¹ ρ Domb.*; solebat *a² b e g² p v*

surus; inruit alter quisque post alterum, omnis posterior
 quasi nouum, quod alius prior dixerat, nuntiantes; meque
 gaudente et aput me Deo gratias agente ingreditur etiam
 ipse cum pluribus, inclinatur ad genua mea, erigitur ad oscu-
 lum meum. Procedimus ad populum, plena erat ecclesia,
 personabat uocibus gaudiorum: Deo gratias, Deo laudes!
 nemine tacente hinc adque inde clamantium. Salutauī popu-
 lum, et rursus eadem feruentiore uoce clamabant. Facto tan-
 dem silentio scripturarum diuinarum sunt lecta sollempnia.
 10 Ubi autem uentum est ad mei sermonis locum, dixi pauca
 pro tempore et pro illius iucunditate laetitiae. Magis enim
 eos in opere diuino quandam Dei eloquentiam non audire,
 sed considerare permisi. Nobiscum homo prandit et diligenter
 nobis omnem suae fraternaeque ac maternae calamitatis indi-
 15 cauit historiam. Sequenti itaque die post sermonem redditum
 narrationis eius libellum in crastinum populo recitandum
 promisi. Quod cum ex dominico Paschae die tertio fieret in
 gradibus exedrae, in qua de superiore loquebar loco, feci
 stare ambos fratres, cum eorum legeretur libellus. Intuebatur
 20 populus uniuersus sexus utriusque unum stantem sine deformi
 motu, alteram membris omnibus contrementem. Et qui ipsum
 non uiderant, quid in eo diuinae misericordiae factum esset,
 in eius sorore cernebant. Videbant enim quid in illo gratulandum,
 quid pro illa esset orandum. Inter haec recitato
 25 eorum libello de conspectu populi eos abire praecepi, et de
 tota ipsa causa aliquanto diligentius coeperam disputare,
 cum ecce me disputante uoces aliae de memoria martyris
 nouae gratulationis audiuntur. Conuersi sunt eo, qui me audie-

3 gratias deo *v* 4 ienua *g* 5 ⁱerigitur *g* 6 gaudiorum, *in marg.*
 grandiorum, *e* 8 clamabat *g*¹ 11 pro tempore] in loco *p* 13 pran-
 det *g* 14 fraternaeque ac maternae *ab g p a Domb.*; fraternaeque ac
 maternae ^a*m.* 2 *corr. e*; fraternitatis ac maternae *p*; ac maternae fra-
 ternaeque *v* 17 promisi] *g* 18 gradibus. exedrae *g* 19 ambo *e*¹
 22 quod *p* 23 quod *g* in eo *v* 25 abire eos *v*

bant, coeperuntque concurrere. Illa enim, ubi de gradibus descendit in quibus steterat, ad sanctum martyrem orare perrexit; quae mox ut cancellos adtigit, conlapsa similiter uelut in somnum sana surrexit. Dum ergo requireremus quid factum fuerit, unde iste strepitus laetus exstiterit, ingressi sunt cum illa in basilicam, ubi eramus, adducentes eam sanam de martyris loco. Tum uero tantus ab utroque sexu admirationis clamor exortus est, ut uox continuata cum lacrimis non uideretur posse finiri. Perducta est ad eum locum, ubi paulo ante steterat tremens. Exsultabant eam similem fratri, cui doluerant remansisse dissimilem, e. nondum fusas preces suas pro illa, iam tamen praeuiam uoluntatem tam cito exauditam esse cernebant. Exsultabant in Dei laudem uoce sine uerbis, tanto sonitu, quantum nostrae aures ferre uix possent. Quid erat in cordibus exsultantium nisi fides Christi, pro qua Stephani sanguis effusus est?

CAPUT VIII.

Quod uniuersa miracula, quae per martyres in Christi nomine fiunt, ei fidei testimonium ferant, qua in Christum martyres crediderunt.

Cui, nisi huic fidei adtestantur ista miracula, in qua praedicatur Christus resurrexisse in carne et in caelum adscendisse cum carne? quia et ipsi martyres huius fidei martyres, id est huius fidei testes, fuerunt; huic fidei testimonium perhibentes mundum inimicissimum et crudelissimum pertulerunt eumque non repugnando, sed moriendo uicerunt; pro ista fide mortui sunt, qui haec a Domino inpetrare possunt, propter cuius nomen occisi sunt; pro hac fide praecessit eorum

1 currere *b* enim *om.* ρ 2 stetit ρ martyrem ϵ orare *g*
 5 iste *cgpv*; ille *ab Domb.* 6 ubi eramus *abegpv*; inquaeramus *a*;
 inqueramus ρ ; in qua eramus *Domb.* 9 est ' *añ* (= autem) *m.* 2 *extra*
uersum, e 12 tam cito] tacito *b*; tam *om.* ρ^1 15 qua *pv Domb.*;
 quo *abegpa* 21 Cum si huic *b* 23 huius fidei martyres *om. p alterum*
 martyres *usque ad* huic fidei *lin.* 24 *om. e* 27 qui *e* 28 praecessit ρ

mira patientia, ut in his miraculis tanta ista potentia seque-
retur. Nam si carnis in aeternum resurrectio uel non prae-
uenit in Christo uel non uentura est, sicut praenuntiatur a
Christo uel sicut praenuntiata est a prophetis, a quibus prae-
5 nuntiatus est Christus: quur et mortui tanta possunt, qui
pro ea fide, qua haec resurrectio praedicatur, occisi sunt?
Siue enim Deus ipse per se ipsum miro modo, quo res tem-
porales operatur aeternus, siue per suos ministros ista faciat;
et eadem ipsa, quae per ministros facit, sine quaedam faciat
10 etiam per martyrum spiritus, sicut per homines adhuc in
corpore constitutos, siue omnia ista per angelos, quibus inui-
sibiliter, incorporaliter, inmutabiliter imperat, operetur, ut,
quae per martyres fieri dicuntur, eis orantibus tantum et
inpetrantibus, non etiam operantibus fiant; siue alia istis,
15 alia illis modis, qui nullo modo comprehendi a mortalibus
possunt: ei tamen adtestantur haec fidei, in qua carnis in
aeternum resurrectio praedicatur.

CAPUT X.

Quanto dignius honorentur martyres, qui ideo
20 multa mira obtinent, ut Deus uerus colatur, quam
daemones, qui ob hoc quaedam faciunt, ut ipsi di
esse credantur.

Hic forte dicturi sunt etiam deos suos aliqua mira fecisse.
Bene, si iam incipiunt deos suos nostris mortuis hominibus
25 comparare. An dicent etiam se habere deos ex hominibus
mortuis, sicut Herculem, sicut Romulum, sicut alios multos,
quos in deorum numerum receptos opinantur? Sed nobis
martyres non sunt di, quia unum eundemque Deum et

1 in *om.* *e*¹ 5 *curret e* post mortui in *marginē corr. manu* mar-
tyres, *e* possunt *e* 12 *ut editur mss.*; inmutabiliter et incorporaliter *v*
uti que *g* 13 *cum eis p* tantum . . . operantibus in *marginē p*
17 aeternum *omisso* in *Domb.*, *typothetae errore?* 20 mira multa *p*
25 adicent *e*¹; adicent *e*²; adicent *e*³ *se/.* d *eras.*, *e*

nostrum scimus et martyrum. Nec tamen miraculis, quae per memorias nostrorum martyrum fiunt, ullo modo sunt comparanda miracula, quae facta per templa perhibentur illorum. Verum si qua similia uidentur, sicut a Moyse magi Pharaonis, sic eorum di uicti sunt a martyribus nostris. Fecerunt autem illa daemones eo fastu impurae superbiae, quo eorum di esse uoluerunt; faciunt autem ista martyres uel potius Deus aut cooperantibus aut orantibus eis, ut fides illa proficiat, qua eos non deos nostros esse, sed unum Deum nobiscum habere credamus. Denique illi talibus dis suis et templa aedificauerunt et statuerunt aras, et sacerdotes instituerunt et sacrificia fecerunt; nos autem martyribus nostris non templa sicut dis, sed memorias sicut hominibus mortuis, quorum aput Deum uiuunt spiritus, fabricamus; nec ibi erigimus altaria, in quibus sacrificemus martyribus, sed uni Deo et martyrum et nostro: ad quod sacrificium sicut homines Dei, qui mundum in eius confessione uicerunt, suo loco et ordine nominantur, non tamen a sacerdote, qui sacrificat, inuocantur. Deo quippe, non ipsis sacrificat, quamuis in memoria sacrificet eorum, quia Dei sacerdos est, non illorum. Ipsum uero sacrificium corpus est Christi, quod non offertur ipsis, quia hoc sunt et ipsi. Quibus igitur potius credendum est miracula facientibus? Eisne qui se ipsos uolunt haberi deos ab his quibus ea faciunt, an eis qui, ut in Deum credatur, quod et Christus est, faciunt quidquid mirabile faciunt? Eisne qui sacra sua etiam crimina sua esse uoluerunt, an eis qui nec laudes suas uolunt esse sacra sua, sed totum, quod ueraciter laudantur, ad eius gloriam proficere in quo laudantur? in Domino quippe laudantur animae eorum. Credamus ergo eis et uera dicentibus et mira facientibus. Dicendo enim uera

4 Exod. 8 29 Ps. 33, 3

2 compar. sunt *v* 5 di uicti] deuicti *g*; dii deuicti *e* 8 aut orantibus aut cooperantibus *v* 9 que *g* esse nostros *v* habere nobiscum *v* 11 aedificauerunt *g*¹ 14 fabricamus *om. p* 20 uerum *g*

passi sunt, ut possint facere mira. In eis ueris est praecipuum, quod Christus resurrexit a mortuis et immortalitatem resurrectionis in sua carne primus ostendit, quam nobis adfuturam uel in principio noui saeculi uel in huius fine
5 promisit.

CAPUT XI.

Contra Platonicos, qui de naturalibus elementorum ponderibus argumentantur terrenum corpus
in caelo esse non posse.

10 Contra quod magnum Dei donum ratiocinatores isti, quorum cogitationes nouit Dominus quoniam uanae sunt, de ponderibus elementorum argumentantur; quoniam scilicet magistro Platone didicerunt mundi duo corpora maxima adque postrema duobus mediis, aere scilicet et aqua,
15 esse copulata adque coniuncta. Ac per hoc, inquirunt, quoniam terra abhinc sursum uersus est prima, secunda aqua super terram, tertius aer super aquam, quartum super aera caelum, non potest esse terrenum corpus in caelo; momentis enim propriis, ut ordinem suum teneant, singula elementa librantur.
20 Ecce qualibus argumentis omnipotentiae Dei humana contradicit infirmitas, quam possidet uanitas. Quid ergo faciunt in aere terrena tot corpora, cum a terra sit aer tertius? Nisi forte, qui per plumarum et pennarum leuitatem donauit auium terrenis corporibus, ut portentur in aere, immortalibus factis
25 corporibus hominum non poterit donare uirtutem, qua etiam in summo caelo ualeant habitare. Animalia quoque ipsa terrena, quae uolare non possunt, in quibus et homines sunt,

10 Ps. 93, 11 13 Plat. Tim. p. 32

1 possint *bgp Domb.*; possent *aepv* 10 donum *sup. lin. g*
14 aeri *g* aque *g* 16 uersus *om. p* 17 tercius *aqær, m. 2 male*
correctum, cum m. 1 aq lineola deletum esset, p aerem *b²e¹α* 19 li-
berantur *e* 20 contradicet *g^l* 22 terren^a *g* 25 que *g* 26 ualeant
habitare *abegpv*; habit. ual. *Domb.*

sicut sub aqua pisces. quae sunt aquarum animalia, ita sub terra uiuere debuerunt. Quur ergo non saltem de secundo. id est de aquis, sed de elemento tertio terrenum animal carpit hanc uitam? Quare, cum pertineat ad terram. in secundo, quod super terram est, elemento uiuere si cogatur. 5 continuo suffocatur et ut uiuat uiuit in tertio? An errat hic ordo elementorum, uel potius non in natura rerum, sed in istorum argumentationibus deficit? Omitto dicere, quod iam in tertio decimo libro dixi, quam multa grauia terrena sint corpora, sicut plumbum, et formam tamen ab artifice accipiant. 10 qua natate ualeant super aquam; et ut accipiat qualitatem corpus humanum, qua ferri in caelum et esse possit in caelo, omnipotenti artifice contradicitur?

Iam uero contra illud, quod dixi superius, etiam istum considerantes adque tractantes elementorum ordinem, quo 15 confidunt, non inueniunt omnino quod dicant. Sic est enim hinc sursum uersus terra prima, aqua secunda, tertius aer, quartum caelum, ut super omnia sit animae natura. Nam et Aristoteles quintum corpus eam dixit esse et Plato nullum. Si quintum esset, certe superius esset ceteris; cum uero 20 nullum est, multo magis superat omnia. In terreno ergo quid facit corpore? In hac mole quid agit subtilior omnibus? In hoc pondere quid agit leuior omnibus? In hac tarditate quid agit celerior omnibus? Itane per huius tam excellentis naturae meritum non poterit effici, ut corpus eius leuetur in cae- 25 lum, et cum ualeat nunc natura corporum terrenorum deprimere animas deorsum, aliquando et animae leuare sursum terrena corpora non ualebunt?

Iam si ad eorum miracula ueniamus, quae facta a dis suis

9 c. 18 I p. 639, 12

8 deficit *g*; defecit *b* ρ¹ iam dixi *a* 14 quod dixi *bgv*; quod
iam dixi *a e p p a Domb.* in istud considentes *b* 16 confundunt *e*
21 et multo *g* 22 In hoc *usque ad* celerior omnibus *l. 24 om. g*
23 In hac tard. quid ag. celer. omnibus *m. 2 in marg. e* 25 eius *om. g*
29 si *om. b*

obponunt martyribus nostris. nonne etiam ipsa pro nobis facere et nobis reperientur omnino proficere? Nam inter magna miracula deorum suorum profecto magnum illud est. quod Varro commemorat, Vestalem uirginem, cum periclitaretur
 5 falsa suspitione de stupro, cribrum inplesse aqua de Tiberi et ad suos iudices nulla eius parte stillante portasse. Quis aquae pondus supra cribrum tenuit? Quis tot cauernis patentibus nihil inde in terram cadere permisit? Responsuri sunt: 'Aliquis deus aut aliquis daemon.' Si deus, numquid maior
 10 est Deo, qui fecit hunc mundum? Si daemon, numquid potentior est angelo, qui Deo seruit, a quo factus est mundus? Si ergo deus minor uel angelus uel daemon potuit pondus umidi elementi sic suspendere, ut aquarum uideatur mutata fuisse natura: itane Deus omnipotens. qui omnia ipsa creauit
 15 elementa, terreno corpori graue pondus auferre non poterit, ut in eodem elemento habitet uiuificatum corpus, in quo uoluerit uiuificans spiritus?

Deinde cum aera medium ponant inter ignem desuper et aquam subter, quid est quod eum inter aquam et aquam et
 20 inter aquam et terram saepe inuenimus? Quid enim uolunt esse aquosas nubes, inter quas et maria aer medius reperitur? Quonam, quaeso, elementorum pondere adque ordine efficitur, ut torrentes uiolentissimi adque undosissimi, antequam sub aere in terris currant, super aera in nubibus pendeant? Quir
 25 denique aer est medius inter summa caeli et nuda terrarum, quaque uersum orbis extenditur, si locus eius inter caelum et aquas, sicut aquarum inter ipsum et terras est constitutus?

Postremo si ita est elementorum ordo dispositus, ut secundum Platonem duobus mediis, id est aere et aqua, duo ex
 30 tremis, id est ignis et terra, iungantur caelique obtineat ille

5 de stupro falsa suspitione *Domb.* 6 parte stillante *a b e g p a v*;
 perstillante parte *ρ Domb.* 10 hunc *erasum g* 14 ipsa *a e g p ρ*
Domb.; ipse *b a v* 15 graui *g* potest *ex. poterit corr. b*; potuit *g*
 16 ut *om. g* 22 quoniam (= quoniam) *g* atque . . . uiolentissimi *m. 2*
in marg. c 26 quaque *p* 30 obtineant *g*

summi locum, haec autem imi uelut fundaminis mundi. et ideo in caelo esse non potest terra: quur est ipse ignis in terra? Secundum hanc quippe rationem ita ista duo elementa in locis propriis. imo ac summo, terra et ignis esse debuerunt, ut, quem ad modum nolunt in summo esse posse quod 5 imi est, ita nec in imo posset esse quod summi est. Sicut ergo nullam putant uel esse uel futuram esse terrae particulam in caelo, ita nullam particulam uidere debuimus ignis in terra. Nunc uero non solum in terris, uerum etiam sub terris ita est, ut eum eructent uertices montium, praeter quod 10 in usibus hominum et esse ignem in terra et eum nasci uidemus ex terra; quando quidem et de lignis et de lapidibus nascitur, quae sunt corpora sine dubitatione terrena. Sed ille, inquit, ignis est tranquillus, purus, innoxius, sempiternus; iste autem turbidus, fumeus, corruptibilis adque cor- 15 ruptor. Nec tamen corrumpit montes, in quibus ingiter aestuat, cauernasque terrarum. Verum esto, sit illi iste dissimilis, ut terrenis habitationibus congruat: quur ergo nolunt, ut credamus naturam corporum terrenorum aliquando incorruptibilem factam caelo conuenientem futuram, sicut nunc ignis corrup- 20 tibilis his conuenit terris? Nihil igitur adferunt ex ponderibus adque ordine elementorum, unde omnipotenti Deo, quominus faciat corpora nostra talia, ut etiam in caelo possint habitare, praescribant.

CAPUT XII.

25

Contra calumnias infidelium, quibus Christianos de credita carnis resurrectione inrident.

Sed scrupulosissime quaerere et fidem, qua credimus resurrectionem carnem, ita quaerendo adsolent inridere: utrum fetus abortiui resurgant; et quoniam Dominus ait: Amen, 30

30 Lc. 21, 18

3 hanc *om. e* 5 posse *om. ρ* posse in imo *om. b* 6 possit quod *omisso* esse *b* 8 ita ut *g* 16 extuat *e* 28 querere/, t *eras., g*

dico uobis, capillus capitis uestri non peribit, utrum statura et robur aequalia futura sint omnibus an diuersae corporum quantitates. Si enim aequalitas erit corporum, unde habebunt quod hic non habuerunt in mole corporis illi
 5 abortiui, si resurgent et ipsi? Aut si non resurgent, quia nec nati sunt, sed effusi, eandem quaestionem de paruulis uersant, unde illis mensura corporis, quam nunc defuisse uidemus, accedat, cum in hac aetate moriuntur. Neque enim dicturi sumus eos non resurrecturos, qui non solum genera-
 10 tionis, uerum etiam regenerationis capaces sunt. Deinde interrogant, quem modum ipsa aequalitas habitura sit. Si enim tam magni et tam longi erunt omnes, quam fuerunt quicumque hic fuerunt maximi adque longissimi, non solum de paruulis, sed de plurimis quaerunt, unde illis accessurum sit,
 15 quod hic deficit, si hoc quisque recipiat, quod hic habuit; si autem, quod ait apostolus, occursuros nos omnes in mensuram aetatis plenitudinis Christi, et illud alterum: Quos praedestinauit conformes imaginis filii sui, sic intellegendum est, ut statura et modus corporis Christi
 20 omnium, qui in regno eius erunt, humanorum corporum sit futurus: 'Multis erit, inquit, de magnitudine et longitudine corporis detrahendum; et ubi iam erit: capillus capitis uestri non peribit, si de ipsa corporis quantitate tam multum peribit?' Quamuis et de ipsis capillis possit inquiri,
 25 utrum redeat quidquid tondentibus decedit. Quod si rediturum est, quis non exhorreat illam deformitatem? Nam hoc et de unguibus uidetur necessario secuturum, ut redeat tam multum quod corporis curatura desecuit. Et ubi erit decus, quod

16 Eph. 4, 13 18 Rom. 8, 29

2 robor *g*² 3 corporum erit *v* 6 et 13 paruolis *g*¹ 8 accidat *p*
 12 et iam *g* quicumque hic fuerunt *om. e* 14 illi *b* 15 si *super-*
scripto m. 2 ibi, *e* recipiat *b g p*¹ *Domb.*; recipiet *a e p*² *a v* 18 con-
 formes *a b e g p a v*; conformes fieri *p* *Domb.* 19 Christi corporis *v*
 22 detrahendum corporis *Domb.* capillos *g*^v 26 felicitatem, *in marg.*
 deformitatem, *p*

certe maius, quam in ista esse corruptione potuit, in illa iam immortalitate esse debet? Si autem non redibit, ergo peribit. Quo modo igitur, inquit, capillus capitis non peribit? De macie quoque uel pinguedine similiter disputant. Nam si aequales omnes erunt, non utique alii maeri, alii 5 pingues erunt. Accedet ergo aliis aliquid, aliis minuetur; ac per hoc non, quod erat, recipiendum, sed alicubi addendum est, quod non fuit, et alicubi perdendum, quod fuit.

De ipsis etiam corruptionibus et dilapsionibus corporum mortuorum, cum aliud uertatur in puluerem, in auras aliud 10 exhaletur, sint quos bestiae, sint quos ignis absumit, naufragio uel quibuscumque aquis ita quidam pereant, ut eorum carnes in umorem putredo dissoluat, non mediocriter permouentur adque omnia ista recolligi in carnem et redintegrari posse non credunt. Consectantur etiam quasque foeditates et 15 uitia, siue accidant siue nascantur, ubi et monstrosos partus cum horrore adque inrisione commemorant, et requirunt, quae nam cuiusque deformitatis resurrectio sit futura. Si enim nihil tale redire in corpus hominis dixerimus, responsionem nostram de locis uulnerum, cum quibus Dominum Christum 20 resurrexisse praedicamus, se confuturos esse praesumunt. Sed inter haec omnia quaestio difficillima illa proponitur, in cuius carnem reditura sit caro, qua corpus alterius uescentis humana uiscera fame coupellente nutritur. In carnem quippe conuersa est eius, qui talibus uixit alimentis, et ea, quae 25 macies ostenderat, detrimenta subpleuit. Utrum ergo illi redeat homini cuius caro prius fuit, an illi potius cuius postea facta est, ad hoc percontantur, ut fidem resurrectionis

1 magis *p* in illa iam immortalitate *egv*; in illa id ē immort. *b*:
 in illa immortalitate *apα Domb.*; in illā mort. *ρ* 3 Quomodo
 peribit *om. b* igitur *mss.*; ergo *v* capillus—peribit *e* 8 et ali-
 cubi . . fuit *om. b¹g* 9 autem *a* 11 exaletur *eg* sint—sint *in ras. e*
 absumit *ep ρ α Domb.*; absumpsit *abg*; absumat *v* cum naufragio *u*
 naufr *usque ad* pereant *om. e¹* 16 accidant *ab e¹g¹p α*: acce-
 dant *e²g²ρ v*

inludant ac sic animae humanae aut alternantes, sicut Plato, ueras infelicitates falsasque promittant beatitudines aut post multas itidem per diuersa corpora reuolutiones aliquando tamen eam, sicut Porphyrius, finire miserias et ad eas numquam redire fateantur; non tamen corpus habendo inmortale, sed corpus omne fugiendo.

CAPUT XIII.

An abortini non pertineant ad resurrectionem, si pertinent ad numerum mortuorum.

10 Ad haec ergo, quae ab eorum parte contraria me digerente mihi uidentur obposita, misericordia Dei meis nisibus opem ferente respondeam. Abortiuos fetus, qui, cum iam uixissent in utero, ibi sunt mortui, resurrecturos ut adfirmare, ita negare non audeo; quamuis non uideam quo modo ad eos
15 non pertineat resurrectio mortuorum, si non eximuntur de numero mortuorum. Aut enim non omnes mortui resurgent et erunt aliquae humanae animae sine corporibus in aeternum. quae corpora humana, quamuis intra uiscera materna, gestarunt; aut si omnes animae humanae recipient resurgentia sua
20 corpora, quae habuerunt, ubicumque uiuentia et morientia reliquerunt, non inuenio quem ad modum dicam ad resurrectionem non pertinere mortuorum quoscumque mortuos etiam in uteris matrum. Sed utrumlibet de his quisque sentiat, quod de iam natis infantibus dixerimus, hoc etiam de illis
25 intellegendum est, si resurgent.

1 aut *lineola deletum e* 3 multa fit idem *g* 13 ibi] ipsi, *in marg.*
ubi ibi *e* 18 corporea *g* 19 recipient *e* 23 /uteris, h *eras.*, *g*
, utrumlibet, h *eras.*, *g*

CAPUT XIII.

An infantes in ea sint resurrecturi habitudine corporis, quam habituri erant aetatis accessu.

Quid ergo de infantibus dicturi sumus, nisi quia non in ea resurrecturi sunt corporis exiguitate, qua mortui, sed quod 5
eis tardius accessurum erat tempore, hoc sunt illo Dei opere miro adque celerrimo recepturi? In sententia quippe Domini, ubi ait: Capillus capitis uestri non peribit, dictum est non defuturum esse quod fuit, non autem negatum est adfuturum esse quod defuit. Defuit autem infanti mortuo 10
perfecta quantitas sui corporis; perfecto quippe infanti deest utique perfectio magnitudinis corporalis, quae cum accesserit, iam statura longior esse non possit. Hunc perfectionis modum sic habent omnes, ut cum illo concipiantur adque nascantur; sed habent in ratione, non mole; sicut ipsa membra omnia 15
iam sunt latenter in semine, cum etiam natis nonnulla adhuc desint, sicut dentes ac si quid eius modi. In qua ratione uniuscuiusque materiae indita corporali iam quodam modo, ut ita dicam, liciatum uidetur esse, quod nondum est, immo quod latet, sed accessu temporis erit uel potius apparebit. 20
In hac ergo infans iam brevis aut longus est, qui brevis longusue futurus est. Secundum hanc rationem profecto in resurrectione corporis detrimenta corporis non timemus, quia, etsi aequalitas futura esset omnium, ita ut omnes usque ad giganteas magnitudines peruenirent, ne illi, qui maximi fue- 25

8 Lc. 21, 18

4 quid uero *b* 5 resurrectione transeunt corporis, trans. corp. *in rus.*, *b* 6 illo *codd. praeter ρ, v*; illi *ρ Domb.* 7 mori *g* 8 ubi *codd. praeter ρ, v*; in qua *ρ Domb.* 13 statura iam *Domb.* 15 habenda ratione *b* mole *mss.*; in mole *v* ipsa iam membra *r* 17 dentes. *sequentia usque ad l. 19 in b sic scripta sunt*: hoc si quidem modo in quarta ratione unius cuiusq; materię indita corpora liniamenta quodam modo ut ita dicam liniatum uidetur esse 17 huiusmodi *a* 19 liciatum, *m. rec. in limitatum corr.*, *p*; liniatum *a b* esse uidetur *r* 24 omnium *om. ρ*

runt, minus haberent aliquid in statura, quod eis contra sententiam Christi periret, qui dixit nec capillum capitis esse periturum, Creatori utique, qui creauit cuncta de nihilo, quo modo deesse posset unde adderet quod addendum esse mirus
5 artifex nosset?

CAPUT XV.

An ad dominici corporis modum omnium mortuorum resurrectura sint corpora.

Sed utique Christus in ea mensura corporis, in qua mortuus
10 est, resurrexit, nec fas est dicere, cum resurrectionis omnium tempus uenerit, accessuram corpori eius eam magnitudinem, quam non habuit, quando in ea discipulis, in qua illis erat uotus, apparuit, ut longissimis fieri possit aequalis. Si autem dixerimus ad dominici corporis modum etiam quorumque
15 maiora corpora redigenda, peribit de multorum corporibus plurimum, cum ipse nec capillum periturum esse promiserit. Restat ergo, ut suam recipiat quisque mensuram, quam uel habuit in iuuentute, etiamsi senex est mortuus, uel fuerat habiturus, si est ante defunctus, adque illud, quod commemorauit apostolus de mensura aetatis plenitudinis Christi,
20 aut propter aliud intellegamus dictum esse, id est, ut illi capiti in populis Christianis accedente omnium perfectione membrorum aetatis eius mensura compleatur, aut, si hoc de resurrectione corporum dictum est, sic accipiamus dictum, ut
25 nec infra nec ultra iuuenalem formam resurgant corpora mortuorum, sed in eius aetate et robore, usque ad quam Christum hic peruenisse cognouimus (circa triginta quippe annos definierunt esse etiam saeculi huius doctissimi homines iuuentutem; quae cum fuerit spatium proprio terminata, inde iam

20 Eph. 4, 13

9 /utique, h eras., g est mortuus v 18 sit mortuus p 19 etiam si est p 25 nec ultra nec infra v iuuenalem b e¹ g Domb.; iuuenilem a e² p v mort. corp. p 26 'malim aetatis robore' Domb. 28 hominis e

hominem in detrimenta uergere grauioris ac senilis aetatis); et ideo non esse dictum in mensuram corporis uel in mensuram staturae. sed in mensuram aetatis plenitudinis Christi.

CAPUT XVI.

5

Qualis intellegenda sit sanctorum conformatio ad imaginem filii Dei.

Illud etiam, quod ait praedestinos conformes imaginis filii Dei, potest et secundum interiorem hominem intellegi (unde nobis alio loco dicit: Nolite conformari huic 10 saeculo, sed reformamini in nouitate mentis uestrae; ubi ergo reformamur, ne conformemur huic saeculo, ibi conformamur Dei filio); potest et sic accipi, ut, quem ad modum nobis ille mortalitate, ita nos illi efficiamur immortalitate conformes; quod quidem et ad ipsam resurrectionem 15 corporum pertinet. Si autem etiam in his uerbis, qua forma resurrectura sint corpora, sumus admoniti, sicut illa mensura, ita et ista conformatio non quantitatis intellegenda est, sed aetatis. Resurgent itaque omnes tam magni corpore, quam uel erant uel futuri erant aetate iuuenali; quamuis nihil 20 oberit, etiamsi erit infantilis uel senilis corporis forma, ubi nec mentis, nec ipsius corporis ulla remanebit infirmitas. Unde etiam si quis in eo corporis modo, in quo defunctus est, resurrecturum unumquemque contendit, non est cum illo laboriosa contradictione pugnandum. 25

8 Rom. 8, 29 10 ib. 12, 2

6 conform. sanctorum *p* 8 conformes *codd. praeter ρ, v*; conformes fieri *ρ Doub.* 11 mentis nostre *p*; sensus nostri *b a* 14 ille nobis *v* 17 ammoniti *g* 20 in iuuenili aetate *v* iuuenali *b e¹ g*; iuuenili *a e² p v* nihiloperit *g*

CAPUT XVII.

An in suo sexu resuscitanda adque mansura sint corpora feminarum.

Nonnulli propter hoc, quod dictum est: Donec occurramus omnes in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi, et: Conformes imaginis filii Dei, nec in sexu femineo resurrecturas feminas credunt, sed in uirili omnes aiunt, quoniam Deus solum uirum fecit ex limo, feminam ex uiro. Sed mihi melius sapere uidentur, qui utrumque sexum resurrectorum esse non dubitant. Non enim libido ibi erit, quae confusionis est causa. Nam priusquam peccassent, nudi erant, et non confundebantur uir et femina. Corporibus ergo illis uitia detrahentur, natura seruabitur. Non est autem uitium sexus femineus, sed natura, quae tunc quidem et a concubitu et a partu immunis erit; erunt tamen membra feminea non adcommodata usui ueteri, sed decori nouo, quo non adliciat adspicientis concupiscentia, quae nulla erit, sed Dei laudetur sapientia adque clementia, qui et quod non erat fecit et liberauit a corruptione quod fecit. Ut enim in exordio generis humani de latere uiri dormientis costa detracta femina fieret, Christum et ecclesiam tali facto iam tunc prophetari oportebat. Sopor quippe ille uiri mors erat Christi, cuius exanimis in cruce pendens latus lancea perforatum est adque inde sanguis et aqua profluxit; quae sacramenta esse nouimus, quibus aedificatur ecclesia. Nam hoc etiam uerbo scriptura usa est, ubi non legitur 'formauit' aut 'finxit', sed: Aedificauit eam in

4 Eph. 4, 13 6 Rom. 8, 29 20 Gen. 2, 21 24 Io. 19, 34
27 Gen. 2, 22

5 ut editur *abegpav*; in unitatem fidei in uirum perf. ρ *Domb.*
7 femine *g* 10 [utrumq;, h *eras.*, *g* 12 nudi *om.* e^1 13 ergo] autem *g*
15 *prius* et *om.* *a* 16 tamen *mss. v*; enim *Domb.* 19 liberabit *e*
22 facto, in marg. pacto, *e* 24 lancea latus *b* profluxit *abegpv*;
fluxit *a*; defluxit ρ *Domb.*

mulierem; unde et apostolus aedificationem dicit corporis Christi, quod est ecclesia. Creatura est ergo Dei femina sicut uir; sed ut de uiro fieret, unitas commendata; ut autem illo modo fieret, Christus, ut dictum est. et ecclesia figurata est. Qui ergo utrumque sexum instituit, utrumque restituet. Denique ipse Iesus interrogatus a Sadducaeis, qui negabant resurrectionem, cuius septem fratrum erit uxor, quam singuli habuerunt, dum quisque eorum uellet defuncti semen, sicut lex praeceperat, excitare: Erratis, inquit, nescientes scripturas, neque uirtutem Dei; et cum locus esset, ut diceret: 'De qua enim me interrogatis, uir erit etiam ipsa, non mulier', non hoc dixit, sed dixit: In resurrectione enim neque nubent neque uxores ducent, sed sunt sicut angeli Dei in caelo; aequales utique angelis immortalitate ac felicitate, non carne; sicut nec resurrectione, qua non indiguerunt angeli, quoniam nec mori potuerunt. Nuptias ergo Dominus futuras negauit esse in resurrectione, non feminas, et ibi negauit, ubi talis quaestio uertebatur, ut eam negato sexu muliebri celeriore facilitate dissolueret, si eum ibi praenosceret non futurum; immo etiam futurum esse firmanit dicendo: Non nubent, quod ad feminas pertinet, nec uxores ducent, quod ad uiros. Erunt ergo, quae uel nubere hic solent, uel ducere uxores; sed ibi hoc non facient.

CAPUT XVIII.

De uiro perfecto, id est Christo, et corpore eius. id est ecclesia, quae est ipsius plenitudo.

Proinde quod ait apostolus, occursuros nos omnes in uirum perfectum, totius ipsius circumstantiam lectionis considerare debemus, quae ita se habet: Qui descendit, inquit, ipse

1 Eph. 4, 12 9 Mt. 22, 29 12 Mt. 22, 30 29 Eph. 4, 10 sqq.

4 et *om. g* 6 et ipse *v* 13 neque nubent *om. e¹* sunt *codd.*
praeter ρ; erunt *ρ Domb.* 17 esse negauit *Domb.* 22 neque *v*
 23 uel qui ducere *e* hoc *om. ρ Domb.* faciunt *e¹g*

est et qui adscendit super omnes caelos, ut adin-
 pleret omnia. Et ipse dedit quosdam quidem apo-
 stolos, quosdam autem prophetas, quosdam uero
 euangelistas, quosdam autem pastores et doctores
 5 ad consummationem sanctorum in opus ministerii,
 in aedificationem corporis Christi, donec occur-
 ramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii
 Dei, in uirum perfectum, in mensuram aetatis ple-
 nitudinis Christi; ut ultra non simus paruuli
 10 iactati et circumlati omni uento doctrinae, in inlu-
 sione hominum, in astutia ad machinationem er-
 roris, ueritatem autem facientes in caritate augea-
 mur in illo per omnia, qui est caput Christus; ex
 quo totum corpus conexum et compactum per
 15 omnem tactum subministrationis secundum opera-
 tionem in mensuram uniuscuiusque partis incre-
 mentum corporis facit in aedificationem sui in
 caritate. Ecce qui est uir perfectus, caput et corpus, quod
 20 constat omnibus membris, quae suo tempore complebuntur,
 cottidie tamen eidem corpori accedunt, dum aedificatur eccle-
 sia, cui dicitur: Vos autem estis corpus Christi et
 membra, et alibi: Pro corpore, inquit, eius quod est
 ecclesia, itemque alibi: Unus panis, unum corpus
 multi sumus. De cuius corporis aedificatione et hic dictum
 25 est: Ad consummationem sanctorum in opus mini-
 sterii, in aedificationem corporis Christi ac deinde
 subiectum unde nunc agimus: Donec occurramus omnes
 in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in uirum
 perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Chri-
 30 sti, et cetera; donec eadem mensura in quo corpore intelle-

21 1. Cor. 12, 27 22 Col. 1, 24 23 1. Cor. 10, 17

1 et *om.* *a*; qui et *p* 2 quidem *om.* *g* 9 ut] et *p* 10 circum-
 lati *a e g p a v*; circumdati *b*; circumferamur *p Domb.* 11 austutiã *e*
 14 conplectum *b*; conpunctum *p* 15 tactum]. etatem *b* 16 partis]
 etatis *b* 27 subiectum est *p* 30 ad eandem mensuram in qua *b*

genda esset, ostenderet dicens: Augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus; ex quo totum corpus conexum et compactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis. Sicut ergo est mensura 5 uniuscuiusque partis, ita totius corporis, quod omnibus suis partibus constat, est utique mensura plenitudinis, de qua dictum est: In mensuram aetatis plenitudinis Christi. Quam plenitudinem etiam illo commemoravit loco, ubi ait de Christo: Et ipsum dedit caput super omnia 10 ecclesiae, quae est corpus eius, plenitudo eius, qui omnia in omnibus inpletur. Verum si hoc ad resurrectionis formam, in qua erit unusquisque, referendum esset, quid nos impediret nominato uiro intellegere et feminam, ut uirum pro homine positum acciperemus? sicut in 15 eo quod dictum est: Beatus uir qui timet Dominum, utique ibi sunt et feminae, quae timent Dominum.

CAPUT XVIII.

Quod omnia corporis uitia, quae in hac uita humano contraria sunt decori, in resurrectione non 20 sint futura, ubi manente naturali substantia in unam pulchritudinem et qualitas concurret et quantitas.

Quid iam respondeam de capillis adque unguibus? Semel quippe intellecto ita nihil perituum esse de corpore, ut 25 deforme nihil sit in corpore, simul intellegitur ea, quae deformem factura fuerant enormitatem, massae ipsi accessura esse,

10 Eph. 1, 22 sq. 16 Ps. 111, 1

3 conpunctum *p*¹ tactum] etatem *b* 5 unius quae *g* est ergo *v*
 6 uniuscuiusque *usque ad* mensura *l.* 7 *om. b* 8 Christi *om. b* 10 omnia
 ecclesiae *egp v*; omni ecclesia *a*; omnem ecclesiam *ab p fragm. Frising.*
Domb. 11 qua. *ee. b* 15 in hoc *p* 19 Quod] An *p* corporis
 membra uitiaeque *p* 24 et *p* 26 intellegentur *p* 27 ipsi *g*; ibi, *in*
margin. *†* ipsi, *p*

non locis in quibus membrorum forma turpetur. Velut si de limo uas fieret, quod rursus in eundem limum redactum totum de toto iterum fieret, non esset necesse ut illa pars limi, quae in ansa fuerat, ad ansam rediret, aut quae fundum
 5 fecerat, ipsa rursus faceret fundum, dum tamen totum reuerteretur in totum, id est, totus ille limus in totum uas nulla sui perdita parte remearet. Quapropter si capilli totiens tonsi unguesue desecti ad sua loca deformiter redeunt, non redibunt; nec tamen cuique resurgenti peribunt, quia in eandem car-
 10 nem, ut quemcumque ibi locum corporis teneant, seruata partium congruentia materiae mutabilitate uertentur. Quamuis quod ait Dominus: Capillus capitis uestri non peribit, non de longitudine, sed de numero capillorum dictum multo aptius possit intellegi; unde et alibi dicit: Capilli
 15 capitis uestri numerati sunt. Neque hoc ideo dixerim, quod aliquid existimem corpori cuique periturum, quod naturaliter inerat; sed quod deforme natum fuerat (non utique ob aliud, nisi ut hinc quoque ostenderetur, quam sit poenalis condicio ista mortalium), sic esse rediturum, ut seruata integritate substantiae deformitas pereat. Si enim statuam potest
 20 artifex homo, quam propter aliquam causam deformem fecerat, conflare et pulcherrimam reddere, ita ut nihil inde substantiae, sed sola deformitas pereat, ac si quid in illa figura priore indecenter exstabat nec parilitate partium congruebat, non de
 25 toto, unde fecerat, amputare adque separare, sed ita conspergere uniuerso adque miscere, ut nec foeditatem faciat nec minuat quantitatem: quid de omnipotenti artifice sentiendum est? Ergone non poterit quasque deformitates humanorum

12 Lc. 21, 18 14 Lc. 12, 7

2 rursus *g* in eodem limo *p* 5 fixerat *p* rursus *p* 7 tunci *a*
 8 ungues/ue, *q* *eras.*, *e* loca sua *v* 9 ne *e* quique *g* quoniam *p*
 11 congruentiae *e* 12 capillos *g* 15 num. sunt *a b e g p a*; num. sunt
 omnes *p v Domb.* 16 cuique *codd. praeter b*; cuiusque *b*; cuiquam *v*
 17 inerit *g* 21 homo artifex *p* 24 parilitati *e p* 26 uniuersa *p*
 27 omnipotente *g v*

corporum, non modo usitatas, uerum etiam raras adque monstrosas, quae huic miserae uitae congruunt, abhorrent autem ab illa futura felicitate sanctorum, sic auferre ac perdere, ut, quascumque earum faciunt etsi naturalia, tamen indecora excrementa substantiae corporalis, nulla eius deminutione 5 tollantur?

Ac per hoc non est macris pinguibusque metuendum. ne ibi etiam tales sint, quales si possent nec hic esse uoluissent. Omnis enim corporis pulchritudo est partium congruentia cum quadam coloris suauitate. Ubi autem non est partium con- 10 gruentia, aut ideo quid offendit quia prauum est, aut ideo quia parum, aut ideo quia nimium. Proinde nulla erit deformitas, quam facit incongruentia partium, ubi et quae praua sunt corrigentur, et quod minus est quam decet, unde Creator nouit, inde subplebitur, et quod plus est quam decet, mate- 15 riae seruata integritate detrahetur. Coloris porro suauitas quanta erit, ubi iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui! Quae claritas in Christi corpore, cum resurrexit, ab oculis discipulorum potius abscondita fuisse quam defuisse credenda est. Non enim eam ferret humanus adque infirmus 20 adspectus, quando ille a suis ita deberet adtendi, ut posset agnosci. Quo pertinuit etiam, ut contrectantibus ostenderet suorum uulnerum cicatrices, ut etiam cibum potumque sumeret, non alimentorum indigentia, sed ea qua et hoc poterat potestate. Cum autem aliquid non uidetur, quamuis adsit, a 25 quibus alia, quae pariter adsunt, uidentur, sicut illam claritatem dicimus adfuisse non uisam, a quibus alia uidebantur:

17 Mt. 13, 43

1 monstrosas *ab e²p* 2 huius *p* miserere *e* uita *m. 1 in marg. p* abhorrent *g* 4 etsi *g* 5 diminutione *ab p v* 6 tollantur *ab e g p v*; tolluntur *pa Domb.* 7 pinguibusue *v* 8 ne hic *p* 9 congruentia aut ideo quum quadam *g* cum usque ad congruentia *m. 2 in marg., e* 11 prauum] parum *g*; paruum *e* aut ideo quia paruum est *m. 2 in ras. e*; *om. g* 13 fecit *e²g* 16 detrahetur *g¹* 22 contractant. *g* 23 putumque *g*

ἀορασία Graece dicitur, quod nostri interpretes Latine dicere non ualentes in libro geneleos caecitatem interpretati sunt. Hanc enim sunt passi Sodomitae, quando quaerebant ostium iusti uiri nec poterant inuenire. Quae si caecitas fuisset, qua
 5 fit ut nihil possit uideri, non ostium qua ingrederentur, sed duces itineris a quibus inde abducerentur, inquirerent.

Nescio quo autem modo sic adficimur amore martyrum beatorum, ut uelimus in illo regno in eorum corporibus uidere uulnerum cicatrices, quae pro Christi nomine pertulerunt; et fortasse uidebimus. Non enim deformitas in eis, sed
 10 dignitas erit, et quaedam, quamuis in corpore, non corporis, sed uirtutis pulchritudo fulgebit. Nec ideo tamen si aliqua martyribus amputata et ablata sunt membra, sine ipsis membris erunt in resurrectione mortuorum, quibus dictum est:
 15 Capillus capitis uestri non peribit. Sed si hoc decebit in illo nouo saeculo, ut indicia gloriosorum uulnerum in illa immortali carne cernantur, ubi membra, ut praeciderentur, percussa uel secta sunt, ibi cicatrices, sed tamen eisdem membris redditis, non perditis, apparebunt. Quamuis itaque
 20 omnia quae acciderunt corpori uitia tunc non erunt, non sunt tamen deputanda uel appellanda uitia uirtutis indicia.

CAPUT XX.

Quod in resurrectione mortuorum natura corporum quibuslibet modis dissipatorum in integrum
 25 undecumque reuocanda sit.

Absit autem, ut ad resuscitanda corpora uitaeque reddenda non possit omnipotentia Creatoris omnia reuocare, quae uel

3 Gen. 19, 11 15 Lc. 21, 18

1 aurasia, *in marg.* uel orasia, p 3 passi sunt b v hostium b
 4 quia si b fuisset caecitas Domb. qua si ut nichil b 5 posset q
 qua a¹ e g Domb.; quo a² b¹ p v 6 post inquirerent in e exstant uerba
 m. 2 lineola deleta huc usq; p ueterē enī 7 nescio quod quo autem b;
 nescio autem quonam p 9 quas e² 15 uestri om. p

bestiae uel ignis absumsit, uel in puluerem cineremue con-
 lapsum uel in umorem solutum uel in auras est exhalatum.
 Absit ut sinus ullus secretumque naturae ita recipiat aliquid
 subtractum sensibus nostris, ut omnium Creatoris aut cogni-
 tionem lateat aut effugiat potestatem. Deum certe uolens, 5
 sicut poterat, definire Cicero, tantus auctor ipsorum: 'Mens
 quaedam est, inquit, soluta et libera, secreta ab omni con-
 cretione mortali, omnia sentiens et mouens ipsaque praedita
 motu sempiterno.' Hoc autem repperit in doctrinis magnorum
 philosophorum. Ut igitur secundum ipsos loquar, quo modo 10
 aliquid uel latet omnia sentientem uel inreuocabiliter fugit
 omnia mouentem?

Unde iam etiam quaestio illa soluenda est, quae difficilior
 uidetur ceteris, ubi quaeritur, cum caro mortui hominis etiam
 alterius fit uiuentis caro, cui potius eorum in resurrectione 15
 reddatur. Si enim quispiam confectus fame adque compulsus
 uescatur cadaueribus hominum, quod malum aliquotiens acci-
 disse et uetus testatur historia et nostrorum temporum infe-
 licia experimenta docuerunt: num quisquam ueridica ratione
 contendet totum digestum fuisse per imos meatus, nihil inde 20
 in eius carnem mutatum adque conuersum, cum ipsa macies,
 quae fuit et non est, satis indicet quae illis escis detrimenta
 subpleta sint? Iam itaque aliqua paulo ante praemisi, quae
 ad istum quoque nodum soluendum ualere debebunt. Quid-
 quid enim carniū exhaustit fames, utique in auras est exha- 25
 latum, unde diximus omnipotentem Deum posse reuocare,
 quod fugit. Reddetur ergo illa homini, in quo esse caro

6 Tusc. 1, 27

1 bestia/, e *eras.*, e adsumpsit b 2 exalatum *egp* 4 aut,gni-
 tionem b lateat cognit. v 6 mensque est b 7 inquit est v
 si creata ab omni congregatione b 13 *in marg. g*: quid sentiat de
 corporibus humanis que ab ominibus p fame consummata sunt, qualiter
 resurgant 18 istoria g 19 ueredica e 20 degestum g meat (=
 meatur) e¹ 23 sunt g 24 *sq.* quid enim carn,um b 25 famis g
 exalatum *egp*; exaltatum b 27 quod fuit b g redditur b p

humana primitus coepit. Ab illo quippe altero tamquam mutuo sumta deputanda est; quae sicut aes alienum ei redhibenda est, unde sumta est. Sua uero illi, quem fames exinanierat, ab eo, qui potest etiam exhalata reuocare, reddetur. Quamuis
 5 etsi omnibus perisset modis nec ulla eius materies in ullis naturae latebris remansisset, unde uellet, eam repararet Omnipotens. Sed propter sententiam Veritatis, qua dictum est: Capillus capitis uestri non peribit, absurdum est, ut putemus, cum capillus hominis perire non possit, tantas car-
 10 nes fame depastas adque consumtas perire potuisse.

Quibus omnibus pro nostro modulo consideratis adque tractatis haec summa conficitur, ut in resurrectione carnis in aeternum eas mensuras habeat corporum magnitudo, quas habebat perficiendae siue perfectae cuiusque indita corpori
 15 ratio iuuentutis, in membrorum quoque omnium modulis congruo decore seruato. Quod decus ut seruetur, si aliquid demtum fuerit indecenti alicui granditati in parte aliqua constitutae, quod per totum spargatur, ut neque id pereat et congruentia partium ubique teneatur: non est absurdum, ut
 20 aliquid inde etiam staturae corporis addi posse credamus, cum omnibus partibus, ut decorem custodiant, id distribuitur, quod si enormiter in una esset, utique non deceret. Aut si contenditur in ea quemque statura corporis resurrecturum esse, in qua defunctus est, non pugnaciter resistendum est;
 25 tantum absit omnis deformitas, omnis infirmitas, omnis tarditas omnisque corruptio, et si quid aliud illud non decet regnum, in quo resurrectionis et promissionis filii aequales erunt angelis Dei. si non corpore, non aetate, certe felicitate.

1 illa 2 redibenda *e g¹ p* 4 qui potens etiam exaltare uocare *b*
 exalata *e g* redditur *p* 5 ei *b* natariae sinullis *g* in illis *b*
 6 inde, *in marg.* unde, *e* 12 ut *om. g* 14 proficiende *g* 18 quod
 deptotum *g* 21 id *om. g* 22 deceret. Aut] decerta ut *g* 23 con,^{ce}dentur^{re}
m. 2 corr. b 25 omnis deformitas *om. b* 27 filiae quales *g*

CAPUT XXI.

De nouitate corporis spiritalis, in quam sanctorum caro mutabitur.

Restituetur ergo quidquid de corporibus uiuis uel post mortem de cadaueribus periit, et simul cum eo, quod in sepulcris remansit, in spiritalis corporis nouitatem ex animalis corporis uetustate mutatum resurget incorruptione adque immortalitate uestitum. Sed etsi uel casu aliquo graui uel inimicorum inmanitate totum penitus conteratur in puluerem adque in auras uel in aquas dispersum, quantum fieri potest, nusquam esse sinatur omnino: nullo modo subtrahi poterit omnipotentiae Creatoris, sed capillus in eo capitis non peribit. Erit ergo spiritui subdita caro spiritalis, sed tamen caro, non spiritus; sicut carni subditus fuit spiritus ipse carnalis, sed tamen spiritus, non caro. Cuius rei habemus experimentum nostrae poenae deformitate. Non enim secundum carnem, sed utique secundum spiritum carnales erant, quibus ait apostolus: Non potui uobis loqui quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus; et homo spiritalis sic in hac uita dicitur, ut tamen corpore adhuc carnalis sit et uideat aliam legem in membris suis repugnantem legi mentis suae; erit autem etiam corpore spiritalis, cum eadem caro sic resurrexerit, ut fiat quod scriptum est: Seminatur corpus animale, resurget corpus spiritale. Quae sit autem et quam magna spiritalis corporis gratia, quoniam nondum uenit in experimentum, uereor ne temerarium sit omne, quod de illa profertur, eloquium. Verum tamen quia spei nostrae gaudium propter Dei laudem non est tacendum et de intimis ardentis sancti amoris medullis dictum est: Domine, dilexi decorem domus tuae: de donis eius, quae in hac aerum-

18 1. Cor. 3, 1 20 Rom. 7, 23 23 1. Cor. 15, 44 29 Ps. 25, 8

4 ergo et v 6 nouitatem . . corporis om. g 7 resurgent g 12 eo om. e¹ 13 spū (= spiritu) g 20 ut uideat e 23 seminator g 24 resurget a b g p ρ² a v; resurgit ρ¹; surget e 25 quia p

nosissima uita bonis malisque largitur, ipso adiuuante coniciamus, ut possumus, quantum sit illud, quod nondum experti utique digne eloqui non ualemus. Omitto enim, quando fecit hominem rectum; omitto uitam illam duorum coniugum
 5 in paradisi fecunditate felicem, quoniam tam breuis fuit, ut ad nascentium sensum nec ipsa peruenerit: in hac, quam nouimus, in qua adhuc sumus, cuius tentationes, immo quam totam tentationem, quamdiu in ea sumus, quantumlibet proficiamus, perpeti non desinimus, quae sint indicia circa genus
 10 humanum bonitatis Dei, quis poterit explicare?

CAPUT XXII.

De miseriis ac malis, quibus humanum genus merito primae praeuaricationis obnoxium est et a quibus nemo nisi per Christi gratiam liberatur.

15 Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa uita, si uita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda quaedam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error exsistit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu
 20 suscipit, ut homo ab illo liberari sine labore dolore timore non possit? Quid amor ipse tot rerum uanarum adque noxiarum et ex hoc mordaces curae, perturbationes, maerores, formidines, insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidiae, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, furtum, rapina,
 25 perfidia, superbia, ambitio, inuidia, homicidia, parricidia, crudelitas, saeuitia, nequitia, luxuria, petulantia, inpudentia, inpudicitia. fornicationes, adulteria, incesta et contra naturam utriusque sexus tot stupra adque immunditiae. quas turpe est

1 malisue p 4 illorum p 6 quā nouerunt nouimus p 16 damnatum g post dicenda est in e leguntur de miseriis omnium (hominum?) ex lemme hic inserta 17 tut g 19 extitit b tenebr. quodam om. b 20 suscipit a b g p v; suscepit e Domb. 25 inuidia p 26 inpudicitiae inpudentiae e 27 inpudicitia om. p incestum g p

etiam dicere, sacrilegia, haereses, blasphemiae, periuria, obpresiones innocentium, calumniae, circumuentiones, praeuaricationes. falsa testimonia, iniqua iudicia, uolentiae, latrocinia et quidquid talium malorum in mentem non uenit et tamen de uita ista hominum non recedit? Verum haec hominum 5 sunt malorum, ab illa tamen erroris et peruersi amoris radice uenientia, cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum quanta ignorantia ueritatis, quae iam in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia uanae cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo ueniat in hanc 10 uitam, ita ut, si dimittatur uiuere ut uelit et facere quidquid uelit, in haec facinora et flagitia, quae commemorauit et quae commemorare non potui, uel cuncta uel multa perueniat?

Sed diuina gubernatione non omni modo deserente damna- 15 tos et Deo non continente in ira sua miserationes suas in ipsis sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra istas, cum quibus nascimur, tenebras uigilant et contra hos inpetus obponuntur, plenae tamen etiam ipsae laborum et dolorum. Quid enim sibi uolunt multimodae formidines, quae 20 cohibendis paruulorum uanitatibus adhibentur? Quid paedagogi, quid magistri, quid ferulae, quid lora, quid uirgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera esse tundenda, ne crescat indomitus domarique iam durus aut uix possit aut fortasse nec possit? Quid agitur his poe- 25 nis omnibus, nisi ut debelletur inperitia et praua cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum uenimus? Quid est enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliuiscimur; cum labore discimus, sine labore nescimus;

16 Ps. 76, 10 23 Eccli. 30, 12

8 qua aetiam *g* infantia *ρ*¹ 17 humana *b* sed prohibitio *e ρ*;
 sed *p*bitio *b* cum:staf, male corr. ex cont:staf, *b* 18 et cum-
 qof, ex et cont:qof corr., *b* 19 impetu supponuntur *b* planae *e*
 21 quohibendis *g* cupiditatibus, in marg. a† uanitatibus, *p* 24 ton-
 denda *p* 25 possit ut *b* fortasse om. *ρ*, inclusit *Domb.* non *a*

cum labore strenui, sine labore inertes sumus? Nonne hinc apparet, in quid uelut pondere suo quam procliuis et prona sit uitiosa natura et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat? Desidia segnitia, pigritia negligentia uitia sunt utique quibus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci non potest quod maiores uolunt, qui uix aliquid utiliter uolunt, quot et quantis poenis genus agitetur humanum, quae non ad malitiam nequitiamque iniquorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque communem, quis ullo sermone digerit? quis ulla cogitatione comprehendit? Quantus est metus, quanta calamitas ab orbitatibus adque luctu, a damnis et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis hominum, a suspicionibus falsis, ab omnibus uiolentis facinoribus et sceleribus alienis! quando quidem ab eis et depraedatio et captiuitas, et uincula et carceres, et exsilia et cruciatus, et amputatio membrorum et priuatio sensuum, et obpressio corporis ad obscenam libidinem obrimentis explendam et alia multa horrenda saepe contingunt. Quid? ab innumeris casibus quae forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigoribus, tempestatibus imbribus adluuionibus, coruscatione tonitru, grandine fulmine, motibus hiatibusque terrarum, obpressionibus ruinarum, ab offensionibus et pauore uel etiam malitia iumentorum, a tot uenenis fruticum aquarum, aurarum bestiarum, a ferarum uel tantummodo molestis uel etiam mortiferis morsibus, a rabie quae contingit ex rabido cane, ut etiam blanda et amica

2 in quid] inquit *b e g p* uelut, *m. 2 superscripto qm̄* (quam? quoniam?), *e* quam procliuis *g p*; quam *om. rell. v Domb.* 3 indigeat *g* 4 segnitias *v* 5 inutilis *p* 8 quot] quod *g* 10 pertinet *e p* 11 communem *g* 13 et a damnat. *p* 14 a deceptionibus *g*; *om. e¹* et a susp. *e*; a susp. *g* 15 est sceleribus *g* 16 uinclā *Domb.* 20 quae *e¹ g p p a*; qui *a b e² v* corporis *b g* 24 offensionibus *mss.*; offensione *v* a tot *g* 25 fruticum *g* ac ferar. *b e¹ g²* 27 ex] a *p* rabioso *b*

suo domino bestia nonnumquam uehementius et amarius
quam leones draconesque metuatur faciatque hominem, quem
forte adtaminauerit, contagione pestifera ita rabiosum, ut a
parentibus coniuge filiis peius omni bestia formidetur! Quae
mala patiuntur nauigantes! quae terrena itinera gradients! 5
Quis ambulat ubicumque non inopinatis subiacens casibus?
De foro quidam rediens domum sanis pedibus suis cecidit,
pedem fregit et ex illo uulnere finiuit hanc uitam. Quid
uidetur sedente securius? De sella, in qua sedebat, cecidit
Heli sacerdos et mortuus est. Agricolae, immo uero omnes 10
homines, quot et quantos a caelo et terra uel a perniciosis
animalibus casus metuunt agrorum fructibus! Solent tamen
de frumentis tandem collectis et reconditis esse securi. Sed
quibusdam, quod nouimus, prouentum optimum frumentorum
fluuius inprouisus fugientibus hominibus de horreis eiecit 15
adque abstulit. Contra milleformes daemonum incursus quis
innocentia sua fidit? quando quidem, ne quis fideret, etiam
paruulos baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, ali-
quando sic uexant, ut in eis maxime Deo ista sinente mon-
stretur huius uitae flenda calamitas et alterius desideranda 20
felicitas. Iam uero de ipso corpore tot existunt morborum
mala, ut nec libris medicorum cuncta comprehensa sint; in
quorum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa adiumenta et
medicamenta tormenta sunt, ut homines a poenarum exitio
poenali eruantur auxilio. Nonne ad hoc perduxit sitientes 25
homines ardor inmanis, ut urinam quoque humanam uel etiam
suam biberent? nonne ad hoc fames, ut a carnibus hominum
se abstinere non possent nec inuentos homines mortuos, sed
propter hoc a se occisos, nec quoslibet alienos, uerum etiam

1 uei^h mentibus *g* 4 et coniuge filius *p*; coniugⁱ& filiis *g* 5 que *g*
quæ^q terrena itinera *e* 6 inopinantis *g* 11 quod *g* 15 horre^d/is,
h eras., *g* egecit *g* 16 omnes millef. *e* mille ferme *p* 17 fi^d
id *g* quanto *g* 18 paruulus baptizatus *g* 19 sinente, ista *e v*
20 alterius *m.* 2 *superscripto* uite, *e* 26 ardoreⁱⁿm man^vis *g* q^vrinam *g*
28 abstinere se *v* 29 a^c se *e*

filiis matres incredibili crudelitate, quam rabida esuries faciebat, absumerent? Ipse postremo somnus, qui proprie quietis nomen accepit, quis uerbis explicet. saepe somniorum uisis quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum rerum, 5 terroribus, quas ita exhibet et quodam modo exprimit, ut a ueris eas discernere nequeamus, animam miseram sensusque perturbet? Qua falsitate uisorum etiam uigilantes in quibusdam morbis et uenenis miserabilius agitantur; quamuis multimoda uarietate fallaciae homines etiam sanos maligni dae-
 10 mones nonnumquam decipiant talibus uisis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere non potuerint, sensus tamen eorum solo adpetitu qualitercumque persuadendae falsitatis inludant.

Ab huius tam miserae quasi quibusdam inferis uitae non liberat nisi gratia Saluatoris Christi, Dei ac Domini nostri
 15 (hoc enim nomen est ipse Iesus; interpretatur quippe Saluator), maxime ne post hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non uita, sed mors. Nam in ista quamuis sint per sancta et sanctos curationum magna solacia, tamen ideo non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc
 20 religio quaeratur, quae propter aliam magis uitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores quosque in his malis adiuuat gratia, ut quanto fideliore, tanto fortiore corde tolerantur. Ad quam rem etiam philosophiam prodesse dicunt docti huius saeculi, quam di quibusdam
 25 paucis, ait Tullius, ueram dederunt; nec hominibus, inquit, ab his aut datum est donum maius aut potuit ullum dari: usque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo conpulsi sunt in habenda non quacumque, sed uera philosophia

25 Fin. V, 21; Acad. poster. 1, 2

3 expl. uerbis e uisis, ex uis sit corr., g 5 exhibet g 6 discendere g
 8 et . . . quamuis om. e¹ 10 ut om. e 12 sola g 13 miseria, ia m. 2
 in ras., e 15 est nomen p 16 nec g haec, ex hac corr., g 17 et
 e g p; ac v Domb. 21 n̄ ēr omnino nulla, m. 2 corr. e nulla g
 22 fideliore, in marg. feliciore, e 26 ab his] habis g

diuinam gratiam confiteri. Porro si paucis diuinitus datum est uerae philosophiae contra miseras huius uitae unicum auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnatum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum diuinum maius est donum, sic a nullo deo dari 5 credendum est nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse maiorem.

CAPUT XXIII.

De his, quae praeter illa mala, quae bonis malisque communia sunt, ad iustorum laborem specia- 10 liter pertinent.

Praeter haec autem mala huius uitae bonis malisque communia habent in ea iusti etiam proprios quosdam labores suos, quibus aduersus uitia militant et in talium proeliorum tentationibus periculisque uersantur. Aliquando enim concita- 15 tius, aliquando remissius, non tamen desinit caro concupiscere aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem, ut non ea quae uolumus faciamus, omnem malam concupiscentiam consumendo, sed eam nobis, quantum diuinitus adiuti possumus, non ei consentiendo subdamus, uigiliis continuis excubantes, 20 ne opinio ueri similis fallat, ne decipiat sermo uersutus, ne se tenebrae alicuius erroris offundant, ne quod bonum est malum aut quod malum est bonum esse credatur, ne ab his quae agenda sunt metus reuocet, ne in ea quae agenda non sunt cupido praecipitet, ne super iracundiam sol occidat, ne 25 inimicitiae prouocent ad retributionem mali pro malo, ne absorbeat inhonesta uel inmoderata tristitia, ne inpertiendorum beneficiorum ingerat mens ingrata torporem, ne maledicis

16 Gal. 5, 17

1 diuinam usque ad philosophiae corr. m. in marg. g 3 et ip̄ hinc g
6 creditum g 7 colant e 12 haec om. a 13 habentia (?) e¹; ha-
benda ī e²; habenda ī | adscriptis in margine in ea ifti, e³ 20 sub-
dimus g

rumoribus bona conscientia fatigetur, ne temeraria de alio suspicio nos nostra decipiat, ne aliena de nobis falsa nos frangat, ne regnet peccatum in nostro mortali corpore ad oboediendum desiderii eius, ne membra nostra exhibeantur
 5 iniquitatis arma peccato, ne oculus sequatur concupiscentiam, ne uindicandi cupiditas uincat, ne in eo quod male delectat uel uisio uel cogitatio remoretur, ne inprobum aut indecens uerbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculorumque plenissimo uel de
 10 uiribus nostris speretur facienda uictoria uel uiribus nostris facta tribuatur, sed eius gratiae, de quo ait apostolus: Gratias autem Deo, qui dat nobis uictoriam per Dominum nostrum Iesum Christum; qui et alio loco: In his, inquit, omnibus superuincimus per eum qui
 15 dilexit nos. Sciamus tamen, quantalibet uirtute proeliandi uitiiis repugnemus uel etiam uitia superemus et subiugemus, quamdiu sumus in hoc corpore, nobis deesse non posse unde dicamus Deo: Dimitte nobis debita nostra. In illo autem regno, ubi semper cum corporibus immortalibus erimus,
 20 nec proelia nobis erunt ulla nec debita; quae nusquam et numquam essent, si natura nostra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclitamur et de quo nos uictoria nouissima cupimus liberari, ad uitae huius mala pertinet, quam tot tantorumque
 25 testimonio malorum probamus esse damnatam.

4 Rom. 6 12 sq. 11 1. Cor. 15, 57 13 Rom. 8, 37
 18 Mt. 6, 12

1 de alio *gv*; *om. abepp* 2 nos nostra *g*; nos *om. abeppav*
 3 frangant *e* 8 ne fiat qd libet et quod non libet etiamsi^{li} bet, qd libet
m. 2 in spatio uacuo relicto, b 13 sq. qui et alie loco. in quo his quidē
 omnibus puincimus propter eum qui dilexi nos. Sciamus sed tamen in
 quantalibet *b* 15 nos; sciamus *sic interpunxit Domb., coniunctiuum ex*
illo ut p. 640, 17 dependere ratus 21 recte *p*

CAPUT XXIII.

De bonis, quibus etiam hanc uitam damnationi
obnoxiam Creator inplenit.

Iam nunc considerandum est hanc ipsam miseriam generis
humani, in qua laudatur iustitia punientis, qualibus et quam 5
multis inpleuerit bonis eiusdem bonitas cuncta quae creauit
administrantis. Primum benedictionem illam, quam protulerat
ante peccatum dicens: Crescite et multiplicamini et
inplete terram, nec post peccatum uoluit inhibere man-
sitque in stirpe damnata donata fecunditas; nec illam uim 10
mirabilem seminum, inmo etiam mirabiliorem qua efficiuntur
et semina, inditam corporibus humanis et quodam modo
intextam peccati nitium potuit auferre, quo nobis incompacta est
etiam necessitas mortis; sed utrumque simul currit isto
quasi fluuio adque torrente generis humani. malum quod a 15
parente trahitur, et bonum quod a create tribuitur. In ori-
ginali malo duo sunt, peccatum adque supplicium; in origi-
nali bono alia duo, propagatio et conformatio. Sed quantum
ad praesentem pertinet intentionem nostram, de malis, quo-
rum unum de nostra uenit audacia, id est peccatum, alterum 20
de iudicio Dei, id est supplicium, iam satis diximus. Nunc
de bonis Dei, quae ipsi quoque uitiatas damnataeque naturae
contulit siue usque nunc confert, dicere institui. Neque enim
damnando aut totum abstulit quod dederat, alioquin nec esset
omnino; aut eam remouit a sua potestate, etiam cum diabolo 25
poenaliter subdidit, cum nec ipsum diabolum a suo alienarit
imperio; quando quidem, ut ipsius quoque diaboli natura sub-
sistat, ille facit qui summus est et facit esse quidquid aliquo
modo est.

8 Gen. 1, 28

9 implete *agppa*; replete *ber* 10 ullam *g*^l 12 indita *p*
13 ^{mix}intextam, *mix m. 2 superscript., g*; intexta *p*; intexta *e* 19 inten-
tionem, *m. 2 ex* intentionem *corr., e* 22 ipse *e* 26 subdidit *g*
alienauerit a suo *p* alienaret *g*

Duorum igitur illorum, quae diximus bona etiam in natu-
 ram peccato uitiatam supplicioque damnatam de bonitatis
 eius quodam ueluti fonte manare, propagationem in primis
 mundi operibus benedictione largitus est, a quibus operibus
 5 die septimo requieuit; conformatio uero in illo eius est opere,
 quo usque nunc operatur. Efficacem quippe potentiam suam
 si rebus subtrahat, nec progredi poterunt et suis dimensis
 motibus peragere tempora nec prorsus in eo quod creatae
 sunt aliquatenus permanebunt. Sic ergo creauit hominem
 10 Deus, ut ei adderet fertilitatem quandam, qua homines alios
 propagaret, congenerans eis etiam ipsam propagandi possibi-
 litatem, non necessitatem: quibus tamen uoluit hominibus
 abstulit eam Deus, et steriles fuerunt; non tamen generi
 humano abstulit semel datam primis duobus coniugibus bene-
 15 dictione generali. Haec ergo propagatio quamuis peccato ablata
 non fuerit, non tamen etiam ipsa talis est, qualis fuisset, si
 nemo peccasset. Ex quo enim homo in honore positus, postea
 quam deliquit, comparatus est pecoribus, similiter generat;
 non in eo tamen penitus extincta est quaedam uelut scintilla
 20 rationis, in qua factus est ad imaginem Dei. Huic autem
 propagationi si conformatio non adhiberetur, nec ipsa in sui
 generis formas modosque procederet. Si enim non concubuis-
 sent homines et nihilo minus Deus uellet implere terras
 hominibus: quo modo creauit unum sine commixtione maris
 25 et feminae, sic posset omnes; concumbentes uero nisi illo
 creante generantes esse non possunt. Sicut ergo ait apostolus
 de institutione spiritali, qua homo ad pietatem iustitiamque

6 Io. 5, 17 18 Ps. 48, 13

4 benedictionē e a *sup. lin. g* 8 tempore^a g 9 si a 10 illi v
 adderent g 11 ipsam etiam v 12 non uoluit b 13 eam *usque ad*
 abstulit l. 14 om. b 14 primus g duobus] hominibus b coniugi-
 onibus b¹; coniunctionibus b² benedictione (benedictionē α) generali
 p⁴ ρ α *Domb.*; benedictionem generandi a b e g p² v 15 non fuerit ablata
Domb. 17 onore g¹ 19 non *usque ad* Dei l. 20 m. 2 *in marg. e*
 26 possunt a b e g p α v; possent ρ *Domb.*

formatur: Neque qui plantat, est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus: ita etiam hic dici potest: 'Nec qui concumbit nec qui seminat, est aliquid, sed qui format Deus; nec mater, quae conceptum portat et partum nutrit, est aliquid, sed qui incrementum dat Deus.' 5
 Ipsa namque operatione, qua usque nunc operatur, facit ut numeros suos explicent semina et a quibusdam latentibus adque inuisibilibus inuolucris in formas uisibiles huius quod adspicimus decoris euoluant; ipse incorpoream corporeamque naturam, illam praepositam, istam subiectam, miris modis 10 copulans et conectens animantem facit. Quod opus eius tam magnum et mirabile est, ut non solum in homine, quod est animal rationale et ex hoc cunctis terrenis animantibus excellentius adque praestantius, sed in qualibet minutissima muscula bene consideranti stuporem mentis ingerat laudemque 15 pariat Creatoris.

Ipsae itaque animae humanae mentem dedit, ubi ratio et intellegentia in infante sopita est quodam modo, quasi nulla sit, excitanda scilicet adque exserenda aetatis accessu, qua sit scientiae capax adque doctrinae et habilis perceptioni ueritatis 20 et amoris boni; qua capacitate hauriat sapientiam uirtutibusque sit praedita, quibus prudenter, fortiter, temperanter et iuste aduersus errores et cetera ingenerata uitia dimicet eaque nullius rei desiderio nisi boni illius summi adque inmutabilis uincat. Quod etsi non faciat, ipsa talium bonorum capacitas 25 in natura rationali diuinitus instituta quantum sit boni, quam mirabile opus Omnipotentis, quis competenter effatur aut cogitat? Praeter enim artes bene uiuendi et ad inmortalem per-

1 1. Cor. 3, 7

1 quid *g* 2 etiam *m.* 2 ex enim *corr. g* 3 ne—ne *e* 6 ipsa *egp*; ipse *abpav Domb.* operationes quas nunc operatur *b* nunc usque *v* 7 a *om. b* 8 quod] quas *b* 9 euoluant *g*; euoluat *aeppa*; euolant *b* ipse incorporeamque naturam *b* 19 exerenda *eg*; exercenda *abp* 21 moris *e* auriat *g*¹ 26 instituta *m.* 2 ex instituat *corr. g* 27 Omnipot. opus *Domb.*

ueniendi felicitatem, quae uirtutes uocantur et sola Dei gratia, quae in Christo est, filiis promissionis regnique donantur, nonne humano ingenio tot tantaeque artes sunt inuentae et exercitae, partim necessariae partim uoluptariae, ut tam excellens uis mentis adque rationis in his etiam rebus, quas
 5 superfluas, immo et periculosas perniciosasque adpetit, quantum bonum habeat in natura, unde ista potuit uel inuenire uel discere nel exercere, testetur? Vestimentorum et aedificiorum ad opera quam mirabilia, quam stupenda industria
 10 humana peruenerit; quo in agricultura, quo in nauigatione profecerit; quae in fabricatione quorumque uasorum uel etiam statuarum et picturarum uarietate excogitauerit et inpleuerit; quae in theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia facienda et exhibenda molita sit; in capiendis occidendis do-
 15 mandis inrationalibus animantibus quae et quanta repperit; aduersus ipsos homines tot genera uenenorum, tot armorum. tot machinamentorum, et pro salute mortali tuenda adque reparanda quot medicamenta adque adiuuenta comprehenderit; pro uoluptate faucium quot condimenta et gulae iritamenta
 20 repperit; ad indicandas et suadendas cogitationes quam multitudinem uarietatemque signorum, ubi praecipuum locum uerba et litterae tenent; ad delectandos animos quos elocutionis ornatus, quam diuersorum carminum copiam; ad mulcendas aures quot organa musica, quos cantilenae modos ex-
 25 cogitauerit; quantam peritiam dimensionum adque numerorum, meatusque et ordines siderum quanta sagacitate comprehenderit; quam multa rerum mundanarum cognitione se inpleuerit, quis possit eloqui, maxime si uelimus non aceruatim cuncta congerere, sed in singulis inmorari? In ipsis postremo

4 exercitatae *a*; exerate *b* partim necessariae *om. b* partim] parum *b* uoluptariae *bg*; uoluntariae *a e p p a* et ut *e* 13 expectantibus *a b p*¹ 14 in occidendis *p* 15 inrationabilibus *a b g p p*
 16 aduersus impios *male rescript. e* 18 praeparanda *g* 19 quod *g*
 20 et ad indic. *e* 22 eloquutionis *g* 25 dimensionem *g* 27 cogitatione *g* 29 In ante ipsis *om. e*

erroribus et falsitatibus defendendis quam magna claruerint ingenia philosophorum adque haereticorum, quis aestimare sufficiat? Loquimur enim nunc de natura mentis humanae, qua ista uita mortalis ornatur, non de fide adque itinere ueritatis, qua illa immortalis acquiritur. Huius tantae naturae conditor cum sit utique Deus uerus et summus, ipso cuncta quae fecit administrante et summam potestatem summamque habente iustitiam numquam profecto in has miserias decidisset adque ex his praeter eos solos qui liberabuntur in aeternas esset itura, nisi nimis grande peccatum in homine primo, de quo ceteri exorti sunt, praecessisset.

Iam uero in ipso corpore, quamuis nobis sit cum beluis mortalitate commune multisque earum reperiatur infirmus, quanta Dei bonitas, quanta prouidentia tanti Creatoris apparet! Nonne ita sunt in eo loca sensuum et cetera membra disposita speciesque ipsa ac figura et statura totius corporis ita modificata, ut ad ministerium animae rationalis se indicet factum? Non enim ut animalia rationis expertia prona esse uidemus in terram. ita creatus est homo; sed erecta in caelum corporis forma admonet eum quae sursum sunt sapere. Porro mira mobilitas, quae linguae ac manibus adtributa est, ad loquendum et scribendum apta adque conueniens et ad opera artium plurimarum officiorumque complenda, nonne satis ostendit, quali animae ut seruiret tale sit corpus adiunctum? quamquam et detractis necessitatibus operandi ita omnium partium congruentia numerosa sit et pulchra sibi paritate respondeat, ut nescias utrum in eo condendo maior sit utilitatis habita ratio quam decoris. Certe enim nihil creatum uidemus in corpore utilitatis causa, quod non habeat etiam decoris locum. Plus autem nobis id appareret, si numeros mensurarum, quibus inter se cuncta conexas et coaptatas nossemus; quos forsitan data opera in his, quae foris eminent,

2 aerecorum g 4 uita ista p 8 habentē e 11 quo m. 2 ex co
 corr. g exhorti e 15 non^{ne} g 18 expertia g 25 et| ei g
 23 abitaratio, h eras., g uidemus creatum Domb.

humana posset uestigare sollertia; quae uero tecta sunt adque a nostris remota conspectibus, sicuti est tanta perplexitas uenarum adque neruorum et uiscerum, secreta uitalium, inuenire nullus potest. Quia etsi medicorum diligentia nonnulla
 5 crudelis, quos anatomicos appellant, laniauit corpora mortuorum siue etiam inter manus secantis perscrutantisque morientium adque in carnibus humanis satis inhumanę abdita cuncta rimata est, ut quid et quo modo quibus locis curandum esset addisceret: numeros tamen de quibus loquor, quibus coapta-
 10 tio, quae ἀρμονία Graece dicitur, tamquam cuiusdam organi, extrinsecus adque intrinsecus totius corporis constat, quid dicam, nemo ualuit inuenire, quos nemo ausus est quaerere? qui si noti esse potuissent, in interioribus quoque uisceribus, quae nullum ostentant decus, ita delectaret pulchritudo ratio-
 15 nis, ut omni formae apparenti, quae oculis placet, ipsius mentis, quae oculis utitur, praeferretur arbitrio. Sunt uero quaedam ita posita in corpore, ut tantummodo decorem habeant, non et usum; sicut habet pectus uirile mamillas, sicut facies barbam, quam non esse munimento, sed uirili orna-
 20 mento indicant purae facies feminarum, quas utique infirmiores muniri tutius conueniret. Si ergo nullum membrum est, in his quidem conspicuis (unde ambigit nemo), quod ita sit alicui operi adcommodatum, ut non etiam sit decorum; sunt autem nonnulla, quorum solum decus et nullus est usus:
 25 puto facile intellegi in condicione corporis dignitatem necessitati fuisse praelatam. Transitura est quippe necessitas tempusque uenturum, quando sola innicem pulchritudine sine ulla libidine perfruamur: quod maxime ad laudem referendum est Conditoris, cui dicitur in psalmo: Confessionem et decorem induisti.

29 Ps. 103, 1

1 possit *g* adque] et *Domb.* 3 uiscera *b p* 5 anatomicos *p*; anatomicos *e* multorum *b* 7ⁱⁿ humanę *e* 9 numerus *g* 10 armonia *mss.* 13 quoque iscer. *om. e* 15 phormae *g* 18 et erasum *e* habent *g* mamillas *g* 19 non *om. g* 21 munire totius *g* 22 est *om. Domb.* 23 alicui *g* 26 temporis *e* 29 confessione et decore *g*

Iam cetera pulchritudo et utilitas creaturae, quae homini, licet in istos labores miseriasque proiecto adque damnato, spectanda adque sumenda diuina largitate concessa est, quo sermone terminari potest? in caeli et terrae et maris multi-
 moda et uaria pulchritudine, in ipsius lucis tanta copia tam-
 que mirabili specie, in sole ac luna et sideribus, in opacita-
 tibus nemorum, in coloribus et odoribus florum, in diuersitate
 ac multitudine uolucrum garrularum adque pictarum. in mul-
 tiformi specie tot tantarumque animantium, quarum illae plus
 habent admirationis, quae molis minimum (plus enim formi-
 cularum et apicularum opera stupemus quam inmensa cor-
 pora balaenarum), in ipsius quoque maris tam grandi specta-
 culo, cum sese diuersis coloribus uelut uestibus induit et
 aliquando uiride adque hoc multis modis, aliquando purpu-
 reum, aliquando caeruleum est. Quam porro delectabiliter
 spectatur etiam quandocumque turbatur, et fit inde maior
 snauitas. quia sic demulcet intuentem, ut non iactet et qua-
 tiat nauigantem! Quid ciborum usquequaque copia contra
 famem? quid saporum diuersitas contra fastidium, naturae
 diffusa diuitiis, non coquorum arte ac labore quaesita? quid
 in tam multis rebus tuendae aut recuperandae salutis auxilia!
 Quam grata uicissitudo diei alternantis et noctis! Aurarum
 quam blanda temperies! In fruticibus et pecoribus indumen-
 torum conficiendorum quanta materies! Omnia commemorare
 quis possit? Haec autem sola, quae a me uelut in quendam

2 projecto ⁱg 4 et in terrae *e* 5 et *om. r* itaque ^eg
 9 tantarumque *b α Domb.*; tantorumque *a e g p p v* quarum ille ^a*b e g p α*;
 quorum illa *p v* 12 balenarum *a g p v*; ballenarum *e p α*; ballenaru *b*
 in *om. e* 13 induit uelut uestibus *r* 16 sit *e* 17 quanti ad ⁱg
 20 ^{co}quorum *e* requisita *b* quid *a b e g p α Domb.*; Quanta *v*
 quid usque ad auxilia *l. 21 m. 1 in marg. p* 21 tuenda *b* aut *g*,
marg. p, p Domb.; ac *a b e v* recuperandae *e g p v*; recipiendae *a b*
Domb. 23 *q̄* in fructib; *m. 2 correctum adscripto in margine* ticibus, *g*
 24 omnia considerare *e* 25 uelut *om. e*

sunt aggerem coartata. si uellem uelut conligata inuolucra
 soluere adque discutere, quanta mihi mora esset in singulis.
 quibus plurima continentur! Et haec omnia miserorum sunt
 damnatorumque solacia, non praemia beatorum. Quae igitur
 5 illa sunt, si tot et talia ac tanta sunt ista? Quid dabit eis
 quos praedestinauit ad uitam, qui haec dedit etiam eis quos
 praedestinauit ad mortem? Quae bona in illa beata uita faciet
 eos sumere, pro quibus in hac misera unigenitum suum filium
 uoluit usque ad mortem mala tanta perferre? Unde apostolus
 10 de ipsis in illud regnum praedestinitis loquens: Qui pro-
 prio, inquit, filio non pepercit, sed pro nobis omni-
 bus tradidit eum, quo modo non et cum illo omnia
 nobis donabit? Cum haec promissio complebitur, quid eri-
 mus! quales erimus! Quae bona in illo regno accepturi
 15 sumus, quando quidem Christo moriente pro nobis tale iam
 pignus accepimus! Qualis erit spiritus hominis nullum om-
 nino habens uitium, nec sub quo iaceat, nec cui cedat, nec
 contra quod saltem laudabiliter dimicet, pacatissima uirtute
 perfectus! Rerum ibi omnium quanta, quam speciosa, quam
 20 certa scientia, sine errore aliquo nel labore, ubi Dei sapientia
 de ipso suo fonte potabitur, cum summa felicitate, sino ulla
 difficultate! Quale erit corpus, quod omni modo spiritui sub-
 ditum et eo sufficienter uiuificatum nullis alimoniis indigebit!
 Non enim animale, sed spiritale erit, habens quidem carnis,
 25 sed sine ulla carnali corruptione substantiam.

10 Rom. 8, 32

1 aggerem sunt v 3 miserorẽm g 5 ac talia et v quid^{da} bit^{ur} eis b
 6, 7, 10 praedistin. g 6 praedestin. usque ad eis quos om. b qui
 si p 7 facit eos e; facite os g 8 Filium suum v 11 filio suo e
 18 saltim g 22 Tale e

CAPUT XXV.

De peruicacia quorundam, qui resurrectionem
carnis, quam sicut praedictum est, totus mundus
credit, inpugnant.

Verum de animi bonis, quibus post hanc uitam beatissimus 5
perfruetur, non a nobis dissentiunt philosophi nobiles: de car-
nis resurrectione contendunt, hanc quantum possunt negant.
Sed credentes multi negantes paucissimos reliquerunt et ad
Christum, qui hoc quod istis uidetur absurdum in sua resur-
rectione monstrauit, fideli corde conuersi sunt, docti et indocti, 10
sapientes mundi et insipientes. Hoc enim credidit mundus.
quod praedixit Deus, qui etiam hoc praedixit, quod hanc
rem mundus fuerat crediturus; neque enim Petri maleficiis
eam cum laude credentium tanto ante praenuntiare compulsus
est. Ille est enim Deus, quem (sicut iam dixi aliquotiens, nec 15
commonere me piget) confitente Porphyrio adque id oracu-
lis deorum suorum probare cupiente ipsa numina perhorre-
scunt; quem sic laudauit, ut eum et Deum patrem et regem
uocaret. Absit enim, ut sic intellegenda sint quae praedixit,
quo modo uolunt hi, qui hoc cum mundo non crediderunt, 20
quod mundum crediturum esse praedixit. Quur enim non
potius ita, sicut crediturus tanto ante praedictus est mundus,
non sicut paucissimi garriunt, qui hoc cum mundo, quod
crediturus praedictus est, credere noluerunt? Si enim prop-
terea dicunt alio modo esse credenda, ne, si dixerint uana 25
esse conscripta, iniuriam faciant illi Deo, cui tam magnum
perhibent testimonium: tantam prorsus ei uel etiam grauio-
rem faciunt iniuriam, si aliter dicunt esse intellegenda, non
sicut mundus ea credidit, quem crediturum ipse laudauit, ipse

13 cf. XVIII, c. 53 p. 358, 5 sqq. c. 54, p. 361, 7 16 cf. XVIII,
c. 22 p. 411, 17 c. 23, p. 411 sqq.

4 credidit p 14 eam e g v; ea a b p p a Domb. autē, in marg. ante, e
16 commonere a e g p a; commonere b; commemorare p v Domb. 18 et
patrem c 22 ista g 27 tantum g 29 ipse p se promisit, p m. 1
deletum, g

promisit, ipse conpleuit. Utrum enim non potest facere ut resurgat caro et uiuat in aeternum, an propterea credendum non est id eum esse facturum, quia malum est adque indignum Deo? Sed de omnipotentia eius, qua tot et tanta facit
 5 incredibilia, iam multa diximus. Si uolunt inuenire quod omnipotens non potest, habent prorsus; ego dicam, mentiri non potest. Credamus ergo quod potest non credendo quod non potest. Non itaque credentes quod mentiri possit credant esse facturum quod se facturum esse promisit, et sic credant
 10 sicut id credidit mundus, quem crediturum esse praedixit, quem crediturum esse laudauit, quem crediturum esse promisit, quem credidisse iam ostendit. Hoc autem malum esse unde demonstrant? Non erit illic ulla corruptio, quod est corporis malum. De ordine elementorum iam disputauimus; de
 15 aliis hominum coniecturis satis diximus; quanta sit futura in corpore incorruptibili facilitas motus, de praesentis bonae ualeitudinis temperamento, quae utique nullo modo illi comparanda est immortalitati, in libro tertio decimo satis, ut opinor, ostendimus. Legant superiora huius operis, qui uel non
 20 legerunt uel uolunt recolere quod legerunt.

CAPUT XXVI.

Quo modo Porphyrii definitio, qua beatis animis putat corpus omne fugiendum, ipsius Platonis sententia destruat, qui dicit summum Deum dis
 25 promisisse, ut numquam corporibus exuerentur.

Sed Porphyrius ait, inquit, ut beata sit anima, corpus esse omne fugiendum. Nihil ergo prodest, quia incorruptibile

3 indignum *ab e g p x v*; ind. est *p Domb.* 4 fecit *g* 8 in *g uerba* non itaque *usque ad promisit his scripta cum essent, priora lineolis deleta sunt. in his posset legebatur* 9 et *si/, c eras., g* 10 sicut id *bgp*; sicuti *e a Domb.*; sicut hic *p*; sicut *a v* 11 prediturum, *pre m. rec. male rescript., g* 19 legent *g* huius operis *bg*; operis huius *v Domb.* qui uel] qui uult, *in marg. m. 2* Qui nolē, *g* 20 uel nolunt *eg* regolere *g* 27 omne esse *v*

diximus futurum corpus, si anima beata non erit, nisi omne corpus effugerit. Sed iam et hinc in libro memorato quantum oportuit disputavi; uerum hic unum inde tantum commemorabo. Emendet libros suos istorum omnium magister Plato et dicat eorum deos, ut beati sint, sua corpora fugituros, id est esse morituros, quos in caelestibus corporibus dixit inclusos; quibus tamen Deus, a quo facti sunt, quo possent esse securi, immortalitatem, id est in eisdem corporibus aeternam permansionem, non eorum natura id habente, sed suo consilio praeualente, promisit. Ubi etiam illud euertit quod dicunt, quoniam est impossibilis, ideo resurrectionem carnis non esse credendam. Apertissime quippe iuxta eundem philosophum, ubi dis a se factis promisit Deus non factus immortalitatem, quod impossibile est se dixit esse facturum. Sic enim eum locutum narrat Plato: 'Quoniam estis orti, inquit, immortales esse et indissolubiles non potestis; non tamen dissoluemini neque uos ulla mortis fata periment nec erunt ualentiora quam consilium meum. quod maius est uinculum ad perpetuitatem uestram quam illa quibus estis conligati.' Si non solum absurdi, sed surdi non sunt qui haec audiunt, non utique dubitant dis factis ab illo Deo qui eos fecit secundum Platonem quod est impossibile fuisse promissum. Qui enim dicit: 'Vos quidem immortales esse non potestis. sed mea uoluntate immortales eritis,' quid aliud dicit quam 'id quod fieri non potest me faciente tamen eritis'? Ille igitur carnem incorruptibilem, immortalem, spiritalem resuscitabit, qui iuxta Platonem id quod impossibile est se facturum esse promisit. Quid adhuc, quod promisit Deus, quod Deo promittenti credidit mundus, qui etiam ipse promissus est crediturus, esse

2 cf. XIII, c. 16 15 ib. p. 635, 5 sqq.

1 corpus omne v 2 efugerit, ri m. 2 ex n corr., e 3 inde om. g
 6 dicit b inclusos a b e g p a v; esse inclusos p Domb. 7 possint g
 10 euertit illud v 11 impossibilis, in marg impossibile. e 24 quid
 usque ad eritis l. 25 om g 28 Quid adhuc om g

impossibile clamant, quando quidem nos Deum, qui etiam secundum Platonem facit impossibilia, id facturum esse clamamus? Non ergo, ut beatae sint animae, corpus est omne fugiendum, sed corpus incorruptibile recipiendum. Et in quo
 5 conuenientius incorruptibili corpore laetabuntur, quam in quo corruptibili gemuerunt? Sic enim non in eis erit illa dira cupiditas, quam posuit ex Platone Vergilius, ubi ait:

Rursus et incipiant in corpora uelle reuerti;

sic, inquam, cupiditatem reuertendi ad corpora non habebunt,
 10 cum corpora, in quae reuerti cupiunt, secum habebunt et sic habebunt, ut numquam non habeant, numquam ea prorsus uel ad exiguum quamlibet tempus ulla morte deponant.

CAPUT XXVII.

De contrariis definitionibus Platonis adque Por-
 15 phyrii, in quibus si uterque alteri cederet, a ueritate neuter deuiaret.

Singula quaedam dixerunt Plato adque Porphyrius, quae si inter se communicare potuissent, facti essent fortasse Christiani. Plato dixit sine corporibus animas in aeternum esse
 20 non posse. Ideo enim dixit etiam sapientum animas post quamlibet longum tempus, tamen ad corpora redituras. Porphyrius autem dixit animam purgatissimam, cum redierit ad Patrem, ad haec mala mundi numquam esse redituram. Ac per hoc, quod uerum uidit Plato, si dedisset Porphyrio, etiam
 25 iustorum adque sapientum purgatissimas animas ad humana corpora redituras; rursus quod uerum uidit Porphyrius, si

8 Aen. VI, 751

I qui. . Platonem *om. b* 5 in incorrupt. *g* 7 uirgiliis *b¹* 10 et sic habebunt *m. 1 sup. lin. e* 12 ad *om. p* 17 singula *a b e g p v*; singuli *ρ α Domb.* 18 forsitan *e p* 20 et 25 sapientum *e g¹ Domb.*; sapientum *a b p v* 24 hoc *om. b* si *b* decidisset *p*; dedisse *b* pporphirio *b* 26 redditas *b* si dedisset *a b g v*; si *om. e p Domb.*

dedisset Plato. numquam redituras ad miserias corruptibilis
 corporis animas sanctas; ut non singuli haec singula, sed
 ambo et singuli utrumque dicerent: puto quod uiderent esse
 iam consequens, ut et redirent animae ad corpora et talia
 reciperent corpora. in quibus beate adque immortaliter uiue- 5
 rent. Quoniam secundum Platonem etiam sanctae animae ad
 humana corpora redibunt; secundum Porphyrium ad mala
 mundi huius sanctae animae non redibunt: dicat itaque cum
 Platone Porphyrius: Redibunt ad corpora; dicat Plato cum
 Porphyrio: 'Non redibunt ad mala': et ad ea corpora redire 10
 consentient, in quibus nulla patiantur mala. Haec itaque non
 erunt nisi illa quae promittit Deus, beatas animas in aeter-
 num cum sua aeterna carne factururus. Hoc enim, quantum
 existimo, iam facile nobis concederent ambo, ut, qui fateren-
 tur ad immortalia corpora redituras animas esse sanctorum. 15
 ad sua illas redire permetterent, in quibus mala huius saeculi
 pertulerunt, in quibus Deum, ut his malis carerent, pie fide-
 literque coluerunt.

CAPUT XXVIII.

Quid ad ueram resurrectionis fidem uel Plato uel 20
 Labeo uel etiam Varro conferre sibi potuerint, si
 opiniones eorum in unam sententiam conuenissent.

Nonnulli nostri propter quoddam praeclarissimum loquendi
 genus et propter nonnulla, quae ueraciter sensit, amantes
 Platonem dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum 25
 resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de
 re publica Tullius. ut eum lusisse potius, quam quod id

27 VI, 4

2 sanctas] suas b haec] /ac, h eraso, b 3 et om. g 8 utique g
 9 Plato om. b 11 consentiant p patiuntur p 12 in illa g pro-
 misit b 13 factururus a ep¹av; futurum g; futuras bp²; uicturas p
 Domb 14 considerent b et qui b 15 ad mortalia b 16 red-
 dere g 24 ueraciter m. 2 sup. lin. a sensit a e g p av; senseñ, ei
 m. 2 in ras., b; sentit p Domb. 25 non bis g 27 ut co/lusissⁿ b
 quod om a; id quod b, m. 2 in ras. e

uerum esset, adfirmet dicere uoluisse. Inducit enim hominem reuixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. Labeo etiam duos dicit uno die fuisse defunctos et occurrisse inuicem in quodam compito, deinde ad corpora sua in se ipsos fuisse remeare et constituisse inter se amicos se esse uicturos, adque ita esse factum. donec postea morerentur. Sed isti auctores talem resurrectionem corporis factam fuisse narrarunt, quales fuerunt eorum, quos resurrexisse nouimus et huic quidem redditos uitae, sed non eo modo ut non morerentur ulterius. Mirabilius autem quiddam Marcus Varro ponit in libris, quos conscripsit de gente populi Romani, cuius putauit uerba ipsa ponenda. 'Genethliaci quidam scripserunt, inquit, esse in renascendis hominibus quam appellant *παλιγγενεσίαν* Græci; hac scripserunt confici in annis numero quadringentis quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem.' Iste Varro quidem siue illi genethliaci nescio qui (non enim nomina eorum prodidit, quorum commemorauit sententiam) aliquid dixerunt, quod licet falsum sit (cum enim semel ad eadem corpora quae gesserunt animae redierint, numquam ea sunt postea relicturae), tamen multa illius impossibilitatis, qua contra nos isti garrunt. argumenta conuellit et destruit. Qui enim hoc sentiunt siue senserunt, non eis uisum est fieri non posse, ut dilapsa cadauera in auras in puluerem, in cinerem in umores, in corpora uescentium bestiarum uel ipsorum quoque hominum ad id rursus redeant, quod fuerunt. Quapropter Plato et Porphyrius, uel potius quicumque illos diligunt et adhuc uiuunt,

2 Pl. rep. 614, B

1 esset *a e g p v*; esse *b p a Domb.* noluisse *g* 5 amicos se esse *b g p v*; se *om. a e Domb.* 12 esse ponenda *g v* quidem *g* 13 inscripserunt *b* 14 hac scripserunt *g*; hanc scripserunt *a*; has scripserunt *a*; adscrips. *b*; asscrips. *p*; ascrips. *e*; *om. p* 16 eadem *om. e* 17 coniunctione *p* 19 si aliquid *g* 21 *ea, m. 2 superscripto ad, a* postea sunt *v* relecturi *g¹*; relicturae *b¹*; rediturae *a* 22 multe *e* 25 aures *g* 27 rursus *Domb.* 28 uel adhuc *e*

si nobis consentiunt etiam sanctas animas ad corpora redituras, sicut ait Plato, nec tamen ad mala ulla redituras, sicut ait Porphyrius, ut ex his fiat consequens, quod fides praedicat Christiana, talia corpora recepturas, in quibus sine ullo malo in aeternum feliciter uiuant. adsumant etiam hoc ⁵ de Varrone, ut ad eadem corpora redeant, in quibus antea fuerunt, et aput eos tota quaestio de carnis in aeternum resurrectione soluetur.

CAPUT XXVIII.

De qualitate uisionis, qua in futuro saeculo ¹⁰ sancti Deum uidebunt.

Nunc iam quid acturi sint in corporibus immortalibus adque spiritalibus sancti, non adhuc eorum carne carnaliter, sed spiritaliter iam uiuente, quantum Dominus dignatur adiuuare uideamus. Et illa quidem actio nel potius quies adque otium ¹⁵ quale futurum sit, si uerum uelim dicere, nescio. Non enim hoc umquam per sensus corporis uidi. Si autem mente, id est intellegentia, uidisse me dicam, quantum est aut quid est nostra intellegentia ad illam excellentiam? Ibi est enim pax Dei, quae, sicut ait apostolus, superat omnem ²⁰ intellectum; quem nisi nostrum, aut fortasse etiam sanctorum angelorum? non enim et Dei. Si ergo sancti in Dei pace uicturi sunt, profecto in ea pace uicturi sunt, quae superat omnem intellectum. Quoniam nostrum quidem superat, non est dubium; si autem superat et angelorum, ut nec ipsos ²⁵ exceperisse uideatur, qui ait omnem intellectum: secundum

20 Phil. 4. 7

2 Plato usque ad sicut ait om. g 3 ex is g 4 receptura sint e
10 equalitate p 14 adiuuare iudicemus b; adiuuare pie adque humiliter
pertractemus g 17 sensum e 19 ad illam ex omnē (ē m. 2 in i corr.)
intellectu; omissis quae inter ex et omnē l. 20 intercedunt, b ubi g²
est om. g enim erasum g 20 ait e g p v; dicit a b Domb. 22 eni
ergo, correctura iuxta posita, p 23 profecto . . . sunt om. e 24 sensum,
in marg. intellectum, e quia g

hoc dictum esse debemus accipere, quia pacem Dei, qua Deus ipse pacatus est, sicut Deus nouit, non eam nos sic possumus nosse nec ulli angeli. Superat itaque omnem intellectum, non dubium quod praeter suum. Sed quia et nos
 5 pro modo nostro pacis eius participes facti summam in nobis adque inter nos et cum ipso pacem, quantum nostrum summum est obtinebimus: isto modo pro suo modo sciunt eam sancti angeli; homines autem nunc longe infra, quantumlibet prouectu mentis excellent. Considerandum est enim quantus
 10 uir dicebat: Ex parte scimus et ex parte propheta-
 mus, donec ueniat quod perfectum est; et: Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem. Sic iam uident sancti angeli, qui etiam nostri angeli dicti sunt, quia eruti de potestate tenebrarum
 15 et accepto spiritus pignore translati ad regnum Christi ad eos angelos iam coepimus pertinere, cum quibus nobis erit sancta adque dulcissima, de qua iam tot libros scripsimus, Dei ciuitas ipsa communis. Sic sunt ergo angeli nostri, qui sunt angeli Dei, quem ad modum Christus Dei Christus est
 20 noster. Dei sunt, quia Deum non reliquerunt; nostri sunt quia suos ciues nos habere coeperunt. Dixit autem Dominus Iesus: Videte ne contemnatis unum de pusillis istis. Dico enim uobis, quia angeli eorum in caelis semper uident faciem patris mei, quia in caelis est. Sicut ergo illi uident, ita et nos uisuri sumus; sed
 25 nondum ita uidemus. Propter quod ait apostolus, quod paulo ante dixi: Videmus nunc per speculum in aenigmate,

10 1. Cor. 13, 9 11 ib. 12 22 Mt. 18, 10

1 qui *g* ipse Deus *v* 2 placatus *b* nouit Deus *v* 5 facti summam *b e g p a v*; facti sumus nam *a*; facti sumus summam *ρ*; facti scimus summam *Domb.* 6 summum est obtinebimus *codd. praeter ρ, v*; obtinebimus *om. ρ Domb.* 8 autem *om. a* in quantumlibet infra *ρ* aliquantumlibet *e* 9 profectū *b e* excellent *ρ* 10 enim scimus *p* 12 tunc autem facie ad faciem *m. 1 in marg. p* 13 et 658, 1 facie *codd. praeter ρ, v*; faciem *ρ Domb.* 22 contemnatis *e* 27 dixit *Domb., typothetae errore?*

tunc autem facie ad faciem. Praemium itaque fidei nobis uisio ista seruatur, de qua et Iohannes apostolus loquens: Cum apparuerit, inquit, similes ei erimus, quoniam uidebimus eum sicuti est. Facies autem Dei manifestatio eius intellegenda est, non aliquod tale membrum, quale 5 nos habemus in corpore adque isto nomine nuncupamus.

Quapropter cum ex me quaeritur, quid acturi sint sancti in illo corpore spiritali, non dico quod iam uideo, sed dico quod credo, secundum illud quod in psalmo lego: Credidi, propter quod locutus sum. Dico itaque: Visuri sunt 10 Deum in ipso corpore; sed utrum per ipsum, sicut per corpus nunc uidemus solem, lunam, stellas, mare ac terram et quae sunt in ea, non parua quaestio est. Durum est enim dicere, quod sancti talia corpora tunc habebunt, ut non possint oculos claudere adque aperire cum uolent; durius autem, quod 15 ibi Deum, quisquis oculos clauserit, non uidebit. Si enim propheta Helisaeus puerum suum Giezi absens corpore uidit accipientem munera, quae dedit ei Naeman Syrus, quem propheta memoratus a leprae deformitate mundauerat, quod seruus nequam domino suo non uidente latenter se fecisse putauerat: 20 quanto magis in illo corpore spiritali uidebunt sancti omnia, non solum si oculos claudant, uerum etiam unde sunt corpore absentes! Tunc enim erit perfectum illud, de quo loquens apostolus: Ex parte, inquit, scimus et ex parte prophetamus; cum autem uenerit quod perfectum 25 est, quod ex parte est euacuabitur. Deinde ut quo modo posset aliqua similitudine ostenderet, quantum ab illa

3 1. Io. 3, 2 9 Ps. 115, 10 17 Reg. III, 5, 26 24 1. Cor. 13, 9 sq.

3 cum autem *g* 4 Facies . . . intell. est *om. e* 5 intelligentē non *b*
6 atque utiquae isto *g*; atque in isto *p* 10 locutus *codd. praeter ρ, v*;
et locutus *ρ Domb.* 15 uolunt *g*¹ autem *codd. praeter ρ, v*; autem
est *ρ Domb.* 18 dedit ei] debite *b* neman *eg ρ Domb.*; neman *α*;
naaman *ab p v* 19 mundauerat *ab e g p α r*; liberauerat *ρ Domb*
26 quoquo *p* 27 ostendere *g*

quae futura est distet haec uita, non qualiumcumque hominum,
 uerum etiam qui praecipua hic sanctitate sunt praediti: Cum
 essem, inquit, paruulus, quasi paruulus sapiebam,
 quasi paruulus loquebar, quasi paruulus cogi-
 5 tabam; cum autem factus sum uir, euacuauit ea
 quae paruuli erant. Videmus nunc per speculum
 in aenigmate, tunc autem facie ad faciem. Nunc
 scio ex parte, tunc autem cognoscam sicut et
 cognitus sum. Si ergo in hac uita, ubi hominum mira-
 10 bilium prophetia ita comparanda est illi uitae, quasi paruuli
 ad iuuenem, uidit tamen Helisaeus accipientem munera ser-
 uum suum, ubi ipse non erat: itane cum uenerit quod per-
 fectum est, nec iam corpus corruptibile adgrauabit animam,
 sed incorruptibile nihil impediet, illi sancti ad ea, quae uidenda
 15 sunt, oculis corporeis, quibus Helisaeus absens ad sernum
 suum uidendum non indiguit, indigebunt? Nam secundum
 interpretes septuaginta ista sunt ad Giezi uerba prophetae:
 Nonne cor meum iit tecum, quando conuersus est
 uir de curru suo in obuiam tibi et accepisti pecu-
 20 niam? et cetera; sicut autem ex Hebraeo interpretatus est
 presbyter Hieronymus: Nonne cor meum, inquit, in prae-
 senti erat, quando reuersus est homo de curru
 suo in occursum tui? Corde suo ergo se dixit hoc uidisse
 propheta, adinto quidem mirabiliter nullo dubitante diuinitus.
 25 Sed quanto amplius tunc omnes munere isto abundabunt, cum
 Deus erit omnia in omnibus! Habebunt tamen etiam illi oculi
 corporei officium suum et in loco suo erunt, uteturque illis
 spiritus per spiritale corpus. Neque enim et ille propheta,

2 ib. 11 sq. 18 Reg. IIII, 5, 26 26 1. Cor. 15, 28

3 sqq. paruulus *g* 7 faciem *p* *Domb.* 9 uita labili *omisso* ubi, *p*
 10 illi uitae est *p* 17 LXX interpretes *gp* 18 cor meum] *hic desinit*
cod. g iit tecum *av Domb.*; iuit tecum *b*; fuit tecum, *in marg.* iit, *e*;
 in praesenti erat *p* conuersus *usque ad* quando *l. 22 om. e* 19 curru
 suo *bpv*; suo *om. a p a Domb.* 21 in praesentia *p* 23 tibi *p* ergo
mss.; *om. v* 26 etiam *om. c* 27 corpore *b* 28 per *om. b*

quia non eis indiguit ut uideret absentem, non eis usus est ad uidenda praesentia; quae tamen spiritu uidere posset, etiamsi illos clauderet, sicut uidit absentia, ubi cum eis ipse non erat. Absit ergo, ut dicamus illos sanctos in illa uita Deum clausis oculis non uisuros, quem spiritu semper uide- 5 bunt.

Sed ntrum uidebunt et per oculos corporis cum eos apertos habebunt, inde quaestio est. Si enim tantum poterunt in corpore spiritali. eo modo utique etiam ipsi oculi spiritalis, quantum possunt isti quales nunc habemus: procul dubio per 10 eos Deus uideri non poterit. Longe itaque alterius erunt potentiae, si per eos uidebitur incorporea illa natura, quae non continetur loco, sed ubique tota est. Non enim quia dicimus Deum et in caelo esse et in terra (ipse quippe ait per prophetam: Caelum et terram ego inpleo), aliam partem 15 dicturi sumus eum in caelo habere et in terra aliam; sed totus in caelo est, totus in terra, non alternis temporibus. sed utrumque simul, quod nulla natura corporalis potest. Vis itaque praepollentior oculorum erit illorum, non ut acrius uideant, quam quidam perhibentur uidere serpentes uel aquilae (quanta- 20 libet enim acrimonia cernendi eadem quoque animalia nihil aliud possunt uidere quam corpora), sed ut uideant et incorporalia. Et fortasse ista uirtus magna cernendi data fuerit ad horam etiam in isto mortali corpore oculis sancti uiri Iob, quando ait ad Deum: In obauditu auris audiebam te 25 prius, nunc autem oculus meus uidet te; propterea despexi memet ipsum et distabui et existimaui me terram et cinerem; quamuis nihil hic prohibeat oculum

15 Hierem. 23, 24 25 Iob. 42, 5 sq.

2 spiritus b 3 illo b uideñ b 7 uidebant b¹ eis b 8 quaestio est ex quaestionem corr. b 9 ipsi oculi etiam Domb. 10 habebunt b 12 incorpora b 14 per om. b¹p¹ 18 corp. natura b 20 quidem b 21 crñti b animalia quoque p 23 magna om. p credenti b 24 scī, m. 2 in su corr., b uiriob e 26 oculis mñ b 27 et distabui in spatio uacuo om. b 28 hic nihil v hic om. b prohibebat b et oculum b

cordis intellegi, de quibus oculis ait apostolus: Inluminatos oculos habere cordis uestri. Ipsis autem uideri Deum, cum uidebitur, Christianus ambigit nemo, qui fideliter accipit. quod ait Deus ille magister: Beati mundi corde,
 5 quoniam ipsi Deum uidebunt. Sed utrum etiam corporalibus ibi oculis uideatur, hoc in ista quaestione uersamus.

Illud enim quod scriptum est: Et uidebit omnis caro salutare Dei, sine ullius nodo difficultatis sic intellegi potest, ac si dictum fuerit: 'Et uidebit omnis homo Christum
 10 Dei', qui utique in corpore uisus est et in corpore uidebitur, quando uiuos et mortuos iudicabit. Quod autem ipse sit salutare Dei, multa sunt et alia testimonia scripturarum; sed euidenti-
 15 uis uenerandi illius senis Symeonis uerba declarant, qui, cum infantem Christum accepisset in manus suas: Nunc, inquit, dimittis, Domine, seruum tuum secundum uerbum tuum in pace, quoniam uiderunt oculi mei salutare tuum. Illud etiam, quod ait supra memoratus Iob, sicut in exemplaribus, quae ex Hebraeo sunt, inuenitur: Et in carne mea uidebo Deum, resurrectionem quidem carnis
 20 sine dubio prophetauit, non tamen dixit: 'Per carnem meam.' Quod quidem si dixisset, posset Deus Christus intellegi, qui per carnem in carne uidebitur; nunc uero potest et sic accipi: In carne mea uidebo Deum, ac si dixisset: 'In carne mea ero, cum uidebo Deum.' Et illud, quod ait apostolus:
 25 Facie ad faciem, non cogit ut Deum per hanc faciem corporalem, ubi sunt oculi corporales, nos uisuros esse credamus, quem spiritu sine intermissione uidebimus. Nisi enim

1 Eph. 1, 18 4 Mt. 5, 8 7 Lc. 3, 6 14 Lc. 2, 29 18 Iob. 19, 26 25 1. Cor. 13, 12

4 quo *b*¹ mundi corde *p v*; mundicordes *a e*; mundo cordes *p a*; mundo corde *b a Domb.* 6 oculis ibi *v* 8 illius *e* modo *a b*
 9 iesum dei *p* 13 uene hoc non de illius, non *m. 2 in nob corr., b*
 senis simi nisi uerba *b* 15 seruum tuum, Domine *v* secund. uerb. tuum *om. b*
 16 quia *p* 18 inuenitur... uidebo *om. b; in loco horum uerborum exstat* in uerbo 22 intellegitur uidebitur *p* 25 faciem *p Domb.* cogit ut] cogitat *e*

esset etiam interioris hominis facies, non diceret idem apostolus: Nos autem reuelata facie gloriam Domini speculantes in eandem imaginem transformamur, de gloria in gloriam, tamquam a Domini spiritu; nec aliter intellegimus et quod in psalmo canitur: Accedite ad eum et inluminamini, et facies uestrae non erubescant. Fide quippe acceditur ad Deum, quam cordis constat esse, non corporis. Sed quia spiritale corpus nescimus quantos habebit accessus (de re quippe inexperta loquimur), ubi aliqua, quae aliter intellegi nequeat, diuinarum scripturarum non occurrit et succurrit auctoritas, necesse est ut contingat in nobis quod legitur in libro Sapientiae: Cogitationes mortalium timidae et incertae prouidentiae nostrae.

Ratiocinatio quippe illa philosophorum, qua disputant ita mentis adspectu intellegibilia uideri et sensu corporis sensibilia, id est corporalia, ut nec intellegibilia per corpus nec corporalia per se ipsam mens ualeat intueri, si posset nobis esse certissima, profecto certum esset per oculos corporis etiam spiritualis nullo modo posse uideri Deum. Sed istam ratiocinationem et uera ratio et prophetica inridet auctoritas. Quis enim ita sit auersus a uero, ut dicere audeat Deum corporalia ista nescire? Numquid ergo corpus habet, per cuius oculos ea possit addiscere? Deinde quod de propheta Helisaeo paulo ante diximus, nonne satis indicat etiam spiritu, non per corpus, corporalia posse cerni? Quando enim seruus ille munera accepit, utique corporaliter gestum est; quod tamen propheta

2 2. Cor. 3, 18 5 Ps. 33, 6 12 Sap. 9, 14

1 id. e. b 5 et quod a b e; et om. v Domb. 7 erubescant b; confundentur, in marg. at erubescant p 8 esse constat b 9 habet b
10 alia a nequeat] neque atque b 11 attingat, m. 2 in qd tangat corr., b 15 qui e 17 corporalia per corpus ut nec intelleg. per corpus a 19 profecto si certum p 20 possit p deus p 21 prophetiae, ae m. 2 ex a corr., b quid b 24 per prophetam heliseu a
25 per om. e 26 quando ergo b

non per corpus, sed per spiritum uidet. Sicut ergo constat corpora uideri spiritu, quid si tanta erit potentia spiritalis corporis, ut corpore uideatur et spiritus? Spiritus enim est Deus. Deinde uitam quidem suam, qua nunc uiuit in corpore et haec terrena membra uegetat facitque uiuentia, interiore sensu quisque, non per corporeos oculos nouit: aliorum uero uitas, cum sint inuisibiles, per corpus uidet. Nam unde uiuentia discernimus a non uiuentibus corpora, nisi corpora simul uitasque uideamus, quas nisi per corpus uidere non possumus? Vitas autem sine corporibus corporeis oculis non uidemus.

Quam ob rem fieri potest ualdeque credibile est sic nos esse uisuros mundana corpora tunc caeli noui et terrae nouae, ut Deum ubique praesentem et uniuersa etiam corporalia gubernantem per corpora quae gestabimus et quae conspiciemus, quaque uersum oculos duxerimus, clarissima perspicuitate uideamus, non sicut nunc inuisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur per speculum in aenigmate et ex parte, ubi plus in nobis ualet fides, qua credimus, quam rerum corporalium species, quam per oculos cernimus corporales. Sed sicut homines, inter quos uiuentes motusque uitales exserentes uiuimus, mox ut adspicimus, non credimus uiuere, sed uidemus, cum eorum uitam sine corporibus uidere nequeamus, quam tamen in eis per corpora remota omni ambiguitate conspiciamus: ita quaecumque spiritalia illa lumina corporum nostrorum circumferemus, incorporeum Deum omnia regentem etiam per corpora contuebimur. Aut ergo sic per illos oculos uidebitur Deus, ut aliquid habeant in tanta excel-

16 Rom. 1, 20 17 1. Cor. 13, 12

1 sed spiritum *a*; sed spiritu *b* 3 et spiritu *e* 4 deus est *e* ^u ita quidem suauit *m. rec. corr. b* 6 ocul. corpor. *p* 12 esse *om. p* *Domb.* humana *a* tunc corpora celi *p* noue, τδν *b* 14 gestauimus *b* 15 quaque *p*; qua ^{qua} *b* 17 et *om. a b e* 20 motusque] in ea quod *b* 22 uidebimus *b* 23 nequa eamus *b* 26 per illos oculos sic *v* 27 habeant aliquid *p*

lencia menti simile, quo et incorporea natura cernatur, quod
 ullis exemplis siue scripturarum testimoniis diuinarum uel
 difficile est uel impossibile ostendere; aut, quod est ad intelle-
 gendum facilius, ita Deus nobis erit notus adque conspicuus,
 ut uideatur spiritu a singulis nobis in singulis nobis, uideatur ⁵
 ab altero in altero, uideatur in se ipso, uideatur in caelo
 nouo et terra noua. adque in omni, quae tunc fuerit, creatura,
 uideatur et per corpora in omni corpore, quocumque fuerint
 spiritalis corporis oculi acie perueniente directi. Patebunt
 etiam cogitationes nostrae inuicem nobis. Tunc enim imple- ¹⁰
 bitur, quod apostolus, cum dixisset: Nolite ante tempus
 iudicare quidquam, mox addidit: Donec ueniat Domi-
 nus, et inluminabit abscondita tenebrarum et ma-
 nifestabit cogitationes cordis, et tunc laus erit
 unicuique a Deo. ¹⁵

CAPUT XXX.

De aeterna felicitate ciuitatis Dei sabbatoque
 perpetuo.

Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum
 latebit bonum, uocabitur Dei laudibus, qui erit omnia in ²⁰
 omnibus! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia ces-
 sabitur neque ulla indigentia laborabitur, nescio. Admoneor
 etiam sancto cantico, ubi lego uel audio: Beati, qui habi-
 tant in domo tua, in saecula saeculorum lauda-
 bunt te. Omnia membra et uiscera incorruptibilis corporis, ²⁵
 quae nunc uidemus per usus necessitatis uarios distributa,
 quoniam tunc non erit ipsa necessitas, sed plena certa, secura

11 1. Cor. 4, 5 20 ib. 15, 28 23 Ps. 83, 5

1 mentif, f m. 2, b 2 illis b 3 uel impossibile est v 4 nobis
 deus ita p 5 in singulis nobis om. b ut uideatur a 6 in alte-
 rum b 7 terra a e p p a Domb.; in terra b v 11 quod ait apostolus,
 omisso cum dixisset p 12 quicquam iudicare a b e mox om. a
 ueniet b² 13 inluminabit p p Domb.; inluminet a b e. a v 20 uoca-
 bitur b 21 causabitur b 24 tua mss.; tua, Domine, v 26 uario e

sempiterna felicitas, proficient in laudibus Dei. Omnes quippe illi, de quibus iam sum locutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis numeri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus, quae ibi
 5 magnae adque mirabiles uidebuntur, rationales mentes in tanti artificis laudem rationabilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui motus illic talium corporum sint futuri, temere definire non audeo, quod excogitare non ualeo; tamen et motus et status, sicut ipsa species, decens erit, ubi quicum-
 10 que erit, quod non decebit non erit. Certe ubi uolet spiritus, ibi erit protinus corpus; nec uolet aliquid spiritus, quod nec spiritum possit decere nec corpus. Vera ibi gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam nec adulatione laudabitur; uerus honor, qui nulli negabitur digno, nulli deferetur indigno; sed
 15 nec ad eum ambiet ullus indignus, ubi nullus permittetur esse nisi dignus; uera pax, ubi nihil aduersi nec a se ipso nec ab aliquo quisque patietur. Praemium uirtutis erit ipse, qui uirtutem dedit eique se ipsum, quo melius et maius nihil possit esse, promisit. Quid est enim aliud quod per
 20 prophetam dixit: Ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs, nisi: 'Ego ero unde satientur, ego ero quaecumque

20 Leuit. 26, 12

1 in om. a b e iam om. a 2 qui nunc b e p; que nunc a ρ²; quae tunc ρ¹ α armoniae a b e p 3 et extrinsecus om. b et] sed a 4 disposita b 5 rationabiles b in tanta artif. laude b 6 delectationes e; delectatione p succedent a b p 7 motus b 8 cogitare a 9 species] pulchritudo ρ ('nescio an sit utrumque glossema et ipsa ad corpora sit referendum' Domb.) ubi quicumque erit scripsi; quicumque erit ubi mss. v 11 protinus erit v quod non ρ 12 possit a b² e p v; posset b¹ Domb. corpus. Vera] corporea b ubilantis b 13 adulatione ρ 15 ambiet ad eum a ambiget b¹ ubi nullus] hic desinit cod. p permittitur ρ 17 aliquo quisque a e ρ α; aliquo quisquam b; alio quisquam v Parte^{prae} mium, prae m. 2, b 18 maius] malus b¹; melius b² 19 posset a e possit esse] posse b est erasum b quod, m. 2 superscripto quam, b 21 quicumque b

ab hominibus honeste desiderantur, et uita et salus et uictus et copia et gloria et honor et pax et omnia bona? Sic enim et illud recte intellegitur, quod ait apostolus: Ut sit Deus omnia in omnibus. Ipse finis erit desideriorum nostrorum, qui sine fine uidebitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione 5 laudabitur. Hoc munus, hic adfectus, hic actus profecto erit omnibus, sicut ipsa uita aeterna, communis.

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum adque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere? Quod tamen futuri sint, non est ambi- 10 gendum. Adque id etiam beata illa ciuitas magnum in se bonum uidebit, quod nulli superiori ullus inferior inuidebit, sicut nunc non inident archangelis angeli ceteri; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit, quamuis sit pacatissimo concordiae uinculo ei qui accepit obstrictus, quam 15 nec in corpore uult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius carnis pacata compago. Sic itaque habebit donum alius alio minus, ut hoc quoque donum habeat, ne uelit amplius.

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata 20 eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabile liberatum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primum creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare; hoc autem nouissimum 25 eo potentius erit, quo peccare non poterit; uerum hoc quoque

3 1. Cor. 15, 28

1 uirtus *b* 2 si enim *b* 4 fine/, s *eras. b* erit *usque ad* fine
om. b 8 certum *e* sunt *a* 11 ciuit. illa *v* 12 nullus *b* 13 tam-
 quam *b* 14 nollet *e*; nolit *b* quod *om. b*¹ quamuis accepit
om. e sit *om. b* pacatissimo *a b v*; pacatissime *p*; pacatissimae
Domb. 15 ei] et *b* quam] qui *e* 16 est digitus] edigitus *b*
 17 carnis *a b e a v*; corporis *p Domb.* 18 alius *m. 2 ex dius corr. b*
 19 nec *p*¹ 21 a *ex et corr. b*; *om. a* 22 indeclinabile *b e* 23 pri-
 mum *a b e v*; primo *p Domb.*

Dei munere, non suae possibilitate naturae. Aliud est enim esse Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccare non potest; particeps uero Dei ab illo accipit, ut peccare non possit. Seruandi autem gradus erant diuini muneris, ut primum daretur liberum arbitrium, quo non peccare homo posset, nouissimum, quo peccare non potest, adque illud ad comparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium pertineret. Sed quia peccauit ista natura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur, ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima immortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, nouissima erit non posse mori: ita primum liberum arbitrium posse non peccare, nouissimum non posse peccare. Sic enim erit inamissibilis uoluntas pietatis et aequitatis, quo modo felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, uoluntatem uero felicitatis nec perdita felicitate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quoniam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est?

Erit ergo illius ciuitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis uoluntas libera, ab omni malo liberata et inpleta omni bono, fruens indeficienter aeternorum iucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum; nec ideo tamen suae liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata: quantum ergo adinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum; quantum autem ad experientis sensum, prorsus inmemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte sciuntur, omnes fere corporis morbos nouit;

1 sua *b* 3 accipit *b e v*; accepit *a ρ α¹ Domb.* 4 erant *om. e*
 5 non *om. a* homo... peccare *om. e* 6 *Ατq*; alt liber. *Ατq*; illud
 (*sic*) *e* 10 immortalitatis *b* 13 in nouissimum *b*; nouissimum autem *a*
 inanis uisibilis uoluptas *b* 15 nec pietate felicitatem *b*; nec felicit.
 nec pietet. *a* uoluptatem *b* 19 et illius *b* 20 in singulis *om. a*
 uoluptas *b* 21 iocund. *a b²* 22 tamen ideo *v* 23 non sit ingrata
b e ρ λ; non *om. a*; non sit grata *a v* 25 experimentum *a¹ a*; experi-
 menti *a²* 26 sensuum *a* Nam *erasum b* et perit] expertis-
 simus *b*

sicut autem corpore sentiuntur, plurimos nescit, quos ipse non passus est. Ut ergo scientiae malorum duae sunt, una, qua potentiam mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inhaerent (aliter quippe sciuntur uitia omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam uitam): ita et obliuiones malorum duae sunt. Aliter ea namque obliuiscitur eruditus et doctus, aliter expertus et passus; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria careat. Secundum hanc obliuionem, quam posteriore loco posui, non erunt memores sancti praeteritorum malorum; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non solum sua praeterita, sed etiam damnatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nescituri sunt, quo modo, sicut ait psalmus, misericordias Domini in aeternum cantabunt? Quo cantico in gloriam gratiae Christi, cuius sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi iucundius ciuitati. Ibi perficietur: Vacate et uidete quoniam ego sum Deus; quod erit uere maximum sabbatum non habens uesperam, quod commendauit Dominus in primis operibus mundi, ubi legitur: Et requieuit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et benedixit Deus diem septimum et sanctificauit eum, quia in eo requieuit ab omnibus operibus suis, quae inchoauit Deus facere. Dies enim septimus etiam nos ipsi erimus, quando eius fuerimus benedictione et sanctificatione pleni adque refecti. Ibi uacantes uidebimus quoniam ipse est Deus; quod nobis

15 Ps. 88, 2 18 Ps. 45, 11 21 Gen. 2, 2 sq.

1 corpore *post* sentiuntur *in marg.* a 2 passus non a 3 potentia a
 mentis om. b experiendis b 4 omnia uitia v 6 ea om. b 7 peritia a
 10 ut peritis difcuntur, f *in ras.*, b 12 praeteritate sed b 13 sempiternum b
 si *erasum* b si ipsi se α 14 miseros fuisse a b
 15 cantebunt e 16 gratiā b 17 ciuitati iocundius a 18 sum deus
 m. 2 *in marg.* b 19 maxim. uere a uesperū b 21 septima b
 22 facit e 26 refecti a b γ α v; perfecti e 27 usque ad 669, 2 uacantes uide ^{bimus} audientes a sed ictum eritis b 27 nobis nos e

ipsi esse uoluimus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore: Eritis sicut di et recedentes a uero Deo, quo faciente di essemus eius participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira eius defecimus? A
 5 quo refecti et gratia maiore perfecti uacabimus in aeternum, uidentes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse quam nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum adipiscendum inputantur; quia si nobis ea tri-
 10 buerimus, seruilia erunt, cum de sabbato dicatur: Omne opus seruile non facietis; propter quod et per Ezechielem prophetam dicitur: Et sabbata mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut scirent quia ego Dominus qui sanctifico eos. Hoc perfecte tunc sciemus,
 15 quando perfecte uacabimus, et perfecte uidebimus quia ipse est Deus.

Ipse etiam numerus aetatum, ueluti dierum, si secundum eos articulos temporis computetur, qui scripturis uidentur expressi, iste sabbatismus euidentius apparebit, quoniam septi-
 20 mus inuenitur, ut prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluuium, secunda inde usque ad Abraham, non aequalitate temporum, sed numero generationum; denas quippe habere reperiuntur. Hinc iam, sicut Matthaeus euangelista determinat, tres aetates usque ad Christi subsequuntur
 25 aduentum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur: ab Abraham usque ad Dauid una, altera inde

2 Ib. 3, 5 3 Ps. 89, 9 7 1. Cor. 15, 28 10 Deut. 5, 14
 12 Ezech. 20, 12 23 Mt. 1, 2 sq.

2 recientes *b* deo uero *a* 3 partici^{pes} *b* 4 A quo uacabimus *om. e* 6 et ipse *b* 7 bona opera *v* 8 quam *a b e a v*; non *p Domb.* 9 ea] et *b* 10 cum de] ude (*sic*) *e* dicitur *e* 11 seruile non *codd.*; seruile in eo non *v* ezech. *b p v*; hiezech. *e a*; iezech. *a*
 12 prophetam *om. b* 13 et inter te *b* 14 perfecto *b* 15 in *cod. e uerba* et perfecte usque ad Christi *p. 670, 2 manu scl. XIII. in membranula adglutinata suppleta sunt* 17 uelutiq; *q; m. 2 insertum, b*
 18 eos *om. b* in scripturis *b v* 19 sabbatissimus *b* 20 dies primus *v* ab *om. b¹* 23 hic *b* 26 ab] ut *b* usque *omisso* ad *b*

usque ad transmigrationem in Babyloniam, tertia inde usque ad Christi carnalem natiuitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda propter id quod dictum est: Non est uestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate. Post hanc tamquam in die septimo requiescet Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus singulis nunc diligenter longum est disputare; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cuius finis non erit uespera, sed dominicus dies uelut octauus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, uerum etiam corporis requiem praefigurans. Ibi uacabimus et uidebimus, uidebimus et amabimus, amabimus et laudabimus. Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi peruenire ad regnum, cuius nullus est finis?

Videor mihi debitum ingentis huius operis adiuuante Domino reddidisse. Quibus parum uel quibus nimium est, mihi ignoscant; quibus autem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen.

4 Act. 1, 7

4 nosse *a* 6 septimum diem *v* 7 septimum] sempiternum *omisso*
 diem *b* deus *a* 8 porro, *in marg.* autē, *e* 10 dominicus] de
 omnibus *b* dies uelut VIII. ^{ur} dies eternus *b* 13 ubi *a e* alterum
 amabimus *om. a b* 14 uerbis Ecce quod *finitur col. 2 f. 289, v in b;*
reliqua uerba erit in fine sqq. *m. 2 in margine inferiore scripta sunt*
 15 quis et *b* 16 nullus] non *α* 17 huius ingentis *a* 19 gratias
 necum *b* 20 cūgratulantes *b* amen *a α v;* amen. amen *ρ Domb.;*
om. b e *Subscriptiones:* EXPLICIT. DEO GRATIAS. *e* EXPLICIT
 LIBER VIGESIMVS SECVNDVS (XXII. *ρ*) SCĪ AVGVSTINI DE CI-
 VITATE DEI *a ρ* EXPLICIT LIBER ·XXII· AVGVSTINI DE CIVI-
 TATE DEI CONTRA PAGANOS. AMEN. *b* EXPLICIT CONTRA
 PAGANOS LIBER VICESIMVS SECVNDVS AVRELI AVGVSTINI ĒPI
 YPPONIREGIENSIS CIVITATIS DEI *α*

INDEX LOCORVM

SACRAE SCRIPTVRAE.

Gen. 1, 1 . . . I 514, 22. 515, 4.	Gen. 3, 23 II 425, 13.
523, 3. 560, 20. 561, 1.	4, 1 II 89, 25. 96, 3.
564, 4, 24. 592, 1.	4, 6 sq. . . II 68, 5. 69, 22. 70,
1, 1 sq. I 372, 17.	5. 71, 4.
1, 2 I 561, 8.	4, 17 II 73, 19.
1, 3 . F 542, 3. 560, 15. 562, 19.	4, 18 sqq. II 96, 25.
1, 3 sqq. . . . I 540, 8. 542, 7.	4, 23 II 106, 18.
1, 4 . . I 540, 3. 545, 6. 562, 21	4, 25 . II 73, 28. 90, 7. 98, 15.
1, 4 sq. I 538, 26.	4, 26 II 97, 25. 106, 16.
1, 14 I 592, 18.	5, 1 sq. II 106, 6.
1, 14 sq. I 539, 6.	5, 2 II 96, 10.
1, 24 . . . I 657, 15. II 138, 20.	5, 3 sqq. . . II 77, 5. 82, 10.
1, 26 sq. . . . II 136, 5. 399, 32.	5, 4 sqq. . . II 72, 25. 91, 9.
1, 27 sq. II 46, 4.	5, 18 II 85, 8.
1, 28 . II 26, 8. 44, 25. 45, 13, 16.	5, 31 II 74, 18.
642, 8.	6, 1 sqq. II 111, 17.
1, 31 I 545, 7.	6, 2 II 108, 12.
2, 2 sq. II 668, 21.	6, 3 II 114, 27. 482, 19.
2, 6 I 653, 23.	6, 4 I 114, 3.
2, 7 . I 650, 6. 652, 17. 653, 7,	6, 5 sqq. II 115, 16.
20. 654, 11. 655, 24.	6, 6 II 27, 3.
2, 17 I 633, 7. 648, 19. II 175, 12.	6, 9 II 116, 17. 150, 25.
2, 21 sq. II 625, 20, 27.	6, 16 II 117, 28.
2, 25 II 39, 3.	7, 6 II 78, 21.
3, 5 II 33, 4. 669, 2.	7, 10 sq. II 86, 24.
3, 6 II 39, 10.	7, 11 II 115, 6.
3, 7 II 39, 19.	7, 22 I 657, 18.
3, 9 I 633, 15. 649, 10.	8, 4 sq. II 87, 8.
3, 12 II 30, 2.	8, 20 II 95, 14.
3, 12 sq. II 34, 6.	9, 21 II 126, 12.
3, 16 II 71, 15.	9, 25 sqq. . II 123, 19. 400, 9.
3, 19 . . . I 633, 20, 30. 649, 11.	10, 1 II 131, 14.
II 477, 3.	10, 5 II 131, 16, 20.

Gen. 10, 8 sqq.	II 128, 13.	Gen. 17, 14	II 174, 28.
10, 9	II 134, 7.	17, 16	II 176, 27.
10, 13	II 131, 25.	17, 17	174, 8. 184, 22.
10, 20	II 132, 2.	18, 1 sqq.	I 647, 3. II 178, 21.
10, 21	II 130, 6.	18, 13	II 181, 12.
10, 25 II 131, 5. 143, 14. 147, 11.		18, 18	II 180, 2.
10, 31	II 131, 12. 155, 5.	19, 2 sqq.	II 179, 3.
11, 1	II 155, 7.	19, 11	II 631, 3.
11, 1 sqq.	II 132, 19.	19, 24 sq.	II 180, 12.
11, 5	II 135, 4.	20, 7	II 204, 24. 327, 19.
11, 6	II 135, 17. 137, 8.	20, 12	II 180, 27.
11, 7	II 135, 19.	21, 6	II 181, 16.
11, 10 sqq.	II 143, 22. 144, 26.	21, 10	II 61, 19. 230, 19.
11, 27 sqq.	II 151, 1.	21, 12 sq.	II 182, 13. 186, 21.
11, 28	II 150, 8.		198, 21.
11, 31	II 151, 18.	22, 1 sqq.	I 39, 22.
11, 32 II 153, 12. 155, 12. 168, 24.		22, 2	II 35, 12.
12, 1 sqq.	II 154, 5. 155, 15.	22, 10 sqq.	II 183, 17.
	156, 28. 157, 15.	22, 18	I 506, 6. II 411, 4.
	158, 6. 205, 28.		490, 14. 585, 22.
12, 3	II 206, 5.	23, 1	II 184, 20.
12, 4	II 154, 10. 155, 17.	24, 2 sq.	II 185, 9.
12, 7	II 160, 8.	24, 10	II 151, 25.
12, 7 sqq.	II 160, 21.	25, 1	II 186, 12.
12, 20	II 161, 1.	25, 5 sq.	II 186, 12.
13, 8 sq.	II 161, 16.	25, 7	II 88, 4. 186, 28.
13, 10	II 533, 17.	25, 23	II 187, 13. 200, 9.
13, 14 sqq.	II 162, 2.	25, 27	II 190, 16.
13, 18	II 163, 25.	25, 29 sqq.	II 190, 4.
14, 14 sqq.	II 163, 27.	26, 1 sqq.	II 188, 12.
14, 18	II 164, 2. 252, 12.	26, 24	II 189, 7.
15, 1 sqq.	II 164, 20.	27, 27 sqq.	II 190, 23.
15, 4	II 171, 16.	27, 33	II 191, 23.
15, 6	II 165, 10.	28, 1 sqq.	II 192, 11.
15, 7 sqq.	II 165, 21.	28, 10 sqq.	II 193, 5.
15, 17	II 169, 20.	30, 37	I 611, 8.
15, 18	II 206, 22.	30, 37 sqq.	II 274, 5.
16, 3	II 186, 4.	32, 25	II 195, 18.
16, 6	II 171, 5.	35, 28	II 88, 5.
17, 1—21	II 171, 19.	46, 27	II 9, 7. 196, 7.
17, 5 sqq.	II 145, 1. 176, 25.	47, 9	II 273, 3.
	490, 13.	47, 28	II 88, 6.
17, 8	II 174, 11.	48, 19	II 200, 16.

Gen. 49, 8 sqq.	II 198, 12.	1. Reg. 15, 23 sqq.	II 229, 2.
49, 10	II 274, 21. 343, 11.	24, 6 sq.	II 227, 15.
50, 22	II 197, 5.	24, 7	II 238, 18.
Exod. 3, 14	I 373, 12. 568, 27.	2. Reg. 2, 1 sqq.	II 294, 6.
8, 1 sqq.	II 614, 4.	2, 11	II 504, 2.
10, 4	II 133, 26.	7, 8 sqq.	II 232, 26.
12, 37	II 74, 25.	7, 10 sq.	II 244, 6, 19.
13, 21	I 476, 16.	7, 11	II 243, 26.
17, 6	I 645, 18.	7, 14 sq.	II 236, 26.
20, 12 sqq.	II 334, 18.	7, 19	II 243, 14.
20, 13	I 37, 24.	7, 27	II 243, 28.
20, 16	I 37, 26.	7, 29	II 243, 15.
21, 24	II 539, 17.	12, 1	II 208, 2.
22, 20	I 451, 12. 457, 17.	15, 24	II 221, 26.
	II 410, 22. 412, 22.	3. Reg. 1, 2	II 257, 26.
	413, 10. 417, 4.	11, 4	II 29, 9.
26, 7	II 104, 25.	11, 12	II 230, 20.
31, 18	II 20, 27.	12, 24	II 263, 7.
32, 3 sqq.	II 29, 6.	13, 1 sqq.	II 246, 20.
33, 13	I 469, 21.	19, 10	II 264, 2.
40, 34 sq.	I 476, 17.	19, 18	II 264, 2.
Leuit. 16, 6	II 498, 16. 577, 17.	4. Reg. 2, 8	II 532, 11.
26, 12	II 665, 20.	2, 14	II 532, 11.
Num. 20, 11	I 645, 18.	5, 26	II 658, 17. 659, 18.
Deut. 5, 14	II 669, 10.	18, 4	I 459, 22.
34, 7	II 88, 8.	1 Par. 29, 29	II 328, 24.
34, 10	II 204, 24.	2 Par. 9, 29	II 328, 24.
Ios. 1, 1 sqq.	II 202, 9.	30, 9	I 447, 7.
3, 16 sq.	I 476, 22.	Iob 1, 1 sqq.	II 346, 16.
4, 18	II 532, 10.	1, 21	I 19, 8.
6, 20	I 476, 25.	7, 1	II 386, 15. 492, 19.
10, 13	II 531, 26.		544, 4.
24, 2	II 150, 17.	14, 4	II 498, 26.
Iudic. 5	II 286, 14.	15, 13	II 134, 13.
11, 30	I 40, 1.	19, 26	II 661, 18.
13, 16	I 480, 3.	34, 30	I 253, 14.
16, 30	I 40, 3.	38, 7	I 524, 11.
1. Reg. 2, 1—10	II 210, 21.	40, 14	I 534, 20. 536, 13.
2, 27—36	II 220, 13.	42, 5 sq.	II 660, 25.
2, 30	II 226, 14.	Ps. (cf. II 245, 24. 246, 8)	
6, 11 sqq.	I 477, 7.	3, 4	II 57, 4.
7, 9 sqq.	II 232, 3.	3, 6	II 253, 15.
13, 13 sq.	II 227, 20.	4, 2	II 145, 23.

Ps. 4, 8	II 14, 7.	Ps. 38, 3	II 467, 15.
6, 2	II 213, 30.	39, 3	II 322, 9.
6, 6	I 629, 6.	39, 3 sq.	II 317, 1.
6, 7	II 467, 12.	39, 5	I 268, 1. II 107, 9.
9, 19	II 23, 27.	39, 6	II 349, 16.
10, 5	II 13, 16.	39, 7	II 261, 1.
10, 23	I 128, 7.	40, 6 sqq.	II 254, 18. 510, 26.
11, 7	II 225, 5.	41, 4	I 51, 24. II 467, 11.
11, 8 sq.	I 589, 12. 590, 9.	41, 7	I 646, 12.
11, 9	I 597, 14.	44, 2 sqq.	II 247, 29.
12, 1	II 239, 21.	44, 10 sqq.	II 249, 7.
13, 1	I 222, 8. 22c, 8.	44, 17	II 251, 7.
13, 3	II 145, 23.	45, 5 sq.	I 253, 25. 511, 8.
15, 2	I 452, 7. II 418, 4.	45, 9	I 614, 14.
15, 9	I 643, 20.	45, 11	II 668, 18.
15, 9 sq.	II 255, 21.	47, 2 sq.	I 253, 25. 511, 2.
15, 10	II 215, 17.		II 250, 3.
15, 11	II 14, 8.	47, 9	I 511, 5.
16, 6	I 533, 20.	48, 12	II 107, 1.
16, 8	II 224, 2.	48, 13	I 394, 23. 618, 14.
16, 15	II 562, 28.		II 643, 18.
17, 2	II 57, 9.	49, 1	I 441, 10.
17, 44 sq.	II 250, 17. 507, 15.	49, 3 sqq.	II 493, 15.
17, 46	II 195, 24.	49, 12 sq.	I 453, 12.
18, 10	II 23, 14. 24, 1.	49, 14 sq.	I 453, 17.
18, 13	I 577, 23.	50, 5	II 105, 1.
21, 17 sqq.	II 252, 18.	50, 19 sq.	I 452, 21.
21, 27 sq.	II 253, 4.	51, 10	II 107, 6.
22, 5	II 199, 16.	52, 3 sqq.	II 146, 2.
24, 3	II 261, 29.	56, 6	II 313, 19.
24, 10	I 614, 25.	58, 10	I 573, 23. 646, 14.
24, 17	II 383, 9.	58, 11 sq.	II 345, 7.
25, 2	II 19, 24.	61, 12 sq.	I 225, 23.
25, 8	II 634, 29.	66, 2 sq.	I 506, 15.
30, 20	II 551, 21. 562, 2. 564, 1.	67, 21	II 256, 2.
31, 1	II 257, 23.	68, 10	II 457, 16.
31, 11	II 14, 6.	68, 21	II 22, 6.
33, 2	I 559, 24.	68, 22	II 256, 27.
33, 3	II 614, 29.	68, 23 sq.	II 256, 29. 344, 22.
33, 6	II 662, 5.	71, 8	II 234, 27. 359, 21.
33, 9	II 562, 23.	72, 11 sqq.	II 503, 3.
36, 31	II 584, 15.	72, 18	II 32, 18.
37, 10	II 467, 14.	72, 20 sqq.	I 483, 1. II 107, 3.

P. 72, 28 . . . I 451, 2. 456, 5.	P. 100, 1 II 437, 4.
478, 20. 487, 13. 581, 6.	101, 26 sqq. . II 490, 26. 491, 10.
73, 12 II 218, 16.	492, 25.
76, 10 II 550, 18. 636, 16.	101, 28 II 216, 22.
76, 10 sq. . . . II 560, 3, 10, 20.	103, 1 II 647, 29.
77, 7 II 112, 11.	103, 4 II 109, 23.
77, 47 I 38, 23.	103, 24 I 561, 3.
78, 2 sq. I 24, 7.	103, 26 . . . I 534, 22. 537, 2.
81, 6 I 441, 23. 442, 16.	104, 8 II 441, 29.
447, 19. II 113, 4.	104, 15 II 237, 2.
82, 17 II 33, 26.	109, 1 II 230, 6. 246, 3. 251, 19.
83, 3 I 488, 22.	109, 2 II 251, 25.
83, 5 II 664, 23.	109, 4 . . . II 164, 10. 252, 8.
83, 11 II 225, 11.	484, 6.
86, 3 . I 93, 14. 457, 11. 511, 1.	110, 2 II 55, 20.
86, 5 II 251, 1.	111, 1 II 628, 16.
88, 2 II 668, 15.	112, 7 II 216, 2.
88, 4 sq. II 236, 2.	114, 5 I 398, 22.
88, 20 sqq. II 236, 3.	115, 3 I 249, 14.
88, 31 sqq. II 237, 5.	115, 10 II 658, 9.
88, 33 sq. I 13, 2.	115, 15 I 24, 15. 623, 5.
88, 34 sqq. II 237, 22.	115, 16 II 315, 23.
88, 37 sq. II 237, 27.	117, 22 I 301, 20.
88, 39 II 238, 14.	118, 20 II 13, 28.
88, 40 sqq. II 238, 27.	118, 81 I 488, 23.
88, 47 sq. . . II 239, 19. 240, 5.	118, 119 II 175, 18.
88, 49 II 240, 19.	118, 164 I 559, 23.
88, 50 sqq. . . II 241, 8. 243, 3.	122, 2 II 443, 18.
89, 9 II 669, 3.	125, 6 II 561, 16.
89, 10 II 88, 9.	126, 1 II 244, 2.
93, 4 I 60, 2.	135, 2 I 441, 10.
93, 11 II 213, 21. 373, 26.	137, 3 II 45, 15.
587, 4. 615, 3.	138, 22 II 12, 3.
93, 15 I 3, 13.	143, 4 II 36, 4. 240, 11.
93, 19 . . II 352, 20. 353, 17, 23.	427, 8.
94, 3 I 441, 12.	143, 15 II 420, 28.
94, 5 I 564, 27.	145 sqq. II 246, 14.
94, 6 II 134, 11.	146, 5 I 599, 18.
95, 1 sqq. I 398, 11.	146, 12 sqq. II 389, 1.
399, 7.	148, 1 sqq. I 523, 24.
95, 4 sq. . . . I 52, 8. 441, 15.	148, 4 I 600, 23.
95, 5 II 417, 10.	148, 5 I 521, 24.
96, 7 I 562, 23.	148, 8 I 656, 12.

Ps. 148, 11 sq.	I 86, 17.	Esai. 19, 1	I 395, 10.
Prou. (cf. II 258, 5)		26, 11	II 457, 17.
1, 11 sqq.	II 259, 21.	26, 19	II 479, 7. 585, 24.
3, 18	II 499, 25.	28, 16	I 301, 20.
6, 26	I 65, 20.	29, 14	I 495, 11.
8, 15	I 253, 9.	38, 8	II 532, 2.
9, 1	II 214, 18.	40, 26	I 599, 15.
9, 1 sqq.	II 260, 3.	42, 1 sqq.	II 509, 26.
9, 6	II 260, 18.	45, 8	II 466, 19.
10, 5	II 124, 23.	48, 12 sqq.	II 506, 3.
17, 6	II 441, 26.	48, 20	II 289, 17.
18, 12	II 33, 14.	52, 13 sqq.	II 307, 1.
24, 16	I 559, 20.	53, 1 sqq.	II 307, 8.
25, 20	II 535, 23.	53, 7	II 493, 28. 506, 19.
Eccle. (cf. II 258, 6. 428, 15)		54, 1 sqq.	II 308, 15.
1, 2 sq.	II 428, 17.	56, 5	II 486, 15.
1, 9 sq.	I 588, 8.	57, 16	I 656, 2.
2, 13 sq.	II 428, 24.	57, 21	II 15, 15. 16, 7.
3, 21	I 656, 10.	65, 17	II 481, 11. 585, 25.
7, 3 sqq.	II 261, 7.	65, 22	II 499, 16.
7, 30	II 27, 6.	66, 12 sqq.	II 479, 25.
8, 14	II 429, 3.	66, 15 sq.	II 482, 5.
8, 15	II 260, 21.	66, 18	II 483, 10.
10, 16 sq.	II 261, 12.	66, 22 sqq.	II 484, 15.
12, 13 sq.	II 429, 19.	66, 23	II 486, 15.
Cant. (cf. II 258, 6) 1, 2 .	II 124, 12.	66, 24	II 534, 2. 561, 11.
1, 4	II 262, 5.	Hierem. 1, 5	I 611, 5.
2, 4	II 109, 7.	9, 23 sq.	II 211, 13.
2, 5	II 483, 1.	16, 19	II 318, 13.
4, 13	I 646, 3.	16, 20	I 395, 5. 400, 2.
7, 6	II 262, 6.	17, 5	II 99, 7.
Esai. 1, 1	II 303, 24.	17, 9	II 318, 18.
2, 2 sq.	I 506, 21.	23, 5 sq.	II 318, 5.
2, 3	II 350, 14.	23, 24	I 610, 16. II 660, 15.
	360, 7.	25, 11	II 204, 14. 301, 28.
4, 4	II 496, 27.		303, 1.
5, 6	II 219, 7.	29, 7	II 421, 15.
5, 7	II 126, 4.	31, 31	II 318, 22.
7, 14	II 344, 4.	31, 31 sqq.	II 208, 8.
10, 22	II 224, 17. 319, 15.	Thren. 4, 20	II 317, 23.
	344, 19.	Hiezech. 20, 12	II 669, 12.
10, 23	II 225, 3.	23, 13 sq.	I 534, 12.
14, 12	I 534, 8.	33, 6	I 17, 24.

Hiezech. 34, 23 sq.	II 320, 13.	Sophon. 3, 8	II 318, 26.
37, 22 sqq.	II 320, 18.	3, 9 sqq.	II 319, 4.
Dan. 1, 6	I 27, 8.	Aggae. 2, 7 sq.	II 321, 6.
3, 25	II 470, 19.	2, 8	II 340, 27. 348, 15.
3, 57 sq.	I 523, 22.	2, 10	II 340, 24. 341, 12.
7, 13 sq.	II 319, 26.		348, 3.
7, 15 sqq.	II 487, 12.	Zach. 2, 8 sq.	II 306, 25.
7, 18	II 586, 9.	9, 9 sq.	II 321, 20.
7, 27	II 586, 11.	9, 11	II 322, 1.
9, 5 sqq.	II 400, 17.	12, 9 sq.	II 507, 24.
12, 1 sqq.	II 458, 6. 489, 18.	13, 2	I 395, 7.
	586, 3.	Mal. 1, 10 sq.	II 322, 12.
12, 13	II 490, 17.	2, 5 sqq.	II 322, 26.
Osee 1, 1	II 303, 17.	2, 7	II 110, 25.
1, 10	II 305, 1.	2, 17	II 502, 25. 505, 6.
1, 11	II 305, 7.	3, 1 sqq.	II 323, 3. 496, 2.
3, 4 sq.	II 305, 22.	3, 4	II 497, 7. 498, 9.
6, 2	II 306, 2.	3, 5	II 500, 18.
6, 6	I 454, 12. II 495, 7.	3, 13 sqq.	II 324, 8.
Ioel 2, 13	II 314, 24.	3, 14 sq.	II 502, 15. 504, 6.
2, 28 sq.	II 310, 6, 10.	3, 17 sq.	II 501, 11.
2, 32	II 99, 1.	4, 1 sqq.	II 324, 8. 501, 15.
Amos 1, 1	II 303, 19.	4, 4	II 502, 4.
4, 12 sq.	II 306, 6.	4, 5 sq.	II 503, 19.
9, 11 sq.	II 306, 9.	3. Esdr. 3, 4 sqq.	II 335, 20.
Abdias 17, 21	II 311, 7.	Tob. 2, 9	I 25, 24.
Ionas 2, 1	I 27, 11. II 310, 3.	11, 20	I 647, 3.
3, 4	II 328, 25. 550, 29.	12, 12	I 25, 24.
3, 7 sqq.	II 561, 14.	12, 19	I 641, 6.
Mich. 1, 1 sqq.	II 303, 26.	Iudith (cf. II 302, 29)	
4, 1 sqq.	II 309, 8.	5, 5 sqq.	II 152, 18.
5, 2	II 344, 2.	7, 20	I 447, 7.
5, 2 sqq.	II 309, 18.	Sap. (cf. II 258, 7)	
6, 6 sqq.	I 453, 20.	1, 9	II 500, 28.
Naum 1, 14 sq., 2, 1	II 311, 24.	2, 12 sqq.	II 258, 13.
Abac. 2, 2 sq.	II 312, 12.	4, 11	I 50, 18.
2, 4	I 3, 11. 187, 12.	6, 21	II 14, 2.
	II 373, 13. 399, 21. 405, 21.	7, 22	I 528, 5.
3, 1 sqq.	II 312, 22. 313, 1,	7, 24 sqq.	I 353, 18.
	8, 17, 20, 22.	7, 27	I 514, 25.
3, 15 sqq.	II 316, 1, 4, 13, 16, 25.	8, 1	I 610, 17. II 62, 14.
Sophon. 1, 1	II 317, 17.	9, 13 sqq.	I 591, 12.
2, 11	II 319, 1.	9, 14	II 662, 12.

Sap. 9, 15 I 634, 16. II 5, 2, 18.	Mt. 6, 1 I 241, 15.
375, 1. 403, 1. 422, 7.	6, 2 I 242, 20.
11, 21 I 558, 25. 599, 13.	6, 12 II 422, 2. 554, 27.
Eccli. (cf. II 258, 7) 2, 7 II 454, 22.	573, 26. 577, 1. 641, 18.
2, 13 I 447, 7.	6, 14 sq. II 555, 4. 577, 9.
3, 27 I 48, 3.	6, 19 sqq. I 20, 10.
7, 13 II 16, 18.	6, 28 sqq. I 471, 2.
7, 19 II 537, 8.	7, 12 II 15, 18. 16, 13.
10, 13 I 573, 22.	7, 18 II 31, 23.
11, 30 I 628, 23.	7, 20 II 125, 9.
14, 5 II 575, 7.	8, 22 I 249, 6. II 436, 7. 463, 14.
14, 18 II 175, 14.	8, 29 I 395, 19. 438, 17.
21, 1 II 575, 9.	II 425, 24.
24, 3 I 658, 17.	10, 22 II 19, 12. 219, 13.
27, 5 II 569, 26.	566, 25.
30, 12 II 636, 23.	10, 23 I 41, 20.
30, 24 I 455, 9. II 575, 3.	10, 27 II 315, 12.
33, 14 sq. I 538, 8.	10, 28 I 23, 19. 248, 15.
36, 1 sqq. II 259, 6.	616, 6. II 351, 4.
40, 1 II 544, 20.	10, 30 I 599, 16.
Bar. 3, 26 sqq. II 114, 18.	10, 32 I 623, 1.
3, 36 sqq. II 317, 26.	10, 33 I 241, 2.
Mt. 1, 2 sq. II 91, 27.	10, 34 II 482, 26.
1, 17 II 203, 4. 669, 23.	10, 36 II 381, 9.
1, 21 II 256, 7.	10, 37 II 572, 18.
1, 23 II 344, 4.	10, 41 II 579, 18.
3, 2 II 349, 19.	11, 13 II 265, 27.
3, 8 II 574, 17.	11, 22 II 431, 6.
3, 16 II 510, 10.	11, 24 II 431, 8.
4, 9 I 562, 25.	11, 29 I 183, 24.
4, 11 I 439, 17.	12, 27 II 432, 21.
4, 17 II 349, 19.	12, 29 II 446, 29. 448, 16.
4, 19 II 507, 20.	12, 32 II 543, 20. 559, 19.
5, 8 II 480, 28. 661, 4.	12, 41 sq. II 431, 11.
5, 16 I 241, 21.	13, 8 II 118, 13. 580, 24.
5, 19 sq. II 449, 13.	13, 37 sqq. II 431, 29.
5, 20 II 449, 5. 576, 4.	13, 39 sq. II 449, 7.
5, 22 II 576, 8.	13, 41 sqq. II 513, 4.
5, 23 sq. II 576, 18.	13, 43 II 630, 17.
5, 28 II 25, 29.	13, 47 II 349, 11.
5, 45 I 13, 10. 118, 19. 164, 26.	13, 52 II 430, 23. 449, 3.
243, 12. II 560, 17.	15, 24 II 507, 7.
	16, 16 I 395, 16.

Mt. 16, 25	I 623, 4.	Mt. 25, 46	I 532, 2. 601, 14.
17, 1 sq.	II 510, 22.		II 435, 7. 465, 1.
18, 7	II 386, 16.		513, 9. 557, 7. 559, 25.
18, 10	I 515, 2. 561, 20.	26, 10 sqq.	I 26, 2.
	II 657, 22.	26, 13	II 588, 16.
18, 15	II 66, 18.	26, 33	II 33, 25.
18, 18	II 451, 4.	26, 38	II 21, 19.
18, 23 sqq.	II 578, 12.	26, 39	II 126, 7.
18, 35	II 66, 28.	26, 63	II 493, 29.
19, 4 sqq.	II 46, 23.	26, 75	II 19, 26. 33, 25.
19, 27	II 216, 14.	27, 5	I 31, 17.
19, 28	II 216, 12. 432, 16.	28, 19	I 656, 17.
19, 29	II 441, 23.	28, 20	II 448, 28.
20, 22	II 126, 6.	28, 34	II 256, 27.
21, 1 sqq.	II 321, 27.	28, 35	II 252, 24.
21, 38	II 259, 28.	Mr. 1, 2	II 110, 23.
22, 14	II 340, 5. 348, 23.	1, 24	I 438, 17. 441, 19.
22, 29	II 626, 9.	3, 5	II 21, 15.
22, 30	I 532, 1. 561, 18.	3, 27	II 440, 23.
	II 626, 12.	9, 43 sqq.	II 535, 2.
22, 37 sqq.	I 450, 22.	9, 44	II 561, 11.
22, 39	I 38, 5. II 575, 2.	9, 45	II 571, 13.
22, 40	I 454, 20.	Lc. 1, 33	II 581, 28.
22, 43	II 246, 2.	1, 34	II 167, 8.
23, 3	II 449, 24.	1, 41 sqq.	I 395, 13.
23, 26	I 488, 27.	2, 14	II 16, 20.
24, 12 . II 19, 10. 386, 17. 448, 5.		2, 25 sqq.	I 395, 13.
24, 13	II 553, 16.	2, 29 sq.	II 212, 28. 661, 14.
24, 21	II 168, 14.	3, 6	II 661, 7.
24, 29	II 492, 16.	3, 12 sqq.	I 86, 18.
24, 35	II 491, 26.	5, 10	II 507, 21.
25, 21	II 486, 1.	6, 13	II 349, 21.
25, 30	II 485, 27.	6, 33	II 540, 19.
25, 31 sqq.	II 434, 17.	11, 20	II 202, 5.
25, 34	II 448, 25. 495, 16.	12, 4	I 23, 26.
	554, 23. 559, 21.	12, 7	II 629, 14.
	570, 18. 571, 8.	12, 9	I 241, 2.
25, 35	II 255, 10.	12, 49	II 482, 23.
25, 40	II 255, 11.	15, 18	I 555, 12.
25, 41	II 457, 7. 537, 15.	16, 9	II 578, 19. 579, 16.
	539, 1. 556. 2. 559, 23.	16, 19 sqq.	I 23, 10.
	570, 13. 571, 11.	16, 22	I 24, 23.
25, 45	II 575, 21.	16, 24	II 516, 4. 538, 12.

Lc. 19, 10	II 228, 14.	Io. 7, 39	II 507, 12.
20, 34	II 47, 19. 100, 27.	8, 17	II 584, 14.
20, 35	II 96, 17.	8, 25	I 486, 19. 560, 24.
21, 18	I 23, 18. 643, 23.	8, 34	II 400, 24.
	II 618, 30. 622, 8.	8, 36	II 28, 7.
	629, 12. 631, 15.	8, 44 . I 532, 11. II 7, 2. 396, 12.	
22, 15	II 21, 18.	10, 9	I 314, 17.
23, 34	II 313, 7.	10, 17 sq.	II 198, 27.
24, 30 sqq.	I 647, 12.	10, 18	II 240, 27.
24, 44 sqq.	I 507, 9.	11, 15	II 21, 16.
24, 45 sq.	II 350, 17.	11, 17 sqq.	II 601, 5.
24, 47	II 360, 9.	11, 35	II 21, 17.
Io. 1, 1 sqq.	I 490, 12.	12, 43	I 240, 22.
1, 3	I 430, 14.	13, 18	II 255, 4.
1, 6 sqq.	I 448, 25.	13, 21	II 255, 7.
1, 9	I 525, 6.	14, 2	I 41, 24.
1, 14	I 486, 12. 499, 24.	14, 6	I 506, 20. II 7, 17.
	II 3, 5. 218, 20.	16, 13	I 559, 28.
1, 16	I 449, 6.	19, 30	II 199, 7.
1, 47	II 230, 9.	19, 34	II 117, 12. 625, 24.
1, 47 sqq.	II 194, 9.	19, 38	II 316, 1.
2, 19 . II 199, 5. 323, 17. 447, 9.		19, 38 sqq.	I 26, 6.
3, 5	I 622, 26. II 576, 2.	20, 13	II 3, 9.
3, 8	I 623, 17.	20, 22	I 653, 12. 655, 10.
3, 17	II 314, 16.	21, 15 sqq.	II 12, 17.
4, 24	I 656, 20.	Act. 1, 6 sq.	II 357, 6, 21.
5, 17	II 643, 6.	1, 7 sq.	II 350, 23. 670, 4.
5, 22	II 509, 22.	1, 26	II 433, 4.
5, 22 sq.	II 435, 10.	2, 3	II 482, 24.
5, 24 sq.	II 437, 16.	2, 17	II 310, 9.
5, 25	II 437, 24. 453, 1.	2, 45	I 250, 17.
5, 25 sq.	II 435, 25.	3 et 4	II 590, 8.
5, 27	II 437, 6.	3, 2 sqq.	II 361, 8.
5, 28 sq.	II 437, 11. 490, 10.	4, 32	I 250, 17.
5, 29	II 513, 2.	7, 2	II 158, 11.
5, 44	I 240, 19.	7, 2 sqq.	II 155, 29.
5, 46	II 502, 11.	7, 4	II 184, 25.
6, 50 sq.	II 552, 15. 565, 10.	7, 22	II 120, 5. 327, 15.
6, 51	II 225, 21.	7, 53	I 469, 23. 471, 1.
6, 56	II 567, 13.	7, 59	II 606, 8.
6, 60	I 486, 15.	9, 4	II 237, 20.
6, 63	I 486, 16.	9, 14	I 480, 7.
6, 70	II 255, 7.	17, 22 sqq.	II 278, 29.

Act. 17, 28 I 370, 4.	Rom. 8, 24 I 651, 17.
17, 30 sq. II 359, 26.	8, 24 sq. . I 489, 12. II 98, 7.
Rom. 1, 3 II 234, 5. 305, 27.	379, 19.
1, 11 sqq. II 20, 19.	8, 25 I 3, 13.
1, 17 I 187, 12. II 498, 29.	8, 28 sq. . . . I 18, 15. 649, 19.
1, 19 sq. I 365, 25. 369, 23.	II 352, 6.
373, 25.	8, 29 II 353, 20. 563, 26.
1, 20 II 663, 16.	619, 18. 624, 8. 625, 6.
1, 21 I 445, 1.	8, 32 II 183, 6. 215, 13.
1, 21 sqq. I 370, 11. 394, 8.	649, 10.
II 57, 13.	8, 37 II 641, 13.
1, 25 I 201, 26.	9, 2 II 20, 23. 467, 22.
1, 26 II 49, 23.	9, 5 II 102, 1.
1, 31 II 22, 4.	9, 7 sq. . . . II 182, 18. 186, 19.
2, 4 sqq. I 13, 14.	9, 11 sqq. II 187, 16.
2, 15 sq. II 500, 30.	9, 14 II 426, 1.
3, 2 II 214, 4.	9, 21 II 59, 19.
3, 7 II 7, 13.	9, 22 sq. . . . II 61, 27. 107, 18.
3, 9 II 118, 3.	9, 23 II 546, 21.
3, 20 II 2, 28. 9, 6.	9, 26 II 305, 5.
3, 20 sqq. II 430, 15.	9, 27 II 319, 16.
3, 23 II 483, 12.	9, 28 II 225, 3.
4, 3 II 165, 9.	10, 3 II 20, 24. 213, 15. 562, 6, 21
4, 15 II 175, 16.	10, 13 II 99, 1.
4, 19 II 177, 23.	10, 17 II 250, 23.
5, 5 I 581, 3. II 251, 28.	11, 5 II 224, 18.
5, 12 sqq. II 29, 20. 175, 8.	11, 11 II 345, 12.
545, 26.	11, 17 sqq. II 534, 13.
6, 4 II 454, 15.	11, 20 II 14, 11.
6, 9 I 589, 9. II 240, 22.	11, 30 sq. II 563, 18.
6, 12 sq. II 67, 15. 641, 4.	11, 32 II 551, 25. 563, 13, 23.
6, 13 I 455, 13. II 70, 31.	11, 33 I 49, 15. II 426, 2.
6, 22 II 389, 14.	12, 1 sq. I 455, 24.
7, 12 sq. I 621, 6.	12, 2 II 624, 10.
7, 17 II 70, 25.	12, 3 I 594, 26.
7, 23 II 634, 20.	12, 3 sqq. I 456, 17.
8, 6 II 482, 18.	12, 12 II 316, 11. 352, 23.
8, 10 II 463, 16.	12, 15 II 20, 17.
8, 11 I 648, 26.	12, 16 I 50, 2.
8, 13 sq. II 536, 14. 545, 15.	13, 10 II 567, 9.
8, 15 II 23, 13.	14, 4 II 454, 22.
8, 18 I 251, 7.	14, 9 II 452, 1.
8, 23 II 467, 18.	1. Cor. 1, 19 sqq. I 495, 16.

1. Cor. 1, 25 II 126, 15.
 1, 27 sq. II 260, 16.
 1, 30 sq. II 562, 16.
 1, 31 II 317, 4.
 2, 11 I 47, 4. 656, 7.
 2, 11 sqq. II 8, 17.
 3, 1 II 8, 27. 634, 18.
 3, 2 II 199, 19.
 3, 3 II 8, 11.
 3, 4 II 9, 15.
 3, 7 I 610, 26. II 644, 1.
 3, 9 II 135, 29.
 3, 11 sqq. II 553, 20.
 3, 13 sqq. II 569, 23, 28.
 3, 15 II 568, 9.
 3, 16 sq. I 449, 20.
 3, 17 II 235, 21.
 3, 20 II 373, 28.
 4, 3 I 17, 11.
 4, 5 II 664, 11.
 4, 7 II 217, 15.
 4, 9 II 20, 14.
 5, 12 II 451, 7.
 6, 15 II 567, 12.
 6, 16 II 568, 28.
 7, 4 II 170, 20.
 7, 25 II 578, 24.
 7, 31 I 19, 6. II 461, 14. 491, 25.
 7, 32 sq. II 569, 19.
 8, 1 I 437, 28.
 8, 5 sq. I 442, 17.
 10, 4 I 645, 20. II 348, 11.
 10, 12 II 454, 23.
 10, 17 II 225, 18. 553, 2.
 565, 22. 627, 13.
 10, 20 I 399, 1.
 11, 19 II 124, 21.
 12, 27 II 627, 21.
 13, 4 II 567, 9. 574, 26.
 13, 6 II 16, 23.
 13, 9 II 405, 15. 537, 4. 657, 10.
 13, 9 sq. . . . I 560, 3. II 658, 24.
 13, 11 sq. II 659, 2.
1. Cor. 13, 12 II 657, 11, 27.
 661, 25. 663, 17.
 13, 13 II 118, 11.
 15, 10 II 20, 10. 433, 5.
 15, 21 sq. I 651, 28.
 15, 22 II 476, 22.
 15, 24 II 401, 13.
 15, 28 II 57, 26. 243, 25.
 349, 14. 401, 13. 407, 29.
 486, 12. 659, 26. 664, 20.
 666, 3. 669, 7.
 15, 36 I 33, 21. II 476, 24.
 15, 38 I 611, 1.
 15, 39 II 2, 22.
 15, 42 sqq. . . . I 650, 6. 652, 16.
 15, 44 sqq. . . . I 644, 3. 649, 28.
 659, 7. II 634, 23.
 15, 46 II 59, 6.
 15, 46 sq. II 280, 16.
 15, 47 sqq. . . . I 648, 3. 651, 7.
 15, 51 II 477, 10.
 15, 52 I 25, 9. II 478, 1.
 15, 54 II 19, 7.
 15, 55 sq. II 467, 24.
 15, 56 I 620, 25.
 15, 57 II 641, 11.
 2. Cor. 1, 12 I 235, 11.
 1, 21 II 20, 13.
 3, 16 II 231, 22.
 3, 18 II 662, 2.
 4, 16 I 654, 27. II 5, 4.
 5, 1 sqq. II 5, 5.
 5, 4 II 467, 16.
 5, 6 II 405, 22.
 5, 6 sq. II 398, 25.
 5, 7 II 421, 22.
 5, 10 II 218, 8.
 5, 14 sq. II 436, 17.
 6, 7 sqq. I 537, 22.
 6, 10 II 441, 24.
 6, 14 II 452, 23.
 7, 5 II 20, 18.
 7, 8 sqq. II 17, 26.

2. Cor. 8, 9	II 215, 26.	Eph. 4, 13	II 619, 16. 623, 20.
9, 7	II 19, 16.		625, 4.
10, 12	I 597, 23.	4, 14	I 395, 26.
11, 2 sq.	II 20, 21.	4, 26	II 66, 17.
11, 3	II 14, 11. 23, 10.	5, 8	I 562, 14.
11, 14	I 103, 14. 463, 18.	5, 14	II 454, 17.
	II 387, 6. 525, 22.	5, 25	II 47, 2. 569, 1.
11, 29	II 535, 21.	5, 28 sq.	II 71, 22.
12, 5	II 20, 6.	5, 29	I 643, 26.
12, 21	II 21, 3.	6, 5	I 445, 21, II 401, 8.
13, 4	II 126, 14.	Phil. 1, 18	II 126, 2.
Gal. 1, 12	II 20, 12.	1, 23	II 13, 27. 20, 19.
1, 24	II 230, 12.	2, 7	I 430, 26.
2, 16	II 3, 3.	2, 8	II 35, 17.
2, 20	II 20, 13.	2, 12	II 14, 9.
3, 6	II 165, 9.	2, 13	II 584, 9.
3, 11	II 3, 2. 373, 13.	3, 7 sq.	II 216, 6.
3, 17	II 158, 19. 169, 8.	3, 14	II 20, 16.
3, 19	I 486, 27. 506, 8.	3, 19	II 482, 17.
3, 27	I 651, 14.	3, 20	II 450, 14.
4, 9	II 584, 19.	4, 7	II 656, 20.
4, 21 sqq.	II 60, 14.	Col. 1, 13	II 442, 22.
4, 22 sqq.	I 645, 17.	1, 24	II 627, 22.
4, 24	II 185, 26. 231, 20.	2, 8	I 369, 19.
4, 26	I 520, 20. II 181, 20. 480, 22.	3, 1	II 306, 4. 454, 13.
5, 6	II 422, 5. 567, 8.	3, 1 sqq.	II 215, 1. 450, 11.
5, 17	I 631, 27. II 65, 24.	3, 3	II 463, 12.
	70, 19. 375, 17.	3, 18 sqq.	I 16, 21.
	546, 1. 640, 16.	3, 19	II 47, 2.
5, 19 sqq.	II 3, 19. 564, 22.	1. Thess. 4, 4 sq.	II 38, 7.
5, 20	II 6, 20.	4, 5	II 569, 3.
5, 21	II 566, 20.	4, 13 sqq.	II 475, 16.
6, 1	II 19, 20. 66, 14.	4, 17	II 494, 5.
6, 2	II 66, 9.	5, 5	I 520, 20. 563, 1.
6, 3	II 213, 3.	5, 14 sq.	II 66, 10.
6, 4	I 236, 12.	2. Thess. 2, 1 sqq.	II 471, 1.
Eph. 1, 4	II 228, 16. 348, 22. 442, 22.	2, 8	II 357, 1. 457, 22.
1, 18	II 661, 1.	2, 9 sqq.	II 474, 10.
1, 22 sq.	II 628, 10.	1. Tim. 1, 5	II 53, 25. 217, 19.
2, 14	II 305, 12.	2, 2	II 421, 10.
4, 9 sq.	I 218, 29.	2, 5	I 435, 19. 513, 11.
4, 10 sqq.	II 626, 29.		651, 22. II 116, 25. 547, 23.
4, 12	II 626, 1.	2, 14	II 29, 9.

1. Tim. 3, 1 . . . II 12, 15. 406, 20.
 5, 8 II 399, 15.
 5, 20 II 66, 21.
 6, 6 sqq. I 18, 19.
 6, 17 sqq. I 19, 24.
 2. Tim. 2, 19 . II 353, 20. 442, 28.
 444, 7. 545, 15.
 2, 25 sq. II 558, 18.
 3, 2 II 13, 21.
 3, 7 I 60, 13.
 3, 12 II 352, 24.
 Tit. 1, 2 sq. I 595, 12.
 1. Petr. 1, 20 II 584, 21.
 2, 5 I 398, 16.
 2, 9 II 225, 15. 455, 6.
 2, 11 I 30, 8.
 3, 4 I 18, 18.
 5, 5 . I 4, 3. 563, 1. II 422, 24.
 2. Petr. 2, 4 . . I 562, 8. 110, 16.
 425, 24. 556, 16.
 2, 10 II 32, 6.
 2, 19 . . . I 166, 21. II 400, 26.
 3, 3 sqq. II 468, 21.
 3, 6 II 492, 1.
 3, 8 II 439, 5.
 3, 10 sq. II 492, 6.
 1. Io. 1, 8 . . II 19, 14. 22, 17.
 468, 3. 497, 2.
 2, 15 II 13, 17.
 2, 17 II 491, 25.
 2, 18 sq. II 473, 24.
 2, 19 II 447, 9.
 3, 2 II 562, 27. 658, 3.
 3, 8 I 532, 23. 534, 4.
 3, 9 II 486, 14.
 3, 12 II 68, 29.
 4, 7 II 217, 22.
 4, 18 II 23, 5. 562, 11.
 Hebr. (cf. II 164, 4)
 4, 12 II 482, 28.
 7, 1 sqq. II 164, 4.
 7, 27 II 498, 16.
 8, 8 sqq. II 208, 8.
 Hebr. 11, 11 II 177, 13.
 11, 17 sq. II 182, 27.
 12, 14 II 66, 22.
 13, 2 II 179, 28.
 13, 16 I 453, 9.
 Iac. 1, 2 II 19, 27.
 1, 17 I 541, 18.
 2, 13 II 554, 15. 555, 8.
 572, 10. 578, 9, 16.
 2, 14 II 568, 6.
 2, 17 sqq. II 492, 4.
 4, 6 I 4, 3. 563, 1.
 II 215, 22. 423, 24.
 Iud. 14 II 113, 18. 328, 10.
 Apoc. 1, 4 II 214, 16.
 2, 11 I 616, 5. II 423, 14.
 3, 16 I 659, 2.
 4, 6 II 465, 25.
 6, 11 I 481, 23.
 14, 13 II 451, 23.
 15, 2 II 465, 25.
 19, 16 I 183, 5.
 20, 1 sqq. II 439, 9. 441, 1.
 20, 3 II 442, 10. 443, 22. 444, 3.
 20, 4 II 450, 27. 451, 11.
 452, 8.
 20, 5 sq. II 453, 14.
 20, 6 II 423, 14. 454, 27.
 20, 6 sq. II 458, 23. 459, 29.
 20, 7 sq. II 455, 17.
 20, 8 II 456, 18.
 20, 9 I 457, 5.
 20, 9 sq. II 424, 14. 460, 22.
 20, 10 II 538, 23. 561, 9. 571, 15.
 20, 10 sq. II 461, 2. 556, 5.
 20, 12 II 461, 18.
 20, 13 II 462, 13. 463, 25.
 20, 14 sq. II 464, 17.
 21, 1 II 465, 3.
 21, 2 sqq. II 466, 7.
 21, 4 II 467, 2. 468, 10.
 21, 8 I 616, 5. II 423, 14.
 22, 8 sq. I 480, 3.

INDEX AVCTORVM GRAECORVM ET LATINORVM.

Apuleius, Ascl. p. 45, 11 (ed. Goldb.)	I 392, 23.
46, 12	I 393, 10.
47, 5	I 402, 7.
58, 11	I 396, 7.
58, 19	I 403, 6.
59, 1	I 403, 20.
de deo Socr. p. 6, 14	I 434, 1.
8, 1	I 431, 21.
8, 10	I 380, 21.
8, 16	I 419, 14.
8, 20	I 582, 7.
8, 23	I 424, 8.
9, 6	I 431, 18.
11, 5	I 381, 8.
11, 12	I 381, 16.
15, 2	I 418, 5.
15 sqq.	I 409, 27. 417, 21.
15, 15	I 381, 5.
15, 18	I 416, 22.
15, sq.	I 491, 21.
16, 17	I 381, 10.
16, 18	I 419, 6.
17, 20 sqq.	I 377, 16.
18, 11	I 423, 14.
21, 17	I 377, 16.
de mundo c. 34	I 163, 23.
Augustinus, confess. VIII, 16	II 597, 2.
de bapt. paru. II 30 sqq.	I 619, 10.
de doct. Christ. II 28	I 371, 28.
adu. Faust. Manich. XII 9	II 71, 32.
14	II 117, 20.
42	II 198, 23.
laus Cerei	II 108, 29.
epist. 199	II 434, 2.
Cicero, Acad. prior. 2. 21 sq.	II 372, 31.
poster. (?)	I 292, 7.
1, 2	II 639, 25.
1, 3	I 272, 6, 16.
in Catil. 1, 2, 4	II 16, 27.
3, 1	I 13, 15.
3, 8	I 105, 2.

Cicero, in Catil. 3, 10	I 154, 1.
consol. de morte filiae	II 374, 1.
de deor. nat. 2, 18	I 313, 15.
2, 28	I 202, 10. 203, 5.
3	I 223, 11.
de divin. 1, 26	I 196, 16.
2	I 222, 21. 223, 14.
2, 37	I 202, 6.
2, 54	I 140, 13.
de fato (?)	I 211, 17.
2, 10 sqq.	I 224, 13. 226, 14.
de fin. 2, 21	I 254, 14.
3, 12	I 411, 10.
5, 21	II 639, 25.
Hortens.	I 131, 8.
de leg. fr. 4 (?)	II 539, 12.
pro Lig. 12	I 415, 11.
de orat. 1, 11	I 416, 1.
de re publ. 1, 25, 39	I 90, 23. II 408, 9. 409, 8.
2, 10	I 130, 18. II 300, 30. 590, 25.
2, 17	I 131, 1.
2, 31	I 233, 2.
2, 42, 69	I 89, 11.
2, 43	I 90, 4.
3, 5, 8	I 90, 13.
3, 14	I 167, 8.
3, 23	II 593, 12.
3, 24	II 409, 8.
3, 25	II 48, 6.
3, 28	II 586, 27.
4, 9	I 79, 10.
4, 10	I 70, 14, 18. 76, 8.
4, 11	I 73, 8.
5, 1	I 91, 21.
5, 7	I 239, 19.
6, 4	II 654, 27.
Tusc. 1, 2	I 240, 4.
1, 13	I 362, 5.
1, 26	I 196, 4.
1, 27	II 632, 6.
2, 26, 64	II 41, 15.
3, 5	II 37, 6.
3, 6	II 22, 8.

Cicero, Tusc. 3, 10	II	14, 14.
4, 6	II	10, 16.
5, 19, 55 (?)	I	266, 10.
in Verr. 2, 1, 15	II	381, 3.
5, 14	I	104, 26.
Claudianus, paneg. de tertio Honorii cons. 96 sqq.	I	264, 2.
Ennius, Ann: XV, V b M	I	91, 23.
Euhemeri historia	I	341, 13.
Eusebius, chron.	II	158, 3, 16. 277, 9. 279, 30. 302, 4. 310, 21.
demonstr. euang. III 7	II	413, 17.
Florus (cf. Pirogoff, de Eutropii breuiar. Berol. 1873. p. 87 sq.) 1, 22	I	143, 17.
Gellius 19, 1	I	411, 28.
Hieronymus, Chron.	II	277, 9. 279, 30. 310, 22.
in Danielelem	II	488, 29.
procem. in Malach.	II	496, 1.
Homerus, Il. 20, 67 sqq.	I	202, 22.
20, 302 sqq.	I	111, 1.
22, 318	II	531, 1.
Od. 18, 136 sq.	I	222, 6.
Horatius, carm. 2, 2, 9 sqq.	I	239, 10.
epist. 1, 1, 36 sqq.	I	239, 6.
2, 69	I	7, 14.
Iustinus 1, 1	I	169, 4.
Cornelius Labeo (cf. Kettneri comment. scholast. Pfort. a. 1877 p. 19 sqq., l. VIII c. 1, II 655, 3)		
fr. 2	I	152, 3. 376, 6.
4	I	73, 27. 74, 8.
8	I	376, 12.
9	I	437, 1.
10	I	78, 2.
Lactantius, inst. 1, 13 sq.	I	341, 14.
4, 18 sq.	II	299, 18.
de ira Dei	II	413, 2.
Liuius 2, 36	I	196, 16.
39, 6	I	147, 22.
lib. 77	I	98, 2.
83	I	117, 8.
Lucanus 1, 1 sq.	I	124, 18.
95	II	64, 22.
2, 142 sqq.	I	154, 7.
6, 506	I	474, 27.
7, 62	II	41, 14.

- Lucanus 7, 819 I 25, 4.
 Nigidius Figulus fr. LXXV (coll. Swoboda, Vind. 1889) I 335, 26—336, 24.
 test. XVII (p. 137 Sw.) I 213, 11.
 Orac. Sibyll. 8, 217 sqq. II 297, 22.
 Origenes, περὶ ἀρχῶν I 544, 29. 545, 19.
 homil. 2 in Genes. II 120, 4.
 Persius 3, 37 I 68, 17.
 66 sqq. I 66, 23.
 Plato, Conuiu. p. 203 a I 384, 18.
 Phaed. (cf. I 41, 1) 70 c sqq. I 501, 3.
 108 c I 641, 27.
 Phaedr. p. 247 e I 642, 13.
 248 c I 641, 27.
 rep. p. 614 b II 655, 2.
 Tim. p. 30 a (interpr. Cic. C. 3) I 542, 13.
 30 b sqq. I 498, 13.
 31 b, 32 b (i. C. c. 4 sqq.) I 372, 21. 27. II 615, 13.
 37 c I 540, 27.
 40 (i. C. c. 10) I 440, 30.
 41 a (i. C. c. 11) I 634, 28. II 652, 15.
 41 b I 502, 21.
 41 c I 609, 10. 612, 10.
 42 d (i. C. c. 13) I 640, 21.
 45 b I 640, 23.
 92 b I 613, 5.
 Plautus, Amph. I 1, 119 II 531, 1.
 Plinius, n. h. 2, 102, 228 II 521, 25.
 7, 15, 72 II 544, 15.
 16 II 76, 4.
 48 (49) II 76, 17. 81, 17.
 28, 1, 2, 18 I 386, 2.
 33, 5, 94 II 51, 93.
 34, 14, 148 II 526, 2.
 37, 4, 59 II 519, 22.
 61 II 520, 24.
 Plotinus, enn. 1, 2, 3 I 434, 21.
 6, 7 I 473, 1.
 8 I 434, 21.
 3, 2, 13 I 470, 22.
 4, 2 I 500, 8.
 4, 3, 12 I 422, 19.
 5, 1 I 484, 20.
 6 I 484, 13.

Pomponius Bononiensis ('murcidus')	I 183, 16.
Porphyrius v. ind. nom. et rer.	
Sallustius, Cat. 1	I 421, 25.
2	I 119, 22. 127, 28.
5, 9	I 84, 17. 85, 26. 89, 3. 91, 16.
6	I 112, 9. 120, 5.
7	I 232, 19. 233, 10.
8	I 306, 16. II 269, 4.
9	I 11, 10. 81, 6. 83, 4. 84, 12.
11, 1. 2.	I 235, 11. 252, 3. 320, 16.
14	I 111, 17.
51	I 10, 16.
52	I 236, 25. 238, 11.
53, 1	I 238, 2.
53 sq.	I 233, 15.
54, 6	I 236, 6.
hist. 1	I 89, 10. 94, 11. 147, 8. 148, 6.
1, 9	I 83, 15. 84, 2. 133, 16. 135, 8, 23. 237, 14.
10	I 136, 20.
12	I 84, 23. 85, 28.
Iug. 17	II 159, 5.
L. Seneca, epist. 107	I 221, 24.
superstit.	I 294, 8.
fr. 37 (Haase)	I 296, 4. 297, 2, 16.
M. Seneca, excerpt. controu. 6, 3	II 161, 21.
Solinus, Polyh. 11	II 521, 21.
13	II 521, 27.
32	II 521, 23.
35	II 521, 29.
38	II 522, 3.
40	II 522, 9.
47 extr.	II 522, 9.
Tacitus, hist. 5, 7	II 533, 19.
Terentianus, de metr. u. 2846	I 272, 27. II 268, 26.
Terentius, Adelph. 5, 4, 13 sq.	II 230, 16.
Andr. 2, 1, 5	II 52, 25.
6 sqq.	II 17, 1.
Eun. 1, 1, 14 sq.	II 380, 19.
3, 5, 36 sq.	I 68, 24.
42 sq.	I 69, 3.
Tertullianus, ad nat. II 9	I 301, 13.
Valerius Maximus I, 4, 8	I 186, 12.
Valerius Soranus	I 316, 25. 318, 26. 321, 6.

- Varro, antiqu., r. hum. I 273, 25. 275, 25. 276, 3. 24.
 277, 13. 279, 29.
- r. diu. l. I fr. 2 a (Agahd; cf. ann. phil. suppl. XXIV
- 1 sqq.) I 273, 9.
- 2 b I 306, 5.
- 3 a I 273, 25.
- 3 b I 301, 3.
- 4 I 162, 18. 275, 25. 276, 24. 279, 30.
- 5 I 190, 9. 268, 21. 269, 21.
- 6 I 278, 13. 298, 29.
- 7 I 197, 21.
- 8 I 278, 15. 279, 10. 294, 14. 296, 21.
- 9 I 198, 11.
- 10 a I 278, 26.
- 10 b I 198, 8. 204, 19. 206, 17.
- 10 d I 294, 23.
- 12 a I 354, 10.
- 14 I 180, 10.
- 15 a I 177, 9.
- 15 b I 179, 6.
- 15 c I 320, 24.
- 17 I 179, 22.
- 21 I 174, 12. 332, 6. 334, 13. 344, 5.
- 24 I 113, 11.
- 29 a I 290, 3.
- 29 b I 185, 4.
- 31 I 280, 2.
- 33 b I 79, 3.
- 33 c I 123, 8.
- 36 I 122, 5.
- 37 I 122, 19.
- 39 a I 191, 15.
- 39 d I 79, 2. 192, 5.
- 40 I 191, 17. 192, 5. 294, 26.
- 41 I 191, 20.
- 43 I 79, 2. 123, 4. 182, 26. 191, 21. 192, 6. 295, 2.
- 45 a I 122, 21. 192, 26.
- 45 b I 200, 6. 257, 3.
- 46 I 193, 27.
- 47 I 191, 10.
- 48 I 122, 22.
- 51 I 123, 3.
- 53 I 280, 6. 281, 13.

Varro, r. diu. l. I fr. 54 a	I 282, 30. 283, 13. 298, 28.
54 b	I 268, 5.
55	I 162, 18. 204, 5. 277, 24. 280, 19.
56	I 204, 28.
58 a	I 174, 1.
58 b	I 205, 12. II 411, 11.
59	I 174, 5. 205, 9. 268, 6. 309, 11. II 301, 6.
60	I 206, 12.
Varro, r. diu. l. XIV fr. 3	I 293, 9.
4	I 302, 17. 303, 16. 304, 3.
6	I 302, 20. 303, 17. 304, 4.
7 a	I 178, 4. 302, 20. 303, 17. 304, 4.
7 b	I 289, 22. II 285, 9.
9	I 178, 6. 302, 24. 303, 20.
11	I 303, 3. 304, 1, 17.
13	I 178, 5.
14 a	I 178, 6. 188, 27. 208, 1.
17 b	I 178, 12.
18	I 178, 14.
19	I 178, 8. 189, 1.
20 a	I 172, 5. 178, 9. 189, 1.
22	I 178, 10.
23 a	I 172, 6. 173, 20. 178, 10. 189, 2. 208, 5.
24	I 178, 13. 189, 2. 208, 4. 318, 23.
25 a	178, 14. 208, 5. 289, 20.
26 a	I 189, 2.
27	I 189, 3. 305, 5.
29	I 189, 3. 305, 6.
30 a	I 189, 4.
31 a	I 178, 16.
32 a	I 178, 16.
33	I 172, 3.
34	I 172, 3. 178, 17.
35	I 172, 4.
37 a	I 178, 17. 183, 13.
38	I 178, 18. 183, 13.
39	I 183, 13.
40	I 178, 18. 183, 17.
41	I 189, 23.
42	I 183, 18.
43 a	I 305, 12.
43 b	I 188, 17.
44	I 178, 19.

Varro, r. diu. l. XIV fr. 45	I 188, 22.
46	I 178, 20.
47	I 178, 21.
48 a	I 178, 21.
49	I 178, 22. 270, 28.
50	I 189, 5. 208, 7.
52	I 179, 1. 291, 3.
53	I 291, 5.
54	I 179, 2. 291, 14, 23.
55	I 291, 14, 24.
56	I 291, 14, 25.
57	I 291, 15, 26.
58	I 291, 15, 18.
59	I 179, 3. 208, 7. 291, 15. 337, 27.
61	I 290, 13.
62	I 189, 25.
65	I 293, 12.
66	I 189, 6.
68	I 172, 10.
70 a	I 172, 15.
70 b	I 189, 7.
71	I 172, 17. 208, 15. 256, 19.
72	I 172, 23.
73	I 172, 24. 173, 12. 178, 25.
74	I 172, 25.
75 a	I 189, 27.
76	I 172, 26.
77	I 172, 27.
78	I 173, 1.
79 a	I 173, 2.
80	I 173, 2.
81	I 173, 3.
82	I 172, 18.
83	I 208, 16.
85	I 208, 16.
86	I 208, 16.
87	I 208, 12.
89	I 189, 24.
90	I 182, 27. 184, 4. 189, 7. 208, 13.
91	I 194, 17.
92	I 184, 25. 191, 5. 206, 30. 306, 6.
93	I 186, 10.
94	I 186, 29. 306, 19.

Varro, r. diu. l. XIV fr. 95	I 188, 19.
96	I 187, 2.
97	I 187, 26.
98	I 189, 9. 199, 24. 306, 2. 307, 2. 319, 15.
104 a	I 173, 15. 284, 10.
109	I 297, 10.
l. XV fr. 1	I 326, 3.
3 b	I 344, 2.
4	I 343, 18.
7	I 192, 10.
9 a	I 402, 22.
18 a	I 285, 5.
l. XVI fr. 1	I 302, 6.
2	I 310, 7. 341, 17. 349, 3.
3	I 311, 5. 316, 4. 345, 2. 354, 9.
4	I 321, 12. 326, 23. 331, 23. 332, 26. 345, 19.
6	I 308, 25. 310, 3.
7	I 326, 11.
8 a	I 343, 11.
8 b	I 312, 4. 316, 18. 317, 9.
9	I 312, 6. 313, 1. 315, 10. 345, 16.
10	I 308, 7. 313, 12.
11	I 314, 6.
12	I 308, 7. 314, 1.
13	I 314, 11.
14	I 314, 22. 315, 7. 345, 16.
15	I 315, 1.
16	I 317, 9. 318, 15.
17	I 325, 14. 329, 10.
18	I 318, 4.
19	I 319, 15, 22.
20 a	I 321, 4. 323, 8.
21	I 327, 3, 18.
22	I 288, 6. 328, 4. 339, 20.
23	I 328, 20.
24	I 328, 26. 339, 26.
25	I 329, 6.
26	I 329, 13.
27	I 288, 3.
28	I 329, 15.
29	I 321, 9.
30	I 321, 24. 345, 20.
31	I 322, 9.

Varro, r. diu. l. XVI fr. 32	I 324, 13. 345, 20.
33	I 305, 22. 322, 21. 345, 23.
35	I 324, 48. 325, 7. 345, 25.
36	I 324, 19. 345, 27.
37	I 331, 17.
38	I 345, 28.
39	I 305, 22.
40	I 324, 19. 334, 12.
41 a	I 330, 9.
41 b	I 324, 20.
41 c	I 329, 18.
42	I 330, 16. 337, 23.
43	I 343, 8.
44	I 332, 16. 346, 3.
45 a	I 335, 1.
45 b	I 176, 2.
46 a	I 335, 25.
46 b	I 176, 5. 287, 14.
48	I 338, 10. 339, 10.
49	I 176, 9. 324, 26.
50	I 346, 4.
51	I 329, 23. 334, 13.
52	I 175, 22. 324, 27. 325, 16. 345, 17.
53 a	I 302, 25.
53 b	I 303, 20.
53 c	I 304, 15.
54	I 305, 3.
55	I 305, 8.
57	I 335, 17.
58	I 346, 6.
59	I 324, 15.
60	I 325, 2. 346, 8.
61	I 175, 10.
62	I 323, 10.
63	I 346, 10.
64 a	I 325, 5.
64 b	I 176, 9.
64 c	I 346, 11.
65	I 176, 14.
de cultu deor.	I 316, 25. 350, 1.
de gente pop. Rom.	II 268, 27. 284, 12. 530, 25. 532, 14. 655, 11.
de philos.	II 363, 25. 366, 8. 368, 24. 369, 14, 22. 370, 3. 372, 29. 377, 22. 405, 11. 406, 4.

Vergilius, Aen. 1, 12	I 446, 11.
1, 46	I 174, 12. 305, 4.
1, 67 sq.	I 7, 18.
1, 278 sq.	I 107, 22.
1, 279 sqq.	I 234, 9.
1, 281 sq.	I 124, 6.
1, 284	II 100, 5.
1, 416	I 159, 7.
2, 167 sqq.	I 6, 14.
2, 293	I 8, 1.
2, 319 sqq.	I 7, 24.
2, 351 sq.	I 94, 17. 102, 10. 112, 5. 116, 6. 117, 12. 129, 9. 131, 19. 132, 24.
2, 501 sq.	I 6, 12.
2, 694	II 492, 22.
2, 761 sqq.	I 9, 12.
3, 97	II 100, 5.
3, 438 sq.	I 482, 19.
4, 449	I 414, 17.
4, 487 sqq.	II 526, 12.
4, 489	II 532, 8.
4, 492 sq.	I 385, 22.
4, 542	I 110, 20.
4, 592	II 137, 12.
5, 302	I 303, 14.
5, 810 sq.	I 111, 5.
6, 278	II 17, 16.
6, 434 sqq.	I 35, 24.
6, 664	II 579, 25.
6, 719 sqq.	II 10, 22. 516, 18.
6, 730 sq.	II 5, 24.
6, 733 sqq.	II 6, 3. 14, 15. 17, 15. 516, 14. 542, 11.
6, 750 sq.	I 501, 10. 642, 1.
6, 751	II 653, 8.
6, 767	II 295, 1.
6, 814 sq.	I 127, 22.
6, 820 sqq.	I 134, 4. 246, 13.
6, 847 sqq.	I 234, 24.
6, 853	I 4, 7. 11, 9.
7, 266	I 253, 13.
7, 310	I 482, 16.
7, 318	I 124, 11.
7, 338	I 72, 17. 385, 3.

Vergilius, Aen. 8, 195 sq.	II 392, 2.
8, 267	II 392, 23.
8, 319 sq.	I 341, 10.
8, 321	II 287, 5.
8, 326 sq.	I 119, 27.
8, 406	II 54, 6.
8, 646 sqq.	I 234, 1.
8, 703	I 233, 23.
9, 247	I 117, 10.
10, 464 sq.	I 122, 3.
10, 821 sqq.	I 127, 6.
11, 836 sqq.	I 122, 3.
12, 899 sq.	II 75, 17.
Ecl. 3, 9	I 269, 4.
3, 60	I 173, 29. 316, 21.
4, 4	I 493, 12.
4, 13 sq.	I 493, 5.
5, 11	II 293, 12.
8, 70	II 291, 26.
8, 98	I 385, 25.
Georg. 1, 5	I 434, 2.
1, 502	I 110, 20.
2, 325 sq.	I 175, 26.
2, 490	I 314, 26.
3, 136	II 49, 7.
4, 221 sq.	I 177, 20.
4, 411	I 463, 24.

INDEX NOMINVM ET RERVM.

- Aaron idola fabricare noluit II 29, 6.
 sacerdotes ex genere A. I 2, 20, 21.
 II 164, 12. 221, 19, 26. 222, 5,
 12, 19, 28. 223, 7, 9, 18. 224, 7,
 16, 28. 225, 23. 226, 1, 21. 252,
 11. 484, 5.
- Abdias II 310, 20, 22. 311, 1.
- Abel I 451, 25. II 59, 4, 29. 65, 3,
 6, 17. 71, 30 (pastor ouium peco-
 rum praefigurabat Christum pasto-
 rem ouium hominum). 89, 27. 90,
 6, 21. 95, 25. 98, 3 (quod interpret-
 atur luctus), 12. 354, 2.
- Abennezer 'quod est Latine lapis
 adiutoris' II 232, 2.
- Abeona I 189, 3. 305, 5.
- Abiathar (sacerdos regnante David)
 II 221, 26.
- Abimelech II 180, 24. 188, 15.
- Abraham, ante uocabatur Abram. quod
 interpretatur pater excelsus II, 177,
 8. gremium I. 24, 23 in semine
 omnes gentes benedicentur 458,
 1. (cf. 506, 5, II 304, 12. 411,
 4. 490, 13. 585, 21), I 458, 3.
 5, 7. 506, 19. 593, 9. II 72,
 15. 74, 23. 28. 75, 1. 88, 4.
 89, 18. 91, 26. 95. 11 (circum-
 cisio). 100, 19. 123, 12. 130, 20
 (Hebraei ex A. dicti tamquam
Abrahaei). 143, 10, 18. 144, 1,
 14, 26. 145, 1, 2, 11. 147, 18,
 23. 148, 14. 150, 5, 9, 13, 28. 151,
 24. 152, 5. 7. 9. 153, 12. 26. 154 s.
- 155, 24, 156, 5, 19. 157, 6. 12. 23.
 158 s. 159, 28. 160, 4. 18. 161 sqq.
 s. 164, 19. 24. 165, 14. 23. 166 s.
 167. 1, 19, 22. 168 sq. s. 170, 3,
 12 (duos filios habuit; cf. I 645.
 16. II 60, 16. 28. 31. 61, 28. 230,
 18), 15. 171, 1. 174, 7. 176, 25.
 177 sq. s. 180 s. 18, 1. 6. 26 (filium
 immolare uoluit; cf. I 39, 22. 46,
 17. II 35, 13). 182, 7. 10. 22. 183,
 13. 184, 14. 185, 9. 20. 186 s. 188,
 11. 189, 3, 15. 191, 12. 13. 192,
 23. 198, 5. 200, 23. 201, 10. 202,
 16. 203 s. 204. 5, 24 (propheta
 nuncupatus; cf. 327, 20). 305, 6.
 311, 3. 327, 29. 329, 18. 330, 15.
 669, 21, 26.
- Academia I 374, 19. 589, 3. II 366, 12.
- Academici I 272, 15. 374, 20. 22.
 551, 5. II 365, 15. 20. 366, 10. 14.
 16. 367, 4. 368, 20. 25. 369, 5.
 372, 23. 29. 31. 377, 21. 405, 10;
 cf. Cicero.
- Acarnanes v. annus.
- Acca, Faustuli uxor, II 295, 20.
- Achaz II 296, 28. 303, 28.
- Achilles I 111, 4. 418, 6.
- Achior dux Ammanitarum II 152,
 17. 153. 3.
- Achivi I 121, 13.
- Ada, uxor Lamech, II 96, 26.
- Adam I 633, 15. 648, 3. 649, 10. 650.
 9, 24. 652, 4, 7. 659, 19. II. 29 sq.
 s. 59, 9. 73, 13, 25. 77, 3. 80, 10.

82. 10. 89, 24. 90 s. 92, 28. 95, 23. 96, 8, 14 (nomen interpretatur homo). 97, 5, 6. 99, 16, 17, 20. 100, 16. 101, 12, 25. 102. 11, 15. 103, 25. 104, 5, 8, 16. 105, 2, 8. 106, 11. 107, 13, 16. 113, 17. 141, 24. 143, 20. 153, 25. 162, 21. 167, 18. 176, 5. 328, 9, 331, 2. 545, 6. 635, 19. 636, 7. 667, 11. 669, 21.
- Aedona I 189, 3. 305, 6.
- Admetus II 285, 1 (cf. Apollo).
- Adon(is) I 286, 8.
- Adrastos Cyzicenus mathematicus a Varrone adlatus II 531, 4.
- Aegialeus, rex Sicyoniorum, II 270, 5.
- Aegyptii s. Aegyptus (v. annus, Apis, Cynocephalus, Hermes Trismegistus, Isis, Leo, Osiris, Pharao, Ptolomaeus, Serapis) I 95, 2 (bestias colunt; cf. 404, 21). 369, 4 (sapientes habitati sunt; cf. 370, 19. II 120, 6. 327 s. 339, 1, 25 et Porphyrii de Aegyptia sapientia iudicium I 467, 10, 17). 372, 12 (scripturas Aeg. Plato per interpretes didicit; cf. 358, 24. 371, 25). 395, 9 (Esaias prophetat; cf. 398, 8). II 149, 26 (ex Mesraim, filio Cham, perhibentur exorti). 158, 27 (regnum eminens; cf. 159, 10. 419, 26). 160, 20 (Abraham; cf. 161, 2, 9. 180, 24). 170, 5 (flumen cf. 206, 22). 280, 2 (diluuium Deucalionis ad Aeg. non peruenit). 521, 29 (ficus). — de Israelitarum seruitute Aegyptia u. I 207, 23. 208, 3. 373, 12. 458, 16. 17. 25. 572, 3. II 79, 25. 133, 26. 150, 15. 158, 18. 168, 19. 21. 169, 6. 195, 2. 196 s. 197, 1, 19, 25. 198, 10. 200, 29. 201 s. 206, 15. 222, 17. 272, 17, 24. 273, 1. 274, 18. 275 s. 276, 6. 280, 2. 281, 8. 358, 20, 23, 25.
- Aeneas I 6, 11 (de Troiae excidio narratio; cf. 7, 22). 111, 1 (de origine, rebus gestis, posteris cf. 112, 13. 16. 22. 113, 23. 114. 6. 122, 8 [de Troianis dis aduectis v. 129, 6. 16. 273, 13. 474, 12], 9. 126, 13, 22. 129, 6. II 100, 7. 292, 22, 27. 293, 15, 17. 294, 1 22) 124, 27 (Iuno inimica; cf. 482, 17). 127, 6) hostem dolet; de mente uirtutis regnum exercente cf. 414, 16). 162, 2 (*deus* habetur; cf. II 293, 2. 294, 20). II 10, 19 (de animis ad corpora redituris sententia).
- Aeneidae I 124, 7.
- Aeolus I 7, 17.
- aerarium I 144, 14. 238, 16. 242, 23. 243, 14. 250, 14.
- Aeschines Atheniensis, cum adulescens tragoedias actitauisset, rem publicam capessiuit I 73, 8.
- Aesculanus, Argentini dei pater, I 189, 9, 15. 199, 26.
- Aesculapius I 122. 22 (*Epidauro* ambiuit ad Romam; cf. 138, 25. 139, 11. 474, 14) — (serpens E. adhaesit.) 123, 5 (matris deum pronepos). 140, 12 (frustra eo praesente pestilentia saeuuit; cf. v. 3 et 18. 189, 25). 190, 14 (*Varro* quur A. supplicandum sit dicit). 193, 1 (humana condicione defecisse *Varro* dicit; cf. 362, 3. 403, 26. 404, 5).
- Aethan II 235, 28. 241, 18.
- Aethiopes II 149, 27. 314, 9. Aethiopia II 272, 1. 319, 6.
- Aetna I 164, 8. Aetnaei ignes I 160, 15; cf. II 517, 8.
- Afer u. Antaeus, Regulus.
- Africa I 159, 20, 160, 22. 483, 6. II 137, 22: 159 s. 342, 22. 361, 22. 520, 16.
- Africus (uentus siue regio terrae) II 162, 4. 193, 16. 313, 11.

- Agamemnon u. Iphigenia, Mycenae. Amyntas, Assyriorum rex, II 281. 1.
 Agar I 645, 16 (uetus testamentum Anaxagoras I 356, 2, 9. II 326, 25.
 in A. figuratum; cf. II 60, 21. 61, 15. 332, 27.
 185, 26). II 61, 29. 170, 13. 171, Anaximander I 355, 19. II 302, 15.
 2, 14. 186, 4. 316, 24.
 Agenoria I 178, 17. 183, 13. Anaximenes I 355, 27. 356, 6. 362,
 Aggaeus II 265, 19. 266, 5. 325, 13. 17. II 302, 15. 326, 25.
 347, 19. Anchises (ex A. Venus Aenean pepe-
 Agrigentinus sal II 521, 21. 527, 15. rit) 112, 16. 113, 23.
 Alaricus I 1, 3. Ancus Marcius I 131, 14. II 301, 24.
 Alba I 122, 12. 126, 12. 127, 19. 317, 15, 20.
 128, 6. 129, 4, 11, 13. 131, 15. Andromacha captiuata I 124, 27.
 II 294, 12. Albanum bellum I 126 s. Andromeda inter stellas recepta II
 Alcibiades u. Socrates. 285, 12.
 Alcinus, pontifex Iudaeus, II 342, 4. Anebon u. Porphyrius.
 Alexander, Iudaeorum rex, II 342, 15. Anna, mater Samuelis, II 210. 17.
 Alexander Magnus (cf. Leo) I 167, 8 218, 22. 219, 29. 'gratia eius' inter-
 (cum pirata colloquium). 170. 18 pretatur II, 211, 28. 215, 24.
 (regnum; cf. 583, 21, 23. II 335, Anna prophetissa I 359, 14. II 265,
 10. 341, 14, 22). 611, 23 (Alexan- 23.
 driae conditor). II 341, 18 (Deo annus Acarnanum, Lauiniorum II 81,
 immolauit). 13. Aegyptiorum I 583, 25, 26.
 Alexandria, Iudaeorum regina, II 342, 584, 1. II 81, 13, 23. Arcadum II
 7, 19. 83, 22.
 Alexandria u. Alexander, Ptolomaeus Antaeus II 282. 13, 284, 9.
 Epiphanes. Antichristus II 169, 25. 354, 13, 15,
 Alexandrinus quidam chirurgus II 22. 356, 29. 457, 13, 22. 458, 4.
 598, 13, 24. 460, 26. 471, 27. 473, 1, 2, 16,
 Allecto a Iunone in Acneam excitata 474 s. 476, 11. 488, 30. 489, 12.
 I 124, 25. 511, 19. 572, 6.
 Alpes I 143, 19. 264, 9. Antiochia u. Iulianus.
 Altor I 335, 6, 7. Antiochi bellum I 121, 16.
 Alypius, Augustini amicus Tagasta Antiochus, Syriae rex, Iudaeos ad
 oriundus, II 597, 10. idola colenda compellit II 341, 28.
 Ambacus II 310, 20. 342, 2.
 Ambrosius episcopus II 597, 3. Antiochus philosophus, magister Cice-
 Ammanitae II 152, 17. 153, 13. ronius, II 372, 30.
 Ammonius medicus II 598, 3. Antipater procurator Iudacis a Pom-
 Amorrhaci II 166, 21. peio impositus II 343, 4.
 Amos II 303, 19, 22. Antisthenes I 358, 10. II 333, 6.
 Amphion cithara lapides mulsit II M. Aurelius Antoninus II 354, 17
 284, 3. (Christianorum persecutio).
 Amulius I 129, 12. II 295, 7, 8, 24. M. Antonius I 158, 14 sqq.

- Aod iudex Israelitarum II 244, 29.
 Apis, Argiuorum rex in Aegypto mortuus, Serapis factus est (cuius nominis rationem reddit Varro) II 272, 13. 273 s. 274, 12. — bos diuino honore adfectus II 273, 24
 Apollo (u. Delphicus, ludi, Lycurgus) et Neptunus Laomedonti seruientes moenia Troiana struxerunt I 110, 22 sq. 111, 8 sq. Apollo, Latonae filius, qui Admeti seruiit a deo diuersus fuisse dicitur II 284, 28. 285, 3. A. Cumanus fleuit 121, 12 sqq. ambiguum oraculum edidit 139, 19. A. diuinator I 177, 26. 324, 12. II 277, 24. 279, 23. 281, 23) de Apollinis uersibus a Porphyrio adlatus. II 411, 27. 412 s. 413, 1, 5, 8. 415, 5, 13, 30). medicus I 189, 25; cf. 324, 13. A. ephebus 284, 9. citharista 284, 16. inter deos selectos a *Varrone* commemoratus 302, 7. solem esse dixerunt 324, 14. cf. 325, 12.
 apostoli I 4, 23. 9, 23. 78, 27. 294, 9. 500, 16. 513, 22. II 105, 12. 114, 2. 214, 22. 230, 10. 255, 2. 340, 8. 349, 21. 354, 2. 359, 13. 360, 28. 361, 3. 507, 11, 19. 590, 14.
 Apuleius I 374, 25 (in utraque lingua Platonius nobilis extitit). 378 s. (de daemonibus quid sentiat; cf. 381, 4, 11. 382, 9, 22. 383, 21. 384, 15. 390, 26. 400, 7. 409, 18. 417 s. 418 s. 419 s. 420 s. 462, 5. 491, 21). 386, 3 (artes magicas professus non est). II 290, 5 (in libris, quos *asini aurei* titulo inscripsit, sibi accidisse, ut asinus fieret, aut indicauit aut finxit).
 Apulia u. Garganus.
 Aquila (quem interpretem Iudaei ceteris anteponunt) castigator uersionis LXX II 112, 29. 336, 16.
 Arabia II 60, 22.
 Ararat II 87, 9.
 Aratus poeta II 165, 7.
 Arcades (u. annus) II 288, 22 (in lupos conuersi; cf. 289, 2. 291, 24).
 Arcadia II 289, 6 (u. Pan). 521, 27 (asbestos, A. lapis).
 Arcesilas II 366, 15.
 Archad II 128, 18.
 Archelaus philosophus I 356, 10.
 Ardea I 132, 6.
 Areopagitae II 279, 1.
 Areos pagus (unde nomen duxerit *Varro* disputat) II 278, 28. 274, 8.
 Argentinus, Aesculani dei filius, I 189 s. 199, 25.
 Argi I 234, 15. II 275, 5.
 Argiuorum reges II 271, 6, 11, 17. 272, 12. 274, 14, 16. 275, 19. 276, 10, 18. 277, 12. 280, 9. 281, 2. 286, 11. 327, 23.
 Argolicus II 271, 19.
 Argus II 274 s. 275, 5.
 Ariani I 264, 22. II 356, 5.
 Aries (stella) I 324, 2.
 Arion Methymnaeus I 27, 13.
 Aristippus I 358, 10. 412, 13, 16. II 333, 5.
 Aristobulus II 325, 26. 342, 8, 15, 19. 343, 15.
 Aristodemus actor tragicus ab Atheniensibus legatus ad Philippum missus I 73, 10.
 Aristonicus Eumenis ex pellice filius post Attali mortem regnum Pergamenum tamquam paternam hereditatem adfectauit I 121, 13, 24.
 Aristoteles I 374, 12. 411, 6. II 616, 19.
 Aristotelici I 411, 6.
 Armamitres Assyriorum rex II 271, 10.
 Armenia ab Hadriano Persis concessa I 201, 4.

- Arphaxat II 130, 15. 143, 27. 144, 17. 145, 11.
- Arran II 151, 7.
- Arrius Assyriorum rex II 270, 28.
- Ascanius I 126, 13, 22. 129, 16. II 293, 16.
- Ascatades Assyriorum rex II 280, 9.
- Asclepius ab Apuleio inductus I 393, 1, 8, 15. 403, 12.
- Asia I 98, 9. 127, 29. 149, 10. II 159 s. 269, 15. 296, 12, 18. 325, 12.
- Asiana siue Asiatica luxuria I 147, 21. 148, 5; cf. 412, 10.
- Assaracus I 234, 14. II 100, 6.
- Assur II 129, 10, 15. 149, 21.
- Assyria I 201, 4 (ab Hadriano Persis concessa). II 159, 21. 271, 16. 275, 13.
- Assyriorum di I 179, 15; cf. 256, 14. regnum I 169, 23. 171, 8. 583, 15. II 129, 12. 144, 6. 150, 9. 159, 1, 18. 265, 1. 268, 17. 269, 1, 13, 20, 24 (res A. minus notac). 295, 3. 296, 12. 302, 23. 304, 10, 11. 419, 27. 488, 26. reges II 129, 15. 149, 21. 268, 23. 269, 27. 270, 4, 7, 27. 271 s. 272, 8. 274, 17. 275, 4, 18. 280, 8. 281, 1. 286, 19. 292, 25. 293, 18. 544, 19.
- Athamas II 286, 1.
- Athenae I 237, 21 (legati Romani missi ad leges mutuandas). II 277, 20 (causam nominis Varro indicat; cf. 278, 14. 279, 10, 27). 283, 2. 332, 23. urbs Atheniensis I 589, 3.
- Athenaëae II 278, 9, 19. 279, 28.
- Athenienses (u. Aristodemus, Eleusinia, Plato, Socrates, Solon) I 127, 29 (dominatio; cf. II 268, 29. 269, 2, 4. 419, 25). 370, 2 (Paulus loquitur; cf. II 278, 29. 359, 26). II 276, 4 (reges; cf. 277, 14. 278, 2). 280, 8. 282, 21. 292, 24. 293, 5, 14, 19. 294, 7). 278, 4, 7. 279, 8.
- Atlans II 275, 27. 276, 1. 330, 17.
- Atlantici u. Libyes.
- Attica II 281, 19, 24.
- Attis I 286, 9. 338, 10. 15, 17.
- Audurus fundus Hipponi uicinus II 606, 16.
- Auentinus mons I 84, 8. 136, 3. II 294, 23. — rex II 294, 21, 27. 304, 6.
- Auernus II 298, 6.
- Augustus I 119, 4. 148, 23. 158, 4. (*Christus* natus cf. II 343, 27), 5, 17. 163, 18. 256, 24. 262, 13. II 294, 4. 595, 1 (*Christi* resurrectio).
- Aurelianus II 354, 18 (Christianorum persecutio).
- Aurelius episcopus II 599, 4. 602, 6.
- Aurinus (deus ab Augustino fictus) I 189, 13, 15. 199, 24.
- Auster I 314, 9. II 313, 11, 431, 15.
- Babylon siue Babylonia, confusio interpretatur** II, 133, 13. 250, 8. 334, 4. princeps ab Esaia inductus). I, 534, 3. II 129, 7. 133, 12. 13. 17. 143, 8. 145, 20. 146, 19. 147, 25. 148, 26. 159, 22. 30. 213, 12. 250, 9. 269, 28. 270, 2. 6. 11. 289, 17. 296, 6. 304, 13. 419, 26. 421, 7. 506, 9. B. Israelitarum captiuitas II 204, 14. 265, 4. 301, 25. 302, 5, 14, 23. 303, 2. 317, 15 sqq. 319, 21. 321, 5. 325, 14. 326, 15. 340, 22. 341, 9. 342, 10. 421, 14. 670, 1.
- Bacchae II 285, 5.
- Bacchanalia (S. C.) I 289, 28. II 285, 9.
- Bacchantes I 290, 1.
- Bactriani u. Zoroastres.

- Bacbius post uictoriam Marianam interiiit I 154, 19.
- Bagradas flumen prope Carthaginem nunc Medjerda II 608, 29.
- Bahal II 264, 6.
- Cf. Lucilius *Balbus* (a Cicerone in libris de deorum natura inductus) I 202, 10. 203, 24. 223, 12.
- Baleus Assyriorum rex II, 271, 4. (siue Xerxes). 272, 8. 274, 17.
- barbari (u. Gothi) I 6; 9. 159, 15. II, 327, 12. 456, 3.
- Barnabas I 480, 7.
- Baruch Hieremiac scriba II 318, 4.
- Bassi Syri filia miraculo uitae red-dita II 607, 1.
- Bathanarius comes Africae magnetem protulit II 520, 15.
- Bathuel II 192, 13.
- Beelzebub II 432, 22.
- Bellerophon II 284, 2.
- Bellona I 99, 9. 124, 25. 152, 20. 178, 1. 189, 7. 194, 23. 208, 13. 233, 23. 244, 13. 258, 17. 297, 7.
- belli consuetudo (u. Ianus) I 12, 19. 60, 20, 24. 156, 14. II 390, 10. 546, 10. b. ciuilia I 101, 5. 102, 15. 150, 10. 152, 22. 153, 9. 157, 20. 158, 6. 159, 9. 160, 2. 192, 2. 262, 23. 264, 16. II 37, 19. 342, 26. 381, 21. 384, 10. piratarum I 153, 21. 257, 13. b. seruile I 153, 8, 13, 18. b. socialia I 153, 6. II 342, 26. 384, 10.
- Belocus rex Assyriae II 271, 16.
- Belus rex Assyriae I 583, 17. II 129, 13. 159, 2, 24. 268, 24. 269, 13. 270, 5. 295, 5.
- Beniamin (tribus) II 262, 20, 23.
- Berecynthia mater I 63, 24.
- Bethleem II 309, 8. 344, 2.
- Bias II 302, 7.
- bissextus II 80, 24.
- L. Iunius *Brutus* I 34, 19. 82, 2, 7. 133, 24. 134, 12, 17. 24. 135, 2. 4. 9. 246, 1, 10.
- Bruttii I 139, 2.
- Bubona I 194, 26. 208, 16.
- Busiris II 282, 17.
- Cacus II 391, 18. 392, 20.
- Caecilius Statius maledixit Catoni I 71, 1. 75, 10.
- Caelestis uirgo I 63, 24. 103, 25.
- Caelus Saturni pater I 329, 6, 8, 10.
- Caesar (u. Cato Uticensis) I 113, 3 (*Venerem auiam credidit*). 124, 14. et 15 (cum Pompeio certamen; cf. 157, 28, 158, 1). 158, 8 (nex). 233, 16 et 19 (a Sallustio laudatur; cf. 236, 22, 23 et de Ciceronis laudibus 415, 11). 256. 23 (regnum a deo datum). 351, 23 (Varronis libri ad C. pontificem scripti). — Caesares I 154, 18. II 294, 3. 300, 30.
- Cacsarea II 610, 3.
- Cain I 451, 25. II 34, 10. 59, 32. 65, 3, 17. 67, 26. 68, 4, 10, 27. 69, 16. 70, 21. 71, 18, 25. 72, 8. 73, 11, 26. 75, 7. 89, 23. 90 s. 95. 27, 29. 96, 23. 97, 5. 99, 9, 22. 101, 17, 26. 102, 4, 22. 103 s. 104, 7, 14. 105, 2, 27. 111, 15. nomen interpretatur possessio II, 96, 2. 97, 14. cf. 106, 26.
- Cainan filius Arphaxat II 130, 15. 144, 18.
- Cainan filius Enos II 80, 28. 82, 21.
- Calama ciuitas Numidiae inter Cirtam et Hipponem Regium situ (Augustin. contra litt. Petil. II, 99, 228) II 605, 11. 608, 9. Calamensis II 51, 18. 607, 27.
- Camena I 178, 19.
- Camilla a Vergilio celebrata I 122, 2.

- Camillus I 82, 8. 138, 7, 11. 170, 21.
 247, 9.
 Campania I 100, 16. 167, 24.
 Cancer I 324, 3.
 Cannense malum I 143, 24.
 Capitolium siue collis Capitolinus (cf. Sylla, Tarquinius Superbus, Valerius). I 75, 5. 94, 27 (per anseres seruatum; cf. 117, 25. 156, 28. 157, 5). 142, 26. 173, 27. 175, 8. 192, 23. 284, 18. 295, 21. 323, 24. — lapis Capitolinus I 107, 21. 183, 5. iura Capitolina a Varrone explicata I 284, 28.
 Cappadocia II 522, 9. 610, 4.
 Cn. Papirius *Carbo* I 94, 8. 155, 9.
 Cardea dea I 173, 15. 284, 12.
 Carmentes I 178, 12.
 Carthaginienses u. Regulus. C. bellum I 83, 10. 147, 7. C. ecclesia II 599, 2.
 Carthago (u. Poeni, Punicus, Regulus) I 53, 4 (aemula imperii Rom.), 8 (C. deleta mala de rebus prosperis orta Romae subsecuta sunt; cf. 83, 11. 14. 85, 11, 28. 148, 22). 55, 25. 144, 1. 145, 6. 147, 14. 257, 21. 259, 19. 339, 9. II 139, 15 (opus *musium*). 361, 22. 517, 21. 597, 6. 600, 10. 601, 17. 602, 7. 608, 28. 609, 10.
 Caspaliana possessio prope Hipponem II 606, 22.
 Cassius templum Hierosolymitanum exspoliavit II 343, 7.
 Castor u. Pollux. chronographus II 531, 1.
 Catilina I 10, 22. 96. 22. 111, 17. 157, 25.
 Catinensis urbs u. Aetnaei ignes.
 Catius deus I 188, 22.
 Cato Censorius (u. Caecilius) I 53, 5. 68, 18. Uticensis I 10, 14 (debebat esse *Caesar*). 42 s. (sub uictoria *Caesaris* uiuere noluit; cf. 43 s. II 337, 13). 233, 16 (a Sallustic laudatur; cf. 236 s.) 262, 23 (a Pompeio belli ciuilibus heres relictus).
 Catosus coquus Hipponiensis II 604, 15.
 Cf. Lutatius *Catulus* I 154, 20. 157, 26.
 Caudinae furculae I 138, 18.
 Cecrops II 276, 4. 277, 14. 28. 279, 29, 31. 280, 8.
 Cedmonaei II 166, 20.
 Cenaei II 166, 19.
 Cenezaei II 166, 19.
 censores I 75, 8. 76, 15. 108, 26. 250, 12.
 Centauri II 283, 26.
 Cephisos rex Sicyoniorum II 272, 9.
 Cerberus II 283, 27.
 Ceres I 176, 9. 178, 1. 269, 20. 286, 6. 302, 9 (inter deos selectos a *Varrone* commemorata). 303, 19. 324, 20. 26. 329 s. 406, 13. II 283, 23.
 Cettura II 177, 21, 29. 185, 21, 27. 186, 8, 22. 192, 24.
 Chaeremon sacrorum Aegyptiorum peritus a Porphyrio adfertur I 466, 11.
 Chalach II 128, 20, 21.
 Chaldaeus quidam a Porphyrio adlatus I 461, 24. 462, 26; cf. 492, 2. 504 s. Chaldaei philosophi I 369, 5. Israelitas subuerterunt II 230, 23. 264, 26. 300, 24; cf. 506, 9. sub Cyro erant II 304, 22. Chaldaeorum terra patria Abraham I 506, 7, 12. II 150, 8, 10. 151, 15. 152, 5, 8, 12. 153, 5. 155, 25. 156 s. 268, 25. 269, 22.
 Chalemne II 128, 18.
 Cham II 123, 21. 125, 6, 10, 24. 126, 25. 128, 10. 129, 2, 26, 29. 132, 8. 145. 16, 21. 149, 18, 25, 28. 'calidus' interpretatur II 124, 14.
 Chanaan filius Cham II 123, 20. 125,

26. 129, 25. interpretatur 'motus eorum' II, 125. 12.
- Chanaan (terra) II 151, 21. 153, 2. 156, 24. 157, 24. 160, 7. 162, 1. 163, 9, 16. 172, 11. 174, 13. 186, 7. 170, 3. 202, 17. 205, 27. 206, 22, 28. 271, 13.
- Chananaei II 166, 21. 185, 12. 192, 12.
- Charra II 151, 16. 153, 18. 154, 15, 18. 155, 24. 156 s. 157, 8. 158 s. 160, 4.
- Chebron II 163, 25.
- Chettaei II 166, 20.
- Chilon II 302, 6.
- Choreb II 502, 5.
- Christus u. Abel, Augustus, Daniel, Elisabeth, Gemini, Hecate, Herodes, Iordanes, Iudaei, Sibylla.
- Chronos I 329, 13.
- Chus II 129, 1. 149, 28.
- M. Tullius *Cicero* (cf. Homerus). I 92, 22 et 27 (cf. 93, 1 rem publicam deplorat amissam). 158 s. (cf. 159, 12 disertus artifex rei publicae regendae in bello civili periit). 202, 7 (Academicus; cf. 272, 16 et Antiochus). 223, 24 et 27 (cf. 227, 9 praescientiam obpugnat). 228, 5. (Deum inducta alterius persona in libris de deorum natura negat). 272, 5 (studiosum uerborum delectat; cf. II 591, 11). 386, 1 (in *duodecim tabulis* ei qui magicas artes adhibuerit supplicium constitutum esse commemorat). 410, 26 (πάθη perturbationes — cf. II 15, 11 — uocat, II 14, 23 ἐπιπαθείας constantias). 634, 28 (Platonis interpres; cf. II 655, 2. mundum non interituum cum Platonicis sensit II 593, 25). II 594, 27. 595, 1.
- Cinnatus I 249, 24.
- Cinna I 94, 8. 154, 1. 264, 17.
- Circe II 288, 21. 291, 26.
- Cleobulus II 302, 7.
- Cleombrotus u. Theobrotus.
- Cleon I 70, 21.
- Cleophon I 70, 22.
- Cluacina I 172, 3. 179, 19. 192, 5. 295, 1.
- codices sacrae scripturae II 79, 6. 112, 28. 239, 2. 310, 27. 317, 6. 338, 2. 345, 1, 3. 477, 11. *Graeci* I 653, 28. II 84, 9. 86, 13. 229, 23. 337, 20 (297, 13 carminum Sibyllae). *Hebraei* II 76, 26. 77 s. 78 s. 79, 20. 82, 10, 22. 84, 9. 85, 17. 88, 11, 18, 24. 89, 11. 91, 4. 102, 17. 145, 4. 337, 21. 338, 5, 7; cf. *Septuaginta. Iudaeorum* I 208, 26. II 79, 7, 15. 345, 2, 4. 347, 9. *Latini* II 84, 9. 86, 13. 229, 21. 337, 30. *Syrus* II 86, 14.
- Codrus II 293, 5. 294, 7.
- Collatina dea I 172, 12.
- porta *Collina* I 183, 20.
- Concordia I 151, 24, 28. 152 s. 194, 29.
- Consentes I 192, 10.
- Constantinus I 256, 26. 262, 7, 18.
- consules instituti I 83, 5. 135, 13. 233, 8. pauperes I 249, 22. 259, 11.
- Consus I 178, 20.
- Corax Sicyoniorum rex II 281, 2.
- Corinthii II 17, 23, 20, 21. 477, 10.
- Cottam Cicero disputantem facit I 223, 10, 13.
- Cranaus II 279, 29.
- Crassi pater et filius post uictoriam Marianam. mactati I 154, 18.
- Cretenses u. Xanthus.
- Creusa Ascanii mater II 293, 16.
- Crius Argiuorum rex II 275, 19. 276, 8.

- Cumae u. Apollo, Graeci, Sibylla.
 Cunina I 172, 6. 173, 10. 178, 10.
 189, 2. 194, 24. 208, 5.
 Curiatii I 126, 18, 19, 27. 129, 1.
 Curtius I 187, 19. 241, 27. 248, 6.
 Curubis prope Carthaginem II 602,
 4. Curubitanus quidam a paralyssi
 baptisate saluus effectus est II
 601, 28.
 Cynici II 43, 16, 25. 44, 3. 365, 26.
 367, 14, 20, 21. 368, 21, 25. 369,
 3. 372, 25. 406, 5.
 Cynocephalus deus I 79, 2. 123, 3.
 Cynocephali II 139, 16.
 Cyprianus I 405, 17.
 Cyrus rex Persarum etiam Chaldaeis
 et Assyriis imperabat I 170, 16. II
 302, 22; cf. I 127, 29.
 Cyzicenus u. Adrastos.
- Daedalus** II 284, 4.
 daemones (u. Apuleius, Dusii, Porphy-
 rius) I 56, 15. 60, 23. 64, 26. 68,
 10. 72, 6. 94, 1. 97, 12, 17. 98, 24.
 99, 13, 24. 100, 6. 101, 8. 103, 1,
 12, 21. 104, 19. 107, 2. 108, 2, 24,
 29. 117, 5. 120, 27. 122, 1. 141,
 25. 162, 8. 164, 20. 185, 8. 186,
 15. 197, 4. 199, 1. 204, 25. 206, 5.
 227, 2. 246, 25. 260 s. 262, 6, 8,
 12. 269, 4. 275, 18, 19. 281, 23.
 282, 18. 289, 10. 322, 19, 20. 327,
 13. 331, 7. 334, 25. 337, 17. 340,
 19. 342, 25. 344, 18. 348, 19. 350,
 16, 21. 351, 7. 352, 8, 15. 353, 2,
 15. 361, 10. 376, 24, 28. 377 s.
 379 s. 380 s. 381 s. 384, 1, 6, 22.
 386, 12, 25, 29. 387 s. 388 s. 389 s.
 390 s. 394, 3. 396, 21. 397, 7. 399,
 5. 400 s. 401, 14. 403, 8. 404, 11.
 405, 1. 406, 26. 407 s. 408 s. 409 s.
 410, 9. 416, 19. 421, 17. 422, 23.
 423 s. 425 s. 426, 8, 10, 28. 427, 5,
 11. 429, 20. 431 s. 432 s. 433 s.
 434, 3. 435, 17, 27. 436 s. 437 s.
 438 s. 439 s. 440, 7, 15, 29. 443 s.
 445, 3, 9. 458, 20. 460, 1. 468, 10.
 475, 19. 481, 18. 482, 5, 9, 10. 490,
 23. 492, 17, 22. 493, 15. 505, 7.
 509, 4, 19. 545, 24, 28. 559, 9. II
 24, 15. 274, 1, 7. 278, 12. 285, 9.
 289, 15, 22. 290, 11, 14, 19. 291,
 2, 24. 292, 3, 13. 301, 8. 351, 23.
 357, 25. 359, 3. 374, 27. 387, 10,
 16. 403, 20. 409, 3. 410, 19. 414,
 27. 415, 4, 16, 31. 416, 20, 27. 417,
 5, 11. 420, 11. 425, 17, 24, 29.
 464, 13. 472, 6. 514, 13. 525 s.
 526, 9. 537, 18, 20. 538, 2, 26, 27.
 552, 5. 556, 23. 601, 20. 603, 7.
 604, 4. 614, 6. 617, 9, 10, 12. 638,
 16. 639, 9.
 daemonia I 64, 14. 172, 21. 183, 23.
 192, 1. 195, 19. 201, 1. 232, 18.
 264, 25. 266, 21. 331, 14, 21. 332,
 5. 240, 13. 398, 17, 21. 399, 15.
 437, 8. 491, 9. II 604, 3.
 Danae I 68, 22. II 284, 18.
 Danai I 6, 19.
 Danaus Argiuorum rex II 281, 2, 22.
 Daniel tempus quo uenturus fuerat
Christus definiuit II 319, 22, 23.
 Darius Iudaeis libertatem reddidit II
 302, 28, 30.
 Dasem II 128, 20.
 Daud II 91, 27, 31. 92, 5. 167, 19,
 22. 202, 28. 203, 4, 7. 204, 10, 27.
 206, 25. 208, 2. 210, 6, 15. 221,
 27. 227, 3, 8. 228, 8, 10. 229, 16,
 18. 232, 15, 19, 24. 234, 5, 8. 235 s.
 236 s. 237, 4, 26. 238 s. 240, 21.
 241, 16, 20, 24. 242, 13. 243 s.
 245 s. 246 s. 247, 15. 256, 2. 257,
 10, 19. 262, 20, 23, 25. 263, 23.
 294, 6, 9. 305, 26. 320 s. 508, 9.
 669, 26.

- Debbora II 286, 14.
 December I 312, 9.
 Decii I 187, 20, 21. 241, 27.
 Decius II 354, 18 (septima Christianorum persecutio).
 Delphicus, I 284, 16. II 277, 24. 284, 16.
 Demaenetus in lupum mutatus esse dicitur a *Varrone* II 289, 1.
 Deucalion II 277, 4. 279, 32 (de diluio *Varro* scribit).
 Deuerra dea I 290, 22.
 di (u. Assyrii, philosophi, Plato, Platonici, poetae, simulacra, Varro). peregrini a Romanis recepti I 79, 3. 122, 12. 123, 7. transeuntes I 122, 12. non esse deos Herculem, Aesculapium, Castorem, Pollucem (u. II 286, 3), sed humana conditione defecisse *Scaeuola* disputat I 198, 2; de *Euemero* cf. 284, 20. 341, 7, de *Numae* libris 352, 12. Larentina non comparente honores diuini decreti I 285, 22 (de Aenea cf. II 293, 2, de Auentino II 294, 26, de Romulo II 300, 27). non Picus et Faunus et Aeneas et Romulus uel etiam Hercules et Aesculapius et Liber et Tyndaridae, sed etiam maiorum gentium di homines fuisse a *Leone Aegyptio* (cf. 406, 17) produntur I 362, 4, 8 (de singulis hominibus in deorum numerum relatis u. praeterea Argus, Diomedes, Homogyrus, Phegous, Sterces, Telxion). deos Aegypti homines fuisse *Hermes Trismegistus* I 394, 18. 403, 2 et (de Aesculapio, Mercurio) 26. simulacro, quod digito labiis inpresso admonere uideretur, ut silentium fieret, significari *Varro* existimat, ut homines Isidem et Serapidem fuisse taceretur II 273, 23. de dis, qui homines fuerunt, carmina faciebant poetae theologi 285, 20. Sancum regem Sabini in deos rettulerunt 193, 4 (cf. diuinos honores a *Graecis, Latinis, Romanis* decretos). posteriora tempora deos homines mortuos non instituerunt, tamen ab antiquis institutos celere non destiterunt 301, 4. ciuitas terrena fecit sibi ex hominibus falsos deos 362, 12. Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos *Cicero* adseuerat 587, 1.
 diabolus, I 531, 26. 532, 11. 533, 2. 534, 4, 8, 20. 536, 22. II 6 s. 7, 1, 10. 33, 2. 56, 17. 58, 25. 110, 19. 250, 8, 11. 261, 11, 12, 17. 334, 5. 351, 23. 352, 13. 396, 11. 440, 25. 443, 5. 414 s. 446, 13. 447, 5, 16. 448, 13, 21. 450, 25. 455, 27. 456, 11. 458 s. 460, 4, 7, 21. 464, 12. 474, 20. 475, 3. 512, 17. 548, 25. 551, 29. 555, 24. 556, 4, 15, 27. 558, 9, 23. 559, 3. 564, 16. 642, 25, 26, 27.
 Dialis flamen I 80, 1. 154, 22.
 Diana I 122, 2 (Camillam doluit). 178, 2. 284, 14 (theatrica et urbana). 302, 9 (a *Varrone* inter deos selectos commemorata cf. 325, 12). 324, 15 (luna et uiarum praeses).
 Diespater I 178, 5.
 Diocletianus II 354, 19 (decima Christianorum persecutio).
 Diogenes Anaximenis auditor I 356, 6. Cynicus II 43, 23.
 Diomedes I 6, 13. II 288, 2 (deus factus; cf. 292, 6, 11, 14 et *Diomedea* insula II 288, 8. Diomedea uolucres *Graecis* et *Graecigenis* blandientes II 288, 3, 10. 291, 28).

- Dion Neapolites mathematicus II 531, 5.
- Dionysus u. Liber.
- Discordia dea ab Augustino ficta I 152 s.
- Dis pater I 324, 19. 334, 12, 16. 344, 5.
- Domiduca dea I 305, 9.
- Domiducus deus I 291, 5.
- Domitianus I 256, 25. II 354, 16.
- Domitius deus I 291, 6.
- M. Liuius *Drusus* I 153, 5.
- duodecim tabulae u. Cicero, poetae.
- Dusii daemones apud Gallos II 110, 7.
- Edem II 196, 24.
- Edom II 187, 28. 198, 7.
- Educa dea I 178, 15. 208, 5. 289, 20.
- Egeria I 352, 1.
- Eleazarus u. Septuaginta.
- elementa I 174, 26. 175, 1, 6. 177, 12. 281, 6. 321, 25. 322, 21. 332, 17. 342, 3. 355, 16. 362, 8 (*Varro*). 363, 1, 18. 364, 14. 373, 5. 377, 2. 380, 7, 16, 21. 381, 16. 382, 23. 388, 17. 390, 8. 436, 9. 508, 5. 524, 16. 565, 2, 13. 585, 3. 636, 25. 638, 3, 18. II 10, 11. 110, 11. 119, 18, 21. 285, 21. 394, 15. 465, 15. 492, 11. 537, 20. 542, 26. 615, 12, 19. 616, 3, 7, 15. 617 s. 618, 3, 22. 651, 14.
- Eleusinia sacra I 329, 23.
- Eleusinus tribunicius Hipponiensis II 607, 15.
- Elieser uernaculus Abrahae II 164, 21.
- Elisabeth I 395, 14. II 265, 22.
- Elysii campi I 501, 6. II 579, 21.
- Emathii campi I 124, 18.
- Enoch filius Cain II 72, 9. 73, 20. 74, 3. 95, 29. 103, 17, 21, 22. 106, 2. nomen interpretatur 'dedicatio' II 96, 4. 97, 15. 99, 17. 24.
- Enoch filius Jared II 77, 15, 22. 85, 9, 13. 101, 11. 113, 17. 328, 9.
- Enos II 80, 12, 27. 82, 20. 91, 5. 106, 5. interpretatur 'homo', non sicut Adam, sed ut femina non possit nuncupari II 96, 8, 15.
- Epaphus II 282, 19.
- Ephod II 220, 19.
- Ephraem filius Ioseph II 196, 17, 23, 25. 197, 9. 200, 10.
- Ephraem (tribus) II 263, 1
- Ephrata II 309, 18.
- Epictetus I 412, 20. 413, 12. 415, 20.
- Epicurei I 255, 4. 362, 24. 366, 8. II 2, 11. 332, 24.
- Epicurus I 279, 4. 362, 17. 517, 16. II 353, 1. 364, 5.
- Epidaurus u. Asclepius.
- Epirotae u. Pyrrhus.
- Epirus II 521, 25. 529, 10.
- epulones I 284, 21.
- Eratus Sicyoniorum rex II 274, 17.
- Erichthonius II 231, 3, 25. 282, 21, 28.
- Esaias II 301, 18. 303, 22. 306, 19, 22, 24. 317, 12. 338, 10.
- Esau I 214, 7. II 74, 28. 91, 30. 187, 19, 28. 190, 4. 192, 21. 198, 7. 200, 4, 7. 270, 29. 311, 3, 13, 19.
- Esdrae II 265, 20. 266, 6. 325, 15. 326, 19. 495, 26.
- Esther II 325, 17.
- Etrusci (u. Tarquinius) I 237, 19 (cum Samnitibus aliisque conspirantes).
- Eua II 14, 12. 71, 12. 73, 28. 93, 1. 96, 13. 97, 11:
- Euaei II 166, 21.
- Eucharius presbyter Calamae habitans II 605, 11.
- Eudoxus insignis mathematicus et astrologus II 165, 7.
- Eugenius imperator I 263, 20.

- Euemerus I 284, 19. 341, 13.
 Euodius episcopus II 608, 14.
 Euphrates II 166, 19. 170, 5. 206, 23.
 Europa Agenoris filia II 282, 2. orbis
 pars I 159, 20. II 159 s.
 Europs Sicyoniorum rex II 270, 4.
 Eutyichianus collega Honorii in con-
 sulatu II 361, 17.
 Ezechias I 459, 22. II 296, 29. 303,
 28. 304, 8. 532, 2, 13.

 Q. Fabius Cunctator I 11, 27.
 Fabricius u. Pyrrhus. Fabriciorum
 progenies I 106, 26.
 fatum I 210, 2 (cf. 219, 12). 215, 24.
 221, 13. 222 s. 223, 16, 225 s. 228,
 14. 230, 27. 232, 12.
 Fauus I 191, 16. 362, 2. II 287.
 15, 24.
 Faustulus II 295, 19.
 Febris I 79, 2. 123, 4. 152, 5, 20.
 182, 26. 192, 6.
 Februarius I 312, 10, 11.
 Februm I 312, 12.
 Felicitas I 184, 25. 185, 14. 186, 19.
 188 s. 189, 21, 27. 190, 2. 191 s.
 192 s. 193 s. 195, 2. 299, 9. 304,
 20. 306, 6. 322, 24.
 Fessona I 189, 23.
 Fides I 187, 2, 7.
 Fimbria, Marianarum partium homo
 pessimus, Ilium euertit I 115, 27,
 30. 116, 11. 117, 21, 22. 154, 18.
 Flaccianus u. Sibylla Erythraea.
 Flora I 105, 1. 173, 1.
 Florentius sartor Hipponiensis II 604, 6.
 Forculus deus I 173, 15, 16. 284, 10.
 Fortuna I 178, 13, 22 (*barbata* cf.
 u. 26 et 270, 28. 271, 4, 11). 185 s.
 186 s. (12 *muliebris*). 306, 9, 14.
 307, 6, 12.
 Fructesca I 189, 7.
 Fugalia I 66, 18.
 Fulgora dea I 297, 10.
 M. Fulvius I 151, 17.
 Fussalense territorium prope Hippo-
 nem II 602, 10.
 Gades I 239, 12.
 Gaidad II 103, 22.
 Galaad, II 196, 22.
 Galli Matri deum consecrati I 68, 10.
 286, 11. 336, 2. 337, 9, 11. 338, 11.
 339, 27. 340, 6, 14. 344, 11.
 Galli (u. Dusii) Romam ceperunt I
 82, 17. 94, 24. 117, 23. 138, 8, 12.
 156, 23, 26. 157, 6. 159, 24. 170,
 24. 200, 26. 247, 11. homines dis
 immolabant I 328, 28. philosophi
 I 369, 5.
 Gallia u. Gratianopolis, Hannibal.
 Gallograeci a Cn. Manlio proconsule
 uicti I 147, 21.
 Ganymedes I 195, 28. 339, 18. II
 284, 17.
 Garamanticus fons II 521, 23. 527, 20.
 Garganus mons Apuliae II 238, 9.
 Gaudentius u. Honorius.
 Gemini (quibus consulibus Christus
 mortuus est) II 360, 27.
 Genius I 302, 7 (a Varrone inter deos
 selectos commemoratus). 321, 9, 20.
 325, 11; cf. 311, 21. 333, 9.
 Gerara II 180, 23. 188, 15.
 Gergesaei II 166, 21.
 Geruasius martyr Mediolanensis II
 597, 2. 603, 5.
 Getae II 456, 3.
 Getula ciuitas I 133, 8.
 Giezi Helisaei puer II 658, 17. 659, 17.
 Gigantes I 202, 24; cf. 114, 3. II
 111, 3, 13, 28. 112, 3. 113, 25.
 114 s.
 gladiatores I 128, 12, 16, 21. 153, 12.
 167, 24. 168, 18. 237, 15.
 Gog et Magog II 56, 1, 8. nomi-

- num interpretationem esse Gog tectum, Magog de tecto, tamquam domus et ipse qui procedit de domo II 456, 9.
- Gorgo II 283, 29.
- Gothi (uel barbari) *Nolam* uastaauerunt I 20, 23. 21, 4. Romam I 1, 3. 4, 22. 12, 18. 57, 6. 58, 5. 60, 21, 25. 156, 21, 24. 157, 3, 14. 259, 4, 24. 260, 5. II 111, 7. in *Gothia* Christianos persecuti sunt II 356, 10.
- Gracchi I 89, 9. 94, 7. 150, 28. 151 s. 152, 28. 153. 3.
- Graeci (u. codices, Diomedeus, Heros, histriones, poetae) Troiam euertuerunt I 6, 20. 9, 11. 10, 5. 110, 20. 112, 5. 114, 25. 115, 29. 116 s. 129, 5. 131, 22. 418, 11, 12. II 287, 25. diuinos honores mortalibus decreuerunt I 64, 30. 370, 18. 404, 1. II 276, 8. 286, 5; cf. 204, 22 (mysteria) et 338, 12 (Attis). ab apostolo *Iudaeis* opponuntur II 118, 4. 125, 15; cf. I 495, 21, 25. — Graeca *colonia Cumana* I 121, 21. *historia* I 169, 4. 583, 14, 16, 21. II 269, 23, 24. 270, 1. 277, 3. 286, 19. 287, 25. 419, 26 (u. Graecia). *lingua* I 341, 15. 354, 26 (inter ceteras gentium clarior habetur; cf. 371, 15). 372, 6, 10. 374, 25. II 15, 27 (*adhibetur ad uerba Latina sacrae scripturae interpretanda*; cf. II 134, 8. 217, 1. 417, 16. 472, 11. 489, 8). 79, 10. 298, 24, 26. 335, 29. 411, 25. *philosophi* I 67, 15. 354, 26, 369, 13. 371, 14. 374, 24. II 327, 8; cf. I 355, 1. II 330, 15. *uersus* oraculo effusi II 358, 2.
- Graecia I 67, 16 (Romana prouincia facta est; cf. II 342, 23). 121, 22 (Apollo cladem significauit; cf. II 281, 21 de G. ob Apollinis iram sterilitate adfecta). 354, 25 (*magna*) II 269, 2 (Athenienses plurimum clarebant; cf. 278, 12). 327, 12 (sapientia; u. Graeci philosophi). — reges G. I 139, 17 (Pyrrhus). II 271, 18 (sub Phoroneo legum institutis clarior facta). 274, 14 (regnante Argo suis coepit uti frugibus). 275, 13. 281, 11 (sacra dis falsis instituerunt; cf. 276, 3).
- Graecigenae u. Diomedeus.
- Graeculi I 10, 4. 416, 1.
- Gratianopolis ciuitas Galliae II 529, 11.
- Gratianus I 262, 20.
- Gulosus presbyter II 599, 2.
- Gymnosophistae II 40, 20. 101, 7.
- Hadrianus I 201 s.
- Hannibal I 143 s. (u. 17 *Pyrenaeis* superatis *Gallia* transcursa). 145 s. 146, 1, 5. 147, 13. 148, 2. 200, 27.
- Heber II 130 s. 143, 14. 144, 20, 21. 146, 19, 22. 147 s. 148 s. 149, 8, 22. 150, 17. 329, 16.
- Hebraei I 110, 4. 232, 17. 256, 16. 347, 29. 373, 11. 458, 27. 459, 13. 477, 10. 487, 6. 507, 19. II 74, 24. 85, 8. 100, 10. 130, 19, 22, 23. 148, 13. 149, 22. 202, 12, 17. 207, 5. 230, 27. 262, 11 (de regibus u. 297, 1. 301, 17, 23; cf. *iudices*). 354, 24. 413, 7, 9. 415, 29, 31. 416, 27, 29. 417, 8. 491, 4, 8, 16. 493, 1, 12. 497, 18. H. *lingua* II 96, 9. 113, 9. 146, 27. 147, 30. 150, 14. 202, 2. 203, 13. 329, 16, 18. 335, 28. 336, 15, 26. 337, 7. 417, 20. 489, 9.
- H. *scripturae canonicae* (cf. *codices et Septuaginta*) I 372, 5. II 113, 20. 114, 5. 117, 21. 148, 23. 328, 25. 348, 16. 416, 18. 417, 3, 19. 418, 12. 491, 23. 496, 1. 661, 18; cf. Israelitarum II 345, 27. 346, 22.

- Iudaeorum II 259, 15, 16. 266, 1, 6. 302, 30. 303, 6. 326, 3. 328, 11. 428, 1, 5.
- Hecate a Porphyrio Christum laudans inducitur II 413, 25. 415, 5, 13, 20.
- Helena I 152, 12.
- Helenus I 482, 17.
- Heli II 210, 13. 220, 10. 221, 24. 223, 1. 224, 7, 9. 293, 19.
- Helias II 264, 1, 2. 313, 1. 503, 20, 24. 504, 18, 26. 505, 3. 511, 19. 532, 11.
- Helisaeus II 264, 1. 532, 11. 658, 17. 659, 11, 15. 662, 24.
- Helle II 283, 28.
- Hera I 483, 4.
- Heraclitus I 279, 3.
- Hercules (u. Larentina, Samson) I 78, 4, 31 (inter semideos relatus). 122, 3 (Pallantem moriturum apud Vergilium flet). 191, 16 (ex homine deus factus, cf. 198, 1. 362, 3. II 276. 17. 586, 28. 592, 21. 613, 26). II 282, 8 (in *Syria* clarus habebatur, nimirum alius), 11 (cf. 284, 9; Antaei nex ad alterum H. pertinet), 14 (in *Oeta* a se ipso incensus). 285, 1 (Admeto seruiuit). 392, 20 (Cacus).
- Hermaphroditus II 140, 16.
- Hermes Aegyptius Trismegistus de Aegyptiorum superstitionibus disputans ab Apuleio inducitur I 392, 5, 22. 393, 10 (u. 16 *Aegyptum* imaginem caeli dicit), 23. 394, 2. 395, 1, 17. 399, 18, 20. 400, 4. 402, 4, 27. 403, 20 (cf. 23 et II 330, 19; Mercurii nepos). 404, 6, 27; cf. II 330, 13.
- Hermopolis I 403, 24.
- Herodes II 343, 8 (quo regnante natus est Christus), 14, 26. 355, 23.
- Heros Iunonis filius secundum *Graecorum* fabulas I 482, 3.
- Hesperius tribunicius II 602, 9.
- Hesperos II 531, 1.
- Hesychius episcopus Salonitanus II 434, 3.
- Hieremias I 371, 25 (cf. 372, 2, 9 scripturas *Plato* legere non potuit). II 303, 1. 317, 12, 20. 318, 3, 4, 25. 338, 10.
- Hieroboam II 262, 17. 263, 5, 18. 303, 21.
- Hieronimi interpretatio Latina II 336, 24. 659, 21.
- Hierosolyma siue Hierusalem 'uisio pacis' interpretatur II 389, 8. commemoratur I 24, 11. 507, 7. 520, 20. 593, 8. II 60, 23, 24. 101, 28. 102, 3. 163, 15. 207, 24, 25, 31. 208 s. 209, 13, 15. 17. 210, 7. 213, 14. 214, 23. 219, 5. 223, 15. 238, 11, 25. 239, 8, 10. 242, 26. 243, 5. 245, 9, 17. 250, 6. 257, 19, 20. 262, 22. 263, 4. 264, 12. 265, 3, 8. 300, 26. 301, 25. 317, 14. 321, 21. 346, 27. 350, 28. 355, 10, 14. 360, 10, 22. 389, 8. 428, 15. 433, 23. 467, 11, 21. 480, 20. 481, 5. 483, 23. 497, 17. 507, 26. 508, 6, 25. 585, 28. 592, 2. 602, 17. regnum H. II 263, 2. *templum* H. II 113, 20. 204, 16. 208, 25. (a *Salomone* conditum; cf. 232, 21. 233, 25. 238, 12. 294, 11. 301, 26. 341, 8. 347, 19. 472, 4.) 263, 3, 20. 265, 3, 9. 302, 25. 325, 25. 340, 21. 341, 12. 342, 10, 30. 343, 7.
- Hiezechiel II 319, 22.
- Hippo Regius II 603, 3. 606, 4. 607, 1. 608, 5. Zaritum II 140, 11.
- Hippocrates I 211, 17. 212, 17. 215, 9. II 600, 15, 27.
- Hipponiensis II 604, 1 (uirgo), 6 (Florentius). 605, 5 (colonia). 610, 1.
- Hispani philosophi I 369, 5.

- Hispania I 143, 18. 145, 1. II 605, 11.
 histriones siue actores scaenici I 55,
 26, 63, 26. 73, 17 (a Graecis hono-
 rati; cf. 71, 16. 73, 24. 74, 10.
 76, 7, 26. 77, 4. 199, 22 et u.
 Aeschines). 76, 7 (Romani tribu
 mouerunt; cf. 14, 18, 27. 77, 5. 78,
 18. 105, 16. 108, 5, 12, 17). 144,
 21. 197, 10. 235, 7. 279, 14. 282,
 24. 284, 9. 286, 2, 16. 297, 24.
 Holofernes II 152, 15.
 Homerus Neptunum contra Troianos,
 Apollinem pro Tr. pugnantem facit
 I 111, 12. diuinorum criminum
 confictor *Ciceroni* displicuit I 196,
 4; de Apuleio cf. 418, 5, 13, de
 Plinio II 76, 6. Iouem daemonem
 nuncupat I 407, 22. permultis
 annis ante Romulum fuisse a *Cice-
 rone* dicitur II 591, 5.
 Homogyro honor diuinus delatus est,
 quod primus ad aratrum boues iun-
 xerit II 274, 28.
 Honor I 198, 8. 194, 29. 235, 23.
 Honorius II 361, 17 (consulatus), 22
 (Gaudentius et Iouius comites templa
 falsorum deorum euerterunt).
 Horatii I 126, 18, 19, 28. Horatorum
 soror 129, 1.
 M. Horatius consul suffectus primo
 liberae rei publicae anno I 135, 11.
 Hortensius dictator I 139, 9.
 Hostilina dea I 172, 27.
 Hyperbolus, I 70, 22.
 Hyrcanus II 342, 19, 21. 343, 3.
 Iacob I 214, 7. 507, 3. 611, 8. II 9,
 8. 88, 6, 91, 29. 100, 10. 147, 19.
 163, 5. 187, 19. 190, 4, 14. 191, 1.
 192, 10, 20. 193, 1, 4. 194 s. 195,
 8, 12, 20. 196 s. 197, 14, 19. 198,
 8. 200, 4, 7, 28. 206, 13. 207, 17.
 270, 29. 271, 16. 272, 15. 273, 1.
 274, 5, 18. 330, 15. 343, 11. 506,
 3. 509, 25. 510, 4.
 Iacobus II 355, 12.
 Iamblichus I 374, 24.
 Ianiculus I 139, 7. 308, 11. 350, 2.
 Ianuarius I 312, 10.
 Ianus I 177, 26. 191, 15. 293, 11.
 (deos a I. enumerare exorsus est
Varro; cf. 302, 7, 17. 343, 12).
 303, 16. 364, 3, 9, 308, 7. 312 s.
 313, 12, 26. 314 s. 315, 1, 10, 14.
 316 s. 317 s. 318, 17. 323, 25. 325,
 20. 327, 2. 339, 14. 344, 13. —
 Iani siue belli portae I 118, 5.
 119, 5. 120, 21. 129, 24.
 Iapheth II 123, 14. 127, 1. 128, 7.
 132, 6. 142, 29. 145, 15. 149, 18.
 'latitudo' interpretatur II 124, 14.
 Iared II 85, 8.
 Iasus Argiuorum regis filius in deo-
 rum numerum relatus II 276, 11.
 Icarus II 284, 5.
 Idaea silua II 492, 23.
 Idumaea II 311, 2, 4, 19. 346, 17.
 Idumaei II 74, 27. 187, 26. 28. 200, 7.
 Iebusaei II 166, 22.
 Iectan II 149 s.
 Iephte I 39, 25.
 Iericho I 476, 25.
 Iesca II 151, 8.
 Iesus Christus saepissime Iesus inter-
 pretatur 'saluator siue salutaris' II
 256, 5.
 Iesus Naue II 150, 16. 202, 9, 21.
 206, 18. 280, 23. 281, 9. 282, 22.
 283, 19. 296, 25. 532, 10.
 Iliia u. Rhea.
 Iliaci di I 117, 18. de Ilio euerso u.
Fimbria et Troia.
 Inachus Argiuorum rex II 271 s.
 327, 22.
 incubi II 110, 5.
 Indi uel India (u. Gymnosophistae,

- Liber, Tylos). I 369, 5 (philosophi). 504, 6, 23, 25 (mores ad animam liberandam pertinentes). II 159, 2 (Nino — cf. 269, 7. 296, 19 — Aegyptiis — II 159, 20 — non subiacebant). Indicus lapis II 519, 12, 17. 520, 25.
- Innocentia femina religiosissima Carthaginensis II 600, 10.
- Innocentius homo religiosissimus Carthaginensis II 597, 7.
- Ino II 286, 1.
- intercalares dies II 80, 26.
- Intercidona dea I 290, 21.
- Io postea Isis appellata II 271, 30.
- Iob I 18, 7. 43, 7. II 474, 23.
- Iobal II 97, 1.
- Iobel II 96, 27.
- Ioel II 304, 2.
- Iohannes apostolus II 355 12. baptista I 86, 18. 449, 4. II 110, 23. 234, 30. 265, 21, 24, 29. 349, 18. 359, 20. eremita I 263, 13.
- Ionas I 27, 11. II 304, 1. 339, 6, 15. 340, 3. 431, 14.
- Ionici philosophi I 354, 29. 355, 7. 368, 28. 369, 23.
- Iordanes I 476, 22 (siccum prae-buit transeundi locum). II 359, 20. (Christus baptizatus est).
- Ioseph II 195, 3. 196, 11, 13, 17. 197, 3, 4, 26. 200, 28. 262, 29. 272, 17, 19. 273, 3. 274. 19. 275, 6, 9. 330, 15.
- Iosias II 246, 20. 317, 14, 18.
- Iotham II 303, 23, 28. 304, 2.
- Iouianus I 201, 20. 262, 20.
- Iouius u. Honorius.
- Iphigenia Agamemnonis filia substracta cerua subposita est II 292, 2.
- Irenaeus collectarius II 607, 9.
- Isaac (u. Abraham) II 62, 26. 88, 5. 91, 28. 169, 3, 14. 173, 20. 180, 1. 182, 10, 22. 183, 8, 10, 25. 185, 5, 24. 186, 18. 187, 1, 8. 188, 11, 27. 190, 4, 10. 191, 3, 19. 192, 20, 25. 198, 6. 206, 13. 207, 16. 270, 25, 28. 271, 12. 272, 13, 18. 311, 3. 330, 15. interpretatur 'risus' II 181, 7.
- Isis (u. Io) I 404, 8, 15. 406, 9. 466, 13. II 273, 21. 327, 21 (litteras docuit *Varrone* auctore; cf. 330, 6, 28), 22.
- Ismael II 60, 16. 61, 16, 30. 62, 10. 91, 28, 171, 14. 182, 17. 185, 26.
- Israel (Iacob) II 194, 10. 195, 8. 198, 8, 10. 271, 16. 346, 10, 23. 509, 27. interpretatur 'uidens Deum' II, 195, 17. 245, 11.
- Israel siue Israelitae s. Israelitica gens (u. Aegyptia seruitus, Babylonia captiuitas, Hebraei, Paulus). I 2, 22. 469, 28. 568, 27. II 46, 22 (libellus repudii). 74, 28. 84, 18. 101, 27. 124, 17. 126, 11. 148, 15. 152, 16. 157, 28. 160, 12. 162, 23, 31. 163, 15. 167, 20. 169. 19. 180, 5. 188, 2. 199, 22. 200, 22. 204, 6. 206, 3, 8. 213, 14. 214, 3, 7. 229 s. 230 s. 231 s. 240, 7, 21. 241, 14, 17, 29. 244, 6, 10, 22. 245, 10. 250, 13, 25, 27. 262, 14, 19, 26 (decem tribus quas accepit Hieroboam). 263, 5, 10, 18. 264, 16, 19. 265, 2. 266, 3. 267, 9. 293. 25. 294, 10. 296, 23. 297, 1. 303. 6, 21. 304, 18. 305 s. 326, 29. 328. 20. 334, 9. 342, 20. 345, 26. 346 s. 428, 14. 483, 19, 27. 507 s.
- Italiae gentes I 153, 10. Italicae I 257, 19. I. bellum I 257, 22. philosophorum genus I 354, 28. 355, 1. 359, 1. 363, 1. 14. Italia (cf. Graecia magna, Laurentes, Liber, Plato)

- bellis uastata I 143, 21. 147, 11. 150, 14. 153, 6. 167, 25. 257, 16.
- Iterduca dea I 305, 4, 9.
- Iudaea I 372, 5. II 74, 6. 300, 25. 311, 12, 18. 335, 14, 18. 343, 26. 351, 1. 355, 17. 446, 14. I. gens I 205, 15. 340, 19. Iudaei (cf. Alexandra, Aquila, Babylonia captiuitas, codices, Darius, Graeci, Hebraei, Septuaginta). I 130, 12 (Christum occiderunt; cf. u. 14, 251, 10. II 71, 29. 125, 21. 126, 20. 183, 15. 195, 14. 254, 23. 344, 11. 345, 11, 14. 508, 16, 28. 510, 17.). 298 s. (a Seneca uituperati). 486, 19. 560, 25. II 21, 15. 74, 7. 186, 18. 187, 25. 188, 6. 191, 3, 11. 200 s. 216, 5. 222, 4. 226, 4. 234, 7. 242, 11, 24. 255, 15. 256, 21. 305, 12, 21. 312, 3. 313, 5. 315, 27, 29. 322, 11, 20. 323, 23. 325, 25. 343, 6, 14. 346, 7, 8. 360, 17. 412 s. 418, 10. 432, 21. 498, 11. 502, 11. 503, 25. 504 s. 511, 19. 503, 16, 26. 564, 6. 606, 9. 608, 24.
- Iudas filius Iacob II 74, 6. 92, 1, 4. 198, 9, 11. 199, 21. 274, 21. 305, 13. a quo nomen accepit *tribus* I. II 198. 9. 262 s. 263, 5. 264, 12. 265, 3. 296, 28. 300, 25. 304, 8. 312, 3. 328, 20. 344, 2. 497, 17.
- Iudas Macchabaeus II 342, 1.
- Iudas traditor I 31, 17. II 254, 12. 255, 2. 433, 4.
- iudices Hebraeorum II 202, 14, 206, 21. 244, 9, 22, 28. 283, 19. 286, 14. 292, 26. 293, 1, 19, 26. 296, 26. — inferni I 35, 21.
- iudicium ultimum I 14, 7. 562, 7. II 170, 1. 218, 24. 325, 9. 362, 17. 424, 16. 425, 5. 426, 5. 428, 1. 430, 8. 433, 18. 466, 23, 470, 6. 483, 9. 484, 13. 489, 1. 490, 23. 498, 14. 496, 1. 501, 10. 505, 15. 28. 510, 28. 548, 9. 556, 18.
- Iudith II 302, 29.
- Iugatinus I 178, 12. 179, 1. 291, 3.
- Iulianus I 201, 10 (cf. 20. 256, 27. temeritati Terminus cessit). 262, 20. II 355, 24, 29 (apud Antiochiam Christianos ex cruciauit).
- Iulius Proculus I 130. 3.
- Iuno (u. Aeneas, Hera, Venus) I 7, 16 (cf. 108, 1 *Troianis* infesta). 9, 12 (asylum), 22 (Iouis soror et coniux; cf. 174, 12. 176, 7 — etiam mater — 305, 3). 174, 14 (in aere est; cf. u. 19 et 21, 177, 14, 22. 482, 5). 175, 21 (terra est; cf. 324, 27. 325, 17, 21. 343, 24). 124, 4 (*Romanos* fouebat); cf. 26 et 234, 9. 176, 25 (Vulcani mater). 248, 26 (aedes). 286, 5 (in dilecta insula *Samo* nuptum data est Ioui). 296, 9. 302, 9 (inter deos selectos a *Varrone* commemorata; cf. 26. 303, 1 — I. *Lucina* — 19. 304, 15. 305, 8. 362, 6). 318, 22, 25 (a Ioue non diuersa). 355, 17. 482, 2, 11.
- Iuppiter (u. Dialis, Homerus, Iuno, Lycurgus, Mena) I 68, 17 (de adulteriis stupris aliisque flagitiis cf. 69, 22. 138, 27. 195, 28. 197, 10. 198, 16. 199, 4, 6. 315, 19, 22, 27. 339, 17. II 282, 3, 5. 284, 21, 24 et u. *Ganymedes*, *Terentius*). 80, 3 (Neptuni et Plutonis frater; cf. 110, 27. 334, 12). 98, 10 et 13 (de Mithridate praenuntiauit uictoriam; de I. *Romanos* fouente cf. 124, 4. 126, 23 — nepotes Iouis — 173, 25. 181, 10. 234, 8, 16). 137, 17 (aedes; cf. 194, 1. 284, 18 — nutrix — et u. Iuuentas, Tarquinius Superbus, Terminus).

- 138, 27 (rex omnium; cf. 173, 26, 27. 183, 5. 195, 11. 222, 16. 248, 26. 315, 4). 174, 1 (*Varro* Iouem etiam ab his coli qui unum Deum sine simulacro colerent credidit — de *Varrone* cf. 302, 7. 325, 10. 362, 6. 638, 17. II 411, 11 — sed u. rationem intercedentem inter I. et Felicitatem — 188, 8. 192, 14, 23, 26. 193, 9. 195, 24, 27 — I. et Fortunam — 186, 3 — I. et Genium — 321, 11, 16, 21 — I. et Ianum — 314, 21. 315, 3, 11, 15. 316 s. 317 s. 323, 7, 27. 324, 23. 325, 2, 21. 638, 2 — I. et Mercurium — 322, 1, 6, 8 — I. et Pecuniam — 319 s. 320, 1, 15 — I. et Victoriā — 181, 22, 27. 182, 29, 30. 183, 3. 184, 4, 8, 18 — et *Summanus*). 174, 13 (in *aethere* est; cf. 19. 177, 10, 14, 22 et, ubi *stellam* uocant, 323 s. 325, 16 et, ubi *caelum* esse uolunt 324, 15. 638, 20). 175, 11, 12 (*Mineruae* pater; cf. II 236, 28). 13, 17, 20, 21 (*Saturni* filius; cf. 189, 14. 327 s. 328 s.). 179, 6 (omnes di deaeque sit unus I.; cf. u. 18 et 23, 316, 28. 317, 20. 320, 24). 192, 11 (Consentes consilium I.) 264, 7 (simulacra a *Theodosio* uictore euersa). 284, 20 (epulones parasitos I. *Varro* dixit). 296, 8, 19. 318, 4 (cognomina — cf. 335, 17 — adferuntur; de *Rumino* u. etiam 318, 21. 319 s., de *Statore* 125, 21. 191, 16, de *Barbato* 284, 5. II 279, 24 (tres deas ad *Paridem* mittit). 288, 6. 289, 7 (I. *Lycaeus*). 333, 3 (*Epicuri* sententia). 414, 9. 416, 7. 491, 13.
- Iuuentas I 178, 21. 192, 27 (Ioui cedere noluit; cf. 193, 6, 10. 200, 8. 12, 24). 270, 25. 271, 3, 9.
- Laban II 192, 14.
- Labdon index Hebraeorum II 292, 26.
- Labyrinthus II 283, 24.
- Lacedaemonii (u. *Chilon*, *Lycurgus*) I 127, 29.
- Lacturnus deus I 173, 2.
- Laelius a *Cicerone* inductus I 90, 15.
- Lamech filius *Mathusael* II 97, 6. 101, 24. 102, 12. 103, 10, 24. 104 s. 105, 7. 106, 18
- Lamech filius *Mathusalae* II 77, 27. 78, 16, 17, 25. 85, 17, 20.
- Lampares Assyriorum rex II 285, 20.
- Laomedon u. *Apollo*.
- Larentina meretrix *Herculi* ab aedituo conducta quae *Tarutii* heres facta populum Romanum heredem scripsit et diuinos honores meruit I 285, 12.
- Latiare regnum II 295, 25.
- Latini I 404, 1 (*Aesculapium* hominem fuisse putauerunt; cf. II 286, 5. 293, 3). II 268, 30 (regnum; cf. 269, 24, 25. 270, 1. 237, 24. 294, 12). 293, 15 (reges; cf. u. 28. 294, 13. 304, 5). ecclesiae II 336, 23. L. historia II 277, 3. *lingua* I 169, 5. 188, 20. 298, 29. 341, 13, 15. 353, 17. 371, 16. 374, 25. 445, 17. 446, 9, 17, 22. 447, 14, 15. 455, 5. 537, 17, 19. 569, 6. 629, 23. 653, 28. 654, 5. 655, 28. 656, 23. II 14, 23. 15, 27. 22, 11. 100, 4. 109, 26. 197, 14. 214, 5. 228, 17. 232, 2. 234, 13. 250, 4. 297 s. 298, 24, 27. 299, 1. 300, 22. 317, 7. 329, 23. 336, 22, 26. 375, 4, 14. 400, 11. 406, 2. 411, 25. 412, 8. 472, 10. 489, 7, 8. 631, 1. u. *codices*.
- T. Latinus I 196, 16. 375, 23. 376, 12; u. ludi Romani.

- Latinus rex II 287 24. 292, 24, 26. 293, 17. 294, 20, 28.
- Latium I 150, 15. II 287, 2. 294, 14.
- Latona II 284, 28.
- Laurentum in Italia regnum II 286, 13, 18, 21. 287, 15, 25.
- Launia II 293, 17.
- Launiense regnum I 122, 9. Lauinium I 129, 5. 330, 21; u. annus.
- Lazarus II 21, 17. 538, 15, 16.
- Lea II 194, 18.
- a *Leone* sacrorum antistite Aegyptio patefacta Alexander ad Olympiadem scribit I 362, 1. 406, 15 (de hominibus dis factis). 583, 12, 18 (de Assyriorum et Persarum regno).
- M. Aemilius *Lepidus* I 157, 26.
- Letheus fluuius I 511, 8.
- Lucana dea I 178, 10.
- Leucippus Sicyoniorum rex II 271, 11.
- Leucothea II 286, 4.
- Leui (tribus) II 262, 28. 263, 2. 433, 11. Leuitae II 484, 28. filii Leui II 497, 17. 498, 6.
- Liber I 178, 1, 4. 190, 25. 268, 25. 269, 1, 18, 21. 289, 22, 26, 28. 302, 8 (inter deos selectos a Varrone commemoratus), 20. 303, 17. 304, 4, 13. 309, 5. 324, 20. 329, 18. 330 s. (u. 15 et 21 sacra turpia in *Italia* celebrata). 337, 23. 362, 3 (*Semela* natus deus habitus; cf. II 281, 17: *Dionysus*, qui etiam L. pater dictus est et post mortem deus habitus, uitem ferunt ostendisse in Attica). II 281, 28. 282, 11. 285, 3 (bellauit in *India*). 6.
- Libera I 178, 4. 289, 24, 27. 302, 21. 303, 17. 304, 4, 13. 329, 18.
- Libya Epaphi filia II 282, 18.
- Libya I 169, 16. 239, 11. 403, 13. II 269, 17.
- Libyes Atlantici I 369, 5 (philosophi).
- Limentinus deus I 173, 15. 284, 11.
- Lindius u. Cleobulus.
- Linternense oppidum I 147, 17.
- Linus II 285, 28. 327, 2.
- Loth I 458, 11. II 151, 19. 152, 10. 157, 7. 160, 6, 22. 161, 10, 16, 28. 162, 1. 163, 27. 179, 1, 16. 180, 11, 20.
- Lubentina dea I 172, 4.
- Lucas euangelista II 433, 27.
- Lucifer I 323, 11. II 531, 24. 532, 14. 533, 8.
- Lucillus episcopus II 605, 6.
- Lucina I 178, 6. 188, 27. 208, 1. 303, 1.
- Lucretia I 34, 15. 36, 23. 42, 6. 82, 17. 132, 5. 135, 3.
- Lucretius I 135, 8, 11.
- Lucullus aedem Felicitati constituit I 191, 10.
- ludi scaenici ingrauescente pestilentia auctoritate pontificum Romae primitus instituti sunt I, 69, 18 (cf. Liu. VII, 2). 70. 73, 13. 74 s. 75, 19, 24. 76, 5, 19, 27. 77, 23. 78, 13, 17. 88. 14. 101. 12. 103, 28. 104, 7, 19. 105, 3. 108, 5. 138, 13. 165, 7. 196, 7. 198, 21. 199, 5. 281, 26. 282, 23. 286, 12. 287, 25. 289, 1. 290, 6. 342, 11. 361, 13, 14. 375, 17. 377, 7. 385, 2. 387, 27. 389, 13. 404, 26. II. 282, 7. 283, 8, 11. 301, 10, 387, 19. I 54, 17 (subsellia, quibus in l. spectaculo ciuitas uti coeperat, adponi senatus prohibuit). 54, 19 (l. *scaenicos* auferre Nasica ausus non est). 162, 21 (*Varro* in rebus diuinis posuit; cf. 196, 8. 204, 5. 280, 18, 19. 281, 17. 283, 22. 284, 27. 378, 24. II 279, 15). 375, 20 (quid Plato senserit; cf. u. 24. 376, 9. 377, 12). 378, 3. 1. *Apollini* instituti II 281, 20. *Florae* I 105, 1.

- Matri Magnae I 63, 23. *Mineruae* II 281, 25. ingraescente pestilentia I 69, 18. 138, 13. *Romani* instaurati I 196, 17. 197, 8. 375, 26. *saeculares* I 141, 17. *Telxioni* instituti II 270, 18.
- Ludim II 131, 26.
- Luna I 191, 18. 302, 9. (inter deos selectos a Varrone commemorata). 323, 11. 325, 12.
- Luperci II 281, 14. 289, 10.
- Lux I 191, 18.
- Lycaeus (de nomine Varro disputat). II 289, 3, 7, 9.
- Lycaonia u. Paulus.
- Lycurgus leges a Ioue seu ab Apolline acceptas Lacedaemoniis dedit I 80, 16. 470, 1.
- Lymphae I 191, 25. 208, 12. 268, 25. 27. 269, 18, 21.
- Macchabaei** II 326, 2. 341, 26.
- Macedoniam prouinciam serui depulati sunt I 153, 18.
- Macedonum regnum I 583, 19, 21. II 488, 27.
- Machir II 196, 21.
- Madaurensis u. Apuleius
- Madium II 314, 10.
- Sp. Maelius I 137, 24.
- magicae artes (cf. Apuleius, Cicero) I 208, 20. 331, 10. 385, 14. 388, 4. 403, 18. 458, 16, 19. 460, 10. 474, 24. 479, 8. II. 201, 13. 358, 10, 12. 23. 360, 19. 361, 7. 524, 29. 525, 5. 526, 7. 527, 8. 532, 6. 544, 16. 614, 4.
- Magog II 456, 1, 9 (cf. Gog).
- Maia II 276, 13.
- Malachias II 265, 19. 266, 5. 321, 5. 325, 13. 495, 25.
- Maleleel II 82, 23.
- Mallius Theodorus consul II 361, 18.
- Mambre II 163, 24. 178, 11.
- Mammythus Assyriorum rex II 275, 4.
- Manasses filius Ioseph II 196, 17, 21, 22. 197, 12. 200, 11.
- Manasses rex II 301, 17.
- Manasses (tribus) II 263, 1.
- C. Hostilius Mancinus consul I 149, 1 (augurium).
- Manichaei I 38, 25. 298, 22. 532, 27. 544, 7. II 10, 9.
- Manlius u. Gallograeci.
- Mannia dea a Hebraeis non consecrata I 208, 10 (cf. 459, 4).
- Manturna dea I 291, 6.
- Marathus Sicyoniorum rex II 280, 9.
- Marcellinus (ad quem Ciuitas missa est) I 3, 17. 60, 8.
- M. Marcellus Syracusas miseratus est I 11, 17. 127, 7.
- Marcus euangelista II 433, 27.
- Mare Rubrum II 201, 19. 354, 24.
- Maria II 167, 8. 250, 17. 251, 4. 265, 29.
- Maria Magdalena II 3, 5.
- Maricae deae a *Minturnensibus* Marius commendatus I 97, 3, 9.
- Marius (u. Marica) bellorum ciuiliu auctor adque gestor I 94, 8. 95, 21. 96, 15, 18, 20. 97, 14. 98, 1. 153, 25. 154, 2, 23. 155, 7. 156, 24. 157, 5, 7. bellum Marianum I 154, 11. 157, 24. partes M. I 115, 27. 155, 9. 157, 9. uictoria I 154, 15.
- Marius iuuenis I 155, 8.
- Mars (u. Martialis flumen, Venus) I 80, 6 (Romuli pater; cf. 81, 15. 112, 22. 113, 1, 4, 24. 114, 10. II 295, 10, 13, 15). 177, 27. 189, 7. 191, 16. 192, 27 (Ioui cedere noluit; cf. 193, 6, 10. 200, 7). 208, 13. 244, 12. 258, 17. 302, 8 (inter deos selectos a Varrone commemoratus; cf. 305, 22). 321, 24. 322,

- 21, 25, 26. 323, 6 et 30 (stella). 418, 12. II 279, 2, 9, 11 (in Areo pago absolutus). Martia gens (Romani) I 200, 9, 25. M. impetus I 121, 19. mensis I 312, 10.
- Marsi I 257, 18.
- Martialis Calamensis II 605, 18.
- Martialis flamen I 80, 1.
- martyres I 4, 23. 46, 7. 57, 1. 78, 28. 203, 25. 241, 27. 248, 20. 259, 11. 386, 14. 402, 14. 405 s. 406 s. 481, 23. 482, 7. 483, 3. 505, 18. 619, 18, 29. 620, 7. 621, 18. II 230, 11. 260, 13. 326, 4. 351, 10, 14. 356, 13. 451, 12. 452, 4. 459, 6, 17, 22. 571, 30. 593, 1. 594, 20. 595, 12. 597, 2 (de *miraculis* cf. 603, 4. 604, 8 — *uiginti* m. — 12, 22. 607, 16. 612, 23. 613, 10, 13. 614, 2. 617, 1 et *Stephanus*). 613, 28. 614 s. 631, 7, 13.
- in *Masinissae* regno lucustarum multitudinem octingenta milia hominum perisse referuntur I 161, 2.
- Massagetarum II 456, 4.
- Massephat interpretatur 'intentio' II 232, 1, 3, 5.
- Mater deum (Magna; u. Attis, Berecynthia, Galli, Phrygia). I 64, 1. 65, 16. 122, 24 (a Pessinunte Romam ambiuit). 123, 1. 176, 5. 324, 25. 325, 11, 21. 335, 27 (de Varrone cf. 336, 15. 339, 6). 337, 6, 19. 339, 12.
- Mathusael II 96, 24. 103, 23.
- Mathusalem II 77, 22, 28. 78 s. 79, 18. 83, 25. 85, 17. 86, 14. 101, 14.
- Matthaeus II 433, 27.
- Matthias apostolus II 433, 4.
- Matuta I 173, 3. II 286, 5.
- Maximianus II 354, 19 (decima Christianorum persecutio).
- Maximinus episcopus Sinitensis II 602, 23.
- Maximinus imperator II 354, 18 (sexta Christianorum persecutio).
- Maximus Gratiani interfectus I 263, 5, 11, 16.
- Medorum regnum I 169, 28. 170, 15. II 295, 4.
- Mediolanensis u. Geruasius, Protasius, Simplicianus.
- Melanthus Atheniensium rex II 293, 18.
- Melantomice Criasi coniux II 276, 9.
- Melcha II 151, 7, 23.
- Melchisedech II 164, 3. 225, 24. 252, 12. 260, 15, 25. 322, 18. 455, 11. 484, 6.
- Melicertes II 286, 2, 4.
- Mellona I 208, 16.
- Mena Iouis filia I 178, 16. 302, 24. 303, 1, 19.
- Menelaus I 112, 17.
- Menestheus Atheniensium rex II 292, 24.
- Mens I 189, 3. 305, 6, 19.
- Mercurius (u. Hermes, Iuppiter) I 177, 26. 188, 17. 284, 5. 392, 7 (inter deos selectos a Varrone commemoratus). 321, 24, 27. 322 s. 323, 5 et 30 (stella). 340, 3. 403, 26 (homo fuisse dicitur; cf. 404, 1. 406, 12. II 276. 13, 28).
- L. Merula u. Dialis flamen.
- Mesopotamia I 201, 4 (ab Adriano Persis concessa). II 150, 16 (Abrahae sedes; cf. 151, 15. 152, 6. 9. 153, 10. 154, 20. 156 s. 185, 8). 192, 10 (Iacob in M. mittitur; cf. 193, 4. 194, 14. 195, 11).
- Mesraim II 129, 2. 131, 25. 149, 26.
- Messapus Sicyoniorum rex II 272, 9.
- L. Metellus u. Vesta.
- Q. Metellus quinque filiorum consularium pater I 96, 20.

- Methymnaeus u. Arion. 313, 1. 327, 5, 13, 15. 329, 19, 21.
 Meuia II 103, 23. 330, 16, 17. 360, 6. 502 s. 503,
 17. 504, 10. 614, 4.
 Michaeas II 303, 26. 310, 23, 24.
 Milesius u. Thales.
 Mileuitanus u. Seuerus.
 mimus I 104, 3. 269, 13. 284, 6, 22,
 24. 285, 25. 289, 21.
 Minerva (u. Erichthonius, Iuppiter,
 ludi) I 6, 22. 117, 7, 21. 175, 7.
 176, 25. 178, 2. 188, 17. 248, 26.
 296, 10. 302, 9 (a Varrone inter
 selectos deos commemorata; cf.
 305, 18). 305, 12. 306, 23. 307, 2.
 325, 2 (aether uel luna esse dice-
 batur; cf. u. 18). 343, 24 (ideas
 intellegi uult *Plato*; cf. 344, 2).
 418, 5, 7, 8. II 276, 23. (Tritonia,
 multorum operum inuentrix, dea
 credita). 277, 13, 20, 25 (M. et
Neptuni lis; cf. 278 s. 279, 20, 25)
 279, 13 (cum Iunone et Venere de
 malo aureo certat). 281, 27 (olei
 inuentrix).
 Minos II 282, 2.
 Minotaurus II 283, 24.
 Minturnenses u. Marica.
 miracula (u. martyres, prodigia) I
 508, 6. II 139 s. 140 s. 289, 28.
 291 s. 517—522. 524, 22. 532, 5.
 589, 30. 590 s. 595 s.
 Mithridates I 149, 10 (ciues Romanos
 occidi iussit). bellum Mithridaticum
 (u. Iuppiter) per quadraginta annos
 actum est I 258, 4.
 Mitylanaeus u. Pittaeus.
 Mons Sacer I 136, 3.
 mors uoluntaria I 31, 7. 34, 2. 40,
 12. 47, 5. II 376, 26. 382, 12.
 Moyses I 373, 9. 458, 15, 20, 24.
 459, 12. 469, 21, 28. 568, 27. 645,
 18. II 46, 22. 88, 7. 120, 4. 133,
 27. 201, 4, 22. 202, 9, 20. 204,
 24. 206, 1, 4. 231, 24. 276, 6. 280 s.

- 313, 1. 327, 5, 13, 15. 329, 19, 21.
 330, 16, 17. 360, 6. 502 s. 503,
 17. 504, 10. 614, 4.
 Murcia I 183, 14
 Musaeus II 285, 27. 327, 2.
 musium u. Carthago.
 Mutunus deus I 179, 3.
 Mycenae I 234, 14. II 286, 12 (unde
 Agamemnon fuit).
 mysteria (u. Graeci) I 103, 6. 308.
 27 (de *Varrone* cf. 309 s. 310, 2.
 349, 13. II 289, 10 et *Samothrac*es).
 330, 4. 337, 6. 362, 9; cf. *mysticus*
 406, 14. 482, 4.
 Nachor II 144, 24. 151, 23. 152, 4.
 157, 6. 185, 4.
 Naeman Syrus II 658, 18.
 Naeuius Cn. Scipioni maledixit I 71,
 1. 75, 9.
 Nathan II 208, 2. 232, 23. 243, 26.
 244, 5.
 Nathanael II 194, 9.
 Naum II 310, 20.
 Neapolites u. Dion.
 Nebroth II 129, 19. 133, 15. 145,
 17. 148, 18, 25.
 Nenia I 293, 13.
 Neptunus (u. Minerva) I 80, 3. 110,
 22 et 26 (cf. 111, 8, 12. *Laomedonti*
 seruiit). 174, 20, 21. 177, 23.
 208, 8. 302, 8 (inter deos selectos
 a *Varrone* commemoratus). 314,
 14. 324, 19. 331, 11, 29. 333, 16.
 334, 8, 12. 344, 3. II 282, 18. 20.
 Nero I 253, 4. 256, 24. II 354, 16
 (prima *Christianorum* persecutio;
 cf. 355, 19. 472, 31).
 Nilus II 170, 6.
 Nineue II 129 s. 339, 14, 21. 559,
 29. 551, 2. 561, 24.
 Nineuitae II 338, 25. 431, 11, 20.
 561, 14, 22.

- Ninus I 169, 23, 27. II 129, 13, 20.
 144, 7. 159, 2, 24, 26. 268, 23.
 269, 14, 22. 270 s. 295, 5. 296, 18.
 544, 18.
 Ninyas II 270, 15.
 Nodutus I 172, 24. 173, 12. 178, 25.
 Noe II 73, 15. 77, 28. 78, 3, 18, 20.
 86, 23. 87, 27. 89, 18. 91, 18. 92,
 9. 95, 13. 100, 17, 24. 101, 22.
 103, 2. 104, 8. 105, 8, 9. 115, 3.
 6. 116, 16. 118, 5. 121, 13. 123 s.
 124, 15. 127, 10. 128, 3. 129, 16.
 137, 18. 138, 28. 142, 27. 143, 20.
 146, 15. 148, 16, 28. 149, 3, 17.
 150 s. 153, 26. 155, 5. 167, 19.
 203, 12. 204, 17. 296, 17. 328, 6.
 400, 9.
 Noemma II 97, 4. 'uoluptas' inter-
 pretatur II, 105, 7.
 Nola u. Gothi, Paulinus.
 Numa Pompilius I 80, 18. 118, 4,
 21. 119, 1. 120, 15. 122, 4, 20.
 123, 23. 126, 8, 10. 131, 13. 191,
 20. 349, 23 (N. *libros* de sacrorum
 causis senatus iussu combustos esse
 Varro narrat; cf. 350 s. 361, 25,
 28 et, ubi idem de *hydromantia*
 dicit, 351 s. 352 s). II 301, 12.
 304, 7.
 Numantinum foedus I 148, 28.
 Numeria I 178, 19.
 Numitor (u. Rhea) II 295, 8, 25.
 Numitorius post Marianam uictoriam
 interiit I 154, 20.
 Nymphae I 208, 12.
 Occidens I 164, 6. 238, 23. 314, 7.
 II 159, 16. 268, 20. 296, 19.
 Oceanus II 142, 20. 159, 14.
 Cn. Octavius consul post Marianam
 uictoriam interiit I 154, 17.
 Oedipus II 284, 5.
 Oeta u. Hercules.
- Ogygus II 276, 24, 30. 277, 7, 8,
 12. 531, 4.
 Olympiacum certamen II 289, 5.
 Olympias u. Leo.
 Olympus I 341, 10. II 119, 14.
 Oneus Assyriorum rex II 293, 18.
 Ophni II 221, 7.
 L. Opimius I 151, 8.
 Opis I 178, 8. 189, 1. 191, 17. 336, 14.
 Orcus I 302, 8 (a Varrone inter deos
 selectos commemoratus; cf. 305,
 22. 324, 19. 329, 26, 30. 334, 12, 20).
 Oreg II 128, 18.
 Oriens I 164, 6. 170, 17. 238, 22.
 314, 7. II 132, 20. 140, 22. 144,
 7. 159, 16. 268, 20. 269, 18. 296,
 19. 335, 14. 356, 6.
 Origenis de diabolo sententia II
 548, 24.
 Orpheus II 285, 27, 29. 300, 2.
 327, 2.
 Orthopolis Sicyoniorum rex II 275, 19.
 Osee propheta II 303, 24, 28. 304, 26.
 Osee rex II 297, 2.
 Osiris I 295, 23. 404, 8. 406, 9. 466,
 13, 16.
 Ozia II 303, 20, 27. 304, 1, 2.
 Palaestina II 170, 7; cf. 202, 9, 15,
 23. 296, 24.
 Palladia Caesariensis II 610, 11.
 Pallas Euandri filius I 122, 3.
 Pallor I 182, 26. 191. 22. 192, 6. 295, 3.
 Panes II 110, 5; cf. 289, 6.
 Panthus I 7, 24.
 paradiscus I 530 s. 631, 4. 639, 8.
 644, 15, 28. 645 s. 648, 12, 16. II
 25, 10. 28, 11, 24. 30, 13. 34, 23.
 35, 15. 36, 1. 42, 19. 45, 6, 22.
 47, 19. 49, 6. 53, 13; 21. 54, 23.
 56, 11. 58, 6. 425, 12. 440, 4.
 498, 20. 499, 8, 26. 530, 18. 533,
 17. 545, 9. 635, 5.

- Paridis adulterium *Troiae* interitu
 uindicatum I 112, 6, 12. 114, 14,
 23, 25. 115, 8. 127, 20. 131, 22.
 iudicium II 279, 14, 24.
 Pascha I 130, 14. II 201, 29. 202,
 1, 3. 600, 19. 610, 12, 18. 611, 17.
 Patelana, dea I 172, 26.
 Paulinus episcopus Nolensis I 20, 21.
 Paulus apostolus (u. Athenienses) I
 405, 17. 480, 7 (in *Lycaonia* deus
 putatus). 652. 20. II 20, 8. 355,
 15. 433, 5. 467, 20. 472, 28.
 Paulus Caesariensis II 619, 11.
 Pauentia dea I 178, 16.
 Paur I 182, 26. 191, 22. 192, 5.
 295, 3.
 Pecunia (u. Iuppiter) I 189, 9. 194,
 27. 306, 23. 307, 2.
 Pegasus II 284, 3.
 Pelasgus Sicyoniorum rex II 292, 28.
 Peligni I 257, 18.
 Pellonia I 189, 24.
 Peloponenses Codrum occiderunt II
 293, 6, 9.
 Periandrus II 302, 6.
 Pericles I 70, 24.
 Peripatetici I 374, 14, 22. 411, 7,
 11, 24. 414, 6. 415, 25. II 377, 21.
 Persae (u. Armenia, Assyria, Cyrus,
 Darius, Mesopotamia) I 256, 14
 (duos deos colunt), 18. 351, 9
 (hydromantia). 369, 5 (philosophi).
 583, 18, 22. II 488, 27.
 Perseus II 285, 7, 12.
 Persis bellum I 121, 17.
 Persis II 356, 14 (Christianorum
 persecutio). II 522, 6 et 8 (lapides).
 Pertunda dea I 291, 15, 26; cf.
 292, 3.
 Pessinus u. Mater deorum.
 Petronia femina clarissima Uzalensis
 II 608, 17.
 Petrus I 395, 14. 405, 17. II 12, 23,
 33, 24. 355, 12. 358 s. 359, 3.
 361, 7, 8. 362, 2, 4. 492. 28. 650, 13.
 Phalech interpretatur 'diuidens' siue
 'diuisio' II, 131, 3. 147, 9. cf. II
 144, 21. 147, 4, 9. 148, 12, 17,
 21. 149, 8, 9, 11.
 Pharao I 458, 16, 25. II 161, 2, 5.
 201, 6, 13. 220, 16. 222, 15. 272,
 19. 327, 16. 614, 4.
 Phares II 92, 2.
 Pharisaei II 449, 24. 576, 5.
 Phegous Argiuis ut deus cultus est
 II 211, 20.
 Pherezaei II 166, 20.
 Philippus u. Aristodemus.
 Philistiim II 129, 24.
 Philistini II 188, 15.
 philosophi (u. Graeci ph., Italicum,
 Ionici) I 197, 23 (de *dis* sententiae;
 cf. 268, 4. 279, 13. 293, 26. 297,
 16, 19. 311, 24. 334, 2. 354, 1.
 362, 14). 355, 2 (*philosophiae*
 nomen a *Pythagora* exortum cf. II
 302, 17. 326, 13, 22. 25; explicatur
 353, 16, 19. 22. 355. 5. 368, 8.
 369, 15. II 334, 13). 356. 18 et
 22 (a *Socrate* ad componendos
 mores flexa; cf. 359, 14. 548, 21).
 550, 1 de partibus philosophiae a
Platone seiunctis). 357, 3 (de beata
 uita, de summo bono, de Deo dissen-
 siones; cf. 366, 27. 367, 21, 24.
 368, 17, 23. 371, 7. 373, 6. 390,
 20. 422, 2. 444, 11, 14. 448, 4.
 450, 15. 478, 21, 25. 484, 28. 517,
 27. 549, 6. 634, 6. 637, 21, 24. II
 2, 12, 18. 8, 24. 10, 6. 42, 6. 330,
 11. 331, 25. 332, 17. 333, 5, 8,
 25. 363, 8. 364, 29. 365, 26. 366,
 22, 27. 367, 6. 368, 19. 369, 10.
 370, 14. 371, 5. 372, 22. 373, 18.
 379, 5. 380, 1. 386, 28. 387, 14.
 389, 19. 406, 2. 632, 10. 639, 23,

28. 640, 2. 662, 15). 492, 11 (ardua nimis adque paucorum). 587, 13 (de reuolutione saeculorum; cf. 596, 9). 640, 15 (de ponderibus corporum). II 13, 7 (de amore). 269, 11 (Athenarum e philosophis gloria; cf. 278, 11). 301, 3 (subtilis et acuta loquacitas).
- Philumena II 17, 3.
- Philus in Ciceronis de republica libris inductus I 89, 24. 90, 10.
- Phinees II 221, 8.
- Phoebus I 7, 24.
- Phoenix I 9, 14 (cf. Ulixes).
- Phorbas Argiurorum rex II 276, 9.
- Phoroneus Argolicus rex II 271, 17. 19, 20. 277, 12.
- Photinianus II 415, 1.
- Phrygia sacra I 52, 15. mater I 474, 15.
- Phthia I 234, 14.
- Picentes I 257, 18.
- Picus I 191, 16. 295, 2. 362, 2. II 286, 13, 21, 24. 287, 6, 12, 14.
- Pilumnus I 290, 22.
- Pittacus II 302, 14.
- Plato (u. Cicero, ludi, philosophia, poetae, Vergilius) I 41, 8 (mortem sibi ingerere non licere iudicauit). 68, 9 (iustius P. diuini honores decernerentur; cf. 77, 29. 78, 3, 25. 79, 19. 376, 5, 9). 185, 5 (de *dis* sententiae; cf. 294, 24. 374, 27. 375, 8. 377, 11, 23. 378, 6. 389, 9, 18, 30. 390, 5, 7, 16. 431, 8. 462, 6. 635, 10. 636, 10. 637, 9, 11. 641, 24. II 652 s. et ubi *Dei* imitatore[m] cognitore[m] amatorem dixit esse sapientem I 361, 5. 368. 3. 369, 1. 371, 23. 373, 6, 16. 431, 20. 499, 11. 549, 1. 639, 16). 343, 23 et 26 (ideae). 354, 20. 356, 14 (cf. 358, 18. 359, 3, 27. II 326,
20. Atheniensis honesto loco natus ceteros *Socratis* discipulos longe anteibat). 358, 24 (in *Aegyptum* uenit, scripturas Aeg. — 372, 8 — et *sacras* — 372, 1. 373, 8 — per interpretem didicit), 26 (in *Italiam*). 359, 23. 360, 2. 374, 12 (de discipulis et sectatoribus cf. u. 17 et 21. 411, 7. 422, 17. 448, 10. 492, 1. 496, 22. 500, 4. 502, 8. 589, 25. 612, 15. II 366, 11). I 380, 16 et 24 (de elementis et mundi origine cf. I 585, 11. 599, 11. 613, 12. 635, 20. 638, 5). II 615, 13. 616, 19. 617, 29). I 500, 6 (de animis hominum; cf. 501, 2. 502, 8. 642, 19. 643, 21. II 621, 1. 653 s. 654 s. 655, 27. 656, 2). II 528, 22.
- Platonici I 354, 18. 362, 12 (de Deo cf. 363, 21. 364, 4. 366, 18. 368, 27. 371, 11. 374, 9. 444, 21. 449, 12. 468, 8. 473, 5. 477, 15. 637, 20. II 10, 9. 369, 12. 371, 13. 374, 4, 22 (Peripatetici aut Academici dici noluerunt). 376, 14 (de dis cf. 408, 10. 409, 5. 416, 19. 426, 6. 440, 29. 441, 6). 411, 6, 11, 24 (P. et Stoicorum de animi perturbationibus sententiae; cf. 415, 26. 500, 27. 501, 29. 502, 2, 17. 508, 27. 612, 16, 23. 636, 2. II 516, 11. 542, 4. — Platonici quidam I 499, 19 (initium euangelii Iohannis aureis litteris conscribendum et per omnes ecclesias proponendum esse dicebat). II 291, 15. scholae Pl. I 492, 16.
- Plautus Scipioni maledixit I 71, 1. 75, 9.
- plebs (u. Mons Sacer) I 82, 20. 83, 7. 139, 7. 237, 15, 20. 244, 19; cf. 305, 26.

- Plcmmeus Sicyoniorum rex II 275, 5.
 Plotinus Platonicus dici uoluit I 374, 24; cf. 448, 10.
 Pluto I 80, 3. 174, 20. 177, 24. 286, 7. 344, 5.
 Poeni (u. Regulus, Saguntum) I 239, 12. II 328, 27 et 339, 26 (pueros sacrificati sunt).
 poetae I 10, 8 (mentiuntur; cf. 327, 14. II 288, 4. 392, 19). 70, 15 (*Graecis* de quo uellent nominatim dicere licuit; cf. 71, 16. 72, 22. 73, 15. 199, 17). 73, 17 (uitam deorum hominumque carpunt; cf. 74, 25. 77. 12 — *duodecim tabularum* lege prohibiti famam laedere ciuium; cf. 71, 14. 74, 19. 75. 1. 78, 8 — 199, 19. 279, 14). 77, 19, 22 (a *Platone* urbe pelluntur; cf. 78, 10, 22. 375, 21. 376, 3. 377, 26. 387, 25. 385, 8. 387, 25. 389. 12). 197, 21 (multa de dis indigna fingere Scaeuola pontifex disputauit; cf. 198, 11. 206, 12. 279, 10. 281, 21. 283, 9. 284, 5, 13. 285, 25. 292, 11. 293, 2. 296, 22. 340 s. 390, 12. 406, 14. 408, 18. 417, 15, 21, 26. 418, 16, 22, 24. 482, 12. II 282, 5, 20). 377, 8 daemones p. figmentis delectantur; cf. 387, 27). II 285, 18 (*theologi*; cf. 300, 20. 302, 8. 372, 2 — *Graeci*).
 Polemo Academicus II 366, 11, 15.
 Pollux I 198, 1. II 286, 4 (cf. Tyndaridae).
 Polyplides Sicyoniorum rex II 292, 25.
 Pomona I 194, 25. 208, 16.
 Pompeius (u. Caesar) I 257, 13. 262, 22. II 342, 28.
 pontifices I 69, 18. 75, 8. 141, 20. 198, 24. 284, 5. 292, 10. 335, 4. 352, 5. 337, 27.
 L. Pontii seruus I 99, 8.
 Populonia I 297, 10.
 Porphyrius (u. Apollo, Chaldaeus, Hecate) I 338, 14 (*Attin* flores significare perhibet). 374, 24 (*Platonicus* dici uoluit). 460, 17 (de anima — *libri de regressu animae* diserte commemorantur 498, 7. 504, 3 — cf. 461, 25. 484, 7. 485, 18. 500, 5, 7. 20. 501, 12, 26. 502, 5. 505, 14, 21. 508, 13, 20, 26. 603, 30. 612, 14, 18. 642, 20. II 621, 4. 651, 26. 653 s. 654, 7, 9, 10. 655, 27. 656, 3). 464, 4 (de *epistula ad Anebontem* cf. 465, 16. 466, 22. 467, 6, 16, praeterea de *daemonibus* 461 s. 462, 11. 480, 12. 482, 21. 490, 9). II 411, 22 (de libris quos ἐκ λογίων φιλοσοφίας appellat cf. 413, 8, 11. 415, 20. 417, 19. 491, 4, 13, 17. 586, 17. 650, 16).
 Porsenna I 247, 19, 20.
 Posidonius I 211, 20. 212, 20. 217, 5.
 Possidius episcopus II 605, 13.
 Postumius haruspex I 98, 3. 99, 6.
 Potina I 178, 14. 208, 5. 289, 21.
 praefectus annonae I 137, 23.
 Praeiectus episcopus II 604, 23.
 praescientia Dei I 122, 25. 223, 15. 229, 13. 230, 13. 537, 5. 539, 2. 562, 10. 597, 11. 600, 9. 605, 26. 614, 21. II 464, 22. 561, 29. 563. 26. 582, 19, 583, 20. 585, 7.
 Praestantii somnium II 291, 4.
 Prema dea I 291, 14, 25.
 Priamus I 6, 11, 21. 110, 20.
 Priapus I 79, 2. 179, 3. 180, 6. 192, 5. 208, 7. 284, 6. 291, 15. 292, 5. 337, 27.
 Prienaeus u. Bias
 Procas II 295, 7. 304, 5.
 prodigia I 98, 2. 99, 5. 100, 18. 102, 11. 121, 14. 149, 1. 160, 4.

- 192, 18. 193, 4. 200, 6. 202, 6. 219, 10. 381, 9. 474 s. 614, 10. II 525, 7. 530, 27. 533, 29. 534, 5, 14. 595, 24. 616, 29.
- proletarii I 139, 14.
- Prometheus II 275, 23. 330, 18.
- prophetae I 27, 8. 86, 4. 351, 4. 371, 26. 399, 20. 487, 10. 500, 14. 507, 17. 513, 21. 637, 22. II 79, 14. 114, 1. 191, 16. 199, 11. 204, 16, 22, 24. 205, 2. 207, 30. 209, 10. 239, 18. 246, 14, 18, 22. 251, 5. 253, 18. 255, 16. 256, 1. 263, 8, 28. 264, 13. 265, 20. 266, 8. 301, 27. 303, 5. 304, 15, 17. 306, 19. 321, 4. 326, 11, 16, 27. 327, 3, 18, 20. 328, 6, 24, 29. 329, 6, 28. 334, 10, 14. 337, 13. 338, 6, 9, 11. 339, 17, 28. 340, 19. 341, 10. 411, 3. 417, 24. 430, 14. 486, 8. 504, 10. 508, 11. 513, 20. 560, 9. 613, 4. 665, 20.
- Proserpina I 172, 23. 174, 22, 24. 177, 24. 286, 7 (rapta; cf. 329, 26, 30. 330, 2). 334, 13, 17, 21. 336, 16. 344, 7.
- Protasius martyr Mediolanensis II 597, 2. 603, 5.
- Proteus I 463, 23.
- prouidentia diuina I 5, 12, 13, 20. 14, 9. 49, 15. 68, 2. 97, 9. 208, 24. 209, 24. 352, 18. 379, 18. 401, 3. 426, 31. 470, 4. 471, 17. 474, 5. 477, 16. 505, 10. 510, 26. 543, 11. 571, 22. 573, 3. 604, 22, 26. 605, 3. 614, 13. II 120, 19. 264, 20. 268, 11. 352, 18. 543, 7. 646, 14.
- Ptolomaeus Epiphanes, rex Alexandriae, II 341, 27 (Iudaei capti).
- Ptolomaeus Lagi filius multos ex Iudaea captiuos in Aegyptum transtulit II 335, 18. 341, 21.
- Ptolomaeus Philadelphus u. Septuaginta.
- M. Puluillus aedem dedicans morte filii nuntiata non abscessit I 248, 25.
- Punicum bellum (u. Regulus) I 52, 15. 84, 10. 119, 5. 136, 8. 141, 4. 143, 13. 144, 27. 147, 12. 148, 15. 159, 19. 237, 23. 257, 13, 25. 258, 3.
- Pygmaei II 139, 7.
- Pyrenaei u. Hannibal.
- Pyrrhus I 139 s. (rex *Graeciae*). 250, 5 (rex *Epirotarum*).
- Pyrrhus Achillis filius I 125, 3.
- Pythagoras (u. philosophi). I 279, 3. 351, 9. 359, 12. 369, 2.
- Pythagorei I 358, 26. 369, 2.
- Quies I 183, 18.
- L. Quintius dictator I 137, 27.
- Quirinalis flamen I 80, 1. 88, 24.
- Quirinus I 80, 2.
- Rachel II 194, 18.
- Radagaisus I 259, 3.
- Ragau II 144, 23.
- Raphaim II 166, 20.
- Rebecca II 185, 4. 187, 10. 188, 30. 270, 29.
- M. Regulus I 27, 24. 28 s. 43, 12. 14. 96 s. 106, 26 (Regulorum progenies). 141, 27 (bellum Punicum confecisset, nisi duriores condiciones Carthaginensibus imperasset). 146, 16. 147, 1. 249, 7, 17.
- Remus I 57, 2. II 64, 23. 65, 15.
- Restitutus presbyter II 51, 18.
- Retica quae dicitur annona, quoniam ad *Retias* deportatur II 291, 10, 11.
- Rhadamanthus II 282, 2.
- Rhea I 113, 24 (Numitoris filia). II 295, 8 (cf. I 114, 13 *Vestalis* virgo).
- Rhinocorura ciuitas in conuicio Aegypti et Palaestinae II 170, 8.

- Roboam II 230, 21. 262, 16. 263, 6. 294, 14.
- Roboth II 128, 20.
- Roma siue Urbs (u. Galli, Gothi). I 6, 5. 7, 5. 8, 4, 8, 10. 29, 4, 5. 55, 7, 24. 61, 22. 64, 27. 69, 19. 75, 5. 80, 13. 82, 11. 83, 8. 84, 2. 94, 21. 97, 5. 98, 1, 11. 110, 8. 111, 2. 115, 18. 116, 22, 24. 117, 19, 20, 22. 118, 20. 119, 3. 120 s. 120, 12, 19, 22. 123, 12. 126, 13, 20. 127, 15. 128, 5. 129 s. 132, 1, 15, 25. 133, 7, 19, 24. 138, 26. 139, 6. 145, 5, 8. 146, 5. 147, 11, 22. 150, 15. 151, 8. 152, 5, 13. 153, 26. 155, 17, 20. 162, 25. 173, 24. 245. 1. 249, 8. 262, 11. 276, 25. 474, 14. 593, 7. 611, 21. II 64, 23. 100, 8. 159, 30. 268, 30. 269, 29. 270, 1. 285, 11. 294, 28. 295, 2. 26. 296, 5, 19, 23. 301, 16. 342, 22. 591, 14, 23, 27. 592, 13.
- forum* I 125, 16. 140, 8 (niues horrenda altitudine per dies quadraginta manebant). 142, 12 (cf. Vestae templum). 154, 12. *rostra* I 154, 17. *uicus argentarius* I 307, 26.
- Romani (praeter bellorum, deorum, ducum, gentium subiectarum, imperatorum, regum, scriptorum nomina notissima u. Carthago, histrio, ludi, poetae; Solon). I 9, 9 (a Troianis originem duxerunt; cf. 108, 1. 111, 17. 112, 12. 113, 2. 114, 13, 24. 116 s. 126, 14. II 100, 6, 8). 53, 18 (de libidine dominationis cf. 120, 2. 128, 4. 232, 23. 234, 19. 253, 1). 64, 30 (diuinos honores detulerunt; cf. 81, 24. 131, 3. 370, 18. II 300, 28. 592, 24). 85, 25 (auctores Romanorum, unde haec mercede didicimus). II 20, 20 (de Pauli uerbis ad R. relatis cf. 472, 27, 29. 473, 9).
- Romulus (u. Iuppiter Stator, Mars, Quirinus, Quirinalis). I 57, 2 (de asylo cf. 167, 16 et 245, 20 a. Romuleum). 78, 4 (cf. 31 et 79, 23 semideus habitus). 80, 19 (de Numa succedente cf. 118, 4. II 301, 12. de Tullo Hostilio tertio a R. rege). 81, 25 (deus consecratus est; cf. 129, 29. 130 s. 131, 2. 362, 2. II 294, 28. 300, 27, 30. 586, 28. 590, 23. 591 s. 592 s. 594, 21, 27. 613, 26). 114, 25 (de fratre occiso cf. 115 s. 123, 25. 129, 12. II 64, 24. 65, 15). 122, 11. 125, 25. 168, 9. 191, 10. 295, 1, 2. 611, 23. II 296, 30. 300, 11, 19. 304, 6. 326, 29.
- Rubigo I 189, 25.
- Rumina I 178, 13. 189, 2. 208, 4. 318, 23. 319 s.
- Runcina I 173, 3.
- Rusina I 172, 11.
- Rusor I 335, 6, 8.
- Sabaea thura I 159, 7.
- Sabelliani I 485, 11. 526, 7.
- Sabinae I 81, 8. 124, 21. 125, 4.
- Sabini I 81, 11. 125, 25. II 293, 3.
- Sadducaei II 626, 6.
- Sadoc II 221, 26.
- Saguntum Poeni deleuerunt I 144, 28. 145 s. 146 s. II 594, 6, 15.
- Sala II 130, 15. 144, 19.
- Salacia Neptuni coniux I 174, 22, 23. 177, 23. 297, 8. 331, 11, 17. 332, 6.
- Sallustius I 94, 11.
- Salomon (u. templum Hierosolymitanum; 'pacificus' est Latine II, 234, 13). I 471, 4. II 29, 8. 206, 25. 230, 20, 26. 233, 23, 28. 234 s. 235, 4. 236, 24. 238 s. 242, 29

- 243, 10. 244, 16, 27. 245, 1. 257, 25. 258, 4, 9, 11 (de libris cf. 259, 16. 428, 14). 262, 11, 15, 18. 263, 5, 6. 294, 14, 431, 17.
- Salonitanus u. Hesychius.
- Salus I 152, 5.
- Samaria II 262, 18. 263, 5. 351, 1.
- Samiramis II 269, 19. 270, 9.
- Samius u. Pythagoras, Sibylla.
- Samniticum bellum I 138, 19. 139, 2. 258, 7.
- Samos u. Iuno.
- Sainothracum mysteria I 343, 18.
- Samson I 40, 3. 46, 13. II 293, 1 (putatus est Hercules).
- Samuel I 2, 13. II 204, 12, 26. 210, 14, 16. 212, 14. 219, 29. 221, 16, 18. 223 11. 227, 20. 228, 26. 229, 1. 231, 26. 266, 4. 293, 27.
- Sancus Sabinorum rex in deos relatus II 293, 4.
- Saphrus Assyriorum rex II 275, 18.
- Sapientia I 320, 19.
- Sara, Sarra (Sara interpretatur princeps mea, Sarra autem uirtus II, 177, 12). I 645, 16. II 61, 16, 18, 30. 62, 6, 20. 75, 1. 151, 8. 152, 10. 157, 7. 160, 6, 20. 170, 13, 27. 171, 2. 173, 27. 177 s. 180, 1, 26. 181, 7, 20. 184, 19. 185, 20. 186, 3, 9. 270, 26.
- Sardanapalus I 88, 18.
- Sarpedon II 282, 2.
- Satanas II 387, 6. 458, 29. 460, 9. 474, 14, 16.
- Saturnia (ciuitas) I 308, 11.
- L. Saturninus I 153, 3.
- Saturninus episcopus, I 153, 3.
- Saturnus (u. Iuppiter) I 80, 4. 177, 27. 191, 17. 198, 18. 284, 8. 288, 3, 5, 7 (de Varrone cf. 302, 7, ubi inter deos selectos commemoratur, et 20. 303, 17. 304, 4, 11. 321, 4. 323, 7. 329 s.). 308, 9. 315, 24. 323, 21, 24. 331, 3. 339, 20, 22. 362, 6. II 286, 13, 22. 287, 10.
- Saul II 167, 20. 202, 27. 204, 26. 210, 6, 15. 226, 27. 227 s. 228, 26, - 29. 229, 12. 230, 2, 24, 29. 231, 27. 232, 16. 238, 18. 262, 24. 266, 4. 293, 26. 294, 4, 6.
- scaenicus u. histrio, ludi.
- Mucius *Scaeuola* I 106, 26. 187, 18. 241, 27. 247, 19. de *Sc. pontifice* u. *poetae*, *Vesta*.
- Sciopodes II 139, 11.
- Cn. Scipio u. Naeuius, *Plautus*.
- P. Scipio Africanus maior I 147, 11, 26. 483, 5.
- P. Scipio Africanus Aemilianus I 70, 13, 19 (a *Cicerone* inductus; cf. 74, 19. 75, 1. 76, 8. 89, 5, 11. 90, 4, 20. 92, 16. 93, 2. 130, 18. II 408, 8, 25). 148, 16. 257, 13. — *Scipionum* progenies I 106, 26.
- Scipio Nasica I 52, 14. 53, 1. 54, 1, 8. 55, 8, 56, 10, 21. 64, 25. 83, 12.
- Scorpio I 324, 3.
- Scythae I 369, 5 (philosophi).
- Sedechia II 301, 23.
- Segetia I 172, 13, 17, 19. 173, 8. 194, 24. 208, 15. 256, 19.
- Seia I 172, 15.
- Sella II 96, 27.
- Sem II 123, 14. 124, 8. 125, 13, 24. 127, 1. 129, 18. 130 s. 132, 9. 142, 28. 143 s. 145. 11, 15. 146, 21. 147, 28. 149, 19. 150, 27.
- Sennaar II 123, 9. 132, 22.
- Senones Galli I 139, 3.
- Sentia dea I 178, 21.
- Sentinas deus I 303, 3, 14, 22. 304 s.
- Septentrio I 314, 8.
- (Septimius) Senerus II 354, 17 (quinta Christianorum persecutio).
- Septuaginta uiri Hebraei, qui etiam

- Graecam linguam nouerant, ab Eleazaro pontifice ad *Ptolomaeum Philadelphum* missi (qui Iudaeos liberos redire passus erat) scripturas diuinas propheticè interpretati sunt I 372, 6. II 83, 11. 335, 29. 341, 23. 504, 16 (de codice e *Pt. bibliotheca* descripto u. II 83, 22. 84, 12). quorum *interpretatio* opponitur Hebraeorum codicibus II 79, 11. 83, 7. 88, 17. 112, 27. 113, 6. 145, 3. 210, 21. 336 s. (u. 19 de *quinta editione* uerba fiunt). 337 s. 338, 5, 7. 339, 8, 28. 340, 3, 6, 9. 348, 19. 417, 9. 504, 7, 16. 509, 4, 9. 510, 5. 659, 17.
- scpulera ubi apparuerunt incredibilis magnitudinis ossa mortuorum II 75, 23; cf. Uticense litus.
- Serapis u. Apis
- Sertorius I 157, 24.
- Seruch II 144, 24.
- G. Seruilius praetor I 153, 4.
- Q. Seruilius magister equitum I 137, 27.
- Seth interpretatur 'resurrectio' II, 96, 6. 97, 18. 98, 3. 107, 4. 112, 13. cf. II 73, 12, 30. 77, 3. 80, 11, 27. 82, 18. 90 s. 91, 3. 95, 27. 96, 21. 98, 14. 99, 15, 22. 100, 17. 101, 22. 103, 2. 104, 7. 105, 7. 106. 4, 15. 111, 15. 114, 8. 115, 14. 130 s. 148, 3, 6, 21.
- Seuerus episcopus Mileuitanus II 520, 14.
- Sibyllae II 297, 7 (*Varro* prodit plures fuisse), 8 de Christo prophetae; cf. 299, 18. 300, 7. 344, 28. S. Cumaea I 493, 14. II 299, 13. S. Erythraeae carmen a Flacciano prolatum II 297, 6, 14. 299, 12. 300, 10. S. Samia II 301, 18. — libri Sibyllini I 140, 13. 141, 17. Sichem II 160, 7.
- Sicilia u. Aetnaci ignes, Agrigentinus, bellum seruile.
- Sicyoniorum regnum II 158, 27. 159, 18. 268, 26. 29. reges II 270, 4, 8, 16. 271 s. 272, 8. 274, 16. 275, 5. 19. 280, 9. 281, 2. 292, 25, 28.
- Sidon II 431, 7.
- Siluanus II 110, 5.
- Siluanus I 290, 14, 18, 23. 292, 5.
- Siluii II 293, 15. 294, 1.
- Simplicianus episcopus Mediolanensis I 499, 19.
- simulacra deorum I 12, 2, 198, 4. 202, 12. 203, 14. 264, 23. 284. 3. 289, 5. 312, 17. 313, 11, 392, 12, 20. 400, 19. II 301, 6. de *Varrone* u. I 174, 1, 7. 205, 10. 268, 6. 308, 25. 309, 13, 19. 343, 22.
- Sina II 60, 21. 201, 25. 202, 21. 231, 20. 280, 10. 311, 17, 21. 360, 5.
- Sinitense castellum Hipponi uicinum II 605, 5; cf. Maximinus.
- Sion ('speculatio' est II 250, 4). I 507, 7. II 251, 1, 25. 252, 1. 309, 14. 311 s. 321, 21. 350, 14. 360, 7. 389. 2. 497, 1.
- Socrates (u. philosophia, Plato) I 357 s. (21 accusatores). 377, 17 (daemonium; cf. 378 s. 407, 1). II 18, 15 (Alcibiadem miserum esse quoniam stultus esset demonstrauit). — Socratici I 357, 26. 358, 7. 412, 13. II 313. 7.
- Sodoma I 458, 8, 10. II 161, 10. 162, 2. 163, 25. 164, 1. 178, 28. 180, 11. 431, 9. 522, 3. 529, 7. 533, 15.
- Sodomitae II 163, 27. 178, 26. 529, 12. 561, 21. 631, 3.
- Sol I 191, 18. 302, 8. (inter deos selectos & Varrone commemoratus). 325, 11; cf. II 332, 27. — solis defectio I 130, 7, 11. 131, 9. 355, 14. II 531, 26.

- Solon Atheniensis II 302, 6, 12 (leges dedit, quas Romani — u. I 80, 14 — mutuati sunt).
- Speusippus I 374, 17.
- Sphinga II 284, 6.
- Spiniensis deus I 189, 27.
- Statilinus deus I 189, 2.
- Stephanus martyr II 155, 23. 156. 3, 7. 158, 11. 184, 26. 230, 11. 355, 11. 604, 24. 605 s. 606 s. 607 s. 608, 13, 27. 609, 12. 610, 14, 20. 611, 27. 612, 16, 27.
- Sterces siue Stercutius agriculturae deus II 287, 7, 9, 10.
- Sthenelas siue Stheneleus siue Sthenelus Argiuorum rex II 276, 11.
- Stimula dea I 178, 18. 183, 13.
- Stoici I 203, 5. 221, 11. 223, 11, 25. 228, 4, 24. 362, 17, 25. 366, 9. 411 s. 412, 2, 22, 23. 413, 13, 15. 18. 414, 6. 415, 7, 18, 26. II 2, 17. 14, 24. 17, 21. 18, 9, 19. 32, 25. 365, 18. 376, 23.
- Strato Peripateticus I 294, 24.
- Strenia dea I 178, 18. 183, 17.
- Subigus pater I 291, 14, 24.
- Summanum, cui nocturna fulmina tribuebant, ueteres Romani coluerunt magis quam Iouem I 193, 28. 194, 3.
- Sylla I 85, 2. 94, 10. 95, 24. 97, 27. 98 s. 99 s. 116, 12, 14. 117, 2. 155, 9, 17, 22. 156, 24. 157 s. 264, 17. bellum Syllanum I 154, 11. 157, 24. gesta S. 157, 26. partes S. I 117, 1; cf. 155, 21. *tabula* 157, 12. uictoria 155, 4.
- Symeon I 395, 13. II 212, 27. 265, 23. 661, 13.
- Symmachus interpres sacrae scripturae II 336, 17.
- Syracusae u. Marcellus.
- Syria u. Antiochus, Hercules. Syrus, u. Bassus, codices, Naeman.
- Tantalus II 284, 17.
- Tarentini I 12, 6. 139, 16. T. urbs I 11, 27.
- Tarentum I 99, 4.
- Tarquinius Collatinus I 34, 19. 82, - 2, 7. 133, 24. 134, 14, 18, 21. 135, 3, 11.
- Tarquinius Superbus (u. Seruius) Urbe pulsus (I 81, 27. 132, 1, 4. 133. 4, 22. 134 s. 135, 2. 233, 8. 246, 24. II 303, 3) *Etruscis* sociatus bellum gerebat I 84, 1. 133, 17, 18, 27. 237, 19. in oppido Tusculo conuenit I 132, 14. templum *Iouis Capitolinum* fabricauit I 122, 21. 131, 26. 132, 1. 192, 29. 193. 4. 200, 22.
- Sextus Tarquinius I 34, 19. 82, 1. 132, 5.
- Tarquinius Priscus I 131, 17 (occisus). 474, 13 (cotem nouacula secuit). II 301, 24. 317, 20.
- Tartareus II 298, 21.
- Tarutius u. Larentina.
- T. Tatius I 125, 25. 191, 17. 294, 26. 295, 1.
- Taurus I 324, 2.
- Tautanes Assyriorum rex II 292, 25.
- Tellumo I 176, 3. 334, 27. 335, 3, 6.
- Tellus I 176, 3. 302, 9 (inter deos selectos a Varrone commemorata). 333, 15. 334 s. 335 s. 336, 12, 14. 337, 6. 343, 13. 344, 10, 14.
- Telxion Sicyoniorum rex II 270, 16.
- temporalia bona I 14, 3. 25, 27. 96, 9. 143, 1. 242, 16. 251, 12. 265, 9, 19. 271, 15, 19. 282, 15. 299, 27. 313, 2. 365, 25. 382, 3. 435, 2. 439, 8. 440, 4. 469, 3. 470, 14. 549, 18. II 108, 22. 401, 19. 427, 14.
- Terentius poeta flagitio Iouis adolescentium nequitiam concitat I 75, 10. — Terentii bubulcus libros Numae eruit I 350, 1.

- Terminalia I 312, 10.
 Terminus I 177, 27. 192, 27 (Ioui
 cedere noluit; cf. 193, 6, 9. 200 s.
 201, 5, 10, 18. 257, 3, 5). 312, 7,
 10, 19. 313, 1, 3. 315, 10.
 Terra I 176, 2; 332, 16. 334, 19.
 Thales (u. solis defectio) I 355 s.
 362, 17. II 300, 19. 302, 3, 13.
 326, 23, 28.
 Thara II 144, 15. 148, 12, 21. 151,
 14. 152, 8. 153 s. 154, 4, 15, 19.
 155, 12, 15. 168, 24.
 theatrum I 54, 11 (caueam construi
 et subsellia adponi Nasicaprohibuit;
 cf. 65, 9). 55, 25. 73, 19. 88, 7.
 177, 2. 269, 4. 280, 12, 17. 281,
 14, 16, 17. 282, 29. 284, 8. 285,
 29. 286, 13. 290, 5. 291, 1. 292,
 10. 297, 1. 340, 5. 349, 13, 14, 15.
 361, 16, 17. 390, 13. II 282, 6,
 20. 284, 27. 416, 22. 645, 13. —
 theatrae artes uel turpitudines I
 76, 20, 24. 232, 13, 26; cf. 72, 23.
 79, 8. 101, 14. 177, 4. 281, 26.
 284, 14. 377, 27. 385, 7. II 279,
 17. th. theologia I 283, 22. 292,
 14, 27. 293, 4. 294, 7, 14. 353, 13.
 Theman II 319, 10.
 Theobrotus I 40, 24.
 Theodosius I 262, 23. 263 s. 264 s.
 265, 1, 7.
 Theodotion interpres sacrae scripturae
 II 336, 17.
 Thesbites u. Helias.
 Thessalonicensium scelus uindicare
 compulsus est Theodosius I 265, 2.
 apostolus adloquitur II 471, 1.
 Thuriacus s. Thurimachus, Sicyo-
 niorum rex II 271, 4, 9.
 Tiberinus deus I 191, 16. 255, 2.
 Tiberis s. Tiberinus fluius (u. Vesta-
 lis) I 140, 8 (glacie duratus). 474,
 19 (exundans).
 Tiberius II 595, 2.
 Tibilitanae aquae II 604, 23.
 Titani I 202, 24.
 per L. Titium Syllae mandatum est,
 quod esset Mithridatem superaturus
 I 98, 9.
 Tobel II 97, 3, 4.
 Tobias I 25, 24. 647, 6.
 T. Manlius *Torquatus* filium, qui
 contra imperium pugnauerat, uicto-
 rem occidit I 42, 21. 247, 1.
 Traianus II 354, 16 (tertia Christi-
 anorum persecutio).
 Triopas Argiuorum rex II 276, 10.
 280, 10.
 Triptolemus II 233, 22.
 Tritonia u. Minerua. Tritonis lacus II
 276, 25.
 Trogus Pompeius I 169, 4, 21.
 Troiae interitus (u. Aeneas, Graeci,
 Helena, Paris) I 115, 16. 117, 18.
 152, 8 (Discordia; cf. 198, 16). II
 292, 22.
 Troiani (u. Apollo, Iuno, Romani) I
 125, 2. II 292, 23. — di Tr. u.
 Aeneas. — bellum Tr. temporis
 constituendi causa adhibitum II
 284, 12. 287, 16. 300, 11.
 Tullus Hostilius I 126, 14. 130, 27.
 131, 15. 191, 21. 295, 1, 2.
 Tusculum u. Tarquinius Superbus.
 Tutilina dea I 172, 18.
 Tutunus deus I 179, 3.
 Tylos Indiae insula II 522, 11.
 Tyndaridae I 362, 3.
 Tyrii I 446, 11.
 Tyrrhenum aequor I 7, 18.
 Tyrus II 249, 12. 431, 6.
 Valens Arianus catholicam uastauit
 ecclesiam I 264, 21. II 356, 4.
 Valentinianus maior II 355, 27 (fidei
 Christianae confessor a Iuliano

- militia priuatus est). 356, 5. V. Gratiani frater a Theodosio exceptus et restitutus I 263, 5, 17.
- Valerianus II 354, 18 (octaua Christianorum persecutio).
- P. Valerius Collatino successit I 135, 10. V. Capitolium defensabat 137, 15. Lucius (?) V. consul pauper defunctus est 249, 21.
- Vallonia dea I 172, 12.
- Varro I 113, 9 (cf. u. 16. 198, 8. 204 s. 206, 18. 268, 5 expedire existimat falli in religione ciuitates). 118, 15 (quibus artibus Numa deos consociauerit). 123, 10 (de dis *certis* adque *incertis* cf. 326 s., de *selectis* 192, 11. 301, 9. 302, 6. 305, 22. 306, 4. 308, 4. 310, 8. 325, 9. 326, 12. 332, 27. 340, 16. 341, 5. 343, 5, 29. 346, 14. 349, 2, de donis diuinis 194, 17). 179, 8 (deos *animam mundi* esse disputat; cf. 180 s. 204, 28. 205, 20. 311 s. 316, 4. 321, 14. 331, 27. 333, 9. 354, 9). 190, 9 (quid ad quemque deorum pertineat; cf. 268, 21. 269, 11. 289, 14. 293, 9). 271, 26 (cf. 272 s. 331, 23 V. laudes). 273, 9 (deos perire dicit ciuium neglegentia). 278 s. (tria genera *theologiae* esse dicit, fabulosam — u. poetae, naturalem — u. philosophi, ciuilem cf. 279 s. 280, 1. 281, 11, 13. 282, 4. 283, 21. 285, 26. 286, 1, 14. 293, 4, 22. 27. 294, 6. 296, 22. 301, 2. 310, 11. 333, 18. 353, 12. 361, 10. 362, 12). 290, 7 (religiosum a superstizioso discernit). 306, 5 (dis quibusdam et deabus ignobilitatem accidisse). 332, 27 (cf. 333 s. tres *animae* gradus esse). 339, 1 (de Atti, 339, 10 de turpitudine sacrorum Matris Magnae dicere noluit; cf. II 279, 17). 349, 3 (cf. 361, 18 de causis sacrorum). 362, 7 (deos ad mundi partes transferre conatur). 402, 23 (mortuos existimari *manes*). II 524, 14 (historicos inter se dissentire dicit). u. Abeona, Adeona, Aesculanus, Aesculapius, Agenoria, Altor, Apis. Apollo, Areos pagos, Argentinius, Athenae, Bacchantes, Bellona, Bubona, Caelus, Caesar, Camena, Capitolinus, Cardia, Carmentis, Catius, Ceres, Circe, Cluacina, Collatina, Consus, Cunina, Demaenetus, Deucalion, Deuerra, Diana, Domiduca, Domiducus, Domitius, Educa, Egeria, elementa, epulones, Fessona, Flora, Forculus, Fortuna, Fructesea, Fulgora, Genius, Honor, Hostilina, Ianus, Intercidona, Isis, Iterduca, Iugatinus, Iuno, Iuppiter, Iuuentas, Lacturnus, Leuana, Liber, Libera, Limentinus, Lubentina, Lucifer, Lucina, Iudi, Luna, Lycaeus, Lymphae, Manturna, Mars, Matuta, Mellona, Mena, Mens, Mercurius, mysteria, Nenia, Neptunus, Nodutus, Numa, Numeria, Opis, Orcus, Patelana, Pauentia, Pellonia, Pertunda, Pilumnus, Potina, Proserpina, Rubigo, Rumina, Runcina, Rusor, Saturnus, Segetia, Seia, Sentia, Sibylla, simulacra deorum, Spiniensis, Statilinus, Stimula, Strenia, Tellus, Thuriacus, Tutilina, Tutinus, Vallonia, Vaticanus, Venilio, Venus, Vesta, Victoria, Virginiensis, Vitunnus, Volumna, Volupia, Volutina, Vulcanus.
- Vaticanus deus I 172, 5. 178, 9. 189, 1. Veientes u. Camillus.
- Venilia dea I 178, 16. 331, 13, 17. 332, 9.
- Venus (u. Adon, Caesar, Vesta) I

- 112, 15 (concedente Vulcano, cuius matrona audit 176, 24, Acnean peperit; cf. u. 22 et 25. 113, 1, 23. 114, 6, 11). 124, 7 (Aeneidas non adiuuat; cf. u. 24 et 126, 23). 152, 11 (de praemio pulchritudinis certat; cf. 198, 16. II 279, 13 et de V. *Iunonisque* stellis I 323 s. 325, 17. II 530, 28). 176, 27 (quod cum *Marte* fecit; cf. 340, 3). 289, 25. 291, 15, 18. 302, 10 (inter deos selectos a Varrone commemorata), 21. 303, 19. 306, 19, 22. 307, 4. 418, 12. II 524, 9, 26. 525, 6. 526, 6.
- Vergilius I 7, 10 (poeta magnus omniumque praeclarissimus adque optimus teneris ebibitus animis non facile obliuione potest aboleri). 10, 8 (poetarum more mentitus est). 501, 5 (Platonice uidetur dixisse; cf. 642, 3. II 5, 22. 10, 19. 516, 13. 542, 8. 653, 7 et I 175, 25). II 100, 9 (litteras sacras imitatus est; cf. 579, 15).
- Vespasiani I 256, 24.
- Vesperugo II 530, 28.
- Vesta I 176 s. (16 sqq. *Venerem* dicunt). 302, 10 (inter deos selectos a Varrone commemorata; cf. 336, 16. 362, 7). 325, 5. — V. *templo* ignis non pepercit I 142, 13; sacra L. Metellus pontifex semiustus abripuit I 142, 19, 22. 273, 13. atam amplexus Scaeuola pontifex occisus est I 155, 14. 157, 11. *Vestalis* focus I 107, 20. V. *uirgines* (u. Rhea) I 114, 16. 142, 15. 176, 11. 474, 18; cf. II 617, 4 (stupri accusatam aqua inpleto cribro de *Tiberi* neque perfluente abstulisse controuersiam Varro commemorat).
- Victoria (u. Iuppiter) I 189, 8. 195, 1. 244, 13.
- Victoriana uilla ab Hippone minus triginta milibus abest II 603, 3.
- Virginensis dea I 179, 2. 291, 14, 23.
- Virtus I 186, 29. 187, 7. 190, 1. 194, 28. 235, 23. 305, 19. 306, 19, 22. 307, 5.
- Vitumnus I 303, 3, 14, 21. 304 s.
- Ulixes (u. Circe) I 6, 13. 9, 13.
- Voconia lex I 148, 10.
- Volumna, Volumnus I 189, 4.
- Volupia I 172, 3. 178, 17.
- Volutina I 172, 24.
- Utalaam II 196, 24.
- Utica u. Cato, Masinissa, Uzalum; in Uticensi litore molarem hominis dentem ingentem Augustinus uidit II 75, 25.
- Vulcanus (u. Erichthonius, Iuno, Venus) I 177, 25. 191, 18. 269, 19, 21. 302, 8 (inter deos selectos a Varrone commemoratus; cf. 362, 7). 324, 18. 325, 7. II 391, 26.
- Uzalum, colonia Uticae uicina, II 608, 12. Uzalensis u. Saturninus.
- Xanthus Cretensium rex II 231, 28.
- Xenocrates Academicus I 374, 18.
- Xenophanes Colophonius I 326, 18. II 302, 15.
- Xerses u. Baleus.
- Zacharias Iohannis pater II 265, 21.
- Zacharias propheta II 265, 19. 266, 5. 321, 5. 325, 13.
- Zarat II 92, 3.
- Zenon I 412, 22. 415, 20.
- Zoroastres II 544, 15.
- Zubedi fundus prope Hipponem II 602, 10.



0 1164 0195614 3

LP
BR60 .C6 v.40, Sect.5, pt. 2

Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum.

DATE

ISSUED TO

37022

